0 1559

SZÁZADVÉG

1989 -12- 27

A SZÁZADVÉG KÖRKÉRDÉSE KÖZÉP-EURÓPÁRÓL

Könyvek, publikációk sora jelzi, hogy a szovjet-típusú szocializmus általános válságával egyidőben felerősödött Magyarországon is az igény a „hol a helyünk Európában?" kérdésének újragondolására. De nemcsak mi keressük új helyünket Európában, a kontinens maga is identitásválsággal birkózik. E problémák részeként a legutóbbi időkben a Közép-Európa gondolat is reneszánszát éli. Úgy tűnik az Európa, Közép-Európa és Magyarország előtt álló kérdéseket csak együtt lehet megválaszolni. Szerkesztőségünk az alábbi kérdésekkel kíván hozzájárulni egy remélhetőleg kibontakozó vitához:

1. Mit jelent az Ön számára Közép-Európa fogalma? Létezett-, létezik-e mint történeti valóság vagy csak pusztán egy ideológiai konstrukció volt és marad? Elképzelhető-e a jövőben egy sajátos közép-európai modell kialakulása?

2. Lehetséges-e és hogyan az összeurópai egység megvalósítása? A kilencvenes évek elejére körvonalazódó közös Európában Ön szerint van-e helye, szerepe Közép-Európának?

3. Az európai átalakulások folyamatában milyen stratégiát tart követendőnek saját országa számára?

Szerkesztőségünk várja a hozzászólásokat, illetve a témához kapcsolódó tanulmányokat, írásokat. Leadási határidő: 1989. január 25.

SZÁZADVÉG

A Bibó István Szakkollégium
társadalomelméleti folyóirata

6-7

Budapest, 1988.

Megjelent
a Magyar Tudományos Akadémia – Soros Alapítvány Bizottság
támogatásával

A SZÁZADVÉG SZERKESZTŐSÉGE
1118 BUDAPEST, MÉNESI ÚT 12.

Felelős kiadó
Gyekiczki András

Lektorok
Stumpf István
Wéber Attila

Felelős szerkesztő
Gyurgyák János

Szerkesztők
Fellegi Tamás László
Kövér László
Kövér Szilárd
Máté János
Orbán Viktor
Varga Tamás

Borítóterv
Nagy András
Szigeti Tamás

ISSN 0237 – 5206

Készült a TORONY HÉT KÖNYV közreműködésével

Sylvester János Nyomda 79/5006
Felelős vezető: Hanuszek Béla igazgató

Tartalomjegyzék

Vági Gábor: **Aznapok** 5
Tőkés Rudolf: **Politikatudomány Magyarországon az 1980-as években: eszmék, ellentmondások** 16
Eugene Kamenka: **Marxizmus és politika** 37
Faragó Béla: **Magyar liberalizmus**
Egy elhalás története 41
Litván György: **Ki mondja meg ki voltál?**
Szabó Ervin viszontagságos utóélete 55

ARCKÉPEK A MAGYAR BOLSEVIZMUS TÖRTÉNETÉBŐL

Nagy Imre: **A magyar nép védelmében** 78

KELETI KÖZÉP-EURÓPA

Körösényi András: **A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában**
A totalitárius rendszerek bomlásától a pragmatikus-autoriter diktatúrák létrejöttéig 104
Hegedűs András: **A funkcionárius** 123
Adam Czarnota – Andrzej Szahaj: **A joguralom problémája Lengyelországban**
Veszélyezteti-e Lengyelországot a joguralom lopódzkodó ellenforradalma? 133
Pető Iván: **„... Megszabadítani az országot a másik ország nemzetiségéhez tartozó személyektől ..."** 137
A. J. Visinszkij: **A magyar–csehszlovák lakosságcseréről** 142
Litván György: **„Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk ..."**
A sztálinizmus lélektana 150
Szabó Miklós: **Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon** 160

REFORM ÉS MAGYARORSZÁG

A SZÁZADVÉG körkérdése a reformról
(Hegedűs András, Bilecz Endre, Szalai Pál, Gombár Csaba) 168
Voszka Éva: **Reformzsákutca** 188

BESZÉLGETŐ SAROK

Kövér László – Wéber Attila: **A kockázatnélküli demokratizmustól az alkotmányos többpártrendszerig**
(Interjú Dr. Halmai Gáborral) 196

FIGYELŐ

Vágvölgyi B. András: **Ach, Mitteleuropa** 211
Fejtő Ferenc: **Magyarország Párizsból nézve** 214
Dalos György: **A magyar irodalmi hagyomány** 219
Karel Bartosek: **Közép-Európa – a meghatározás nehézségei** 223
Dalos György: **Másodosztályú Európa** 229
Máté János: **Kelet-Nyugat találkozó a Prágai Tavasz 20. évfordulóján** 231
Csapody Tamás: **„Békés békétlenek" – Magyarországon**
(A katonai szolgálatmegtagadás hazai története) 234
Gyurgyák János – Tőkéczki László: **Mónus Illés demokrácia felfogásáról** 239

ÉLŐ MÚLT

Bozóki András: **Egy ingerlékeny urbánus. Ignotus Pál és kora** 244
Válogatás Ignotus Pál írásaiból
Népjog, nép nélkül 265
A harmadik oldal 267
Ki hát a „filoszemita"? 269
Az „Új Szellemi Front" körül 275
„Népiség" és „új humanizmus" 282
Vissza az értelemhez 292
A liberalizmus házi reformja 295
A demokrácia feladata 300
Tizenkét pont 303
És mégis reformokat! 304
A társadalom és az uralkodó szellem 307
A Szép Szó programja 319
Március 320
Népiség I–II. 323
Októberi vallomás 346

VÁGI GÁBOR

AZNAPOK

Nem szeretem a politikát

Annyi minden nem tetszik nekem a hazai politikai folyamatokban, s annyi kétséget, ellenérzést fogok megfogalmazni, hogy tisztességesebbnek látom, ha előbb magamról mondok néhány szót.

Először is, nem szeretem a politikát. A politika az olyan ... (Arany János szavaival) ... *izé*. Nem szeretem ezt az átpolitizált világot, kényszerűségnek érzem, hogy politikusokról, politikai szervezetekről és törekvésekről kell értesülnöm – meg vélekednem – nap mint nap. (Az újságok kétségkívül érdekesebbek így, mint a pár év előtti sivár unalom idején, de már akkor sem szerettem ezt a kényszert. Mert a kényszer megvolt akkor is, erőszakosan átpolitizált volt az élet, csak valamivel könnyebb volt elfordulni a politikai tartalmaktól.) Jobban szeretném, ha úgy élhetnék, hogy nem kellene minderre odafigyelnem, csinálhatnám a dolgomat, s abba csak éppen annyira szűrődne be a politikum, amennyire muszáj. Egy szociológusnak számolnia kell azzal, hogy tudománya kritikai és reformer-tudomány, s így munkájának előbb-utóbb politikai vonatkozásai is támadnak – ezeket azonban már rábízhatná másokra. Nevezetesen a politikusokra, a hivatalnokokra, és persze arra a tágabb nyilvánosságra, amelyhez elsősorban beszélni akar. Megfigyeléseinek politikai tanulságait már nem az ő dolga volna megfogalmazni; s ha ezt mégis megteszi, nem az ő dolga volna reform-javaslatokat szegezni a kritizált jelenségek ellenébe; s ha még erre is hajlandó, nem az ő dolga volna a saját reformeszméinek érvényt szerezni, azokat gyakorlati cselekvésekre lefordítani. Vannak éppen e további feladatokra született foglalkozások és munkakörök; az értelmiségi szociológus maradhasson a leíró diagnózis-készítő szerepben. Így szeretnék élni én is, ha lehetne; egy kicsit unalmas, de kényelmes világban, ahol nem kellene olyasmin is gondolkodnom, amit nem tekintek az én dolgomnak, legújabb, kihívó folyamatok közepette egyre kényelmetlenebbül érzem magam; úgy érzem, elterelik a figyelmemet arról, amiben élek, és amit csakugyan fontosnak tartok. Mert nem azt tartom fontosnak sem az életemben, sem a munkámban, amiről ma az újságok írnak. (Az újságok egyébként *rendszerint* nem arról írnak, ami az életben fontos. Másról írnak: a világ híreiről, a politikusok utazásairól, árfolyamokról, nagy államközi üzletekről, színházakról és sportversenyekről.) Épeszű ember nem azért veszi kézbe a kedvenc napilapját, hogy az *aznapi* teendőiben eligazodjék. **Aznap** mindig el kell kezdeni – vagy folytatni kell – valamilyen munka-félét, aznap le kell bonyolítani három telefont, túlesni egy kellemes vagy kellemetlen megbeszélésen, **aznap** időben oda kell érni egy randevúra vagy a gyerekért az óvoda elé, bevásárolni és elkészíteni a salátát az esti vendégeknek. Ez nem politika, nem is újságból kiolvasandó rend. Az *aznapoknak* nincs politikai tartalmuk. S rossz a közérzetem, amiért most mégis van.

Persze, ha akartam, eddig is volt. De nem akartam. Ez hárítás volt, természetesen, de akinek nem a foglalkozása a politika, az talán jól is teszi, ha elhárítja magától. Illetve: ha csak annyira érdekelt vagy érdektelen benne, mint a nemzeti röplabda-bajnokságban. Ki a fenét érdekel a nemzeti röplabda-bajnokság, ki a fenét érdekel, hogy kivel ebédelt és tárgyalt aznap az államelnök vagy a kormányfő?

Az eddigi egészséges hárítás úgy történt, hogy többnyire el sem olvastam az újságokat. Ez nem szép dolog, érdektelenségre vall, de az újságok javarészt érdektelenek is

voltak. Ha éppen tudni akartam, mi történik két arab állam között (és ha épp történt valami), akár el is olvashattam. Amit az itthon történtekről olvashattam, az viszont teljesen érdektelen volt.

A Nagy Titok

De mégegyszer nekifutok, hogy elmondjam, hogyan őriztem oly hosszasan távolságomat a politikától. Úgy érezhettem, egy közös **nagy titok** részese vagyok. A titkot mások is ismerik, de nemigen beszélnek róla. Illetlenség is, nevetséges is emlegetni, és még veszedelmesnek – egyenesen bűntethetőnek – is látszik. *A Nagy Titok pedig az, hogy rossz társadalmi rendszerben élünk.* Elrontottban. Történelmi zsákutcában, amely nem vezet sehová. A vége nem látszik; az utca sejthető vége talán egy kanyar – és ki tudja, mi van utána. Az országot – meg az egész politikai szövetséges tábort – rosszul kormányozzák; életünk benne kényelmetlen, irracionális és nehézkes. Ami itt történik, úgy gondoltam, ellentmond józan eszemnek, mindennapi erkölcseimnek és még az esztétikai ítéleteimnek is. Az ízlésemnek. Nem szerencsés dolog, hogy éppen ilyen helyen és időben élek, de alig tehetek ellene valamit. Nem fogadom el, hogy sajátos tudás, bonyolult összefüggések ismerete és hasonlók szükségesek az úgynevezett politikai ítéletalkotáshoz; ha ebben a rendszerben valamit esztelennek, erkölcstelennek vagy ízléstelennek tartok, az igenis érvényes elutasítás. És érvényes *mérce*. A belkereskedelmi miniszter nyilatkozatát miért kellene más szempontok alapján megítélnem, mint egy csúnya közlekedési balesetet, egy mozifilmet, vagy egy családi vitát?

A Nagy Titok közös volt. Igaz, hogy a hely és a korszak butító, züllesztő és silány, de láttam embertársaim többségén, hogy sem az értelmük, sem az erkölcseik, sem az ízlésük nem torzult el végérvényesen. Nem hiszem ezt róluk; legfeljebb azt látom, hogy sokan elfogadják, amit én nem: hogy tudniillik ezek a képességeik, intellektuális és morális és esztétikai ítélőerejük *nem illetékes*ek immár az őket körülvevő közvetlen világ megítélésében. Mert azt hiszem, hogy igenis illetékesek.

A Nagy Titokról mindazonáltal nemigen beszéltünk. Tudniillik *politikai diktatúrában éltünk*, s az ilyesmi nem kedveli, megtorolja, ha az emberek nyíltan szembeszegülnek vele. Nem szegültünk szembe, csak tudtuk, amit tudtunk. A diktatúra egy politikai pártnak – külföldi és hazai erőszakszervezetek által megtámogatott – diktatúrája volt. Az ma is, ma is ebben élünk. Ma is érzem még, hogy nagyon sokakkal *hallgatunk* ugyanarról a Nagy Titokról, amelynek bizony gazdái, felelősei is vannak. E beszéd nélküli egység, a Nagy Titok közös és hallgatag tudása különös cinkosságba fogott össze – azt gondolhattam – sok-sok honfitársammal. A diktatúra elutasító, szenvedő és passzív alattvalói voltunk, vagyunk.

Persze, mostanában sokminden más; változnak az idők. A Nagy Titok már-már kipattant. S amit ma tapasztalok, az talán éppen e hallgatag és elutasító egység megbomlása lehet. Ha nem fog össze már, amiről cinkos egyetértésben oly sokáig hallgattunk, tanácstalan elárvulás következik. Kiesünk a hallgatás közösségéből, amikor a beszéd volna a feladat. A *beszéd* tudniillik *magányos és aktív* valami, szemben a közös és lemondó hallgatással. Hatása és hitele akkor lehet, ha a tartalma és a személy is, aki mondja, képes ezt elérni. Most pedig azt tapasztalom, hogy hiteltelen, hatástalan személyek és tartalmak árasztanak el beszédükkel. Még mindig irracionális vagy erkölcstelen vagy rút, amit meghallgatni, és – állítólag üdvözlendő új politikai fogékonyságommal – megítélni kénytelen vagyok.

Mert beszéd, az van. Polonius szavainak gúnyoros kifordítása jogos: „Bolond rendszer, de van benne beszéd". Például ilyenek: „Nem a vízlépcső most a központi kérdés, hanem az: össze tudunk-e fogni, hogy kisegítsük egyre nehezebb helyzetéből az országot?" – ezt a Reform című lapban olvastam, amely függetlennek, demokratikusnak és hírmagazinnak mondja magát, de szervilisen kormánypárti, eziránybán manipulatív is, hír pedig alig van benne. Nos, vegyük szó szerint a fogalmazást és keressük meg a mondattani alanyt: *kicsoda* fogjon össze, *kicsoda* segítsen ki? – és nézzünk utána a tárgynak is: *kicsodát* kellene hát kisegíteni? *Mi* fogjunk össze, természetesen, *mi*, azaz a nemzet. Abból a célból, hogy kisegítsük az *országot*, amely egyre nehezebb helyzetben van. Ha *mi* – akik bizonyára kicsivel jobb helyzetben vagyunk – összefogunk, kisegíthetnénk szegényt. Egy buta újságcikken persze könnyű élcelődni, abba is hagyom, mert ennyi épp elég: jól érzékelteti az alanyok és tárgyak definiálatlanságát, csúszkáló és elmosódó körvonalait. És világosan kimondja, amit én, tisztelettel, tagadok: hogy ti. *nemzeti egységre van szükség.*

Ez számomra a felgyorsult, újkeletű politikai mozgások legzavarosabb jelmondata, amiben mintha mindenütt egyetértenének. Nemzeti egység szerintem nem kell, mert veszélyes. Veszélyes, mert hazugság. Hazugság, mert lehetetlen. Lehetetlen, mert *nincs. Ez az ország politikailag megosztott.* Ha valami *nincs*, és mégis azt mondjuk rá, hogy *legyen*, az vagy vak voluntarizmus, vagy üres jelszó, vagy – megengedem – szépséges utópia. Ám mivégre is kellene itt az egység?

A tavaszi pártértekezlet első napjáról szóló tudósítás – emlékeznek, az első nap még egy megelőző korszakban volt – ezzel a főcímmel került a Magyar Nemzetbe: „A pártban egységre, a politikában kiállásra, az országban összefogásra, a munkában helytállásra van szükség." Tehát: a pártban egység kell, az országban összefogás – ami, gondolom, ugyanaz. Ugyanaz kell tehát a pártban, mint az országban. Hát, nem hiszem. Mert ha még politikai kiállásra is felszólítanak, akkor az országban nemigen számíthatunk politikai egységre.

Nyúljunk csak vissza kissé a Nagy Titokhoz. Amit bízvást *Nagy Hazugságnak* is nevezhetnénk, hiszen ez volt a lényege: a politikai vezetés valamit állított önmagáról és az országról, s ez a valami nem volt igaz. Először is, szabadnak és függetlennek mondták az országot, holott egy nagyhatalom érdekszférájába került, amely katonailag is megszállva tartotta. A nagyhatalommal együttműködő politikai közösség, a kommunista pártvezetés gyakorolta a belső hatalmat. Ez még hagyján; a világ jelentős része napjainkban ugyanis így él – a nemzeti-állami függetlenség hol illuzórikus, hol viszonylagos, azaz tudomásul kellene (és lehet is) venni, hogy semmiképpen sem ez a legelső és abszolút politikai érték. A szövetségesekkel való összefonódás, vagy akár a kis ország helyzetéből adódó viszonylagos függés nem a legnagyobb baj. Itt sem ez volt – és ma sem ez – a legfőbb baj, hanem az, hogy ez a párt egy, a Birodalom központjából importált, *elvétett és végiggondolatlan társadalmi utópia* jegyében vezette az országot. Ez az utópia ésszerűtlennek és működésképtelennek bizonyult, pazarló volt, tehát pusztító is; kollektivizmusa csonkította az individuális szabadságot – de hát ismerjük jól az idevágó kritikai irodalmat. A világ többi része teljes joggal volt bizalmatlan az utópia iránt, mert oka volt elutasítani annak következetes antropológiai tartalmát: sehol, senki se vágyik azzá az embertípussá változni vagy nevelni a gyerekeit, amely e kollektív üdvtan távoli jövőidejében talán evilági bornírt boldogságra lel. Ráadásul az utópiának immanens tartozéka volt

a hatalomgyakorlás intézményrendszere és módja, ennek következtében a politikai elit kiválasztási mechanizmusai is – de ezt is tudjuk.

Mármost a jelenlegi válság természetesen nem holmi pénzpiaci eladósodásból ered – oktalanság lenne azt hinni, hogy kedvezőbb kereskedelmi adottságok és áralakulások esetén sikerülhetett volna eltitkolni a társadalmi utópia csődjét. A külvilág bizalmatlansága és idegenkedése nem enyhült, az alattvalók józan esze, erkölcsei és ízlése pedig fogyatkozott és torzult ugyan, de nem párolgott el. A nagy társadalmi kísérlet **történelmi zsákutcába** vezetett, *a kísérlet vezetői pedig egyszerűen egy történelmi léptékű* **szélhámosság** *részesei, mozgatói.* Objektíve közömbös, hogy úgynevezett hitük túlélte-e a csőd nyilvánvaló bekövetkeztét; *a megcsalatás számíthat együttérzésre, de akár a jóhiszemű, nem szándékolt, akár a tudatos csalás már nem.* A tévedések hibákká, a hibák bűnökké sűrűsödhetnek, s a bűnöket jó esetben a megbocsátás és a feledés követhetik. Meg a feledés mégiscsak éber párja: a figyelmeztető emlékezés, az elvont memento.

E szédelgés folytatása nevében a kommunista pártvezetés tehát nem szólíthat föl nemzeti egységre. Ideológiája, bukott társadalmi utópiája csak elutasításra számíthat – nos, ha valamiben, talán éppen ebben *van* bizonyos megközelítő nemzeti egység. Nyilvánvaló, hogy az ország egyetlen pártjának *nem ez* az egység kell; gondolom, inkább olyan, amelyben neki magának is helye van. Sőt, vezető szerepe, mert azt szereti.

Az elmúlt félévben-évben egy olyan ügy köré próbált meg a párt nemzeti egységet szervezni, amely eleve csak halogatás, az egységnek meglehetősen konzervatív pótléka lehet. S itt máris pontosítani kell: nem mindegy, hogy egy konkrét *ügy* (akár akció) egységéről, vagy valaminő *általános politikai* egységről van-e szó. Az utóbbi biztosan esélytelen – és szerintem céltalan is. A „fogjunk össze, hogy az ország..." – típusú mellébeszélés, a „munkában való helytállásra" való felszólítás hatástalan, üres beszéd. Meg kell ismételnem, hogy az optimális, egészséges helyzet szerintem az lenne, ha az állampolgároknak nem kellene odafigyelniük arra, amit a politikai vezetők és szervezetek tesznek; félszemmel odanézve gyorsan nyugtázhatnánk, hogy jól teszik a dolgukat, mi is így gondoljuk – mi meg csináljuk a magunkét. Ez hiteles, legitim politikai vezetés jelenlétére utalna. Tévedés, hogy jó jel, ha, mint manapság, az állampolgárok átpolitizált mindennapokat élnek, belevetik magukat, részt kérnek stb. Ez pezsgés ugyan, eseménydús, de éppenséggel a válságra utal.

Nackóznak

A kísérleti ügy, amellyel egyetlen hatalmas politikai közösséggé próbálnak egybeszervezni bennünket, az **etnikai nemzet** ügye. Az apropó a romániai magyarság helyzete. Tény, hogy erre a párt végre hivatalosan is reagál – szemben a korábbi lapítással – és ez hosszú évek óta az egyetlen hiteles gesztusa. Persze, rá is kényszerült, hiszen a menekült-ügyre reagálni kellett. Az úgynevezett közvélemény, amennyire megfigyelhető, hamar megoszlott: bizony, fennhangon is kimondattak olyan szégyellnivaló gondolatok, hogy miért is adunk „mi" munkát, hajlékot a menekülteknek, mikor nekünk is alig van. Hosszú távon a menekült-ügy mögé nemigen sorakozott volna fel össznépi egyetértés. Egyike lett volna ez a nemes szándékú közadakozási akciónak. Feszültségekkel, ambivalenciával is övezve.

Aztán tavasszal hírét vettük Ceaucescu falurombolási tervének. Ennek az őrületnek az elutasításában már nincs helye ambivalenciának, ez annyira egyértelmű. A kormányzat pedig fokozatosan az élére merészkedett a tiltakozásnak. Ebben csakugyan számíthat minden állampolgár egyetértésére. Végre valami, ami a kormányzat, a pártvezetés és az

ország teljes lakosságának politikai összetartozását sugallja. S akkor már tágabbat ölelünk: a kétmillió romániai magyar is hozzánk tartozik. Az etnikai nemzetnek ők is részei, tehát felelősek vagyunk értük.

Tévedés ne essék, én ezt épp úgy igaz ügynek tartom, mint bárki más. Az aktív tiltakozást pedig kötelezőnek.

Csakhogy. Már a menekült-ügy sem tisztán magyar nemzetiségi ügy; románok, németek is jönnek. Valamennyien **politikai menekültek.** Egy kommunista pártvezetés társadalmi utópiájának lehetetlensége elől menekülnek. Nem volt véletlen az itteni hivatalos fogadtatás zavart hangja: kerülte a „menekült" kifejezést, sőt, a televízióban azzal konferálták be a tárgyról készített műsort, hogy az efféle menekülés voltaképpen individuális megfutamodás. A nemzetiségi elnyomásról láthatóan nem tisztázott még, hogy vajon elvi tartozéka, kiegészítője-e a politikai szabadságjogok rendszerbe illő korlátozásának, vagy csupán sajátos túlbuzgóság. (Lásd: Koszovo, Karabah stb.)

Másodszor: bizony még a falurombolási terv is beleillik a levitézlett társadalmi utópia logikájába. Huszonöt évvel ezelőtt nálunk is leírták, hogy a szocializmushoz méltó településméret valahol 3000 lakosnál kezdődik, ennél kisebb falvakat működtetni gazdaságtalan. Aktív pusztítási programot nem hirdettek meg – de fejlesztésit sem, mondván, hogy nem érdemes. Ez persze csendben folyt, miként az is, ahogyan a spontán falusi eróziónak azután (a hetvenes években) mégiscsak besegítettek a szövetkezetek, a közigazgatás, az oktatás területi integrálásával, „modernizálásával", racionalizálásával, szóval, egy kis ezzel-azzal.

Végtére pedig a tiltakozás *kifelé* irányul, egy *másik ország* kormányzatát marasztaljuk el. Eleinte az alternatív szervezetek vetették bele magukat az ügybe, aztán a magyar kormányzat is rájött, hogy ennek a nyomásnak érdemes engedni. Ma már jókedvűen versenyez e lelkes szervezetekkel, s arca csak olyankor komorul el néha, mikor eszébe jut, hogy azért ez *a Ceaucescu is egy elvtárs.* Meg hogy túl messzire nem mehet haragjában, mert a „baráti" országok ezt nem vennék jó néven. Aggodalmát még az orrunkra is köti, hogy lássuk: az ilyesmi komoly dolog, profi módon kell csinálni, és mit tudhatunk mi a diplomácia kényes szabályairól. Egyszóval, oda jutottunk, hogy a románok botrányos tervének nyilvánosságra kerülése a magyar vezetésnek még kapóra is jött. Indulatokat kanalizál, méghozzá a határon kívülre, és a tiltakozás a nemzeti egység kötőanyagának is megteszi.

Ez a politika megszégyenítő, mert szinte keletkezésének pillanatában és helyén csúfolja meg egyik legszebb képességünk aktivizálódását: az együttérzést azzal, akit bántanak. E szolidaritás mélyén nem más, mint a Másik Ember iránti figyelem és részvét működik, amely most *nemzeti* szolidaritásként fogalmazódik meg. A részvét megszokottan irányított és átpolitizált; általában kegyetlen válogatás előzi meg kegyetlen nemzetközi munkamegosztását. Együttéreztünk az amerikaiak ellen harcoló vietnamiakkal, de a győztes Vietnamból menekülőkkel már mások éreztek együtt. Hogy az együttérzés politikai erővonalak mentén oszlik meg, nem új dolog; a világon annyi a szenvedés, hogy biztosak lehetünk benne: a mi irányított részvétünk is jó helyre jut. És természetesen jó helyen van az Erdélyben is, ahol éppen az itt élők együttérzésére van elsősorban szükség. De hogy ebből *a kormányzat így kovácsoljon politikai tőkét az már erkölcstelen.*

A jogos tiltakozás nemzeti egysége azonban, mert egyetlen ügyre koncentráló kampány csupán, kevés; ezért hát történelmi dimenzióval is kiegészítik számunkra az összetartozás érzetét. A hivatalos sajtó és könyvkiadás versenyre kel az üzletért loholó nem hivatalossal, és annyi szentkoronát, Nagymagyarország-térképet és népviseletet nyomtatnak ki, hogy már a szemem káprázik belé. Pedig egy történelmi nemzet fia vagyok,

Szent István nevét viseli itt még a sör is. És hogy ez bárdolatlanság, az nem számít. Elképzelem néha, milyen kedéllyel ébrednék reggelente, ha, mondjuk, ugyanannyi szabadságom volna, mint most és itt van, de bolgár volnék, akiknek évszázadokon át még egy kicsike saját államuk sem volt. S bevallom: nem nagy a különbség. Én nem érzem.

Ha már az államunk nem tetszik – mert túl kicsi, és rosszul vezetik –, hát az etnikai összetartozásunkat vállaljuk el legalább politikai keretnek – ezt súgja, ábrázolja ez a nacionalista kampány. Egy nagy ember mondotta: a nemzet – program. Én mint kis ember tagadom ezt. Az etnikai közösség egyetlen programja a fennmaradás lehet csak, s ebből semmi további nem következik. (Ld. Szabó Miklós történész cikkét a Világosság augusztus–szeptemberi számában.) Politikai közösségnek ez a keret passzív és üres, programnak konzervatív, halogató pótlék csupán. Egysége megteremthető, de fabatkát sem ér. A kampány így handabandázó nackózás lesz – és az is marad.

Az alternatív egység

S itt már nemcsak a pártállam, hanem a vele szembehelyezkedő új szervezetek fals egységtörekvéseiről is beszélek. Nemzeti jelszavaikban boldog együttműködés, kedélyes verseny szólal meg, minden egyes félben azt az érzést erősítvén, hogy nahát, mégiscsak lehet „amazokkal" beszélni. A szimbólumok ügyében óvatos alkudozás folyik: a mézeskalácsra rajzolt Kossuth-címert még mosolygó fejcsóválás üdvözli, de lefogadom, március 15. hamarosan nemzeti ünnep lesz. Bemondja majd a televízió, a nemesi udvarházak kandallói mellé állítva a színes, a pórnép kunyhóiban a fekete-fehér.

Mert az egység jelszava az új szervezeteket éppúgy megkísértette, mint a megunt régieket. Ha amott, a hivatalos oldalon ez kétségbeesett és manipulatív legitimációs törekvés, emitt, a nem-hivatalosan a tisztázatlan álláspontok elfedését vagy éppen a világos álláspontok bátortalan leplezését szolgálja. **Itt mindenki népfrontot csinál.** A kiáltványok szerkezete kísértetiesen hasonló: 1. Válság van. (Nemzeti válság; gazdasági válság; politikai válság; társadalmi válság stb.) 2. A megoldás az autonómia – másnéven szabadság, de ezt a szép szót valamiért kerülik. 3. Önszerveződjetek tehát, s mondjátok meg, mit akartok (mi nem mondjuk meg – helyettetek). Építkezzünk alulról, úgy demokratikus. 4. Vázlatos megjegyzések a plurális tulajdoni és politikai viszonyokról, a piacról, parlamentről. 5. Toborzó: akinek van valamilyen ötlete, ide jöjjön, mi nyitottak vagyunk bármely irányzatra, és megteremtjük köztetek a kommunikáció lehetőségét. Hiszen csak kell valami koordinátor, nem?

Már az is vicces, ahogyan ezek az új szervezetek a sajtón, aláírási íveken keresztül, vagy gyűléseken előszóban mosolyogva átintegetnek egymásnak: sz'aasztok fiúk, ti is csak úgy magatoktól, he? A kommunista pártot, csatlós szervezeteit ti se, velük ti se, ugye? Üdvözlés közben el-elcsúszik a hangjuk, például „kitartást" kívánnak egymásnak, mert úgy látszik, nem tudják, hogy *ezt a szót* a magyar politikai nyelv egyszerűen nem használhatja többé. Ám még komikusabb – és elszomorítóbb –, mikor sértődések és viták kerekednek abból: ki az autentikusabb letéteményese, szervezője az egységes akaratnak? A népfrontnak?

Honnan jön ez a tágkeblűség – csak sejthetem.

Alighanem a Nagy Titok felbátorodó kimondásából jön. Az elutasításból, az ellenkezésből, a tagadásból. A Nagy Titok valahai átfogó, hallgatag közösségéből.

Csakhogy a Nagy Titok *nem konstruktív.* Gondolatnak szimpla, érzésnek negatív. Nemcsak egy szótlan apátiába szorított korszak terméke, nemcsak a hallgatásból már-már

némaságba visszahúzódó magatartás kötőanyaga, hanem, úgy, ahogy van, bénító is. E béna, mozdulatlan tagadás közösségét előhívni pedig ugyancsak *nem konstruktív*. Összeszorított foggal őriztük a Nagy Titkot – és elzsibbadtunk belé.

Ebből a zsibbadásból kellene végre felocsúdni. Én türelmetlen vagyok, engem nem elégít ki, hogy egyre nyitottabb állkapoccsal mondják ki a Nagy Titok szegényes gondolati tartalmát. S önmagában a negatív mondanivaló mögé hiába is képzelünk egységet, vagy ez az egység hiába is bizonyul valóságosnak – sovány lesz, laza és erőtlen egységnek ígérkezik, amely semmire sem jó.

Azt mondtam az elején, hogy a közös hallgatás megtartó erejét nem szívesen hagyjuk oda a beszéd magányáért. Igen, erről van szó: mintha a beszélők folyvást oldalra sandítanának: a többiek is beszélnek-e még? Innen magyarázom, hogy alig jön ki hang a torkukon. Ami kijön, az meg a beszéd egységéért kiált, s ez az, ami lehetetlen.

Következménye az, hogy elvtelen szövetségek születnek, s az új szervezetek nemigen alkalmasak rokonszenvet ébresztő politikai szerepre.

Az *egyetlen ügyre* szerveződő közösségek céljai természetesen korlátozottak, de ma mégis kénytelenek átcsúszni tágabb terepekre, véleményt formálni olyan dolgokban is, ami nem az *ő ügyük*. E tágító, politizáló kényszer egyetlen oka maga az autonóm szerveződés: újdonság-ereje óriási, és ugyanolyan típusú politikai tehetség kell hozzá, mint ha a szervezet egyenesen a főhatalomra törne. A szereplő, hangadó személyek mintegy véletlenül oszlanak meg e választott ügyek között (némelyikük több ügybe is bekapcsolódik); politikai tehetségük nem is találhatja meg mindjárt az elején a számára legalkalmasabb ügyet.

Az ilyen szerveződés csak a saját ügyére kell, hogy koncentráljon, vélemény-egységre csak ebben a vonatkozásban törekszik; ezért nem is kell, hogy válogasson szövetségesei között. Minél többen csatlakoznak hozzá, annál jobb. Aki az ő ügyében egyetért vele, az jöhet. Szerep-tévesztései éppen ezért zavaróak: tágabb tartalmú politikai állásfoglalásai, kiruccanásai a saját ügyén kívüli politikai térbe ugyanis nem biztos, hogy ugyanolyan egységet tudhatnak maguk mögött, mint a szervezet éltető tárgyköre.

Más a helyzet azokkal a szervezetekkel, amelyeknek első mondandója az, hogy az ország válságban van stb., tehát amelyek valóban országos politikai szerepre vállalkoznak. Ezekben egészen másért zavaró az egység- (avagy népfront-) törekvés: azért, mert nem szókimondók, mert – mégis csak – egy-ügyű akciókra korlátozzák önmagukat. Mert nem mondják meg, hogy *mit akarnak*.

E szervezetek akarata voltaképpen csak másfajta, a monopolpártétól eltérő világnézetben, politikai ideológiában, másfajta társadalmi utópiában fogalmazódhatna meg. A feladat megkerülhetetlen – és *személyes* feladatként kell megoldani először. Miért? Mert a beszéd magányos – ezért. Nem a szervezetek – az őket megteremtő *személyek* világos beszéde lenne az első teendő. E magányos szólamok – amelyek többnyire bizonyára egy társadalmi utópiának csak egy-egy részletét fogják át – összegezhetők, egyeztethetők; de előbb ki kell mondani őket. S akkor kiderülhet, hogy az alkalmi és véletlen szövetség mögött csakugyan közös világnézet, közös politikai remények állnak-e, vagy tévedés volt az egész, valójában politikai ellenfeleket hozott össze egy lelkes szervező. És ez nemcsak az ilyen szervezetek megalakítóira érvényes követelmény, hanem a kevésbé „politikus", kevésbé aktív hallgatóságra is. Próbáljuk meg végre összeszedni, az artikulálatlan vagy akár pontosan végiggondolt elutasításon túl azt is megfogalmazni, hogy mi magunk mit akarunk. Mert meg kell teremtenünk a képességet a választásra is: ha lesz új politikai paletta, azon nekünk mi felel meg, s mi nem.

Az új politikai szervezetek ma fölfedezhető közös platformja még mindig csak a szegényes tagadásból, a Nagy Titok tartalmából közvetlenül származó követelés: hogy ti. a hatalmat monopolizáló kommunista párt ossza meg a hatalmát másokkal. Kikkel? Hát mivelünk, akik ezt szeretnénk – szól a válasz. És ennél bizony több kellene. Egyértelmű politikai programok, viszonylag markáns és teljes társadalmi utópiák. Az elutasítás álságos népfrontja, a hazudott vélemény-közösség és egység helyett a *különbözés* tisztázására volna szükség. Az egyedi, *individuális* álláspontok, ha artikulálódnak – vagy legalább tudatosulnak – köthetnek értelmes kompromisszumokat. A közösnek hazudott álláspontok *nem* – nincs nekik miből. Nincs, nem lehet gerincük, kohéziójuk, nincs ami összetartsa őket annyira, hogy alkuikat tárgyilagosan mérlegelhessék.

... és kolbászból lesz a kerítés ...

Persze, illik ilyenkor, ekkora felszólító hevületben, elsőnek a saját válaszomat megadni. Bizonyára ez is – egyelőre – csupa negáció. Meg hát mondtam is: nem szeretem a politikát. Nos, szeretném, ha erre nemcsak jogom, de lehetőségem is lenne. Hogy ti. ne foglalkozzak vele. Hogy figyelmem perifériájára szoruljon. Ehhez persze az kellene – és máris társadalmi utópiám centrumában járok, in medias res –, hogy akik viszont politizálnak, azok ezt teljes megelégedésemre tegyék. Elégedett pedig akkor lennék, ha 1. én magam az lehetnék, aki vagyok, vállalhatnám önmagamat és 2. közvetlen világom olyan értékek szerint működne, amelyekhez én is igazítani igyekszem az életemet, s amelyek eredetéről, hogy honnan veszem őket, s miért helyezem más értékek fölé, elszámolni nem tartozok. Az 1. követelmény egyszerűen azt jelenti, hogy *nem* szeretnék – tessék, negáció – valamely rám oktrojált Nagy Titok felfedezőjeként vagy beavatottjaként, kettéhasadt tudattal, hazugságok és elhallgatások közepette élni – egyszóval, ha magam választhatnám meg életem kisebb és nagyobb titkait.

A 2. követelmény értékrendszerét most csak lajstromozni tudom; esendő és tán esetleges kívánságokba szedni. Jó lenne, ha pénzkereső munkáink örömöt hoznának, vagy ha ez nem lehet, minél kevesebb örömtelen munkára kényszerülnénk. Jó lenne, ha a mesterségbeli tudás, ráció és ügyesség ismertetne el munkáink piacán. Jó lenne, ha igazat mondani érdemesebb volna, mint hazudni. Ha a közügyekben a becsület – akár érdek-vezette – evidencia volna, a részvét és a szeretet pedig kötelező. Szeretném, ha bárkivel szövetségre léphetnék közös kizsákmányolásunk vagy politikai akaratunk meghamisítása ellenében. Szeretném persze azt is, ha senki nem kívánna kizsákmányolni vagy uralkodni felettem. Szeretném, ha kipróbálhatnám egy hetven évnyi emberöltő számomra vonzó lehetőségeit; ha képességeim és kedvem szabnának csak korlátokat annak, amit végigélhetek – szóval szeretnék szabad lenni. Szeretném, ha – szeretteim körén túl – az érinthetetlen Másik Embernek kijáró semleges tisztelet övezne – és szeretném ugyanígy kezelni én is a többi embert, mert ez nekem jól esne.

Ezt viszont akár abba is hagyhatom; hiszen nyilvánvaló: nem vagyok képes egy valóságos társadalmi utópia dimenziójába emelni kívánságaimat. Teljesítésük feltételei mégis lefordíthatók a politikai és gazdasági intézmények kategóriáira. Például nyilvánvaló, hogy egy nyugateurópai polgári demokrácia nekem jobban tetszenék, mint az albán vagy a török rendszer.

Olyan politikai és gazdasági intézményeket szeretnék például, amelyek szűkebb-tágabb kollektív kontrollok alatt működnek, s e kontrollok kölcsönös vagy kör-körös konstrukciója hatásosan védené ki – vagy legalábbis lassítaná – bármely érdekcsoport

domináns uralmi szerepének kialakulását. És mert ez végülis alighanem mégis bekövetkeznék,értelmes mechanizmusokat szeretnék arra, hogy az ilyen uralmat, ha már nyilvánvalóan rosszul kormányoz, erőszakmentesen meg lehessen buktatni. (Ez a demokráciának a Karl Popper által vallott értelmezéséhez hasonlít, aki nem a többségi akaratot *általában* állítja a középpontba, hanem azon helyzetek többségi akaratát, mikor a rosszul dolgozó kormányzat lecserélését kívánják a kormányzottak.) Olyan szocializáló – meg szociális – intézmények működését tartom kívánatosnak, amelyek semlegesítik a születési előjogokat, de nem vezetnek valamely genetikus meritokrácia (a tehetség érdem-bajnokainak) kiemeléséhez. Szeretném azt is, ha – mert magam nem akarnék politizálni – a helyettem politizálók, képviselőim, delegáltjaim kiválasztásában nemcsak szervezetekben gondolkodhatnék, hanem ebben szerepet játszhatna az adott *személyek* iránti bizalmam is. (Ez is Poppertől kölcsönzött fogalmazás.) E kívánságaim teljesülését részben már kipróbált – bár tökéletesíthető – intézmények, részben még nem létezők szolgálhatják. Ennyit erről – természetesen én is csak próbálgatom a választ, a saját véleményemet.

Tessék beszélni

Nos, minél világosabb válaszokat várnék, erre bíztatnék mindenki mást is. A népfront-törekvések helyett. A saját válaszok nélkül ugyanis képtelenség *figyelni a másokéra.* A saját válaszok nélkül mindenféle *tárgyilagosság elvész,* és lehetetlenné válik a dialógus. Ha meghatódunk attól, hogy a tagadás platformján összegyűlve dugig megtöltünk egy termet (vagy közteret), már nem tudunk odafigyelni arra, hogy a mellettünk beszélő miket állít. S elmulasztjuk azt a pillanatot, amikor ki kellene mennünk a helyiségből, s jól bedurrantani az ajtót. Vagy amikor vitába kellene szállnunk. De a saját válaszunk nélkül *politikai ellenfeleinkkel* sem tudunk beszélni, mert ha túlságosan eltölt bennünket az előítéletes undor, akkor *rájuk sem* figyelünk, s ugyancsak elmulaszthatjuk mind az ajtócsapkodós távozás pillanatát, mind a megegyezését.

De konkrét, már látható veszélyei is vannak az erőltetett népfrontnak, az elvtelen szövetségeknek. Iskolapélda: az Új Márciusi Front. Ezt a képződményt számomra nem a kompromisszumosan fogalmazott programja teszi hiteltelenné (az legfeljebb nem tetszik), hanem aláíróinak összetétele. A programmal akár maradéktalanul egyet is érthetnék, de ha X és Y nevű aláírói is egyetértenek vele, akkor egyikük biztosan hazudik. Ez viszont politikai programra, mozgalomra szerveződő szövetség, amelyben tiszta és tisztázott személyes véleményeknek illenék csoportosulniuk. Télen is, tavasszal is, ősszel is; akár sűrgetik, akár halogatják a nyilvános színrelépést. Ahogyan persze, minden egyéb hasonló kezdeményezésben is ez lenne a követelmény.

A magányos beszéd, a személyes vélemény kialakításában továbbá egyáltalán nem játszhatnak szerepet akaratunk *esélyei.* Nem szabad arra spekulálni, hogy akaratunk valaha többségi lesz, netán érvényesül. Abban vagyunk érdekeltek, hogy valóban a sajátunk legyen.

Mielőtt – befejezésként – ennek a vélemény-választásnak a legsúlyosabb tétjéről beszélnék, mégis szót kell ejtenem az esélyekről.

Az esélyekről azt illik mondani, hogy nem a legjobbak. Már csak babonából is. (Tudják, a visszarendeződés...) A jelek eddig nem nagyon bíztatóak; az MSZMP egyik titkára épp a minap mondta, hogy a változásokat a párt kezdeményezte és a párt irányítja. A Vasárnapi Hírek nemrég ezt bájos elszólással toldotta meg: eszerint a szellem nem kiszabadult a palackból, hanem kiengedték. Ám legyen – fő, hogy kint van.

Az MSZMP pillanatnyilag felháborodva nevezi sunyinak egyik-másik új politikai ellenfelét, mondván, hogy azok – hiába állítják az ellenkezőjét – voltaképpen a hatalmat célozták meg maguknak. Számomra ez kissé sem meglepő; e *politikai szervezetek létrejöttének az a legfőbb értelme, hogy részt kérjenek a hatalomból.* Csak részben múlik rajtuk, nagyobb részt persze az MSZMP-n, hogy kapnak-e? A világos programok, színvallás persze növelhetné a támogatók körét – de nem a pillanatnyi lehetőségeket szeretném találgatni. Mindenesetre az MSZMP mostantól *vagy* ad valamit a bizalomra és legitimitásra, *vagy* visszatér oda, hogy mindezzel nem törődik. Az első esetben valóban változtat, és a hatalomból átad valamennyit (mondjuk, a monopol-helyzetet hegemóniára váltva), a másodikban pedig visszakergeti a szellemet a palackba – vagy szétfújja, ha az légnemű –, s bedugaszolja megint. Én persze az első változatnak drukkolok, még ha egyelőre nagyon felemásak is az előjelek. Különösen visszatetsző a bizalmi válság emlegetése, miközben a bizalom érdekében legfeljebb az említett olcsó nacionalista gesztusokat teszik meg. Mert hogy a népszerűséget nem hajhásszák, az nyilvánvaló. Ám ezzel egyidejűleg arra is panaszkodni, hogy „valahol utat vesztettünk" (Szekfű Gyulára hivatkozva, pedig ezt eredetileg Ady írta), meg érzékenykedni, amiért őket nem szeretik, sőt, politikai *ellenfelek* is feltűnnek a horizonton, holott ők csak a *barátokat* tekintik partnernek – szóval mindez együtt nem megy. *Ez a párt is eldönthetné végre, mit akar.*

Végül még valamit arról, miért is lenne érdemes tisztább és vállalható véleményeket végiggondolni, s legalábbis részleges politikai elképzeléseket, társadalmi utópiákat megfogalmazni. Mint mondtam, az oppozíciós szervezetek számára, de mindenki számára, aki figyeli őket, egyértelműbb lenne az eligazodás, nem születnének hamis szövetségek, viszont a valódiak több eséllyel számíthatnának csatlakozókra, megteremtődne a tárgyilagos vita bázisa olyan kérdésekről, amelyekről hosszú ideje nincsen szokásban a nyilvános beszéd. És mindezen hasznokon felül volna ennek a kicsit becsületesebb, a különbségeket vállaló belső tisztázásnak egy, szinte mindenkit személyesen érintő tétje is. Ez a tét abból ered, hogy megszűnőben van nemcsak a Nagy Titok őrzésének bénultsága, de a vele járó tudathasadás is: elmosódhat az elhallgatott és a nyilvánossá tehető gondolatok közötti éles határvonal. A kettészakított tudat kettészakított életeket irányított; volt egy nyilvános és egy rejtegetett fele. Ennek intellektuális és erkölcsi súlyát alig tagadhatnánk: egyszerűen mindennapos hazugságra kényszerít, ha a körülvevő világ folyamatosan felháborít, de úgy teszek, mintha minden rendben lenne.

Nos, ez most kevésbé kötelező. Akár igazat is mondhatok – vagy kimondhatom igazságaim másik felét. Egyszerűen úgy is mondhatnám: kimondani ezeket azért érdemes, mert lehet. Kevésbé nevetséges, kevésbé büntethető, mind eddig. Ez most valóban szabadabb állapot. Láthatóan feltörnek az eddig elhallgatott vélekedések – engem csupán az zavar, hogy nem mind jön elő, s nem a maguk legteljesebb formájában, nem az értelmes rendszerezés, a megkülönböztethető, egyedi tartás igényével. De többről is szó van: arról, hogy **mindezt el is lehet mulasztani.** Nem tudhatjuk, hogy vajon a mostani pezsgés nem rövidke epizód-e a zsákutcában menetelés elnyúló korszakában. Mert a menetelés folytatódhat; az utca vége alig látszik, s életünkben már nem érünk el oda. És akkor ennyi volt az életünk: *ez a hasadt lelkű, rosszkedvű menetelés egy rossz történelmi időben.* **Ha egy másik sors reményében most taktikázgatunk, halogatjuk a tiszta gondolatok tiszta kimondását, vagy a rendezetlen gondolatok tisztázását, még ennek örömét is elmulaszthatjuk.** És főleg: **már-már azok lehetnénk, akik vagyunk, a szokott hazudozás, az apatikus öncenzúra helyett vállalhatjuk kissé önmagunkat.** Ez ennek a mostani epizódnak az igazi értelme, reménye. Meg kellene ragadni. Biztos, hogy visszazökkenünk majd a politikum nélküli *aznapokba;* lemondóan és megverten vagy újfajta derűs bizalommal

folytatjuk őket. De most nem az a tét, hogy taktikusan titkolt eszméink egyszer, napvilágra kerülvén, győzzenek, mégcsak nem is az, hogy utódainkra átörökítsük gondolkodásunk és erkölcsünk igazát. Nem, *itt a saját életünk egy lehetősége a tét.* Bármilyen lesz is a folytatás, ez most azért ritka és értékes időszak, mert esélyt ad rá, hogy majdan elmondhassuk: **volt egy-két jó évünk.**

TŐKÉS RUDOLF

POLITIKATUDOMÁNY MAGYARORSZÁGON AZ 1980-AS ÉVEKBEN: ESZMÉK, ELLENTMONDÁSOK[x]

Bevezetés

A politikatudomány központi témája a hatalom vizsgálata és a politika „első kérdéseinek" megválaszolása.[1] Így többek között: *„ki kormányoz?", „kinek a nevében?", „kik járnak jól?", „kik őrködnek az őrök felett?"*. A politikatudomány tágabb értelemben arra tesz kísérletet, hogy leírja és meghatározza a modern államok alapvető hatalmi viszonyainak dinamikáját, ezen belül az egyén és a politikai rendszer, a közösség és az állam viszonyának alakulását, továbbá elemezze a politikai rendszer uralkodó elitjei közötti erőegyensúly változásának folyamatát.[2]

E központi kérdések tanulmányozása soha nem „értékmentes" – és nem is kell hogy az legyen. A tudós-megfigyelő az esetek többségében egyszersmind a vizsgált politikai rendszer elitjének tagja, ennélfogva mind személyében, mind értelmiségiként érdekelt következtetéseinek politikai kimenetelében. Különösen igaz ez a „létező szocializmus" országaiban élő és dolgozó társadalomtudósokra. Ezekben az államokban szükségszerűen a „probléma" és a lehetséges „megoldás" részévé válnak azok a tudományos vizsgálódások, amelyek közvetve vagy közvetlenül a hatalmi viszonyokkal, az erőforrások felhasználásának kérdéseivel, vagy azzal foglalkoznak, hogy a politikai intézmények funkcionálisan megfelelőek-e.[3] Az ilyen típusú politikai környezetben már a szakértői megfigyelés puszta ténye is – heisenbergi értelemben – mérhető hatással van a vizsgálat tárgyára. Ez utóbbi a politikai hatalom, az ezzel való élés és visszaélés az uralkodó csoportok részéről, amelyek az ellentámadás, a kompromisszum, a kiigazító lépés vagy mind a három formájában gyorsan reagálnak az adott rendszer lényegébe vágó kérdésekre.[4]

Magyarországon mindenki szabadon beszélhet a politikáról, de – különösen a rádióban, a televízióban és a nagy példányszámú országos sajtóban – senki nem teheti fel a politika „első kérdéseit".[5] Az ilyen kérdéseket ennélfogva többnyire a homályos nyelvezetet használó folyóiratok taglalják az eliten belüli ezoterikus kommunikáció formájában, és ami az 1980-as évek Magyarországának bajait illeti, nem annyira a közismerten alapvető okokat tárgyalják, mint inkább azok részleges következményeit. Az időszerű politikai kérdések sokkal érzékenyebb, markánsabb megfogalmazásával és részletesebb dokumentálásával szolgálnak a kis példányszámban megjelenő, belső terjesztésű, „csak vitára szolgáló" tanulmányok szerzői, akik egyetemeken és minisztériumokban, vagy a tudományos akadémia által támogatott társadalomtudományi kutatóintézetekben dolgoznak. Az ilyen tanulmányok többnyire „szalonképessé tett" változatai gyakran csak egy, kettő, vagy – mint Liska Tibor gazdasági reformokról szóló sokat vitatott tanulmányának (Ökonosztát) esetében – 20 éves késéssel kerülnek a nyilvánosság elé. Pontatlan és félrevezető lenne tehát az az állítás, hogy a részjelenségekről és politikai „mikrofolyamatokról" szóló, gondosan dokumentált politikai tanulmányok, amelyek az elmúlt években megjelentek, semmiféle tényszerű elemzési értékkel nem rendelkeznek. Ellenkezőleg, a magyar társada-

---

[x] A tanulmány megjelent angol nyelven a SÜDOSTEUROPA 1988. 1. számában. A Századvég szerkesztősége Tőkés Rudolf tanulmányát vitaindítónak szánja, s várja a szakmabeliek és érdeklődők hozzászólásait.

lomtudósok által publikált művek nagy részét egy szellemi összerakós játék fontos részeiként kell értelmeznünk, amely birtokában egy nyugati megfigyelő nagy vonalakban rekonstruálhatja a mai magyar politikai élet és társadalom dinamikáját.[6]

Az alábbiakban igyekszem összefoglalni az 1980-as évek Magyarországának politikatudományi szakirodalmával kapcsolatos saját értelmezésű tapasztalataimat. Ezután egy előzetes listát állítok össze azokról a „makroszintű kérdésekről", amelyekkel a politikatudományi vizsgálódás foglalkozik, illetve amelyekkel foglalkoznia kellene a magyar viszonyok között. Végül megkísérlem kifejteni azt az öt fő kérdést, amelyről a magyar reformpárti és reformellenes társadalomtudósok, valamint a rendszer szóvivői eddig megjelent írásaikban vitatkoznak.

Politikatudomány: a diszciplina, „a kritikus tömeg" és az elemzés nyelvezete

Magyarországon a szó legszélesebb értelmében véve mindenki „politikatudós", függetlenített agitprop pártalkalmazottól a politikatudomány kandidátusáig. Minthogy e tudományág nyelvezetét, témakörét és módszertanát illetően nem léteznek általánosen elfogadott ismérvek, a Magyar Politikatudományi Társasággal valamilyen kapcsolatban lévő mintegy 400–500 ember mindegyike e vendégszerető céh tagjának nevezheti magát. Merőben más következtetésre jutunk viszont, ha tüzetesebben szemügyre vesszük ezt az egyesülést. A tagok többsége politikai gazdaságtani, tudományos szocializmus, jogi, szociológiai, történelmi, filozófiai tanszékeken dolgozik, vagy a Tudományos Akadémia különféle társadalomtudományi kutatóintézeteinek munkatársa.[7] Ha mint kritériumot a modern politikatudományként általánosan elfogadott szakirodalomban való tényleges jártasságot és a publikációk szakmai hasznosításának mértékét alkalmazzuk, kiderül, hogy a mai Magyarországon rendkívül alacsony azok száma, akiket politikatudósnak minősíthetünk.

Ha viszont szűk ismérvek alapján határoznánk meg, hogy ki tartozhat e mesterség művelői közé, félő, hogy e körből sok lelkes amatőrt kirekesztenénk. Ezek közül sokan – talán nagyobb bátorsággal mint szakmai éleslátással – olyan kérdésekre hívták fel a figyelmet, amelyeket a hivatalos politikai szakértők többsége igyekezett megkerülni.[8] Hasonlóképpen, vannak olyanok, akik a szakmailag aligha ígéretes egyetemi tanszékeken dolgoznak, mint például a marxista–leninista vagy tudományos szocializmus tanszékek, s akik politikai szempontból fontos és „neuralgikus" kérdésekre tapintottak rá, hasznos szolgálatokat téve a közös ügynek.[9] Mindezek alapján, az 1980-as évek magyar politikai viszonyai és közügyei tanulmányozásához való jóhiszemű és hasznos hozzájárulásként kell elismernünk minden komoly erőfeszítést, amely a tények bemutatására, a tabuk ledöntésére és a hivatalos megnyilatkozások homályos nyelvezetének túlhaladására irányul.

Egy, a „politikatudomány magyarországi helyzetével" foglalkozó nemrég végzett vizsgálat szerint a szaktudomány a következő alterületekre bontható: 1. politikaelmélet, 2. politikai filozófia, 3. tudományos szocializmus, 4. a politika története, 5. politikai eszmerendszerek története, 6. politikai pszichológia, 7. politikai szociológia, 8. nemzetközi kapcsolatok és külpolitika, 9. államelméletek, 10. alkotmányjog, 11. közigazgatás, 12. politikai rendszerek összehasonlítása, 13. hadtudomány és nemzetbiztonság, 14. gyakorlati politika.[10]

A módszertan (marxista vagy más), az empirikus elemzés (mint pl. a felmérés), a politikai gazdaságtan, és a nyugati politikatudományban használatos hasonló szakterületek feltűnő hiánya csakúgy említésre méltó, mint a normatív vagy ideológiai szempontok elburjánzása e szaktudomány magyarországi térképén. Kevésbé körültekintő és könyörüle-

tes megfogalmazásban azt is mondhatnánk, hogy a magyarországi politikatudomány mindenre kiterjed, ennélfogva semmire sem fordít különös figyelmet. Ez mint taktika hasznos lehet, amennyiben ezzel egy új, polémiára alkalmat adó és politika-érzékeny szaktudomány „eladhatóvá" válik a hatalom birtokosai felé, akik a tudományos kutatások költségvetése felett is rendelkeznek. Ám kevésbé segíti az eligazodást abban, hogy a politológiai kutatások ténylegesen mire összpontosítanak Magyarországon.

Eltérően nyugati kollégáiktól, akik a szaktudomány védőbástyái mögé húzódva űzik mesterségüket, a magyar politikatudósok közül nem egy ismert közéleti személyiség, aki gyakran az ország politikai életében aktívan is részt vesz. Bár időnként egy-egy nyugati politológus is „felküzdi magát a csúcsra", a nyugati politikatudósok szakmai-politikai éleslátása és tanácsadó tevékenysége általában – és nagyon helyesen – a véleményformáló elit folyóiratokra, „olvasói levelekre" és a napi sajtó „Vélemény" rovatára korlátozódik. Mindenesetre az elmúlt tíz évben a magyar társadalomtudósok gyakori résztvevői lettek a rádióban, televízióban, a napi, de különösen a heti sajtóban lezajlott „reformvitáknak". Valóban, sok magyar tudóst a szakmai és közéleti személyiségük lényegi elválaszthatatlansága különbözteti meg leginkább nyugati kollégáitól. A későbbiekben kifejtem, hogy bár a nyilvános állásfoglalás időszerű politikai kérdésekben feltétlenül tiszteletreméltó, az ilyen szerepvállalás öncenzúrázáshoz, az objektív társadalomtudományi vizsgálódás mércéinek meg nem felelő kompromisszumokhoz is vezethet.

A magyar társadalomtudósok többsége egyetért abban, hogy gyökeres reformokra van szükség ahhoz, hogy a fennálló rendszer átvészelje a rossz kormányzati irányítás és a változással szembeni általános ellenállás következményeit, amelyek veszélybe sodorják az 1968 óta bevezetett gazdasági reformok legszerényebb vívmányait is. Vannak köztük, akik személyiségüket tekintve – Bihari Mihály kifejezésével élve – „kettős kötöttségű hősök".[11] Mint tudósok, kötelezőnek érzik, hogy olyan politikai intézkedéseket javasoljanak, amelyek „túl drasztikusak", „időszerűtlenek" vagy politikailag kockázatosak lehetnek, de mint egyetemi vagy akadémiai alkalmazottak annak érzik szükségét, hogy akár tudósi lelkiismeretükkel alkalmanként kötött kompromisszumok árán is megvédjék intézményeik korlátozott autonómiáját a párt és az állami bürokrácia ideológiai és politikai behatolásával szemben. Mindehhez hozzá kell tennünk azt, hogy a lojalitások eme összeütközését tovább élezi egy még mélyebbre hatoló dilemma, mellyel minden reformernek szembe kell néznie. Egyfelől felismerik, hogy a bármilyen irányban történő haladás útjában álló legnagyobb akadály maga a rendszer. Másfelől nem kisebb feladat hárul rájuk, mint az, hogy a magyarországi modernizáció és reformok égetően szükséges programjának megvalósításához a párt és állami irányítás olyan alternatíváit dolgozzák ki, amelyek politikailag keresztülvihetők és nem vezetnek társadalmi destabilizációhoz.

A legmagasabb rangú politikatudós ma Magyarországon Pozsgay Imre, a párt Központi Bizottságának tagja, a Hazafias Népfront vezetője. Gombár Csaba és Lengyel László „A társadalmi reform kérdéseihez" [12] című tanulmányáról szóló mélyen átgondolt írásában éles megvilágításba helyezi a rendszer kilátásait olyan időszakban, amikor a tömegek és az elit reformok irányába ható egyidejű nyomásával kell szembenéznie.

„Nincs esélye a reform további kibontakozásának, ha nem teremtenek megfelelő nyilvánosságot hozzá, s általa bázist olyan emberek sokaságából, akik értik, miről van szó és akarják is a megoldást. Mivel a szocializmus intézményei felülről, a központi politikai akarat műveiként jöttek létre, ezért a szükséges belátásnak és kezdeményező döntésnek is fent kell elindulnia. Ismét a politikán van tehát a sor." A szerzők is felvetik ezt a kérdést, amikor azt mondják, hogy a politikai intézmények szakadatlan fáziskésésben vannak. Igazuk van. Ennek okát én abban látom, hogy a szocializmus tulajdonviszonyait, elosztási

viszonyait és politikai alapintézményeit hosszú ideig nem lehetett olyan megmásíthatatlan, irreverzibilis ténynek tekinteni, amely kibírja a demokrácia nyilvánosságát anélkül, hogy a restaurációs erők teret nyernének. Ezért a politika az állandó védekezésben és az intézmények változatlanságában látta a rendszer biztonságát."[13]

Pozsgay érvelése nemcsak meggyőző, de abban is segít, hogy meghatározzuk a társadalomtudósok helyét a magyarországi reformpolitika küzdőterén. Mint értelmiségiek, a racionális, hatékony és zökkenőmentes változást eredményező politika hívei. Mint egy egyenlőtlenségekkel terhes és erősen rétegzett társadalmi rendszer kiváltságos elitjének tagjai, feltétlen érdekük fűződik a társadalmi-gazdasági status quo megőrzéséhez, s annak elkerüléséhez, hogy az elit és a rendszer közötti párbeszéd politikailag destabilizáló vitává szélesedjék a politika „első kérdéseiről".[14] (Ez az általánosítás, mint heterogén elitcsoportok esetében mindig, szükségszerűen pontatlan, ha a fiatalabb – azaz 40 éven aluli – magyar társadalomtudósok népes csoportjára gondolunk. Ők még nem váltak és valószínűleg nem válnak egy „kiváltságos elit" tagjaivá, és ezért lojalitásuk meglehetősen különbözik a kedvezőbb helyzetű, politikailag többé vagy kevésbé kooptált és a vezetőkkel közvetlen kapcsolatban lévő idősebb kollégáik lojalitásától.)

A politikai status quo vonakodó fenntartójának és eme status quo bírálójának a szerepe, ha a dolgok természeténél fogva kiegyensúlyozatlan is viszonyuk, nem feltétlenül összeegyeztethetetlen, amennyiben ez a két szerep az elitnek abban a közös magatartásában egyesül, amit Gombár Csaba „logokráciának" nevez. Ez a kifejezés egy új típusú értelmiségit jelöl: a gondolkodót, a politikai tanácsadót, a reformjavaslatokról folytatott nyilvános viták kulisszák mögötti megfigyelőjét.[15]

A „logokrata" látszólag azonos Szelényi Iván és Konrád György 1980-as évekbeli kooptált és ideológiailag semleges technokratájával[16] – azzal a különbséggel, hogy az előbbi most már nyiltan részesülni kíván a döntéshozói hatalomból és felajánlja közreműködését a rendszer reformintézkedéseinek megvalósításában. Ám, ha reálisabb megvilágításba helyezzük a kérdést, minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a rendszer szempontjából a „logokrata" sokkal inkább politikai hatalomból kirekesztett kérvényező, mint önálló politikai befolyással rendelkező hiteles tárgyalópartner.[17]

A reformértelmiségiek álláspontja ebben a kérdésben, legalább is az ő szempontjukból, számomra meggyőző okoskodáson alapszik. Nézetük szerint, a modern társadalmakban szükségszerű az interakció a politikai vezetők, a közigazgatás felelősei, a technokraták és az újító elképzelések szószólói, a „logokraták" között. E szerint az érvelés szerint mind a négy csoport tagjai legitim és nélkülözhetetlen értelmiségi szerepet töltenek be, amely szerepek mindegyike, amennyiben racionális interakció jön létre a négy csoport között, autonóm szférával kell hogy rendelkezzék.[18] Persze, az ilyen „munkamegosztás" kívánatosságát hangsúlyozó magyar társadalomtudósoknak nincsenek illúzióik – legalábbis ami a közeljövőt illeti – az ebbe az irányba mutató pozitív fejlemények valószínűsége felől.

A reformpárti értelmiség egyezkedése a kényelmetlen valósággal sokféle formát ölt. Talán nem értékeljük túl az írott szó jelentőségét, de a külső megfigyelő számára a reformpárti társadalomtudósok ambivalens viszonya a hatalomhoz és a reformértelmiségiek elidegenedése a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokain elhelyezkedő „néptől" a legszembetűnőbb módon abban nyilvánul meg, ahogyan élnek és visszaélnek a magyar nyelvvel, mint kommunikációs eszközzel. A reformjavaslatoknak arra az „új nyelvére" gondolunk, amelyben ezek a tömegtájékoztatásban, a tudományos írásokban és az értelmiségek közötti hétköznapi beszélgetésekben megfogalmazódnak.

Hogy a legelején kezdjük: azt a politikai folyamatot, amely az 1968 utáni új gazdaságirányítási rendszerhez vezetett, „mechanizmusnak" nevezik; a külső gazdasági környezet-

nek a Magyarországot kedvezőtlenül érintő hatásait a „begyűrűzés" kifejezéssel illetik; a sokak által osztott, de nem artikulált nézetek összessége a „tudati mélyáramlat"; „reformkomformnak" nevezik a kinyilvánított reformcélokkal összhangban lévő nézeteket: a „tézisveszély" kifejezéssel jelölik a nézetek megmerevedésének veszélyét; a közvetlen adminisztratív gyámkodás a „kézi vezérlés"; az állami intézkedésekre való reagálást természetesen „visszacsatolási rendszernek" nevezik; az eliten belül a politikai kérdésekről zárt ajtók mögött folytatott őszinte hangvételű viták jelentenék a „fehér asztal melletti demokráciát"; aki rossz úton indul el, az „mellékvágányra" kerül; hacsak nem kerül „csapdába"; ezt a csapdát azonban elkerülheti az egyén, ha „alkalmazásorientált társadalmi tudására" támaszkodik. Ha ez nem sikerül, „patthelyzet" alakulhat ki, amelyből a „funkciózavar" kiküszöbölése útján lehet kikerülni, vagy úgy, hogy az egyén a „molekuláris transzformizmust" választja. És ha már semmi nem segít, az egyén bármikor újra csatlakozhat a „társadalomhoz mint nyílt és puha nagyrendszerhez", és örömét lelheti a „paradigmamámorban".[19]

Jóllehet az 1980-as évek reformzsargonja nagy előrelépésnek látszik az apparátus 30 évvel ezelőtti együgyű, eloroszosodott mondattanához és szóhasználatához képest, három dolog azonban közös bennük. Először is, az effajta modoros, áltudományos nyelvezet széleskörű használata a jelek szerint azt a célt szolgálja, hogy az eliten belüli kommunikációt hozzáférhetetlenné tegye a beavatatlan tömegek számára. Másodszor, ennek az absztrakt nyelvezetnek a használata többnyire magabiztossá teszi a politikai elitek tagjait, elhiteti velük, hogy összefüggéseikben megértik azokat a kérdéseket, amelyek túl bonyolultak ahhoz, hogy az átlagember felfogja őket. Harmadszor, és ez a magyarázat legalább annyira helytállónak tűnik, mint az előbbi kettő: egy merőben új szókincs kidolgozásának feladata (az 1950-es években a vulgáris marxizmus szóhasználata dívott, az 1980-as években a nyugati társadalomtudományoké) szinte megoldhatatlan problémát jelent a magyar reformértelmiség számára. Nem irigylésre méltó feladat kitalálni a gyakran nehézkes nyugati társadalomtudományi kifejezések magyar megfelelőit (és eközben a reformretorika ideológiailag megengedhető határainak vékony jegén haladni). Egyszersmind kihívás, mely minél előbb válaszra vár, hogy az embereknek, a különféle reformjavaslatok szándékolt haszonélvezőinek sejtelmük legyen arról, mit tartogat a reformértelmiség Magyarország népe számára.

Gombár Csaba 1979-ben írott és 1983-ban kiadott „Politika – címszavakban" című művének az érdeme, hogy nagyban segített eloszlatni azt a szemantikai ködöt, amelybe a magyar reformviták burkolóztak.[20] Ebben a vékony kötetben Gombár nagyon világosan és elfogulatlanul értelmezi a mintegy száz leggyakrabban használt politikai kifejezés eredeti és mai jelentését. Az a mód, ahogyan tisztázza az olyan fogalmak jelentését, mint „állampolgárság", „ágazati politika", „centralizmus", „erőszak", „hatalmi osztottság", „a hatalom újraelosztó tevékenysége", „pártdemokrácia", „politikai beállítottság", „sérelmi politika", „politikai magatartás" és „tolerancia" – egyértelműen bizonyítja, hogy nyelvi ködösítés nélkül is lehet szólni politikailag kényes témákról.

Összegezve: a magyar politikatudomány, egyaránt beleértve a diszciplínát és annak művelőit, az elmúlt tíz esztendő reformkorszakának termékei. Mind a kettőnek még hosszú utat kell megtennie addig, amíg egyértelműen körvonalazódnak a politikai jelenségek tudományos vizsgálatának határai, míg a politika „első kérdéseinek" feltevése „kockázatmentes" vállalkozássá lesz. Az ideológiai ellenállás és politikai helytelenítés addig bármikor megakadályozhatja, hogy tabutémák objektív elemzés tárgyaivá váljanak. Ezért teljes bizalmat kell szavaznunk azoknak a tudósoknak, akikben megvan a szellemi bátorság, hogy a magyar társadalomtudományok fogalmi világát megtisztítsák az „új apparátus

nyelvezet" és az agitprop köntörfalazás guano rétegétől, azoktól az akadályoktól, melyek gátolják a közügyekről való nyílt eszmecserét Magyarországon.

A létező szocializmus: kérdések és ellentmondások

Magyarország, mint a kommunista irányítású, egypártrendszerű államok közösségének tagja, szükségképpen újratermeli – legalábbis országos szinten – azokat a fejlődésbeli feszültségeket és ellentmondásokat, melyek politikai természetüknél fogva 1917 óta jellemzik az effajta rendszert. A kérdés itt az, hogy a magyar társadalomtudósok hajlandóak és képesek-e az 1980-as évek létező szocializmusának „funkciózavarai"-ként jelölt perifériikus megnyilvánulások helyett az alapvető okok feltárására összpontosítani. Hogy közelebb kerüljünk a kérdésre adandó válasz megfogalmazásához, javasolom, hogy alkalmi hipotézis formájában állítsuk össze azoknak a „makroszintű ellentmondásoknak" a listáját, melyek a kezdetektől fogva gondot okoztak ezeknek az államoknak. Ezeknek az ellentmondásoknak az azonosításával könnyebbé válik annak vizsgálata, hogy a magyarok részéről adott válaszok milyen mértékben merítik ki a válaszadás lehetőségeit.

Annyi nyilvánvaló, hogy az alábbiakban felsorolt „makroszintű ellentmondások" mindegyike közvetlenül vagy közvetve veszélyezteti az egypártrendszerű kommunista államok politikai stabilitását. Az is magától értetődő, hogy ezeket a kérdéseket születési rendellenességeknek kell tekintenünk, melyek a marxista-leninista rendszer építkezésének természetéből következnek – független attól, hogy ez egy, vagy több államban épül fel. A lényeg az, hogy hetven évvel az orosz forradalom és több mint 40 évvel a kommunisták Kelet-Európában történt hatalomátvétele után még mindig sokféle rendszerbeli ellentmondás létezik, melyek súlyos gazdasági és politikai nehézségekhez vezettek az 1980-as években. Az idő múlásával ezek az ellentmondások egyfajta „beépített" akadályokká váltak, melyek gátolják a totalitariánizmus utáni szocialista államok égetően szükséges ideológiai és intézményi átalakulását legitimebb, stabilabb, és könnyebben irányítható politikai egységekké.[21]

Ami Magyarországon és másutt a reform útjában álló akadályokat illeti, a következő problémákat kell megemlítenünk:

1. *Az uralkodó kommunista párt és a szocialista állam közötti viszony.* Itt arra gondolunk, hogy az öregedő forradalmárok zárt, félig militáris és társadalomtól elidegenedő testülete milyen mértékben képes együttélni a modern állam bürokratikus racionalizmusával és eleget tenni szervezeti követelményeinek. Ez utóbbinak alapvető döntéshozói önállósággal kell rendelkeznie ahhoz, hogy folyamatosan igazodni tudjon a politikai, gazdasági és társadalmi környezet változó követelményeihez, s úgy tegyen ezeknek eleget, hogy a névleges ellenőrzése alá vont gazdaság és társadalom hatékony irányító mechanizmusaként felszínen tudjon maradni.[22]

2. *A politika és gazdaság közötti viszony és együttműködés.* Itt a kérdés az, hogy az ideológiai indíttatású voluntarista pártpolitikai célkitűzések, a politikai mozgósítás mint gazdaságnövelő tényező, valamint a források elosztásában érvényesülő megcsontosodott prioritások elsődlegességének makacs fenntartása hogyan egyeztethető össze a kiegyensúlyozott gazdasági növekedés gyakorlati követelményeivel és azzal a tömegigénnyel, hogy az állam véges erőforrásai szociálpolitikai szempontból igazságosabban legyenek elosztva.[23]

3. *A rendszer utópisztikus céltételezései és a párt-állam politikai döntéseinek legitimációja közötti viszony.* A dilemma itt abból fakad, hogy miként lehet a két feladatot egy-

idejűleg teljesíteni. Mivel ez eddig lehetetlennek bizonyult, e két, egymással összeegyeztethetetlen célkitűzés közötti disszonancia lett a politikai legitimáció gyengeségének fő forrása, ami egyúttal a rendszer politikai stabilitását is fenyegeti.[24]

4. *A politikai vezetés és a rendszer fejlődése szempontjából nélkülözhetetlen adminisztratív, gazdasági, társadalmi és kultúrális elit eltérő prioritásainak összehangolása.* Mivel a posztmobilizációs időszakban megbomlott a központi „hatalmi forrás" és a „transzmissziós szerkezet" hagyományosan hierarchikus viszonya, égetően szükség van új irányító mechanizmusokra, melyek döntenek a politikai lobbyk és az államilag elfogadott kvázi-korporatív csoportok érdekharcaiban. Mindezt súlyosbítják azok a viták, melyek a politikai központ és az általa „előre küldött" szakértői kádercsoportok között folynak arról, hogy kinek a hatáskörébe tartozik a nomenklatúra, a költségvetés és a döntéshozói tevékenység.[25]

5. Mindmáig nem oldódott meg az a kérdés, *miként lehet összehangolni a pártszerveződés és a társadalomszerveződés egymással ütköző elveit, a demokratikus centralizmus és a szocialista demokrácia követelményeit.* Az előbbi csak egy csupán monolitikus szervezetet igénylő vertikális parancsuralmi struktúrában tartható fenn, míg az utóbbi csak akkor életképes, ha az „alrendszerek" szavatolt autonómiájára és ezek különféle alkotóelemeinek horizontális integrációjára épül.[26]

6. Konfliktusok keletkeznek abból, hogy *a politikai vezetés és a szocialista állam tagjai között létrejött „társadalmi szerződés" deklarált és gazdaságilag megvalósítható célitűzései közül a rendszer mit teljesít.* A deklarált elvek az általános társadalmi igazságosságról szólnak, a gazdasági valóság viszont azt kívánja, hogy a munkahelyen való pusztán fizikai megjelenésen túl az egyéneket teljesítményüknek megfelelően jutalmazzák és a differenciált ösztönzés fejlett rendszerét alkalmazzák. Mikor jön el az az idő, amikor a munkásoknak „szükségleteik szerint" fizetnek?[27]

7. Az is kérdésként merül fel, hogy *a társadalmi integráció folyamatában a szocialista állam milyen helyet és szerepet szán az egyénnek.* Bár mára már háttérbe szorult a közösségi tulajdonságokkal felruházott, határtalan osztálytudattal rendelkező új szocialista embertípus kialakításának nyomasztó igénye, erősödnek viszont a feszültségek a rendszer elvárásai és az állampolgárok nagyobb személyes szabadságot és politikai hatékonyságot sürgető kívánalmai között.[28]

8. A Szovjetunióban két éve tartó reformfolyamat közvetlen következményeként erősödött az abból eredő konfliktus, hogy *egyfelől a rendszer ragaszkodik a titkosság és a korlátozott információ áramlás hagyományaihoz, másfelől viszont nyitottság és az információ-megosztás horizontális szerveződése nélkül aligha képzelhető el működő gazdaság és társadalom.*[29] Az állampolgárok ellenőrzése alatt lévő kommunikációs hálózat bővülése (az elmúlt években magántulajdonbakerült passzív hírközlő eszközök – a rádió és a televízió – valamint a hang- és szövegsokszorosító berendezések elterjedése) beláthatatlan veszélyek elé állítja az olyan kulcsfontosságú intézményeket, mint a cenzúra és a rendszer más információelosztó szervei.

9. *A vezetők kiválasztása és a politikai utódlás* politikailag destabilizáló folyamata konfliktusba kerül azzal az alulról jövő és az elit részéről is hangoztatott igénnyel, hogy ez a folyamat szabaduljon meg személyekhez kötődő jellegétől és váljon intézményessé. A szocialista államokban a vezetői posztok utódlásának korlátok nélküli, szabályozatlan és lényegében törvényen kívüli jellege éles ellentétben áll a tömegek elvárásával, hogy a politikai rendszer e ködös területét a kiszámíthatóság és stabilitás jellemezze. A politika felelősei rendszeresen zátonyra futtatják a rendszer ígéreteit arra, hogy állandósul a kollektív vezetés és gyakorlattá válik a kulcsfontosságú hivatalok betöltőinek cserélődése.

A poszttotalitáriánus szocialista állam polgárai ugyanakkor egyre kevésbé engedhetik meg maguknak azt a fényűzést, hogy tétlen szemlélőként – mintha csak „orosz rulettet" játszanának – az utódlás kedvező kimenetelében bizakodjanak.[30]

10. *Ellentétek egyfelől a szocialista állam nemzeti érdekei, másfelől aközött, ahogyan a tömegek a szövetségi kötelezettségek miatt az államra rótt politikai, gazdasági és katonai terheket megítélik.* Az „internacionalista" politikai célok és az e célokra szánt költségvetési áldozatok gyakorlatilag egyetlen kelet-európai államban sem élveznek alulról jövő támogatást. Az emberek úgy látják, mindez csak gátolja a rendszert abban, hogy eleget tegyen az állampolgárokkal szemben vállalt szociális és jóléti kötelezettségeinek.[31]

A rendelkezésünkre álló információk alapján elmondhatjuk, hogy az elmúlt években megjelent magyar társadalomtudományi írások az említett „makroszintű ellentmondások" közül az első nyolccal foglalkoztak. Minthogy Kádár János szemmel láthatóan 31 év után sem hajlandó megválni vezető pozíciójától,[x] a politikai utódlás kérdése hivatalos szempontból túlságosan kényes ahhoz, hogy nyilvános vita tárgyává váljék. A Szovjetunió iránti katonai és gazdasági jellegű „internacionalista" elkötelezettség célszerűségének nyílt megkérdőjelezése is olyan „tabu", amelyről az elmúlt tíz évben még a „hivatásos" másként gondolkodók is csak nagyon óvatosan mertek nyilatkozni.

Összegezve: a magyar reformviták dokumentálható probléma felvetései, melyekről a későbbiekben még bővebben lesz szó, meggyőzően bizonyítják, hogy a társadalomtudomány sokrétűen és mélyrehatóan vizsgálja a magyar szocialista rendszer építésével összefüggő „nagy kérdéseket". Bár sürgősen elkelne jóval több „glasznoszty" és még jónéhány „neuralgikus" kérdés nyílt felvetése, a szocialista országok közül, Jugoszlávia és Lengyelország után még mindig Magyarország az a hely, ahol a társadalomtudósok – ha van bennük civil kurázsi – elmondhatják a magukét, még ha nem is tudják elkerülni, hogy kritikai írásaik cenzúrázott vagy csonkított formában jelentjenek meg.

A reformpolitika dilemmái: öt kérdés válaszra vár

A modern politikatudomány talán legvonzóbb vonása, hogy „első kérdéseivel" és elemzési módszereivel arra készteti jóhiszemű művelőit, valljanak színt ideológiai előítéleteiket és személyes politikai preferenciáikat illetően. Elképzelhető például, hogy egy marxista-leninista politológus normatív filozófiai elveinek megtagadása nélkül is eljut elméleti és módszertani újdonságokhoz. Amint azonban a modern empirikus politikatudomány bizonyos kulcsfogalmainak elemzésére vállalkozik, már első állásfoglalásával is óhatatlanul szembekerül a „vagy-vagy" dilemmájával: a kelet-európai politikai reformokról folytatott vitában vagy a „reformista" vagy a „konzervatív" táborban köt ki.

Ezen a ponton azonban nagyobb óvatosságra van szükség. Először is, a „reformista" magyar társadalomtudósok többsége, ha nem is feltétlenül „marxista-leninistának", de marxistának vallja magát, vagy marxistának minősül. Az 1980-as évek Magyarországán azonban ilyen azonosításnak vagy minősítésnek nincs különösebb jelentősége. Ha „marxistán" olyan társadalomtudósokat értünk, akik időszerű politikai problémákat taglalva marxista terminológiát használnak, akkor gyakorlatilag mindegyikük „marxista". Ha azokat hívjuk „leninistáknak", akik nyíltan hirdetik az osztályharcot, a tömegek mozgósítását, az erőszakot, a központi tervezést vagy ehhez hasonlókat és más gyógyírt nem is tudnak elképzelni az ország bajaira, akkor ma Magyarországon nagyon kevés leninista társa-

---

x Megvált. (A szerk.)

dalomtudós van. Akik viszont vannak, azokat jobbára egy „reformpárti ideológiai kontinuum" képviselőinek minősíthetnénk – annál is inkább, mert megtévesztő módon a jelek szerint senki sem ellenzi nyíltan a magyarországi reformokat. E „kontinuum" táborába jóformán mindenki beletartozik, a „munkásellenzéki" demagógoktól azokig, akik a párt hatalomhoz való jogát nyíltan megkérdőjelezik.

Lukács György szellemi öröksége, erkölcsileg relativizált világképének empíria-ellenessége, mellyel a kommunista politika mindennapi gyakorlatának erkölcsi dilemmáit kezelte, ugyancsak akadályozza a – főleg idősebb generációhoz tartozó – magyar társadalomtudósokat abban, hogy reformelképzeléseiket világosan kifejtsék. Bár a lukácsi ideológiai fatalizmust – „akár jó, akár rossz – az én pártom" – ma már kevesen osztják, azok száma, akik a liberális demokrácia-elméletek politikai elveit tartalmában és nyelvi formájában egyaránt nyíltan magukénak vallják, még kisebb. Ami így végül megmarad, az többnyire nem más, mint „tipikus" társadalomtudományi adalék a reformvitákhoz: ebben a keverékben az ideológiai jámborságot, a nyugati társadalomtudósokra (Parsonstól Poulantzasig) való bennfentes hivatkozásokat ugyanúgy megtaláljuk, mint a magyar politikai rendszer nyilvánvaló „működési zavarainak" leplezetlen bírálatát.

Hogy mindezt világosabban lássuk, az alábbi fejtegetésekben öt olyan problémára összpontosítunk, melyekkel a magyar társadalomtudósok az utóbbi években foglalkoztak. Ezek a következők: politikai kultúra, politikai részvétel, politikai legitimáció, a hatalom megosztása a politikai rendszerben, végül a kommunista párt szerepe a kormányzat törvényhozó és végrehajtó tevékenységében.

Politikai kultúra: „alattvaló" vagy „résztvevő"?

A politikai kultúra jelenségét úgy is tanulmányozhatjuk, hogy felmérést készítünk az emberek politikai intézményekkel, változásokkal és tisztségviselőkkel kapcsolatos véleményéről.[32] Az 1980-as években közzétett néhány írás, de legalább két publikálatlan tanulmány is foglalkozott a magyar politikai közvélemény legfontosabb megnyilvánulásaival.[33] E felmérések eredményeiről, bár távolról sem meggyőzőek, másutt teszünk említést.[34]

Mindenesetre könnyen hozzáférhető empírikus adatok hiányában joggal tehető fel a kérdés: milyen alapon ítélhetjük a magyar politikai kultúrát konzervatívnak vagy reformistának? (Itt rögtön hozzá kell tennünk, hogy a magyar valóságban valószínűleg nem léteznek a „konzervatív" és a „reformer" „ideáltípusai", hiszen mindkét tábort egyfajta rituális, ködösítő nyelv jellemzi, nehogy bárki is rájuk süsse a „dogmatikus" vagy „revizionista" ideológiai szélsőségesség bélyegét.) E fenntartások ellenére mégis valószínű, hogy a konzervatív a következőképpen érvelne:

– a magyar politikai kultúra alapvető jellegzetessége, hogy a „résztvevő" típusú politikai magatartás helyett továbbra is megőrződött az „alattvalói" mentalitás;

– a történelem is közrejátszott a zavaros és ellentmondásos politikai azonosságtudat és általában az alacsonyabb szintű politikai hatékonyság-érzék kialakulásában;

– a magyar nép politikai tudata és állampolgári érzülete soha nem tudtak lépést tartani a politikai változás és megújulás folyamataival, így:

– az átlagember még nem tudta magáévá tenni a rendszer alapvető értékeit; sőt, az azonosulás hiánya irracionalizmushoz és anarchizmushoz vezethet;

– hogy a történelmi elmaradottság terhei vakká teszik az embereket igazi érdekeik felismerésében, így a hamis tudat áldozataivá válnak, amiből következik,

– hogy az emberek képtelenek szembenézni a jelennel és félnek a jövőtől.

Következésképpen: nem érettek a demokráciára.[35]

A reformer a következőket mondaná:

– Homogén politikai kultúra mint olyan, nem létezik. Ami létezik, az nem más, mint a hivatalos és a valóban jelenlévő politikai kultúrák kényszerű együttélése;

– ez utóbbi a saját törvényei szerint alapvetően racionális, amikor a maga kognitív világát elhatárolja azoktól a politikai intézményektől és változásoktól, melyek legitim voltát az emberek nem ismerik el;

– ez a valóban élő politikai kultúra életkor, lakóhely, iskolázottság és a szakmai hierarchiában elfoglalt hely szerint tagolt, de minthogy a hatalom korlátozza az artikulált érdekek alulról induló szerveződését, kevés az esély arra, hogy ebből koherens politikai ellenkultúra alakuljon ki;

– mindaz, ami úgy jelenik meg, mint a sérelmek orvoslásának lehetőségéről való lemondás, mint politikai infantilizmus és részvétlen „menekülés" a közügyektől, nem a politikai hozzá nem értés jele, hanem a társadalom immunreakciója a rendszer félresikerült politikai szocializációs programjára.

Következésképpen: a történelem során többször bebizonyosodott, hogy kiélezett helyzetben és amikor lehetőség nyílik a politikai vélemények szabad kinyilvánítására, a magyar nép képes arra, hogy éretten és felelősségteljesen viselkedjen. A nép eléggé érett a demokráciára.[36]

Szavazás vagy választás?

Abból, hogy miként vélekedünk a politikai részvételről és a politikai ügyekkel kapcsolatos szabad választási lehetőség megvalósíthatóságáról, több kérdés vetődik fel.

– Helyes-e, hogy egy állam minden választási korhatárt elérő állampolgárának csorbíthatatlan joga, hogy szabad akaratából szavazzon egy politikai hivatal két vagy több jelöltjének egyikére, vagy egy szavazásra bocsátott kérdés mellett vagy ellen.

– Vitathatatlan-e a választó joga ahhoz, hogy olyan képviselőt válasszon, akitől számonkérheti érdekei megfelelő képviseletét a kormány törvényhozó szerében.

– Igaz-e az, hogy az országos törvényhozás a népi szuverenitás kizárólagos letéteményese a kormány többi szervével szemben.[37]

A konzervatívok válasza ezekre a kérdésekre óhatatlanul így hangzik: „Igen, de". A válasz „de" része az alábbi érvekre terjedne ki:

– „geopolitikai realitások",

– „az a veszély, hogy mesterséges feszültségek megbontanák az össznépi közmegegyezést",

– az a veszély, hogy partikuláris vagy regionális érdekek gúzsba kötik az országos politikai prioritásokat, és hogy a tömegek érdekeit már amúgyis képviseli a Hazafias Népfront, továbbá

– a törvényhozó szerv abszolút szuverenitása értelmetlen dolog, amíg a magyar alkotmány a kommunista pártnak szánja a „vezető szerepet" a társadalomban.[38]

Egy reformpárti társadalomtudós úgy érvelne, hogy

– a kettős jelölésű választások mégiscsak jobbak, mint az értelmetlen egyes jelölésű szavazások;

– bár az 1985-ös jelölési folyamat teljesen tisztességtelen volt, és a keménykezű pártapparátus durván beavatkozott, mégis akadt jónéhány példája a tömegek spontán és nem egyszer kritikus részvételének;

– a „nem"-mel szavazók és a távolmaradók aránya a szavazás napján, és különösen a pótválasztásokon igen jelentős volt, noha ezt nem tükrözték az országos és körzeti választási listák utólagos meghamisított adatai;

– robbanásszerűen felszínre hozott sok olyan fontos helyi és regionális problémát, melyekkel a tömegtájékoztatás egyébként nem törődött volna;

– az új törvényhozás máris igazolta, rendelkezik azzal a képességgel, hogy ha csak részben is, de visszaadja az embereknek azt a jogát, hogy nézeteiket választott képviselőjükön keresztül kinyilvánítsák.[39]

Politikai legitimáció: a hitelesség keresése

Sajátos történelmi kontextusban vizsgálva elmondható, hogy a magyar politikatudomány azért kaphatott hivatalos jóváhagyást, mert megingott a rendszer 70-es évekre kialakult konzumerista politikai legitimációja. Ahhoz, hogy politikai reformokat lehessen bevezetni, amelyek ellensúlyozzák az új gazdasági mechanizmus „legitimációs hozadékának" zsugorodását, szükség van szakértő politikatudósok által kidolgozott tervekre és politikai programjavaslatokra, melyeket bármikor elő lehet venni.

Kelet-Európában a kizárólagos hatalmat magukhoz ragadó kommunista pártok autentikus forradalmi eredete miatt– s mivel ilymódon legitimitások megkérdőjelezhetők –, nehéz lenne a klasszikus weberi ismérveket – tradicionális, jogi-racionális ill. karizmatikus – a „létező szocialista" állam legitimációjának alátámasztására alkalmazni.[40] Mégis, a felvilágosult rendszer önérdekéből, valamint abból fakadóan, hogy megfelelő érveket dolgozzon ki az eliten belüli elégedetlenség csillapítására, a politikai legitimáció kérdése nagyobb nyilvánosságot kapott az elmúlt évek Magyarországán. Ez szolgált arra, hogy a politikai reformok hívei és ellenlábasai ütköztessék nézeteiket.

Érthető okokból egyik tábor sem kívánta a „karizmatikus", vagy ennek higított formájában a „paternalisztikus" vezetést a legitimáció forrásának feltüntetni.[41] Ehelyett háromféle gondolatmenetet fejtettek ki:

– Az első „az újraírott történelmen alapuló legitimáció". Ez az érvelés olyan egyszerű tények megállapítására redukálódik, mint például a „politikai rendszer azért legitim, mert létezik és létezni fog". Ez az érvelés gyakran maga után vonta a rendszer általános eredményeinek puszta megerősítését, így az 1950-es évek, azaz a sztálinista esztendők „kiemelkedő vívmányait is", hogy felrázza a csüggedőket.[42]

– A reformerek legbiztonságosabb kiindulópontja az 1968 utáni gazdasági reform programja volt, amelyről teljes igazsággal azt mondták, hogy „befejezetlen", és „további reformokra szorul".[43] Bibó Istvánnak, az 1940-es évek kiváló liberális-demokrata gondolkodójának hívei kerülőúton próbálták újra a nyilvánosság elé tárni az 1945 és 1948 közti demokratikus intermezzo örökségét, amely mintaképül szolgálhatna a lehetséges demokratikus átalakítás számára.[44] A történelmi legitimáció kérdéseit feszegető szamizdat-kiadványok 1956-ról írtak – egyrészt, hogy igazi példát mutassanak a politikai legitimációra, másrészt, hogy bizonyítsák a legitimáció teljes hiányát a megelőző nyolc évben.[45]

– A reformpárti és -ellenes erők közti „jogi-racionális" viták nem kevertek akkora vihart, mint a kész tényekről, a puszta erőn alapuló politikai legitimációról szóló érvelések. Ezen a ponton a fő kérdés a „társadalmi szerződés" és gyakorlati jelentése az 1980-as években. A konzervatívok az életszínvonalról beszéltek, és azt a suta következtetést vonták le, hogy mindent figyelembe véve, a magyar nép 1987-ben jobban élt, mint 1928-ban.[46] Ami a reformereket illeti, feltűnően sok írásban bírálták a szerkezeti fogyatékosságokat, a társadalmi visszásságot és az emberek életének minőségi romlását a létező magyar szocializmusban.[47]

– Hála a vállalkozó szellemű, „félig reformpárti, félig konzervatív" szociológusoknak, sikerült feltalálni egy negyedik féle legitimizáló elvet: a „demokratikus akaratformálást".[48] Ahogy én látom, ez a kifejezés két lehetséges helyzet egyikére utalhat: pozitív értelemben az emberek közötti szolidaritásra, ami a teljes állásbiztonságban dolgozók között tapasztalható, akik élvezik a szocialista állam által nekik nyújtott szociális, jóléti és szubvencionált kultúrális előnyöket. Ezt a „szocialista fogyasztói elégedettség majdnem telihas-elméletének" is nevezhetnénk. Negatív értelemben – az elmélet szószólóinak eredeti szándékától eltérően – a kifejezés a „militáns alulteljesítők" remélt konszenzusára utal, amely némi konzervatizmussal azt sugallja: mindent összevetve Magyarországon jól mennek a dolgok.

– Végül vannak olyanok, akik „jogi-racionális" okokból egy civil társadalmat akarnak visszaállítani Magyarországon. Szerintük ahhoz, hogy a civil társadalom létezzen, teljes mértékben vissza kell állítani a törvény uralmát a szocialista Magyarországon. *A törvénynek „őrködnie kell az örök fölött"*, védenie kell minden állampolgárt, emberi jogaik szuverenitását, a kormányzó hatalom „ersatz" legitimizáló elveitől függetlenül és ezek felett. Az új szocialista Rechtsstaat szószólói alulról akarják újraépíteni a demokráciát, így a legitimációt is. A „helyi hatalom" és a születőben lévő neokorporatista egységek „csoportautonómiájának" fogalmai fontos helyet kapnak a politikai legitimáció helyreállítására törekvő jogi reformerek gyakorlati programjában.[49]

Kik kormányoznak és hogyan?

Az 1949. évi magyar alkotmány a maga többszörösen módosított formájában is az 1936. évi sztálini alkotmány lényegében azonos helyi változata, mely utóbbit még a szovjetek is kénytelenek voltak megváltoztatni 1977-ben. Amikor az 1970-es évek végén a rendszer a politikai berendezés megreformálásának lehetséges eszközeként újra felfedezte ezt a sajátos jogi terméket, a társadalomtudósok komoly munkához láttak, hogy megállapítsák, valójában hogyan is működnek a politikai intézmények Magyarországon. Az egyik legfontosabb következtetés, amelyet a politikatudósok elég részletesen kifejtettek, az volt, hogy ami a kormány törvényhozó és végrehajtó szervei közti felelősségmegosztást illeti, *a rendszer a megelőző három évtizedben az alkotmány rendelkezéseit teljesen figyelmen kívül hagyva működött.*[50]

A magyar reformviták figyelemre méltó vonása a páratlan nézetazonosság a reformerek és a konzervatívok között abban, hogy a kormány quasi-törvényhozó, végrehajtó és igazságügyi szerveinek mindennapi működését kaotikus állapotok jellemzik. Alkotmányjogi Tanács létesült 1985-ben azzal a céllal, hogy tanulmányozza a helyzetet, és tegyen ajánlásokat kigazító lépésekre.[51] Bár ezek a javaslatok még nem születtek meg, a szokatlanul őszinte hangvételű vitából, amelyet a tudósok folytattak a témáról, sokféle következtetésre nyílt lehetőség:

– Magyarországon is, akárcsak bárhol másutt Kelet-Európában, a pártapparátus törvényt semmibe vevő magatartása és az a törekvése, hogy önkényesen szabályozza a közélet minden területét, számos jogi anomáliát teremtett. Ezek közül a legfontosabb a törvényhozás szerepének hatalmas mértékű csökkenése, és a törvényhozói előjogok de facto átruházása az Elnöki Tanácsra. Az elmúlt harminc évben a törvényerejű rendeletek 95 százalékát ez utóbbi testület adta ki, amely még annyi fáradságot sem vett, hogy az Országgyűlés nevében történő tevékenységéről tájékoztassa a törvényhozást (amely évente mindössze öt-hat napon át ülésezik). Továbbá kiderült, hogy az Elnöki Tanács megannyi mulasztást követett el, többek között pl. az alkotmány rendelkezésével ellentétben nem felügyelte a Minisztertanács, az egyes minisztériumok és a többi, kormányszintű bürokratikus szerv rendelet- és jogszabályalkotó tevékenységét.[52]

– Magyarországon az Országgyűlés iktatja be a törvényeket. Az alkotmány ezt a testületet ruházza fel azzal a kizárólagos joggal, hogy az egyes állampolgárok jogait és kötelezettségeit érintő törvényeket alkosson. A helyzet azonban az, hogy az Országgyűlés által az elmúlt harminc évben beiktatott 200 törvény kevesebb mint 3 százaléka annak a közel 6000 „törvényerejű rendeletnek", „rendeletnek" és más jogszabálynak, melyet az Elnöki Tanács, a Minisztertanács, az ágazati minisztériumok és főhatóságok adtak ki, holott ezek többsége ilyen vagy olyan módon érinti a magyar állampolgárok jogait és kötelezettségeit.[53]

– A Minisztertanács legalább két szempontból nem állta ki a próbát. Egyfelől ez a testület a saját maga által növelt döntési terhek áldozata, ami már-már bénultságra kárhoz-

tatja. Mindhogy a hivatalos döntésekre váró függő ügyek intézésében óriási az elmaradás, elviselhetetlenül hosszúvá vált az idő egy politikai probléma felmérése és a helyzet orvoslását jelentő rendelet vagy jogszabály kiadása között. Másfelől, kiderült, hogy a miniszterelnök, legalábbis az elmúlt harminc évben, nem gyakorolt operatív ellenőrzést a honvédelmi, a belügy- és a külügyminisztérium fölött.[54] Az illetékes miniszterek nyilvánvalóan közvetlenül a párt központi bizottsági titkárainak tettek jelentést a biztonsági és külügyi kérdésekről. Bár az alkotmány kikötötte, hogy a párt „a társadalom vezető ereje", ebből nem feltétlenül következik, hogy a pártnak jogában áll saját hadsereggel, rendőrséggel, és kügyügyminisztériummal rendelkeznie. Néhány reformert talán a helyzet ilyetén állása késztetett arra, hogy a közügyek vonatkozásában „hadikommunizmus-modellről" beszéljen – ami eléggé különös anakronizmus a magyarországi kommunista uralom 40. évében.[55]

– „A helyi hatalom" erősítésének szószólói az utóbbi időben sokat beszélnek az adminisztratív „ágazati" szervek (azaz a helyi tanácsok végrehajtó bizottságai) „kettős alárendeltségéről" is. E szervek elvben a választott helyi képviselői testületek és a magasabb szintű (megyei vagy járási) végrehajtó bizottságok alá tartoznak. A gyakorlatban azonban felsőszintű adminisztratív forrásból származnak a helyi célokra szolgáló pénzalapok, következésképpen, még mindig nem a nép képviselői, hanem a központi bürokrácia helyi megbízottjai rendelkeznek a helyi források fölött, amelyhez nem szükséges a közösség hozzájárulása.[56]

A reformerek szemében (ha nem is egészen így fogalmazzák meg), *Magyarország egy rosszul irányított, túlszabályozott, és lényegében törvénytelenül működő állam.* Sürgős és radikális átalakításra szorul a teljes intézményi struktúra, az alkotmánytól egészen a helyi kiskirályságokig, a falusi tanácsok végrehajtó bizottságáig. Magyarországon egyelőre még nem vetődött fel az a nagyon is jogos kérdés, hogy „a létező szocializmus állama" túlélheti-e átalakulását jogállammá (Rechtsstaat), és hogy ez az új entitás, amennyiben megvalósul, nevezhető-e még a szó szovjet értelmében szocialistának.[57]

A kommunista párt: elszabadult löveg vagy nélkülözhetetlen ballaszt a hajó fedélzetén?

„Mi a kommunista párt szerepe és küldetése a mai Magyarországon?" A kérdés, hogy a párt „funkcionálisan megfelel-e" annak a feladatnak, hogy a reformfolyamatban az államot és a társadalmat egy „tökéletesebb", vagy legalábbis stabilabb rendszer felé irányítsa, lényegében a pártba és jelenlegi vezetésébe vetett bizalom és hit körül forog. A pártnak az elmúlt 40 évben végzett tevékenységéről kiállított felemás bizonyítvány nem késztet arra, hogy bízzunk vagy higgyünk a szebb napok eljövetelében. Mindenesetre, amennyiben az intézmények megreformálása felkerül valamely keresztülvihető „átalakítási" program napirendjére, elképzelhetetlen, hogy a bizonyosságokra kiéhezett magyar nyilvánosság ne vonná tüzetes vizsgálat alá magát a pártot is.

Abból, amit a reformerek eddig feltártak a pártvezetés hatékonyságáról a politikai, gazdasági és társadalmi előrelépésben, meglehetősen elkedvetlenítő kép áll össze. Az elmúlt 5 esztendő reformirodalma jól dokumentálja a határozatlanságot, a halogatást, a nehéz politikai kérdések elől való kitérést és a kedvezőtlen fejlemények külső bűnbakokra (olajárak, külkereskedelmi cserearányok stb.) való hárítását.[58] Az 1960-as évek közepe óta tartó, hol fellendülő, hol visszaeső reformfolyamat története és az 1979 utáni „második reformhullám" 1987-re nyilvánvalóvá vált csődje aláásta a párt hitelét, és komoly kételyeket ébresztett azzal kapcsolatban, joga van-e a pártnak az 1980-as években is irányítani Magyarországot.[59]

A rendszer szóvivői, különösen Kádár János felfogása szerint, a párt joga az uralkodásra a hatalom de facto birtoklásán, az 1956-os „ellenforradalom" vereségén, a „közmeg-

egyezésen" (a politikai hatalomnak a nép és a rendszer közötti megosztásáról szóló „társadalmi szerződés" formájában), és azon alapszik, hogy a jelenlegi magyarországi politikai vezetéssel szemben „történelmi" (vagy talán geopolitikai) okokból nincs reális alternatíva.[60]

A bírálók készek elismerni a nyilvánvalót, de kötelességüknek érzik, hogy kifejtsék:

– Noha a létező szocializmus gazdasági és társadalmi rendszerei a modernizálás és a társadalmi átalakulás kihívásaira válaszolva bonyolultabbá, sokrétűbbé és nyitottabbá váltak, a párt nem volt hajlandó alkalmazkodni az új körülményekhez és mindinkább „rendszeridegen" entitássá vált. A párt mint a demokratikus centralizmus elveit hirdető élcsapat és a parancsuralmi gazdaság hajdani természetes „illeszkedése" a mozgósított társadalommal ugyanúgy megszünt, mint az alapul szolgáló személyi kultusz és a „szocialista realizmus" ideológiája, amely a tömegek szemében ezt elfogadhatóvá igyekezett tenni. Már a hivatalos ideológusok egy része is arra a belátásra jutott, hogy a poszt-totalitárius időszakban az „alap" formálja a „felépítményt", és nem fordítva.[61]

– Az 1956 utáni korszakban igénybe vett klasszikus válság-megelőzési mechanizmusok – az elit kooptálása, a rendszer manipulálása a transzmissziós szerkezetbe épített neokorporatista érdekcsoportokon és a konzumerizmuson keresztül 1968 után –, a gazdasági stagnálás és a nem megfelelő politikai irányítás következtében nem bizonyultak alkalmasnak azon eredeti cél megvalósítására, hogy a pártot mentesítsék a rendszer illegitimációjának politikai következményei alól.[62]

Nyilvánvaló, hogy egy olyan politikai szervezet, amelynek központi bizottsága a dolgozó nép nevében a kollektív akarat és a csalhatatlanság letéteményesének kiáltotta ki magát, akaratlanul is nélkülözi a megújulás és a körülmények gyors változásához való alkalmazkodás egyre fontosabb képességét. Ilyen körülmények között a párt legfeljebb csak reagálni tud a kedvezőtlen fejleményekre, de arra nem képes, hogy lépéseket tegyen megelőzésükre.[63]

– Ha a pártnak az a feladata, hogy irányítsa az államot és a társadalmat, akkor belső szerveződésének, döntéshozatali eljárásainak és a hatékony felügyeletre való képességének összhangban kellene lennie a modern politikai, gazdasági és társadalmi irányítás szervezeti követelményeivel. A párton belüli politikai viszonyok bizánci világa azonban inkább a középkori udvari intrikákra emlékeztet, sem mint a politikai nézetkülönbségek tárgyszerű tisztázására; noha a párt önmagában sem nem „adminisztratív", sem nem „szakmai" szervezet, a krónikusan bizonytalan és hatalomra vágyó apparátus igényt tart mindkettő előjogainak gyakorlására; és ami a legnagyobb baj: a központi pártszervezet nem tudja és nem is akarja érdembeli döntéshozatali hatáskörrel felruházni a párton kívüli szerveket, legkevésbé a személyi kérdések területén.[64] Így azután a felsőszintű döntéshozók mindenhatóságuk áldozatául esnek, és nem képesek semmiféle hibáért politikai felelősséget vállalni. A dolgok ilyetén állásának a döntési jogkör túlzott összpontosítása az oka, és a politikai bénultság a következménye.

– Ha a párt jelenlegi formájában nem tekinthető sem felelősnek, sem hatékony irányítónak a politikai szerkezetátalakítás, a gazdasági erőforrások elosztása és a hivatalos értékek fenntartása területén, mi legyen az őt megillető szerep? A rendszer szóvivői a párt önigazolása érdekében az irányítás Gramsci-féle „hegemónista modelljére" hivatkoznak.[65] Eszerint a modell szerint a párt az erőviszonyok kulisszák mögötti alakítója és a dolgok közvetett irányítója. Csakhogy ez a modell valahogy feltételezi, hogy a társadalom tagjai a legitim autoritás hordozójaként ismerjék el ezt a „modern herceget". Ez az elvárás azonban irreálisnak tűnik, mert egy kelet-európai államban a rossz gazdasági teljesítmény nem jár együtt politikai legitimációval. Mindenesetre, amint arra a magyar társadalomtudósok

rámutattak, a párt az ideológiai voluntarizmus törvényen kívüli megtestesítője, s mint ilyen, eredendően nem képes betartani a racionális irányítás szabályait – legyen akár a erőviszonyoknak a Gramsci-féle értelemben vett „felvilágosult alakítója", akár egy „[1] szonelvű modern menedzser".

Következtetések

A fenti tanulmányban kísérletet tettünk arra, hogy leírjuk azokat az 1980-as évek elején uralkodó viszonyokat, amelyek közepette Magyarországon megszületett a modern politikatudomány diszciplínája. Elmondhatjuk, hogy a politikai viszonyok erősen rányomják bélyegüket mind a tudományágra, mind művelőire. Utóbbiak két malom között őrlődnek; egyrészt tudják, mivel tartoznak a tudományos objektivitásnak, másrészt értelmiségiként akarják átvészelni Magyarország történelmének egy politikailag feszült időszakát.

A magyar reformfolyamat sajátos körülményei folytán a magyar társadalomtudósok egy szüntelenül zajló és nyitott kimenetelű politikai kísérlet megfigyelőinek és aktív résztvevőinek a kettős szerepében találják magukat. Az a tény, hogy a rendszernek szüksége van a szakértők tanácsaira, és hogy a társadalomtudósok tisztában vannak nélkülözhetetlenségükkel, hozzájárult a hivatalosan engedélyezett vizsgálódás hagyományos spektrumának kiszélesedéséhez, lehetővé tette, hogy a tudósok mélyrehatóbban vizsgálják a létező szocializmus alapvető dilemmáit Magyarországon. A legitimációs betegségek tüneteinek felismerésére és gyógymódok ajánlására tett tudományos erőfeszítések eredményei elismerésre méltóak és sok új adalékkal szolgálnak a magyar politikai rendszer működésének megértéséhez.

Ha a „makroszintű ellentmondásokat" amelyekkel a szovjet vezetésű szövetségi rendszer tagállamai szembekerültek, összevetjük azokkal, amelyeket a magyar politikatudósok az ország modernebbé, emberibbé és demokratikusabbá válásának akadályaiként feltártak, kiderül, hogy e tudósok nemcsak a lényegre tapintottak rá az ország gondjait illetően, de Magyarország és talán néhány kelet-európai kommunista rendszer elképzelhető fejlődési alternatíváit tekintve a kutatási lehetőségek „határáig" jutottak el. Nem tudjuk, hogy milyen tényleges hatás várható ezektől a tudományos erőfeszítésektől. A politikai kimeneteltől függetlenül azonban annyit leszögezhetünk, sokkal gazdagabbak lettünk attól, amit magyar és kelet-európai „logokrata" kollégáinktól tanultunk.

JEGYZETEK

Értékes tanácsaiért és a jelen tanulmány korábbi változatáról szóló bírálatáért mélységes hálával tartozom Gombár Csabának (Társadalomtudományi Intézet, Budapest) és Hankiss Elemérnek (Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete). A tanulmányban foglalt tényekért és elemzésért azonban kizárólag engem terhel felelősség.

[1] Charles E. Merriam: Political Power (New York: Collier Books, 1964), és Robert A. Dahl: „Power", in: International Encyclopedia of the Social Sciences (New York: Macmillan and Free Press, 1968), 12. évf. 405–415. p.

[2] Harold D. Laswell: Politics: Who Gets What,When, How? (New York: McGraw Hill, 1936) és Robert A. Dahl: Who Governs? Democracy and Power in an American City (New Haven: Yale University Press, 1963).

[3] Ronald J. Hill: Soviet Politics, Political Science and Reform (Oxford: Martin Robertson, 1980).

[4] Erről lásd Hegedűs András és Márkus Mária: „Modernization and Alternatives to Social Progress", a Lengyel Tudományos Akadémia „Modernization" címmel tartott nemzetközi szociológiai konferenciájára készített tanulmány, Varsó, 1972. június 11–18. Újra megjelent in: Telos, 17. szám, 1973., 145–157. p. Ami a hivatalos választ illeti, lásd: „Az MSZMP Központi Bizottsága kultúrpolitikai munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről", Az MSZMP Határozatai és Dokumentumai, 1971–1975. (Budapest: Kossuth, 1978), 546–469. p.

[5] A ritka kivételektől eltekintve a politikai viszonyok „első kérdéseinek" felvetése és megválaszolása a Beszélő, a Hírmondó, a Demokrata című szamizdat kiadványokban publikáló szerzők és az olyan, fontos, de kis példányszámú folyóiratok kiváltsága (és kockázata), mint a Századvég, melyet a budapesti egyetem jogtudományi karának szakkollégiuma ad ki.

[6] A legfontosabb könyvterjedelmű tanulmányok és szimpózium-jegyzőkönyvek, amelyekből a jelen tanulmány merít, a következők: Ágh Attila: A politika világa (Budapest: Kossuth, 1984); Andorka Rudolf és Bertalan László: Gazdaság és társadalom Magyarországon (Budapest: Marx Károly Egyetem, Szociológiai Tanszék, 1986); Antal László és mtsai: Fordulat és reform, 1986 (Budapest: sokszorosítás, 1987); Antal László: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1985); Bayer József és Hardi Péter: Pluralizmus (Budapest: Kossuth, 1986); Bihari Mihály: Politikai rendszer és szocialista demokrácia (Budapest: ELTE, Jogtudományi Kar, Tudományos Szocializmus Tanszék, 1985); Csillag István és Legyel László: Vállalkozás, állam, társadalom (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1985); Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok (Budapest: Gondolat, 1980); Gombár Csaba: Egy állampolgár gondolatai (Budapest: Kossuth, 1984); Gombár Csaba: A politika parttalan világa (Budapest: Kozmosz Könyvek, 1986); Hankiss Elemér: Diagnózisok 2. (Budapest: Magvető, 1986); Hoch Róbert és Major Iván (szerk.): Gazdaságpolitikánk helyzetéről és fejlődési problémáiról (Budapest: Kossuth, 1985); Kamarás István és Varga Csaba: Reformvár (Budapest: Magvető, 1984); Kornai János: Contradictions and Dilemmas. Studies on the Socialist Economy and Society (Budapest: Corvina, 1985); Lakatos Sándor: Politikai rendszerünk kérdései (Budapest: Kossuth, 1983); Rédei Jenő: A gazdasági egyensúly társadalmi következményeiről és követelményeiről (Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1983); Polgár Tibor (szerk.): Politikatudományi tanulmányok (Budapest: Kossuth, 1981); Sárközy Tamás: Egy gazdasági szervezeti reform sodrában (Budapest: Magvető, 1986); Sárközy Tamás: Gazdaságpolitika, szervezetrendszer, jogpolitika) Budapest: Kossuth, 1987); Schmidt Péter: Szocializmus és államiság (Budapest: Kossuth, 1984); Schmidt Péter: Állam, közigazgatás, érdekviszonyok (Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985); Siklaky István (szerk.): Koncepció és kritika (Budapest; Magvető, 1985); Szántó Miklós: Ways of Life: Hungarian Sociological Studies (Budapest: Corvina, 1977); Szoboszlai György: Államiság és politikai rendszer (Budapest: Kossuth, 1987); Vass Henrik (szerk.) Válság és megújulás (Budapest: Kossuth, 1982).
Szimpóziumok: Cseh–Szombathy László (szerk.): Hungarian Sociology Today (Budapest: Magyar Szociológiai Társaság, 1982); Huszár Tibor és mtsai: Hungarian Society and Marxist Sociology in the 1970 (Budapest: Corvina, 1978); Szoboszlai György (szerk.): Politics and Social Science in Hungary (Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1982); Szoboszlai György (szerk.): Studies in the Field of Political Science in Hungary (Budapest: a Magyar Politikatudományi Társaság, 1982); Szoboszlai György és mtsai: Politika és társadalom (Budapest: Magyar Politikatudományi Társaság, 1983); Szoboszlai György és mtsai: Ideológia és demokrácia, in: Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve, 1984. (Budapest: Magyar Politikatudományi Társaság, 1984); Szoboszlai György és mtsai: Biztonság és együttműködés, in: Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1985 (Budapest: Magyar Politikatudományi Társaság, 1985); Szoboszlai György és mtsai: Anarchizmus és rendezőelvek, in: Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1986 (Budapest: Magyar Politikatudományi Társaság, 1986).

[7] Bozóki András: „Politológia születik", in: Társadalomkutatás, 1985. 3. szám, 107–117. p. Lásd még: Ágh Attila: „Politikatudomány: illúziók és tények", in: Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. szám, 571–575. p.; Schlett István: „Politikatudomány, politika és tudománypolitika", in: Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. szám, 72–82. p.

[8] Elsősorban újságírókra, írókra és költőkre, valamint olyan kiadványokra, mint az Élet és Irodalom, a Mozgó Világ, a Valóság, a Világosság, a Heti Világgazdaság, továbbá a vidéken megjelenő irodalmi-társadalomtudományi folyóiratokra gondolok.

[9] A Társadalomtudományi Közlemények című folyóirat, noha a magyar párt társadalomtudományi intézetének égisze alatt jelenik meg, gyakran közöl jól dokumentált polemikus tanulmányokat időszerű politikai problémákról.

[10] Bihari Mihály: „A politikatudomány helyzete Magyarországon"; rövidített változat. Kiadatlan kézirat, 1987. február, 12–18. p.

[11] Bihari Mihály: „Reform és demokrácia", in: Társadalomkutatás, 1986. 2. szám, 108. p.

[12] Gombár Csaba és Lengyel László: „A társadalmi reform kérdéseihez", in: Társadalomkutatás, 1986. 1. szám, 98. p.

[13] Pozsgay Imre: „Nem megigérni nehéz, hanem megtenni", in: Társadalomkutatás, 1986. 2. szám, 98. p.

[14] Az MSZMP elméleti folyóiratának, a Társadalmi Szemlének a szerkesztői 1987 júliusától egy rovatot indítottak „Politikai rendszer, reform, demokrácia" címmel. Kommentárjuk Schlett István: „Közelítések a politikai rendszer reformjaihoz" című tanulmányáról (Társadalmi Szemle, 1987. 7. szám, 41–53. p.) egészen nyíltan rámutatott azokra az akadályokra, amelyekbe a magyar társadalomtudósok által indítványozott reformjavaslatok ütköznek.

[15] Gombár–Lengyel: „A társadalmi reform ...", 119. p.

[16] Szelényi Iván és Konrád György: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz (New York: Harcourt, Brance, Jovanovich, 1979) 207. p.

[17] Mint egy szociológus fogalmazta: „... az udvari bolond humorérzékét befolyásolja az a tudat, hogy nem szívesen fogadott viccért nyelvének fizikai elvesztésével bűnhődhet." Tamás Pál: „A mozgástérről: szabadsági fokok és korlátok", in: Társadalomkutatás, 1986. 2. szám 116. p.

[18] Hálával tartozom Gombár Csabának, amiért felhívta a figyelmem, hogy ő miként értelmezi a „politikus - bürokrata-technokrata-logokrata" mátrix dinamikáját.

[19] A reformzsargon példáit a Társadalomkutatás, a Politikatudomány, a Medvetánc, a Közgazdasági Szemle, a Kritika és a Heti Világgazdaság 1983–1987 között megjelent számaiból válogattam.

[20] Gombár Csaba: Politika – címszavakban (Budapest: ELTE, Jogtudományi Kar, Tudományos Szocializmus Tanszék, 1983).

[21] Lásd erről Bogdan Denitch (szerk.) Legitimation of Regimes (Beverly Hill: Sage, 1979); Paul G. Lewis (szerk.): Eastern Europe: Political Crisis and Legitimation (New York: St. Martin's, 1984); és T.H. Rigby és F.Feher (szerk.): Political Legitimation in Communist States (London: Macmillan, 1982).

[22] Richard Lowenthal: „On 'Established' Communist Party Regimes", in: Studies in Comparative Communism, 1974. 4. szám, 335–358. p.; A.H. Brown: „Political Power and the Soviet State. Western and Soviet Perspectives", in: Neil Harding (szerk.): The State in Socialist Society (Albany: State University of New York Press, 1984), 51–103. p.; Leslie Holmes: „Conclusions: Whither the Party and State?", in: L. Holmes (szerk.): The Withering Away of the State? (Beverly Hills: Sage, 1981), 245–280. p.

[23] Erről lásd Alexander Eckstein: „Economic Development and Political Change in Communist Systems", in: World Politics, 1970. 4. szám, 475–495. p.; Stephen White: „Economic Performance and Communist Legitimacy", in: World Politics, 1986. 3. szám, 462–482. p.; Maria Hirszowicz: Coercion and Control in Communist Society: The Visible Hand in a Command Economy (New York: St. Martin's, 1986); Alec Nove: „Socialism, Centralized Planning and the One-Party State", in: T.H. Rigby és mtsai: Authority, Power and Policy in the USSR (New York: St. Martin's Press, 1980), 77–97. p.; Hans Hermann Höhmann és mtsai: Economics and Politics in the USSR (Boulder: Westview, 1986) és Hanson Leung C.K.: „The Role of Leadership to Adaptation to Change: Lessons of Economic Reforms in the USSR and China", in: Studies in Comparative Communism, 1985. 4. szám, 227–246. p.

[24] Richard Lowenthal: „Development vs. Utopia in Communist Policy", in Chalmers Johnson (szerk.): Change in Communist Systems (Stanford: Stanford University Press, 1970.), 33–116. p.; Alfred Meyer és mtsai: „Legitimacy of Power in East Central Europe", in: S. Synanian és mtsai: Eastern Europe in the 1970s (New York: Praeger, 1972), 45–86. p.

[25] Leslie Holmes: The Policy Process in Communist States (Beverly Hills: Sage, 1981); Michel Lesage: L'Administration Sovietique (Paris: Economica, 1981) különösen 143–164. p.; Rolf W. Theen: „Party and Bureucracy", in: Erik P. Hoffman és Robbin F. Laird (szerk.): The Soviet Polity in the Modern Era (New York: Aldine, 1984), 131–166. p.; George W. Breslauer: „On the Adaptability of Soviet Welfare-State Authoritarianism", in: Hoffman-Laird Ibid, 219–245. p.; M.J. Sodaro és S.L. Wolchik (szerk.): Foreign and Domestic Policy in Eastern Europe in the 1980s (London: Macmillan, 1983), különösen III. rész. „The Role of Specialist Elites"; Ellen Comisso: „Introduction: State Structure, Political Process and Collective Choice in CMEA States", in: Ellen Comisso és Laura D'Andrea Tyson, (szerk.): Power, Purpose and Collective Choice (Ithaca: Cornell University Press, 1986), 19–62. p.; Jan Pakulski: „Bureaucracy and the Soviet System", in: Studies in Comparative Communism, 1986. 1. szám, 3–24. p.

[26] Timothy Colton: The Dilemmas of Reform in the Soviet Union (bővített újrakiadás) (New York: The Council on Foreign Relations, 1986) különösen 6–67. p.; Ronald J. Hill: „The All-People's State and Developed Socialism", in: Neil Harding (szerk.): i.m., 104–128. p.; és Andrew Arato: „Understanding Bureaucratic Centralism", Telos, 35. szám, 1975. 78–87. p.

[27] Ronald Amann: „The Political and Social Implications of Economic Reforms in the USSR", in: Hans-Hermann Hohmann, i.m., 125–145. p.; Mervyn Matthews: Class and Society in Soviet Russia (London: Allen Lane, 1972); Mervyn Matthews: Privilege in the Soviet Union (London: Allen Lane, 1978) és Walter D. Connor: Socialism, Politics and Equality (New York: Columbia University Press, 1979)

[28] Alex Inkeles: „The Modernization of Man in Socialist and Nonsocialist Countries", in: Mark G. Field (szerk.): Social Consequences of Modernization in Communist Societies (Baltimore: Hohns Hopkins University Press, 1976), 50–59. p.; Maria Hirszowicz: The Bureaucratic Leviathan (New York: New York University Press, 1980), különösen 121–170. p.; Rudolf L. Tőkés: „Human Rights and Political Change in Eastern Europe", in: Rudolf L. Tőkés (szerk.): Opposition in Eastern Europe (London: Macmillan, 1979), 1–25. p.; Cornelius Castoriadis: „Socialism and Autonomous Society", Telos 43. szám, 1980., 91–106. p.; Vaclav Havel és mtsai: Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central Eastern Europe (Armonk: Sharpe, 1985); Adam Michnik: Letters from Prison and Other Essays (Berkeley: University of California Press, 1986) és Kis János: Vannak-e emberi jogaink? (Budapest: AB Független Kiadó, 1986.)

[29] Gayle Durham Hollander: „Political Communication and Dissent in the USSR", in: Rudolf L. Tőkés (szerk.): Dissent in the USSR (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1975), 223–275. p.; George Schöpflin (szerk.): Censorship and Political Communication (New York: St. Martin's, 1983); J.L. Curry (szerk.): The Black Book of Polish Censorship (New York: Vintage Books, 1984) és James Finn (szerk.): Glasnost: How Open? (New York: Freedom House, 1987).

[30] Myron Rush: How Communist States Change Their Rulers (Ithaca: Cornell University Press, 1974) és Andrzej Korbonski (szerk.): „Leadership and Political Succession", in: Studies in Comparative Communism, 1976. 1–2. szám; Anthony D'Agostino: Soviet Succession Struggles (London: Allen and Unwin, 1987) és M. McAuley and A. Carter: Leadership and Succession in the Soviet Union (New York: Sharpe, 1987).

[31] Thadd P. Alton és mtsai: „East European Defense Expenditures, 1965–1972" in: East European Economies: Slow Growth in the 1980s, 1. évf. (Washington: USGPO, 1985), 475–496. p.

[32] A legjobb nyugati elemzést a jelenkori magyar politikai kultúráról lásd: George Schöpflin: „Hungary: An Uneasy Stability", in: A.H. Brown és J. Gray: Political Culture and Political Change in Communist States (London: Macmillan, 1977), 131–155. p.; és Ivan Völgyes: „Political Culture", Sudosteuropa Handbuch, V. kötet. Ungarn (Gottingen: Vanderhoeck és Ruprecht, 1987) 191–212. p.

[33] Nemrég kiterjedt szociológiai vizsgálat zajlott a magyar ifjúsággal kapcsolatban, melynek eredményeként a szerzők terjedelmes kötetekben számoltak be a fiatal nemzedék politikai nézeteiről. Lásd erről: Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások (Budapest: Társadalomtudományi Intézet, 1982–1986). A nemzeti azonosság és az alapvető politikai nézetek témaköréről rendkívül értékes és eredeti művet írt Csepeli György Nemzeti tudat és érzésvilág címmel (Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1986), és számos tanulmányt készített a diákok politikai szocializációjáról. A Tömegkommunkációs Kutatóintézetben (Budapest) dolgozó szociológusok jónéhány felmérést végeztek arról, hogy az állampolgárok miként vélekednek a rendszer politikai dön-

téseiről, a külpolitikai lépésektől az árak emeléséig. A Tömegkommunikációs Kutatóintézet Jel-Kép című folyóirata az 1980 és 1987 között megjelent számaiban közölte a felmérések eredményeinek egy részét. A legfontosabb kiadatlan empirikus tanulmányok az állampolgárok politikai gondolkodásáról: Nagy Géza Lajos és mtsai: A párttagság szocializmus-képe. Egy empirikus kutatás tanulságai. (Budapest, 1984, kiadatlan tanulmány); Bruszt László: Állampolgári vélemények a politikai rendszerről (Budapest, 1987, kiadatlan tanulmány), és Lázár Guy: Állampolgári vélemények a politikai rendszerről II. (Budapest: 1987, kiadatlan tanulmány).

34 Erről bővebben lásd R. L. Tőkés: „The Politics and Social Impact of Economic Reforms in Hungary, 1978–1987" (kiadás előtt álló tanulmány).

35 Aczél György: „The Difficult School of Democracy", in: The New Hungarian Quarterly, 99. szám, 1985. 7–16. p.; Kulcsár Kálmán: „A politikai kultúra – A fogalom és a jelenség", in: Társadalomkutatás, 1987. 1. szám, 5–29. p.; Kozma Ferenc: „A rugalmasan szervezett társadalom igénye", in: Társadalomkutatás, 1986. 3–4. szám, 155–158. p.

36 Bihari Mihály: „Politikai kultúra és demokratikus reformok", in: Társadalomkutatás, 1985. 2. szám, 50–63. p.; Lengyel László: „Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében", in: Medvetánc, 1985. 4. szám/1986. 1. szám, 171–196. p.; Szabó Miklós: „Magyar Nemzettudati problémák a XX. század második felében", in: Medvetánc, 1984. 4.szám/1985. 1. szám, 45–74. p.; Gombár Csaba: „Mentalitás, érték és politikai intézmény: megjegyzések a politikai kultúráról", in: Társadalomkutatás, 1984. 3–4. szám, 170–177. p.

37 Erről bővebben lásd: Robert McCloskey: „Civil liberties", in: International Encyclopedia of the Social Sciences, 3. évf. (New York: Macmillan and the Free Press, 1968) 307–312. p.; Bernard Pfahlberg és Georg Brunner: „Fundamental Rights", in: C.D. Kerning (szerk.): Marxism, Communism and Western Society 4. köt. (New York: Herder and Herder, 1972), 55–65. p.; és S.M. Lipset és mtsai: „The Psychology of Voting: An Analysis of Political Behavior", in: Gardner Linzey (szerk.): Handbook of Scoial Psychology (Cambridge, Addison-Wesley, 1959), 1124–1175. p.

38 Aczél György: „The difficult school ...", 14–16. oldal; Lakatos Ernő: „A választási politikai munka néhány tanulsága", Pártélet, 1985. 8–9. szám, 13–17. p.; Ankerl Géza: „Képviseletiség, többpártrendszer és többségi döntés", in: Politika-tudomány, 1986. 3. szám, 69–84. p.. Lásd még: Dezső Márta: „Kié a képviselő – avagy a képviseleti mandátum jellege", in: Jogtudományi Közlöny, 1987. 7. szám. A reformpárti és reformellenes nézetek keveredéséről lásd: „A választási rendszer reformja az 1985-ös választások tükrében", in: Szoboszlai György (szerk.): Biztonság és együttműködés ...", i.m. 184–198. p.

39 „Szavazás vagy választás. Találkozás Pozsgay Imrével", in: Kőszeg Ferenc és mtsai: Választási almanach 1985. (Budapest: Független kiadvány, 1985) (Szamizdat), 124–134. p.; Hírmondó 1985. 17. szám (Szamizdat); Szurkos Mária és Tímár János: „Választás vagy szavazás?" (Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986); Jakab Zoltán: „Választói motivációk 1985-ben", in: Társadalomkutatás, 1986. 1. szám, 99–105. p.; Jakab Zoltán: „Tájékozatlan és informált választópolgárok döntései", in: Jel-Kép, 1985. 4. szám; „Politikai kultúra és szocialista demokrácia", in: Műhely, 1985. 5. szám, 1–10. p.; Schmidt Péter: „Kötelező többes jelölés az 1985-ös képviselőválasztások tükrében", in: Társadalmi Szemle, 1987. 10. szám, 48–57. p.. Lásd még: Rácz Barnabás: „Political Participation and Developed Socialism: The Hungarian Elections of 1985", in: Soviet Studies 1987. 1. szám, 40–62. p..

40 Láasd erről Denitch, i.m. Lewis, i.m. és Rigby–Fehér, i.m.

41 A vita ezen a ponton rendszerint az „ezoterikus kommunikáció" formáját öltötte, történelmi precedensekhez és olyan személyiségek reform- vagy forradalmi programjaihoz fordulván, mint a nemzeti hősként számon tartott Széchenyi István és Kossuth Lajos, a „rehabilitált" liberális demokrata Jászi Oszkár és Bibó István, a „mártír" Rajk László, a „gazember" Rákosi Mátyás és a „félig nem létező" Nagy Imre, amikor az aktuális politikai célok szempontjából a jó és rossz vezetői tulajdonságokat kívánták bemutatni. A magyar reformirodalom mindenesetre csak pejoratív értelemben használja a „paternalizmus" kifejezést. A politikai irányítás jelenségének hivatalos megközelítését talán a személyi antikultusz „kultuszaként" jellemezhetnénk.

42 Lásd erről Kádár János, Grósz Károly és Lázár György beszédeit az MSZMP 1985. márciusában tartott XIII. kongresszusán, in: A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve (Budapest: Kossuth, 1985), 183–201. p., 552–564. p., 210–217. p. és 263–271. p. Lásd még:

Kádár János: Selected Speeches and Interviews (Oxford: Pergamon Press, 1985); Németh Károly: Párt, társadalom, politika (Budapest: Kossuth, 1986); Gáspár Sándor: A munkásosztály szolgálatában (Budapest: Népszava, 1983); Berecz János: „Gondolatok a nemzet és a munkásosztály történetéről", in: Társadalmi Szemle, 1986. 6. szám, 3–13. p.; Grósz Károly: „Minden gondjával együtt vállaljuk ezt a három évtizedet", in: Esti Hírlap (1986. november 4.).

43 Ahelyett, hogy hosszasan felsorolnánk a „reformok megreformálásáról" szóló írásokat, hadd emlékeztessük az olvasót Kovács Mátyás János: „A reformalku sűrűjében" című cikkére (Valóság, 1984. 3. szám, 30–55. p.). Ez a rendkívül érdekes tanulmány több mint 200 témába vágó cikket sorol fel.

44 Donáth Ferenc és mtsai: Bibó emlékkönyv (Budapest: Szamizdat, 1981).

45 Lásd erről: Beszélő, 1986. 3. szám, az 1956-os forradalomra emlékező különszám (Szamizdat, 1986).

46 Hogy a rendszer 1987 elején miként vélekedett a „társadalmi szerződésről", jól összegzi az 1987 februárjában „A szocializmus építésének időszerű kérdései hazánkban" címmel tartott konferencia kiadott jegyzőkönyve. Lásd erről: Berecz János: „Közös felelősségünkről" című beszédét és több más kommentárt a Pártélet 1987. 4. számában (3–52. p.), valamint Társadalmi Szemle, 1987. 3. szám, 3–33. p.; lásd még: „Az MSZMP KB mellett működő közgazdasági munkaközösség állásfoglalása", in: Közgazdasági Szemle, 1987. 6. szám, 664–670. p.

47 Társadalmi szerződés (Szamizdat, 1987) és Lengyel László és mtsai: i.m.; lásd még Gombár Csaba: „Demokratikus rendezőelvek", in: Szoboszlai György (szerk.): „Anarchizmus és rendezőelvek", i.m., 5–19. p.; Pozsgay Imre: „A politikai intézmények és társadalmi fejlődés", in: Társadalmi Szemle, 1987. 3. szám, 34–40. p.

48 Ferge Zsuzsa: „Gazdasági reform: szociálpolitika és legitimáció", in: Valóság, 1986. 10. szám, 1–12. p.

49 „Helyi hatalom és önkormányzat", in: Szoboszlai György (szerk.): „Anarchizmus és rendezőelvek" i.m., 189–211. p.; Bőhm Antal és Pál László: „Helyi társadalom", in: Társadalmi Szemle, 1984. 11. szám, 31–40. p.; lásd még: Kis János: „Vannak-e emberi jogaink?", i.m.; Gombár Csaba: „A helyi hatalom hermeneutikája", in: Gombár: „Egy állampolgár ...", i.m., 32–47. p.

50 „Politikai intézményrendszerünk fejlesztéséért". Interjú Schmidt Péterrel, in: Mozgó Világ, 1987. 1. szám, 17–24. p.; „Tünékeny alkotmány", Interjú Szabó Imrével, in: Élet és Irodalom, 1987. október 10.; Kukorelli István: Alkotmányunk tegnap, ma holnap", Magyar Nemzet, 1987. augusztus 29.

51 Kilényi Géza: „A kormányzati tevékenység továbbfejlesztéséről", in: Társadalmi Szemle, 1987. 8–9. szám, 54–63. p.; Bálint Ibolya: „Munkában az Alkotmányjogi Tanács", in: Népszabadság, 1987. június 8.; Deák András: „Az alkotmány betűje és szelleme", Népszava, 1987. augusztus 20.

52 Váradi Vilmos: „A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának működése 1949 és 1958 között", in: Szoboszlai György (szerk.): „Anarchizmus és rendezőelvek", i.m., 67–94. p. Arról, hogy a rendszer miként próbálja tájékoztatni az állampolgárokat ennek a testületnek a tevékenységéről, lásd Heltai Nándor: „Méltóságteljes céltudatosság. Így ülésezik az Elnöki Tanács", in: Petőfi Népe, 1987. augusztus 31.

53 „Társadalmi szerződés", i.m., 13. p.

54 „Politikai rendszer és modernizáció", in: Szoboszlai György (szerk.): „Ideológia és demokrácia", i.m., 212–244. p.; Szoboszlai György: „Az állami intézmények szerepének alakulása, továbbfejlesztésük fő irányai", in: Politika-tudomány, 1985. 3–4. szám, 17–34. p.; Sárközy Tamás: „A reformalku ...", i.m., különösen 283–306. p.; Bihari Mihály: „Politikai mechanizmus és demokrácia", in: Vass Henrik (szerk.): „Válság és megújulás", i.m., 276–279. p.; Gombár Csaba: „A demokrácia kérdéseiről", in: Gombár: „Egy állampolgár ...", i.m., 139–196. p.

55 Breitner: „Jogállamiságért", Figyelő, 1987. október 8., 22. p.

56 Schmidt Péter: „A szocializmus ...", i.m., 73–91. p. és 335–346. p.; Böhm Antal: „Együttműködési kapcsolatok a falvak helyi társadalmában", in: Társadalomtudományi Közlemények, 1986. 4. szám, 461–472. p.

57 „Társadalmi szerződés", i.m., 43–49.

[58] Nyers Rezső: „A szocialista politika és a reformok", in: Jelenkor, 1985. 12. szám, 1027–1037. p.; „Konfliktus, rend, szabadság", interjú Pozsgay Imrével, Világosság, 1987. 3. szám; Bihari Mihály: „A politikai rendszer ...", i.m., 227–245. p.

[59] Petchnig M. Z.: „Az adaptáció lehetőségei és korlátai a jelenlegi gazdasági folyamatokban", kiadatlan kézirat, 1986. 46–51. p. A rendszer adaptációs képességéről egy politikatudós a következőket írta: „A politikai pártok és egyáltalán minden szervezet, amelynek belső felépítése periódikusan ismétlődő választásokhoz kötött, a választások révén struktúrálisan a változásra alapozódik. Ezzel szemben ... ahol a szervezet vezetőjének utódkijelölési joga vagy vezető testületek kooptációs joga érvényesül (legyen az „letakarva" akár felülről kontrollált formális választásokkal), a szervezet (politikai párt, egyesület stb.) nem tud megújulni, mert ezeknél a megoldásoknál épp a fennálló állapotokhoz való komformitás teszi alkalmassá az utódot, a kooptáltat stb. a szervezet vezetői posztjára." Pokol Béla: „A társadalmi innováció automatizmusai", Valóság, 1985. 4. szám, 30. p. Ezzel összefüggésben elég különösen hangzik Katona István vezércikkének első mondata a párt elméleti folyóiratában: „Mint jól tudjuk, pártunknak az az álláspontja, hogy az egy- vagy többpártrendszert a szocializmus építése során nem ideológiai, hanem pragmatikus kérdésnek tekinti. „Demokrácia és egypártrendszer", in: Társadalmi Szemle, 1986. 11. szám, 3. p.

[60] Berecz János: „A párt vezető szerepe és a közmegegyezés", Társadalmi Szemle, 1986. 2. szám, 13–24. p.; Berecz János: „Pluralizmus, párt, vezető szerep", Társadalmi Szemle, 1987. 7. szám, 3–10. p.

[61] Ágh Attila: „A magyar fejlődés pragmatikus jellege és az ideológia", Tiszatáj, 1987. június, 61–67. p.; lásd még Gombár Csaba: „Levél N-hez az ideológiáról", Kritika, 1987. 3. szám; és Bihari Mihály: „A politikai rendszer ...", i.m., 16–51. p.

[62] Zsohár András: „Az állam és a társadalmi érdekképviselet", in: Schmidt Péter (szerk.): „Állam, közigazgatás ...", i.m., 42–103. p. Lásd még Csillag István és Lengyel László: „Vállalkozás, állam ...", i.m.

[63] Pokol Béla: „Alternatívák a politikai rendszer reformjára", Valóság, 1986. 12. szám, 32–45. p.

[64] Bár a szerző óvakodik a pártot mint a magyar gazdaság „ismétlődő kimerülésének" felelősét a nevén nevezni, Magyarország gazdasági nehézségeit politikai döntések idézték elő, főként a rosszul megválasztott beruházási prioritások formájában. Major Iván: „Kifulladási periódusok a magyar gazdaság fejlődésében", in: Hoch Róbert és Major Iván (szerk.): Gazdaságunk helyzetéről és fejlődési problémáiról (Budapest: Kossuth, 1985), 212–240. p.

[65] Huszár István: „Pártirányítás és gazdaságpolitika", Társadalmi Szemle, 1984. 6. szám; és Forgács Imre: „Pártirányítás és gazdasági döntéshozatal", Társadalmi Szemle, 1987. 8–9. szám, 47–53. p.

EUGENE KAMENKA

MARXIZMUS ÉS POLITIKA[x]

A politikáról sok művelője véli úgy, hogy meglehetősen egyszerű kérdéseket tesz fel: ki mit kap, mikor és hogyan, miként történik a hatalom elosztása, vagy autoritatív elosztása a társadalmi rendszerben. E nézet szerint a politika, a kormányzat és az igazgatás szorosan összekapcsolódnak, és az eddigi elméleti erőfeszítések többsége is annak megmagyarázására irányult – ami persze igaz –, hogy végül is miért különböztetjük meg ezeket egymástól.

Egy régebbi, Aristotelestől eredő tradíció, melyet az utóbbi években Bernard Crick élesztett újjá, jóval élesebb különbséget tesz az egyik oldalon a politika vagy politikai kormányzás, a másik oldalon a kormányzás más formái vagy igazgatás között. Aristoteles számára az a **politikai uralom**, amelyet születésüknél fogva egyenlő és szabad állampolgárok között gyakorolnak. Élesen elkülönül a családi kapcsolatoktól, a gazdasági hierarchiáktól, a monarchikus vagy tirannikus kormányzástól, de még a **démosz** vagy a nép uralmától is.

Sem a klasszikus marxizmus, sem a szovjet típusú marxizmus-leninizmus nem rendelkezik a politika ilyen, a szocialista társadalomra ebben az értelemben adaptálható, fogalmával. Bár 1917 és 1924 között Lenin beszélt ilyesmiről s talán el is hitte, hogy az anyagi és oktatási színvonal emelkedésével lehetségessé válik a szabad és egyenlő állampolgárok vitáiból kibontakozó munkásdemokrácia. Amikor Trockij és a baloldali ellenzék egy része, a frakciózást tiltó törvényt is megsértve Sztálin ellen fellépett, a demokratikus centralizmussal szemben pártdemokráciát követelt, és kereste a párton belüli, minden szinten zajló, eredeti viták lehetőségét. De a klasszikus marxista doktrína és az általuk is helyesnek tartott marxizmus alapvető szempontjai mind a maguk, mind későbbi követőik törekvéseivel szembeszegültek. A mobilizáció koncepciója, amellyel az állam és a párt a társadalmat mozgatja, változatlanul kiszorítja a politika fogalmát az eltéréseket nem tűrő, revizionizmus ellenes kommunista gondolkodásból. A politika visszaállítására tett kísérlet mindvégig a másként gondolkodók, az „elnyomott revizionizmus" és az elnyomók közötti konfliktus központi kérdése maradt.

„A jogok és kötelességek konfliktusa", írta Marx az 1840-es években, „olyan ellentmondás, amely csak a polgári társadalmat jellemzi". Nála az érdekek konfliktusa is csupán az emberiség előtörténetéhez, az elidegenedett, kizsákmányoló osztálytársadalmakhoz tartozó ellentmondás volt. Korai írásaiban megnyilvánuló hite, hogy a racionális demokrácia, racionális jog vagy méginkább a racionális szabadság és a valódi univerzalitás megvalósítható, a partikularitás és univerzalitás homályos – minőségi és nem mennyiségi – szembeállításán nyugodott. A partikularitás, a specifikusság és az ebből származó konfliktus, megosztottság és diszharmónia a fiatal Marx számára az elidegenedettség, a heteronímia, a külső determináció termékei voltak. A valódi öndetermináció azonos volt a valódi univerzalitással, a valódi szabadsággal, a belső koherenciával és racionalitással, s így elképzelhetetlen, hogy konfliktusba kerüljön önmagával, önmaga ismételt megjelenésével. Doktori értekezésében Marx lélegzetelállító szofisztikával jutott arra a következte-

---

[x] Jelen írás a Nemzetközi Politikatudományi Társaság konferenciájára készült, melyet Párizsban 1985. július 15. és 20. között tartottak. Megjelent: Bulletin of the Australian Society of Legal Philosophy 10. évf. 1986. No. 36.

tésre, hogy az epikuroszi atom szabadsága ellentmondásban van az atomok közötti vonzás és taszítás elvével: ha egy atomot egy másik *atom* vonz vagy taszít, egyszerűen arról van szó, hogy az atom *önmagát* vonzza vagy taszítja, hiszen az egyik atom megkülönböztethetetlen a másiktól. Ennélfogva öndeterminálo képessége és szabadsága továbbra is megmarad. A végén Marx az emberekre, amennyiben racionálisak és öndeterminálták, ugyanezt a felfogást alkalmazza, azaz, *az érdekeik közötti konfliktus így logikailag lehetetlen.*

Néhány évvel később Marx hasonló szofisztikával jut el a politikai állam vagy közösség törvényhozói hatalma és képviseleti hatalma közötti ellentmondáshoz:

„A törvényhozói hatalom itt annyiban reprezentatív, amennyiben *minden* funkció reprezentatív, abban az értelemben, hogy például a cipőkészítő is, amennyiben társadalmi szükségletet elégít ki, engem reprezentál; abban az értelemben, hogy minden sajátos társadalmi tevékenység, mint egy tevékenységfajta csak a fajtát képviseli, azaz az én létezésemnek jellemzője, abban az értelemben, hogy minden ember a másikat képviseli. Ebben az esetben ő nem valami más által, amit ő szimbolizál, képvisel, hanem azzal, *ami* és amit *tesz*".

Ez Marx víziója az ember morális és történeti küldetéséről: a racionális állam, ami az emberi lényeg megvalósulása, ami minőségében és legbensőbb tartalmát illetően univerzális. Mint ilyen, önmagát megkülönböztető, de minden tekintetben eleve kizárja az elkülönülést és konfliktust. Megtalálhatjuk benne a funkciók megosztását, de ez a megosztás „természetes" és spontán módon jön létre. Mivel minden funkció az emberi lényeg tevékenysége vagy megnyilvánulása, s kivétel nélkül az ember univerzális és valóságos létezését reprezentálja, minden funkció az egységes társadalmi élet természetadta, harmónikus komponense. Nem kell segítségül hívni külső hatalmat ahhoz, hogy az eltérő szerepek elosztása arányos és harmónikus legyen; nincs szükség olyan külső, társadalom feletti erőszakos politikai államra, amely a racionális elrendeződést végrehajtja. A jogok és kötelességek, a „magán" akarat és „köz" akarat, az egyén és társadalom közötti konfliktus végleg eltűnik a történelem küszöbéről.

A racionális jog és a racionális állam fogalma, amelyet Marx 1842-ben és 1843 elején még mindig használt, hamarosan eltűnt írásaiból, hogy átadja helyét a valóban szabad és együttműködő társadalom fogalmának, amelyben az emberek szabadon és egymással együttműködve fejtik ki tevékenységüket. Marx számára így ők valóban univerzálissá váltak, embertársaikban önmagukat is képviselő, egyetemes emberi funkciókat teljesítő s egyetemes emberi érdekeket hordozó lényekké. Az ilyen társadalomban, amely az alkotó művész „szabad munkájára" épül, nem szerveződik rendszerbe az érdekek konfliktusa és így politika sem létezik: a meghozandó döntések technikai jellegűek, a közösen kialakított célok eléréséhez szükséges források leghatékonyabb felhasználására irányulnak. Mivel Marx továbbra is fenntartotta azt a meggyőződését, hogy az elidegenedés leküzdése, az emberiség igazi történelmének kezdete a kommunizmushoz kapcsolódik, így továbbra is el kellett utasítania azt a felfogást, hogy a szabadság elképzelhetetlen politika nélkül, hogy a munkások önkéntes társulásain alapuló társadalom képtelen a vitákat az eszközök pusztán technikai felhasználásával megoldani. Bármit hisznek és cselekednek a kommunista vezetők, mint magánemberek, nyilvánosan mégis úgy tesznek, mintha a társadalmi és gazdasági döntések „racionális" technikai döntések s jellegük szerint „tudományosak" lennének.

Marxnál a politika elméletének hiánya nemcsak összefüggésben van, de meg is magyarázható a marxista társadalomelmélet sokak által felismert alapvető gyengeségeivel, az osztály- és gazdasági viszonyok leegyszerűsítésének tendenciájával, azzal, hogy Marx minden jelentős társadalmi konfliktust egyetlen központi és feloldható konfliktus tükröződésének

vagy következményének tekintett – annak a konfliktusnak, amely a gazdasági osztályok vagy a termelőerők és a termelési viszonyok között van. A forradalmak zavaros és véres kísérletek a társadalom újjászervezésére, melyeknek hosszantartó negatív hatása mindenki számára közismert. Becsületes férfiak és nők nem vállalkoznának a társadalom átfogó forradalmi átalakítására, ha nem hinnének abban, hogy az ilyen mindenre kiterjedő átalakítás lehetséges, ha nem lenne valamilyen egyedüli faktor vagy cselekedet, amelyből minden más következik, s amely lehetővé teszi a boldog kor eljövetelét. A marxizmus, legalábbis egy ideig, táplált ilyen reményeket. A magántulajdon és a munkamegosztás volt a szükséges és elégséges alapja mindenfajta elidegenedésnek, kizsákmányolásnak és társadalmi konfliktusnak. Rombold le ezeket és nyomban eltűnnek a konfliktusok és érdekkülönbözőségek, a politika fölöslegessé válik, a kormányzás elveszti erőszakos jellegét; a jog helyére az (ön)igazgatás lép.

Annak, hogy a létrejött marxista-leninista államokban a klasszikus marxizmus legitim volta és alkalmazhatósága szakadatlanul csökkenő tendenciát mutat, pontosan az az oka, hogy ez a marxizmus fogalmilag képtelen megragadni a nyilvános politikai élet, a politikai szabadság és politikai demokrácia, s egyáltalában a politika, mint a szabadság tudománya, fogalmát. A hivatalos marxista-leninista elmélet szakadatlanul engedményekre kényszerül, de ezek az engedmények nem jelentenek mást, mint a hagyományos demokráciaelmélet alapvető szempontjainak korlátozott, cenzurált és alapvetően inkoherens beépítését a marxista elméletbe. Az állam, mint megtudjuk, a szocializmus körülményei között már nem osztály-állam, hanem minden ember állama; de az állam és a jog még az osztálytársadalmakban is általános, osztályok feletti funkciókat lát el, azokat az érdekeket támogatja és védelmezi, amelyek az egész társadalmat képviselik s egyáltalában elengedhetetlenek a társadalom működéséhez. A jelenlegi szovjet elméletben a politikai funkciók végrehajtói, szakértői és képviseleti funkciókra vannak feloszta, amelyeket különböző emberek látnak el, s amelyeket gyakorlatilag a társadalomigazgatási rendszer elkülönült alkotórészeiként kezelnek.

A marxizmus-leninizmus joghoz való viszonya ugyancsak alkalmas a probléma illusztrálására. E. B. Pasukanisz jó és fogékony marxistának bizonyult, amikor Marx eredeti gondolatához hűen kifejtette ama nézetét, hogy a jog „burzsoá" jelenség, melyet szembe kell állítani a szocialista igazgatással. A jog – így érvel – a nyugati jogi tradíció és a „jogállamiság" felfogása szerint nem más, mint az egyenlő és egyenértékű jogokkal és kötelezettségekkel bíró egyének közötti bíráskodás és alku rendszere, mely magában foglalja a státusz és a hierarchia elutasítását, a közérdeknek a magánérdek fölé helyezését és az egyénnek az állam alá rendelését. Formálisan egyenlőnek tekintett emberek és érdekek közötti horizontális kapcsolatok rendszere. A szocialista igazgatás, Pasukanisz szerint, ugyanakkor elutasítja ezt az egyenlőséget, az egyének és érdekek absztrakt sokféleségét, s az úgynevezett egyéni jogokat alárendeli a technikai követelményeknek, társadalomtechnikai normáknak és társadalompolitikának. Így jön létre az alá- és fölérendelődés vertikális rendszere, amely az igazgatást a jogtól megkülönbözteti.

Pasukanisz jogértelmezését a mai marxista-leninista elmélet nem fogadja el. A kommunista társadalmak a római eredetű nyugati polgárjogi rendszer formális kategóriáit, struktúráit, intézményeit és eljárásait vették át, noha teljes érvényesülésüket csak a tervgazdasági szférán kívül – mint a NEP idején Oroszországban vagy a modernizáció részeként a jelenlegi Kínában – és a polgári élet politikamentes területein engedélyezték. Az 1960-as évek óta ezekben az országokban egyre inkább hangsúlyossá válik a jog társadalmi szerepe és a szocialista törvényesség fontossága, ám a jog fogalma és tartalma bürokratizált formában jelenik meg. A jogot mindinkább úgy határozzák meg, mint a „társadalom moz-

gatóját", amely az állami irányítást és az általános társadalmi érdeket képviseli. A marxista-leninista jogelmélet egyik legszembetűnőbb vonása az, hogy teljességgel hiányzik belőle az igazságosság elméletének megkülönböztetése a jogi korrektség, „törvényesség" elméletétől. E tendencia, amely ugyanilyen szélsőséges formában a nyugati marxistáknál is megtalálható, rövid megfogalmazásban úgy hangzik, hogy a közjogot a magánjog fölé helyezik – miközben német szellemiségű, a korai Radbruch által kialakított fogalmakat alkalmaznak –, a politikai és társadalmi érdek közjogi vertikalitását szembeállítják a jogok rögzítésével, az egyéni és partikuláris érdekek magánjogi érvényesülésével. Minden társadalom és jogrendszer szembekerül azzal a problémával, hogy miként lehet ezeket a tendenciákat és megközelítéseket, akár kompromisszumok árán, összhangba hozni és beépíteni. A marxista-leninista elmélet azonban – akárcsak a klasszikus marxizmus – képtelen beismerni, hogy ez a probléma létezik. Ezért hiányzik belőle még mindig a politikának, mint a szabadság tudományának a fogalma és elmélete.

(Ford.: Kárpáti Zoltán)

FARAGÓ BÉLA

MAGYAR LIBERALIZMUS [x]

Egy elhalás története

A 19. század közepétől az első világháborúig a liberalizmus megdönthetetlen erejű, domináns ideológiának tűnt Magyarországon. A háborús katasztrófa következményeinek azonban ez az ideológia nem tudott ellenállni. Sőt, többek között Szekfű Gyula nagyhatású könyve, a *Három nemzedék* eredményeként, a liberalizmus a nemzet bajainak legfőbb okává lépett elő: „Utóbb lefolyt liberális félszázadunk" a „dekadencia szomorú korszaka" – írja Szekfű műve 1920-as előszavában. A liberális felfogás eltér a „valódi magyar nemzetiségtől... A liberális közelmúlt a tévelygés korszaka volt, amelyből csak szerves munkával, a valódi nemzeti hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki."

A háború után a liberális és demokratikus értékeket egy szűk keresztmetszetű nacionalizmus váltotta fel, melynek tekintélyelvű konzervatív, ill. szocialista-populista változatai a közvéleményt nagymértékben uralták. Velük szemben pedig egy aktív és harcos kisebbség az antiliberalizmus különféle marxista változatait követte. Ha a liberális eszme politikai képviselete, ha az egyénből, a citoyenből kiinduló demokratikus gondolat nem haltak is ki teljesen, a döntő többség az antiliberális ideológiák valamelyik jobb- vagy baloldali változatát tette magáévá, s ezek hatása még a fiatal értelmiség legdemokratikusabb beállítottságú tagjainál is gyakran érezhető volt.

A liberális gondolat hanyatlása tehát már a huszas évek elején megkezdődött. Az elhalási folyamatot nem a szovjet beavatkozás, nem az 1948-as kommunista hatalomátvétel, hanem belső, specifikusan magyar tényezők és okozatok indították el. Ezeket az okokat szeretném a következőkben megvizsgálni abból a célból, hogy rámutassak azokra a történelmi körülményekre, melyek – a szovjet jelenléttől függetlenül is – Magyarországon hátráltatják a polgári szabadság ügyét és akadályozzák az ezen alapuló intézményekbe vetett bizalom elmélyülését.

A liberális intézmények megteremtésének nehézségei Magyarországon

A reformkor feladata a feudalizmus felszámolása és a modern Magyarország intézményeinek megteremtése volt. Erre a feladatra az első liberális nemzedék kitűnően fel is készült, s tény, hogy a liberalizmus magyarországi megfogalmazása magas európai színvonalon történt. Kossuth, Széchenyi vagy a centralisták munkásságára a korszerűség, a mérsékletesség és a sokrétűség jellemző. *Korszerűség,* mivel a legmodernebb nyugat-európai gondolatok alig 2–3 éven belül magyarul is megjelentek[1]. *Mérsékletesség,* azaz a forradalmi erőszaktól és felfordulástól való nagyfokú idegenkedés. S végül *sokrétűség,* hiszen Kossuth, Széchenyi vagy Eötvösék a magyarországi korszerűsítés többféle útját határozták meg.

Ennek a magas szellemi színvonalnak ellenére a liberális elképzelések olyan akadályokba ütköztek, melyek végeredményben lehetetlenné tették a liberális intézmények teljesértékű kifejlődését és demokratizálódását, azaz, hogy az ország ügyeinek vitele valóban az

[x] A tanulmány megjelent az IRODALMI ÚJSÁG 1988. 1. számában.

itt élő állampolgárok egyetemének közös ügyévé válhasson. Innen származik aztán a szabadelvű gondolat 1919 utáni összeomlása.

Az akadályok, melyekről itt szólni kell, a magyar helyzet sajátosságaiból adódnak, s három történelmi adottsággal kapcsolatosak.

Elsőként a történelmi Magyarország függetlenségének, szuverenitásának megkötöttségét kell említeni. A Pragmatica Sanctio és az 1790/10-es törvénycikk szerint Magyarország független és saját alkotmánnyal rendelkező ország, s csak uralkodója közös az osztrák tartományok fejével. A valóságban azonban Bécs törekvései ritkán estek egybe a magyar érdekekkel, s ez az osztrák–magyar együttélést a konfliktusok melegágyává tette.

Másodszor a történelmi Magyarország népeinek nagyfokú heterogenitását kell figyelembe venni. Az 1910-es adatok szerint, Horvátországot is beleértve, a magyarok a lakosság 48,1 %-át tették ki. A többi népcsoport számaránya a következő: románok 14,1 %, németek 9,8 %, szlovákok 9,41 %, horvátok 8,8 %, szerbek 5,3 %, ruténok 2,3 %, lengyelek 0,1 %. Mint a legnépesebb népcsoport, a magyarok tehát csak a legnagyobb kisebbséget képviselték a történelmi Magyarország területén.

A harmadik sajátosság az első kettővel kapcsolatos, s a nemesség különleges történelmi szerepére vonatkozik. Igaz, hogy a nemesség politikai monopóliuma a feudális elmaradottság jelének tekinthető, a specifikus magyar helyzetben a rendek mégis fontos és nehezen helyettesíthető szerepet játszottak. Egyrészt az aránylag nagyszámú nemesség (a lakosság 5 %-a) majdnem teljességében magyar volt. Így ez az osztály a számára biztosított politikai monopólium révén a magyarországi népi keveredés politikai jelentőségét sokáig álcázni tudta, s biztosította a magyar államiság sajátosan magyar jellegét. Másrészt ugyanezt a szerepet Bécs felé is játszotta, s amennyire tudta, biztosította az osztrák nagyhatalmi törekvésekkel szemben a magyar érdekeket, s a magyarság nemzeti és kulturális fennmaradását. Csakhogy – a 19. századra elkerülhetetlenné vált modernizálás szempontjából – ez a szerep egyben a konzervatív, haladásellenes erők fennmaradását jelentette, és akadályozta a fejlődés irányába mutató intézmények kialakulását.

Mindenesetre a fentemlített három magyar specifikum és ezek egymásbafonódottsága azt mutatják, hogy Magyarországon a feudális struktúrákat nagyon nehéz és veszélyes volt megbolygatni, különösen a liberalizmus alapgondolataival. Ezeket az alapgondolatokat a következőképpen lehet nagyon röviden összefoglalni:

A liberális demokrácia a polgárok jogi egyenlőségén alapul és a politika szintjén a nép egyetemébe helyezi a hatalom eredetét. Ez viszont feltételez egy olyan nemzeti homogenitást, mely nem osztja egymástól teljesen elkülönülő csoportokra a lakosságot. Bár társadalmilag, vagyonilag, vallás és pártállás szerint a polgárok nagyon is különböznek egymástól, mégis megegyeznek néhány, talán ki sem mondott, a közösség együvétartozására vonatkozó alapeszmét illetően. A modern nemzetállam működésének feltétele a nyelvi és kulturális homogenitás, melyhez hozzátartozik, hogy ha vannak is nemzetiségi kisebbségek, ezeknek csak kisszámú, és kifelé, a szomszédos államok felé nem tendáló csoportjai legyenek jelen.

Másodszor a liberális demokratizmus megköveteli a nemzetállam függetlenségét is, hiszen az állam csak ebben az esetben képes arra, hogy politikájában az állampolgárok akaratát, s ne egy idegen hatalom érdekeit képviselje.

Végül pedig a liberalizmus eszméje kizárja a politikai kiváltságok fennmaradását, s azt, hogy a rendek vagy az ún. „történelmi osztályok" továbbra is megtarthassák szerepüket. A hatalmat a különböző pártok versengése és a közvélemény döntése alapján bízzák ideiglenesen a politikusok egy csoportosulására.

A magyar helyzet hiányosságai a liberális intézményrendszer feltételeihez mérten világosan megmutatkoznak s a reformnemzedék nagyjai maguk is pontosan látták az itt felmerülő nehézségeket. Az, hogy mégsem sikerült megoldást találniuk, talán azért volt, mert a sors megoldhatatlan problémák elé állította őket. A legnagyobb nehézség Magyarország lakosságának nemzetiségi összetételével kapcsolatos. Valóban: hogyan lehetséges a feudális alattvalókat demokratikus polgárokká alakítani, ha ugyanakkor a polgárok különböző csoportjaiban az a vágy is érvényre juthat, hogy közös nyelvük alapján szuverén nemzetté szerveződjenek? A polgárok jogi egyenlősége és a polgári demokráciával járó többségi elv azonnal félelmes problémát vet fel: a maradi, de mindenképpen magyar nemesség felszámolása nem veszélyeztet-e azonnal egy nem-magyar többség felülkerekedésével, mely az ország integritását, vagy legalábbis kulturális identitását is fenyegetheti? E probléma megoldására többféle elgondolás született, anélkül, hogy egyiket is teljesen megfelelőnek lehetne tekinteni.

A kossuthi elgondolás – melyet Széchenyi nyomán Szekfű „dogmatikusnak" nevezett – mindenkire ki akarta terjeszteni az egyenlő polgári jogokat, azt gondolván, hogy a nemzetiségek örömmel csatlakoznak majd ahhoz a nemzethez, amely meghozza nekik az egyéni, az emberi felszabadulást. Kossuthék tehát a mindenkire kiterjedő polgári jogok felkínálásával egyidejűleg a magyar állam nemzeti egységét is sérthetetlennek nyilvánították. Közben azonban a nyugati országokban nagyjából egybeeső két fogalmat, a nép és a nemzet fogalmát külön kellett választaniuk. Így aztán kimondták, hogy Magyarország esetében az egységes magyar nemzet több népet is magában foglalhat. Csakhogy ezt a nemzetet a többitől mégiscsak a „magyar" kvalifikáció különböztette meg. Mint sokévszázados történelmi állam alkotója, a magyarság követelhetett magának egy bizonyos elsőbbséget, többek között azt, hogy a hivatalos nyelv – mely egyben egységének garanciája és szimbóluma is – a magyar nyelv legyen.[2]

A történelemből ismertek mindazok a konfliktusok, melyek a magyar nyelv 1844-es hivatalossá tételét követték. Az így megindult ellenségeskedés annál erősebb volt, hogy a hivatalos és a magánélet határát, mely a magyar és az anyanyelv használatának területeit elválasztotta, az érdekelt felek nem ugyanúgy értelmezték. Sőt, a nyugati államok példájára egyes magyar körök azt gondolták, hogy az erős és egységes magyar polgárság csak egy bátor asszimilációs folyamat eredményeként alakulhat ki majd igazán. Manapság ezt a magyarosítási politikát szigorúan bíráljuk el. A demokrácia korabeli hívei előtt azonban úgy tűnt, hogy a magyar államiság elismerése ellenében az ország minden lakója emberi szabadságot és jogokat kap majd. Márpedig a felvilágosodás eszméinek értelmében ezek értéke felbecsülhetetlen[3]. Kossuth követői őszintén gondolták tehát, hogy a polgárosulás megindulásával a nemzetiségek többet kapnának, mint amit tőlük a magyar államiság elismerése követel.

Bár a reformátorok szándékainak tisztaságához nem fér kétség, az imént leírt álláspont mégis magában hordoz egy komoly ellentmondást, hisz mikor a liberálisok szabadságot kínáltak a nemzetiségeknek, előre meg akarták határozni azokat az intézményes kereteket is, melyekben a nemzetiségekhez tartozó állampolgárok ezeket a szabadságjogokat élvezhetik. Márpedig a politikai szabadságjogok egyik alapvető értelme éppen az, hogy a polgárok beleszólhassanak az ország alkotmányos berendezkedésének sarkalatosan fontos kérdésébe. S minthogy az állampolgárok az esetek többségében saját államukban kívánnak élni, a modern demokrácia a homogén nemzetállamok felé gravitál[4]. A magyar liberálisok azonban, akiknek feladata a történelmi Magyarország modernizálása volt, nem tudták elfogadni azt, hogy ez a folyamat az ország felbomlásához vezessen. Mindenképpen biztosítani akarták a magyar nemzet egységét, akár az asszimilációs politika erőltetése, akár a nemzetiségekkel való konfliktusok árán is.

Ez a konfliktus mélyen nyugtalanította Széchenyit, aki sokkal pragmatikusabb, sokkal óvatosabb utat javasolt. A politikai jellegű polgárjogok azonnali megvalósítása helyett, mely egy nem-magyar többség megjelenésével fenyegetett, egyelőre csak a magánembert érintő jogokat – a birtoklást, a törvény előtti egyenlőséget, a szabad kezdeményezést stb. – akarta megvalósítani. A politika terén viszont a nemesség monopólumának fenntartását szükségesnek tartotta. Főleg azért, hogy ezáltal az állam magyar jellegét a politikai jogokkal nem rendelkező nemzetiségek felé biztosítani lehessen.[5]

Ez a megoldás azonban magában foglalt egy másik veszedelmet: azt, hogy a rendi előjogok birtokosai megakadályozzák a modern társadalom dinamikus erőinek a kibontakozását. Ahogy a „dogmatikus" liberálisok radikális demokratizmusa a nemzetiségekkel konfliktusra – a nemzet integritását veszélyeztető konfliktusra – vezetett, úgy a pragmatikusok túl óvatos reformjai Magyarország egyre sürgetőbb modernizálását késleltették. Mindez azt mutatja, hogy a történelmi Magyarország keretei között a polgári szabadság és a nemzet-állam ellentétes fogalmakként jelentkeztek. Amíg Nyugaton a polgárosodás és a nemzeti államiság egymást érintve emelkedtek ki a népi világ struktúráiból, addig a 19. századi Magyarországon *a polgári szabadság a nemzet létét fenyegette, míg a nemzet védelme akadályozta a szabadságintézmények meghonosodását.*

De nemcsak a polgárosodás problémája jelentett nehézségeket. Magyarország Ausztriától való függése éppúgy hátráltatta a reformok ügyét. Mint már említettük, a modern politikai eszmék a szuverén államiság irányába mutattak. Mégis, a nemzetiségek ébredésének hatására és az orosz pánszlávizmustól való félelmében a reformnemzedék úgy érezte, hogy Magyarországnak szüksége van Ausztria szövetségére. A cél ezért az Ausztriával való viszony pontos meghatározása és annak alkotmányos intézményesítése lett. A baj ott volt, hogy ugyanakkor Bécset a haladás ügyének elfojtása és a birodalom egyesítése, centralizálása foglalkoztatta. A két fél céljainak különbözősége, s az, hogy Ausztria megengedhette magának, hogy hatalmi politikát folytasson Magyarországgal szemben, mindenesetre azt bizonyítják, hogy rendkívül nehéz a teljes állami függetlenség nélkül egy reformfolyamatot beindítani és végrehajtani. Másfelől viszont a reformnemzedék óvatossága arról tanúskodik, hogy a többnemzetiségű Magyarországra nézve a teljesértékű nemzeti függetlenség követelése veszélyes célkitűzés lehetett volna.

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar helyzet sajátosságai miatt a liberális reform feloldhatatlan ellentmondások közé szorul: a reform következtes megvalósítása a nemzet integritását, sőt létét, a reform halogatása viszont az elkerülhetetlenné vált gazdasági és társadalmi fejlődés ügyét tette volna kockára.

A szabadelvű rendszer hiányosságai

Magyarországon azonban 1867-ben mégis megalakult egy látszólag nyugati típusú rendszer, s tény, hogy a gazdasági életben a kiegyezés kora lehetővé tette a rohamos fejlődést. Sőt, még a politika terén is létrejöhetett a parlamentáris demokráciának egy aránylag életképes változata.

A lényeges kérdés azonban mégis az, hogy ez a rendszer meg tudta-e oldani a fent említett, specifikusan magyar problémákat. Márpedig a szabadelvű félszázad ezeket a problémákat csak még súlyosabbá tette, s végeredményben előkészítette a magyarországi liberalizmus 20. század elején bekövetkezett csődjét.

Ami a nemzetiségi kérdést illeti, különbséget kell tenni, hogy a problémát az össz-Monarchia vagy csak Magyarország szempontjából vizsgáljuk.

Ha a Monarchia egészéről van szó, a magyar fél minden erejét latba vetette, hogy megakadályozza a Birodalomban élő nemzetiségek számára az osztrák–magyar kiegyezéshez hasonló intézmények elérését. Így tette többek között a magyar oppozíció lehetetlenné a cseh kiegyezés tervét. Lehet-e ezért a magyar politikusokat vaksággal vádolni? Úgy gondolom, hogy a korabeli államférfiak ellenállása arról tanúskodik, hogy ők nagyon is érezték az itt rejlő nehézségeket.

A kettős monarchia dualizmusa ugyanis megőrizte – amennyire lehetett – az osztrák és magyar fél függetlenségét. Ha viszont ez a rendszer trializmussá, vagy még szélesebb föderális intézménnyé fejlődött volna, az egyes államok szuverenitásának még a fikcióját sem lehetett volna megmenteni. Egy ilyen szupranacionális képződmény vagy teljesen életképtelen – ha minden tagállam megőrzi szuverenitását, azaz vétójoggal bír –, vagy a többségi elven alapul. Ez esetben azonban a minoritásban maradt tagállamnak esetleg olyan érdekekről is le kell mondania, melyeket polgárai életbevágóan fontosnak tartanak. Egy ilyen perspektíva a magyarok össz-Monarchián belüli minorizálását vonta volna maga után, hiszen az 1910-es több mint 40 milliós birodalmi összlakosság 25 %-át sem tették ki. Különben valószínű, hogy egy ilyen jellegű megoldás nem lett volna életképes formula, s megindította volna 50 évvel korábban Közép-Európa felbomlását.

Persze, a kiegyezéstől megfosztott nemzetiségek sérelmesnek érezték a magyar politikát, s joggal. A probléma viszont az, hogy ez nem annyira a magyar politika helytelenségéről, mint inkább az önállóságra törekvő nemzeti érdekek összeegyeztetésének nagyfokú nehézségéről tanúskodik.

Sajnos a 67-es rendszer nem tudott kielégítő megoldást találni a történelmi Magyarországon belül jelentkező nemzetiségi problémákra sem. Bár az 1868-as törvény elismerte a nemzetiségek kulturális jogait, és Európa első ilyen jellegű törvénye volt, a nemzetiségek képviselői ezt kevesellték, s egy ellenjavaslatban a különböző népcsoportok politikai elismerését követelték, s azt, hogy mondják ki: Magyarország több nemzet közös hazája, melyen belül a nemzetiségek saját intézményeik keretében is szervezkedhetnek. Nem ismerték tehát el sem a magyar nyelv közigazgatási hegemóniáját, sem pedig az egységes és oszthatatlan magyar nemzet elméletét, melyhez viszont a magyar politikusok mindenképpen ragaszkodtak. Így azonnal évtizedekre szóló konfliktus keletkezett, melynek során a magyar fél még a 68-as törvény liberális intézkedéseit sem teljesítette, s erőszakos magyarosító politikát folytatott, vagy provokatív szimbolikus intézkedéseket hozott (pl. az oktatási nyelv kérdésében, vagy a horvát vasút szolgálati nyelvével kapcsolatban). A nemzetiségek zavargásokkal, a szomszédos testvérállamokra támaszkodó szervezkedéssel válaszoltak, s az európai közvélemény előtt sikeres propagandát folytattak a „népelnyomó" magyarság ellen. Ennek a kölcsönös gyűlöleten alapuló konfliktusnak két jellegzetességét kell még megemlíteni.

Először is a rendszer ezeket a konfliktusokat mint liberális jogállam kezelte. Nem vak rendőri represszió, hanem bíróság előtti nyilvános eljárásokat alkalmazott, nem akadályozta meg a nemzetiségek szervezkedését, hanem csak annak bizonyos formáit szankcionálta. Ez legtöbbször „nemzetellenes izgatás" címén sajtóperek rendezését jelentette. 1906 és 1908 között pl. 50 ilyen per volt, mely gyakran vádlottak népes csoportját érintette, s lehetőséget adott arra, hogy a nemzetiségek legismertebb képviselői nagy nyilvánosság előtt kifejtsék nézeteiket. Az ítéletek általában nem haladták meg a 4 év fogházat, ami viszont elég volt ahhoz, hogy mártírokat teremtsen, s a magyar rendszer egyre roszszabb nemzetközi hírnevét keltse.

A nemzetiségekkel fennálló viszony másik jellemzője a magyar fél felelőtlen és könnyelmű viselkedésére vonatkozik. A gazdasági felemelkedés és az asszimilációs politika néhány részeredményének hatására a magyar politikusok zöme lassan elvesztette a fejét, s egy teljesen irreális soviniszta és nacionalista álmodozásba ringatta magát. Az 1900-as évek körül egyesek 30 milliós magyarságról, s a „magyar imperializmus" kilátásairól kezdtek szónokolni. Ezt a felelőtlen politikát csak elítélni lehet. Mégis, a könnyelműséget és a provokatív túlzásokat leszámítva kérdéses, hogy egy radikálisan másfajta nemzetiségi politika lehetséges lett volna-e a történelmi Magyarország keretein belül. Az itt felmerülő alternatíva, az időközben nézeteit revideáló Kossuth által megfogalmaztott „dunai konföderáció" éppen ezeket a kereteket kérdőjelezte meg, s a közép-európai autonóm és egyenrangú népek szövetségén alapult.

Kérdés, hogy ez a tervezet, mely a 20. században valóságos politikai mítosszá vált, nem egy megvalósíthatatlan utópiát jelent-e csak. A történelmi Magyarország nemzetiségi politikájának nehézségei mindenesetre azt bizonyítják, hogy *ott, ahol az egységes polgári nemzet társadalmi feltételeit nem sikerült az évszázadok során kialakítani, a népek önrendelkezési joga elkerülhetetlenül konfliktusba került a nemzetállam alapelveivel.*

Úgy tűnik tehát, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, s ezen belül a történelmi Magyarország ennek az ellentmondásnak lett az áldozata. Ettől a végzettől talán csak úgy lehetett volna megmenekülni, ha a magyar politikusok, elfogadván az ország progresszív feldarabolásának egyáltalán nem valószínűtlen lehetőségét, igen széleskörű autonómiát biztosítottak volna a nemzetiségeknek. Hiába érezzük ma úgy, hogy ezt a felelősséget érdemes lett volna elvállalni, a korabeli közvélemény úgy gondolta, hogy az ilyen jellegű lehetőségeket minden erővel el kell fojtani és az idő múlásával az asszimilációs politika eredményeként megszületik majd egy homogén magyar polgárság. Ne felejtsük el, hogy a modern Franciaország egy ilyen elképzelés évszázados munkájának eredményeként született. A baj onnan származott, hogy Magyarország végülis lekésett egy ehhez hasonló fejlődésről, s a nemzetiségek egyre inkább azt követelték – a liberális eszmék szemszögéből teljes joggal –, hogy maguk is autonóm politikai egységekbe tömörülhessenek.

De nemcsak a nemzetiségi probléma maradt megoldatlanul. A nemzeti függetlenség kérdése is napirenden maradt, mivel az osztrák–magyar viszonyt a 67-es kiegyezés sem tudta a konfliktusok lehetőségétől mentesíteni.

Először a közvélemény érzelmi beállítottságát kell említeni. A forradalom leverésének és a Bach-korszak eseményeinek emléke nagyon is erős maradt, s így a kiegyezést sokan ideiglenesnek, vagy legalábbis a magyar érdekekre nézve elégtelennek találták. A közvélemény számottevő részét tehát könnyen lázba tudta hozni a magyar függetlenségre apelláló demagógia, illetve a vélt vagy valós magyar sérelmek felhánytorgatása. A magyar tömegek alapbeállítottsága, az igazi hazafiság ismérve az ellenzékiség lett, s a politikusok egyre inkább a közjogi kérdés, a magyar önállóság, a 48-asság patriotikus szólamait hangoztatták. Mégis mindez csak üres retorika maradt, mert a valóságban senki sem tudott, vagy akart lemondani a kettős monarchia előnyeiről, hiszen mindenki érezte, hogy Magyarország integritását és nemzetközi szerepét csak ez biztosítja.

Másodszor azonban ez a beállítottság a Monarchia alapját gyengítette, és állandóan ismétlődő válságok viharának tette ki az osztrák–magyar együttműködést. Többek között a közös hadsereg, a pénz-, a vám- és a gazdasági egyezmények periodikusan ismétlődő ügyei kapcsán. A Monarchia politikai egységét végül is egy minimális, a szakítást éppen elkerülő színvonalon lehetett csak biztosítani. A Habsburg Birodalom fennmaradt, de igazán megerősödni, mint a korabeli Németország, nem tudott.

Fel kell tenni megint a kérdést: lehetett volna-e másként? Ahhoz, hogy egy magasabb szintű kohézió megteremtődjék az kellett volna, hogy olyan valóban közös és döntőképes intézmények jöjjenek létre, melyek képesek az össz-Monarchia felsőbb érdekeit megfogalmazni. De ez a liberális demokratizmus keretei között lehetetlen volt anélkül, hogy egy egységes birodalmi állampolgárság is kialakuljon, mely ezeket az intézményeket megválasztotta volna. Ez viszont a magyar fél függetlenségét tovább csökkentette volna; a Monarchia megerősítése nagyobbfokú centralizációt, nem a magyar függetlenség örökös hangoztatását követelte volna meg. Márpedig egy ilyenirányú fejlődés az adott körülmények között a magyar politikusok és a magyar közvélemény szempontjából elfogadhatatlan volt.

A megoldatlan nemzetiségi kérdés és az Ausztriával való viszony kétértelműsége rányomták bélyegüket a magyar politikai életre és a magyar társadalom fejlődésére is. Végeredményben a magyar politikai rendszer, liberális külsőségek ellenére is a történelmi osztály leszármazottjainak kezében maradt. Mindezek alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le.

Politikai következmények

Ami a választójogot illeti, ezzel a joggal csak egy aránylag keskeny réteg rendelkezett. A Nyugaton megvalósult általános és titkos választójoggal szemben Magyarországon 1914-ig csak a lakosság 6,5 %-a szavazhatott (a nagykorú férfilakosság 24 %-a), s a szavazás vidéken nyilvános volt. A magyar politikusok nagy többsége minden erejével a választási törvény módosítása ellen volt. Úgy gondolták ugyanis, hogy csak a cenzus segítségével őrizhetik meg a nemzetiségek szegény és műveletlen tömegeivel szemben a magyar szupremáciát. A magyar tömegekkel szemben pedig a 48-as demagógia térhódítását akarták megakadályozni, hogy ezáltal a kiegyezés Magyarország fennmaradása szempontjából oly fontosnak vélt műve sértetlenül fennmaradjon.

Ha ez az érvelés érthető is, a politikai jogok túlzott leszűkítése mégis igen káros következményekkel járt, mert megakasztotta mind a demokratikus fejlődést és polgárosodást, mind a politikusok rétegének megújulását, kicserélődését. Így aztán a politikusok nagyrésze érzéketlen maradt a nem-választó társadalmi rétegek problémái iránt, s a magyar parlamentáris rendszer demokratizmusa egyre formálisabbá vált.

Ami a politikai életben szereplő pártokat illeti, ezek az ún. „közjogi kérdés", a 67-es kiegyezéshez való viszony, s nem a korszerű, jobb- és baloldali ideológiák és társadalmi elgondolások körül alakultak ki. Ráadásul, mivel a kormány úgy érezte, hogy a függetlenségi szólamokra érzékeny közvéleménnyel szemben mindenáron védenie kell a kiegyezés művét, az állandó választási visszaélések még meg is hamisították az amúgy is csak látszólagosan demokratikus intézmények működését. A demokrácia látszatát azonban fenn kellett tartani, így az ellenzék parlamenti obstrukcióját, mely néha teljesen lehetetlenné tette a kormány munkáját, sokáig nem merte megfékezni senki.

Miután az 1890–1900-as évekre a magánemberre vonatkozó, a civil társadalmat liberálisan berendező reformok megszülettek, a magyar politikai élet egyre sivárabb, egyre üresebb és zavarosabb lett. A rendszer egyre kevésbé volt képes tudomásut venni a társadalom igazi és megoldatlan problémáiról.

Társadalmi következmények

Ha a megvalósult liberális intézkedések lehetővé tettek egy addig sosem látott fejlődést, a századfordulón a politika intézményes keretei nem felelhettek meg többé a megváltozott társadalom szükségleteinek. Fontos és egyre erősödő társadalmi osztályok nem jutottak képviselethez a politikai életben. A paraszti tömegekről nem is beszélve, a magyar szociáldemokrácia, mely 1890 óta az utca ura volt Budapesten, sokáig nem rendelkezett egyetlen képviselővel sem, amikor a nyugati testvérpártok már fontos szerepet játszottak országuk törvényhozásában. A feltörő polgárság bekerült ugyan a parlamentbe, de itt gyakran a történelmi osztályok politikai magatartásához hasonult, s nem a politikai élet modernizálásán fáradozott. A politikai osztály viszont, mely a közigazgatás tisztségeit is monopolizálja, egyre inkább eltávolodott a modern élet valóságától, s mivel a gazdasági élet működtetését átengedte egy idegen eredetű polgárságnak, lassú anyagi és szellemi hanyatlásnak indult. Ennek patetikus formája a „dzsentri" lett, aki kívülről nézte és irigyelte az általa megvetett „merkantil" osztályok gazdagodását. Közben a társadalom egyre merevebb lett: a konformizmus térhódítása ártott a dinamikus társadalmi mozgásnak, s Magyarország hirtelen lemaradt a nyugati országokhoz képest. A fiatal nemzedékek egyre erősödő baloldali és radikális kritikájával szemben az uralkodó osztályok a nacionalizmus frazeológiájába menekültek, s hazaárulónak, nemzetellenesnek neveztek minden demokratikus követelést.

Az első világháború előestéjére a magyar liberális rendszer a végletekig kiélezte ellentmondásait: a félévszázaddal előbb oly őszintén liberálisnak indult, az emberi szabadságjogokat oly nagyra becsülő magyar államiság, mint egy mélységesen konzervatív, antiliberális és antidemokratikus rendszer áll előttünk. A magyar specifikumok, s az azok által eredményezett intézményes kötöttségek végül is győztek a politikai liberalizmus demokrácia felé mutató követelményei felett. Ennek fő oka pedig az volt, hogy nem sikerült a történelmi Magyarország lakosait az ország fennmaradásáért magukat felelősnek érző, nagykorú, egyenjogú és egy közösségbe tartozó polgárokká tömöríteni. Nem sikerült, mert talán nem is sikerülhetett.

A liberalizmus veresége és az antiliberális ideológiák térhódítása

A háború végzetes kimenetele és a Tanácsköztársaság traumája megadták a kegyelemdöfést az egyre formálisabbá váló magyar liberalizmusnak. A 20-as évekkel kezdődően már az antiliberális ideológiák különböző változatai uralják a közvéleményt. Pedig ha utánagondolunk, Trianon megvalósította azokat a körülményeket, melyek 1914 előtt a liberalizmus meghonosodását akadályozták. Sajnos, a nemzet nyelvi homogenitása és teljesértékű szuverenitása olyan körülmények között jött létre, hogy a liberális gondolkodókat a legtöbben már nem a jövő ígéretének, hanem a magyarság vesztének tekintették.

Nacionalizmus és antiszemitizmus

A magyarországi antiliberalizmus leírása során az új ideológia nacionalizmusát és antiszemitizmusát kell legelőször kiemelni.

Ami a nacionalizmust illeti, a nemzet fogalmának teljesen új felfogása állt az elképzelések középpontjában. Amíg az előző periódusban a *nemzetállam,* a szentistváni államgon-

dolat képezte a liberális nacionalizmus alapját, az új korszakban a döntő fogalom a *nép-nemzet* lett.

A két koncepció közötti döntő különbség a következő: a nemzetállam fogalma nyitott közjogi és politikus felfogásról tanúskodik, mely az ország összes lakosa számára nyitva hagyja a polgárok közösségéhez való csatlakozás lehetőségét. Ez a közösség tehát befogadja, asszimilálja azt, aki erre hajlandóságot mutat. Ezzel ellentétben a nép-nemzet fogalma zárt fogalom, s a formális jogiság helyett az etnikum és a történelem – sőt, rosszabb esetben a biológia és a fajiság – álláspontjára helyezkedik. Bezárja tehát a nemzeti közösség kapuit mindazok előtt, akik nem felelnek meg egy bizonyos számú, előre meghatározott kritériumnak. A szabad egyéni csatlakozást, s a politikumban való személyes állásfoglalást és részvételt, a kollektívumhoz való tartozás determinizmusa váltja fel. A súlypont az emberi jogokra apelláló individualizmusról áttolódik a kollektivizmus különböző változatai felé.

Mindenesetre a nacionalizmus új formája a magyarság kollektív tudatának megzavarodásáról tanúskodik. Hibák és mulasztások keresése mögött ott volt a kérdés: vajon a nyugati liberális államiság példájának követése nem terelte-e el a magyarság figyelmét saját eredeti tulajdonságainak és autentikus létének követelményeiről? Nem kell-e megszabadulni minden korrumpáló idegen hatástól, hogy a magyarság végre megindulhasson a saját természetének megfelelő fejlődés útján?

Ráadásul ez a nacionalizmus, mely végeredményben minden nem-magyarnak tekintett, s a magyarságra veszélyes elem kirekesztésén alapult, egyben erősen antiszemita köntösben jelentkezett. Nincs itt mód ennek különben jólismert okaira és körülményeire kitérni. Mindenesetre az események úgy alakultak, hogy az új keresztény-nemzeti közvéleményt nem volt nehéz meggyőzni arról, hogy végeredményben a zsidóság túlzott térfoglalása volt minden bajnak az oka. Végsősoron azonban ezt a térhódítást az új felfogás a liberális intézmények hatásának tulajdonította. Ezért ennek az új kurzusnak egyik ideológiai alapját a liberalizmus kritikája képezte.

A liberalizmus kritikája

A 20-as évek elején a liberalizmus kritikájának két változatát lehet megkülönböztetni. Az első – nevezzük konzervatív antiliberalizmusnak – Szekfű Gyula nevéhez fűződik. A második – a radikális antiliberalizmus – Szabó Dezső írásaiban fogalmazódott meg. Röviden néhány szót ezekről.

Szekfü kritikájának alapgondolata az, hogy a liberalizmus Nyugaton keletkezett rendszerét az előző nemzedékek a magyar valóságra ráerőszakolták, annak ellenére, hogy számára ez az ideológia idegen és nem is felel meg. Szekfű szerint a jogi formalizmusból kiinduló meggondolatlan magyar liberálisok így óvatlanul aláásták a magyar arisztokrácia által képviselt konzervatív ideológia alapjait, mégpedig egy olyan országban, ahol az emberek „kulturálatlansága és félbarbársága" miatt egy vezető elit irányító tevékenységét semmi sem helyettesítheti. A katolikus tradíción, a morális tekintélyelven és az erkölcsi tökéletesség tiszteletén alapuló konzervativizmus elkerülhetetlenül szükséges marad. Absztrakt liberális elvek és formális jogok helyett tehát a vezető osztályok szellemi felsőbbrendűségét s nemzeti erényeit kellett volna továbbfejleszteni, s ezáltal lehetővé vált volna egy konzervatív, a nemzet sajátosságát megőrizni képes reform. A liberalizmus vak formalizmusával a magyarság ehelyett magára haragította a nemzetiségeket, s a „laissez faire" alapján a gazdasági, majd a kulturális életben a zsidó gyarmatosítást is lehetővé

tette. De a kapitalizmuson túl, még a forradalmi radikalizmus is a liberális gondolat számlájára írandó, mivel a radikális társadalmi követelések hangoztatását a liberalizmus intézményei teszik csak lehetővé. Szakítani kell tehát a nemzetietlen liberalizmussal. Olyan társadalmi reformokra van szükség, melyek képesek megvalósítani a magyarság „organikus egységét", s egy „magyarabb magyarság" irányába mutatnak. A magyarsághoz Szekfű szerint azok tartoznak, akik több generáción keresztül igazán magukévá tették a magyarság szellemi értékeit. Így szintén magyarnak tekinthetik magukat azok a zsidók, akiknek ősei régóta Magyarországon élnek, s akik nem kompromittálták magukat a kapitalizmussal és a liberális dogmákkal.

Szabó Dezső antiliberalizmusa ennél jóval radikálisabb, s mérhetetlenül nagy hatást gyakorolt a háború utáni generációkra. Elméletében általános elvi és specifikusan magyar okokból ítéli el a liberalizmust.

Ami az általános elvi álláspontot illeti, Szabó a liberális felfogás középpontjában álló individualizmust bírálja. Az akarat szabadságába vetett hit a „kor nagy betegsége", mely kiűzi a társtalanná tett egyént a kollektívából, melyhez szervesen hozzátartozik. Ráadásul a demokratikus társadalom atomizálja a modern embert, akit így teljesen kiszolgáltat a kapitalizmusnak, s egy anyagias, minden szellemiségtől megfosztott sivár életnek. Az emberiséget degradáló és immorális rendszer helyett meg kell valósítani a különböző közösségek nemzeti és faji alapon megszervezett organikus egységét. Szabó már a háború előtt a szocializmus hívének vallotta magát. Egy olyan szocializmusra gondolt, mely az egyazon fajból származó közösség alkotó erején alapulna. A liberalizmus és az individualizmus helyett tehát „a faji testvériség példaadó demokráciáját" és az azon nyugvó kollektivizmust választja.

De Szabó magyar szempontból is bírálja a liberalizmust. Úgy érzi ugyanis, hogy a magyar nép különösen arra volt ítélve, hogy a liberális demokrácia, illetve a kapitalizmus áldozata legyen. Ez a „sokféleképp megrabolt buta balek faj" nem tudja a kapitalizmust működtetni, hiszen „a fejedelmien adó, bután jó és bűnösen akarattalan magyar képtelen a szabadversenyre". A liberalizmus, a kapitalizmus, a demokrácia meghonosítása, sőt még a bolsevik forradalom is a zsidóság azon törekvéseiről tanúskodnak, hogy hatalmuk alá vessék Magyarországot. De a magyarságot nemcsak a zsidóság fenyegeti: a germán és szláv imperializmus – mely az asszimiláltak révén a hatalom gépezetében mindenütt jelen van – legalább olyan veszélyes a magyarságra nézve. Különben a hitlerizmus jelentkezésével és megerősödésével párhuzamosan Szabó antiszemitizmusa egyre halványabb, antigermanizmusa egyre erősebb lett: egy későbbi írásában az antiszemitizmust már mint az „árja imperializmus" cselfogását értelmezi.

A magyar faj megújulását szerinte a parasztság által képviselt érintetlen embertartalék biztosíthatja csak. Ez a parasztcentrikus felfogás a fiatal nemzedékre óriási befolyással volt, még akkor is, ha itt egyelőre egy mitikus, romantikus, sokszor nevetségesen groteszk elgondolásról van szó. Mindenesetre Szabó Dezső fogalmazza meg elsőként azt a tételt, hogy csak a parasztság által képviselt faji identitásból kiindulva lehet a nemzetet felemelni, mégpedig úgy, hogy végre a *nép és a nemzet fogalma egybeessenek.* Az eljövendő „igazi magyar forradalom" az igazi demokráciát, az agrárszocializmust fogja megvalósítani.

Szabó Dezső gondolatai azért fontosak, mert ő fogalmazta meg elsőként mindazokat a témákat, melyek, talán egészen napjainkig, az egymást követő nemzedékek érdeklődésének középpontjában állnak. A polgári liberalizmus ügyének szempontjából azt kell itt kiemelni, hogy az 1919-es bolsevista kísérlet ellenére, Szabónak sikerült átmentenie a szocializmus hitét. Így néhány fontos kivételtől eltekintve az új nemzedékek érdeklődése a *kollektivizmus* különböző nem-kommunista válfajai felé fordult, s figyelme elterelődött

az emberi jogokon alapuló liberális gondolatról. *Pedig a 20. században jelentkező totalitarizmus jobb- vagy baloldali változatával szemben egyedül a liberalizmus ideái nyújtanak védelmet, s jelentenek igazán alternatívát.*

Mindenesetre, és annak ellenére, hogy a Bethlen-féle pragmatizmus és konszolidáció bizonyos mértékben visszatért a háború előtti parlamentarizmus formális hagyományaihoz és kibékült a kapitalizmust vezető rétegekkel, az akkor jelentkező új szellemi erők főleg a kollektivizmus különböző válfajai iránt érdeklődtek. A demokrácia fogalma egyre inkább a szocializmus valamilyen nem-bolsevista, harmadikutas változatára utal, s nem a jogegyenlőségen alapuló, a jogállam kereteit biztosító, a gazdasági kezdeményezés szabadságát is magában foglaló nyugati típusú rendszerre vonatkozik.

A nem-liberális ideológiák térhódítása

Az 1900 után született nemzedék nagyrésze tehát Szabó Dezső antiliberalizmusán nevelkedett, s a szocializmus különböző irányzatai felé fordult. Alapvető tapasztalata azonban az igazi, a nyomorgó magyar nép, a hárommillió koldus életének megismerése volt. Ha a magyar faj a parasztságban tartotta fenn magát, a legfontosabb feladat a parasztság felemelése s a társadalomba való bebocsátása lett.

Nem férhet kétség ahhoz, hogy az ekkor jelentkező népi mozgalom Magyarország egyik legégetőbb és legsürgetőbb társadalmi problémáját kívánta megoldani. Sajnos azonban az imént felvázolt légkörben a kérdést legtöbben a divatossá vált antikapitalista antiliberális és faji megközelítésben fogalmaták meg. Így az elképzelések nagyrésze nem a parasztság nyugati értelemben vett polgárosodását, hanem az agrárszocializmus többé-kevésbé utópikus megoldásait javasolt. Talán ezért is jött létre oly kevés kapcsolat a népi írók és a Kisgazda Párt között, melynek koncepciói az individuális felemelkedést, nem a kollektivizmus valamiféle válfaját képviselték.

Mindenesetre, ami a népiek szocializmusát illeti, az itt felmerülő elképzelések – faji szocializmus, paraszt-szocializmus, paraszt-kommunizmus, paraszt demokrácia, minőségszocializmus, kert-Magyarország stb. – ennek a szocializmusnak ideológiai sokrétűségét tükrözik. Végülis a szegényparasztság döntő fontosságú kérdésében a jobb- és baloldali antiliberális ideológiák zavaros amalgámja alakult ki. Ha ehhez hozzáadjuk a szélsőjobboldali, olasz vagy német orientációjú nemzeti-szocialista elképzeléseket és a baloldali kommunista, vagy a marxizmust elfogadó szocialista állásfoglalásokat is, érezhetjük a nemliberális ideológiák térhódítását Magyarországon, s azt, hogy a polgári demokrácia ügye, legalábbis a 30-as évek végéig, nem tartozott a legdivatosabb eszmék közé.

Az antiliberalizmus zsákutcái

Nincs itt mód kitérni arra, hogy az egyéni kezdeményezés jelentőségét félreismerő kollektivizmus mennyire hátráltatja a társadalom fejlődését, és hogy végeredményben a kollektivizmus mennyire veszélyes az emberi jogokra nézve is. Ennek kimutatására manapság különben sincs már szükség.

A legjobb szándékokkal induló népiek egy jelentős része viszont akkor is ingoványos talajra jutott, amikor Szabó Dezső nyomán a nép és nemzet faji felfogását is átvette. A magyar faj emlegetése persze gyakran kulturális, történelmi vagy akár csak szellemi fogalmat takart, s a faj használata sokaknál az antigermanizmus harcos eszköze lett. Mégis,

ennek a kategóriának a meghonosodása és a közéletben, a politikai nyelvezetben való elterjedése mérhetetlen veszélyeket tartogatott Magyarország számára, főleg az egyre erősödő német fasizmus korában. Míg egy majd százmilliós néptömeg esetében a rasszista ultranacionalizmus és demagógia hatalamas kollektív erőt tudott mozgósítani, addig a magyarsághoz hasonló kis és sokeredetű nép számára ez az ideológia – legyen az akár egyszerű kulturális fajelmélet – csak a gyengülést, az energiák pazarlását, a nemzeti kohézió megbomlását eredményezhette, méghozzá egy igen válságos helyzetben. A nemzetnek egy valamilyen etnikumra való visszavezetése ugyanis elkerülhetetlenül a disszimiláció logikáját vonja maga után, s csökkenti azok számát, akik a nemzet teljesértékű tagjainak tekinthetik magukat. Különben a disszimilációs folyamat, mely a zsidósággal kezdődött, nem állhatott meg vele: nem véletlen, hogy egyes népek, a többi asszimilálttal szemben „numerus hungaricust" követeltek, s azt, hogy a német és szláv eredetűek is adják át helyüket a „törzsökös" magyaroknak.

De még a disszimilációs öncsonkításnál, a képességek pazarlásánál is súlyosabb volt az, hogy a biológián alapuló német fajelmélet végülis utolérte és magával ragadta a népiek által közhasználatba vitt paraszt és főleg kulturális faj-koncepciót. Így Magyarországon is megjelentek a fajelmélet agyalágyult és veszélyes változatai. Ezek a teóriák a németekkel való szövetség miatt annál is inkább szükségessé váltak, mivel a német fajbiológia kritériumai szerint a nem-árja nyelvezetű, s igen kevert magyarság nem nagyon büszkélkedhetett felsőbbrendűségével.

A 30-as évek végén megindult áltudományos lavina különben két változatot is ismert: a németellenes turulizmus a magyarok 600 milliós ázsiai rokonságával akarta ellensúlyozni a nem-árja származást. A németbarát nyilasok ezzel szemben azt bizonygatták, hogy nem a nyelv, hanem a vér a döntő, s hogy Magyarország lakosságának 60 %-a német vérrokonsággal rendelkezik. Így a magyarok teljes joggal elvárhatják, hogy a németek által teremtett „új Európa" vezetésében részt vegyenek.

Liberális nosztalgiák és a liberalizmus alkonya

Az antiliberális gondolat zsákutcáit és az ebből fakadó fatális következményeket a kortársak is érzékelték. Így a 30-as évek végétől a liberálisok kis táborához egyre többen csatlakoztak.

A disszimilációs folyamat ellen például többen szót emeltek, leszögezvén: hogy nem az a fontos „ki a magyar", hanem az, hogy megértsük „mi a magyar", mit jelent magyarnak lenni. Az első tisztán empirikus, tényszerű kérdés helyett, mely megelégszik ki-ki őseinek a felsorolásával és eleve kirekeszt bizonyos csoportokat a nemzeti közösségből, egy szellemi koncepcióra van szükség, mely azt akarja megérteni, mi a magyarság, mi a magyar kultúra lényege. Ezt az álláspontot Babits fejezte ki a legvilágosabban: szerinte a disszimiláció öncsonkítás, mely lemond a magyar géniuszra jellemző nyitottságról.

De a liberális gondolat iránti érdeklődés a politika terén is újjáéledt. Így például Szekfű Gyula 1943 és 44 fordulóján a Magyar Nemzetben megjelentette híres cikksorozatát „Valahol utat vesztettünk" címmel. A „Három nemzedék" téziseivel szöges ellentétben Szekfű itt a reformnemzedék, s főleg az Eötvös köréhez tartozó centralisták gondolatainak soha meg nem szűnő aktualitását hirdeti. Leszögezi, hogy a szabadság és az egyenlőség az emberiség örök értékei, „újból meg kell próbálnunk a világnak időtállóbb felépítését ugyanezen nagy elvek alapján". Szekfű tehát sorra veszi a liberális rendszer által garan-

tált egyéni és kollektív jogokat, s különösen aláhúzza a parlamentáris intézmények fontosságát: „minden szabadságjog legerősebb támasza és védelmezője a népképviseleten alapuló országgyűlés és a neki felelős, tehát parlamenti kormány". Az „emberszeretet" nevében Szekfű a fennálló faji törvényeket is elveti. Eötvöst idézi, mintegy illusztrálva a barbarizmus múlt század óta bekövetkezett hódításait: „hála a kereszténység áldó befolyásának, a szabadságot csak bizonyos osztályok vagy népfajok számára senki sem meri követelni" – írta Eötvös 1845-ben.

A legjobbak visszatérése a liberalizmus értékeihez nem tudta sajnos megakadályozni a végzet beteljesülését. Két hónappal az utolsó Szekfű-cikk megjelenése után a németek megszállták Magyarországot, a koalíciós demokrácia rövid korszaka után pedig a liberalizmus gondolata végképp letűnt a magyar politikai gondolkodás szinteréről. A kommunizmus 1948-ban bekövetkezett győzelme persze a külpolitikai helyzet eredménye. Az előző korszak antidemokratikus irányzatai azonban mégis megkönnyítették sokak szellemi elbizonytalanodását. Lassanként, még akkor is, ha a szocializmus szovjet változatát a legtöbben elvetették, *a szocializmus* – azaz a kollektívum prioritásán alapuló társadalmi rend – *elvi szuperioritása és a nyugati típusú intézmények meghaladottsága széleskörűen elfogadott meggyőződéssé vált.* Sokan úgy gondolták: a szovjet szocializmus nem jó, de az emberiség jövője csak a szocializmus lehet.

A magyar politikai gondolkodás egyre növekvő zavarásának legérdekesebb bizonyítéka a moszkvai követté lett Szekfű utolsó könyve. Az 1948-ban kiadott Forradalom utánban az ismét véleményt változtató szerző kijelenti, hogy a magyar nép megérett a forradalmi változásokra, mert Magyarországon a fejlődés fokozatossága már nem elegendő. Ha „az emberi jogokon alapuló és annak megvalósítására törekvő demokrácia a 18. század végétől kezdve minden 'jobb' magyarnak ideálja volt... e sorok írója kénytelen lesz kimutatni, hogy amit 100 esztendőn át nem tudtunk... megvalósítani, annak ideje végképp elmúlt és vissza nem hozható többé". Bár Szekfű próbálja bizonygatni, hogy a szovjet győztes nem kívánja, hogy Magyarországon proletárdiktatúra legyen, mégis leszögezi, hogy az új típusú magyar demokráciának forradalmi jelleget kell öltenie. Olyan radikális társadalmi reformra van szükség, mely nem egyeztethető össze a liberális demokráciával, s mely a szocializmus útjára lép. Szekfű itt odáig megy el, hogy kimondja: „az egyéni szabadság korlátozásai bizonyára nem kerülhetők el, de nem is lényegesek... Nem is az a lényeges, hogy jobb... parlamentre tegyünk szert..., hanem hogy senkise zavarja felelőtlen módon az országnak szociálisabb szellemű rekonstrukcióját". Még a kommunisták által elkövetett jogtalanságokra is lehet magyarázatot találni: a jogi biztonság abszolút fontosságú garanciájáról megfeledkezve, Szekfű megállapítja: „a törvény kezd szűk lenni az új helyzetben... új szükségletek bújnak elő, melyek egyelőre vagy az államhatalomnak a törvény részéről gyakran vitatható közbelépésével, vagy pedig a törvénytelen és törvényen kívüli összecsoportosulásokkal elégíthetők ki... Ilyen lehetőség rejtőzik a most felállított munkásbíróságban..."

Szekfű megállapításaihoz – melyekre senki sem kötelezte őt – nem szükséges kommentárokat fűzni. Ingadozó állásfoglalásai azonban mindenesetre nagyon jellemzőek a magyar politikai gondolkodás zűrzavarára, mely a 20. század elején a liberális gondolat elhalásával kezdődött.

A liberalizmus bukása talán ott rejtőzött a történelmi Magyarország génjeiben. Az ország földrajzi fekvése, történelmi múltja és népeinek sokfélesége miatt a 19. század magyar politikusai nem tudták véglegessé tenni a modern nemzetállam intézményeit. Sajnos, az első világháború után feltörő, a nép-nemzet ideológiáját népszerűsítő korszellem még

súlyosabb katasztrófával járt, s végül a szovjet hadsereg nyomában megalakult rendszer ideológiája bizonyos mértékben csak befejezte azt a folyamatot, mely a kollektívum vélt érdekeit az emberi szabadság és polgári jogok fölé helyezi. Így van ez még akkor is, ha a nép és a nemzet fogalmainak helyébe a kommunizmus az osztály-koncepciót és a proletár nemzetköziséget helyezte.

Az a szimbiózis, amely a nyugati demokráciákban az állam, a nemzet, a nép és a citoyen fogalmai között kialakult, nem tudott meggyökerezni Magyarországon, ahol végeredményben *nem sikerült megvalósítani a* **polgári nemzet** *demokratikus képletét.* Nem sikerült, mert a különböző történelmi osztályok nem tudták, vagy nem akarták elfogadni, hogy a hatalom valóban „alulról", a polgárok szabadon kifejtett, nyilvánosan megvitatott és egymással megmérkőzött akaratából eredjen.

Eljön talán egy új kor, melyet a kommunizmus-utáni érának fogunk nevezni. Magyarország azonban csak akkor szabadulhat meg tragikus történelme végzetétől, ha visszatérve a liberális demokrácia gondolatához, képes lesz a polgárok szabad és tudatos népévé válni.

JEGYZETEK

1 Pl. Tocquille „La demokratie et Amerique" című művének Párizsban 1835-ben és 1841-ben kiadott két kötete magyarul 1841-ben és 1843-ban jelent meg.

2 Ezt Szontágh Pál 1843-ban igen világosan megfogalmazza: „Nemzet azon népesség összessége, mely közös független álladalom és haza által összeköttetve önálló polgári társasággá alakult, s történelmileg mint erkölcsi személy saját politikai életet él. Nemzet a haza polgárainak egésze, nép annak saját fajú és nyelvű részei. Egy hazában ennélfogva csak egy nemzet lehet, de nép (népesség, népfaj) többféle, sőt egy s ugyanazon néptörzsek sarjadékai több államban lakhatnak. A nemzetiség alapítója pedig azon nép, mely hont szerez és álladalmat alkot. E tette által népből nemzetté válik és saját népességét nemzetiséggé emeli, ráütvén a szerzett honra s alkotott társadalomra s a nyilvános élet folyamára nevét, jellemét és nyelvét. Honnét következik, miképp ... nálunk minden, mi a politikai élet egészéhez tartozik, csak úgy lehet nemzeti, ha magyar." Ld. Varga János: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején Bp. 1982. Akadémiai Kiadó, 40. p.

3 Kossuth ezt így fogalmazta meg: „megkínáltunk titeket az értelem, az igazságszolgáltatás, a törvény alkotás, a föld birtok szabadságával, megkínálunk titeket alkotmányos polgársággal, politikai nemzettséggel, s mind azon javakkal, melyekkel ez a haza polgárait elárasztja, s mindezekért nem kívánunk egyebet, mint hogy a hazát, mely titeket ezennel ünnepélyesen édes gyermekeiül fogad, s a nemzetiséget, mely titeket politikai nagykorúsággal megajándékoz, szeressétek, és velünk egyetemben oltalmazzátok." Ld. Szabad György: Kossuth politikai pályája. Bp. 1977. Kossuth Könyvkiadó. 99. p.

4 Itt Svájc és az Egyesült Államok példája nem jelent modellértékű alternatívát, hanem inkább egy sajátos és kivételes helyzet adottságairól tanúskodik. Az Egyesült Államok föderalizmusa egykultúrájú, egynyelvű és egy egész kontinenst elfoglaló állami csoportosulás intézményes formája. Svájc pedig egy sajátos földrajzi helyzet és a történelem specifikus körülményei között létrejött népek közötti szövetség eredménye.

5 Ezt Wesselényi a következőképp fogalmazta meg: „Minden hibája ellenére mégiscsak a nemesség az, melynek soraiban a magyarság egyedül létezik. Ha az átalakulás a nemességet tönkre teszi, a helyére lépő milliók legnagyobb része már nem lesz magyar, nem-magyarok fogják alkotni a joggal bírók többségét ... Baj lesz, ha a magyar nemesség vezető szerepének a magyar nemzetiség kellő biztosítéka nélkül szakad vége ... a többség szláv lesz". Ld. Varga János i.m. 45. p.

6 A nyugat-európai Közös Piac működésének nehézségei, és főleg a közös politikai intézmények megteremtésének akadályai kellően illusztrálják az itt felmerülő problémákat. Jugoszlávia példája – ahol a múltban az egységet főleg Tito alakja, az egységes hadsereg és a kommunista párt garantálták, és ahol ma a különböző nemzetiségek együttélése egyre nehezebbé válik – szintén a föderális intézmények törékenységéről tanúskodik.

LITVÁN GYÖRGY

KI MONDJA MEG KI VOLTÁL?

Szabó Ervin viszontagságos utóélete[x]

Szabó Ervin végzetes betegsége, amely állítólag a később annyi áldozatot szedő spanyolnátha-járvány egyik legelső esete volt, június végén kezdődött. Nem meglepő, ha a járvány első rohama éppen őt döntötte le, aki Jászi állítása szerint „egész életében soha egy napig sem volt teljesen egészséges". A heveny vírusfertőzés azonnal fellobbantotta régi tüdőbaját, amelyet még egy régi cukorbaj is súlyosbított, s ez hamarosan átment a németül „galoppierende Schwindsucht"-nak nevezett rapid tuberkulotikus folyamatba, amely teljesen legyengítette, és három hónap alatt végzett vele.

Júliusban még az addig többnyire bevált módszerrel próbált megerősödni és felgyógyulni: a számára oly kedves dunántúli Sárszentágotára, Leopold Gusztávék birtokára vonult vissza pihenni és dolgozni. Itt zárta le július 21-én, súlyos lázakkal küzdve, valóban heroikus erőfeszítéssel a „Társadalmi és pártharcok" kéziratát. Négy nappal később egy Babitsnak írt rövid levélben bevallotta: „oly gyönge és fáradt vagyok, mint soha életemben. Egész nap fekszem, ülök, kabátokba és kendőkbe bugyolálva". Ugyanezt a képet nyújtotta látogatóinak a hátralevő két hónapban, amelyet már budai lakásán töltött.

Egy szinte véletlenül fennmaradt lázlap a július 30-tól szeptember 27-ig terjedő időben megható gondossággal rögzíti reggeli és esti hőmérséketét, a gyógyszereket és a napi táplálékot, ami legtöbbször zöldség és zab, időnként hús volt. A lázgörbe azt mutatja, hogy a hazatérése utáni napokban, augusztus 4-ig csak hőemelkedései voltak, ezt követően viszont, 21-ig csaknem állandóan magas, 38–39°C fok körüli lázai. Ezután szeptember közepéig hőmérséklete 37 fok körül ingadozott, s csak az utolsó három napon, 24-én kezdett ismét gyorsan emelkedni. A legutolsó bejegyzés szeptember 28-án reggelről való: 37°C fok.

Augusztustól már hivatalosan is betegszabadságon volt. Jó időben a Ménesi úti manzárdlakás kis terraszán üldögélt vagy feküdt, megintcsak bebugyolálva, mert a nyári melegben is didergett. Itt fogadta a gondozói és hanyatló életének irányítói, Madzsar Alice és Pikler Blanka által megszűrt látogatókat. Madzsar Lili emlékei szerint Babits, Varga Jenő és néhányan ők, fiatalok nyertek rendszeresen bebocsáttatást. S természetesen egy-két olyan régi, testvéri barát, mint Jászi, aki a magyar forradalmakról szóló emigrációs emlékiratait két évvel később annak felidézésével vezeti be, hogy esti látogatásai alkalmával miként anticipálták és tervezgették a magyar jövőt – pontosan érezve, hogy történelmi sorsfordulóhoz jutottak – a haldokló Szabó Ervinnel.

Jászi állítja, hogy mind táboruk jövendő esélyei és nehézségei, mind a közvetlen tennivalók tekintetében nagyjából egyetértettek barátjával: „ő, az osztályharci elvnek szinte fanatikus túlbecsülője, a parlamenti kompromisszumok gyűlölője, az *action directe* egyik legelső elmélkedője, állandóan sürgette és szocialista elvbarátait abban az irányban befolyásolta, hogy szocialisták, radikálisok, károlyisták mielőbb egy közös szervezetbe tömörüljenek, melyből kormányzó szerv fog válni abban a pillanatban, amikor a már félholt militarista-oligarchikus államhatalom megkapja az utolsó kegyelemdöfést". Ha valószínű is, hogy Jászi szándéka ennek hangsúlyozásával a Nemzeti Tanács és a koalíciós

---

[x] Részlet a szerző A szocializmus moralistája című monográfiájából.

Károlyi-kormány – mint egyedüli megoldás – utólagos legitimálása volt, méghozzá elsősorban balfelé! – nincs ok kételkedni abban, hogy az adott helyzetben még a szociáldemokraták és a károlyisták irányában bizalmatlan Szabó is ezt tartotta az egyedüli megoldásnak.

Az általános egyetértés ideje volt ez, egyike azoknak a forradalmak előtti rövid fellendülő periódusoknak, amikor a hatalom szűk körén kívül szinte mindenki egyetért a régi rend által képzett akadály mielőbbi lebontásának szükségességében, hogy aztán annál élesebbé váljanak ismét a régi és új ellentétek. E pillanatban Korvin Ottótól Friedrich Istvánig és Lukács Györgytől Babits Mihályig terjedt ez az egységfront. Babits nagy pacifista versei óta éppenséggel különleges figyelem és dédelgetés tárgya volt a progresszió vezetői részéről, akik teljesen magukhoz tartozónak érezték. A fennmaradt levelezés alapján úgy tűnik, mintha Szabó ezidőben a legintenzívebben vele érintkezett és törődött volna. Mivel 1918 őszén Babits is betegeskedett, Jászi és Szabó aggódó levelekben tudakozódtak állapota felől. Szeptemberben Jászi elég nyíltan megírta neki, hogy Szabó alighanem menthetetlen: állapota rosszabbodik. Húga, Alice viszont Szabó életének utolsó napján, szeptember 28-án így tudósította:

„Kedves Babits, Ervin nem elég erős, hogy írhasson, ezért engem bízott meg vele. Az utolsó két hétben szegény Ervin igen rosszul volt. A meglévő bajokhoz még egy influenza is jött, ennek következtében nagyon magas láza volt. Persze ez alatt nagyon legyöngült. Most 2–3 napja jobban van, étvágya is jobb, de mint az orvos mondja, még bele fog telni vagy két hét, míg az influenza bajok és tünetek elmúlnak. A cukor kevesebb mint volt, és a tüdőben is kezd a katarus oszlani. Adja az Isten, hogy tovább is így haladjon a javulás felé. A maga levelének végtelenül örült és melegen köszöni. Hogy egészsége helyreállt, ennek mindnyájan örülünk és Ervin kéreti, hogy csak vigyázzon magára.

Kérem kedves Babits írjon Ervinnek mielőbb újra, mert nagy örömet szerez neki vele.

Továbbra is kellemes üdülést kíván és úgy az Ervin mint a magam nevében melegen üdvözlöm

Madzsarné."

Szabó Ervin másnap halott volt. Utolsó óráiban a Madzsar házaspár volt mellette. Szemét Madzsar József zárta le. Tetemét Madzsarné ravataloztatta fel. A közélettől visszahúzódott, tudós magánember neve és emléke október 1-től – ekkor jelentek meg az első nekrológok – elindult a megdicsőülés, valamiféle világi szentté avatódás útján.

A nekrológok, a könyvtárhoz intézett kondoleáló levelek, a koszorúszalagok és a temetésén résztvevő tömegek arról tanúskodnak, hogy az érte való gyász nemcsak számra, kiterjedésre nézve volt szokatlanul széles körű, hanem pártkülönbséget is alig ismert. Természetes, hogy a *Huszadik Század* gyászkeretes számban, a *Szabadgondolat* „A mi halottunk" címmel búcsúztatta. De a *Népszava* is, mely alig pár hónapja még „légüres térben élő szobatudósnak" nevezte, most, akárcsak a Szocializmus, ismét teljesen magáénak vallotta. Nekrológ jelent meg a bécsi *Arbeiter Zeitung*-ban s néhány olyan külföldi szaklapban is, mint a *Zentralblatt für Bibliothekswegen.*

„Szabó Ervin halála talán nagyobb vesztesége a holnapi Magyarországnak, mint a mainak, de az érte való gyász egészen a miénk" – írta Móra Ferenc a szegedi könyvtár és múzeum nevében a Fővárosi Könyvtárnak. Sárady Gyula református lelkész arról írt, hogy Szabónak is úgy kellett meghalni, „mint Mózesnek, az ígéret földje távoli, ködös körvonalaira függesztett szemmel". Az ország nagy könyvtárainak, múzeumainak, kulturális intézményeinek vezetőitől érkezett levelek mellett a Könyvtár megkapta azt a jegyzőkönyv-kivonatot is, amely Wlassics Gyulának a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa ülésén elhangzott megemlékezését tartalmazza: „Ennek a nemes idealizmustól át-

hatott életpályának tragikuma az, hogy éppen akkor kellett földi pályáját elhagynia, amikor az ő ideológiája jutott a gyakorlati cselekvőség színterére. Vannak, akik nézeteitől eltérő eszmekörben élnek, de bizonyára egy sincs ezek között sem, aki ne méltányolná az ő nemes gondolkodását és különösen nagy érdemeit, melyeket a magyar, de főképpen Budapest könyvtárügye fellendítésének becsületes, odaadó munkájával szerzett."

Temetése – végakarata szerint pap nélkül – október 2-án délután négy órakor volt a Farkasréti temetőben, ahol a főváros díszsírhelyet adományozott neki. „Már 3 óra után ontották magukból a villamosok a gyászoló közönség százait, s a villamos társaság csak kölcsön kocsik beállításával tudta lebonyolítani a forgalmat – írta a Világ tudósítója. – Kemény munkásarcok között a tudományos világ egy-egy markáns sziluettje – az egész jövő Magyarország kicsiben, a Szabó Ervin ravatala körül."

A tudósító, sajnos, túlzottan optimistának bizonyult. Akik ott összegyűltek, inkább az éppen akkor lezáruló múlt egy szelvényét képviselték: azt a progresszív Magyarországot, mely ezekben a hetekben volt utoljára egységes. Szabó Ervin élete és pályája éppen ezt a tovatűnő egységet és szolidaritást reprezentálta, az ő múltja kerekedett ki és elevenedett meg a gyászolókban és a koszorúszalagok szövegeiben. Ott voltak egykori „fiai" és tanítványai, a volt szocialista diákok, mint László Jenő és Rudas László, akikből hamarosan a Tanácsköztársaság vezető funkcionáriusai lettek, másfelől pedig könyvtárosi pályájának egyengetői és védelmezői, Bárczy István főpolgármester és Harrer Ferenc alpolgármester, akik közül az első a Tanácsköztársaság túszai közé került. Ott voltak a régi szociáldemokrata vezető emberek, köztük Landler Jenő, aki már nem sokáig tartozott közéjük, s ott volt Lukács György és Alpári Gyula, akik Landlernek hamarosan közeli elvtársai, a szociáldemokratáknak esküdt ellenségei lettek. Bár a lapok tudósításaiban külön nem szerepeltek, a megőrzött szalagokból tudható, hogy koszorút vittek vagy küldtek a ravatalhoz a famunkások, a festőmunkások, a bányászok, a cipőfelsőrészkészítők, a vegyészeti munkások, a szervezett földmunkások, a szocialista városi alkalmazottak, a szociáldemokrata munkásnők, a könyvkötők, a sütőmunkások, a vas- és fémmunkások – másfelől a galileisták, a szellemi tudományok iskolája (Lukácsék), Duczynska Ilona és társai (akik akkor kezdték börtönbüntetésüket), a Garami család, a Polányi család, a Wildner házaspár, Bánóczi Margit, a Dienes család, Dr. Kautskyné (nyilván Berlinből) és még sokan mások: „Kínos feltűnést keltett – írta az egyik tudósító –, hogy az államrendőrség a Nánássy-csoporttal képviseltette magát."

De nemcsak a hatóságok tekintették politikai demonstrációnak ezt a temetést. A tömegben – szokása szerint nyilván kissé elkésve, de ezzel csak annál nagyobb feltűnést keltve – felbukkant Károlyi Mihály nyúlánk alakja is. „Károlyi megjelenése – írta később Jászi – az emberekre úgy hatott, mint egy hadüzenet a régi világgal szemben." Károlyi nem tartozott Szabó múltjához. Olyannyira nem ismerte, hogy csak aznap este tudta meg – Hatvany Lajostól –, hogy a Fővárosi Könyvtár s annak hírből tisztelt igazgatója évek óta a szó szoros értelmében karnyújtásnyira volt tőle: a palotája oldalszárnyát szegélyező keskeny utácska túloldalán. De éppen, mert a Függetlenségi Párt elnöke addig nagyon távol állt e progresszív köröktől s a pártjának nacionalista tradícióit könyörtelen elvhűséggel ostorozó Szabótól, az ő temetésén való részvétele valóban forradalmi gesztusnak; itt kéznyújtásnak, amott szakításnak számított. Ez tehát szinte önmagában, nagyobb tömeg jelenléte és forradalmi szónoklatok nélkül is a közelgő demokratikus forradalom előjátékává avatta Szabó Ervin temetését.

De nem hiányzott a másik két tényező sem. A temetésen négy beszéd hangzott el. Harrer Ferenc a főváros, Madzsar József a barátok, Kunfi Zsigmond a Szociáldemokrata Párt, Jászi Oszkár a Társadalomtudományi Társaság, a Szabad Iskola és a Huszadik Század

nevében búcsúzott Szabótól. Ez utóbbi kettő már egyértelműen politikai szónoklat, forradalmi felhívás és fogadalom volt. Kunfi, aki az általános balratolódás következtében éppen ekkoriban lett Garami helyett a párt elsőszámú vezetője, a szocialista Magyarország tanítómesterének nevezte Szabót, s kimondta, amit a magyar szociáldemokrácia sohasem mondott ki: „a most elkövetkező napokban igyekezni fogok arra, hogy nemcsak én magam, de az a mozgalom is, amelynek katonája voltál, elteljék a te tiszta, igaz, harcos életed forradalmi szellemével".

Jászi pedig már a forradalom közvetlen előérzetében beszélt: „nem fogsz hiányozni, kedves Ervinünk, Te sem az utolsó rohamnál. Nemcsak tanításaid élnek bennünk, de épp hiányod, nagy, fájó hiányod növelni fogja felelősségérzetünket, a dacot és a kitartást a nyugati Magyarország ellenségeivel szemben. Nem fogsz csalatkozni munkád és küzdelmed társaiban".

A beszédek hangneme és a szónokok személye két oldalon keltett súlyos elégedetlenséget: a szélső balon és a szélső jobbon. Rudas László utólag elmondja, hogy László Jenővel ott a tömegben azon tanakodtak, ne szólaltassák-e meg legalább ők a Szabóhoz méltó igazi forradalmi hangot – mintha csak már olvasták volna a moszkvai *Szociális Forradalom* nekrológját, amely haragosan elparancsolta a ravatal mellől a burzsoákat és az összes nem-forradalmárokat – de végül elálltak a botránycsinálástól.

Ezzel sajátos összhangban Milotay István *Új Nemzedék*-je „Szabó Ervin és akik eltemették" címmel támadt rá a szónokokra, különösen Kunfira és az MSzDP-re, nyilvánvalóan Szabótól független aktuálpolitikai célzattal, de ügyesen használva és hánytorgatva fel Szabó és a pártvezetőség ellentéteit és vitáit.

A koporsónál elhangzott fogadalmaknak mintegy fedezetéül a budapesti munkások a temetés időpontjában több üzemben – így a csepeli tölténygyárban, a mátyásföldi és az erzsébeti repülőgépgyárban – 5–10 percre abbahagyták a munkát. Bizonyos, hogy a munkabeszüntetés nem volt olyan általános, mint ahogyan néhány emlékező – vágyait valóságnak vélve – állította, de jóval nagyobb szabású volt annál, mint amilyet „szobatudósok" tiszteletére munkások rendezni szoktak.

Ami az élő Szabó Ervinnek – talán az 1918. januári mozgalmak kivételével – sohasem sikerült, azt a halott elérte: tömegeket mozgatott meg, összehozta és felsorakoztatta az új Magyarország összes erőit, temetése egy forradalom nyitánya lett.

Ha azonban a Farkasréten összegyűlt gyászolóknak vagy az éppen munkaszünetet tartó gyári munkásoknak feltették volna a kérdést: ki volt, mit jelentett számukra az, akit temetnek, a legtöbben valószínűleg ellentmondó vagy bizonytalan válaszokat adtak volna. Egyesek a nagy könyvtárszervezőt, a művelődni vágyóknak szellemi otthont és táplálékot nyújtó művelődéspolitikust, mások a forradalmi szocializmus hazai vezéralakját gyászolták benne. Sokan lehettek, akiknek emlékezetébe Marx és Engels műveinek magyar kiadásával írta bele a nevét, s akadtak, akik éppen az ortodox marxizmus felett gyakorolt bírálatáért, szabad és toleráns szelleméért tisztelték. Mintha nem is egyetlen emberről lett volna szó. A képzelt interjú nagyon eltérő válaszaiban talán csak egy mozzanat lett volna közös – mint ahogy ez minden sírbeszédben, nekrológban, emlékezésben is visszatérő motívum: Szabó Ervin morális igényességének és példájának kiemelése.

A néhány héttel később győzedelmeskedő polgári-demokratikus forradalom a Károlyi-párt mellett a Szabóhoz közel álló két pártot, a Szociáldemokrata és a radikális pártot juttatta kormányra. Legközelebbi barátai miniszterek, államtitkárok lettek. Lett volna hatalmuk néhány intézkedést vagy legalábbis határozatot hozni halott barátjuk emlékének megörökítésére, de a demokratikus magyar köztársaság egyre fojtogatóbb nemzetközi és belpolitikai helyzetében erre már éppúgy nem volt idejük és módjuk, mint a sírjánál tett

fogadalmak következetes beváltására. Így inkább „lejjebbről", a könyvtártól és a fővárostól indult ki az a néhány kezdeményezés, amire ebben az időszakban egyáltalán sor került.

Már temetése napján Kőhalmi Béla terjesztett elő indítványokat a főváros tanácsának Szabó könyvtárosi és bibliográfiai emlékének megörökítésére: valamely munkáskerületben megnyitandó fiókkönyvtár róla való elnevezésére, életműve teljes bibliográfiájának haladéktalan elkészítésére és kiadására. E javaslatok akkor nem valósultak meg. A főváros tanácsa később „tekintettel azokra a nagy érdemekre, amelyeket Szabó Ervin, mint a főváros első könyvtárigazgatója a városi könyvtár szervezése és európai színvonalra emelése körül szerzett, elhatározta, hogy emlékét a fővárosi könyvtárban megörökítendő szoborműben megörökíti. E szoborműre a tanács 10 000 Koronát irányzott elő. A szobor megalkotásával dr. Wildner Ödön tanácsnok Vedres Márk szobrászművészt bízta meg".

Már 1919 januárjában felmerült, hogy Szabóról nevezzék el a Ménesi utat, de ez a terv éppúgy nem valósult meg, mint az a fontosabb javaslat, hogy adják ki a „Társadalmi és pártharcok"-at és Szabó kisebb írásainak egy gyűjteményét. Megjelent viszont 1919 februárjában az emlékének szentelt első kis kötet – méghozzá az Új Magyarország kiadó által kezdeményezett és eleinte gondozott „Természet és Társadalom" sorozatában. A füzet egyrészt Kunfi és Jászi róla szóló beszédeit illetve írását, másrészt az ő két reprezentatív tanulmányát – A szocializmus valamint Szindikalizmus és Szociáldemokrácia címűeket – valamint egy kéziratban talált szindikalista programvázlatát tartalmazta. A belőle származó bevételt Szabó síremlékére ajánlották fel a kiadók, s talán ezért nyomtatták olyan nagy példányszámban, hogy a tapasztalat szerint eljutott szinte minden ún. haladó értelmiségi család könyvtárába, s nyilván sok szervezett munkáshoz is. A Marx-Engels kötetek mellett a két háború között elsősorban ez a füzet tartotta fenn Szabó Ervin emlékét.

Külső és belső emigrációban élő barátainak nem volt szükségük ilyen emlékeztetőre, hogy alakja eleven maradjon bennük. 1928-ban, a „szomorú tízéves októberi évfordulón" az éppen Amerika felé hajózó Jásziban is felrémlik „a Szabó Ervin sápadt és melankólikus profilja" s ő eljátszik azzal a gondolattal, mi lett volna, mennyiben alakultak volna másként az 1918–19-es magyar forradalmak, „ha Szabó Ervin nem hal meg" közvetlenül a robbanás előtt, pontosabban, ha viszonylag jó egészségben, cselekvőképesen tud résztvenni az események alakításában.

Jászi ezt írja: „Ha Szabó Ervin életben marad, legnagyobb valószínűség szerint, mint a Károlyi-kormány közoktatásügyi minisztere élte volna át az októberi forradalmakat. Tudományos felkészültsége, széles népszerűsége annyira predesztinálták volna erre a szerepre, hogy ez a lehetőség még halála után is sokakat foglalkoztatott. Így emlékszem, hogy amikor a Lovászy Márton visszavonulása után Petrovics Eleket igyekeztünk rábírni a közoktatásügyi tárca elvállalására, ő azzal utasította vissza a propozíciót, hogy a szocialista túlkövetelésekkel szemben egy polgári miniszter tehetetlen volna. És hozzátette körülbelül ezt: 'Más volna a helyzet, ha Szabó Ervin élne. Akkor ő vele karöltve talán meg lehetett volna kísérelni a feladatot, az új idők közoktatásügyi politikáját lefektetni, mert ő eredményesen szembehelyezkedhetett volna a stréberekkel és az utópista túlkövetelésekkel szemben. Nélküle az egész próbálkozás hiábavaló fiaskó volna' ".

Jászi tehát aki 1918–19 fordulóján alapjában a szocialisták oldalán állt a függetlenségi nacionalisták ellenében, Szabó akkori esetleges történelem-módosító szerepét elsősorban abban látta, hogy forradalmár tekintélyével mérsékelhette volna a Szociáldemokrata Párt – és annak belső és külső baloldali ellenzéke – túlzott hatalmi és „szocializálási" ambícióit.

De a következő, tanácsköztársasági időszakban Jászi még ennyi lehetőséget sem lát a módosításra. Szerinte Szabó, „rendkívüli szellemi és erkölcsi értékei dacára nem volt az az ember, aki más fordulatot adhatott volna a magyar fejlődésnek. ... az ugrás a sötétbe elkerülhetetlen lett volna, mivel ezt az ugrást semmiféle marxista ideológus nem akadályozhatta volna meg".

E bizonyára vitathatatlan állítás után is nyitva marad azonban egy ma már eldönthetetlen, de azóta is sokakat foglalkoztató másik kérdés: mit tett volna, vagy akár – még súlyosan beteg állapotban is – hogyan foglalt volna állást Szabó Ervin a KMP megalakulásával szemben és a Tanácsköztársaság kikiáltása után?

Jászinak e tekintetben sem voltak kétségei. 1920-as és 1928-as Szabó Ervin-tanulmányában egyforma határozottsággal fejti ki azt a meggyőződését, hogy Szabó – „növekedő degout-ja dacára – nemcsak a kommunista kísérletben való apasági részét vállalta volna, de nem habozott volna a tényleges keresztülvitel felelősségében is osztozni". Érvei a következők. Noha „Szabó lelke néhány lényeges ponton a bolsevista szinthézis merő ellentéte volt" s ezek a gondolati-érzelmi elemek erős fékként is hathattak volna „egy energikus gyakorlati politikus" esetében, – de ő távol állt a gyakorlattól s lényének más szerkezeti elemei „rendkívül hajlamossá tehették volna a marxizmus lenini formulázásának befogadására". Az adott 1919-es „világforradalmi perspektívában", amelynek hatása szinte ellenállhatatlan volt a marxi materialista dialektika és fejlődéstan neveltjeire, a bolsevizmussal benne egyező motivumok erősebbekké váltak volna, mint az antibolsevista fékek. A kiélezett helyzetben „elhallgattak volna a Szabó Ervin moralista és anarchista skrupulusai, s ő is elfogadta volna – mint annyi más jóhiszemű intellektuel – a sovány vigaszt, hogy a bolsevista diktatúra hatalmi őrülete és véres terrorja csak átmeneti képlet lehet a békés kooperáció, az államtalanság és a szellemi szabadság ideális társadalma felé". Végül Jászi még azt az érvet is beveti, hogy ha Kunfival az élen mindazok a vezető szocialisták, akik elméletben és gyakorlatban nála sokkal távolabb álltak a bolsevizmustól, úgy érezték, hogy a munkássággal együtt vállalniuk kell a bolsevik fordulatot, akkor Szabó semmiképp nem maradhatott volna „a hűvös kriticizmus állapotában".

Jászi álláspontja annál is figyelemreméltóbb, mert nyilvánvaló, hogy mindezt *contre coeur*, a romantikus illúziók és a szentimentális önbecsapás leküzdése érdekében mondta el barátjáról, és saját érdekei ellen beszélt. Annak is tudatában kellett lennie – s ez sem érinthette kellemesen –, hogy e kérdésben közös platformra kerül a kommunistákkal, legalábbis azzal a részükkel, akik, mint Rudas László vagy Gábor Andor, úgy gondolták: „Mégis kommunista lett volna Szabó Ervin, mihelyt a magyar proletár forradalom cselekvésébe került volna. Minden ingadozásának csak az volt az oka, hogy nem támaszkodhatott reális munkásmozgalomra..."

Viszont a Jászi által érvül lobogtatott baloldali szocialisták is „érdekeik ellen" beszéltek, azaz saját márciusi fordulatuk igazolására *nem* próbálták Szabót magukhoz hasonlítani. Legalábbis az a beavatott és színvonalas képviselőjük – valószínűleg maga Kunfi vagy Rónai Zoltán –, aki a második évfordulón emlékezett meg emigráns lapjukban Szabó haláláról s utolsó éveiről, inkább Jászival ellentétes véleményre jutott:

„A két forradalom elzúgott, s a vezéreknek anélkül kellett berendezniük életüket, hogy megkérdezhették volna: mit szól majd ehhez Szabó Ervin... Amióta a moszkvai szovjetakadémia tagjának választották – még életében –, sokszor leloptam már hívei ajkáról a kérdést: helyeselte-e Szabó Ervin a diktatúrát. Kegyeletsértésnek érzem ennek a bolygatását. Pedig olyan könnyű a dolgom: a történetíró és közgazda Szabó Ervin írásait tartanám elébük, és azt mondanám: nem hitt volna a politikai és gazdasági hatalom gyors meghódításának életrevalóságában ... Belesodródhatott volna, ahogy belesodródtak más

látók is, de ő, aki mindig kicsibe vette a munkásság ún. politikai befolyását a parlamentarizmus vagy a demokrácia más intézménye útján, s szindikalista létére a termelőeszközöknek a társadalmi termelés számára történő valóságos meghódításától számított minden sikeres forradalmat, aligha lett volna híve, inkább becsületes ellenzéke a magyar rothadásból született proletárdiktatúrának. Mégis – bizonyosan – féltette volna a diktatúrát, és megbecsülte volna azt az alkotó erőt, amelyet a magyar proletárforradalom mutatott".

E merőben ellentétes találgatások végülis a maguk összességében, együttesen adják a viszonylag teljes igazságot, ami nem egyéb, mint Szabó erkölcsi-szellemi lényének kettőssége, amelyben **mindkét feltételezett magatartásnak megvolt a lehetősége.** Elvetendőnek csupán a „sodródás" motívuma látszik, amely, érdekes módon, mind Jászinál, mind „Bors Tihamér"-nél felbukkan. Szabót azonban éppen az különbözteti meg a többi hazai szocialistától, hogy ő sokkal tudatosabb volt azoknál, s végiggondolta, amit azok legtöbbje félig ösztönösen vagy rutinból csinált. Ő a bolsevik centralizációnak és hatalomközpontúságnak tudatos, elvi ellenlábasa volt, tudta, mennyire ellentétes ez az irányzat a szabadsággal, nem várhatta tehát tőle régi eszményeinek megvalósítását. Mint láttuk, nagyjából addig az álláspontig volt ideje eljutni ezzel kapcsolatban, amit Lukács György 1918 végén fogalmazott meg. Tény azonban, hogy az ugyancsak mélyen gondolkodó és tudatos Lukács éppen ezután hajtotta végre nagy *salto mortale*-ját, mellyel egész életét a kommunista mozgalomhoz kötötte. A kérdés tehát az, vajon Szabó is megtette volna akkoriban ezt a *fordulatot* addigi, lényegében elutasító álláspontjához képest. És pontosan ez az, ami ma ugyanolyan kiszámíthatatlan, mint a forradalmakat közvetlenül követő időkben volt barátai és társai számára.

Balra tartó, a kommunisták felé orientálódó tanítványai viszont nem ismertek ilyen kétségeket, s a magyar Kommün vezetői is – ki teljes jóhiszeműséggel, ki kevésbé – a tökéletes kontinuitás jegyében használták fel emlékét, presztizsét, s tették meg közvetlen ősüknek. Ílymódon Szabónak – akaratától teljesen függetlenül – elég jelentős szerep jutott a Tanácsköztársaság előkészítésében és különösen annak első heteiben.

1918. november 17-én, egy nappal a köztársaság kikiáltása után, értekezletre gyűltek össze az ellenzéki szociáldemokraták (Vágó, László, Rudas, Szántó Béla, Hirossik János és mások) a Korvin Ottó-féle forradalmi szocialistákkal, az üzemi bizalmiak és 8–10 üzem képviselőivel. Másszóval Szabó Ervin egykori tábora – vagy annak jórésze – gyűlt össze – őnélküle. Pedig a kérdés, amiben dönteni kellett – szakítsanak-e a Szociáldemokrata Párttal vagy sem? – igazán őrá volt méretezve. Nélküle, az ellentétes állásontok vitájában, nem is tudtak elhatározó lépést tenni. Lehetséges persze, hogy mint jó tíz évvel korábban, vele együtt sem tudtak volna. Most mégis az ő szelleme, emléke és neve segített a tanítványoknak és híveknek egy kompromisszumos döntéshozatalban. Nem mondták ki az MSzDP-vel való szakítást, de kimondták azon belül egy ellenzéki Szabó Ervin Kör megalakítását. Az „ugrás", előtt tehát azok, akik sok elégedetlenségük és kritikus álláspontjuk ellenére a régi szocialista mozgalomban gyökereztek s attól nehezen tudtak elszakadni, jelképesen az ő nevét tűzték zászlajukra, aki maga is pontosan ezt a köztességet és kettősséget testesítette meg. De a gesztus – az alakulás – meg is maradt jelképesnek, mert vele egyidőben érkeztek meg Moszkvából Kun Béláék, akikből a lenini iskola és az oroszországi tűzkeresztség már kiölt mindenféle kételyt vagy kettősséget.

Kun elszántsága és szuggesztivitása napok alatt eldöntötte, hogy a Szabó Ervin Körből semmi sem lett: helyette megalakult a **gyors történelemcsinálásra** vitathatatlanul alkalmasabb Kommunisták Magyarországi Pártja. De Lukács György egy visszaemlékezéséből úgy tudjuk, hogy egy ilyen kör alakítása még egyszer felmerült, mégpedig az 1919. február 20. utáni napokban, fedőszervként, az üldözések elől illegalitásba húzódó párt védelmére.

Szamuely és Lukács javaslatára a tervet végülis elvetették, bár korántsem Szabó neve miatt, hanem a párt legalitáshoz való jogának fenntartása érdekében.

A március 21. utáni napokban és hetekben érte el azután a csúcspontot Szabó Ervin megdicsőülése, annak ellenére, hogy Kun Béla másnapi haragos szavaiból kitűnt: neki nem voltak illúziói Szabó végső hovatartozásáról. Lukács György, mint helyettes közoktatásügyi népbiztos már március 24-én, a Forradalmi Kormányzótanács második ülésén előterjesztést tett Marx, Engels és Szabó Ervin műveinek kiadására. 29-én pedig a lapok – *Népszava* és a *Vörös Újság* közlik a kormányzótanács határozatát: „az érdemek elismeréséül, amelyeket Szabó Ervin a marxizmus tudományos művelésén a magyar proletariátus szocialista öntudatának nevelése körül szerzett, megbízza a közoktatásügyi népbiztosságot azzal, hogy Szabó Ervin hátrahagyott műveinek kiadásáról valamint munkái összegyűjtéséről és kiadásáról minél előbb gondoskodjék". Kimondták még, hogy emlékét művészi síremlékkel örökítik meg, róla nevezik el a Fővárosi Könyvtárat, s özvegy édesanyjának 1500 Korona járadékot utalnak ki.

Ugyanezen a napon közölte a *Vörös Újság* Révai Józsefnek a kormányzótanácsi határozatot kommentáló névtelen belső vezércikkét, amely a forradalmár Szabó Ervin igazi apoteózisa. „Szabó Ervint nem lehet és nem is szabad kritizálni – hangoztatja. – Egészen bizonyos, hogy minden elméleti meglátása és tévedése is a forradalom őszinte kívánásából eredt. ... Szabó Ervin volt az őse, forró, minden ízében kívánója a megszületett Magyar Tanácsköztársaságnak. ... A szerencsétlen politikai és társadalmi viszonyok Szabó Ervinje feltámadt a proletáriátus forradalmában."

A 133 nap természetesen nem volt elég sem az összegyűjtött munkák kiadásához (amelyek a mai napig sem jelentek meg méltó formában), sem a síremlék felállításához. De így is kiadta a Tanácsköztársaság „A tőke és a munka harcá"-t, Révai igen méltató, de egyben már bíráló bevezetőjével, amely elsősorban a szindikalizmust, mint afféle téves, de szándékában forradalmi irányzatot igyekezett a „helyére tenni". Jászitól tudjuk, hogy megvolt a szándék a „Társadalmi és pártharcok" kiadására is: maga Kun Béla szólította fel Braun Róbert útján a kézirat átadására azzal, hogy Szabó végrendeletét figyelmen kívül hagyva a megbízhatóbb Kőhalmi Bélával kívánják sajtó alá rendeztetni. Jászi ezt elutasította, hogy meggátolja barátja szellemi örökének teljes kisajátítását.

Az ő kettőjük útja azonban – jelképesen – mégis szétvált ezekben a mindent felforgató napokban. Jászi éppen azon a dacos és grandiózus pompával megünnepelt május elsején hagyta el – örökre – az országot, amikor Szabó látványosan is megistenült: Marx és Engels szobrai mellet a Városligetben az ő gigantikus méretű közel három méter magas gipszbüsztje szegélyezte a felvonulók útját. A Szamosi Sóos Vilmos és munkatársai által remekbe-mintázott, bajuszos, „nekibúsult" fej ekkor lett tízezrek számára a Tanácsköztársaság közvetlen ősévé és legfőbb magyar szellemi előfutárává.

S ez az összefüggés-teremtés valójában nem is volt *teljesen* önkényes vagy alaptalan. Szabó egyrészt hívei és tanítványai, másrészt eszméi révén, közvetve csakugyan szerepet játszott a Tanácsköztársaság létrejöttében és szellemiségének alakulásában. Tanítványainak, szellemi gyermekeinek legnagyobb része, ha addig nem csatlakozott volna a KMP-hez, március 21. után szinte kétely és habozás nélkül tette meg azt a „kis lépést", amely szerintük – még Jászi szerint is! – Szabó eszméit a bolsevizmustól elválasztotta. Volt köztük, aki egyenesen a szindikalizmusra hivatkozva fogadta el a leninizmust. S voltak, éppen a legrégebbi „fiai" között, akik a tanácsállam legközvetlenebb „osztályelnyomó" funkciójában vállaltak kevéssé dicsőséges szerepet. Szabó mindezért nemcsak annyiban felelős, hogy, mint Jászi is észrevette, nem volt szerencsés keze a tanítványok, a jövő társadalom megteremtőinek kiválogatásában, hanem – főként – annyiban, hogy sohasem határolta

el magát egyértelműen akár tőlük, illetve magatartásuk számára idegen, prebolsevik és felelőtlen vonásaitól, akár saját korábbi, időközben „kinőtt" eszméitől, amelyekre így némi joggal hivatkozhattak, akik akartak.

Eszméi különben minden hivatkozás nélkül is befolyáshoz jutottak a Magyar Kommünben. „Ne szépítsük a dolgokat – írta egy megemlékezésében Lukács György. – A magyar párt ideológiáját az első időkben sokkal inkább Szabó Ervin és Luxemburg Róza határozták meg, mint Lenin. Lenin munkáit nem ismertük." A „sokkal inkább" természetesen túlzás, hiszen a leninizmus hű alkalmazása nem Lenin olvasásának mértékétől függ. De tény, hogy más veterán kommunisták is önkritikusan, marxista történészek pedig hol szigorú kritikával, hol a gyermekbetegségeknek kijáró elnézéssel szokták emlegetni a Magyar Tanácsköztársaság egyes szindikalista vonásait, jelenségeit, amelyek általában abból adódtak, hogy a párt lenini értelmezésű „vezető szerepe" sem elméletileg, se a gyakorlatban nem érvényesült még igazán. Szabó és a Tanácsköztársaság mentségére s egyben valamelyes összetartozásuk jellemzésére talán meg lehet annyit jegyezni, hogy e bírált „szindikalista" vonások alighanem éppen a legrokonszenvesebbek voltak ebben az erőszakolt és rövidéletű államszocialista kísérletben.

Szabó másik, kritikusan gondolkodó énje viszont a jelek szerint nem jutott semmiféle szerephez vagy befolyáshoz. Nincs rá adat, hogy a tanácshatalom voluntarista vagy terrorisztikus intézkedéseit bárki is Szabó Ervin eszmei vagy etikai tanítására hivatkozva próbálta volna megakadályozni. Tanítványai – s itt mutatkozott meg az „iskola" hiánya – inkább csak személyének áhitatos tiszteletét vitték magukkal a Kommunista Pártba, s ezt őrizték-ápolták még néhány éven át, de nem vitték s nem őrizték szociológusi gondolkodásmódját, igazságkereső szkepszisét és moralitását, amivel némileg ellensúlyozhatták volna a moszkvai csoport erőszakos voluntarizmusát, az összes társadalmi problémák azonnali megoldásának ön- és közveszélyes „optimizmusát".

Az augusztusi bukás után – amely Szabó életbenmaradása és közszereplése esetén Jászi feltételezése szerint legfeljebb méltóságteljesebb formában, de éppúgy bekövetkezett volna – Szabó Ervin utóéletében is új fejezet kezdődött. Ennek mibenlétét nemcsak jelezte, hanem elég pontosan ki is fejezte már 1919. augusztus 30-án az általa alapított könyvtár új megbízott vezetőjének alábbi körlevele:

„A polgármester úr és a tanács határozata folytán a könyvtárnak a proletárdiktatúra alatt nyert elnevezése megszűnik. Hivatalos neve ismét Városi Nyilvános Könyvtár lesz. Ez a határozat természetesen Szabó Ervin emlékét nem érinti." A körlevél tudomásul vételét a munkatársaknak, köztük Szabó régi és közeli barátainak, aláírásukkal kellett igazolniuk. A mintegy negyven név között látható a hamarosan eltávolított Braun Róbert szomorú szignója is.

A városligeti gipsz-szobrot természetesen nyomtalanul elsöpörte az ellenforradalmi áradat, de Szabó emlékét, bizonyára korai halálának köszönhetően, sem a fehér terror idején, sem a későbbi években nemigen gyalázták, inkább csak hallgatással mellőzték. Posztumusz történelmi munkájának bécsi megjelenése után a *Századok* viszonylag korrekt recenziót közölt a könyvről, de ezzel egyidejűleg a kereskedelmi miniszter – többek közt Marx Tőkéjével és Kautskynak a proletárforradalomról írt elméleti munkájával együtt – megvonta tőle a postai szállítás jogát. Mint láttuk, ennek ellenére is megtalálta útját az újraeszmélő fiatal értelmiségi rétegekhez.

Ha nevének egy-egy antiszemita vagy antiszocialista ízű említését nem számítjuk, a jobboldali sajtóban 25 év alatt csupán egyetlen „kampány" indul emléke ellen: 1943 októberében, halála negyedszázados évfordulóján, amelyről a *Népszava* a cikkek hosszú sorában emlékezett meg, Milotay István látta szükségesnek, hogy az Új Magyarság vezér-

cikkében nekirontson Szabónak, akit a két forradalom egyik előkészítőjének nevezett. A tárgyi tévedésektől hemzsegő cikkre Csécsy Imre adott ironikus választ a *Népszavában.*

Ugyanakkor ez az összetűzés volt az egyedüli eset az egész Horthy-korszakban, amikor Szabó alakjának, szerepének és művének értékelése a nyilvánosság előtt mintegy nemzeti szempontból, a nemzeti történelem és történelmi tudat perspektívájából vetődött fel. Nemcsak emlékének ápolása, hanem egyáltalán a vele való foglalkozás és a róla vitatkozás is a baloldal – mégpedig a „hagyományos" értelemben vett baloldal – belső, családi ügye maradt.

Ebben a közegben – itthon és az emigrációban egyaránt – sajátos vetélkedés alakult ki polgári radikálisok, szociáldemokraták és kommunisták között Szabó Ervin elsődleges „birtoklásáért". „Ahány párt, annyi Szabó" – variálhatnánk Hatvany Lajos Adyval kapcsolatos egykori cím-találatát. A hajdan magányos gondolkodó születésének és halálának „kerek" és kevésbé kerek évfordulói ilymódon 1920-tól kezdve elég rendszeres alkalmakká váltak nem csupán a bensőséges megemlékezésre, hanem egyrészt a vetélytársak, ellenfelek nyílt vagy burkolt támadására, másrészt a saját program módosítására, új politikai irányvonal meghirdetésére stb. Szabó Ervin neve, presztízse, álláspontja és annak értékelése, évtizedeken át kimondottan politikai harci eszközzé lett, politikai utóélete pedig nemcsak hosszabb, hanem szinte mozgalmasabb, fordulatokban gazdagabb, mint rövid és külsőleg szinte eseménytelen élete volt.

Ráadásul ez az utóélet, mondhatni, részletesebb kronologikus feldolgozást is nyert, mint maga az élet, ennélfogva itt elegendőnek látszik a Szabó Ervin-irodalom fő irányzataira és fordulópontjaira, s a kérdés politikailag élő, releváns mozzanataira és periódusaira szorítkozni.

Ha egy-egy kulcsszóval akarnánk megragadni a három pártirányzat jellegzetes Szabó Ervin-ábrázolását, azt mondhatnánk, hogy a polgári radikális Szabó: a dogmamentes, igazságkereső *gondolkodó;* a szociáldemokrata: a szocialista *nevelő* és *tanító;* a kommunista: a tömegektől elszakadt, magányos *forradalmár.* Természetesen mindhárom portrében elég jelentős hangsúlyeltolódások történtek az évek és évtizedek során.

A radikális Szabó Ervin-portré megalapozója idézett 1920-as és 1928-as tanulmányaival maga Jászi volt. Ezekre az írásokra, úgy tűnik, a baráti szeretet és az emberi becsülés mellett, másfél évtized állandó, éles elvi vitái is erősen rányomták bélyegüket. Jászi ugyanis, bár más radikálisokhoz hasonlóan szintén hangsúlyozza a Szabóval mindvégig fennállt alapvető egyetértést, a szellemi, morális és alkotói közösséget, újra és újra nagy nyomatékkal utal a különbségekre is, Szabó egész gondolatrendszerének az övéktől eltérő voltára. Mondhatnánk, nagyobbnak láttatja a különbséget nemcsak saját elvbarátaihoz, hanem azokhoz a kommunista szerzőkhöz képest is, akik – mint Kun és Révai – úgy ítélték meg, hogy Szabó utolsó korszakában szinte teljesen „lecsúszott" a radikálisokhoz, csaknem azonosult velük. Úgy látszik, később már maga is szükségét érezte némi korrekciónak, mert amikor 1936-ban a *Bérmunkás* c. amerikai magyar lap cikket kért tőle Szabóról, ebben már elsősorban barátjának a centralizáció és a bürokrácia elleni, s a gondolat, a tudomány és a művészet feltétlen szabadsága melletti állásfoglalását emelte ki, majd ebből vont le egyszerre szociáldemokrata- és kommunista-ellenes következtetést: „Ezek az alapelvek kellőképpen megmagyarázzák a Szabó Ervin növekvő bizalmatlanságát a szociáldemokráciával szemben. Bizonyára nem lepte volna meg, ha megélte vona, hogy a világ leghatalmasabb szocialista pártja, a német, kardcsapás nélkül hódolt be a náci erőszaknak; vagy hogy a magyar párt további létét egyes-egyedül a fasiszta kormánnyal kötött apró kompromisszumainak köszönheti. Hogy mi lett volna a kritikája Szovjet-Oroszországgal szemben, azt ugyan senki sem lehet hivatott eldönteni, de az legalábbis nagy való-

színűséggel következik a fenti tanokból. Az az egy azonban egész világos, hogy a spanyol nép mai küzdelmét (...) minden megszorítás nélkül bámulta volna: az első forradalmat, melyben a szindikalista eszmék és értékek lényeges tényezőkként szerepeltek". Ám az is igaz, hogy újabb két évtized múlva, öregkori emlékirataiban ismét idegenebbül, nagyobb távolságtartással és némi iróniával ír Szabóról, s megint „odaajándékozza" őt a Tanácsköztársaságnak.

A radikálisok igazán jellegzetes Szabó Ervin-képét Jászi hazai „helytartója", Csécsy Imre rajzolta meg – igaz, sokkal kevésbé hatásosan, mint mestere, mert Szabóról szóló két hosszabb, igen szép írása életében publikálatlan maradt. Az egyiket a *Népszava* 1943-as megemlékezés-sorozatába írta, Szabó és a Társadalomtudományi Társaság viszonyáról. A korviszonyoknak is keményen odamondogató, markáns cikket a cenzúra letiltotta, csak a hasáb-levonatig jutott el. Másodszor a második világháború után, „Ady és Jászi kora" című, máig kiadatlan emlékiratában idézte fel Szabó alakját és a rá gyakorolt életre szóló hatását. „Fő mesteremen – Jászi Oszkáron – kívül csak Szabó Ervin aszkéta arcáról sugárzott még felém ugyanoly átható erővel a lélek tisztasága, a puritán szellemiség, mint őróla. Nem véletlen, hogy halálig tartó mély barátság fűzte őket egymáshoz, bár sok lényeges kérdésben szüntelen vita volt köztük, és gondolkodói jellemük is nagyon különböző volt. Nem ismertem senkit, akiben az elméleti ember, a tudós higgadt mérlegelő képessége olyan izzó harci szenvedéllyel párosult volna, mint Szabó Ervinben."

1943-as cikkében az akkori „tekintélyuralmi" évtizedekkel és bennük felnőtt nemzedékkel szembeállítva Szabót egy boldogabb és szabadabb kor reprezentánsaként és egyik alkotójaként állítja be. „Mai felfogással talán azt sem könnyű már megérteni – írja –, hogy Szabó Ervin, aki meg nem alkuvó szocialista, a marxizmus tudósa és az osztályharc szenvedélyes apostola volt, majdnem két évtizeden át haláláig együtt tudott dolgozni a T.T. és a Huszadik Század keretében olyan gondolkodókkal, akik a marxi elméletet nem tették fenntartás nélkül magukévá". Szabó eszmei toleranciája a főmotívum, amely végighúzódik Csécsy mindkét írásán. Hangsúlyozza, hogy „Szabó Ervin nem szólamokban gondolkodik, hanem a valóságot látja". Nála jelentősen kitágul a szabadságeszme „szűkkörű, kizárólag osztályszemponton alapuló értelmezése". Különösen nagyra értékeli Szabó erőteljes antietatizmusát s a marxista államelmélet általa végrehajtott bátor revízióját. „Ő eljutott arra a meggyőződésre, hogy szocializmus és individualizmus között nincs, ne is legyen ellentét. És ez valójában nem is valami merőben új felismerés, hanem csak olyan igazság, amely a szocialista mozgalomban feledésbe merült, vagy legalábbis háttérbe szorult."

Csécsy tehát Jászinál nyomatékosabban emeli ki az összekötő elemeket, a szocializmus és a liberalizmus összeegyeztetését Szabó dogmátlan gondolkodásában. „Huszonöt–harminc év távolából visszaidézve törékeny alakját, barátságos mosolyát, értelmet és jóságot sugárzó tekintetét – írja 1943-as cikkében – úgy tűnik most e sorok írójának, hogy Szabó Ervin nemcsak túlkorán halt meg, de túlkorán is született. ... Ez a kritikus szellem nemcsak a maga korát, de a zavaros jelent is messze megelőzte ... ez a magas független szellem ma alighanem korszerűtlen lenne. Ennek a szellemi típusnak még nem jött el az ideje. Attól tartunk, még sokáig a mindenfajta dogmatikusoké lesz a szó. Mégis bízzunk abban, hogy egy nyugodtabb fejlődés egyszer majd *mindenütt* visszahelyezi jogába a szabad kritikát." A Csécsy által alkotott radikális Szabó Ervin-portré fő mondanivalója tehát nem egyéb, mint hogy íme, *volt* – tehát lehet a jövőben is – olyan igazi, hithű marxista és szocialista, akivel ki lehet jönni, akivel szót tudnak érteni a liberális és kritikus értelmiségiek is ...

Ennek a radikális Szabó-képnek harmadik jelentősebb alakítója, a pedagógus Kemény Gábor, már átmenet a marxista ábrázolások, különösen a szociáldemokrata felfogás felé. „Szabó Ervin és a magyar társadalomszemlélet" című, 1938-ban keletkezett és majd negyven évig kéziratban lappangó munkája az első kísérlet volt az életmű lehető teljességben való megragadására és felmérésére. Másrészt, mint az 1977-es centenáriumra kiadott könyv utószavában Soós Pál jogosan írja, ez volt az első *nemzeti* szempontú közelítés: „a magyarországi szocializmus és marxizmus nagy úttörő alakját szervesen elhelyezni és beleágyazni az újkori, különösen a huszadik századi magyar társadalmi gondokodás és kultúra folyamatába". Ám az ígéretes cím és a még ígéretesebb fejezetcímek („Szabó Ervin és az új történetszemlélet", „Szabó Ervin történetszemléletének kritikája", „Meglátszik-e a magyar értelmiség életén az új történetszemlélet hatása", „Ady és Szabó Ervin" stb.) mögött viszonylag sovány a tartalom: inkább gondolat-forgácsokat, téma-felvetéseket vagy általánosságokat találunk. Kemény sok esetben igen jól, kritikusan látja saját kora és kortársai ideológiáját, érdekes párhuzamok lehetőségét veti fel Szabó Ervin és Ady, Szabó Dezső és Németh László szemlélete között, de a Szabó Ervin iránti mértéktelen tisztelet minduntalan kicsorbítja kritikáját, a Mester iránti áthitat lehetetlenné teszi az igazi elemzést. Csécsyhez hasonlóan végül ő is becsületbeli kötelességének érzi Szabó egész szellemiségét világosan szembeállítani egyfelől a vészesen támadó nemzeti szocializmussal és a fajvédő gondolattal, másfelől a baloldali, marxista dogmatizmussal. „Szabó Ervin elméletében – írja munkája végén – a szocializmus nem egyetlen párt teóriája, de az egyén és a társadalom jobb életének lehetősége, olyan életforma, mely az egyéni erőket az emberi szolidaritás jegyében, tehát igazán a közösség javára fogja kibontakoztatni. Olyan életforma, melyben az egyének is, a közösség is csak nyerni fognak a kölcsönös kapcsolatból. Szabó Ervin egy rövid, de tartalmas élet erkölcsi komolyságával, szakadatlan érzelmi és értelmi fejlődésével intett rá, hogyan kell a célfelé jutni az egyéneknek." Végül Szabó felfogásának és Németh László minőségszocializmusának párhuzamos és eltérő vonásait összevetve, ilyen eredményre jut: „az új világot mi nem adhatjuk ajándékul az elnyomott tömegeknek – ilyen isteni ajándékhoz a szocialista önnevelés útján sohasem tudnánk elég hívőt toborozni – az új világot az érdekelt tömegek csak maguk tudják megteremteni. Ez a felismerés vezet át a szociális útkeresés bizonytalanságából a szocializmusba való hit megnyugtató erejéig. Németh László nem jutott el eddig a felismerésig, s ezért félti a régi kultúrát a változások romboló hatásától. Szabó Ervin eljutott a nagy felismerésig, s ezért tudta hinni, hogy ami a kultúrában és civilizációban igazi érték, azt az új társadalom is tovább fogja építeni".

A szociáldemokrata Szabó Ervin-irodalom természetesen sokkal bővebb és sokkal inkább kisajátító jellegű, mint a radikálisoké, akik közül csak Csécsy írta le egy 1947-es dacos vitacikkben: „Mi mindenesetre kegyelettel valljuk őt a magunkénak akkor is, ha a munkásmozgalom nagyjai közül ki is törölnék emlékét". A szociáldemokraták esetében efféle megtagadásról persze sohasem volt szó. Ellenkezőleg, az életében számukra sokszor kényelmetlen kritikust halála percétől fogva a legnagyobb természetességgel iktatták be – konkrét tartalmától megfosztott életművével együtt – a nagy szocialista elődök, útmutatók és tanítómesterek heterogén arcképcsarnokába, többnyire elhallgatva vagy legalábbis bagatellizálva az egykori éles vitákat és súlyos ellentéteket.

Ez a kétségkívül sommás megállapítás annyiban máris finomításra szorul, hogy a kisajátítási és azonosulási folyamat sem az idő, sem az egyes irányzatok tekintetében nem volt egyöntetű.

A húszas évek első felében még csak a szociáldemokrata emigráció, s azon belül is elsősorban a baloldali Világosság-csoport vallotta magáénak Szabó Ervint. Az 1919 után

újjászerveződő, de még nagyon meghunyászkodó hazai párt, nehéz helyzetében – érthetően – nem a forradalmi hagyományokat kívánta hangsúlyozni. Így Szabó Ervint hallgatólag átengedte az emigráns baloldalnak – és a kommunistáknak, akik ebben az időben azonosultak vele a legteljesebben. Még 1927-ben, születése 50. évfordulóján is teljes volt itthon körülötte a csönd. Csak 1928 őszén, a tízéves halál-évfordulón jelent meg róla az első két megemlékezés a *Népszavá*ban (névtelenül és semmitmondóan) és a *Szocializmus*ban, Mónus Illés tollából. Ez utóbbi a legbecsületesebb szociáldemokrata Szabó-ábrázolások egyike. Nem hallgatja el sem a párt Szabóval szemben elkövetett egykori hibáit, sem a Szabó halála után bekövetkezett hanyatlását. Nem titkolja, hogy Szabónak voltak összeütközései a gyakorlati mozgalommal, s hogy munkássága „fejlettebb viszonyok között, a hazainál fejlettebb mozgalomban" termékenyebb lehetett volna. Szabónak a gyakorlattól való visszahúzódását is azzal magyarázza, hogy csak így őrizhette meg meggyőződését a kompromisszumoktól. „A halál megkímélte attól – írja végül –, hogy a magyar munkásmozgalom példátlan zuhanásának, a magyar forradalom elbukásának szenvedő kortársa legyen, pedig a halála óta eltelt tíz évben töretlen hitével, az eszmében való szilárd meggyőződésével részt vállalt volna szenvedéseinkből és küzdelmeinkből."

A tizenötödik évfordulón, 1933-ban megjelent Népszava-cikkre már rányomta bélyegét a hitleri hatalomátvétel, a szociáldemokrata-kommunista viszony elmérgesedése, s az a tény is, hogy a Társadalmi Szemlében a KMP eszmeileg eltaszította magától Szabó Ervint. Így aztán nem meglepő, hogy a birtokbavétel addigi gyakorlatát a szocialista szerző, Ascher László annak kifejtésével tetézte, hogy ha Szabó megéri ezt a kort, a fasizmusnak és a bolsevizmusnak egyaránt ellensége lenne.

Érdekes és figyelemre méltó jelenség, hogy a múló idővel Szabó emléke nemhogy halványult volna, de éppen a harmincas évektől, annak is inkább a második felétől kezdve vált intenzívebb és elmélyültebb érdeklődés tárgyává, mind a szociáldemokrata, mind a kommunista orgánumokban. 1937-ben, születése hatvanadik évfordulója közeledvén, a csehszlovákiai *Magyar Nap* – kommunista, de népfrontos irányzatú hetilap – kezdeményezte az első nagyobb szabású „megemlékezés-kampányt", amelyben a szlovákiai fiatal magyar értelmiségiek mellett a már – és még – Moszkvában élő Madzsar József is részt vett. Felelevenített számos, már csak általa ismert részletet nagy barátja életéből és munkásságából – többek közt az orosz forradalmárokkal folytatott sajtó- és röpirat-transzportot, amelynek méreteire csak sokkal később, a levélhagyaték előkerülése után derült fény.

Mintha a régi barátok is érezték volna, hogy egy korszak végleges lezárultával, az új világháború előrevetülő árnyékában, sok új tapasztalat birtokában még utoljára el kell mondaniuk, amit tudnak és gondolnak róla. 1938-ban a Mónus-szerkesztette *Szocializmus*ban, „Historicus" álnéven, az ugyancsak emigráns Rónai Zoltán szólalt meg. Két évtizeddel vagyunk Szabó halála után. Életének közeli tanúi közül jóformán már csak Jászi él a távoli Oberlinben. Édesanyja 1928-ban, Madzsar Alice 1935-ben halt meg. Kunfi 1929-ben öngyilkos lett, Garami, a nagy ellenfél, 1935-ben, Szende 1934-ben, Braun Róbert 1937-ben távozott. Madzsar József és Vágó Béla, sokadmagukkal, épp ekkoriban, 1937–38-ban tűntek el a **Nagy Süllyesztőben.**

Rónai tehát – aki alig másfél év múlva, Belgium német megszállásakor maga is öngyilkossággal fejezte be életét – magára vállalta, hogy szocialista oldalról először és utoljára, a Szabó halála óta eltelt két évtized súlyos tapasztalatainak birtokában, mint a még életben lévő legilletékesebb egykori szocialista harcostárs és vitapartner, komolyan, tartalmilag is szembenézzen Szabó szellemi örökségével. Cikkében a demokrácia problémáját állítja középpontba. Leszögezi, hogy Szabó nem volt ellensége a demokráciának és a parlamentarizmusnak, de nem is tulajdonított ezeknek döntő fontosságot. Szerinte „az ese-

mények inkább Szabó kritikusainak adtak igazat". Némi elégtétellel, helyenként csöppnyi iróniával idézi fel Szabó egyes téves és ellentmondásos nézeteit, s e tekintetben joggal írja: „a szakszervezeti szabadság sorsa s a munkásság életének kialakulása a fasizmus uralma alatt egészen más világot vet a demokrácia jelentőségére, mint aminő világításban Szabó Ervin látta azt". Ezután viszont őszinte és meleg elismeréssel sorolja fel Szabó szerinte is érvényes, megszívlelendő és tanulmányozandó megállapításait, így a bürokrácia problémájának felismerését, az osztályharcnak erkölcsi kérdésként, a szocializmushoz vezető útnak pedig társadalomlélektani folyamatként való felfogását. De a szociáldemokrácia önkritikájáig – akár a fasizmussal szembeni tehetetlenség, akár a cselekvő forradalmiságra való képtelenség vonatkozásában – Rónai sem megy el. Ehelyett – ha nem is alacsonyrendű formában – ő is önigazolásban oldja fel Szabó Ervin megidézett és vállalt örökségét: „a szocializmus Szabó szemében a szellemi fejlődés egyik eszköze, a szellemi szabadság meghódításának módszere. Minden, ami a szellem szabadságának elfojtására irányul, ellenkezik a szocializmus igazi feladatával. Ezért az ő szocialista világnézete messzire esik korunk szocialistaellenes fasizmusától éppúgy, mint a szocializmusnak attól a válfajától, amelyik a szebb jövő érdekében a jelen minden szabad megnyilvánulását elfojtja".

Rónai tehát, Jászival ellentétben, úgy bírálja Szabót, hogy közben mindenestől meg akarja tartani, egy porcikáját sem hajlandó a kommunistáknak átengedni. A fasizmus általi fenyegetettségben egyszerűen elfelejti, hogy a szociáldemokraták vele folytatott vitájának tárgya annakidején nemcsak a demokrácia volt, hanem a szocializmus is. Az elsőben csakugyan őket igazolta az idő, a másodikban viszont Szabót, aki pontosan megjósolta a szociáldemokrácia átalakulását demokratikus reformpárttá. „Ha mégúgy ünneplik is ma Marxot – nem öltik ezek a marxizmus oroszlánbőrét többé magukra" – írta 1918-ban, s ma már tujuk, mennyire igaza lett. Az eszményeihez ragaszkodó, baloldali szocialista Rónai viszont – érthetően – nem akart erről tudni.

A háború súlyos éveiben még a hazai szociáldemokrácia is balra tolódott, s most már kereste és vállalta a reformizmussal ellentétes tradíciókat is. Így kerülhetett sor a negyedszázados Szabó Ervin-évforduló mindaddig példátlan méretű ünneplésére. 1943 augusztusától októberéig, két hónapon át ömlöttek a megemlékezések a *Népszava* főként vasárnapi számaiban a nevelőről és a tudósról, a forradalmárról és a könyvtárosról, a történetíróról, az irodalomkritikusról – és az emberről. A szerzők között, Szakasits Árpádtól Révész Mihályig, Propper Sándortól Várnai Dánielig, Szerdahelyi Sándorig és Somogyi Mihályig felvonult a szocialista publicisztika színe-java. Több cikkel szerepelt a félig odatartozó Kemény Gábor, sőt, mint erről fentebb szó volt, a radikális Csécsy Imre is, akinek a cenzúra által törölt írása magasan a többieké felett szárnyalt. A tekintélyes szociáldemokraták közül leginkább Mónus nevének hiánya tűnik fel e seregszemlén, holott adat van rá, hogy Szakasits őt is felkérte egy cikkre az október 3-i szám számára. Igen valószínű, hogy az ott betűjellel közölt két cikknek legalább az egyikét, mely Szabó és az értelmiség viszonyával foglalkozik, ő írta. Esetleg Braun Soma, akinek viszont a szocialista irodalomról tartott akkori előadása kapcsán ismerjük ezt a tisztelő főhajtását: „Marx és Engels műveinek legjobb kiadása még mindig a Szabó Ervin-féle..."

A megemlékezések záróakkordja egy kulturális műsorral egybekötött emlékest volt, amelyen a párt vezére, a Szabó által legkevésbé kedvelt szocialista típust megtestesítő Peyer Károly tartott beszédet. Ebben hágott csúcspontra a „**birtokbavétel**" és az **apológia**. Szabó, állította Peyer, „a mi munkánkat támogatta diákkori első cikkétől utolsó írásáig", mi több, „mindig távol tartotta magát az úgynevezett 'ellenzéki' mozgalmaktól". Figyelemre méltó viszont, hogy a rendkívül kritikus politikai helyzetben a szónok a hangsúlyt a demokráciára helyezte. „Hitt a demokrácia erejében – mondta –, és Szabó Ervin

sohasem akart szindikalizmust ültetni a szociáldemokrácia helyébe". Az sem tekinthető véletlennek, hogy Szabó kései nézetei kapcsán Peyer az *angol* munkásmozgalom fölényéről beszélt a háborús viszonyok közepette.

Akárhogy is: az a tény, hogy Peyer magára vállalta az ünnepi beszédet, azt volt hivatott demonstrálni, hogy Szabó Ervin örökségét – más kérdés, hogy milyen felfogásban – nem pusztán néhány értelmiségi, hanem maga a párt tekinti magáénak.

Ugyanebben a két évtizedben a Kommunista Párt éppen ellenkező irányban haladt a Szabó-kérdésben, s a csaknem teljes azonosulástól eljutott a csaknem teljes elutasításig.

Minthogy valamennyi közül a kommunista Szabó Ervin-irodalom a legnagyobb terjedelmű, lehetetlen itt részletesen ismertetni, de szükségtelen is, mert ez a legfeldolgozottabb. Mivel azonban a legbonyolultabb viszonyt és a legmélyebb problémákat mégicsak ez tartalmazza, legalább fő ágazataival, egyszóval a kommunista Szabó Ervin-kép változásával és változataival, foglalkozni kell.

A huszas években ez a kép még viszonylag egyszerű és egyöntetű. Igaz forradalmárt ábrázol, a kommunista párt legfőbb hazai előfutárát, aki az eleven munkásmozgalomtól való elszigeteltsége miatt és a polgári radikálisok káros befolyására bizonyos elméleti tévedéseket követett el, ezeket azonban biztosan „kinőtte" volna, ha megéri a KMP színrelépését és a proletárforradalmat.

Ebbe a kategóriába tartozik Rudas László 1921-es, ájtatosan dogmatikus tanulmánya, amely saját érvrendszerét ássa alá, amikor a marxizmus imperializmus-elméletéből óvatlanul ezt a tételt szűri le és deklarálja: „nem jöhet már sehol polgári forradalom, annak kora és lehetősége örökre lejárt, már csak proletárforradalom jöhet". Szerinte ezt nem látta meg Szabó Ervin, s ezért nem szakított a doktrinér tehetetlenségre kárhoztatott polgári radikalizmussal. Ide sorolható továbbá Révai József 1924-es német nyelvű recenziója a „Társadalmi és pártharcok"-ról, amelynek kulcsmondata még fenntart egy sajátos egyensúlyt: „Bennünket marxistákat egy egész világ választ el Szabó Ervinről, de nagyra becsüljük és a magyar proletariátus első forradalmi tanítómesterei között tartjuk számon".

A fordulatot a kommunista álláspontban az Új Március 1928-as anonim, tehát pártvéleményt kifejező, de minden bizonnyal Révaitól származó cikke hozta. Már a bevezető hangütése is célzatosan kegyetlen, amikor azt állítja, hogy a Szabó körül „halotti csendet" nem az ellenforradalom nyomása idézte elő, hanem az igazi feledés. „A most otthon felnövő fiatal forradalmi nemzedék már alig ismeri" vagy „letűnt korszak történelmileg elhatárolt alakjának tekinti". De ez a ténymegállapítás és Szabó „tragikus sorsának" ismételt felemlegetése csak felvezetés az ideológiai megállapításhoz: „Ma nincsen már magyar munkásforradalmár, aki bármely lényeges kérdésben Szabó Ervin követőjének vallaná magát. Akik pedig hívek maradtak mesterükhöz, azoknak útja, hosszabb-rövidebb ingadozások után, elvezetett a forradalom útjából. A KMP első megindulásában, elméleti gyermekbetegségeiben, még nem egy nyomát találjuk Szabó Ervin gondolatainak. A párt elméleti magára eszmélése ezeknek a gondolatoknak csöndes kimúlását jelentette. Még csak nagy elvi vitákra sem volt szükség". „Cikkíró" szerint „a diktatúra tapasztalatainak levonása kitörülte Szabó Ervin elméletét az elevenen ható, az aktuális elméletek sorából".

Ezzel a fölényes „elintézéssel" feltűnő ellentmondásban Révai alig három évvel később mégis szükségesnek látja, hogy a hazai legális *Társadalmi Szemlé*ben gondosan előkészített nagy cikksorozatban rontson neki Szabó emlékének és egész nézetrendszerének. Itt már azt hangoztatja: „ma is megvan még az alap ahhoz, hogy Szabó Ervin elméletének helytelen alkatrészei eleven hatást gyakoroljanak. Elméletének forradalmi elemei, kapcsolatban marxizmusának sajátságos elvontságával, egyik eszmei forrását alkotják a marxizmustól 'balfelé' való eltévelyedéseknek; elméletének a Társadalomtudományi Társasággal és a

szociáldemokráciával párhuzamos alkatrészei kiindulópontját alkotják a marxizmustól 'jobbfelé' való eltévelyedéseknek".

A veszedelem nagyságának és aktualitásának illusztrálásául már a bevezetőben idézi egy állítólagos ifjúmunkás véleményét, aki elmondja, hogy „természetesen" használják a Szabó-féle Marx-Engels Válogatott Műveket, s „természetes, hogy általában elfogadják azt, amit Szabó Ervin mondott, kivéve a szindikalizmusról". Ezekre a premisszákra épül a jellegzetesen Révai-féle verdikt: „Szabó Ervinnek az a tiszteletre méltó szerep jutott, hogy őt kellett és kell áthidalni és leküzdeni ahhoz, hogy önálló, Magyarországra alkalmazott forradalmi elmélet kifejlődhessen". (Meg kell jegyezni, hogy mindhárom idézett mozzanat, néhány más részlettel együtt, kimaradt e közismert Révai-tanulmány összes későbbi kiadásaiból!

Míg az 1928-as újjáértékelés deklaráltan tartózkodni akart az „olcsó" utólagos elméleti bírálattól, s inkább azt hangsúlyozta, hogy Szabó soha, semmilyen értelemben nem volt a magyar forradalmi munkásság vezéralakja, addig az 1931-es tanulmány célkitűzése éppen a megsemmisítő elméleti kritika. Révai a korábbi kommunista értékeléseket is a szokásos fölényességgel megleckéztetve deklarálja, hogy Szabó tévedéseit nem lehet szindikalizmusára korlátozni. „Szabó Ervinnek szinte nincs egyetlen mondata – hangsúlyozza –, amit ne a legéberebb kritikával kellene olvasni". Mert „nemcsak a forradalmi munkáspárt szerepének értékelésében tévedett, hanem tévedett a marxizmus államelméletében, tévedett a nemzetközi munkásmozgalom fejlődési irányának értékelésében, tévedett az 1848–1849-es magyar forradalom elemzésében, és ennekfolytán hibás volt a megítélése a magyarországi fejlődés irányáról is". Egy egész negyedszázadra – 1956-ig – ez maradt a hivatalos, „érvényes" értékelés, amely Révai műveinek minden újabb kiadásában, több tízezer példányban jutott el a fiatalabb nemzedékekhez.

Egy évvel később maga Kun Béla ütötte rá erre a véleményre a teljes párt-hivatalosság pecsétjét, egyszersmind elég világos magyarázatát adva az éles fordulatnak: „Sztálin elvtársnak 'A bolsevizmus történetének néhány kérdéséről' írott levele kapcsán, a kommunista pártok ideológiai tisztaságának megőrzése és bolsevizálásuk továbbfejlesztése céljából minden kommunista pártnak külön is kötelessége átnézni a saját múltját, megvizsgálni benne a salakot, ami a múltból maradt, amit a szociáldemokrata pártokból hozott". Nyilván e „salakhoz" sorolva saját lelkendező 1918-as Szabó Ervin-értékelését is, most kinyilatkoztatja, hogy a KMP Szabó Ervintől eredő ideológiai forrása „nem volt marxista forrás", mert Szabó már a kilencszázas évek elején „otthagyta a forradalmi marxizmus talaját" és a francia szindikalizmus hatása alatt „a szó teljes értelmében kispolgári forradalmár lett", a háború előtt pedig „a polgári radikalizmus vizeire evezett át". Még a szociáldemokrácia feletti jogos kritikája sem hatott marxista módon és termékenyítően a befolyása alá került elemekre. „A Szabó Ervin kritikája etikai, erkölcsösködő kritika volt csupán".

Ezzel eljutottunk a kommunista Szabó Ervin-portré átalakulásának legszélsőbb pontjáig – sőt, mondhatjuk, **mélypontjáig**. Kétségtelen, hogy a régen porladó, állítólag elfelejtett, soha gyakorlati szerephez nem jutott ideológusnak ez a vehemens kiátkozása szoros összefüggésben volt a Sztálin által vezérelt bolsevizálási folyamattal s talán a Lukács-féle „Blum-tézisek" körül a magyar pártvezetésben lezajlott heves vitákkal és önkritikákkal is. De mindez csak az ekkori szélsőséget magyarázza meg, magát az elfordulási folyamatot, mely már a huszas évek derekán kezdődött, aligha. A kérdés az, nem akkor tévedtek-e inkább a kommunisták, amikor Szabó Ervint, egyes elméleti „hibái" ellenére, mozgalmuk közvetlen előfutárának, szellemi ősének igyekeztek megtenni? A legokosabbak, mint Kun, Lukács és Révai, mindenesetre hamar rájöttek, hogy Szabónál nem elég a szindikalizmust

vagy az élete végén vallott liberális és moralizáló nézeteket elvetni, hanem ugyanezt kell tenni a leninizmustól gyökerében eltérő szocialista koncepciójával, nem dialektikus, hanem abszolút erkölcsi normarendszerével, a tudomány és a művészet autonómiáját hirdető elveivel, és így tovább. A sztálini „bolsevizálás" légköre és követelményei természetesen még inkább kiélezték – de csak kiélezték – ezeket az ellentéteket. (Gondoljuk meg: az egyik oldalon a párton belüli frakciószabadság eszméje, a másikon a pártellenzék adminisztratív, majd fizikai megsemmisítésének gyakorlata; az egyiken a tudomány és az ezen alapuló szocialista elmélet minden párttól és közvetlen érdektől való függetlenségének, a másikon a legszűkebben értelmezett pártosság érvényesítésének követelménye! *Révai nem ok nélkül viaskodott egész alkotó életén, kerek negyven éven át a Szabó Ervin-problémával.* Mivel – sokakkal ellentétben – ő nem felejtette el, hogy Szabó köréből indult, s jól tudta, milyen messzire távolodott attól, a külső kényszer mellett nyilván a belső is hajtotta, hogy bebizonyítsa: nem ő lett hűtlen ifjúkori eszményeihez, hanem Szabó mutatta helytelenül, bár jóhiszeműen, az irányt.

Megoldásul kész és használható mintaként kínálkozott Rosa Luxemburg addigra már kialakult értékelése, mely a személyt mindinkább elválasztotta a nézetektől, s miközben ezek ellen engesztelhetetlen harc folyt, amaz bekerült a forradalmi hősök Pantheonjába. Szabó Ervin esetében ugyanennek az operációnak a jogosultsága annyival is kérdésesebb, hogy Luxemburggal ellentétben ő elsősorban teoretikus volt, akit Révai leglényegében – gondolataiban – igyekezett megsemmisíteni, miközben „érdemeit" viszonylag csekélyebb jelentőségű gyakorlati tevékenységében, személyiségének forradalmasító kisugárzásában mutatta fel. De ezeket is inkább Szabóval foglalkozó legutolsó, 1958-as cikkében, amelyben némelyek a dogmatizmussal való szakítás, a kimondatlanul is önkritikus megújulás jegyeit vélték felismerni. Holott Révai csupán az elismerés és az elmarasztalás korábbi **arányát módosította**, anélkül, hogy 1931-es álláspontjának lényegéből bármit is feladott volna. Mi több, ekkor vitte következetesen keresztül a nézetek és a személy, elmélet és gyakorlat szétoperálását, mindenestől elvetve az előbbi, s igen sok fenntartással ugyan, de egészében méltatva-elismerve az utóbbi szférát, amelybe Szabó négy maradandó értékű tettét, alkotását sorolta: a Marx-Enges válogatás kiadását, a szocialista ellenzék szervezését, a háborúellenes mozgalom inspirálását és a Fővárosi Könyvtár létrehozását.

A teljességhez azonban hozzátartozik, hogy Révai purifikátori buzgalma, amellyel a fiatalabb nemzedékek szemében a „téves nézetek" eleven gyűjteményévé torzította Szabó figuráját, a harmincas években még nem élvezett teljes monopolhelyzetet a *hazai* kommunista mozgalomban. Pontosabban: a csehszlovákiai magyar szocialista-kommunista mozgalomban sem, amely 1937-ben, Madzsar és mások közreműködésével, a *Magyar Nap* már említett megemlékezése-sorozatát szervezte és Szabó szülőfalujában, Szlanicán, egy emléktábla felállítását kezdeményezte. De ide sorolható a fiatal Molnár Erik néhány korabeli írása is, amelyek Révainál jóval árnyaltabban, több megértéssel és beleérzéssel elemzik Szabó történetfelfogását és szocializmus-koncepcióját.

Végül a kommunista Szabó-portrék egyik alfajának kell tekintenünk a trockista Stolte István Miklós 1934-ben keletkezett bevezetőjét Szabó általa kiadott „Pártfegyelem és egyéni szabadság" című tanulmányához, amely ezúttal természetesen maga is a sztálinista centralizáció és „bürokratizmus" elleni harc céljait szolgálta. Az alig ötoldalas előszót pedig Stolte nagyrészt és leplezetlenül a kommunista és a munkásmozgalmon belüli ellenfelekkel szembeni közvetlen hadakozásra használta fel, mondván: „mi úgy érezzük, hogy a szocialista kultúra legnagyobb magyarországi terjesztőjének ez a ma igen aktuális műve különösen alkalmas arra, hogy ilyen gondolatokat ébresszen bennünk."

Stolte egyszerre üt kétfelé: nyíltan megnevezve a megalkuvó szociáldemokrácia, és burkoltabb, de egyértelmű utalások formájában a moszkvahű kommunista mozgalom irányában. Hangsúlyozza, hogy mindkét oldalról azért érték támadások Szabó Ervint, mert „a szabad bírálat fanatikusa, az igazság és a kutatás szabadságának bajnoka volt".

Elismeri, hogy Szabó elméleti munkásságában is akadtak súlyos hibák, de kiemeli, hogy az „elméletileg nem elég aktív Frankel Leót" leszámítva, voltaképp az első magyar szocialista teoretikus volt, „kortársai között pedig még egy Frankel sem akadt". „Persze – teszi hozzá epés gúnnyal – azokról a 'nagyjainkról', akik sohasem végeztek komoly elméleti munkát, nehezebb hibákat kimutatni. ... Sőt tovább megyünk. ... akadnak munkásvezérecskék, akik 'fő a gyakorlat' jelszóval, az elméleti munkát nemes egyszerűséggel tulokbetegségnek minősítik". Révainak is odavág: Szabó elméleti hibáit meglátni: „ez még csak negatívum".

„Vannak – folytatja vitáját a KMP-vezetőkkel –, akik csak azért 'bocsátanak meg Szabó Ervinnek, mert kritikával élt a szociáldemokráciával szemben. Mi legalább úgy becsüljük őt azért, mert gondolkodni tanított. Nem szerette a gondolkodást feleslegessé tevő jelszavakat, inkább Marx Károlyt és Engels Frigyest adta a proletár kezébe." Ezt szeretné folytatni Stolte is a befejező sorok szerint: „Szabó Ervin tanulmányát azzal a reménnyel küldjük ki a munkástömegek közé, hogy talán valamivel előbbre viszi a gondokodástól még egészen el nem szokottakat a döntő felismerések útján".

1945 után a hatalomba, majd hatalomra került Kommunista Pártban természetesen nem a felsorolt pozitívabb kisebbségi vélemények valamelyike, hanem a Révai-féle elutasító álláspont érvényesült a Szabó Ervin-kérdésben. Az MKP a maga átalakított leszármazási táblázatán nemcsak Kun Bélát és legtöbb társát törölte az alapítók sorából, hanem Szabót is kiiktatta a vállalt elődök közül. Lemondott róla, s inkább átengedte a Szociáldemokrata Pártnak, amely viszont mohón felkapta, folytatva 1943-ban kezdett Szabó-kultuszát.

Ez a „munkamegosztás" mindkét részről folytatása és betetőzése volt egy mintegy másfél évtizedes politikának, egyben pedig kifejezése a két párt közötti jellegzetes különbségeknek és ellentéteknek a nemzeti történelemhez és hagyományokhoz való viszony területén.

Az SZDP már 1945 júniusban Szabóról nevezte el oktatási kézikönyvtárát, 1945 július elején pedig Mányoki úti párthelyiségében megalakult egy Szabó Ervin Klub, azzal a célkitűzéssel, hogy tagjai „szabadon foglalkozhassanak a marxizmus tudományával". Ideiglenes intézőbizottságában Horváth Zoltán, Justus Pál, Kálmán József; Salgó (Beőthy) Ottó, Szalai Sándor s még néhányan kaptak helyet azzal, hogy a végleges vezetőséget az MKP-val együtt alakítsák majd ki. Erre természetesen nem került sor, mivel a két párt éppen ideológiai területen tudott a legkevésbé együttműködni. Maga az SZDP sem nagyon akart Szabó Ervinen osztozkodni. Justus írta valamivel később: „büszkén valljuk magunkénak őt, mi szocialisták. Elmondhatjuk, hogy egészen a miénk maradt ez a nagy tudós és végtelenül szerény ember, a munkásmozgalomnak ez a legnagyobb tanítója és mindenkinél önfeláldozóbb és áldozatosabb szolgája". Ekkor még Bóka László is így látta: „Szabó Ervin szellemét úgyszólván csak a szociáldemokrata írók, tudósok, politikusok plántálták át annak a magyar munkásságnak műveltségébe, melyet nem tántorított el az igazság és szabadság lelkétől a konszolidációs maszlag".

1946–47-ben egymást követték a szociáldemokraták Szabó Ervin megemlékezései és kiadványai. 1946 májusában a Főváros általuk irányított Közművelődési Bizottsága kimondta, hogy a Fővárosi Könyvtárat ismét alapítójáról nevezik el, megíratják életrajzát, emlékalbumot készítenek róla s gyűjteményes kiadást csinálnak műveiből. Szeptember

végén farkasréti sírjánál az SZDP tartott emlékünnepélyt, amelyen Bechtler Péter alpolgármester, Justus Pál és Kálmán József beszéltek. Már az év elején megjelent a Világosságkönyvtár sorozatában a „Társadalmi és pártharcok" első hazai kiadása, amely elé Horváth Zoltán írt bevezetőt Szabó Ervin történelemszemléletéről, azzal bocsátva hazai útjára Szabó végrendeletének nevezett művét, hogy „bár a magyar közvélemény ezen a könyvön keresztül megtanulná szeretni, kutatni és elviselni az igazmondást". Még ugyanabban az 1946-os évben jelent meg a „Nagy magyar szocialisták" sorozatban az első, rövid Szabó-életrajz, Kálmán József igen gyenge, defenzív apológiája, amelyhez Justus Pál írt előszót Szabó és a szocialista mozgalom viszonyáról. Időközben elterveztek összes műveinek kiadását, s másodikként 1947-ben a „Szocialista Könyvtár" sorozatban újra megjelentették „A tőke és a munka harcát"-t, Horváth Zoltánnak a valódi problémákkal, Szabó örökségének felmérésével, Szabó és a jelenkor viszonyával viaskodó előszavával. Ezenkívül néhány rövidebb cikk és megemlékezés is megjelent róla a szocialista sajtóban Justus Pál, Kőhalmi Béla és Kálmán József tollából.

Látnivaló, hogy elsősorban a párt balszárnya tűzte zászlajára Szabó nevét, de ezt a zászlót akkor az egész párt lobogtatta, hiszen súlypontja 1945 után az MKP-val folytatott versengésben erősen balra tolódott. Szabóra tehát mindenekelőtt, mint forradalmi hagyományra volt szüksége a Szociáldemokrata Pártnak, másodsorban pedig, mint a párt által elfogadott és egyedül képviselt antinacionalista történetszemlélet és nemzetfelfogás megalapozójára és legtekintélyesebb művelőjére. Az SZDP 1945 utáni arculatának talán legmarkánsabb vonása volt ez a „másik Magyarország" szemlélet, amely a feudális maradványokra és a nacionalista öncsalásra vezette vissza az ország romlásának és a fasizmus szakadékába zuhanásának okait, s az ideológiai mételyt – alapjában rokonszenves, de sokszor túlzó és doktrinér türelmetlenséggel – a társadalom és a szellemi élet mélyeiből is nyomban ki akarta gyomlálni. Ez a szemlélet és törekvés állította szembe a pártot a kommunista-parasztpárti ideológiai koalícióval, amelynek Révai József és Darvas József lettek a fő építőmesterei.

A Szabó Ervin körüli 1945 utáni szociáldemokrata buzgolkodást és kommunista hallgatást alapjában véve ugyanazok az okok magyarázzák. Az a tény, hogy 1949-ig mindössze két érdemleges írás jelent meg a kommunista sajtóban Szabó Ervinről (1946-ban Mód Aladáré, 1948-ban Fogarasi Béláé), világosan mutatja, hogy az MKP ezidőben egyszerűen nem tudott vele mit kezdeni. Igaz, a másfél évtizeddel korábbi kiközösítés eszmei okai pillanatnyilag érvényüket veszítették, hiszen a legálissá lett párt az első években éppen nem a bolsevik élcsapat, hanem egy nemzeti-demokratikus tömegpárt szerepére pályázott, s nemhogy ragaszkodott volna a színtiszta lenini-sztálini elvekhez, de még saját múltját, 1918–19-es születési körülményeit és tűzkeresztségét, internacionalista és forradalmi hagyományait is igyekezett feledtetni.

Az MKP számára tehát a szocialista ideológia avagy a marxizmushoz való viszony szempontjából most lehetséges lett volna Szabó vállalása (sőt, bizonyos értelemben most ő volt a „marxistább"!) Ami igazán akadályozta ezt, az – a múltra és a jövőre tekintésen túlmenően – a nemzeti integrálódás szempontja volt. Az MKP ezidőben a kuruc, a 48-as, a kossuthi örökség folytatójának vallotta magát, s a Szabó-féle koncepció ezzel szöges ellentétben állt. A magyar kommunisták csak azután tértek meg – pontosabban: közeledtek ismét – Molnár Erik ösztönzésére ehhez a marxistább koncepcióhoz, hogy 1956-ban kénytelenek voltak megtanulni: mégsem lehet egyszerre alakítani a kurucok és a muszkavezetők szerepét. Szabó Ervin tehát, aki életében egyre messzebb távolodott a marxizmustól, paradox módon, késői örökség gyanánt, három-négy évtizeddel a halála után a *marxistább* szemlélet és politika jelképe és orientációs pontja lett előbb a szociáldemokrata, majd a kommunista párt számára.

Ez az évtizedes különbség azonban – más tényezők mellett – nem csekély feszültségeket okozott a két párt között. A szociáldemokrata publicisztika csípősebb válfaja „**darutollas marxizmus**"-nak gúnyolta az MKP nemzeti-fügetlenségi attitűdjét, a kommunista ideológusok viszont elég ingerülten reagáltak az SZDP felől érkező marxista kioktatásokra és Szabó Ervin ezzel összefüggő „birtokbavételére". Válaszuk egyik, közvetett módja az volt, hogy már 1946-ban Révai „Marxizmus és magyarság" című kötetében – az említett kisebb kihagyásokkal – újra kiadták 1931-es keményen elutasító Szabó-tanulmányát, a *Társadalmi Szemlé*-ben pedig Mód Aladár reagált közvetlenül a Népszava-kiadású Szabó Ervin-kötetre, s a benne foglalt szociáldemokrata üzenetre. „Szabó Ervin és a munkásegység útja" című tanulmányáról elmondható, hogy a téma kommunista irodalmának egyik legérdekesebb legátpolitizáltabb és bizonyára legőszintébb darabja.

Mód azzal kezdi, hogy örömmel *kell* üdvözölni a könyv új kiadását, s azt is, hogy az SZDP Szabó Ervinhez fordul vissza, hiszen „alig van még valaki a magyar munkásmozgalom múltjában, aki méltóbb volna rá, hogy kultuszában találkozzék a két párt, s így kiindulópontjává váljék a két munkáspárt közti együttműködés ideológiai elmélyítésének". Ezt azonban szerinte megnehezíti egyrészt Jászi Oszkár „rég megcáfolt kommunista- és szovjetellenes" Szabó-életrajzának újraközlése, másrészt Szabó történetfelfogásának az előszóban jelentkező „kritikátlan ünneplése".

Az illegális KMP harcosának és a régi marxistának fájdalmat és keserűséget okoz, hogy az ideológiailag külön is lenézett szociáldemokraták kérhetik számon pártján a marxizmust és az osztályszemléletet. Kicsit ügyetlenül bizonygatja: „mi nem kevésbé a marxizmust tartjuk végső célunknak, mint testvérpártunk". Meg kell tudni különböztetni, írja sértődötten, „az igazi nemzeti politikát a darutolltól, a marxizmust az osztályharc jelszavával való hangoskodástól".

Hevesen tiltakozik az ellen, hogy az MKP „nemzeti politikáját" a magyarság és a marxizmus összekapcsolását bárki is taktikai manővernek tekintse, ugyanakkor viszont sérti, hogy kétségbe vonhatják az ilyen tételek marxista voltát: „Kossuth Lajos és 1848 az új népi demokratikus Magyarország legméltóbb történeti eszményképe, történeti kiindulópontja". Mód még Révain is túlmegy a Szabó-féle – egykor minden hazai marxista által elfogadott – 48-as kép teljes elvetésében.

Mindezek mögött azonban egy reális és a mai távlatból világosan látható motívum rejlik: félelem a doktrinérségtől és valóságos rettegés az ebből eredő elszigetelődéstől.

Meg kell győznünk, hajtogatja, „egész népünket, hogy minden kérdésben nem ellenére, hanem vele együtt kívánunk előrejutni." Ez a szorongás húzódik végig az egész tanulmányon. „Szabó Ervin felfogásának egyoldalúsága – írja – nem volt független az első világháborút megelőző munkásmozgalom elszigetelődésétől, attól, hogy ez nem volt képes saját mozgalmát helyes politikai vonalvezetéssel a parasztsággal és az értelmiséggel való szövetséggé kiszélesíteni, s így nem volt képes megoldani 1918–19 feladatait." Az ezért való felelősség nem csekély részét egyenesen Szabóra hárítja: „A munkásmozgalom baloldali vezéralakjának korlátozott szemlélete hozta magával, hogy a magyar munkásság határozott terv, a többi osztályokhoz, elsősorban a parasztsághoz való viszonyának tisztázása nélkül került 1918–19 nagy feladatai elé". Az MKP-val ellentétben – fejti ki – az SZDP nem vonta le a múlt tanulságait, változatlaul doktrinér magatartást tanúsít a nemzeti történelemmel és politikával szemben, s ezt igyekszik most alátámasztani Szabó tekintélyével, könyvének minden kritika nélküli újrakiadásával.

Szabó ideológiai kulcsszerepe tehát Módnál hallatlanul kiszélesül az összes korábbi értékelésekhez képest. A mellette vagy ellene való állásfoglaláson fordul meg a magukat marxistának valló pártok egész politikai vonalvezetése, a nemzet egészéhez fűződő viszo-

nya. Ellentétben Révaival s még inkább Kunnal, akik elsősorban (Kun persze kizárólag) liberális, demokratikus és etikai – tehát *jobboldali* jellegű – elfajulással vádolták Szabót, Mód beállításában az általa képviselt szemlélet volt az érvényben levő nemzeti egységpolitika és a létfontosságú munkás-paraszt szövetség *balos*-szektás fő akadálya. Ráadásul a két írás csaknem egy időben jelent meg.

Ilyen kiáltó ellentmondásra részben persze megintcsak Szabó ellentmondásossága nyújtott lehetőséget. De a mélyebb ok ezúttal mégis inkább a kommunista stratégia és taktika ellentmondásaiban keresendő.

Mód Aladár jóhiszeműen védelmezte azt a népfrontos jellegű politikát, amely, ha nem hozott is komoly eredményeket a háború végi antifasiszta ellenállásban, utána határozottan bevált, jól segítette az MKP negyedszázados elszigeteltségének felszámolását, új, lelkes fiatal erők csatlakozását s egy nem jelentéktelen szimpatizáns réteg kialakítását a párt körül. A Kossuth-ellenes, internacionalista és szocialista Szabó Ervin kétségkívül nem lett volna ideális cégér egy hangsúlyozottan nemzeti jelszavakkal dolgozó politikához, mely a párt szocialista vagy éppenséggel kommunista végcélját a Sztálin által még teljes bizonytalanságban tartott jövőig nemhogy nem tisztázta, de egyszerűen fiókba zárta. De Szabó neve akkor sem lett alkalmasabb zászló, amikor – Sztálin intésére – a függetlenségi és nemzeti egységpolitikából csak a nemzeti szólamok és díszletek maradtak meg, s jött a Rákosi-féle „szalámitaktika", a mind brutálisabb államhatalmi erőszak és – Mód Aladár reményeivel és fogadkozásaival ellentétben – „a nép ellenére való előrejutás".

Révai, aki a magyar népfront-politika főideológusa és történeti koncepciójának kialakítója volt, minden jel szerint nem meggyőződés nélkül képviselte ezt a stratégiát, de eleve kerülőútnak tekintette, előkészületnek a hatalom vagy legalábbis a hegemónia megszerzéséhez, azaz egy nemdemokratikus állapothoz. A politika és az elvek e fordulatára számítva tarthatta szükségesnek, hogy Szabót eleve, azaz továbbra is kirekesszék a párt-ideológiai összetevői közül (amelyekbe egyébként más hazai szocialista gondolkodó, de még József Attila sem igen fért bele, a szocialista ellenes Kossuth és a plebejus Petőfi viszont igen, s valamennyire Ady is).

Szabó és a kommunista ideológusok között nem a nemzethez és a potenciális szövetségesekhez, hanem a hatalomhoz való viszonyban volt – és maradt – az igazi különbség.

Szabó egy gyötrelmesen kimunkált elvi néző- és álláspontot képviselt, amely igaza vagy legalább is szükségessége tudatában vállalta – vállalhatta – az elszigeteltséget is egy eleven, pluralisztikus szellemi és politikai közegben, amelyre fokozatosan kívánt és tudott is hatni, mert egyoldalúságaival együtt is *volt* benne funkciója. Szabó ugyanis életében és utóéletében is mindig csak *eszmei* hatásra törekedett, illetve számíthatott.

Eszmei örökségének csakis egy tartósan demokráciára berendezkedő kommunista pártban lett volna helye, s erőteljes antifeudalizmusával bele is fért volna az 1945 utáni demokratikus periódus politikájába. A leninista párt viszont – rugalmasan, dialektikusan kezelve az elveket – elsősorban mindig politikai hatalomra törekszik. És éppen *ennek* volt akadálya hol Szabó „anarchizmusa", hol liberalizmusa és etikai idealizmusa, hol pedig „nemzetidegensége".

Ez a viszony tehát végeredményben oly módon egyszerűsíthető, hogy az alapjában véve demokratikus beállítottságú Szabó Ervin nem volt beilleszthető a kommunista mozgalom ideológiájába. Ezért is látta be végül az MKP, hogy nem tud mit kezdeni vele, s leghelyesebb, ha hallgat róla.

Egy 1948-as, viszonylag kiegyensúlyozott és tisztességes hangú *Szabad Nép*-beli megemlékezés után, amelyben Fogarasi Béla rezignáltan, de nem jogtalanul állapítja meg, hogy Szabó végül „letért a marxizmus álláspontjáról", 1952-ben, születésének 75. évfor-

dulóján ugyanő már csak álnéven ír róla egy rövid, jelentéktelen, elhatároló cikket. Egyébként hosszú évekig az a „halotti csend" uralkodott Szabó Ervin hányatott utóéletében, amit Révai már 1928-ban tévesen konstatált. Most éppen ő őrködött fölötte.

A Rákosi-korszak végén, a kezdődő olvadás légkörében bukkant fel ismét neve és alakja a feledésből. 1956 után művei is kezdtek újra megjelenni – bár összegyűjtött munkáinak kiadását mindmáig megakadályozták –, s róla is mind többen és többet írtak. Szerepéről itt-ott viták is folytak, s ha ezek természetesen nem nélkülözték is az ideológiai vonatkozásokat, közvetlen politikai töltésük már nincsen, és a belátható jövőben is inkább csak akkor lehet, ha valamiképpen összekapcsolódnak a szocializmus életképessége körüli mai vitákkal. Az újabb Szabó Ervin-irodalom értékeléséhez mindenesetre nagyobb távlat szükséges, ez már a jövő feladata.

Számos tetszhalála és ugyanannyi feltámadása arra engednek következtetni, hogy Szabó nem egykönnyen hagyja magát elfelejteni, öröksége eleven, termékeny és nyugtalanító, áttöri az évfordulós megemlékezések korlátait. Egykori tisztelői nem hiába mondogatták róla, hogy a jövőnek dolgozott. Bizonyára őrá is érvényes, amit élete végén ő írt Marxról: „akiben az általános emberinek tüze lobogott, az sohasem fog megszünni új látások, új megismerések, új szellemi örömök forrásául szolgálni a késői nemzedéknek".

Arcképek a magyar bolsevizmus történetéből

A most induló **Arcképek** rovatot szerkesztőségünk olyan elemző, értékelő, kritikai tanulmányok közlésére szánja, amelyek – hűen a Századvég által eddig is követett szellemhez – történelmi hitelességgel mutatják be a magyar bolsevizmus történetének legfontosabb szereplőit. A tervek között szerepel Kun Béla, Gerő Ernő, Landler Jenő, Nagy Imre, Rajk László, Rákosi Mátyás, Révai József, Lukács György és mások politikai portréjának megrajzolása.

A történeti hűség elvét elsődlegesnek tekintve nem vállalhatjuk a heroizáló sem pedig a deheroizáló szemléletet, így nem kívánunk *szobrokat emelni sem pedig ledönteni.* Meggyőződésünk, hogy e kérdésekben – ugyanúgy mint a többiben is – nem mítoszokra, hanem *kimondott és vállalt igazságokra* van szükség. (Megengedve és elfogadva persze, hogy igazságaink többfélék lehetnek.)

Úgy tűnik – és ezt szerkesztőségünk szomorúan veszi tudomásul –, hogy már az első lépésnél nem várt nehézségekkel kell szembenéznünk. Az elsőnek tervezett *Nagy Imre* portré fenti elvek szerinti megrajzolása ugyanis *lehetetlennek bizonyult.* Természetesen nem csodálkozhatunk azon, hogy Nagy Imre életművének, politikai szerepének, személyiségének megítélése halála után harminc esztendővel is elsősorban *politikai,* s nem történeti kérdés. Az is érthető, hogy a hiteles kép felvázolását az életrajzi és történeti adatok hiányossága is nehezíti, világos továbbá, hogy a *politikai erőtérben* Nagy Imre – a szereplők mindegyike számára másként –, de *politikai szimbólum.* Azt azonban, hogy a történeti igazság ismét alárendelődik – igaz immár különböző – (párt) politikai érdekeknek és törekvéseknek, rendkívül nagy veszélynek tartjuk – a létrejövő független politikai szervezetek számára is. Meggyőződésünk, hogy harminc év hallgatás után csak – különböző – igazságaink kimondása lehet a mindenféle távlatos politikai koncepció egyedüli alapját szolgáltató *morális megújulás* záloga. E nélkül a „stratégiai célok" könnyen olvadhatnak szét a kisszerű taktikázás „realizmusában".

A Századvég legfontosabb törekvése a *szellemi függetlenség* ilyen értelmű megőrzése, márpedig ennek értelmében, ahogy az állami cenzúrát eddig is elutasítottuk, csak úgy más politikai szempontok elsődlegességét sem fogadhatjuk el. Így szerkesztőségünk a „ködfátyol oszlató" munkához Nagy Imre esetében – a hiteles portréról nem lemondva – egyelőre csak dokumentumok közlésével tud hozzájárulni.

A következő összeállítással egyúttal tisztelegni is akarunk a forradalom 30 évvel ezelőtt kivégzett miniszterelnöke előtt.

A következő oldalakon olvasható Nagy Imre-szövegek forrásául a Magyar Füzetek kiadásában Párizsban 1984-ben Nagy Imre: „A magyar Nép védelmében" (Vitairatok és beszédek 1955–1956) címmel kiadott gyűjtemény szolgált.

NAGY IMRE

A MAGYAR NÉP VÉDELMÉBEN

Bevezetés

Előre kívánom bocsájtani, hogy dolgozatomat az SZKP XX. kongresszusa előtt írtam, nagyrészt 1955 nyarán s alapjában 1955 szeptemberében készültem el vele. Arra számítottam, hogy pártügyemet a MDP Központi Vezetősége, amint azt az 1955. márciusi határozat leszögezte, felgyógyulásom után, a múlt év őszén tárgyalni fogja. Ezt remélve, dolgozatomat a Központi Vezetőségnek készültem benyújtani, mint részletesen kidolgozott és elvileg megindokolt válaszomat az 1955 március óta széles nyilvánosság előtt ellenem folytatott vádaskodásokra. Mint ismeretes, ügyem tárgyalására nem került sor, nem adtak semmiféle lehetőséget nézeteim kifejtésére, az alaptalan vádak és rágalmak cáfolására. Ezért dolgozatom nem került annak idején a párt fórumai elé, s kizártak a pártból anélkül, hogy nézeteim eszmei harc keretében pártszerű eszközökkel tisztázódtak volna.

Azóta nagyjelentőségű események játszódtak le a szemünk előtt, amelyek közül kiemelkedik az SZKP XX. kongresszusa. Ez arról győzött meg, hogy nézeteim írásbafoglalása, az ellenem emelt vádak elvi szétzúzása és a rágalmakkal az évek szembeállítása nem volt hiábavaló, mint ahogyan az sem volt hiábavaló, hogy kizárásom után, majd később a XX. kongresszus után, az új helyzetnek megfelelően dolgozatomat egy-két fejezettel kiegészítettem, amelyek megírásának időpontját a fejezet végén dátummal külön megjelöltem. De nem volt hiábavaló dolgozatom elkészítése azért sem, mert a XX. kongresszus után olvasva, megerősített korábbi meggyőződésemben, az alapvető elvi kérdések tekintetében álláspontom helyességében.

Az utóbbi idők eseményei megérlelték bennem azt az elhatározást, hogy dolgozatomat – amennyire ezt a körülmények lehetővé teszik – a párt nyilvánossága elé bocsássam, ítéljen maga a párttagság az ellenem elhangzott vádakra adott válaszom fölött.

Eddig hallgattam, mert elhallgattattak. Most úgy érzem, hogy a párt iránti kötelességem megszólalni. Erre több körülmény indított. Először a legutóbbi taggyűléseken a párttagság ama jogos követelése, hogy pártügyemet vigyék a párt nyilvánossága elé, adjanak lehetőséget nézeteim kifejtésére. A másik körülmény, amely megszólalásra bír, az a példátlan hazudozás, rágalmazás és gyalázkodás, amely ellenem folyik, mellyel a párt nevében mocskolódó, tisztesség ne essék szólva „vezető" megcsúfolja a kommunista magatartást, eszmeiséget és erkölcsöt, s amely a XX. kongresszus óta annyiszor hangoztatott „eszmei harcot" érvek helyett változatlanul rágalmakkal és szemérmetlen hazudozással vívják, eszmei térről pedig személyi térre terelik. Dolgozatomban bizonyítani kívánom, hogy nem követem őket ezen, a lenini pártszerűséggel és kommunista morállal szöges ellentétben lévő úton, és megmaradok az érvekkel vívott eszmei harc területén.

Végül az indított e dolgozatom kézbeadására, hogy a párt és a magyar sajtó, a lapok és a folyóiratok semmiféle lehetőséget nem adtak dolgozatom nyilvános vitára bocsájtására, és a párttagsággal vagy a széles közvéleménnyel való megismertetésének minden más eszközétől is megfosztottak.

A pártvezetésben az 1953. júniusi Központi Vezetőségi határozat óta, lappangó elvi-politikai és személyi ellentétek a Központi Vezetőség márciusi, majd áprilisi határozataival kerültek a párttagság és a széles közvélemény elé, egyoldalúan, az ellenem emelt vádak formájában. A személyes kérdést kikapcsolom, bár az ellenem folyó politikai hajszában

jelentős szerepe van és egyik oka annak, hogy a párton belüli ellentétek, a viták és eszmecserék egyedül helyes elintézésének útjáról a személyeskedés pártszerűtlen útjára tévedtek. Annál fontosabb a felmerült elvi ellentétek tisztázása. A marxizmus–leninizmus tanításainak tisztaságáért és a magyar viszonyokra való helyes alkalmazásáért folyó harcról, végső következményükben a néphatalom megtartásáról van szó. Ez van az elvi-politikai ellentétek mélyén. Ezeket a kérdéseket nyilván nem lehet egyoldalú vádak alapján hozott határozatokkal tisztázni és eldönteni. Ennek elengedhetetlen előfeltétele, hogy a felmerült elvi-politikai ellentéteket vita és eszmecsere útján, elvi alapon, az érvek erejével és a párt széles nyilvánossága előtt kell tisztázni. Erre mindenképpen szükség van. Azért is, mert ez az egyedüli helyes marxista tudományos módszer, ez a pártszerű módszer is elvi kérdések tisztázására. De szükség van erre azért is, mert a vitás kérdések a pártélet és a szocializmus építése terén egyaránt alapvető kérdések. Végül szükséges azért is, mert a vádak a Politikai Bizottság egyik volt tagja, a Minisztertanács volt elnöke ellen hangzottak el, és a párt tagsága is, az ország népe is teljes joggal világosan látni akarja, mi is történt tulajdonképpen.

Rákosi Mátyás a Somogy megyei kommunista aktíva ülésen többek között a következőket mondta: „...a kommunista pártban nem lehet kétféle szervezeti szabályzat, kétféle törvény: egy a vezetőkre, mondjuk a Politikai Bizottság tagjaira, és más az egyszerű tagokra. Ebben a tekintetben nem lehet különbség a párttagok között. Aki hibát csinál, – ezt kimondotta a III. kongresszus – tekintet nélkül a pártban, vagy egyebütt viselt állásra, személyére – azért a párt előtt felelni kell... A párt helyesen tette, amikor kivitte a kérdést a kommunisták százezres tömegei és a dolgozó nép milliói közé. Ezzel megmutattuk, hogy nálunk nincs olyan kérdés, amit nem vihetnénk nyugodtan a dolgozó nép ítélete elé."

Mindez helyes és igaz, ha egyforma mértékkel mérünk. A párttagok között tehát ne legyen különbség: mindenki feleljen a saját hibáiért – személyre való tekintet nélkül – akár Nagy Imréről, akár Rákosi Mátyásról legyen szó. Én azzal a pártszervezeti szabályzatban lerögzített jogommal kívánok élni, amely biztosítja számomra a lehetőséget arra, hogy Rákosi Mátyás hibáit és felelősségét ugyanúgy, ahogyan ő velem tette, a párt elé tárjam. Ennek és az általa ellenem emelt vádaknak az egybevetéséből állapítsa meg a párt tagsága és a dolgozó nép, ki, milyen hibákat követett el, kit miért terhel felelősség. Egyetértek azzal a megállapítással is, hogy nálunk nincs olyan kérdés, amit ne vihetnénk nyugodtan a nép ítélete elé. De itt is mérjünk egyenlő mértékkel a párttagok egyenjogúsága alapján, és ne csak Nagy Imre kérdését, hanem Rákosi Mátyás kérdését is vigyük nyugodtan a nép ítélete elé. Az ilyen követelés jogosságát éppen Rákosi Mátyás állapította meg. Remélem, hogy nem tagadja ezt meg most sem, amikor saját személyéről van szó.

A Politikai Bizottságban a kiéleződött elvi ellentétek kérdésében 1954 novembere és 1955 januárja között többször kifejtettem nézeteimet. Ezt foglaltam össze röviden a Központi Vezetőség márciusi üléséhez intézett beadványomban.

Súlyos nézeteltérések voltak az 1954. őszi politikai és gazdasági helyzet értékelésében.

A Központi Vezetőség 1954. októberi ülése után, a hozott helyes határozatok végrehajtásának kezdeti eredményeképpen kétségtelenül enyhült az ülést megelőző feszült helyzet, nőtt a párttagság bizalma a vezetés iránt és saját önbizalma a feladatok sikeres megoldására, erősödött a tömegek bizalma a párt és a kormány iránt, reményekkel néztek a jövőbe.

Ezt mutatja az is, hogy a IV. negyedév termelési számai kedvezőbben alakultak az éves számoknál. Igen jelentős volt az export-tervek teljesítése (950 millió dev. Ft), ami jóval túlhaladta a negyedéves átlagot. A vásárlóerő és árualap egyensúlya mutatja, hogy sikerült

ebben az időszakban jelentkező csúcsforgalmat viszonylag zökkenőmentesen lebonyolítani. Az év végére 1953-hoz viszonyítva a belkereskedelem területén 15 %-kal nagyobb készlet állt rendelkezésre. A bankjegyforgalomnak 1953 júliusa óta állandó és jelentős mértékű emelkedése 1954 IV. negyedében bizonyos mértékig szünetelt. Bizonyos javulás mutatkozott abban a tekintetben is, hogy az ipar a termelékenységi tervet jobban teljesítette, mint a termelési tervet. Tehát október után gazdasági téren a begyűjtést kivéve – ahol változatlanul rossz volt az eredmény – bizonyos javuló tendencia volt, amit hiba lett volna túlbecsülni, de nem volt helyes észre sem venni.

A párt politikájának igen jelentős sikere volt – mint azt pártdokumentumok megállapítják – a Hazafias Népfront mozgalom életrehívása és eredményes kibontakozása. A kezdeti hibák és gyermekbetegségek ellenére, amelyeket menetközben ki kell küszöbölni, a Hazafias Népfront mozgalom komoly segítséget tudott adni a párt és a kormány politikájának, a június óta követett és általunk új szakasznak nevezett politikának gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt.

A Hazafias Népfront mozgalom országszerte erősítette a néptömegek politikai aktivitását a helyi, országos és nemzetközi kérdések iránt, sikeresen járult hozzá a helyi gazdasági lehetőségek kibővítéséhez, sokirányú társadalmi munkakezdeményezések elindításához.

Hasonló képet mutatnak az októberi plénumot követő másik országos politikai esemény, a helyi tanácsok választásai, amelyeknek döntő jelentősége a párt és kormány politikájára kétségtelen. Pártdokumentumok megállapítják, hogy az 1954. november 28-i tanácsválasztás pártunk és népi demokratikus rendszerünk komoly sikere volt. Erősödött a párt kapcsolata a dolgozókkal, tovább szilárdult a munkás-paraszt szövetség, növekedett az államhatalmi szervek tekintélye. Ünnepélyes és bensőséges politikai légkör alakult ki, a választópolgárok túlnyomó nagy többsége hitet tett a szocializmus építésének alapvető célkitűzései mellett és kifejezésre juttatta, hogy kész követni a pártot és a kormányt az új szakasz politikájának megvalósításában. A választás sikere népi demokráciánk külső és belső ellenségeinek kudarcát jelentette.

Így értékelte a párt hivatalos dokumentumokban az október után kialakult helyzetet. Voltak eközben természetesen hibák és hiányosságok is, kialakultak veszélyek, melyek ellen fel kellett venni a harcot. Összegezve: mégis az 1954. október utáni szakaszt a népi demokrácia, a párt erőinek növekedése, a szocializmus építése alapjainak kiszélesítése és megszilárdulása jellemezte. A bajok és hibák eltúlozása, az az ijesztő kép, amit a párt és az ország helyzetéről Rákosi Mátyás festett, rendkívüli veszélyeket rejtett magában: a június óta folytatott politikánk lejáratását, a párt és az ország letérítését a júniusi útról, olyan nézetet, hogy jobb visszatérni a régihez.

Ebből a szemléletből fakadt a jobboldali veszély kérdése, amelynek eltúlozásával nem értettem és nem értek egyet. Azt el kell ismerni, hogy az elmúlt több, mint másfél év alatt egyoldalúan folytattuk a harcot a „baloldali" nézetek és veszélyek ellen és elhanyagoltuk a harcot a jobboldali veszély ellen. Ez kétségtelenül hiba volt. Ezen annál is inkább változtatni kellett, mert kommunista pártban sohasem lehet csak az egyik elhajlás, vagy veszély ellen harcolni, továbbá mert nálunk a kialakult helyzetben a jobboldali veszély növekedettt. Ebből következik, hogy a párt figyelmét jobban erre kellett irányítani és a párt eszközeivel, agitációval, propagandával, az ideológiai munka hatékonyabbá tételével fokozni kellett az ilyen irányú tevékenységet a jobboldali veszély leküzdésére. Szerintem az lett volna helyes, ezt megértette volna a párttagság. De nem helyeselhetem azt, hogy a nagyon eltúlzott belső bajok és veszedelmek ideológiai alátámasztására, szinte robbanásszerűen, a jobboldali főveszélynek a párt és a közvélemény soraiba való, sem meg nem indo-

kolt, sem meg nem magyarázott bevetésével összezavartuk a párttagságot. Később a jobboldali főveszélyből veszély lett, a határozati javaslatban pedig arról volt szó, hogy fokozódik a jobboldali veszély. A Politikai Bizottságnak ebben a kérdésben megmutatkozó bizonytalansága is mutatja, mennyire nem volt ez a komoly kérdés átgondolva és kidolgozva. Nem volt helyes az sem, hogy ha ilyen súlyos veszély lép fel a pártban, mint amilyennek a jobboldali veszélyt minősítették, amely állítólag elárasztotta a pártot és az országot, miért nem vitték a Központi Vezetőség elé ezt a nagyhorderejű kérdést, már csak arra való tekintettel is, hogy alig 4–6 héttel azelőtt zajlott le az októberi plénum, amely a jobboldali veszély elleni harcra is felhívta ugyan a figyelmet, de a főtüzet mégis a baloldali elhajlás és veszély ellen irányította. A Politikai Bizottság és abban az időben elsősorban Farkas Mihály a Központi Vezetőség határozatától eltérő vonalat vitt és nem követte a Központi Vezetőség megfelelő határozatát.

Az sem volt helyes és ma sem helyes, hogy a jobboldali veszély elleni harcot, amely feltétlenül szükséges, nem pártszerű módszerekkel és a párt politikai eszközeivel, hanem elsősorban és főképpen adminisztratív eszközökkel, megfélemlítéssel, ledorongolással, elbocsájtásokkal stb. próbálták folytatni.

Összegezve: márciusi beadványomban megállapítottam, hogy a pártnak nem lehet csak egy fronton; csak a „baloldali", vagy csak a jobboldali hibák és veszélyek ellen folytatni a harcot, mint az a legutóbbi időkig történt. Ideológiailag, politikailag fel kell fegyverezni a pártot a jobboldali hibák és nézetek, azok veszélye elleni harcra, de úgy, hogy ne fegyverezzük le a pártot a baloldali hibák és veszélyek előtt, amelyeknek a mi pártunkban talán mélyebb gyökerei vannak, mint másutt.

Véleményem szerint a pártot feltétlenül arra kell orientálni, hogy jelenleg a figyelmet fokozottabban a jobboldali veszélyre irányítva, mindkét fronton harcolni kell a jelentkező hibák és veszélyek ellen. Eközben feltétlenül figyelembe kell venni azt, hogy egyik vagy másik elhajlás, vagy veszély a pártmunka vagy az élet különböző területein egyidejűleg is jelentkezik.

Széles körben a párton belül az a vélemény alakult ki, és ilyen természetű aggályaim nekem is voltak, amelyek azóta beigazolódtak, hogy nem is a június óta folytatott politikánk végrehajtása során elkövetett hibák kijavításáról van szó, gazdasági, politikai és kulturális téren, valamint a párt vezetésében és a pártéletben, ami feltétlenül szükséges és helyes, s azt magam is teljes erővel végrehajtom, amint arra az általam aláírt nyilatkozatban vállalkoztam is, hanem a júniusi politika revíziójáról, a június előtti politika alapjaira való visszatéréséről van tulajdonképpen szó. Az események ezt igazolják. Ez pedig katasztrofális úgy a pártra, mint az országra. Legsúlyosabb következményeképpen a párt elszakad a tömegektől, ami az ország belső helyzete szempontjából is, de nem kevésbé a nemzetközi helyzet alakulására való tekintettel is, szinte beláthatatlan következményekkel járhat.

Mindezekre való tekintettel szükségesnek tartottam a határozati javaslatban kihangsúlyozni, hogy a párt és a kormány politikája gazdasági, politikai, kulturális téren, lényegében nem lehet más, mint a marxizmus–leninizmus tanításainak alkalmazása a konkrét magyar viszonyokra, a népgazdaság szocialista átalakulása és továbbfejlesztése terén, az átmeneti szakasz sajátosságai és a szocializmus építésének objektív törvényszerűségei alapján. Ennek a politikának magában kell foglalnia a szocialista iparosítást, mint a szocialista átalakulás fő eszközét és alapját, a nehézipar (a termelőeszközök termelésének) elsőbbségét ugyanúgy, mint a mezőgazdaság szocialista átalakulását. A párt gazdaságpolitikájában döntő tényezőnek kell lenni a munka termelékenységének és az önköltség csökkentésének, amelyre eddig teljesen helytelenül, kellő figyelmet nem fordítottunk, amit most komoly erőfeszítéssel pótolni kell.

Beadványomban hangsúlyoztam, hogy az új szakasz, a júniusi politika nem a marxizmus–leninizmus elvi vonalától eltérő, azzal ellentétben álló, vagy vele összeegyeztethetetlen politika, amit valamilyen kényszerhelyzetben vállalt a párt. Ezt tisztázni kell azért, mert fennáll az a veszély, hogy a gazdasági és politikai helyzetben, az irodalomban stb. mutatkozó hibák és bajok miatt, továbbá a jobboldali veszély eltúlzása miatt a júniusi politika, mint valami jobboldali elhajlás kerül a párttagság tudatába. Ez pedig elkerülhetetlenül a júniusi útról letéréshez és a régi hibás politikához való visszatéréshez vezet.

Ezért hangsúlyoztam, hogy a Központi Vezetőség mondja ki, hogy a korábban felmerült és a Központi Vezetőség plénumán feltárt tényleges hibákat menetközben kijavítva, a júniusi határozatok szellemében haladjunk előre a szocializmus építésének útján.

A beadványomban kifejtett nézeteket változatlanul vallom továbbra is, mert meggyőződésem, hogy azok a súlyos hibák, amelyek pártunk politikájában a júniusi határozat előtt megtörténtek, túlzó „baloldali", szektárius antimarxista nézetekből fakadtak, amelyeknek fő képviselője pártunkban Rákosi Mátyás vezetésével az a „négyes" volt, amelyet a júniusi Központi Vezetőségi határozat súlyosan megbélyegzett. Rájuk tökéletesen illik Lenin megállapítása:

„Az igazi forradalmár számára a legnagyobb veszély – sőt talán az egyetlen veszély – a túlzott forradalmiság, amikor megfeledkezik arról, hogy milyen határok és körülmények között helyénvaló és eredményes a forradalmi módszerek alkalmazása. Az igazi forradalmárok legtöbbször éppen akkor törték ki a nyakukat, amikor a ‚forradalmat' nagy betűvel kezdték írni és csaknem valami isteni tüneménnyé avatták, amikor kezdték elveszteni a fejüket és képtelenné váltak arra, hogy a legnagyobb hidegvérrel és teljesen józanul megfontolják, mérlegeljék, ellenőrizzék, hogy mikor, milyen körülmények között, melyik területen kell áttérni a reformista cselekvésre. Igazi forradalmárok csak abban az esetben pusztulnak el (nem külső vereség, hanem ügyük belső kudarca esetén) – de ebben az esetben minden bizonnyal –‚ha elvesztik józanságukat s fejükbe veszik, hogy ‚a nagy' győzelmes világforradalom minden néven nevezendő feladatát, minden körülmények között, a cselekvés minden területén feltétlenül forradalmi módon tudják és kötelesek megoldani.

Aki ilyen dolgot ‚vesz a fejébe', az elveszett, mert sarkalatos kérdésben ostobaságot vett a fejébe, a könyörtelen háború idején (márpedig a forradalom a legkönyörtelenebb háború) az ostobaságnak vereség a büntetése.

Miből következik, hogy a nagy ‚győzelmes világforradalom' csak forradalmi módszereket használhat és csak ilyeneket szabad használnia? Semmiből sem következik. És ez határozottan és kétségtelenül nem is igaz. Hogy ez nem igaz, azt teljesen világos már tisztán elméleti tételek alapján is, feltéve, hogy nem hagyjuk el a marxizmus talaját. Hogy ez nem igaz, azt forradalmunk tapasztalatai is megerősítik. Ami az elméletet illeti: forradalom idején éppúgy elkövetnek ostobaságokat, mint bármikor máskor – mondotta Engels – és igazat mondott" – írta és tanította Lenin.

Június előtt pártunk hibáit kétségtelenül a „baloldaliság", a szektarianizmus jellemezte. Az ilyen hibáknak mély történelmi gyökerei vannak pártunkban. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a „baloldai" hibák elkerülhetetlenül jobboldali hibákat szülnek. A júniusi politika meghirdetése, a baloldali hibákkal való szembefordulás óta ilyen hibák mutatkoztak a népgazdaság, a kultúra és ideológia, valamint a társadalmi élet egyes területein.

Ebből világosan következik, hogy az ideológiai harc minden eszközével harcolni kell az elhajlások kiküszöböléséért, a kispolgári hangulatokkal, a kispolgárságnak a munkásosztályra gyakorolt befolyásával szemben. Nem szabad azonban egyetlen pillanatra sem szem elől téveszteni, hogy nem szűntek meg a hazánkban mély gyökeret vert szektáriánus „baloldaliság" kiváltó okai. Mindig az az elhajlás a veszélyesebb, amely ellen nem harcolunk

kellő eréllyel. Ez pedig jelenleg a szektáriánus túlzó „baloldaliság" veszélye. Pillanatnyi szünet nélkül harcolni kell tehát a jobboldali elhajlás mellett a „baloldali" hibák és elhajlások ellen is.

Mindezek mérlegelésével is azonban meg kell állapítani, hogy gazdasági, politikai és társadalmi életünk jelenlegi nehézségei, gyökereiket tekintve a június előtti időkből származnak. Bár a júniusi politika megvalósítása során a nehézségek jó részét sikerült enyhítenünk, vagy megszüntetnünk, ugyanakkor részben a múlt következményeképpen elkerülhetetlenül, részben hibáinkból újabb nehézségek is keletkeztek.

Mindezek figyelembevételével az MDP Központi Vezetőségéhez 1955. május 4-én intézett levelemben leszögeztem, hogy egyetértek a Központi Vezetőség márciusi határozatának irányelveivel és gyakorlati célkitűzéseivel. Ezeket a határozat bevezető része a következőkben foglalja össze.

„A Központi Vezetőség megállapítja, hogy az 1953. júniusi Központi Vezetőségi ülésen hozott határozatok helyesek voltak, s azok ma is változatlanul érvényesek, s a III. pártkongresszus határozataival együtt pártunk politikájának ma is alapját képezik. Ezen határozatok szellemében pártunk változatlanul fő célkitűzésének tartja dolgozó népünk jólétének következetes emelését, szociális, kulturális igényeinek mind nagyobb mérvű kielégítését, a szocialista bővített újratermelés és a munka termelékenységének növekedése alapján. Pártunk e fő célkitűzése mindenekelőtt a nehézipar, az egész szocialista ipar, s a mezőgazdaság fejlesztése alapján biztosítható.

Pártunk továbbfolytatja a mezőgazdaság szocialista átépítésének, a termelőszövetkezetek fejlesztésének politikáját, az önkéntesség alapján. Emellett továbbra is biztosítja az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztság támogatását, az anyagi érdekeltség elvének érvényesítését, hogy növelhessék termelésüket és mindenekelőtt nagyobb árutermelést érjenek el. Változatlanul érvényesek a kollektív vezetés megteremtése érdekében s a kommunista bírálat, önbírálat, valamint az állami törvényesség biztosítására hozott határozatok."

Ezzel ma is változatlanul egyetértek, ugyanúgy azzal is, hogy a helyes határozatok végrehajtásáért vívott eredményes harc mellett a végrehajtásban hibák és fogyatékosságok is voltak. Hibának tartom, hogy a júniusi határozat opportunista eltorzítását, annak mibenlétét, sem a Központi Vezetőség márciusi, sem áprilisi határozata nem mutatja ki, ezért a pártsajtóban a széles nyilvánosság elé kell tárni (hisz, mint Rákosi Mátyás kaposvári beszédében mondta, nincs mit titkolnunk a nép előtt) a Központi Vezetőség 1955. júniusi határozatát, hogy a végrehajtás során tett intézkedésekkel összehasonlítva, mindenkinek módjában legyen megállapítani, hol, mikor és ki „torzította" el a júniusi párthatározatot. Ez az egyenes és pártszerű módja a kérdés tisztázásának és nem egyszerűen a vád indoklás nélküli kinyilatkoztatása.

Érdemes azt is megnézni, hogy milyen politikai és gazdasági csődtömeget hagytak maguk után a „baloldali" túlzók, milyen örökséget kellett nekünk tőlük átvennünk, amikor 1953 júniusában végleg zsákutcába juttatták a pártot is, a népgazdaságot is. 1953. június óta csaknem két éven át az egész ország, a dolgozó nép minden rétege, a népgazdaság minden ágában a „baloldali" túlzások által okozott súlyos károk helyrehozásán dolgozott. Annak a párt és állami vezetésnek, amelynek Rákosi Mátyás állt az élén, csupán anyagi javakban az ország két esztendei munkája volt az ára. Ki lehet és ki is kell majd számítani, mit jelentett ez milliárd forintokban. De ki tudja pénzzel, milliárdokkal felmérni a politikai, kulturális és erkölcsi kárt, amit a pártnak és az országnak okozott. Azt a politikai és erkölcsi tőkét, amit a júniusi párthatározat és a kormányprogram jelentett, két esztendőn át az ország talpraállítására fordítottuk. Ha mindazt a materiális, politikai és erkölcsi erőt, az úgynevezett „négyes" által okozott károk kiküszöbölése helyett a szo-

cializmus építésére fordítottuk volna, ma bőségben, jómódban élő vidám ország lenne Magyarország. Az örökség azonban igen súlyos volt.

A „baloldali" elhajlók a marxizmus–leninizmus nevében olyan ígéreteket tettek, amelyeket nem tudtak beváltani, amivel lejáratták a marxizmus–leninizmus tekintélyét. Mit ígértek a „baloldaliak"? Azt ígérték, hogy az első ötéves terv ideje alatt 50 %-kal emelik a dolgozók életszínvonalát. Ezzel szemben 1950–54 között az ipari termelés (1938–100) 150-ről 300-ra nőtt, az életszínvonal azonban 1953-ig csökkent, s csak 1953–54-ben, az új szakasz politikája következtében emelkedett 15 %-kal. A munkások 1949-hez képest megduplázták az ipari termelést, 63 %-kal emelték a munka termelékenységét, csökkentették az önköltséget, ennek ellenére reálbérük lényegében az 1949. évi színvonalon állt. A mezőgazdaság fellendítését ígérték, helyette a parasztpolitika „baloldali" eltorzítása következtében súlyosan visszaesett a mezőgazdasági termelés, csökkent az állatállomány. Ismeretes, hogy a tartalék földek területe 1953 tavaszán megközelítette az egymillió katasztrális holdat, ami az ország szántóterületének több mint 10 %-a. A „baloldali" túlzók árubőséget ígértek, s olyan áruhiányt teremtettek, amire nem volt példa a felszabadulás óta, s ha megnézzük most a „baloldali" túlzók programját 1955-ben, ismét ugyanezekkel az ígéretekkel találkozunk, amelyeknek be nem váltása azért fog bekövetkezni, mert ismét nem számoltak az objektív tényekkel, a társadalmi-gazdasági élet törvényeivel. Nem szabad többé olyan ígéreteket tenni, amelyeket nem tudunk beváltani. Nem szabad megrendítenünk a tömegek hitét a pártban, a párt igazmondásában, a marxizmus–leninizmus helyességében.

Elvész a kommunisták becsülete, ha fecsegőknek nézik őket. S ez a veszély napjainkban komolyan felmerül. Ez alapjában rendíti meg a munkásosztály politikai hatalmát, a munkás–paraszt szövetséget, s kihúzza a talajt a kommunisták lába alól. Nem lehet minden hibát és bűnt majd önkritikával jóvátenni. A tömegek kritikája, mint arra a marxizmus klasszikusai és különös erővel Lenin mutatott rá, súlyos fegyver, amely hatalmakat söpörhet el. Nekünk a tömegek olyan kritikájára van szükségünk, amely megerősíti ezt a hatalmat. Erről azonban úgy látszik a „baloldali" túlzók elfelejtkeznek.

Ismeretes, hogy a magyar „baloldali" túlzók többek között s éppen a kollektivizálás túlhajtásának politikájával nagyon visszavetették a magyar mezőgazdaságot fejlődésében. Ennek döntő része volt és van abban, hogy a magyar mezőgazdasági össztermelés több évi átlagban a háború előtti színvonalon mozog. Ezért vannak súlyos bajok a munkás-paraszt szövetség körül, amely nélkül pedig a munkásosztály nem tarthatja fenn hatalmát. A hatalom pedig minden forradalomnak, a miénknek is, alapvető, döntő, központi kérdése. Végső soron azonban a nézeteltérésekben, amelyek a párton belül a jobboldali elhajlás vádjával kapcsolatban felmerültek, elsősorban nem a gazdaságpolitikáról, hanem a politikai hatalomról, annak sorsáról van szó. Azért, mert a „baloldali" túlzók hebehurgyaságukkal alapjában veszélyeztetik a szocializmus építésének nélkülözhetetlen feltételét, a proletárhatalmat, azért, mert a dolgozó tömegek hűségén és bizalmán nyugvó népi hatalom nélkül a szocializmus építése lehetetlen. A „baloldaliak" álradikalizmusa, a tömegekkel való szembefordulása ezt a proletárhatalmat veszélyezteti, mert tagadják azt a lenini tanítást, hogy az uralmon lévő munkásosztály számára a hatalom megtartása és megszilárdítása mindent megelőző feladat. A „baloldali" ámokfutók a dolgozó tömegekben rögeszméikkel előidézett mély politikai válsággal a hatalmat teszik kockára hazánkban. A nézeteltérések, az elvi harc fő kérdése tehát a politikai hatalom megtartásának kérdése, aminek a gazdaságpolitika terén fennálló ellentétek csupán elvi tükröződései és kihatásai.

A „baloldali" túlzók az 1949–52 években a helytelen politikai irányvonaluk megvalósítása során súlyos hibákat követtek el és gyakorlatilag kudarcot vallottak, amit a júniusi

fordulat szükségessége, maga az élet, a legkézzelfoghatóbban bebizonyított. Antimarxista-antileninista elméletüket ennek ellenére nem adták fel. Pedig a marxista–leninista ismeretelmélet arra tanít bennünket (Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus, Szikra, 1954. LÖM. 14. köt. 141. oldal), hogy ha a gyakorlat, az élet, valamilyen elméletet elvet, az elmélet szorul felülvizsgálatra, a gyakorlat kritikája megköveteli az elméletek kritikáját, s nem az életet kell a rossz elmélethez igazítani. A „baloldali" elhajlók az élet által pozdorjává zúzott „elméletüket" elevenítik fel, részben az 1955. márciusi, áprilisi és júniusi Központi Vezetőségi ülés egyes határozataiban, s ehhez a rossz elmélethez idomítják újra a párt és az ország gyakorlati munkáját, mindenekelőtt gazdaságpolitikáját, s mindezt a jobboldali elhajlás elleni harccal indokolják. A „baloldali" elhajlók a fenti határozatokkal olyan eszmei, politikai zűrzavart teremtettek, amelyben nem lehet megállapítani, mi a helyes marxista–leninista álláspont, mi a „baloldali" vagy jobboldali elhajlás, ki milyen elhajló!!! Olyanok teszik ezt, akik saját elhajlásukat a marxizmusra való képmutató hivatkozással próbálják leplezgetni. Ezért térnek ki a vita elől és érvek helyett ledorongolják elvi ellenfeleiket. De vajon lehet-e így eszmei, elvi-politikai vitát folytatni ellentétekről, nézeteltérésekről? Én feltétlenül az elvi vita álláspontján állok. A párt Központi Vezetőségének sem lehet más az álláspontja, tehát biztosítani kell annak lehetőségét. Ez elől nem lehet kitérni. Az elhangzott vádak elvi tisztázást és választ követelnek. Ha a pártban biztosítani akarjuk az elvi egységet, ami ma nincs, meg kell szüntetni az ideológiai és politikai zűrzavart. Ennek pedig egyetlen járható és pártszerű útja – az ellentétek, nézeteltérések tisztázása elvi viták és eszmecserék alapján.

Jelen terjedelmes dolgozatom ebből a célból íródott. Igyekeztem bebizonyítani, hogy a Központi Vezetőség márciusi határozatának az a megállapítása, hogy a „jobboldali nézetek pártunkban és államunkban azért válhattak ilyen veszélyessé, mert Nagy Imre elvtárs beszédeiben és cikkeiben támogatta ezen antimarxista nézeteket, sőt elsősorban ő volt ezek hirdetője" – elméletileg, politikailag meg nem indokolt, alaptalan vád.

Igyekszem tényekkel és érvekkel bizonyítani, hogy minden alapot nélkülöz a Központi Vezetőség áprilisi határozatának az a megállapítása, hogy „... Nagy Imre elvtárs, úgy is mint a Politikai Bizottság tagja, úgy is mint a Minisztertanács elnöke, olyan politikai nézeteket képviselt, amelyek éles ellentétben állnak pártunk összpolitikájával, a munkásosztály, a dolgozó parasztság, a népi demokrácia érdekeivel. Nagy elvtárs arra törekedett, hogy fékezze a szocialista építés motorját, a szocialista iparosítást, benne különösen a nehézipar fejlesztését, a falun pedig a termelőszövetkezeti mozgalmat, a falu szocialista átépítésének a döntő módját. Igyekezett háttérbe szorítani, elhomályosítani a párt vezetőszerepét, s megkísérelte szembeállítani az állami szerveket és részben a Hazafias Népfrontot is a párttal. Nagy Imre elvtárs mindezzel akadályozta a népjólét emelésének szilárd megalapozását.

Nagy Imre elvtárs ezen antimarxista–antileninista, pártellenes nézetei összefüggő rendszert képeznek és kiterjednek a politikai, gazdasági és kulturális élet legkülönbözőbb területeire. Nagy elvtárs működése súlyos kárt okozott pártunknak, népi demokráciánknak, egész szocialista építésünknek.

Nagy elvtárs jobboldali, opportunista politikájának megvalósítása érdekében pártszerűtlen, pártellenes, sőt frakciós módszerekhez folyamodott, amelyek összeegyeztethetetlenek a marxista–leninista párt fegyelmével és egységével." Mindez – kinyilatkoztatás, minden érv, bizonyítás, tény nélkül. Én nem követem ezt az utat: igazamat, álláspontom, nézeteim helyességét, marxista–leninista voltomat az elmélet és gyakorlat tényeivel bizonyítom be. Lehet az is, hogy egy s más kérdésben nem helyes az álláspontom. A pártszerű vita mindezt tisztázza. A marxizmus–leninizmus tanításaival és módszereivel bizonyítsák

be, hogy nincs igazam. Dolgozatomban meggyőződésemet fejtettem ki, amely mellett kitartok mindaddig, amíg a marxizmus–leninizmus tudományos eszközeivel, érveivel és módszereivel be nem bizonyítják annak helytelenségét. Meggyőződésemért, nézeteimért, mint a múltban, most is vállalom az ostoba rágalmakat, a mellőzést, a politikai üldözést, a társadalmi kiközösítést és a megalázást is. Vállalom a hibákat is, amelyeket valóban elkövettem. Egyet nem vállalok: meggyőződésem elvtelen feladását.

Ezekkel a gondolatokkal fogtam hozzá dolgozatom elkészítéséhez. Arra törekedtem, hogy a párt és az ország számára hasznos munkát végezzek. Dolgozatom széleskörű megvitatásával a Központi Vezetőség segítheti ezt a törekvésemet valóraváltani.

(1955)

A magyar közélet időszerű erkölcsi-etikai kérdéseiről

A dolgozó nép pártjának, amely az ország élén áll és a szocialista társadalom felé vezeti, a társadalmi erkölcs-etika megtestesítőjének kell lennie és egyesítenie kell magában mindazokat az erkölcsi értékeket és erényeket, amelyeket a történelmi fejlődés során népünk kialakított és örökségül hagyott ránk. A haladó emberiség örök erkölcsi eszméit és törvényeit is ezen az alapon fogadja magába a szocializmus felé fejlődő társadalmunk. A szocialista társadalom új és magasabbrendű erkölcse és etikája magában egyesíti az általános emberi és a magyar nemzeti erkölcsi eszméket és etikai elveket, tovább fejleszti és tökéletesíti azokat, megőrizve jellegzetességeiket.

Szocialista nemzetté válásunknak gazdasági, politikai, kulturális és jogi feltételein kívül döntő tényezője a társadalmi erkölcs és etika, amelynek érvényesülnie kell a társadalom életének és az egyének tevékenységének minden megnyilvánulásában. De szocialista nemzetté nem válhatunk, amíg mi magunk nem váltunk új típusú szocialista emberré, akit nemcsak anyagi jóléte, tudása és kultúrája, hanem rejlett erkölcsi szemlélete és tiszta etikai elvei tesznek magasabbrendű emberré. Ennek az új, szocialista típusú embernek a kialakulásában elsődleges szerepe a társadalomban végbemenő gazdasági, politikai és kulturális átalakulásnak van. Mindezeken túl azonban az új embertípus kialakulásában feltétlenül érvényesülni kell az új magasabbrendű szocialista morálnak és etikának, amelynek vissza kell hatnia a gazdasági alapra és át meg át kell itatnia a társadalmi felépítmény egyéb tényezőit, egész politikai, kulturális és tudományos életünket, jogrendünket, törvényhozásunkat és igazságszolgáltatásunkat.

A gazdasági alapban, a termelési viszonyokban végbemenő szocialista átalakulás előfeltétele az új szocialista társadalmi morál és etika kialakulásának, de ez a folyamat nem ösztönös, hanem tudományosan megalapozott, amely céltudatos munkát és irányítást követel. A társadalmi élet erkölcsi, etikai válságának egyik okát tehát abban kell keresni, hogy az elmúlt tíz esztendőben ezt az egész társadalmi fejlődésünk szempontjából döntő jelentőségű kérdést az állam, a társadalom és a párt vezető szervei semmibe vették, lebecsülték, tudományosan nem dolgozták fel, a gyakorlatban pedig nem alkalmazták. A szocialista társadalom építésének problémáját leszűkítették a termelési eszközök társadalmasításának, az új szocialista társadalom gazdasági alapjai lerakásának, általában a közgazdaság és a rajta nyugvó osztályviszonyok átalakulásának, valamint a politikai hatalom megszerzésének és megszilárdításának kérdéseire, megfeledkezve az eleven társadalomról, az emberről, a maga sokrétű, bonyolult, egyéni és társadalmi vonatkozásaival, amelyeknek középpontjában az erkölcsi-etikai problémák, illetőleg a már kialakult és kialakítandó szabályai és elvei állnak. A kulturális forradalom is, amely a tudomány, művészet, irodalom, oktatás stb. terén megindult, észrevétlenül haladt el a társadalmi morál és az etika

súlyos problémái mellett, ami kétségtelenül hozzájárult a társadalom és a párt életében a morális-etikai válság elmélyüléséhez. A hibák, a bajok gyökerei azonban ennél sokkal mélyebbre nyúlnak. A morál és etika, mint a társadalmi felépítmény szerves és igen fontos része, az alépítmény tükröződése, és ha most a társadalmi élet erkölcsi válságáról kell beszélnünk, akkor ennek okát a társadalom-gazdaságban, az anyagi termelés módjában kell keresnünk és lehet megtalálni. Az erkölcsi válság arra mutat, hogy a szocialista gazdasági és társadalmi rendszer alapjainak lerakásában, a szocializmus építésében helytelen utakra tévedtünk. Az 1953 tavaszán bekövetkezett gazdasági és politikai válság világosan feltárta, hogy hol is tévesztettünk utat. Az új szakasz politikájának elsődleges feladata az volt, hogy kivezesse az országot a gazdasági és politikai válságból, új alapokra helyezze a szocializmus építését és új utakon, új módszerekkel vezesse az országot a szocialista társadalom felé. A hirtelen fordulattal és a megkezdett mélyenszántó változásokkal az új szakasz megóvta az országot a gazdasági és politikai megrázkódtatás súlyosabb következményeitől, amelyeknek először az 1953. júniusi berlini, pilseni és prágai események idején Csepel, Ózd, Diósgyőr és a Viharsarok dolgozóit is megérintette. Az új szakasz új értelmet adott a szocializmusnak és új alapokon kezdett hozzá a társadalom gazdasági alapja és felépítménye egységének kialakításához, a szocializmus gazdasági rendje és erkölcsi-etikai törvényei összhangjának megteremtéséhez, a szocialista társadalom szilárd erkölcsi alapjainak lerakásához. Ma már megállapítható, hogy az új szakasz jelentősége a társadalmi erkölcs és etika szempontjából nem volt kisebb, mint gazdasági és politikai szempontból. Mi sem bizonyítja jobban az új szakasz politikájának jelentőségét, és azt, hogy a néptömegek akaratát fejezte ki, továbbá azt, hogy a születő új társadalmat gazdasági alapjával és felépítményével együtt egységesen foglalta magában, mint az, hogy rövid másfél év alatt olyan hatalmas erkölcsi erőket fejlesztett ki, melyek ma is elevenen hatnak és amelyek minden megpróbáltatás ellenére is biztos zálogát képezik a mindjobban elmélyülő válságból való kibontakozásnak. Az 1955. márciusi Központi Vezetőségi határozat, amely a júniusi politika, az új szakasz felszámolását megkezdte, majd az utána következő határozatok, amelyek ezt az ország sorsára súlyos következményekkel járó munkát befejezték, megbontotta a társadalom al- és felépítményének kialakult összhangját s a szocializmus építését gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt a válság felé sodorták, aminek elkerülhetetlenül a társadalmi és pártélet erkölcsi-etikai válságához kellett vezetnie. A pártnak társadalmunkban betöltött kiemelkedő szerepéből adódik, hogy ezért a helyzetért a felelősséget a maga teljességében a párt vezetésének kell vállalnia. Azt terheli a kizárólagos felelősség, mert figyelmen kívül hagyva a szocializmus erkölcsi-etikai normáit, elhibázott politikája, valamint megvalósításának helytelen módszerei és eszközei egyre veszélyesebben aláássák a társadalom normális alapjait, azokat az elveket és szabályokat, amelyeknek tiszteletben tartása és megőrzése nélkül modern emberi társadalom nem állhat fenn és még kevésbé jöhet létre és szilárdulhat meg a szocialista társadalom; azokat az elveket és szabályokat, amelyek a különböző társadalmi rendszerek békés egymás mellett élésének, valamint gazdasági és kulturális versengésének is egyaránt alapját képezik. Ez vezetett a társadalom és a párt életében mind súlyosabban jelentkező erkölcsi-etikai válsághoz, amely az éleződő politikai és gazdasági válsággal párosulva alapjaiban rendíti meg a társadalmat és a pártot egyaránt.

Miben nyilvánul meg a társadalmi és a pártélet jelenlegi erkölcsi-etikai válsága? A kérdés igen nagy figyelmet és mélyreható tanulmányozást érdemel, amivel pótolni kell majd az e téren elkövetett súlyos mulasztásokat. Jelenleg a problémák áttekintése céljából csak felsorolásukra, mintsem elemzésükre kell a kérdést korlátozni, elméleti és gyakorlati feldolgozásuk sokkal nagyobb felkészültséget igényel és nálamnál arra hivatottabbak munkájára vár.

A szocializmus nagy eszméi és elvei, amelyek hazánkban a legszélesebb néprétegekre nagy vonzóerővel hatnak, a széles néptömegek tudatában a júniusi politika felszámolása óta mindennapi élet- és munkaviszonyaik, társadalmi életük tapasztalatai alapján mindinkább elveszítik hatásukat és igazi értelmüket. A szavak és a tettek, az elvek és megvalósulásuk kiáltó ellentéte alapjaiban rendíti meg népi demokratikus rendszerünket, társadalmi életünket éppúgy, mint a pártot. Ez az ellentét, amit a nép mind világosabban kezd felismerni, a szebb, boldogabb és békésebb élet, a szocializmus valóban magasztos eszméi megvalósításában reménykedő tömegek meghasonlásához, hitének megrendüléséhez vezet. A dolgozó nép nem tudja összeegyeztetni a szocializmus felé egyre gyorsuló előrehaladást, életviszonyainak romlásával, vagy legjobb esetben megrekedésével. A nép nem érti meg, hogy minél nagyobbak az elért eredmények gazdasági, politikai, társadalmi vagy kulturális téren, annál súlyosabb terheket kénytelen magára venni. A dolgozók mindinkább úgy érzik, hogy az általuk hozott mérhetetlen áldozatok, akár munkaerejük fokozott kifejtésében, vagy életszínvonaluk kedvezőtlen alakulásában, nem állnak arányban az elért eredményekkel. Mind súlyosabbá válnak kétségeik, hogy vajon ez a helyes út-e a szocialista társadalom megvalósításához, amely egész nemzedékek munkáját, a társadalom anyagi- és szellemi javainak nagyrészét emészti fel anélkül, hogy a szocializmus eszméinek megvalósulásához fűzött reményeiket a beteljesüléshez közelebb vinné. Ezek a kétségek nemcsak a megtorpant kispolgárságot, vagy az ingadozó értelmiséget, de a munkásosztály tömegeit is foglalkoztatják és ez mind gyakrabban a szocializmus elmarasztalásának fel nem mérhető veszélyeit rejti magában. Nemcsak a párton kívüli, kevésbé öntudatos munkástömegekről van szó. A párt tagjai, sőt régi harcosai is mind szélesebb körben adnak hangot kétségeiknek, amelyek a párt vezetésének hibás politikájából és megvalósításának megengedhetetlen, a szocializmussal össze nem egyeztethető módszereiből és eszközeiből fakadnak. És a válasz mind gyakrabban és határozottabban tagadó. A kételkedés, az eszmébe vetett hit megrendülése, a szocializmusnak a pártvezetés elhibázott politikája által történő kompromittálása, annak az ostoba és káros kalandorságnak a következménye, amelynek útjára a márciusi határozattal lökték a pártot és az országot. A szocializmusnak azok az útjai, módszerei, eszközei és formái, amelyeket a párt vezetése a tagságra rá próbál kényszeríteni, majd segítségével az ország kormánya és dolgozó népe elé feladatul kitűzni, mind kevésbé találnak támogatásra a tömegekben. A szocializmus építésének ezek az útjai és eszközei nem számolnak a legnagyobb értékkel, az emberrel, annak sokoldalú igényeivel és szükségleteivel, amelyek minden tekintetben magasabb színvonalú életet követelnek, mint amelyet a megelőző kapitalista rendszer nyújtott. A magyar nép elutasítja a régi rendszert uraival együtt és szétzúzza visszatérésüknek minden kísérletét, bárki bármilyen formában próbálkoznék is vele. A magyar dolgozó nép, amely nagy áldozatokat hozott a régi rendszer elleni harcban és az új szocialista társadalom megalapozásáért – eredményeit, vívmányait nem hajlandó kockáztatni, munkájának gyümölcsét nem áruba bocsátani, hanem gyarapítani akarja. De a szocialista társadalom megteremtéséhez vezető utak közül azon akar járni, amely a jobb, a könnyebb, az elviselhetőbb, az emberibb, a magyar viszonyoknak és adottságoknak, erőinknek és hagyományainknak jobban megfelelő: a júniusi határozat által kijelölt és az új szakasz politikájával megkezdett fejlődés útján, szemben azzal a katasztrófapolitikával, amely egyszer már csődbe vitte az országot, kompromittálta a szocializmus eszméjét és bebizonyította a kitűzött célok és feladatok tarthatatlanságát. Ennek a megismétlődése támaszt komoly kétségeket a párttagság és a dolgozó tömegek soraiban, aminek a veszélye a márciusi határozattal nagyon előtérbe került és az utána következő párthatározatokkal nőttön nőtt. Amilyen nagy alkotóerő rejlik az új szakasz, a júniusi politika célkitűzéseiben, humanizmusában, valamint

morális-etikai tisztaságában és magasabbrendűségében, amely a nemzeti egység szilárd alapja volt, olyan romboló hatású gazdasági és politikai életünkre, társadalmunk alapjaira és közéleti morálunkra az a politika, amely a márciusi „elvek" erőltetésével a népi demokráciát belülről bomlasztó, feszítő erővé vált. Elvakultságukban nem számolnak az ország közvéleményével, nem látják meg milyen hatalmas morális és politikai tényezővé lett, és vagy nem ismerik fel, vagy nem akarnak tudomást venni róla, hogy az ország közvéleménye a párt- és a kormány tevékenységét mindjobban elítéli és egyre határozottabban szembe fordul vele. Lássák be végre, mire vezet, ha pusztába kiáltó szó marad a jelige: „a néppel a népért, tűzön-vizen át". Ne a szuronyokra, hanem a népre támaszkodjanak – a nép, a haza, a szocializmus érdekében.

A személyi diktatúrát kiszolgáló pártvezetés politikájának veszélyessége abban van, hogy a régi rendszer visszatérésének rémét festi a falra, s így akarja elrettenteni a párt tagságát és a dolgozó népet a júniusi úttól. A párttagság zöme és a dolgozó nép, amikor helyteleníti a pártvezetés politikáját és a márciusi határozattal kitűzött feladatokat, amikor elutasítja a szocializmus építésének egyszer már zsákutcába jutott útját, nem a kapitalista rendszert akarja visszahozni, hanem a szocializmus építésének másik útját, a júniusi utat. A Rákosi-féle politika veszélyessége abban van, hogy a júniusi határozat ellen, az új szakasz politikája elleni harcával a párt tagságát és a dolgozó tömegeket is megfosztja a szocializmus perspektívájától. Ha a párt jelenlegi vezetése a dolgozó nép körében népszerű új szakasz politikáját ostoba és hazug módon a régi rendszer visszatérésére irányuló kísérletnek vagy az ország és a nép számára károsnak bélyegzi, ezzel akarva, akaratlanul a régi rendszer malmára hajtja a vizet. Aki az új szakaszt kapitalista elfajulásnak hirdeti és a szocializmus egyetlen járható útjának a pártvezetés mai politikáját jelöli meg – a tömegek szemében objektíve a kapitalizmust dícséri fel. Ez az ostoba politika, amely nem számol a párttagság és a dolgozó tömegek véleményével, amely nem bírja el a népnek a pártvezetés politikája felett szavakban és tettekben gyakorolt bírálatát, az ellenséges propaganda karjaiba kergeti a tömegeket. A pártvezetés oktalanul inkább szembekerül a néppel, mintsem lemondjon egyszer már csődbe jutott politikai elképzeléseiről. Nincs olyan ellenséges propaganda, nincs olyan karácsonyi, vagy más alkalmi „üzenet", amely „sikeresebben" rombolná a dolgozó népnek a szocializmusba, a jobb, emberibb, boldogabb jövőbe vetett hitét, mint a június előtti, régi hibás, népellenes politikához való visszatérés erőltetése. Ez a vaksággal megvert politika az, amely kétségtelenül növeli a reakció és az ellenforradalom erőit, a kapitalizmus veszélyét. A párt tagsága és a magyar nép, az új szakasz, a júniusi politika hatalmas tábora, nem a kapitalizmus visszatérését akarja, hanem olyan népi demokratikus rendszert, amelyben a szocializmus eszméje ölt valóban testet, amelyben a munkásosztály ideáljai visszanyerik igaz értelmüket, amelyben a közélet magasabb erkölcsi-etikai alapokon nyugszik, amelyben nem egy elfajult bonapartista hatalom és egy diktátor, hanem a maga alkotta jogrend és törvényesség alapján a dolgozó nép az igaz úr, az ország gazdája, saját sorsának kovácsa, ahol becsülik az embert és a humanizmus szelleme hatja át az állami és társadalmi életet.

Ma még úgy látszik, hogy az új szakasz politikájához való visszatérés, az ország gazdasági, politikai és kulturális életének a júniusi elvekre való alapozása áthidalhatná a mindjobban érlelődő válságot és megelőzhetné a katasztrófát. De kétséges, hogy vajon holnap ez még hozhat-e megoldást, elegendő-e a júniusi elvekhez visszamenni? A júniusi politika ma még erőteljesen hat, iránta még nagy bizalom nyilvánul meg, és az ország népe, valamint a párt tagsága kitörő örömmel fogadná képviselőivel és a júniusi politika elvi alapjain megújhodó kommunista párttal együtt. Félő azonban, hogyha ez nem következik be; bizalmukat vesztve, a júniusi úttól és a kommunista párttól is elfordulnak a tömegek és

jóval messzebbre kell visszamenni, hogy urai maradhassunk a helyzetnek. A Rákosi-féle párt- és állami vezetés esztelensége, politikai vaksága miatt egyre bizonytalanabb, hol tudunk majd megállni. A pártvezetés jelenlegi elhibázott politikája és embertelen módszerei vezettek oda, hogy ma kétségek és bizonytalanság mardossák a társadalom legszélesebb rétegeit. Akik nyitott szemmel és nyitott füllel járnak az országban, látják és hallják, hogy a kalandorpolitika mint hajtja kétségbeesésbe a népet, hogy a meghasonlás mint keríti hatalmába a dolgozó tömegeket.

Súlyosan veszélyezteti a szocializmus sorsát, sőt társadalmi rendszerünk demokratikus alapjait is a hatalom elfajulása. A hatalom egyre inkább elszakad a néptől és mind élesebben szembekerül vele. A népi demokráciát, mint a proletárdiktatúra válfaját, amelyben a hatalmat a két nagy dolgozó osztály, a munkásság és a parasztság szövetségére támaszkodó munkásosztálynak kellene gyakorolnia, szemmelláthatóan a pártdiktatúra váltja fel, amely nem a párt tagságára támaszkodik, hanem a személyi diktatúrát testesíti meg és ennek eszközévé igyekszik változtatni a párt apparátusát és annak segítségével a párt tagságát. A hatalmat nem a szocializmus, vagy a demokratizmus szelleme hatja át, hanem a kisebbség diktatúrájának, a bonapartizmusnak a szelleme. Célkitűzéseit nem a marxizmus, a tudományos szocializmus tanításai határozzák meg, hanem egyeduralmuk mindenáron és minden eszközzel való megtartásának szempontjai.

A hatalom elfajulása, a bonapartizmus megjelenése Magyarországon nem újkeletű. Gyökerei visszanyúlnak azokba az időkbe, amikor ma már bizonyítottan hazug vádakkal, koncepciós összeesküvésekkel és bűnügyekkel, Rákosi vezetésével a párt élére került klikk, a reakcióval együtt szétzúzta a fiatal magyar demokrácia alapjait is és felszámolta népünk demokratikus erőit, a szocializmus demokratikus szövetségeseit, s ezzel elszigetelte a munkásosztályt, a szocializmus főerejét. Ekkor indult meg a hatalom elszakadása a néptől, a hatalom elszigetelődése, szembekerülése saját támaszaival, ami a hatalom pillérének a munkás-paraszt szövetségnek a felbomlásához vezetett. A politikai vitát a néptömegek meggyőzését és megnyerését mindinkább az erőszak alkalmazása, a hatalom eszközei váltották fel, ami az ÁVH-t a társadalom és a párt fölé emelte és a hatalom csúcsszervévé tette. A nemzeti egység, a népfront, a munkás-paraszt szövetség politikája, a demokratizmus elve, amely az állami és pártéletben az előrehaladás, a szocializmus felé való fejlődés záloga, mindinkább elhalt és erőszakszervek lettek úrrá a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális életen. Az erőszakszervek monopol birtokában a klikkvezetés nem érezte már szükségét annak, hogy a párt és a kormány helyes, az ország és a nép érdekeit szem előtt tartó politikával a dolgozó tömegek bizalmát és támogatását megnyerje és mindennapi munkájával a maga számára újra és újra biztosítsa. Ez a politika már nem a népi demokrácia, hanem a bonapartizmus útja volt. A hatalom elfajulása, a bonapartizmus felülkerekedése nem következhetett volna be a pártélet elfajulása nélkül, ami azt jelentette, hogy a párt élén álló klikkvezetés szeszélyes diktatúrává alakult át. Rákosi függetlenítette magát a párttagság akaratától és véleményétől, a párt szerveinek döntésétől, a pártot a maga akaratának rendelte alá és diktatórikus eszközeivel, elsősorban a párt fölött elhatalmasodott ÁVH segítségével, annak végrehajtására kényszerítette.

A bonapartizmus, az egyéni diktatúra és az erőszak alkalmazásának elhatalmasodása az állami- és pártéletben nem valósult meg önmagától. E téren súlyos felelősség terheli a sztálini politikát, amely messzemenő segítséget nyújtott a bonapartista rendszer megvalósítása ellen ható erők felszámolásához, a párton belül és azon kívül. Ezen segítség nélkül, csupán a maga erejére és befolyására támaszkodva, az egyéni diktatúra megvalósítása nem lett volna lehetséges. A bonapartizmus felülkerekedéséhez a szocializmus demokratikus szövetségeseit kellett megsemmisíteni, az egyéni diktatúra megvalósításához a párt

vezető kádereit kellett kiirtani és a feladatok végrehajtására az ÁVH-t, a hatalom mindenható tényezőjévé kellett tenni. Mindez történelmi tény. A hatalom és a pártélet ilyen elfajulása elkerülhetetlenül a katasztrófa felé sodorta az országot és a pártot, amelynek elhárításához az 1953. júniusi KV határozatra és az új szakasz politikájára volt szükség az állami és pártéletben egyaránt. Főfeladata az állami életben a bonapartizmus felszámolása, a munkásosztály hatalmának megszilárdítása, vezetőszerepének biztosítása, a hatalom demokratizálása és elszigeteltségének megszüntetése, a helyi tanácsok és a népfront felélénkítése, a munkás-paraszt szövetség kifejlesztése után. Érvényt kellett szerezni az alkotmányban lerögzített állampolgári és emberi jogoknak és kötelességeknek, meg kellett szilárdítani a megrendült jogrendet, helyre kellett állítani a törvényességet, tisztázni kellett az állam szerepét és új alapokra helyezni az állam és a párt viszonyát. A személyi diktatúra megszüntetése érdekében, a vezérkedés felszámolására, a pártban hozzá kellett fogni a kollektív vezetés kialakításához, a párton belüli demokrácia biztosításához, a bírálat és önbírálat kifejlesztéséhez, a párt tagságának a szervezett szabályzatban biztosított jogaiba való visszahelyezéséhez, a párt tekintélyének és tömegbefolyásának visszaszerzéséhez és továbbfejlesztéséhez. A bonapartizmusra és a személyi diktatúrára mért sorozatos csapások, amelyek az 1953. júniusi határozatot követték, felbecsülhetetlen jelentőséggel bírnak jövő fejlődésünkre, a szocializmus sorsára. Az új szakasz idején hatalmas erkölcsi erők szabadultak fel, amelyeket elfojtani, sem a márciusi, sem az utána következett párthatározatokkal és terrorintézkedésekkel többé nem lehetett. Ezek a felszabadult erkölcsi erők nem tudták ugyan megakadályozni a bonapartizmushoz és a személyi diktatúrához való visszatérést 1955 márciusa után, nem tudtak gátat vetni a hatalom és a pártélet elfajulásának, valamint azoknak a következményeknek, amelyek súlyosabban rendítik meg társadalmi és partéletünk erkölcsi alapjait, mint az 1953 júniusa előtti időszakban, de mutatják az utat, amelyen egyszer már kilábaltunk a válság hínárjából. Látnunk kell azonban, hogy a társadalmi és párterkölcs és etika színvonala jelenleg mélyebbre süllyedt, mint a múltban bármikor.

A bonapartizmus, a személyi diktatúra és az erőszakszervek elhatalmasodása nem fér össze a népi demokrácia alkotmányos jogrendjével, törvényhozásával és kormányzásával, egész állami és társadalmi életünk demokratizmusával. A kettő éles ellentéte egymásnak és a harc köztük elkerülhetetlen, mert a mi viszonyaink között a népi demokrácia győzelme és a szocialista társadalom építése a saját magunk által létrehozott alkotmányos jogrend és törvényesség alapján, a bonapartizmus és a személyi diktatúra szétzúzásával biztosítható. Bonapartizmus nem lehet a népi demokrácia államhatalma és jogrendje, s amikor Rákosi, személyi diktatúrája érdekében, a bonapartizmus útjára lépett, a katasztrófa felé taszította annyi áldozattal járó szocialista építésünket. Mint ténnyel számolnunk kell, és szembe kell néznünk azzal, hogy alkotmányunkon, jogrendünkön, népi hatalmunkon, valamint állami életünk demokratizmusán átmenetileg elhatalmasodott a bonapartizmus. Az alkotmány ilyen módon már nem alapja jogrendünknek, a törvényesség elvesztette az alkotmányban meghatározott értelmét, az emberi és állampolgári jogok mind kevésbé érvényesülhetnek a mindennapi életben. A politikai, jogi, erkölcsi és mindazok a fogalmak, amelyek az alkotmányt társadalmi életünk alaptörvényévé tették, kezdik elveszíteni eredeti értelmezésüket és mindenkire egyaránt kötelező törvényerejüket. Így a közösségi élet törvényszerűségeit durván megsértve és semmibe véve, nem annyira a társadalom érdeke, hanem egyre inkább a bonapartista diktatúra hatalmi érdekei határozzák meg, mi a törvény, hogy értelmezendő és hajtandó végre; úgy ahogyan azt a személyi diktatúra érdekei pillanatnyilag éppen megkövetelik. Állami, társadalmi és pártéletünkben nemcsak a szocialista, de az általános haladó emberi erkölcsi elvekkel szöges

ellentétben álló machiavellizmus hódít mind nagyobb tért. Így áll elő az a helyzet, hogy van ugyan alkotmányunk, van felépített jogrendünk, vannak törvényeink, amelyeknek hazánk és népünk szocialista fejlődését kellene biztosítaniuk, de a bonapartista hatalom kezében mindez a dolgozó nép nagy többsége fölött gyakorolt személyi diktatúrának az eszközévé válik.

Megrendült a szocialista törvényességbe vetett hit és maga a törvényesség is. A hatalommal való visszaélés és a törvénytelen eszközök alkalmazása 1955-ben aggasztóvá vált és meghaladta az 1950–52-es évek méreteit. A helyzet odáig fajult, hogy a dolgozó nép legszélesebb rétegeiben egyre inkább olyan vélemény alakul ki, hogy ki vannak szolgáltatva törvénytelenségeknek és visszaéléseknek, hogy emberi és állampolgári jogaikat törvény nem védi. Az államhatalom elfajulásának, a néptől való elszakadásának egyik szembeötlő és kihatásaiban veszélyes következménye az olyanfajta nézeteknek a terjedése, hogy a népi demokrácia a jogrend anarchiája, amelyben tág tere van a törvénytelenségeknek és amelyben az egyén, az állampolgár életét az állandó bizonytalanság és félelem jellemzi. 1953 júniusában a KV határozata a törvényesség terén feltárt bajokat igen súlyosaknak és veszélyeseknek minősítette, de odáig, ahol most tartunk, akkor nem fajultak a viszonyok.

Az államhatalom és a pártvezetés semmibe veszi a tömegek hagyományosan, vagy ösztönösen és a társadalmi erkölccsel összhangban kialakult igazságérzetét. A törvényhozás is érzéketlen eziránt, a törvények alkalmazása, az igazságszolgáltatás pedig lépten-nyomon durván megsérti ezt. Igazságszolgáltatásunk, amely a hatalom elfajulása következtében, a bonapartista diktatúra viszonyai között mind kevésbé tudja a szocialista törvényesség elveinek megfelelően betölteni hivatását, a nép és a hatalom között őrlődik, mindinkább elszakad a népi demokratikus rendszerben egyedül szilárd erkölcsi-etikai alapjától, a nép igazságérzetétől és a szocialista törvényességtől. Holott a szocializmusnak, mint minden haladó társadalmi eszmének a győzelmében, rendkívüli szerepe van az igazságnak, amely a dolgozó tömegek küzdelmével és mindennapi építő munkájával párosulva hatalmat anyagi erővé válik, olyanná, amely nélkülözhetetlen a szocialista társadalom létrehozásához. Ezt a társadalmi igazságot, a mi viszonyaink között a szocialista társadalmi igazságot, a népi demokrácia jogrendjét kell szolgálnia az igazságügynek. A munkásosztálytól és a néptömegektől elszakadt bonapartista diktatúra azonban az igazságszolgáltatást is a maga népellenes törekvéseinek szolgálatába igyekszik állítani. A hatalom elfajulását és a társadalmi élet erkölcsi válságát mutatja az is, hogy jelenleg nagyobb a száma a bebörtönzötteknek, mint korábban bármikor, az elítéltek száma még ezt is jelentősen meghaladja, ugyanannyira, hogy sokezren „férőhely" híján nem tudták büntetésük kitöltését megkezdeni. De a legjobban megdöbbentő az, hogy az elítéltek többsége a hatalmat gyakorló munkásosztály soraiból, az ipari munkásokból kerül ki. Ez mindennél jobban mutatja a hatalom elfajulását, azokat a gazdasági és társadalmi viszonyokat, amelyek között a munkásosztály a szocializmus építésének nagy feladatát végzi és azt az erkölcsi-etikai válságot, amelyet ezek a viszonyok létrehoztak.

A közéleti tisztaság elengedhetetlen követelménye a szocialista társadalomnak. Feltételei, amelyektől függ – a gazdasági és politikai viszonyok, valamint azok az erkölcsi-etikai elvek, amelyek a társadalomban érvényesülnek. A közélet tisztasága, vagy korrumpálódása visszahat a gazdasági, politikai és morális viszonyok alakulására. Kölcsönhatásuk nálunk szemmel láthatólag megfigyelhető. A gazdasági helyzet romlása, a hatalom elfajulása és a társadalmi élet erkölcsi meglazulása, továbbá a gazdasági és politikai szervek működése és szerkezete, a közéleti morál tekintetében is súlyos bajok forrásává lett. A hatalom elfajulása révén olyan személyek is kerültek a közélet legfontosabb területein vezető

szerepre, akik cselekedeteikkel súlyos összeütközésbe kerültek a szocialista társadalom erkölcsével, sőt a fennálló tételes törvényekkel. Nem egyeztethető össze a közélet tisztaságával az, hogy vezető állásban legyenek és maradjanak a koncepciós tömegperek irányítói és szervezői, ártatlan emberek megkínzásának és kivégzésének felelősei, nemzetközi provokációk szervezői, gazdasági kártevők vagy a közvagyon elherdálói, akik a hatalommal visszaélve a dolgozó nép ellen súlyos cselekményeket követtek el, vagy kényszerítettek másokat ilyenek elkövetésére. Ezektől az elemektől meg kell tisztítani a közéletet, a pártot és az állami szerveket egyaránt.

Nem egyeztethető össze a közélet tisztaságával az olyan anyagi függőség, amely egyéniségüknek és meggyőződésüknek feladására kényszeríti az embereket. Sajnos ez nálunk tömegméretű és valóságos társadalmi betegségnek tekinthető. A népi demokrácia túlközpontosított gazdasági és politikai szerkezet, a személyi diktatúrának szükségszerű velejárója. Miféle politikai morál uralja a közéletet ott, ahol az ellenvéleményt nemcsak elfojtják, de kenyértelenséggel büntetik, hangadóit a társadalomból kiközösítik, az alkotmányban lerögzített emberi és állampolgári jogok szégyenteljes felrúgásával, ahol az uralkodó politikai irányzat elvi ellenzőit eltiltják foglalkozásuktól, az újságírót a sajtó területén végzendő munkától, az írót az irodalmi tevékenységtől, ahol engem nemcsak a politikai tisztségektől fosztottak meg, hanem a Magyar Tudományos Akadémia tagságától és az egyetemi tanári állásomtól, lehetetlenné téve a létfenntartásomat biztosító minden tevékenységet. Mi ez, ha nem a politikai morál szégyenteljes elfajulása? Lehet-e ott alkotmányra, jogrendre, törvényességre hivatkozni lehet-e közéleti tisztaságról beszélni ott, ahol ilyen elvetemült eszközökkel vívják a vélemények harcát s ahol a szólás szabadságát hazudják, ugyanakkor, amikor bátor képviselőinek puszta létfeltételeit is megsemmisítik? Ez nem szocialista erkölcs, hanem modern machiavellizmus. Ez a mindenható anyagi függőség, a kenyérféltés a megölője a legnemesebb emberi erényeknek, amelyeket a szocialista társadalomban még inkább ki kellene fejleszteni: a bátorságnak, a gerincességnek, az őszinteségnek és nyíltságnak, az elvhűségnek és szilárdságnak. Helyettük erénnyé avatják a megalázkodást, a gyávaságot, a kétszínűséget, az elvtelenséget és a hazudozást. A közélet elfajulása és korrumpálódása, ennek hatásaképpen a jellem-rombolás, amely a társadalomban végbemegy, egyik legsúlyosabb megnyilvánulása annak a morális-etikai válságnak, amely szemünk előtt lejátszódik. Látnunk kell azonban azt is, hogy a közélet és vele a jellem elfajulása visszahat társadalmi életünk minden területére és sietteti a bomlást, amely az egyre mélyülő gazdasági és politikai válság következtében megindult. Közéletünkben veszedelmesen elburjánzik a hazugság, terjed a karrierizmus, amely mindinkább erőt vesz az emberi tisztességen és becsületen. Lábrakap a bizalmatlanság, a gyanú és a bosszú légköre, ami száműzve a szocialista morál alapvető jellemvonását, a humanizmust, a rideg embertelenségnek nyit teret a közéletben. Megdöbbentő az a kép, amit társadalmi életünk morális helyzete tár elénk.

Nem jobb a kép a pártban sem a kommunista morál tekintetében. A pártmorál erőpróbája a koncepciós perek felülvizsgálata, a rehabilitáció, ami a párterkölcs elfajulását mutatja. A párt vezető szervei olyan nézeteket juttatnak érvényre, amelyek nem a bűnösöket marasztalják el, hanem az áldozatokat. Hová fajult a kommunista erkölcs, az emberi tisztesség és becsület, ha akadnak vezető „kommunisták", akik szerint az ártatlanul kivégzett Rajk László elvtárs volt a gyáva, amiért vállalta a hazug vádakat, mert ezzel megtévesztette a párt vezetőit, mintha a hazug vádakat és „beismerésük" módszereit nem éppen ők agyalták volna ki? Ezeknek, akik felelőtlenül így vádaskodnak, nincs annyi bátorságuk és felelősségérzetük, hogy a Rajk elleni alaptalan vádakkal kapcsolatban nyíltan megmondják, hogy a kommunista vértanúhalált halt Rajk László elvtársunk, aki a népi

demokráciában kommunista bíróság előtt nem „úszta meg" a kivégzést, mint ahogyan azt a KV előtt tartott beszámolójában megdöbbentő cinizmussal Rákosi Mátyás hangoztatta, a nyilaskeresztes vérbíróság előtt nem árulása jutalmául „úszta meg" a kivégzést, hanem azért, mert illegális kommunisták annak idején Rajk László nyilaskeresztes államtitkár bátyjánál eljártak, hogy lépjen közbe kommunista testvéröccse megmentése érdekében. Ők tehát tudják, hogy nem a rendőrség, nem a nyilaskeresztes párt, hanem Rajk bátyjának közbenjárása mentette meg Rajk László életét. Bátyja elítélte Rajk kommunista elveit, nézeteit és tevékenységét, attól élesen elhatárolta magát, de mint bátyja, testvéröccse életének megmentésére vállalkozott. Miért nem merik ezt nyilvánosságra hozni azok, akik ennek elhallgatásával és Rajkot gyávasággal vádolva, még mindig Rajk becsületén akarnak foltot ejteni? Miért gyalázzák a halott Rajk emlékét és miért mentik és leplezgetik az igaz bűnösöket, akiket pontosan személy szerint ismernek – a klikk tagjait, az ún. „négyesfogat" tagjait, Rákosit, Farkast, Gerőt és Révait. Összeegyeztethetőnek tartják-e ezt a kommunista erkölccsel, az emberi becsülettel és tisztességgel? A pártvezetés egységének érdekében teszik – mondogatják. De elfelejtik, hogy a párt nem politikai bűnszövetkezet, amelynek „egységét" bűncselekmények eltitkolásával kell fenntartani. Micsoda egység az, amelyet a bűntudat és a bűnrészesség tart össze? A válaszuk az, hogy ne „moralizáljunk, mert ez nem morális, hanem politikai kérdés". Nem veszik észre, hogy ezzel pálcát törtek politikájuk fölött és beismerték, hogy az elvesztette minden morális alapját. Az ilyenfajta és minden morális elvet tagadó nézet, amely a pártot azonosítani akarja a bűnösök klikkjével, a párt érdekeit a klikk érdekeivel, amikor a pártegység védelmét hangoztatja, valójában az igaz bűnösöket védi a leleplezéstől. Pedig a párt egységét megteremteni csak a bűnök feltárásával lehet. Enélkül nem tisztul meg a kommunista erkölcs, enélkül nem jut ki a párt a morális válsgából, enélkül nincs és nem is lehet szó elvi-politikai és morális egységéről. Miért akarják a bűnösöket mindenáron fehérre mosni, amikor ország-világ előtt saját maguk beismerték bűneiket, sőt kérkedtek velük. Elhallgatással, elkenéssel vagy hazugsággal nem lehet a bűnöket meg nem történtté tenni. Fel kell vetni a kérdést, hogy miféle kommunista morál az, amelynek alapján engem a pártvezetés politikájával szembeni elvi ellentéteim miatt kizártak a párt soraiból, ugyanakkor elvtársaink tömeges kivégzésének bűnrészesei és felbujtói, vezető tisztségeket tölthetnek be a pártban. Miféle kommunista erkölcs az, amelynek nevében Rajk Lászlót most utólag azért bélyegzik meg, mert szerintük gyáván magára vállalta az ellene emelt hazug vádakat, engem pedig ugyanennek a kommunista erkölcsnek a nevében a KEB azért ítélt el és közösített ki a pártból, mert nem voltam hajlandó vállalni az ellenem emelt hazug vádakat. Miféle politikai morál érvényesül a párt vezetésében, ahol így mérik az igazságot, így értékelik a kommunista magatartást? A fentebb említettek azonban csak kirívó példái, egyes durva esetei a kommunista morál elfajulásának. Sokkal veszedelmesebbek a mind általánosabbá váló, a pártfunkcionáriusok között és a párttagok tömegeiben terjedő hasonló jelenségek. Ahogyan a proletárdiktatúra a hatalomnak bonapartizmussá és személyi diktatúrává való elfajulása következtében mindinkább elveszti széles demokratizmusát és a nyers erőszak és megtorlás lép előtérbe, nemcsak az ellenséges, reakciós, a népellenes erőkkel szemben, hanem egyre fokozottabban a dolgozó nép széles tömegei felé is, ugyanúgy a párton belüli demokráciát, a demokratikus centralizmust a pártélet lenini elveit is a bonapartista szellem, a személyi diktatúra, a parancsolgatás és a szolgai alárendeltség váltja fel. Ebben a légkörben, a pártélet ilyen eszközei és módszerei mellett elhal a vita, az eszmecsere, a nézeteltéréseknek a vélemények szabad harca útján való tisztázása, ami lehetetlenné teszi az elvi politikát, ami nélkül viszont nem jöhet létre a pártban elvi egység. Kiöli a párt tagjaiból a kezdeményezést, az öntevékenységet, a lelke-

sedést, amit a közöny és nemtörődömség vált fel. A bonapartizmus elhatalmasodása, a személyi diktatúra, tönkreteszi a lenini pártéletet. A párton belüli demokrácia felszámolása és a diktatúra meghonosítása elkerülhetetlenül magával hozza a diktatúra eszközeit és módszereit, ami a pártban az utolsó félévben felülkerekedett. A megfélemlítés és terror, a gyanúsítás és alaptalan vádaskodás, az ellenséggé nyilvánítás és megbélyegzés tömegmódszerré vált, ami a pártélet morális válságának fokmérője.

De a legelvetendőbb, a kommunista erkölcsre és jellemre a legrombolóbb hatású, a pártfunkcionáriusok és a párttagság párt- vagy állami munka területén fennálló anyagi függőségének politikai állásfoglalásuk és emberi magatartásuk befolyásolására való kihasználása. Vannak, akiket kedvező anyagi helyzetük korrumpál, s feladva az elvi erkölcsi magatartást, az elfajult bonapartista hatalom és a személyi diktatúra mindenre kapható kiszolgálói lesznek. Sok pártfunkcionáriust és párttagot azonban anyagi függőségükkel kommunista becsületükben és tisztességérzetükben megsértve, emberi méltóságukban megalázva kényszerítenek elveik, politikai nézeteik megtagadására, meggyőződésük feladására, hazugságra és kétszínűségre. Ezek látják és felismerik az alantas eszközöket, az igazságtalanságot, az elvtelen, pártszerűtlen eljárást, a megfélemlítés, a bosszú és megtorlás érvényesülését. Kommunista becsületük lázad is ellenük, elítéli azokat, de az elvi szilárdság, az őszinte véleménynyilvánítás, a bátor kiállás súlyos következményei – a politikai meghurcolás, az anyagi kiszolgáltatottság, a kenyértelenség, igen gyakran megtántorítja őket. Így és ezért következett be a párttagság és a funkcionáriusok között is a kommunista erkölcs elfajulásának egyik legsúlyosabb megnyilvánulása, a kommunisták meghasonlása a párterkölccsel, a pártélettel, a politikai módszerekkel és önmagukkal. Szégyenlik a kommunista erkölccsel össze nem egyeztethető magatartásukat, szégyenlik a hazudozást, a kétkulacsosságot, szégyenlik elvtelenségüket és gyávaságukat, szégyenlik, hogy jobb és igazabb meggyőződésük ellenére vak és engedelmes eszközzé váltak anyagi függőségükön keresztül és erkölcsi-politikai meghasonlásukból a közömbösségbe, a passzivitásba menekülnek. Így alakul ki és veszedelmesen terjed társadalmi- és pártéletünk súlyos kórsága, a szervilizmus. Bonapartizmus, személyi diktatúra és szervilizmus ikertestvérek, jól megférnek egymás mellett, de nincs helyük a mi társadalmunkban és a kommunista pártban. A szervilizmus kártékony dudváját ki kell gyomlálni a magyar társadalom és a kommunista párt életéből, közéletünk minden területéről.

A közéleti morál elfajulásának másik jellemző tünete, amely az utóbbi időben valóságos járvánnyá lett társadalmi és pártéletünkben – a karrierizmus, a tülekedés, a törtetés, a felsőbbség kegyeiért és méginkább alamizsnájáért. Ha ez csupán a múlt csökevénye lenne, könnyebb lenne kiirtani. Sajnos, nem a múlt elhaló csökevényéről van csupán szó, hanem arról is, hogy a bírálat elfojtása, az emberek megfélemlítése, az őszinte beszéd megtorlása, amely a vezetés módszereiben manapság felülkerekedett, elkerülhetetlenül a karrierizmus elharapódzásához vezet. A karrieristák hízelgők, talpnyalók. A karrieristáknak nincsenek elveik, sem saját véleményük, minden lelkifurdalás nélkül fehérnek mondják a feketét, mindenben azok kedvében igyekeznek járni, akiktől valamilyen formában függő helyzetben vannak azért, hogy maguknak az állami vagy pártéletben jobb pozíciót, nagyobb tekintélyt, több jövedelmet, szélesebb hatáskört és ami nem maradhat el, luxusautót biztosítsanak. Mindenáron azon vannak, hogy megnyerjék a vezetők kegyét, megalázkodnak, hajlonganak előttük, hízelegnek nekik. A közéleti morál elfajulása kedvez a karrieristáknak, akikkel – sajnos – lépten-nyomon találkozhatunk. Számuk növekedését elősegíti az, hogy leleplezésük helyett nemcsak megtörik, de igen gyakran dédelgetik őket, mert hajbókolásuk hízeleg a vezetők hiúságának, mindenre kaphatók, parancsaik gátlás nélküli végrehajtói.

A karrierizmus nem egyéni jellembeli fogyatékosság, hanem elsősorban és főképpen társadalmi tünet, amelynek ott van talaja, ahol az ember helyzetét a társadalomban nem a munkája és képessége, hanem azok a tulajdonságok határozzák meg, amelyekkel fentebb a karrieristákat jellemeztük. S ha a mi társadalmi és pártéletünkben széles tevékenységi teret kaptak és lehetőséget nyertek az érvényesülésre a kipróbált, elvhű, gerinces és szilárd kommunistákkal szemben, ha a közéletben hangadókká váltak a karrieristák, mutatja, hogy a politikai morál a pártvezetés bűnéből milyen mélyre süllyedt, ugyanakkor figyelmeztetés arra, hogy a karrierizmus ellen a párt tisztaságáért, a kommunista becsületért és tisztességért, széles fronton fel kell venni a harcot, amelyben a karrierizmusnak még a csíráját is meg kell semmisíteni. A harc sikere nemcsak a párt erkölcsi, de politikai megújhodásának is feltétele. Ezt a nehéz és kétségtelen áldozattal járó harcot azoknak kell a fejlett szocialista morál és etika szilárd alapjaira támaszkodva megvívni, akikben megvan az elvi szilárdság, bátorság és gerincesség képviselni az elviséget, a társadalom és a párt magasabb erkölcsiségét, vállalni a harcot minden áldozatával együtt, a pártnak nemcsak elvi, de erkölcsi tisztaságáért is . Ilyen kommunisták még vannak, ilyen a kommunisták – tagok és funkcionáriusok – zöme és ez a záloga a párt elvi-politikai és erkölcsi megújhodásának, ami a társadalmi és a közélet terén is a szocialista erkölcsi elvek győzelmét meghozza. Ebben a harcban a kommunistáknak, akik a szocialista-erkölcsöt tántoríthatatlanul képviselik, élesen el kell határolniuk magukat a mindjobban elharapódzó elfajulástól, amely a párterkölcs terén ma tapasztalható. A kommunistáknak vállalniuk kell a harcot, hogy megmentsék a párt és a kommunisták becsületét, hogy visszaszerezzék, megőrizzék és gyarapítsák a nép hitét és bizalmát, hogy méltóan képviseljék azt az erkölcsi erőt és fensőbbséget, amelyre a magyar dolgozó nép elismeréssel tekint, követendő példának tart és amely előbb-utóbb győzedelmeskedik azon az erkölcsi romláson, amely párt- és közéletünkben elhatalmasodott. Ennek a harcnak nagy jelentősége van a jövő nemzedékre, az új felnövő generációra, amely hazánk jövendő sorsának letéteményese és hordozója, a megkezdett nagy mű, a szocialista társadalom építésének folytatója és megvalósítója. A mi mai harcunknak azért van felbecsülhetetlen jelentősége, mert az utánunk következő, a nyomunkba lépő nemzedékek történelmi hivatásuknak nemzeti ideáljaink megvalósításának csak úgy tudnak megfelelni, ha emberi magatartásban és közéleti tevékenységben, magasabbrendű, tisztultabb szocialista erkölcsiséget és etikai szemléletet hagyunk rájuk örökül. Ez a mai, de holnap lelépő nemzedék, elsősorban a kommunisták legnagyszerűbb erkölcsi feladata. El kell határolni magunkat az erkölcsi posványtól és állhatatosan harcolnunk kell a szocialista morál elveinek érvényesüléséért társadalmi- és pártéletünkben, bátran képviselnünk kell azokat az erényeket, amelyek népünk bizalmára érdemesítenek bennünket, nem utolsósorban azért, hogy bármilyen nehéz helyzetet teremtsen is a mai esztelen, káros, országvesztő politika, a népi demokrácia sorsa biztos kezekben legyen. Abból a súlyos válságból, amelybe a Rákosi-rezsim sodorta az országot, két úton kerülhetünk ki: vagy mi magunk idejekorán felszámoljuk a sztálinista politikát és visszavezetjük az országot a júniusi útra, amivel elejét vehetjük a gazdasági és politikai csődnek, vagy nem sikerül az események menetét megváltoztatni és akkor a növekvő feszültség súlyos válság elé állíthatja az országot. A magyar kommunistáknak mindkét esetben úrrá kell lenniök a helyzeten. Ehhez azonban élesen el kell határolni magukat Rákosi katasztrófa-politikájától, bátran harcolni a júniusi célkitűzésekért, amely a nép tömegeire támaszkodva lehetetlenné teszi a reakció számításainak megvalósulását. A régi rendszer visszatérésének reakciós, ellenforradalmi kísérletei ellen a kommunisták hatékony fegyvere a júniusi politika, amíg a kommunistáknak és a pártnak hitelük van a dolgozó töme-

gekben, amíg a bizalmat a jelenlegi vezetés a magyar nép ellen folytatott hadjáratával, embertelen és törvénytipró eszközeivel végkép alá nem ássa.

A klikk-vezetés, majd a személyi diktatúra szelleme súlyos helyzetet teremtett más tekintetben is. Megsemmisítette azokat az erényeket, amelyek a pártnak is és a kommunistáknak is becsületet szereztek, növelték befolyásukat, az iránt táplált bizalmat, amelyek reményt keltettek a népben, céljaik megvalósulása iránt. Fel kell éleszteni és ki kell fejleszteni ezeket az erényeket, amelyek már-már kihalnak a párt életéből és a kommunisták magatartásából. Ilyen erény a magyar nép szeretete és megbecsülése, a vele való szoros kapcsolat és összeforrottság, a hűség a néphez, érdekeinek igaz szolgálata. Ez a párt és minden kommunista erkölcsi parancsa, ez a morális alap, amelyre minden tevékenységünknek épülnie kell. Harcolni kell a humanizmus, az emberiesség elvének a kommunisták tevékenységében való érvényesüléséért és lépten-nyomon le kell leplezni, élesen fel kell lépni népellenes törekvések ellen, az embertelen eszközök és módszerek ellen, a népgyűlölő szellem ellen, amely mind veszedelmesebben uralkodik állami és pártéletünkben. Ilyen erény: az igazi hazafiság, a hazaszeretet érzése, a „haza minden előtt" magasztos eszményének hű és önzetlen szolgálata, amely nagyrabecsülést keltett a kommunisták iránt a legszélesebb néprétegek körében és fokozta népszerűségüket. Anélkül, hogy a túlzó nacionalizmus, a sovinizmus elleni eszmei-politikai harcot enyhítenénk és teljes ideológiai fegyverzettel fel ne lépnénk ellene, ott ahol felüti a fejét, a proletár nemzetköziség szellemében, más nemzetek megbecsülésével együtt, ápolnunk kell a hazaszeretet erényét, amit a magyar néptől idegen vezetők a sovinizmus alantas ösztönével igyekeznek azonosítani és beszennyezni. Annyira el vannak szakadva a nép lelkületétől, a magyarság érzéseitől, hogy talán észre sem veszik, milyen súlyos sérelmeket ejtenek a nemzeti önérzeten. A magyar nép nem soviniszta, de nem is kozmopolita, nem is akar, nem is fog azzá válni. A néptől idegen, ostoba politika, amely nem más, mint nemzeti nihilizmus, amely a hazaszeretet és a nemzeti érzés erényeit elutasítja, magatartásával éppen a sovinizmus veszélyét szítja fel. A szocializmus nem fosztja meg a népeket nemzeti jellegüktől, nemzeti érzéseiktől és sajátosságaiktól. Ellenkezőleg ezekkel minden nép gazdagítja a szocializmus egyetemes erkölcsi-etikai értékeit. A magyar népnek a nemzeti eszményekhez való törhetetlen ragaszkodása, hűsége a szabadság és függetlenség gondolatához, amely hosszú századokon át történelmét formáló erejének forrása volt és lesz a jövőben is, nem elítélendő nacionalizmus, hanem a magyar nép legnemesebb jellemvonásai, nemzeti erények, amelyeknek a kommunistákban kell testet ölteniök, ha a magyar nép hivatott vezetői akarnak lenni. Akit a magyar nép követni hajlandó történelmének jövőbe vezető rögös útjain, annak számolnia kell nemzeti önérzetével és a nemzeti büszkeség érzésével, amire a kis népek, mint a mi népünk, a magyar is, talán érzékenyebbek, mint a nagy nemzetek. A magyar tehetséges, szorgalmas nép, múltja és jelene egyaránt bizonyítja, hogy tudomány, technika, művészet, irodalom, zene és sport terén mily nagyszerű alkotásokra, teljesítményekre képes. De nem kisebb államalkotó képessége és államfenntartó ereje. Minden történelmi korszakban kitermeli nemzeti géniuszait, nagy államférfiait és hadvezéreit, akik a társadalmi fejlődés és átalakulás viharos századain át elvezették az országot a szocializmus küszöbéig. És a nemzet most sem lett kiskorúvá, most sem szorul gyámkodásra, meg tud állni a maga lábán és a békeszerető népek nagy családjaiban a szocializmus, az emberi haladás ügyével együtt, a nemzeti szabadság és függetlenség ügyét is méltóan tudja képviselni és előrevinni. Ezt azonban csak a népből eredt, a néppel összeforrott és érte küzdő vezetők a néppel együtt tudják valóra váltani. Nálunk a mai vezetők oktalan politikája az elnemzetlenítés útján akar a szocializmus felé haladni, ami az utóbbi időben mind jobban feszíti a belső ellentéteket és olajat önt a sovinizmus parazsára, mert

a magyar nép, mint minden más nép, a szocializmust úgy fogadja el, ha nem kell feláldoznia nemzeti érzéseit, tudatát és sajátosságait, amelyeket a szocialista társadalom kereteiben is tovább kíván ápolni.

A nemzeti problémának nem kevésbé súlyos egyéb következményei is vannak társadalmi életünkben és a pártban, amit helytelen lenne egyszerűen csak a múltból visszamaradt kártékony örökségnek minősíteni.

A kérdések nagyon súlyosak és mint mondani szokás „kényesek". Éppen ezért az egyetlen lehetséges megoldásuk: bátran szembenézni velük és erélyesen hozzáfogni felszámolásukhoz. Ki kell ütni a nép- és a szocializmus ellenségeinek kezéből a sovinizmus, a szovjetellenesség és az antiszemitizmus fegyvereit, mert rombolják társadalmunk morális alapjait, növelik nehézségeinket, fékezik szocialista építésünket, akadályozzák más népekkel való békés testvéri együttélésünket. Ennek azonban nem a nemzeti kommunizmus az útja, hanem a párt- és az államvezetésnek politikai és morális megújhodása, és az elkerülhetetlenül velejáró őrségváltás.

Aki nyitott szemmel figyeli a helyzet alakulását, aki becsületes szándékkal közelíti meg a felvetett problémákat, nem kételkedhet abban, hogy a nép, a haza, a párt és a szocializmus ügye iránti odaadás és mélységes szeretet, a jövőért való aggódás mondatta el ezeket az őszinte szavakat, vetette papírra ezeket a gondolatokat. Súlyos szavak, de igazak. Rájuk is áll azonban az a mondás, hogy annyit érnek, amennyi belőlük megvalósul. A szavak tehát tettekre várnak.

(1956)

Nagy Imre rádióbeszédei 1956-ban

(Október 24.)

Itt Nagy Imre beszél, mint a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke.

Budapest népe!

Közlöm, hogy mindazok, akik a további vérontás megszüntetése érdekében ma 14 óráig megszüntetik a harcot és leteszik fegyvereiket, mentesülnek a statáriális eljárás alól.

Egyúttal kijelentem, hogy minden erőnkkel megvalósítjuk az 1953. júniusi kormányprogram elvi alapján, úgy, ahogy azt annak idején a parlamentben kifejtettem, országunk következetes demokratizálását, a párt, állami és politikai és gazdasági élet minden területén. Kövessék felhívásunkat, szüntessék be a harcot, biztosítsák a rend és nyugalom helyreállítását népünk, országunk jövője érdekében. Térjenek vissza a békés alkotó munkához!

Magyarok, elvtársak, barátaim!

Felelősségteljes percekben szólok hozzátok! Mind tudjátok, a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetősége és az elnöki tanács bizalmából mint a minisztertanács elnöke átvettem a kormány vezetését.

Minden lehetősége megvan annak, hogy politikai programunkat a magyar népre támaszkodva a kommunisták vezetésével a kormány megvalósítsa. A program lényege – mint tudjátok – a magyar közélet széleskörű demokratizálása, a szocializmus építésében a mi nemzeti sajátosságainknak megfelelő magyar út megvalósítása, nagy nemzeti céljainknak, a dolgozó tömegek életkörülményeinek gyökeres megjavítása. Ahhoz azonban, hogy a munkához közös erővel veletek együtt hozzáláthassunk, a legelső dolog a rend, a fegyelem, a nyugalom megteremtése. A békésen tüntető magyar ifjúsághoz csatlakozva ellenséges elemek félrevezettek sok jóhiszemű dolgozót, a népi demokrácia, a néphatalom ellen fordultak.

A legelső – és mindenek felett álló feladat most, hogy a helyzetet sürgősen konszolidáljuk. Utána minden kérdésben szót értünk, hiszen egyet akar a kormány és a magyar nép többsége. Nemzeti létünk iránti közös, nagy felelősségre hivatkozva szólítalak fel benneteket, minden magyar férfit, nőt, ifjút, munkásokat, parasztokat, értelmiségieket, hogy szilárdan álljatok helyt, őrizzétek meg nyugalmatokat, álljatok ellen a provokátoroknak, segítsetek helyreállítani a rendet, támogassátok rendfenntartó erőinket.

Meg kell akadályoznunk közös erővel a vérontást, nem szabad engednünk, hogy vér szennyezze be szent nemzeti programunkat.

A magyar kormány békés, építő munkára készül. A kormány el van szánva arra, hogy nem engedi letéríteni magát a demokratizálás, a magyar nép érdekeinek megfelelő, a nép széles rétegeivel megtárgyalt program megvalósításának útjáról.

Nem a bosszúállás, hanem a megbékélés politikáját akarjuk folytatni! Ezért a kormány elhatározta, hogy mindazokat, akik önként és azonnal leteszik a fegyvert, abbahagyják a harcot, nem vonja statáriális eljárás alá, mint ahogy így járt el a magukat eddig megadó csoportokkal szemben is.

Munkások! Védjétek meg a gyárakat, a gépeket! A magunk kincse ez! Az egész népnek okoz kárt az, aki rombol vagy fosztogat! Rend! Nyugalom! Fegyelem! Ez most a jelszó, ez áll mindenek előtt!

Barátaim! Magyarok! A kormány programját hamarosan részleteiben is ki fogom fejteni, s azt a rövidesen összeülő országgyűlés fogja megvitatni. Jövőnkről van szó! Nemzeti létünk felemelkedésének nagy útja áll előttünk! Álljatok a kormány mögé! Biztosítsátok a békés, építő, alkotó munka folytatását, tegyétek lehetővé, hogy hazánk minden dolgozója zavartalanul munkálkodhasson családja és maga jövőjén! Álljatok a párt mögé! Álljatok a kormány mögé! Bízzatok abban, hogy a múlt hibáin tanulva megtaláljuk a helyes utat hazánk felvirágoztatására!

(Október 25.)

Magyarország dolgozó népe! Az elmúlt napok során hazánk tragikus eseményeket élt át. Kisszámú ellenforradalmár, felbujtó, népköztársaságunk rendje ellen fegyveres támadást indított, amelyet Budapest dolgozóinak egy része, az ország helyzete felett érzett elkeseredése következtében támogatott. Ezt az elkeseredést fokozták a múlt súlyos politikai és gazdasági hibái, amelyek helyrehozását az ország helyzete és a nép általános óhaja feltétlenül megkövetelte. A párt új vezetősége és az új vezetés alatt álló kormány el van arra szánva, hogy a tragikus események tanulságait a legmesszebbmenően levonjuk.

A rend helyreállta után rövidesen összeül az országgyűlés. Ezen az országgyűlésen mindenre kiterjedő és megalapozott reform-programot fogok benyújtani, amely felöleli nemzeti életünk összes fontos kérdéseit. E program megvalósítása megköveteli a kormánynak a megújuló HNF legszélesebb demokratikus nemzeti erők összefogása alapján való átalakítását. E program megvalósításához elengedhetetlenül szükséges a harc azonnali beszüntetése, a rend és nyugalom helyreállítása és a termelés folyamatossága. Felhívom az ország dolgozó népét, minden igaz hazafit, hogy ezt minden erővel segítse elő! Mint a minisztertanács elnöke *bejelentem, hogy a magyar kormány tárgyalásokat kezdeményez a magyar népköztársaság és a Szovjetunió közötti kapcsolatokról, többek között a Magyarországon állomásozó szovjet haderők visszavonásáról,* a magyar–szovjet barátság, a proletár internacionalizmus, valamint a kommunista pártok és a szocialista országok közös egyenjogúsága és a nemzeti függetlenség alapján. Meggyőződésem, hogy az ezen az alapon felépülő magyar-szovjet viszony szilárd alapja lesz népeink őszinte

igaz barátságának, nemzeti fejlődésének és szocialista jövőnknek. Azoknak a szovjet csapatoknak a visszarendelése, amelyeknek a harcokba való beavatkozását szocialista rendünk létérdeke tette szükségessé, a béke és a rend helyreállításával haladéktalanul meg fog történni.

Mindazokkal szemben, akik nem népi demokratikus rendünk megdöntése szándékával fogtak fegyvert, s a harcot haladéktalanul beszüntetik, fegyvereiket beszolgáltatják, mindazokkal az ifjakkal, munkásokkal, és honvédségi személyekkel szemben, akik ezt teszik, a kormány a kiengesztelődés és a megbékélés szellemében messzemenő nagylelkűséget fog tanúsítani, velük szemben nem alkalmazzuk a statáriális eljárást. – Ugyanakkor a békét és rendet óhajtó dolgozó nép érdekében békés demokratikus államrendünk védelmében a törvény szigorát fogjuk alkalmazni azok ellen, akik továbbra is fegyverrel támadnak, felbujtanak és fosztogatnak. Különös gonddal óvom dolgozó népünket a felelőtlen zavartkeltőktől, rémhírterjesztőktől, akiknek káros munkája a béke és nyugalom helyreállításának egyik legfőbb akadálya... Mélységes fájdalommal tölt el e tragikus napok során áldozatul esett ártatlan dolgozó emberek minden csepp kiöntött vére. Legyen vége a tragikus harcoknak és a hiábavaló vérontásnak. – Magyarok, barátaim, elvtársaim! – Induljunk meg hát a párt vezetésével népünk jobb, szebb, szocialista jövőjét építő békés alkotó munka útján!

(Október 28.)

Magyarország népe! [x]

A múlt héten tragikus gyorsasággal peregtek a véres események. Az elmúlt évtized szörnyű hibáinak és bűneinek végzetes következményei tárulnak elénk azokban a fájdalmas eseményekben, amelyeknek szemtanúi és résztvevői vagyunk.

Ezer esztendős történelmünk során a sors nem fukarkodott a népünket és nemzetünket sújtó csapásokkal. De ilyen megrázkódtatás hazánk ... még soha sem volt ...

A kormány elítéli azokat a nézeteket, amelyek szerint a jelenlegi hatalmas népmozgalom ellenforradalom volna. Kétségtelen, hogy ezt, mint ahogy minden nagy népmegmozdulást ... felhasználták ... kártékony elemek, közönséges bűncselekményeket ... Reakciós, ellenforradalmi elemek is bekapcsolódtak, igyekeztek az eseményeket felhasználni a népidemokratikus rendszer megdöntésére ... Vitathatatlan, hogy ezekben a megmozdulásokban elemi erővel bontakozott ki egy nagy, egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalom.

Ez a mozgalom célul tűzte ki, hogy biztosítja nemzeti függetlenségünket, önállóságunkat és szuverenitásunkat, kibontakoztatja társadalmi, gazdasági, politikai életünk demokratizmusát, mert csak ez lehet a szocializmus alapja hazánkban. Ezt a nagy megmozdulást az elmúlt történelmi korszak súlyos bűnei robbantották ki. A helyzetet még súlyosabbá tette, hogy a vezetés még a legutóbbi időkig nem szánta rá magát arra, hogy véglegesen szakítson a régi, bűnös politikával. Főleg ez vezetett a tragikus testvérharchoz, oly sok hazafi pusztulásához mindkét oldalon.

A harcok közepette megszületett a demokratikus nemzeti egység, függetlenség és szocializmus kormánya, amely a népakarat igazi kifejezőjévé fog válni. Ez a kormány szilárd elhatározása. Az új kormány támaszkodva a nép erejére és ellenőrzésére abban a reményben, hogy a nép teljes bizalmát megnyeri, hozzákezd a nép jogos követeléseinek megvalósításához. És a kormány munkáját hallatlanul nehéz körülmények között kezdi el. A múlt örökségeként reánkmaradt igen komoly gazdasági helyzet még súlyosabbá vált az elmúlt napok harcai következtében. Nagyon nehezek lesznek az előttünk álló hónapok is. –

---

[x] A kipontozott részek a hangfelvétel hiányosságait jelzik.

A kormány tisztán látja munkásosztályunk, parasztságunk, értelmiségünk súlyos anyagi helyzetét. A kormány elsősorban a harcos magyar munkásosztályra kíván támaszkodni, de természetesen támaszkodni óhajt az egész dolgozó magyar népre.

Széleskörű program kidolgozását határoztuk el, amelynek keretében a munkásság megelégedésére rendezni kívánjuk a régi, jogos követeléseket és sérelmeket, többek között a bér és norma kérdést, a minimális bérek alsó határának és a legalacsonyabb nyugdíjak felemelését, figyelembe véve a munkában eltöltött éveket és a családi pótlék követelését. A kormány, hogy a rendkívül súlyos lakáshelyzeten segítsen, a legmesszebbmenően támogatni fogja, hogy az állami, szövetkezeti és magánkezdeményezésből minél több lakást építsenek.

A kormány üdvözli az üzemi dolgozók kezdeményezését az üzemi demokrácia kiszélesítésére, helyesli a munkástanácsok megalakítását. A kormány erélyes kézzel véget vet a termelőszövetkezeti mozgalom és a tagosítások során elkövetett súlyos törvénytelenségeknek, nagyszabású tervet dolgoz ki az elhanyagolt és fejlődésében elmaradt mezőgazdasági termelés fellendítésére, termelőszövetkezeti és egyéni gazdaságok termelésének felvirágoztatására, a termelési kedv helyreállítására.

A kormány bátran épít a munkás, paraszt és diákifjúságra, az egyetemistákra, teret nyújt kezdeményezésüknek, megtisztító politikai közéletünkben és rajta lesz, hogy az életbe induló fiatalok minél jobb anyagi körülmények közé kerüljenek.

A kormány felkarolja a népkezdeményezésre létrejött új, demokratikus önkormányzati formákat, arra fog törekedni, hogy azokat beiktassa az államigazgatásba.

A kormány a további vérontás megszüntetése és a békés kibontakozás biztosítása érdekében elrendelte az általános, azonnali *tűzszünetet.* Utasította a fegyveres erőket, hogy csak akkor tüzeljenek, ha megtámadják őket. Ugyanakkor felhívja mindazokat, akik fegyvert fognak, hogy tartózkodjanak minden harci cselekménytől és fegyverüket haladéktalanul szolgáltassák be.

A rend védelmére és a közbiztonság helyreállítására haladéktalanul megalakult az új karhatalom a honvédség és a rendőrség alakulataiból, valamint a munkások és az ifjúság felfegyverzett osztagaiból.

A magyar kormány megállapodott a szovjet kormánnyal, hogy a szovjet csapatok azonnal megkezdik kivonulásukat Budapestről, s az új karhatalom megalakulásával egyidejűleg elhagyják a város területét.

A magyar kormány tárgyalásokat kezdeményez a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió közötti kapcsolatokról, többek között a Magyarországon állomásozó szovjet haderők visszavonásáról, a magyar–szovjet barátság szellemében, a szocialista országok közötti egyenjogúság és nemzeti függetlenség alapján. A rend helyreállítása után egységes, új államrendőrséget szervezünk és az államvédelmi hatóságot megszüntetjük. – Senkinek, semmiféle bántódása nem eshet amiatt, hogy a fegyveres harcokban résztvett.

A kormány javaslatot terjeszt az Országgyűlés elé, hogy az ország címere ismét a *Kossuth-címer* legyen, hogy *március 15-ét* ismét nemzeti ünneppé nyilvánítsák!

Magyarország népe! – A keserűség és a harc óráiban az ember hajlamos arra, hogy az elmúlt 12 esztendőnek csak a sötét oldalait lássa. Ne engedjük tisztánlátásunkat elhomályosítani. Ennek a 12 esztendőnek vannak történelmi jelentőségű, maradandó, eltörölhetetlen eredményei, amelyeket ti magyar munkások, parasztok, értelmiségiek az MDP vezetésével kemény és áldozatos munkátokkal hoztatok létre. – Megújhodó népköztársaságunk számít arra az erőre és önfeláldozásra, amelyet ti az alkotó munkában megmutattatok, amely hazánk jobb jövőjének legfőbb biztosítéka.

(Október 30.)

Magyarország dolgozó népe, munkások, parasztok, értelmiségeik!

A hazánkban mind szélesebben kibontakozó forradalom, a demokratikus erők hatalmas megmozdulása választ elé állította hazánkat. A nemzeti kormány, az MDP elnökségével egyetértésben a nemzet életében sorsdöntő elhatározásra jutott, amelyet a következőkben kívánok Magyarország dolgozó népével tudatni.

Az ország életének további demokratizálása érdekében, az *egypártrendszer megszüntetésével* a kormányzást az 1945-ben újjászületett koalíciós pártok demokratikus együttműködésének alapjaira helyezi. Ennek megfelelően a nemzeti kormányon belül szűkebb kabinetet létesít, amelynek tagjai: *Nagy Imre, Tildy Zoltán, Kovács Béla, Erdei Ferenc, Kádár János, Losonczy Géza* és a szociáldemokrata párt által kijelölendő személyiség.

A kormány előterjesztést tesz a népköztársaság elnöki tanácsának Kádár János és Losonczy Géza államminiszterré való megválasztására.

A nemzeti kormány felhívja a szovjet csapatok parancsnokságát, hogy azonnal kezdje meg a szovjet csapatok kivonását Budapest területéről. Egyidejűleg a nemzeti kormány közli az ország népével, hogy a szovjet csapatoknak az ország területéről való kivonására haladéktalanul megkezdi a tárgyalásokat a Szovjetunió kormányával.

A nemzeti kormány nevében bejelentem, hogy a forradalom által létrehozott demokratikus helyi önkormányzati szerveket a nemzeti kormány elismeri, rájuk támaszkodik és támogatásukat kéri.

Magyar testvéreim, hazafiak! Hazánk hű polgárai! Őrizzétek meg a forradalom vívmányait, minden erővel biztosítsátok a rendet, állítsátok helyre a nyugalmat. Ne folyjon testvérvér hazánkban. Vegyétek elejét minden rendzavarásnak, minden rendelkezésre álló erővel biztosítsátok az élet és vagyonbiztonságot.

Magyar testvéreim, munkások, parasztok! Sorsdöntő elhatározásunkban álljatok a nemzeti kormány mellé!

Éljen a szabad, demokratikus, független Magyarország!

(November 1.)

Magyarország népe!

A magyar nemzeti kormány a magyar nép és a történelem előtti mély felelősség érzettől áthatva, a magyar nép millióinak osztatlan akaratát kifejezve kinyilvánítja a magyar népköztársaság semlegességét. A magyar nép, a függetlenség és egyenjogúság alapján az ENSZ alapokmánya szellemének megfelelően igaz barátságban kíván élni szomszédaival, a Szovjetunióval és a világ valamennyi népével. Nemzeti forradalma vívmányainak megszilárdítását és továbbfejlesztését óhajtja anélkül, hogy bármelyik hatalmi csoportosuláshoz csatlakoznék.

A magyar nép évszázados álma valósul meg ezzel. A forradalmi harc, melyet a magyar múlt és a jelen hősei vívtak, végre győzelemre vitte a szabadság, a függetlenség ügyét! Ez a hősi küzdelem tette lehetővé, hogy népünk államközi kapcsolataiban érvényesítse alapvető nemzeti érdekét, a semlegességet.

Felhívással fordulunk szomszédainkhoz a közeli és távoli országokhoz, hogy tartsák tiszteletben népeink megmásíthatatlan elhatározását. Most valóban igaz az a szó, hogy népünk olyan egységes ebben az elhatározásában, mint történelme során még talán soha.

Magyarország dolgozó milliói!

Védjétek és erősítsétek forradalmi elszántsággal, önfeláldozó munkával a rend megszilárdításával hazánkat, a szabad, független, demokratikus és semleges Magyarországot!

(November 4.)

Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság minisztertanácsának elnöke! Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt. Csapataink harcban állnak! A kormány a helyén van! Ezt közlöm az ország népével és a világ közvéleményével!

keleti Közép-Európa

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS

A KRITIKAI-ELLENZÉKI ÉRTELMISÉG KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A totalitárius rendszerek bomlásától a pragmatikus-autoriter diktatúrák létrejöttéig

A szovjet-típusú egypártrendszerek egyik sajátossága, hogy kizárják a hivatalostól eltérő politikai vélemények nyílt megjelenését, azok megszerveződését, azaz a **politikai alternatívákat.** Ha az egész társadalmat tekintjük, a depolitizáló technikák jól működnek: a társadalmat politikailag a tagolatlanság, a diffuzitás jellemzi. Az általános politikai apátiát a társadalmi elégedetlenség spontán kitörései – felkelések, tömegmozgalmak, forradalmak (1953: Berlin; 1956: Poznan, Budapest; 1968: Prága, Varsó; 1970–71: Gdansk; 1976: Varsó; 1980–81: a lengyel Szolidaritás) – szakítják meg időről-időre. A felkelések és forradalmak tiszavirág-életű kísérletei mellett csak az 1968-as Prágai Tavasz és 1980–81-ben a lengyel Szolidaritás szakszervezet tudta a szélesebb társadalmat politikailag aktivizálni. E rövid periódusokat leszámítva a politikai semlegesítés, a depolitizálás sikeres stratégia: a társadalom nem képes politikai alternatívák, illetve az azokat hordozó alternatív politikai erők kitermelésére. Csak két olyan, igen szűk társadalmi csoport van, amely a desztalinizáció 1953-at követő időszakában politikai artikulációra képes, s amelyben az eltérő politikai vélemények, platformok túlélik a totalitáriánus rendszer időszakát. Az egyik ilyen csoport maga a *politikai vezetés,* a politikai elit, a másik az *értelmiség.*

A lengyel, magyar és cseh értelmiség 1953-tól, a totalitáriánus rendszer fellazulásának kezdeteitől jelentkező repolitizálódása, az értelmiségi politikai tagoltság regenerálódása három szakaszra bontható. Az első a *reformkommunista-pártellenzéki* szakasz, amely Sztálin halálától Dubcek bukásáig, azaz a totális diktatúra eresztékeinek meglazulásától a reformkommunista illúziók bukásáig tart. A második szakasz a hatvanas évek végén, a különböző, „rendszeren kívülre" kerülő (újbaloldali, ex-reformkommunista, nem-kommunista) értelmiségi csoportok kialakulásával, majd közeledésével indul, és az *emberi jogi mozgalom* fellendülésével a 70-es évek második felére bontakozik ki. A harmadik szakaszt a *tradicionális,* 1945/48 előtti *szellemi-politikai irányzatok* és politikai kultúra újjáéledése, a látens politikai irányzatok artikulálódása jellemzi. Ez Csehszlovákiában már 1968-ban, a Prágai Tavasz idején megkezdődik, de azt követően az erős represszió, a husaki „normalizáció" időszakában elhalványul. A hagyományos politikai irányzatok nyílt megjelenése Lengyelországban a hetvenes évek közepén kezdődik meg, s a hetven–nyolcvanas évek fordulóján válik markánssá, Magyarországon pedig egy évtizeddel később, a nyolcvanas évek második felében jelentkezik.

Az egyes periódusokkal nem tisztán elváló történeti időszakokat kívánok jelölni. Az egyes szakaszokat meghatározó jellemvonások ugyanis gyakran egymásbacsúsznak, összemosódnak, vagy párhuzamosan jelentkeznek. Az egyes országok kritikai-értelmiségi gondolkodásának szakaszai sincsenek teljes szinkronban egymással. A hetvenes éveket vizsgálva a cseh és a lengyel, a három periódus egészét tekintve viszont a lengyel és a ma-

gyar értelmiség között több a hasonlóság. Mégis, a kritikai-ellenzéki értelmiségi gondolkodás főbb vonásait tekintve azt mondhatjuk, hogy e periódusok felállításának nemcsak analitikus haszna lehet, de ezek történetileg is léteztek. Egy szakasz lezárulása nem jelenti az addig domináns politikai attitűd, politikai kultúra nyomtalan eltűnését, legfeljebb annak háttérbe szorulását. A harmadik periódusra éppen a differenciálódás, különböző tradicionális és a rendszer által – az első és második periódusban – „kitermelt" politikai irányzatok és politikai kultúrák egymásmellettisége jellemző.

E tanulmány témája az értelmiség politikai tagoltságának regenerálódása.

A kritikai-ellenzéki értelmiségi gondolkodás periódusai

A reformkommunista-pártellenzéki periódus

Ebben a korszakban a politikai artikulációra képes egyetlen alternatív csoportosulás a reformkommunista-pártellenzék. Ez a hivatalos politikai vonaltól való eltérés egyetlen lehetséges formája. Politikai platformja nem kérdőjelezi meg a rendszer kereteit, vagyis „rendszeren belül" marad. Nem a rendszer szerkezetének a megváltoztatását, hanem csak a vezetés által követett politikai vonal javítását, módosítását tűzi ki célul. *Nem rendszer, hanem modellváltást akar: a szocializmus építésének a sztálini modelljéről a buharini modellre való áttérést.*

De miért korlátozódik a politikai „ellenzékiség" kialakulása a revizionizmusra, a párton belüli ellenzékiségre? Ez érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy ebben az időszakban még nem indul meg a totalitáriánus rendszer felbomlása, legfeljebb kereteinek a fellazulása. A represszió és a hatalmon lévő kommunista párt társadalom feletti totális politikai kontrollja változatlanul működik, s minden, a társadalom korábbi politikai tagoltságát kifejező, a hivatalos pártideológián kívüli eszmeáramlat, politikai csoportosulás megsemmisült a hatalmi-rendőri elnyomás alatt (képviselőik börtönbe kerültek, illetve külső- vagy belső emigrációba kényszerültek). Minden nem-kommunista politikai irányzat és politikai csoport ki van zárva a „politikai testből", a politikai életből. Mivel csak egyetlen politikai erő, a kommunista párt létezhet, a hivatalos vonaltól eltérő politikai platform is csak ezen, s az *uralkodó ideológián belül* jöhet létre. A totalitáriánus rendszer bomlása a „csúcson" indul meg.

A reformkommunista pártellenzék a politikai vezetésben és az értelmiség soraiban egyaránt létrejön. A népi demokráciákban azonnal továbbgyűrűznek a Kremlben Sztálin halála után meginduló hatalmi harcok, mintegy leképezve annak sztálinista „balos", óvatos centrum és desztalinizáló „jobbos" tagolódását.

Ugyanakkor megindul a bomlás a mindaddig teljesen *hithű kommunista* értelmiség soraiban. Ez az értelmiség korábban – az új világ építésének grandiózus társadalom-átalakító, forradalmi céljaitól megrészegülve – a rendszer leghűségesebb bázisa. Nélkülözhetetlen funkciót lát el a totalitáriánus rendszerben: az ideológia-termelés feladatát, és az ideológiának a kulturális szférán és tömegkommunikáción keresztüli közvetítését a társadalom felé. Ez az értelmiség állítja elő a rendszer legitimációját.

Amikor Sztálin halála után fokozatosan napvilágra kerültek a rendszer rémtettei: a törvénytelenségek, a koncepciós perek, a korábban fanatikus, morálisan is elkötelezett értelmiség megdöbbenése, csalódása önnön hitében és a vezetésben óriási lesz. Úgy érzi, becsapták, s aufklérista-társadalomjobbító hitét kihasználva egy öncélú hatalmi gépezet eszközévé vált. A meghasonlott, a pártvezetésben csalódott, a szebb jövő építésének mód-

szereiből, eszközeiből kiábrándult, de a szocialista eszmékhez továbbra is hű kommunista értelmiség válik a revizionizmus hordozójává, s a pártvezetés desztalinizáció mellett elkötelezett tagjainak szövetségeseként a pártellenzékiség legfőbb bázisává.

Ebben – az elsősorban író, újságíró, művész – értelmiségben érzelmi és morális elkötelezettség alakul ki az igazság kimondása, s a szocializmus eszméinek megújítása mellett. A pártellenzéki értelmiség a valóság feltárásának és az igazság kimondásának morális kötelezettségét a pártérdek fölé helyezi, s fellázad a sajtó, az egész kulturális élet feletti pártkontroll és cenzúra ellen. A reformkommunista értelmiség komoly befolyásra tesz szert az irodalmi- és pártsajtóban (Irodalmi Újság, Po Prostu, Nowa Kultura, Literarni Listy stb.), intézményi bázisát emellett különböző klubok, vitakörök (pl. a Petőfi-kör) és az írószövetségek alkotják.

Milyen a reformkommunizmus ideológiai-politikai platformja? Olyan szemléleti-ideológiai eretnekség, amely a bolsevizmust a kommunizmus szellemi forrásaihoz visszatérve akarja megújítani. A sztálinizmus kritikájából kiindulva néhány kérdésben a leninizmust is megkérdőjelezi. A szocializmusnak egy humánusabb, toleránsabb módszerekkel történő megvalósítását keresi, de nem kérdőjelezi meg a kommunista párt vezető szerepét, az egypárturalmat, sőt: elképzeléseinek megvalósítását éppen a párttól várja. A kommunista rendszerrel, a párttal a közös ideológia, a közös nyelv is összeköti. A reformkommunisták számára a kommunista egypárturalom legitimitása nem válik kérdésessé, ami politikai taktikájukat is meghatározza. A sztálinisták elleni harcot a párton belül, a pártszerűség normáinak a betartásával kívánták megvívni. A megújulást megfelelő politikusoknak a párt élére kerülésétől, s felülről történő reformok bevezetésétől várták. A kívánatosnak tartott új politika azonban nem érinti a rendszer alapvető politikai intézményeit.

Az ötvenes évek reformkommunizmusának ideológiai-politikai modell-országa Jugoszlávia. A szovjet fejlődésnek az internacionalizmus jelszavával igazolt másolása helyett a kommunizmus építésének nemzeti útját kívánja megteremteni. A gazdaság tekintetében a reformkommunisták a centralizált tervgazdaság némi decentralizálását, a nemzeti sajátosságoknak, gazdaságföldrajzi feltételeknek megfelelő iparfejlesztést, a mezőgazdaságban az erőszakos kollektivizálás megszüntetését tűzik ki célul. Terjed a munkás-önigazgatás eszménye, mint a demokratizálás követendő útja.

A reformkommunista értelmiség komoly szerepet játszik a totalitárius politikai rendszer meggyengítésében, az 1956-os lengyel és magyar események, valamint az 1968-as Prágai Tavasz szellemi-lélektani előkészítésében.

Az emberi jogi ellenzék kialakulása

Az értelmiségi politikai tagoltság regenerálódásának második szakasza a hetvenes években kezdődik. A 68-as Prágai Tavasz elbukásával a reformkommunista politikai stratégia végérvényesen összeomlik. A kritikai értelmiségi politikai kultúrában eddig domináns szerepet játszó reformkommunista attitűd nem tűnik ugyan el teljesen, de fokozatosan hátttérbe szorul. Kontinuitása nem annyira az értelmiség, mint inkább a politikai vezetés soraiban annak reformszárnyában marad fenn. A korábbi reformkommunista-pártellenzéki értelmiség kiábrándulttá válik.

A hatvanas évek második felének politizáló értelmiségi szubkultúrájában az **újbaloldal** megjelenése jelent új színt. Ez nem egyszerűen a nyugati politikai divat importálása az ifjúsági szubkultúrába; ennél többről van szó. Az újbaloldal személyi bázisát az a politikailag már a népi-demokrácia időszakában szocializálódó fiatal értelmiség alkotja, mely

ideológiailag már teljesen a rendszer neveltje. E fiatalokat éppen a *névértéken vett kommunista ideológia és a valóság közötti diszkrepancia radikalizálja, s teszi a rendszer baloldali ellenzékévé.*

Ezek az ultra-radikális csoportok politikai céljaikat már nem a pártvezetés valamelyik szárnyára való nyomásgyakorlással kívánják elérni. A központi pártapparátus, a bürokratikus-politikai uralkodó elit hatalmát egészében vetik el, az igazi kommunizmus megvalósítása letéteményesének magát a munkásosztályt tekintik. Ilyen ultra-baloldali csoportot alkot Magyarországon 1965–68 között a Vietnami Szolidaritási Bizottság, Csehszlovákiában 1969–72 között az ún. Forradalmi Szocialista Párt; Lengyelországban Jacek Kuron és Karol Modzelewski (ld. Nyílt levél a Párthoz – 1964.), majd a 68-as diákmegmozdulások idején Adam Michnik és a Kommandó nevű csoport fémjelzi ezt az irányzatot.

A hetvenes évek közepének nagy ideológiatörténeti fordulata Közép- és Kelet Európában azzal következik be, hogy a kritikai értelmiség leszámol a létező szocializmus belülről történő megreformálhatóságának illúziójával, s a 18. század értékvilágához, a felvilágosodás és a francia forradalom hagyományához fordul vissza: az emberi- és polgári jogok, és a demokrácia eszméihez. A létező szocializmusok kiformálásában korábban résztvett, s mellette elkötelezett értelmiség viszonya a hivatalos pártideológiához és a marxizmushoz a fokozatos eltávolodással jellemezhető: marxizmus (ötvenes évek revizionizmusa), neomarxizmus (hatvanas évek újbaloldala), poszt-marxizmus (hetvenes évek emberi jogi megközelítése). Ez egyelőre elsősorban nem a szocializmustól való szellemi, hanem a szovjet-típusú rendszertől való politikai eltávolodást jelent. Nem a szocialista utópia eszmei, hanem a politikai voluntarizmus gyakorlati feladása. A politika terén a demokrácia klasszikus szabályai és az emberi jogok kapnak elsőbbséget a szocializmussal szemben. *Előbb demokráciát, s utána – ha az egyáltalán lehetséges – szocializmust.*

Hogyan jut el erre az álláspontra a közép-európai kritikai értelmiség? A Prágai Tavasz eltiprásának kijózanító hatása után ebben elsősorban a nemzetközi politikai folyamatok játszanak közre: a *détente*, az eurokommunizmus felívelése, majd Helsinki hatása, amelyek a hetvenes évek közepétől az emberi jogi megközelítés kiformálódására nagy hatással vannak. A kialakuló emberi jogi ellenzék legitimitását – Lengyelország kivételével – nem annyira belső erők, mint a nemzetközi folyamatok adják. A belső feltételeket tekintve az a folyamat játszik szerepet, amely során a rendszerrel szembenálló, ill. a hetvenes évek elejének politikai kurzusaival konfliktusba kerülő különböző ex-reformkommunista, radikális baloldali és nem-marxista csoportok között közeledés indul meg. Az ex-marxisták oldaláról ezt az is elősegíti, hogy fokozatosan feladják az eddig őket mindig szorosan a kommunista párthoz fűző ideológiát és nyelvezetet. A korábbi „rendszeren belüli" ellenzékiségből kialakulóban van a „rendszeren kívüli" ellenzékiség, amelynek közös politikai platformjává az emberi jogi kérdések válnak.

A tradicionális politikai irányzatok újjáéledése

A politikai irányzatok újjáéledését megelőzi a különböző művészeti, kulturális, társadalomtudományi irányzatoknak a hatvanas évek „olvadása" után fokozatosan bekövetkező életre kelése az értelmiségben. E szférák dezideologizálódása után regenerálódnak a tradicionális kulturális irányzatok, s megjelennek a kortárs nemzetközi áramlatok is. Ezeken a területeken keresnek kifejeződési formát – mégha csak burkolt formában is – azok a politikailag releváns vélemények és eszmeáramlatok, melyek a rendszer struktúrájából adódóan nem artikulálódhatnak nyíltan politikai formában. (Így válhat egy színházi bemuta-

tó politikai tüntetéssé, mint pl. Varsóban Mickiewicz Ősök című darabja 1968 elején, amelnek betiltása vált a márciusi események elindítójává.) Ilyen burkolt, quazi-politikai formában élednek újjá és jelennek meg az értelmiségben kialakuló politikai irányzatok, megteremtve ezzel a különböző szellemi-politikai alternatívák melletti *látens* politikai tagolódást. Így a lengyel értelmiségben mindig jelen van a nemzeti függetlenség kérdésében kialakult külpolitikai vita, a német- ill. orosz-ellenesség. A magyar értelmiségből sem tűnt el soha teljesen a népi-urbánus megoszlás, mégha időnként teljesen ezoterikus irodalmi vagy történeti vitákba húzódott is vissza.

A tradicionális politikai irányzatok regenerálódása akkor kezdődik meg, amikor a látens szellemi-politikai irányzatok artikulálódnak: vállalják saját ideológiájukat, önálló politikai platformmal lépnek fel, és megkezdik saját szervezeteik, intézményeik kiépítését. (A legalista-emberi jogi ellenzékiségből a saját ideológia s politikai tradíció talaján való fellépés, az önálló politikai platform kialakulása felé való váltást példázza a KPN /Független Lengyelország Konföderációja/ kiválása a ROPCIO-ból /Mozgalom az Emberi és Polgári Jogok Védelmére/ Lengyelországban a hetvenes évek végén.)

A tradicionális politikai irányzatok intézményesedése Lengyelországban 1977-től, Magyarországon egy évtizeddel később kezdődik. Bár Csehszlovákiában már a Prágai Tavasz idején megjelennek a nem-kommunista politikai tradíciók, intézményesedési kísérletük az utóvédharcokkal együtt 1972 körül lezárul. A különböző irányzatok bebörtönzött, föld alá vagy emigrációba kényszerített tagjaiból sokat – az ex-reformkommunistákkal együtt – majdnem egy évtizeddel később a Charta '77 emberi jogi mozgalomban láthatunk viszont. A Chartához csatlakozó csoportok – az erős hatósági represszió következtében – nem tudnak önállóan, artikulált politikai-ideológiai programmal fellépni.

A tradicionális politikai irányzatok újjáéledése és a totalitáriánus politikai rendszer bomlása, a rendszer tolerancia-szintjének növekedése között összefüggés van.

A tradicionális politikai irányzatok regenerálódásával a nyolcvanas évekre sajátos politikai tagoltság alakul ki, különböző korszakok és politikai kultúrák rakódnak egymásra:

1. az 1945/48 előtti irányzatok: a konzervatív nacionalista és baloldali demokratikus politikai tradíciók Lengyelországban, a népi-urbánus értelmiségi megosztottság Magyarországon, valamint a demokratikus és szocialista tradíciók Csehszlovákiában;

2. a rendszer saját politikai kultúrája (a saját maga által kitermelt „ellenzéke"): a politikai vezetés és az értelmiség szintjén a reformkommunisták és revízionisták (mindhárom országban), illetve a munkásság, mint válságszituációkban a rendszerrel szembeforduló önálló politikai tényező (munkástanácsok, vagy független szakszervezet);

3. a nyolcvanas évektől jelentkezik a modern nyugat-európai alternatív-posztmateriális mozgalmak hatása, újfajta politikai viselkedési formákat és stílust teremtve (béke- és környezetvédő mozgalmak Magyarországon és Lengyelországban).

Az értelmiségi politikai tagoltság regenerálódásának három szakaszát felvázolva, most tekintsük át röviden, hogyan alkultak ezek a periódusok a lengyel, a magyar és a cseh kritikai-ellenzéki értelmiség történetében.

A lengyel, a magyar és a cseh értelmiség

Lengyelország

Lengyelországban a revízionista gondolkodás és a reformkommunista politizálás az '56-os események főáramát alkotja, s meghatározó szerepet játszik Gomulka '56 október végi hatalomra jutásában. A reformkommunista stratégia győzelme után azonban a kiábrándu-

lás évei következtek. A reformkommunista politizálás a Gomulkába vetett bizalom elolvadása után sem tűnik el teljesen, bár a Gomulka-vezetés irányvonalának keményedése, Moczár tábornok „Partizán" frakciójának fellépése nyomán 1963-ra eltávolítják a vezetésből az '56-ban Gomulkát támogató, a revízionizmus és dogmatizmus között „hajózó" középutas Pulawy csoportot és a pártvezetés liberális frakcióját (Zambrowski, Jerzy Morawski). A revízionizmus kiszorul a nyilvánosságból, az ideológiai életben azonban mégis tovább él: a humanista marxizmust Leszek Kolakowski, Adam Schaff, a piaci- és tervgazdaság összeegyeztethetőségét valló reformközgazdaságtant Oscar Lange és Wlodzimierz Brus képviseli.

A lengyel '56 egyedülálló eredményei visszavonhatatlanok maradtak: egy korlátozott gazdasági, társadalmi és kulturális pluralizmus *de facto* elismerése a rendszer által; a mezőgazdaság – nemcsak átmeneti – dekollektivizálása; a társadalom 4/5-ét képviselő, alternatív ideológiával és intézményekkel rendelkező katolikus egyház autonómiájának az elismerése. Ez utóbbi egy kis létszámú, legális parlamenti ellenzék, a katolikus Znak csoport létrejöttét eredményezte.

A katolikus egyház önálló szerepét a nagy politikai válságok idején is megőrzi, sőt: tovább erősíti. Mérséklő hatást igyekszik gyakorolni mindkét félre: tiltakozik a társadalom megmozdulásait elfojtó hatósági represszió ellen, anélkül, hogy a társadalmi mozgalmakat aktívan támogatná. Politikájának a középpontjában nem a hatalommal szembeni társadalmi érdek, hanem a lengyel *nemzeti* érdek áll az önálló állami lét mindenáron való megvédése, fenntartása.

A katolikus egyház e tradícionális szerepköre nyilvánul meg a független katolikus értelmiség 1956 októbere után kialakuló ún. „neo-pozitivista" politikai gondolkodásában. Ez az irányzat a 19. századi lengyel politikai realizmus hagyományaira épül: az „organikus építőmunka" híve. Az idegen-uralmat kritikátlanul elfogadó lojalizmust és a függetlenségért folytatott romantikus szabadságharcot, forradalmat egyaránt elutasítja. Nem tesz ideológiai engedményeket, de a rendszerrel kötött kompromisszum híve.

A katolikus „neo-pozitivizmus" jól megfér a marxista revízionizmus reformizmusával: osztja azt az elképzelést, amely szerint változásokat csak fokozatosan, a rendszer intézményein belül lehet elérni. A Znak-csoport például még 1971-ben is úgy véli, hogy a „neo-pozitivizmus" képes lesz az eljövendő Gierek-éra modernizáló-pragmatista kurzusához igazodni. (Ebben talán az is szerepet játszott, hogy az egyház az 1970–71-es munkásmegmozdulások idején tanúsított mérséklő, illetve semleges magatartásáért egy sor engedményt kapott az államtól: pl. lehetőséget új templomok építésére, a hitoktatás bővítésére stb.)

A hatvanas évek reformista reményeinek – amelyet a Prágai Tavasz méginkább fokozott („Lengyelország is várja a maga Dubcekét" – skandálták a felvonuló diákok ezrei) – a kormányzat 1968 márciusi kemény fellépése, majd Csehszlovákia augusztus 21-i megszállása vetett véget. A hivatalos anti-cionista és nacionalista kampány, amely a márciusi eseményeket egy nagy cionista összeesküvés részének kiáltotta ki, elsősorban a revízionisták ellen irányult. A kampány mögött elsősorban Moczar tábornok (ekkor belügyminiszter) „Partizán" frakciója állt, de részt vállalt a kommunista társutas katolikus PAX csoport is, és hangot kapott az 1945 előtti szélsőjobboldali lengyel antiszemitizmus egyik vezéralakja, Boleslaw Piasecki is. Az antiszemita és nacionalista érzelmek felkorbácsolásával és manipulálásával a kampány elsősorban a reformkommunista pártellenzéknek a pártból és a közéletből való kiszorítását célozta, amit az ezt követő tisztogatások során meg is valósítottak. (1971-ben a technokratikusabb-pragmatikusabb Gierek hatalomrajutását követő tisztogatások nyomán – mikoris a párt mintegy 100 000 tagját zárták ki – már

nemcsak Gomulka hívei, de a revízionistákat kiszorító „partizánok" is háttérbe szorulnak.)

A reformkommunisták kizárása, az értelmiség ellenes kampány, majd a Gierek-éra rövid gazdasági sikerei után a hetvenes évek közepére ismét válsághelyzet alakul ki. A szellemi és kulturális szabadság megkurtítása, majd az alkotmány tervezett modosítása 1975–76-ra az értelmiség tiltakozását váltja ki, a gazdasági helyzet romlása és az áremelések nyomán pedig 1976-ban munkáselégedetlenség tör ki.

Az ötven–hatvanas évek domináns reformkommunista politikai kulturája után a hetvenes évek közepétől a kritikus-ellenzéki politizálás fókuszába az emberi jogok kérdése kerül Lengyelországban. Ebben három tényező játszik szerepet:

1. a kelet-nyugati *détente* és Helsinki;
2. az 1975-ös alkotmánymódosítási tervezettel szemben kialakult „alkotmányvédő"-legalista tiltakozás;
3. az 1976-os munkásmegmozdulásokat elfojtó hatósági represszióval szemben kibontakozó munkásvédelmi mozgalom.

A hetvenes évek közepén az „alkotmányvédő" és emberi jogi mozgalom köré csoportosul az egész kritikai-ellenzéki értelmiség: a hatvanas években létrejött újbaloldali csoportok, az ex-reformkommunisták, a baloldali és a konzervatív-nacionalista katolikus értelmiség. Új politikai stratégia alakul ki, amely a hatvanas évek újbaloldalától eltérően már nem a rendszer ideológiáját számonkérve kérdőjelezi meg annak legitimitását, s a reformkommunistákról eltérően már nem hisz a rendszer belülről történő megreformálhatóságában, hanem a hangsúlyt az egyéni szabadságjogok és a nemzeti szuverenitás védelmére helyezve a létező alkotmányos jogok és törvények, valamint az aláírt nemzetközi dokumentumok betartását követelik.

Az 1975-ös alkotmánymódosítás vitáiban az 1791-es lengyel alkotmány szellemében az 1952-es alkotmányt védik két módosítási elképzeléssel szemben. Ezek egyike a Lengyel Köztársaság szocialista jellegét és a kommunista párt vezető szerepét, a másik pedig Lengyelországnak a Szovjetunióval és a „baráti" szocialista országokkal való megkülönböztetett viszonyát kívánja alkotmányosan rögzíteni. A tiltakozásban a katolikus egyház is résztvesz, aminek szintén szerepe van abban, hogy a Szejm a módosításokat végül egy némileg enyhített megfogalmazásban fogadja el. (Az alkotmánymódosítási ügy szakadást teremt a katolikus Znak-csoporton és a katolikus értelmiségen belül: míg az alkotmánymódosítást végül elfogadó Szejm-beli képviselőcsoport megmarad „rendszeren belüli", lojális ellenzéknek, addig a katolikus értelmiség kritikusabb része, a hivatalos egyházi politikával is szakítva, az intézményeken kívüli kritikai-ellenzéki tevékenység felé tolódik.)

Az 1976-os munkásmegmozdulások, azok leverése és megtorlása nagy ösztönzést jelentenek az ellenzéki értelmiség kiformálódásában. Ekkor alakul a KOR (Munkás Védelmi Bizottság), a ROPCIO (Mozgalom az Emberi és Polgári Jogok Védelmére) és a független diákszervezet, az SKS (Diák Szolidaritási Bizottság). Petíciókban és tüntetéseken követelik a munkásokkal szembeni rendőrségi brutalitások kivizsgálását, s a katolikus egyház is felemeli a szavát a hatóságok eljárásával szemben. Az egyháznak az emberi jogi mozgalomba való bekapcsolódása nagy szerepet játszik az értelmiségi ellenzék kialakulásában, s a tradícionalistább katolikus körök újjáéledésében. Ekkoriban kezdődnek a „repülő egyetemek", és ekkor indul a független sajtó (szamizdat) is.

A hetvenes évek közepén kialakuló „rendszeren kívüli", „alkotmányvédő"-emberi jogi ellenzékben 1977-re két nagy áramlat körvonalazódik: egy demokratikus szocialista és egy konzervatív nacionalista irányzat. Ugyanakkor a párton belüli „elenzék" is jelen van az értelmiségben, tovább él a „rendszeren belüli" reformkommunista attitűd. E három nagy irányzat a következőképpen jellemezhető:

A demokratikus szocialista baloldal, a KOR köré csoportosuló demokraták és szocialisták a szocialista tradíció örökösei. Személyi bázisukat elsősorban a hatvanas évek újbaloldali diákmozgalmainak egykori aktivistái (Jacek Kuron, Adam Michnik, A. Macierewicz, P. Maimski stb.), valamint az 1948 előtti Lengyel Szocialista Párt (PPS) egykori tagjai (E. Lipinski, A. Pajdaku, A. Steinsbergowa stb.) alkotják. Ők az ellenzék új, a hatvanas évek revízionista és „neo-pozitivista" stratégiáját egyaránt elvető koncepcióját dolgozzák ki: az „új evolucionizmust" (Adam Michnik). Az új evolucionozmus kilép a „szabadságharc vagy kollaboráció" 19. századi, illetve a „reform vagy forradalom" 20. századi dilemmájából. Ez alapján ugyanis az ellenzék mindig cselekvő részt vállalt az állam és a társadalom között kitörő konfliktusokban, mellyek eddig eredménytelenek voltak, illetve nemzeti katasztrófához vezettek. De túllép az új evolucionizmus a hatvanas évek revízionista és „neo-pozitivista" stratégiáján is. A cél már nem a politikai hatalom megszerzése, vagy a politikai rendszer megváltoztatása, hanem a különböző társadalmi szférák lépésről-lépésre történő elhódítása a teljes állami kontroll alól; független, „grassroot" társadalmi mozgalmak és intézmények támogatása; a társadalom államtól, hatalomtól független önszerveződése, saját autonóm intézményeinek kiépítése; alulról jövő társadalmi nyomás kifejtése a hatalomra. Az ellenzék ennek megfelelően politikai programját – a reformkommunistáktól eltérően – már nem a politikai vezetésnek, hanem a társadalomnak címezi. A reformok, melyekért küzdenek, már nem a hatalmi rendszer megváltoztatását, hanem az egyéni szabadság és a társadalmi önszerveződés növelését célozzák.

A KOR tagjai fontos szerepet játszanak 1980–81-ben a Szolidaritás értelmiségi tanácsadóiként. Az eseményeket azonban csak követni tudják, alakításukban nincs aktív szerepük. Hatásuk a Szolidaritás politikájára – az önkorlátozás politikai stratégiáját követve – mindvégig mérséklő (pl.: tudatosan kerülik a nemzeti függetlenség kérdésének kiélezését), amiért gyakran ellentétbe kerülnek a Szolidaritás munkás-aktivistáival, akik komoly fenntartásokkal tekintenek értelmiségi tanácsadóikra.

A Szolidaritásban kialakult, s a '81-es országos kongresszuson tárgyalt két gazdasági program közül a KOR mérsékelt pragmatistáihoz a szociáldemokrata tradíciókat követő, Brus-iskolához tartozó Ryszard Bugaj-féle elképzelés áll közelebb. Ez a koncepció mérsékelt álláspontot van a tervgazdaság megszüntetését illetően, s fenntartásokkal viseltet a piaci mechanizmusok iránt. (Az áremeléseket például a Szolidaritás és a kormány közti tárgyalások eredményeinek függvényében tartja csak lehetségesnek.) Bugaj koncepciójának középpontjában az önigazgatás következetes megvalósítása áll. A gazdasági demokrácia elvei szerint kívánja átalakítani a politikai intézményrendszert is, javasolva egyebek mellett a vállalati dolgozói küldöttekből álló, széles alkotmányos jogosítványokkal rendelkező második parlamenti kamara felállítását.

A konzervatív nacionalisták, a ROPCIO köré csoportosuló katolikus értelmiségi kör a nacionalista tradíció örököse. Az ellenzék társadalmi bázisának kiszélesedése és a katolikus egyháznak az emberi jogi mozgalomba való tevékenyebb bekapcsolódása a negyvenes évek vége óta a politikai artikuláció minden csatornájából kiszorult köröket is aktivizálja. Az 1977 márciusában L. Moczulski és A. Czuma vezetésével létrejött ROPCIO elsősorban a tradicionális nacionalista katolikus körökben talál támogatást. A ROPCIO gyűjtőhelyévé válik olyan újjáéledő, a II. világháború előtti politikai pártokat, illetve azok hagyományait képviselő csoportoknak, mint: a kereszténydemokraták, a centrista Pilsudski-mozgalom, a Parasztpárt, a Nemzeti Függetlenségi Mozgalom, vagy a jobboldali-konzervatív Nemzeti Demokrata Párt. Ezzel újjáéled a szovjet-típusú rendszer három évtizede után a tradicionális lengyel politikai kultúra háború előtti szinte teljes színskálája.

A konzervatív nacionalisták az új evolucionizmushoz képest tradicionálisabb politikai kategóriákban (állam, főhatalom stb.) gondolkodnak: stratégiai céljuk a politikai pluralizmus, a többpártrendszer visszaállítása. Viszonyítási pontjuk a két világháború közti Lengyelország némileg idealizált világa, s az akkori politikai rendszer.

Az 1980–81-es események során a konzervatív-nacionalista köröket a pilsudskiánus jelszavakkal fellépő, a nemzeti függetlenség értékét a középpontba állító, oroszellenes KPN (Független Lengyelország Konföderációja) képviseli. A pártszerű szerveződést öltő KPN befolyásra tesz szert az NZS-ben (Független Ifjúsági Szövetség), s 1981 őszére a Szolidaritás aktivistáinak körében is.

A Szolidaritás 1981 szeptember–októberi országos kongresszusán megvitatott két gazdasági programjavaslat közül – a Szolidaritás „fundamentalistáival" együtt – a Stefan Kurowski nevéhez fűződő liberális-kereszténydemokrata szellemű javaslathoz állnak közelebb. Ez a szabad piaci viszonyok megteremtését illetően radikálisabb a Bugaj-féle javaslatnál (pl. a teljesen szabad piaci áralakulás híve).

A Szolidaritás értelmiségi tanácsadóit a baloldali-demokrata KOR mellett két katolikus értelmiségi csoport alkotta. Az egyik a Kukolowski professzor vezette püspökségi csoport, a másik a KIK-hez (Katolikus Értelmiségiek Klubja) közel álló „mérsékeltek" csoportja (B. Geremek, T. Mazowiecki, A. Wielowiejski stb.). Ők a KOR tagjaihoz hasonló mérsékelt álláspontot foglaltak el a szükségesnek ítélt gazdasági reform ügyében. A Szolidaritás két programja közül a KPN-nél szemben nem a Kurowski-féle liberális-kereszténydemokrata piacos, hanem a Bugaj-féle baloldali-önigazgatásos elképzeléshez álltak közelebb.

A reformkommunisták: a revízionista-pártellenzéki reformizmus, a reformkommunista attitűd '68 után elveszíti ugyan domináns szerepét, de a kommunista pártfunkcionáriusok és a párttag értelmiségiek körében továbbra is jelen van. Az előbbit példázza 14 liberális-reformista korábbi pártvezető – közöttük E. Ochab, aki 1956-ban a pártvezetés mérsékelt-liberális centrista szárnyának reprezentánsa – 1978-ban Edward Gierek pártfőtitkárhoz írott levele (hűek maradtak a reformkommunista beállítottsághoz: a pártvezetéstől várják a változást) éppúgy, mint a pártvezetés 1980–81-ben komoly szerepet játszó reformer szárnya (pl. S. Kania, M. Rakowski, K. Barcikowski, S. Bratkowski, Z. Iwanów stb.).

A párttag értelmiség radikális gazdasági és politikai reformokban gondolkodó tagjai alakítják meg – párton kívüli, illetve katolikus értelmiségeikkel együtt – a hetvenes évek végén a „Tapasztalat és Jövő" (DiP) nevű félhivatalos értelmiségi vitakört. A DiP 1978-as, a hatalomhoz és az értelmiséghez intézett jelentése megbélyegzi a háború utáni Lengyelországban kialakult új osztályviszonyokat, az új elit feudális jellegű privilégiumait, s az egész addigi szocialista kísérletet kudarcként értékeli. Radikális gazdasági és politikai reformot javasol: önálló szerepet és függetlenséget a Szejmnek; a kommunista párt társadalom és állam feletti uralmának a korlátozását; a gazdaság decentralizációját; a cenzúra megszüntetését; a LEMP-től független szakszervezetek alakítását; és sürgeti a párton belüli demokratizálást. 1980–81-ben a DiP a Szolidaritás és a kormányzat közti kompromisszum megteremtésén fáradozik.

Magyarország

Lengyelországtól eltérően Magyarországon 1956-ban a rendszer nagyobb merevsége, a revizionista pártellenzék és a párton belüli centrum gyengesége miatt a reformkommunisták nem, illetve csak ideig-óráig képesek a társadalmi elégedetlenség autentikus kifejezésére és kontrollálására, annak a pártszerűség medrében tartására, miközben az önbizalmát,

önlegitimációját elveszítő hatalmi apparátus bomlásnak indul. Október 23-tól vulkánszerűen törnek ki és öltenek politikai formát a rendszerrel szembeni politikai indulatok, melyre a sztálinista uralmi klikkel közös ideológiai táborban levő, s közös nyelven fogalmazó reformkommunista-pártellenzéki értelmiség már semmilyen hatást sem tud gyakorolni, és követni is alig tudja a felgyorsuló eseményeket.

A forradalom nyomán gyorsan újjáéled a társadalom közel egy évtizede elfojtott politikai tagoltsága, s rövid ideig három féle politikai kultúra és politikai intézményesülési forma létezik egymás mellett:

1. az állami politikai hatalomra orientált *politikai pártok,* melyek a tradícionális politikai formák, intézmények, valamint a tradícionális politikai irányzatok és tagolódás újjáéledését jelentik,

2. a munkásság forradalom teremtette hatalmi szervei, az üzemi és területi *munkástanácsok,* melyek a szovjet-típusú uralmi berendezkedés ellenében születtek;

3. a kommunista rendszerben kialakult *értelmiségi szervezetek,* melyek eredetileg a politikai vezetés uralmát szolgáló „transzmissziós" szervezetek voltak, de a reformkommunista-pártellenzék intézményi bázisává váltak (Írószövetség, illetve a forradalom nyomán alakult szervek: Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa stb.).

1956 után a reformkommunista értelmiséget – a forradalom más résztvevőihez hasonlóan – a megtorlás sújtja, mely csak a hatvanas évek első felében oldódik. A Kádár-rendszer az értelmiséggel egy sajátos „kiegyezést" köt: lemond a lojalitás kifejezésének korábbi igényéről, és a politikai passzivitásért cserébe kedvezőbb feltételeket kínál az értelmiségi alkotómunka számára. Az 1956 után bebörtönzött írók, művészek, tudósok visszatérhetnek a kulturális és tudományos életbe, ahol most már a „pártosság"-nál az „elkötelezettség" enyhébb követelménye érvényesül. A „nem vonalas" irodalom is polgárjogot nyer. A műszaki értelmiség számára pedig megnyílnak a politika-mentes, pusztán szakmai karrier lehetőségei.

A humán értelmiség 1953–56 közötti reformkommunista attitűdje a forradalom vereségével meggyengül, az irodalmi-ellenzék korábbi vezető szerepét nem nyeri vissza. A hatvanas évek fő reformáramlata a gazdasági reform előkészítése körül formálódik ki, s az ún. *reformközgazdász* tábor kikovácsolódását hozza magával. Míg az ötvenes évek reformkommunistái ideológiai alapon álltak, s platformjuk politikai volt, addig '68 reformerei – a politikai vezetés által '56 sokkhatására megszabott korlátoknak megfelelően – már tudatosan a gazdaságra szűkítik elképzeléseiket.

1968 az értelmiségi politizálás reformkommunista szakaszának lezárulását, s egy új szakasz kezdetét hozza. Ekkorra ugyanis egyrészt a globális reformkommunista perspektíva gazdaságira szűkül (az ideológiai-politikai logikát közgazdasági-szakmai logika váltja fel), másrészt a politikai ellenzékiség új formái alakulnak ki. Az irodalmi-ellenzék 1953–56 közötti szerepét a társadalomtudományi-bölcsész értelmiség – azon belül is elsősorban a marxizmus reneszánszát hordozó újbaloldal – veszi át. Az újbaloldali értelmiség útja azonban a „rendszeren belüli" reformkommunista politikai attitűdtől egy „rendszeren kívüli" ellenzéki politikai attitűd és magatartás irányába mutat. Ők alkotják a hetvenes évek utolsó harmadára kialakuló *Demokratikus Ellenzék* magvát.

A hatvanas évek második felében kialakuló újbaloldalnak két nagy, politikai szerepet is játszó csoportja van. Az egyik (az idősebb generáció): a Lukács-tanítványokból és szociológusokból álló neomarxista, ún. Budapesti-iskola (Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György, Márkus Mária, Vajda Mihály, Bence György, Kis János, Hegedűs András, Soós Vilmos). A másik az ultra-baloldali egyetemi ifjúság, amelynek aktivista része a Vietnami Szolidaritási Bizottság körül gyülekezik.

Az idősebb generáció egyik része (a pártba visszavett Lukács György, vagy Hegedűs András) a sikeres gazdasági reform feltételének egy autentikus politikai reformot tart, amely a bürokratikus államszocializmust és a kapitalizmust imitáló piaci szocializmust egyaránt meghaladó *humanista szocializmust* tűzi ki elérendő célul. Ezt az ideális társadalmat a valódi társadalmi tulajdon, a közvetlen demokrácia intézményeinek a gazdaság és az államhatalom területein egyaránt történő megteremtése, az embernek a bérmunkásfogyasztó dichotóm szerepköréből való „felszabadítása" (és „nembeli lényegének" kiteljesítése) jellemzi. Hegedűs András résztvesz a Nyers Rezső által vezetett hivatalos Reformelőkészítő Bizottság munkájában, Lukács György pedig közvetlenül a pártvezetésnek írja meg elképzeléseit. Ez a reformkommunista politikai tradíció továbbélését jelenti, ugyanakkor a tanítványok és a szociológusok körében ennek meghaladása is elkezdődik.

Az újbaloldal másik, *ultra-radikális* csoportja (pl. Dalos György, Haraszti Miklós) olyan, politikailag a hatvanas évek során szocializálódó fiatalokból áll, akik névértéken vették a rendszer kommunista ideológiáját, annak világmegváltó eszméit. Szembefordulásuk éppen ebből fakad: felismerik, hogy a hirdetett elvek és a valóság között szakadék tátong. A rendszertől saját ideológiája megvalósítását kérték számon: így váltak „balról" ellenzékivé. A hatvanas évek szovjet-kínai szakításának időszakában ez a fajta dogmatizmus, a kommunizmust evilági közelségbe hozó, „itt és most" megvalósítani akaró maoizmus formájában jelentkezik. Elítélik az '56-os „ellenforradalmárok" számára hirdetett '63-as amnesztiát, a Prágai Tavaszt „csendes ellenforradalomnak" tartják. A magyar politikai palettán – funkcióját tekintve – egy „bújtatott" sztálinizmust hordoz magában.

Az ultra-radikális újbaloldal a létező bürokratikus apparátus-uralom helyett igazi *munkás*államot akar, a sztálinista utópikus proletárdiktatúra modelljét kívánja megvalósítani. Az egyetemista körökben kialakuló konspirációs szervezkedést – melynek fedőszerve az 1965-ben alakult Vietnami Szolidaritási Bizottság – az állambiztonsági szervek 1968-ra felszámolják. Az ultra-balos ellenzékiség azonban (diákok kizárása és foglalkoztatási feketelisták ellenére is) egészen a hetvenes évek elejéig jelen van a budapesti egyetemeken.

A neomarxista-újbaloldali értelmiségben – a '76 körül emigráló Lukács-tanítványok (Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György) kivételével – fokozatos eltávolodás megy végbe a marxizmustól, annak is elsősorban politikai ideológiájától. (A marxista metodológia és praxis közül először az utóbbiról mondanak le, s a módszertant még sokáig megtartják.) Ezzel párhuzamosan közeledés indul meg egyrészt a hazai nem-marxista szocialista és polgári radikális szellemi tradíciókhoz, másrészt pedig a hetvenes évek közép-európai értelmiségi „koreszmének" megfelelően a 18. századi francia felvilágosodás értékvilágához, annak emberi és polgári jogi eszméihez. „Rehabilitálják" a klasszikus demokráciát, de nem mondanak le a szocializmus eszméiről. A marxista gyökerű, a hetvenes évek második felében kialakuló Demokratikus Ellenzék politikai gondolkodását egyfajta *radikalizmus* jellemzi. A marxizmustól való eltávolodás, a klasszikus demokrácia szabályainak és az emberi jogok egyetemes eszméinek az elfogadása azonban nem jelenti egyben az „önkormányzatú" szocializmus utópiájáról való lemondást. És ez igaz az ex-marxisták mellett jelentkező nem-marxista szocialista politikai gondolkodásra is (pl. Szalai Pál, Tamás Gáspár Miklós).

Az értelmiségi ellenzék kialakulásában nagy szerepet játszik a hetvenes évek elejének reformellenes fordulata. A fordulat ideológiai-társadalomtudományi téren is merevedést jelent: az 1973-as májusi KB határozat átfogó támadást indított a revízionista-újbaloldali kritikai értelmiség ellen. Pártból való kizárások, munkahelyről való elbocsátások, kéziratok miatt rendezett izgatási ügyek, az országból való „kitessékelés" jellemzik az 1973–76 közötti éveket. Mindez erős szolidaritást teremt a baloldali-marxista kritikai értelmiség

különböző csoportjai között. A körükben kialakuló, inkább irodalmi-kritikai nyilvánosság egy külső impulzus révén válik politikaivá: a csehszlovákiai Charta '77 polgárjogi mozgalom melletti szolidaritást kifejező 1977-es petícióhoz kapcsolódó aláírásgyűjtési akcióval. Ezzel datálhatjuk a *Demokratikus Ellenzék* születését.

A 70-es években a magyar értelmiségben kialakuló szellemi-kulturális irányzatok jó része politikailag is releváns. A politikai vélemények és irányzatok – a Demokratikus Ellenzék csoportját kivéve – nem artikulálódnak nyílt politikai formában, hanem kulturális tradíciók és eszmeáramlatok síkján, vagy szakmai (pl. közgazdasági) logikák formájában jelennek meg, s attitűdökben, mentalitásokban érhetők tetten. Az értelmiségben egy nemartikulált, látens politikai tagoltság alakul ki. A nyolcvanas évek első felének legfontosabb tagoltságképző kritikai irányzatai:

1. a nemzeti sorskérdéseket a középpontba helyező *népi-nemzeti*;
2. az európai demokratikus- és szabadságértékeknek primátust adó *urbánus-demokrata*;
3. a piacgazdaság modelljében gondolkodó *reformközgazdász*;
4. a szociális egyenlőség primátusát valló, piac-kritikus *szociálpolitikai*;
5. a kulturális értékeket a materiális-fogyasztói értékek fölé helyező *humán-reformellenes*;
6. a *marxizáló-avantgarde*;
7. a nyolcvanas években kialakuló *környezetvédő-zöld* irányultság.

Míg a hetvenes években a legfontosabb tagoltságképző kérdés a gazdasági reformhoz való viszony volt, a nyolcvanas évek közepére a politikai rendszer reformjának mikéntje kerül előtérbe. A nyolcvanas évek közepéig az európai modernizációban gondolkodó magyar értelmiség nagyrésze nemcsak elfogadta a hatvan–hetvenes évek kádárista konszolidációjának az előnyeit, de a mezőgazdasági háztáji, valamint a második (a „fekete", majd a kisvállalkozások formájában legalizált) gazdaság alternatív karrierutat, társadalmi felemelkedést nyújtó kiépülését, de a magánautonómiák bővülésével járó felemás polgárosodást a civil társadalom regenerálódásaként, s az európai civilizációhoz történő felzárkózás útjaként tekintette. Gyümölcsözőbb társadalmi stratégiának tartotta, mint a hatalommal való állandó konfrontálódás, a politikai nyomásgyakorlás és jogkövetelés ciklikus kísérleteinek lengyel útját. Ennek következtében az általános emberi és állampolgári jogok gyakorlását, a politikai nyilvánosság megteremtését célul tűző, az ellenzékiség cseh és lengyel mintáit követő Demokratikus Ellenzék még az értelmiségen belül sem tudott kitörni marginális helyzetéből. (Ez alól talán csak a Szolidaritás születésének és győzelmeinek bő egy éves időszaka jelent kivételt.)

A hetvenes évek végétől nyílttá vált gazdasági válság elhúzódásának következtében azonban a nyolcvanas évek közepére módosul a domináns értelmiségi álláspont, s a kritikai jelleg is fokozatosan politikai irányba tolódik el. A második gazdaság ugyanis eléri határait, előtérbe kerülnek a felemás polgárosodás negatív erkölcsi és társadalmi hatásai, s kiderül: a gazdasági válságon túl immár súlyos társadalmi válság van kialakulóban, potenciálisan politikai válság fenyeget. Mindez egybeesik a poltikai vezetésen belül felerősödő hatalmi harccal, az utódlási probléma akuttá válásával. A súlyosbodó válsághelyzet közelebb hozza egymáshoz az értelmiség egyes csoportjait. A kiút perspektívájának megteremtésére képtelen 1985-ös pártkongresszus után 1985 nyarán az értelmiség legtekintélyesebb – a Demokratikus Ellenzéket, a népieket, az '56-osokat és a reformközgazdászokat képviselő – tagjai Monoron gyűlnek össze, s tanácskoznak az ország sorsáról. A korábbi felemás reformokban és a politikai vezetés reformszándékában csalódott reformközgazdászok egy csoportja 1986–87 során *„Fordulat és reform"* cím alatt leírt

gazdasági helyzetelemzését és reformjavaslatát a korábbi tradíciót megszakítva már nem pusztán a politikai vezetésnek szánja, hanem politikai támogatást keresve a közvélemény felé fordul vele.

A nyolcvanas évek közepétől erősödik az értelmiség repolitizálódása. Szaporodnak az értelmiségi vitakörök, klubok, szakkollégiumok, társaságok és egyesületek. Megélénkül a helyi politika, megjelennek az utcai tüntetések, de újjáéledőben a parlamenti politizálás is. Az 1987–88-as évek az addig látens szellemi-politikai irányzatok artikulálódását hozzák. A kritikai-ellenzéki értelmiség három nagy politikai tradíció – a népi-nemzeti, az urbánus-demokrata és a reformkommunista – mentén artikulálódik, és indul meg a politikai szerveződés, az intézményesedés útján.

A népi-nemzeti irányultság hordozói a „népi írók" és a humán értelmiség közül kerülnek ki. Fórumait a hetven–nyolcvanas években elsősorban egyes vidéki irodalmi folyóiratok – Alföld, Forrás, Tiszatáj – alkotják. A népi-nemzeti irányultság legfontosabb jellemzője a nemzeti értékek középpontba helyezése, a népi-nemzeti hagyományok ápolása, értékek védelme. Örökösei a népi írók által a két világháború között teremtett tradíciónak, amellyel nemcsak szellemi, de személyi kontinuitás is összeköti. Ma is jellemzi egy sajátos erkölcsi és nemzetkarakterológiai felfogás, valamint az autochton magyar út keresése. A „minőség szocializmus" eszméje, a „Kertmagyarország" koncepció és a skandináv szövetkezeti modell mintája máig ható erővel bír. A nemzet legfontosabb problémáinak a népességcsökkenést, a cigánykérdést, az erdélyi magyarság sorsát, a nemzeti identitás zavarait, a tradícionális értékek és közösségek bomlását, az erkölcsök leromlását és a növekvő öngyilkossági rátát tekintik.

A népiek viszonya a piacgazdasághoz és egy radikális gazdasági reformhoz ('68-hoz is) meglehetősem ambivalens; úgy gondolják, hogy a piacgazdaság irányába történő fejlődés és a nyugat felé való nyitás a westernizálódás veszélyeit hordozza: a haszonelvűséget, a materiális értékrendet emeli a nemzeti, társadalmi és kulturális értékek fölé. A népiek viszont éppen ebben látják a súlyos erkölcsi és társadalmi válság okait. Gondolkodásukat tradicionálisan egy „nem-politikai" attitűd és mentalitás jellemzi. Ambivalensen viszonyulnak a politikához, a politikai rendszerhez és a mindenkori politikai kurzushoz. Nem annyira politikai eszmékben, jogokban, vagy intézményekben, hanem „népben-nemzetben", értékekben és tradíciókban gondolkodnak. A népieken belül két- egy demokratikus és egy konzervatív-irányzatot különböztethetünk meg.

A népiek 1987 őszén létrehozzák a Magyar Demokrata Fórumot (MDF), amely vidéki szervezeteket is alakít, és egy potenciális nemzeti pártot jelent. Kapcsolatokkal rendelkezik a pártvezetés reformkommunista szárnya, valamint a reformkommunista értelmiség felé. Éles politikai kritikát gyakorol, ami azonban nem annyira a politikai rendszerre, mint a vezetés által követett politikára vonatkozik (elsősorban az erdélyi magyarság, a hazai kultúrpolitika és a sajtóirányítás ügyében). Politikai pozícióját az MDF hangsúlyozottan a kormánypártiság és az ellenzékiség között határozza meg. A népiek mérsékeltebb része elfogadja a politikai kibontakozás reformkommunista alternatíváját.

Az urbánus-demokrata irányzat hordozói elsősorban a bölcsész-társadalomtudományi értelmiségből kerülnek ki. A hetvenes években újjáalakuló irányzat a marxizmusban gyökerezik, de létrejötte az európéer értelmiségi gondolkodás magyar tradícióinak újrafelfedezéséhez köthető. Olyan szellemi-politikai tradíciókhoz, mint a hatvanas évek marxizmus reneszánsza, a magyar polgári radikalizmus, Jászi és Bibó liberális szocializmusa és az 1956-os örökség vállalása. Az urbánus-demokrata irányzatnak a hetvenes évek végétől politikailag is nyíltan artikulálódó csoportját az ún. Demokratikus Ellenzék alkotja. Legfontosabb fórumaik a Beszélő és a Hírmondó. Gondolkodásuk középpontjá-

ban a demokratikus politikai és emberi jogi értékek állnak; az egyéni és politikai szabadságjogok, a sajtó-, szólás- és gyülekezési szabadság joga, a politikai és gazdasági demokrácia értéke és intézményei, valamint a társadalmi és szociális egyenlőség.

A Demokratikus Ellenzék politikai stratégiáját a hatalom felé a kormányzatra történő nyomásgyakorlás, a társadalom felé az alternatív politikai viselkedési minta demonstrálása jellemzi. Az Ellenzéken belüli szellemi-politikai áramlatok a nyolcvanas évek során differenciálódnak, s a kritikai marxizmustól a liberális szocializmuson keresztül a polgári demokráciáig terjednek. A súlypont azonban egyre inkább a nyugati-típusú demokrácia intézményeinek az elfogadása irányába tolódik el, ami egyben a közös nevezőt is jelenti az Ellenzék különböző szellemi-ideológiai irányzatai és csoportjai számára. A nyugati-típusú demokrácia modellje a jóléti-szociális állam enyhébb vagy radikálisabb elképzelésével egészül ki. Az Ellenzék főárama egy radikális, az autonóm piacgazdaság irányába mutató gazdasági reform támogatója, de a gazdasági reformban legtöbbjük számára a piac és a munkás-önigazgatás eszméje kapcsolódik össze. A politikai demokrácia eszméje náluk a gazdasági demokrácia, s nem a gazdasági liberalizmus eszméjével társul.

A Demokratikus Ellenzéknek sikerül megteremteni egy szűkkörű kritikai-politikai nyilvánosságot, ami azonban nem jelent egy valóságos politikai ellenzéket, mint tényleges politikai alternatívát hordozó, kormányképes politikai erőt. De nem is törekszik erre, nem hoz létre átfogó politikai programot. Ennél sokkal szűkebb politikai spektrumban mozog: az emberi jogok védelmére és egy független kritikai-nyilvánosság megteremtésére szorítkozik, s emellett támogatja – a politikai vezetésben, illetve a vezetés szakértői között is képviselőkkel rendelkező – radikális gazdasági és politikai-intézményi reformot. Politikai fellépését inkább az általános emberi jogok nevében, mint a társadalom törekvéseinek az artikulálásaként tudja legitimálni. Az emberi jogokra alapozott rendszerkritika – a hetvenes években a privátszféra és a magánautonómiák bővülését, valamint fogyasztási „boom"-ot hozó időszakában, amikor a társadalom teljesen depolitizálódik – nem képes az átlagember fő problémáit tematizálni, így az Ellenzék nem tud marginális helyzetéből kitörni és társadalmi hatóerővé válni. Erre csak a nyolcvanas évek közepére elmélyülő gazdasági válság, a szociális feszültségek erősödése, és a mindezek következtében megélénkülő politikai közélet nyújt lehetőséget. Talán ekkor tud először a szélesebb értelmiségi-politikai közvéleményt foglalkoztató politikai problémákhoz közvetlenül kapcsolódni (pl. Kis János – Kőszeg Ferenc – Solt Ottilia: Társadalmi szerződés-e 1987-ben), s szélesebb értelmiségi és egyetemista körök figyelmét kiváltani. Ugyanakkor az értelmiség más csoportjainak a repolitizálódása, különböző politikai programok és elképzelések megjelenése, valamint az „első" (hivatalos) és „második" (szamizdat) nyilvánosság közti merev választóvonal eltűnése a Demokratikus Ellenzék relatív súlyának csökkenésével jár.

A Demokratikus Ellenzék 1988 tavaszán a szaporodó értelmiségi klubok, egyesületek laza összefogásával egy fél-formális politikai szervezet, a *Szabad Kezdeményezések Hálózatának* létrehozásával szélesíti ki bázisát, összefogva a többpártrendszerű parlamentarizmus, a vegyes gazdaság és a szociális jogok értékei mellett elkötelezettek táborát.

A reformkommunisták: a nyolcvanas évek közepén kialakuló helyzet a reformkommunista politizálás újjáéledését is magával hozza. A gazdasági válság elhúzódik, a feszültségek nőnek, de a társadalom passzív marad. A gazdasági reform továbbvitelének a politikai intézményrendszer struktúrája szab gátat. Ebben a kérdésben a nyolcvanas évek közepére egyetértés alakul ki a párton belüli reformer értelmiség, a gazdasági szakértők és az ellenzéki értelmiség között: a válságból csak a politikai intézményrendszer reformján keresztül vezet kiút. Reform kell, vagyis struktúrális változás a párt vezető szerepével, felülről. A reformnak – a legtöbbek számára – legalábbis rövid távon átléphetetlennek

tekintett korlátja az egypártrendszer – ebben sincs eltérés. Mit jelent akkor a reform? A párt hatalmának korlátozását, parlamentáris kormányzást, érdekképviseletek és állampolgári egyesületek szabad szerveződését, választójogi reformot, alkotmánybíróság felállítását stb. – vagyis elindulást a jogállamiság, az érdekpluralizmus intézményesítése és a parlamentáris demokrácia megteremtése felé. Mindez – legalábbis rövid távon – nem kevésbé radikális, mint a kritikai-ellenzéki csoportok elképzelései. reményei.

Miben áll akkor hát a reformkommunistaság? Egyrészt a párton belül a radikális reformszárnyhoz tartozást jelenti a pusztán „korszerűsíteni" kívánó centrum és a reformellenes konzervatívok ellenében. A reformkommunistaság sajátosságai a kritikai-ellenzéki értelmiség más, korábban tárgyalt csoportjaihoz képest nem elsősorban a politikai platformban, hanem a politikai mentalitásban, politikai taktikában, s a politizálás módjában állnak. A reformkommunista-pártellenzék lojális a párthoz, elkötelezett a rendszer mellett, „belülről" bírálja azt. A kívánatos reformokat megfelelő politikusoknak a párton belüli hatalomra juttatásával tartja elérhetőnek. A pártellenzék politikai platformja az ötvenes évek reformkommunizmusa óta sokat változott, de politikai mentalitása és cselekvési módja már jóval kevesebbet. A reformkommunizmus tehát elsősorban politikai kultúrát jelent.

A lojalitás ideológiai gyökere elsősorban az a rendületlen hit, hogy szocializmus és demokrácia összeegyeztethető, s a hozzá vezető út a kommunista párt vezetésével található meg. A reformkommunizmus politikai eszménye ma is a demokratikus szocializmus: sem nem (magán) tőkés, sem nem bürokratikus-állami, hanem valamilyen társadalmi (kollektív, pl. önigazgatási) tulajdon-forma és az ezen alapuló szocialista piacgazdaság, valamint a szocialista politikai pluralizmus talajára épülő politikai demokrácia. Ez utóbbiról – az ötvenes évek revizionizmusának demokrácia-felfogásával szemben (ami nem sokkal jelentett többet az egypárturalom toleránsabb formájánál – már intézményesen tagolt kép van kialakulóban.

A reformkommunisták jelen vannak a pártvezetésben (pl. Nyers Rezső, Pozsgay Imre) és az értelmiségben. (A reformkommunista politikai elvek és program reprezentatív összefoglalása Bihari Mihály „Reform és demokrácia" című írása.)

1987–88 fordulóján, a felgyorsuló események hatására a reformkommunista értelmiség is kísérletet tesz, hogy *Új Márciusi Front* néven az önálló szerveződés és akció útjára lépjen.

Csehszlovákia

A hatvanas évek első felének „ellenzékiségére" a párton belüli és az értelmiségi revizionizmus jellemző. Az 1967-es júniusi Írószövetségi kongresszustól kezdődően megerősödik a revízionista értelmiség nyomása, amelynek nagy szerepe van a hatalom csúcsain történő személyi változásokban, s a Dubcek hatalomra kerülése utáni erjedésben. A Prágai Tavasz idején újjáélednek az 1948 előtti nem-kommunista politikai tradíciók is – túl is mennek a revízionisták által elképzelt kereteken –, de a '68 tavaszától kibontakozó nagy népmozgalom „legitim vezetőit" mégis a reformkommunisták alkotják.

Az 1968 augusztus 21-i katonai intervenció utáni békés ellenállás és utóvédharc egy évig tart. Eleinte a munkásság és az egész társadalom résztvesz benne – az üzemekben például munkástanácsok alakulnak –, s hónapokig tart, míg a békés, de gyáltalán nem passzív rezisztenciával szemben a megszálló erők és belső szövetségeseik „pacifikálni" tudják a helyzetet. A reformkommunisták kiszorítása és kizárása a felső és területi párt-

és állami vezetési pozíciókból csak 1970-re sikerül teljesen. A tisztogatások során félmillió embert zárnak ki a kommunista pártból. A husaki „normalizációval" szembenálló ellenzéket ebben az időszakban három fő csoport, irányzat alkotja: a nem-kommunisták, az ex-reformkommunisták és a radikális újbaloldal.

A nem-kommunisták már 1968 előtt is elutasítják a rendszert, de a Prágai Tavasz fejleményeire közülük sokan – ha nem is minden fenntartás nélkül – mégis bizalommal tekintenek. Politikai fellépésük csak a Prágai Tavasz során vált lehetővé, bár a dubceki vezetés sohasem ismerte el az olyan csoportok legitimitását, mint a Szociáldemokrata Párt, a KAN (a nem-párttagok klubja), vagy a K231 (a korábbi politikai foglyok klubja). A nem-kommunista ellenzék liberális gondolkodású emberekből áll, (elsősorban protestáns) keresztényektől szociáldemokratákig. A liberális-demokratikus cseh tradícióknak köszönhetően hiányoznak a jobboldali, „reakciós" nacionalista, illetve konzervatív csoportok. (Ez alól bizonyos értelemben kivételt jelent a szlovák–cseh ellentét, ami viszont a kommunista párton belül jelentkezik.) Az orosz nyugatos-szlavofil, a magyar urbánus-népi, vagy a lengyel baloldali demokratikus-konzervatív nacionalista ellentétnek, dichotómiának itt nincsen megfelelője.

A nacionalizmushoz itt – amennyiben jelentkezik – egy baloldali-demokratikus, s nem egy jobboldali-konzervatív hagyomány társul. A viszonyítási pont a háború előtti demokratikus köztársaság. A nem-kommunista ellenzék kritizálja a Husak-rendszert, a Prágai Tavasz mérsékelt-demokratikus teljesítményeinek a feladását. Kritikájában a fő hangsúlyt a törvénytelenségekre és a nemzeti szuverenitás elárulására helyezi.

Az ex-reformkommunisták alkották a Husak-rendszer ellenzékének a legnagyobb csoportját. Az intervenciót kezdettől elítélő „radikálisok" és a Prágai Tavasz eredményeiből minél többet átmenteni próbáló, a hatalom sáncai mögött egy ideig még utóvédharcokat folytató „mérsékeltek" a tisztogatásokat követően, 1970 végére már egyaránt kiszorulnak a hatalomból. Ők a reformkommunista alapelvek fenntartásával, az „igazi szocializmus" s a humanizmus nevében utasítják el a husaki „normalizációt", s bírálják annak rendőri-adminisztratív módszereit. Megkísérelik az ex-reformkommunista, liberális, vallásos ellenzéki csoportok összefogását, s egy nagy ellenzéki szervezet (a Csehszlovák Polgárok Szocialista Mozgalma) létrehozását. Tömegmozgalmat azonban nem sikerül teremteni, s 1972 nyarára letartóztatásokkal, politikai perekkel a rendszernek sikerül a kísérleteket elfojtania.

A radikális újbaloldal kis csoportját a politikailag a '68 körüli időszakban tudatosodó fiatalok alkotják. Őket baloldai radikalizmusuk (pl. trockizmus) egyaránt megkülönbözteti a hivatalos és a revizionista ideológiától. A Forradalmi Ifjúsági Mozgalomban, majd a Forradalmi Szocialista Pártban tömörülnek, melyet az 1971-es perek „fejeznek le" (19 fiatal radikális, köztük Petr Uhl és csoportjának a bebörtönzése). Elképzeléseikben egy radikális rendszer-alternatíva, s az önigazgatás valamilyen variánsa szerepel.

Miután az ellenzéki csoportok szervezet-alapítási kísérletei – a rendőrségi akciók, bebörtönzések, s a várt tömegtámogatás elmaradása miatt – 1972 nyarán sorra kudarcot vallanak, egységes, illetve szervezett politikai fellépést 1977-ig nem kísérelnek meg. A társadalom depolitizálódik, ami a '68-as remények illúzióvá válásának, az 1969–72 közti tisztogatások megfélemlítő hatásának, s a hetvenes évek első felében elért kétségtelen gazdasági sikereknek köszönhető. Növekednek a fogyasztási lehetőségek, az emberek visszavonulnak a privátszférába. A politikai kritikai attitűd az irodalmi-társadalomtudományi értelmiségre szűkül. Az ellenzéki csoportok közül az ex-reformkommunisták fokozatosan feladják politikai eszményeiket, baloldali-szocialista meggyőződésüket, bár a *détente* és az eurokommunizmus felívelése lassítja ezt a folyamatot. Az eurokommu-

nista pártoktól remélt komolyabb külső támogatás, nyomás, illetve az attól remélt belső fordulat azonban elmarad.

Az ellenzéki politikai csoportok aktivitása az 1975-ös Helsinki konferencia hatására élénkül meg, s vesz új irányt. A különböző meggyőződésű ellenzéki csoportok számára az *emberi jogok* kérdése jelenti a közös pontot. A jogállamiságért való küzdelem, a Charta '77 polgárjogi mozgalom fogja össze az értelmiségi, keresztény és ex-reformkommunista ellenzéki irányzatokat és csoportokat.

Az értelmiségi ellenzékiség periódusai és a rendszer változásai

Az értelmiségi politikai tagoltság regenerálódása, illetve annak szakaszai nem egyszerűen az értelmiség „önfejlődését", a rendszerhez való politikai viszonyának önmagában való megváltozását jelentik – miközben a politikai rendszer változatlan marad –, hanem azok a rendszer struktúrájának, legitimációs mechanizmusainak és toleranciájának a változásaival is összefüggenek. A következőkben – mintegy az eddigiek összefoglalásaképp is – megkísérelem felvázolni, hogy az értelmiségi ellenzékiség három periódusa miként függ össze a politikai rendszer egyes korszakaival és a rendszer-legitimáció típusváltásaival.

Az első periódus: Az ötvenes évek sztálinista rendszere: *totális diktatúra.* Az uralmon lévő kommunista párt minden hatalom birtokosa, s az össztársadalmi érdek felismerésének és meghatározásának kizárólagos letéteményese. A partikuláris (egyéni és csoport) érdekeknek nincs önálló létjogosultságuk, alá vannak vetve az össztársadalmi érdeknek. A rendszer ideokratikus, vagyis *ideológiai legitimációval* bír. A rendszert a jövő ígérete igazolja. A totális hatalom minden más partikuláris érdeket, politikai akaratot és ideológiát, valamint az ilyet hordozó társadalmi csoportot kizár a politikai életből. Ebben a helyzetben politikai ellenzékiség csak a marxizmuson és a párton belül, *revizionizmus*ként jelentkezhet. Az ellenzékiségnek, a „másként gondolkodásnak" ez a *reformkommunista-pártellenzéki* szakasza.

A második periódus: A hatvanas évek közepétől a hetvenes évek végig tartó időszak poszt-sztálinista rendszere: *paternalista diktatúra.* A partikuláris érdekek léte már elismert, de az érdekcsoportok önálló megszerveződéséről, független érdekképviseletekről nem lehet szó. A kommunista párt feladata és privilégiuma marad a csoportérdekek „felismerése" és „beszámítása" az általa meghatározandó – a mindenkire kiterjedő állami gondoskodás iránytűjéül szolgáló – „össztársadalmi érdekbe". A poszt-sztálinista rendszerben csökken az ideológia súlya. Ehelyett a *materiális legitimáció* szerepe növekszik meg, amelyben a politikai rendszert és a vezetés hatalmi monopóliumát annak gazdasági teljesítményei, az általa biztosított fogyasztási színvonal(növekedés üteme), vagyis a siker igazolja.

A materiális legitimáció felett a '68-as *neomarxista-újbaloldali* értelmiség először ideológiai kritikát gyakorol, a materiális gyarapodással és a „munka társadalmával" szemben az ember „nembeliségének" kiteljesítését, az „elidegenedésen" túli poszt-materiális humanista szocializmust állítja szembe, majd a hetvenes évek közepére maga is túllép a rendszer ideológiai alapon történő megkérdőjelezésén. A rendszer output (teljesítmény) orientált legitimációjával az input-oldal hiátusait szegezi szembe: a politikai rendszer procedurális működésére fordítja a figyelmét, s annak jogszerűségét, alkotmányosságát kérdőjelezi meg, megpróbálván a szabadságjogok és a demokratikus eljárások síkjára helyezni át a legitimáció kérdését. Ez az *emberi jogi ellenzékiség* periódusa.

A harmadik periódus: A nyolcvanas években a poszt-sztálinista paternalista állam *autoriter diktatúrává* alakul át. Ebben a társadalom érdektagoltsága már elismert, s a partikuláris érdekek artikulációjára, esetenként intézményesedésére is lehetőség nyílik, még ha ez korlátozott is. (Amennyiben nem, a tiltás már nem ideológiai érvekkel történik, mint az első periódusban, s nem is azzal, hogy az állam ezt jobban tudja csinálni, és arra ezért nincs szükség, mint a második periódusban, hanem egyszerűen a fennálló hatalmi rendre utaló érveléssel.) Az artikulált érdekek rangsorolása, egyeztetése, az érdekkülönbségek „feloldása" a párt-állam privilégiuma marad, amely továbbra is az össztársadalmi érdek meghatározója. Az *érdek artikuláció* bizonyos körön belüli lehetővé tétele uralom-technikai szempontból hatékonyabbá teszi a rendszert, az „érdekbeszámítás" mechanizmusát: annak alapját és az artikulált, azaz a tényleges érdekek, s nem a párt által annak vélt csoport érdekek adják. A döntéshozó szervek így nagyobb pontossággal tudják kalkulálni a különböző érdekcsoportok várható reakcióját az egyes döntési alternatívákra. A *politikai akaratok* artikulációja azonban továbbra sem tolerált, hiszen az a politikai rendszer alapjait kérdőjelezné meg: politikai alternatívák, s az őket hordozó alternatív politikai erőcsoportok megszerveződését eredményezhetné.

Az autoriter rendszer szinte teljesen dezideologizált: a hatalom világivá vált, az ideológia szerepe a legitimációban teljesen eltűnt. Egy mérsékelt, „neutrális" politikai diktatúra van kialakulóban. A mintegy évtizede húzódó gazdasági válság és fogyasztáscsökkenés következtében a rendszer kénytelen lemondani a materiális legitimációról, amit egy sajátos, *történeti-progmatikus* érvekre hivatkozó *legitimációval* pótol: az egypárturalom kialakulásának és a geopolitikai adottságoknak sorsszerű, immár megváltoztathatatlan történelmi körülményeire hivatkozik („így alakult"). Azon belátásra apellál, hogy az adott körülmények között a társadalomnak nincs más választása, mint elfogadni a rendszert, s annak politikai vezetőit.

Míg a totalitárius diktatúra a *jövő* ígéretével, a paternalista diktatúra pedig a *jelen* teljesítményeivel legitimálta magát, addig a válságkorszak autoriter diktatúrája már csak a *múlt* adottságaira tud hivatkozni. A totális diktatúra offenzív programideológiáját egy egyre defenzívebb állapotideológia váltja fel. Szerepet kap emellett a rendszer (ön)-legitimációjában a vezetés „nemzetmentő" (pl. Jaruzelski-puccs), illetve válságmenedzselő képessége, a válságból való kiút ígérete, s a korábbi, a hetvenes éveknek a hibás politikájától és a régi vezetéstől való elhatárolódás.

A *tradicionális politikai* eszmeáramlatok és *irányzatok regenerálódása* az értelmiségben tehát egy olyan korszakban megy végbe, amikor a rendszer legitimációja ideológiailag már teljesen neutrálissá válik.

IRODALOM

Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar, AB-Áramlat, Bp. 1986.

Neal Ascherson: The Polish August. Penguin, 1981.

Jane Leftwich Curry: Polish Dissent and Establishment Criticism. In: J. L. Curry(ed.): Dissent in Eastern Europe

Dalos György 1987. III. 30-án a szamizdat irodalom és a Demokratikus Ellenzék kialakulásáról tartott budapesti előadása.

Faragó Béla: Nyugati liberális szemmel. A mai magyar ellenzéki gondolkodásról. MFK 10. Párizs, 1986.

Francois Fejtő: A History of People's Democracies, Penguin, 1969.

Fellegi Tamás – Orbán Viktor: Új hegemónia: Ellenzéki mozgalmak Lengyelországban (1980–81). SZÁZADVÉG 3. (Bp. 1987)

Garton Ash, T.: The Polish Revolution: Solidarity (1985)
Harmat Pál: Egy pór és jóbarátai. IRODALMI ÚJSÁG 1986/2.
Hegedűs András – (Zsille Zoltán): Élet egy eszme árnyékában. 1985.
Kenedi János: A magyar demokratikus ellenzék válsága. ABC, Bp. 1984.
Körösényi András: Vázlat a magyar értelmiség szellemi-politikai tagoltságáról. In: Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1987.
Vladimir V. Kusin: Dissent in Czechoslovakia After 1968. In: J. L. Curry (ed.): Dissent in Eastern Europe.
Mizsei Kálmán: Vázlat Lengyelország politikatörténetéhez. 1943–57. MEDVETÁNC 1987/2.; 1958–87 – megjelenés alatt a MEDVETÁNC-nál.
Zdenek Mlynár: A Kreml felől jő a fagy. AB Kiadó, Bp. 1987.
Antony Polonsky: Little Dictators. The History of Eastern Europe Since 1918. Routledge -Kegan Paul, London, 1975.
Rainer M. János: Gond és hitvallás. Irodalmi reformellenzék 1956 őszén. SZÁZADVÉG 4–5. (Bp. 1987)
George Schöpflin: Opposition and Para-Opposition: Critical Currents in Hungary, 1968–78. In: Rudolf Tőkés (ed.): Opposition in Eastern Europe. (London, 1979)
Szabó Miklós előadása a kelet-európai politikai válságokról az 1986 őszén megrendezett velemi találkozón. Kézirat.
SZÁZADVÉG körkérdése a reformról. (Kis János, Antal L. – Lengyel L., Szabó Miklós, Fekete Gyula, Gadó György, Vass Csaba) 4–5. szám Budapest, 1987.
Vajda Mihály: A kelet-európai rendszer válsága és a magyar értelmiség. AK Budapest, 1983.

HEGEDŰS ANDRÁS

A FUNKCIONÁRIUS[1]

A történelmi szereplőkről

A hatvanas években végzett kutatásainkban mi, magyar szociológusok nem egyszer rögzítettünk eltérő véleményeket, attitűdöket, magatartást és életmódot olyan csoportok tagjainál, amelyeket egymástól mindenekelőtt a társadalmi struktúrában elfoglalt hely különít el. Ugyanakkor ezekben a vizsgálatokban – pl. az ember–munka viszony kutatásában – a szignifikánsnak bizonyult ilyen jellegű különbségek kialakulását rendszerint viszonylag egyszerű, könnyen értelmezhető tényekre vezettük vissza – pl. az érdekek, illetve a funkciók és szerepek különbségeire. Ezzel tulajdonképpen a hagyományos szociológiai elemzések eljárásmódját követtük. Minél tovább haladunk azonban ezen az úton, annál inkább érezzük e megközelítés elégtelenségét. *Világossá vált ugyanis, hogy az ilyen strukturális módszerrel nem lehet kielégítően megmagyarázni egy sor jelenség-csoport társadalmi okait.* Itt olyan jelenségekre gondolunk, mint pl. a Max Weber által feltárt protestáns etika komplexuma, az intézményekkel való azonosulás, illetve az ezekkel való szembenállás jelensége egyes társadalmi csoportoknál, illetve típusoknál, egyes deviáns magatartások, mint pl. az öngyilkosság, vagy a társadalmi előítéletek létrejötte és továbbélése és egy sor más jelenség.

A társadalmi struktúrában létrejött különböző érdekek, funkciók, szerepek és az emberek társadalmi magatartása, cselekvése között ugyanis olyan közvetítő mechanizmusok működnek, amelyeket az eddigi vizsgálatainkban általában nem vettünk figyelembe, és amelyeket legáltalánosabban két kategória, a kultúra és a tipikus személyiség köré csoportosíthatunk. Ha tehát a társadalom egyes rétegei és csoportjai között az élet különböző szféráiban kialakult különbségekre általánosabb és mélyebbre hatoló magyarázatot kívánunk adni, akkor azok elemzéséhez be kell vezetnünk a kultúra (szub-, illetve részkultúra), valamint a társadalmi személyiség fogalmát.

A véleményekben, attitűdökben és magatartásokban jelentkező különbségek alapján olyan személyiségtípusok konstruálhatók, amelyek meghatározott időpontokban mint „bázis-személyiségek" jellemzőek az egyes csoportok tagjaira, és amelyeknek a kialakulása csak azzal a ténnyel magyarázható, hogy a csoport sajátos szubkultúraként funkcionál, és az adott személyiségtípus az ebben a szubkultúrában (részkultúrában) lezajló szocializáció eredményeként jött létre. Ez a felismerés egyben azt is jelenti, hogy a társadalmi jelenségek bizonyos csoportjainak elemzésénél nem juthatunk kielégítő eredményhez, ha olyan struktúra-elméletből indulunk ki, amely az osztályokat és rétegeket kizárólag a tulajdon-, a hatalmi és a műveltségi viszonyokra épülő érdekcsoportokként kezeli. Ilyen módon e problémák kutatásánál behatóan foglalkoznunk kell az egyes társadalmak kultúrájának tagolódásával, amely a fejlettség meghatározott szintjén feltétlenül bekövetkezik. E tagolódás következményeként olyan szub-, illetve részkultúrák jönnek létre, amelyek bár – több-kevesebb szállal – egymáshoz kapcsolódnak és egymásra hatnak, bizonyos mértékben külön társadalmi világként léteznek és funkcionálnak. Éppen emiatt szerencsésebbnek tűnik a részkultúra kifejezés, mint a szociológiában szokványosabb szubkultúra, mivel az utóbbi az alárendeltséget sugalmazza, holott számunkra a viszonylagos önállóság hangsúlyozása nem kevésbé tűnik fontosnak. A kultúra fogalmának a szociológiai elemzésekbe való bevonása által a társadalmi jelenségek magyarázata kibővül

olyan tényezőkkel, mint a különböző vallások, ideológiák, tradíciók, szokások stb. hatása. Az egyes kultúrák sajátosságai és ezek strukturális tagoltsága az egyébként hasonló fejlettségű és struktúrájú társadalmakban lépten-nyomon előforduló – és szociológiailag gyakran igen releváns – különbségek megértéséhez is segítséget nyújt. Amennyiben a társadalmak gazdasági fejlettsége, foglalkozási struktúrája és a társadalmi struktúra más hagyományos dimenziói tekintetében nemigen különböznek egymástól, a fellépő sajátosságok (pl. a születések illetve öngyilkosságok rátája) vagy a „nemzeti karakter" komplexumaként jelzett más magatartási sajátosságok (pl. a munkához való viszony) magyarázatát más dimenziókban kell keresnünk. A kultúra dimenziója – ahogy ezt már említettem – egyaránt használható a különböző társadalmak szociológiai elemzéséhez, és az egy társadalmon belül létező és funkcionáló csoportok, rétegek társadalmi magatartásának megértéséhez. Ha a társadalmi elemzéseinket ilymódon kiterjesztjük – bevezetve a kultúra (az egész társadalom esetében), illetve a részkultúra (a társadalmakon belüli egyes csoportok esetében) és az azokban kialakuló személyiségtípus fogalmát – akkor az eddigi kereteinkből a sok szempontból merev szociológiai módszer területéről nem annyira a pszichológia, illetve szociálpszichológia területére kell kitörnünk, mint inkább a szociál-, illetve a kultúrantropológia fogalmi apparátusát és megközelítési módszereit kell adaptálnunk. Ilyen megközelítésben ragadhatjuk csak meg a történelem tényleges szereplőit, akik különböző társadalmi osztályok és csoportok érdekeit közvetítve ténylegesen „csinálják a történelmet". Ha Kelet-Európa legújabbkori történelmét nézzük, akkor az egyik legfontosabb társadalmi szereplő kétségtelenül a funkcionárius.

A funkcionárius színrelépése

A funkcionárius réteg – a későbbiekből kiderül, miért nem nevezem „uralkodó funkcionárius osztálynak" – történelmi elődje Kelet-Európában az az illegális pártmunkás, aki, bár a földalatti mozgalom szabályai között szigorú hierarchikus rendszerben végezte munkáját, egy sajátos egyenlőségi tudat hordozójává vált; nemcsak azért, mert a szocialista egyenlőségi eszme ideológiájának egyik fontos tartozéka volt, hanem azért is, mert erre alapot adott a közös veszélyeztetettség, az egymásért érzett és viselt felelősség, ami egyaránt vonatkozott a hierarchiában legfelül és legalul lévőkre.

Viszonylag rövid ideig – alig két évig – éltem ilyen közegben, mégis teljesen egyenlőnek éreztem magam a mozgalom minden résztvevőjével – a Központi Vezetőség tagjaival éppenúgy, mint az általam beszervezett diáktársaimmal. Igaz, hogy közben elviseltem letartóztatást, börtönt, részt vettem egy sikeres szökés megszervezésében és végrehajtásában, ami ezt az egyenlőségi tudatot jócskán megerősítette, de ez azokra is érvényes volt, akik nem ilyen intenzíven élték át ezeket az éveket. Az illegális pártmunkásoknak az egyenlőségi közérzetet ideig-óráig a legalitásban is sikerült megőrizniük. Ennek a tudatnak a szószólóivá váltak azokban az intézményekben és szervezetekben, ahová éppen kerültek, azokra is kiterjesztve ezt, akik már a legalitás körülményei között léptek soraikba. Minőségileg mássá azonban akkor lett számomra, amikor – monolitikus értelemben – a hatalom birtokosaivá váltak. Most már mind egyértelműbben intézményekben is, hierarchikus szintekhez kötődtek. De továbbra is fennmaradt egy igen intenzív ideológiai kapocs, amely összekötötte, és bizonyos mértékig ma is összeköti őket. Mindenekelőtt ilyen a párt glorifikálása és a messianisztikus tudat. Most már generációs távlatból is nagy keservesen megszerzett autonómiám jogán kívülről, de mégis együttérzéssel szemlélem küzdelmeiket, formálódásukat. Amikor kritikai megközelítésben elemzem helyzetüket, gondol-

kodásukat, perspektívájukat, inkább az aggodalom szól belőlem, mint a szembenálló ellenérzése. Az én generációm tagjai közül azok, akik a funkcionárius életpályát választották, vagy akiknek ez jutott osztályrészül, szinte kivétel nélkül keresztülmentek egy sztálinista korszakon, függetlenül attól, hogy ezt bevallják-e vagy sem. Ahhoz, hogy ezen túl tudjunk lépni, meg kell érteni múltunkat, amely sokaknak a jelene is.

A párt glorifikálásáról

A régi típusú – sztálinista – funkcionárius személyiségének egyik legjellemzőbb és legmeghatározóbb jegye a párt mindenekfelett-állóságába, tévedhetetlenségébe vetett hit. Ennek kialakulása kezdetben abból a szükségszerűségből fakadt, hogy az illegális mozgalomban és a hatalomért folyó harcban az egyes embernek alá kellett vetnie a maga egyéni érdekeit (elképzeléseit) a magasabb szervezeti érdekeknek. Ez előfeltétele volt előbb a fennmaradásnak, majd később a győzelemnek.

Ezt követően azonban ennek a nagymértékű alárendeltségnek csökkent a szükségszerűsége, sőt visszahúzó erővé kezdett válni. Az individuális és a partikuláris érdekek megjelenése a párt mindennapi praxisának is szerves részévé vált a legmagasabb fórumokon éppúgy, mint a legalacsonyabb szinteken. A funkcionárius kezdett másként gondolkozni ha vezérigazgatói székbe ültették, vagy ha megmaradt a pártapparátusban tisztviselőnek, ha szakszervezeti funkcionárius, vagy miniszter lett. Az individuális vagy partikuláris érdek, gondolkodás- és magatartásmód és a vele együttjáró rítus kialakulása azonban, bármenynyire természetes jelenség volt is, veszélyeztette a kialakult monolitikus rendet. Ezért, és ennek érdekében nemcsak fenn kellett tartani a párt glorifikálását, hanem mesterségesen ki is kellett terebélyesíteni. Ez a párt által betöltött, racionálisan értelmezhető integrációs funkció irracionális eszköze. A párt, mint valami elrejtőzött isten, így vált a monolitikus rendszer megtartása érdekében a

– végső igazság tudójává és letéteményesévé, és mint ilyen tévedhetetlenné,
– a legfőbb erkölcsi bírává, a kultúra csalhatatlan értékmérőjévé, s ezzel
– olyan legfőbb istenséggé, amelynek oltárán a legnagyobb áldozat sem lehet felesleges.

S ezeket a hiteket, éppen a glorofikálás által betöltött társadalmi funkció miatt, az sem rombolhatja le, ha a párt megjelenési formái nagyon is gyarló emberi hibákat hordoznak magukon, ha *az uralomra jutott kommunista pártok élén* – nem is olyan ritkán – *hatalom-mániákus emberek tünnek fel, s középszerű gondolatokból kreálnak embermegváltónak feltüntetett elméleteket, sohasem számolva azzal, hogy eleve megvalósíthatatlan céljaik megvalósításáért milyen ádozatot kell majd hozni a népeknek.*

Az uralkodó kommunista pártokban a korán elhúnyt Lenin kivételével egyetlen olyan komolyabb vezető sem jutott az élre, akiről utódai őszinte elismeréssel szólhatnának. A hívők nagy részének hite mégis, még ilyen jelenségek láttán sem rendül meg, talán azért, mert a hit, mint tudjuk, adomány. De adomány-e a hit egy materialista alapon gondolkodó funkcionárius számára? Nem, maga a személyi kultusz, a szocialista eszme eltorzítása. Ez nem más, mint a párt misztifikációjának, glorifikálásának terméke, és amíg ezt egy felvilágosodott kurzus nem bontja le a racionális alapig, addig mindig újratermelődhet. Magyarország utolsó negyedszázada ebből a szempontból kivétel, de csak egyedüli kivétel. A glorifikált párt létezése a mindennapi tapasztalat tükrében és a tudományos elemzésekben egyaránt ízekre szedetett szét, de ezzel a glorifikálás még nem szűnik meg. Az „elrejtőzött isten(ek)re" valakinek még mindig nagy szüksége lehet, még akkor is, ha

ez a szocialista társadalom egésze számára már nyomasztó tehertétel, ugyanis középkori állapotban segít tartani egy olyan közgondolkodást, amely minden esetben felvilágosodásra vágyik, és erre vágyik a funkcionáriusok jelentős része is.

A messianizmus

A funkcionárius személyiségének másik fontos tényezője a világmegváltásba és a saját világmegváltó szerepébe vetett hit. Az ember mindmáig nem tudja racionálisan felfogni, hogy mi végre is él itt, a végtelen világmindenség Tejút-rendszernek nevezett galaktikájának perifériáján elhelyezkedő naprendszer harmadik bolygóján. Hogyan, vagy ki által, s mi végre rendeltetett ez el?

A vallásos ideológiák az általuk nem ismert valóságot a maguk módján értelmezik, üzenetekre, vagy egyszerűen a hitre mint isteni adományra hivatkoznak, és a maguk módján „feltárják" az ismeretlen világmindenség titkait. Felemelő teljesítmény ez, de ugyanakkor bizonyítéka az ember gyarlóságának is, mert nem meri bevallani az ember magárautaltságát és a megismerés korlátait.

A marxista filozófia „univerzális embere" is igen esetlegesnek tűnő magyarázat, hiszen megismerésünk korlátai még alig lépik át saját naprendszerünk határait, és egyetlen „végső" kérdésre sem tudunk hiteles, tudományos magyarázatot adni. Különösen arra nem, hogy „mi vagy, ki által, s mi végre" vagyunk mi „univerzális" lények, ha ugyan azok vagyunk?! Ilyen bizonyosat nem tudó és mégis bizonyosságokba vetett hitek közepette a küldetéstudat, a messianizmus, az emberiség eddigi történelmében igen nagy szerepet kapott. Az emberek nem akarnak belenyugodni abba, hogy véletlenszerű lényekként töltsék el földi életüket. Az ember „küldetésre és haladásra váró" lényként lép fel. Ez az egyetlen magyarázata annak, hogy az ember úgy jelenik meg, mint ideológiát teremtő, gondolkodó „valaki", és ez a legfőbb specifikuma, amely megkülönbözteti az állattól.[2]

Mi végre kellene az ideológia, ha nem arra, hogy a küldetéstudatunkat szolgálja? A küldetéstudat szükséglete az emberi nem kifejlődésének fontos mozzanata. A szerszámkészítő kezdetleges emberállapot megrekedhetett volna, de akkor beindult valami merően új. Az ember birkózni kezdett a végső megismerés máig megoldhatatlan problémáival. Másként aligha lehet megmagyarázni a különböző ősvallások általános érvényű jelentkezését az emberi történelem oly korai szintjein és olyannyira eltérő, a különböző etnikumokat egymástól elszigetelő geográfiai körülmények között. A kőbalta készítéséhez erre nem volt szükség, de kiszabadult a palackból a „saját hitre" térítés szelleme, amely rövid türelmi időszakoktól eltekintve egyre agresszívabbá vált.

A radikális szocializmus, a marxizmus-leninizmus, nemcsak egyedülálló világátalakító perspektívát vetít fel – mégpedig a proletáriátus, szélesebben a kizsákmányoltak felszabadítását a föld minden országában –, hanem ezen túlmenően olyan harmonikus, kizsákmányolástól és ellentmondásoktól mentes szocialista-kommunista társadalom felépítését is ígéri, amelyben egyszer s mindenkorra megszűnik az embernek ember általi kizsákmányolása. Ez a küldetéstudat nemcsak célkitűzésének grandiózus voltában, hanem méreteiben és az egyénekre ható intenzitásában is méltán vetekszik a történelem legnagyobb messianisztikus áramlataival, sőt, ha eltekintünk a viszonylag még rövid időtartamtól, ez utóbbi vonatkozásokban felül is múlja elődeit. Ki tudná számbavenni, hány százezer kommunistát kínoztak meg és végeztek ki, hány ezret kínoznak meg és végeznek ki napjainkban is azok közül, akik vállalták ezt a küldetést. Számukat nem csökkentik ugyanazok az áldozatok, akik a kommunisták hatalomszerzése közben és után haltak meg az

ellentáborból, vagy saját maguk közül; ez utóbbival mintegy igazolva a szabályt, hogy a „forradalom felfalja saját gyermekeit". Ezek az áldozatok azonban arra intenek, hogy ezzel a messianizmussal szemben is legyünk kritikusak. Ez a véres panoráma – amely egyelőre három-négy generáció életére korlátozódik – nem igazol senkit és semmit, de mindenképpen elgondolkoztató a messianizmus értelmét illetően. A sztálinista funkcionárius azonban ezt kézlegyintéssel intézi el: „ahol a fát vágják, hull a forgács", „minden új rendszer vérben fogantatott". Röpködnek az aranyigazságok.

Funkcionáriusok generációs váltása

A sztálinista funkcionáriusok zömének életkora a sztálinizmus teljes kiformálódása idején – a harmincas évek Szovjetuniójában – 25–30 év között mozgott. Hasonló volt a helyzet Közép-Kelet-Európában a negyvenes évek végén. A sztálinizmus – mindkét esetben – pályájuk elején álló emberek számára ígért káprázatos karriert, mégpedig a mindenható párthoz való hűség, a világmegváltó küldetéstudat és az egyetlen igaz tudomány birtoklásának jegyében. Készségesen elhitték a koncepciós perek vádbeszédeit, és számukra a sztálinista ideológia kezdetben kielégítően szolgálta az önigazolást.

Gondoljuk végig, ha csak vázlatosan is, hogy mi mindenen mentek keresztül a szovjet funkcionáriusok életük első tizenöt évében:

– A legkegyetlenebb éveket – a kulák-likvidálást, az erőszakos kollektivizálást – már mint a győztes hatalom birtokosai élték végig.

– A párttisztogatás korában ők is veszélyeztetett helyzetbe kerültek, de többségük nemcsak túlélte a párttisztogatást, hanem a haszonélvezője is volt.

– A német hadigépezet agresszió ja a Szovjetunió ellen többek közt a funkcionárius réteg totális megsemmisítését tűzte ki célul. A funkcionáriusok katonák lettek, mégpedig többségükben igen fegyelmezett katonák, akik tudták, hogy a legkisebb megingásért is súlyos büntetés jár, aminek szükségszerűségét mélyen belátták. Közülük kerültek ki a leghíresebb partizánparancsnokok, akik nemcsak a németek ellen folytattak kíméletlen harcot, hanem saját németbarát honfitársaik ellen is.

Ez a tizenöt év meghatározta további életüket, azt a tizenöt-húsz évet, amely a nyugdíjazásukig még eltelt. Ugyanakkor döntő súlyuk a hatalomban elejét vette minden komolyabb reformkísérletnek, amelyet ugyan eléggé bátortalanul, de a fiatalabb generációk mégis kezdeményeztek.

A német fasizmus fölötti győzelem után elvileg meg lett volna a lehetőség arra, hogy a funkcionárius réteg emancipálódjon. S úgy tűnik, hogy 1947–48-ban voltak is ilyen irányú törekvések és próbálkozások, de ezeket megszakította a hidegháború és a harmadik világháborúra való felkészülés. A régi típusú funkcionárius győzedelmeskedett, de azon az áron, hogy saját generációján belül elvágta saját emancipálódásának az útját. Megrekedt a funkcionárius és a háborús veterán emlékekből kiépített világképénél, amelynek alapján mindent igazolni lehetett, csak a politikai-ideológiai „elhajlást" nem, és a reformkísérletek is könnyen idesorolhatóknak tűntek. Hruscsov reformkísérletei is, amelyek – bár meglehetősen ötletszerűek voltak – nem nélkülözték a racionális alapot, a funkcionáriusok zöménél igen erős ellenállásra találtak. A sztálinista funkcionárius első generációja emancipálódás nélkül múlt ki a közéletből, mégpedig nemcsak a Szovjetunióban, hanem egy fázissal később Kelet-Európa többi szocialista országában is. (1930-at, a sztálinizmus kialakulását és 1949–1950-et, a népi demokráciákban lezajlott fordulat évét kereken húsz év választotta el egymástól.)

A funkcionárius második generációjának toborzása a Szovjetunióban a párttisztogatás utáni időszakra esett, amikor a 25–30 évesek számára – akik még szűzen léptek be a funkcionárius rétegbe – a tisztogatások részben a biztonságot jelentették (hiszen őket már a túlélők választották) részben pedig megteremtették gyors előremenetelük lehetőségét. Elméleti ismereteik és ideológiájuk leegyszerűsítettebb volt, mint az első generációé. Ők már csak a tankönyveken keresztül ismerhették meg Buharin és Trockij álláspontját. Nem maguk választották a sztálinizmust, hanem beleszülettek. Ez,és az említett történelmi körülmények azt eredményezték, hogy a sztálinista funkcionárius-személyiségjegyek náluk még plasztikusabban domborodtak ki. Csakhamar jött azonban a háború,és sorsuk egybekapcsolódott a funkcionáriusok idősebb generációjának sorsával. S ha fiatalságuk erejéből a háború végeztével jutott is erő bizonyos reformkísérletekre, ezek – ahogy már az előzőekben is említettem – szükségképpen elvetéltek.

A Szovjetunióban a 80-as évek elejére új helyzet alakult ki: a háborús veterán funkcionárius-típust a döntési mechanizmusban felváltják azok, akiknek nem lehettek és nincsenek is háborús érdemeik, akik az átélt és gyakorolt kegyetlenség tekintetében az előző időszaknál sokkal jobb, jóllehet gazdaságilag nehéz körülmények között nőttek fel, és zömükben már a XX. Kongresszus után kerültek funkcionárius munkakörbe.

A közép-kelet-európai funkcionáriusok

Ugyanebben az időben – tehát csak a 80-as évek elejétől kezdve – került ki a hatalmi struktúrából a közép-kelet-európai országokban az a réteg, amelynek tagjai nemcsak az ellenállási mozgalmakban vettek részt, hanem a sztálinista fordulat végrehajtásában is, és az azzal járó kegyetlenségekben is tevékeny szerepet vállaltak. Helyükbe új generáció lép.

Ezeknek a társadalmaknak a II. világháború utáni átalakulásában vezető szerepet játszott a hivatásos kommunista-szocialista forradalmároknak országonként változóan szélesebb vagy szűkebb rétege. Ennek a dinamikus társadalmi csoportnak a kialakulása itt is viszonylag újkeletű; mint Európa más országaiban, a század fordulója körül kezd számottevő társadalmi erővé válni. Az oroszországi októberi forradalom győzelme azonban igen nagy vonzerőt gyakorolt, és a csoport főleg fiatal radikális munkásokból és értelmiségiekből toborzódva viszonylag gyorsan növekedett. Ha az I. világháború utáni stabilizálódott politikai hatalmak (Pilsudsky rendszere Lengyelországban és Horthyé Magyarországon) üldözték is őket, a Szovjetunió léte nem jelentéktelen erkölcsi és gyakorlati támogatást jelentett számukra. Ezekben az években gyökerezett meg e csoport tagjainak a Szovjetunióhoz való kötődése. (Szinte mindenütt megfigyelhető volt a Moszkvában székelő III. Internacionálétól független kommunista mozgalmak kialakulása is, de ezek a II. világháború után kialakult hatalmi konstellációban teljesen alárendelt szerepet játszottak.)

A szovjetbarát militáns csoportok ezekben az években még nem látták, hogy milyen nagy százalékuk vált a sztálini tisztogatások áldozatává. A tisztogatások főleg a legmilitánsabb rétegek tagjait sújtották, akik különböző utakon kikerültek a Szovjetunióba, és ha nem tértek vissza, sorsukról legfeljebb homályos mende-mondák keringtek. Az antifasiszta mozgalomban – országonként változóan – más politikai irányzatok is jelentős szerepet játszottak, de ott, ahol jelentős volt a súlyuk (pl. Jugoszlávia és Lengyelország), már a háború idején konfrontációba kerültek a kommunisták által irányított mozgalommal, míg másutt – ahogy a háborút követően a népfrontpolitika visszaszorult – fokozatosan elvesztették a hatalmi struktúrában betöltött szerepüket. A kommunista mozgalom militánsai már a háború idején nemcsak egyszerűen a marxizmus, hanem a legmerevebb sztáliniz-

mus szellemében nevelkedtek, ami kétségtelenül erősítette a kor által is megkövetelt militáns jelleget, és természetesen az autonóm marxista gondolkodás elsajátításának rovására ment.

A német fasiszta hadsereg összeomlása után ez a militáns csoport adta az új kommunista hatalmi gépezet személyi állományának a gerincét, akikhez igen jelentős számmal csatlakoztak olyan fiatalok, akik, illetve akiknek a szülei az előző kurzusváltozásokban ilyen vagy olyan mérvű represszziók áldozatai voltak. Emberek ezreinek életében, a társadalom szerkezetében elfoglalt helyében – nagyrészüknél rendkívül fiatalon – hatalmas változás történt; tegnap még üldözöttek voltak, illegalitásban, félillegalitásban éltek, vagy legjobb esetben az egyéni fennmaradás több-kevesebb esélyével partizáncsapatokban harcoltak, most pedig hirtelen legális intézményi rendszerekben, sokszor teljesen kontroll nélküli hatalmat kaptak. A tegnap illegális vagy félillegális militáns antifasisztáiból, akik a hivatásos forradalmárok hatalomellenes tradícióit ápolgatták, a hatalmi gépezet intézményeinek funkcionáriusai lettek. Bár munkahelyüket a hatalmi struktúra különböző intézményeiben jelölték ki, és merev alá- és fölérendeltségi viszonyokba sorolták őket, magukat – legalábbis többségükben – mégis funkcionáriusoknak vallották. Ennek a szónak a magyar gyakorlatban – legalábbis azok előtt, akik magukat annak vallották – nemcsak, hogy nem volt pejoratív éle, hanem ez egyenesen egyfajta progresszív elkötelezettséget jelentett, és a szerep önmaguk számára az egyetlen tisztességes magatartásnak tűnt. (Nem szakember: mérnök, közgazdász, nem hivatali rang viselője: igazgató, vezérigazgató, és nem is tudományos cím: professzor, akadémikus stb. birtokosa, hanem egyszerűen funkcionárius.)

A funkcionárius ideológia és személyiség érdekes ötvözete különböző egalitáriánus ideológiáknak és tradícióknak. Ennek elemzése azonban már messzire vezetne. Ennek a személyiségfejlődési vonulatnak új állomása, amikor megjelenik a „hívő" tisztviselő, aki már feladja az egyenlőséget, amit a funkcionárius kifejezés még magában hord, és szigorúan kötődik az egyetemi végzettséghez, egy adott intézményhez és ennek hierarchiájában elfoglalt helyéhez, bár még az ő esetükben is megmarad valami, ami átlépi az elkülönülő intézmények és rangok teremtette korlátokat, ami nem más, mint a vallásos hithez hasonló funkciót betöltő, apologetikus marxista ideológia.

Kelet-Európában a második funkcionárius generáció is – amelynek tagjai a XX. Kongresszus utáni időszakban léptek erre a pályára – elérte már a nyugdíjazási korhatárt. Ennek a generációnak a társadalmi háttere és élményei is igen hasonlóak ahhoz, amit a szovjet funkcionárius harmadik generációja élt meg. Ez a generáció mégis – a sok közös vonás ellenére is – országonként igen eltérő körülmények között érlelődött, és ezek a konkrét körülmények rányomják bélyegüket ideológiájukra és gondolkodásmódjukra egyaránt.

Magyarország ebből a szempontból bizonyos értelemben kuriózum. A funkcionáriusoknak ezt a generációját az 1956-os felkelés után a restaurált rezsim iránti feltétlen hűség jegyében válogatták ki. Emlékeikben azonban megőrződött a nemzeti, népi felkelés funkcionárius-ellenességének mindmegannyi emléke (nemcsak a lincselésekről van szó, ami végül is nem volt széleskörű, hanem elsősorban arról a tömegméretű megvetésről, aminek a funkcionáriusok az első időkben lépten-nyomon tanúi lehettek). Azokban, akik ennek ellenére mégis a funkcionáriusi életpályát választották (ideológiai-politikai elkötelezettségből, dacból, karriervágyból, családi hagyományok követése miatt stb.), elevenen élt a vágy arra, hogy a funkcionáriusról kialakított társadalmi „image"-t megváltoztassák. Ez találkozott azoknak a vezetőknek a céljaival, akik az első generációból kerültek ki, de saját kortársaik zömére a felkelést követő időkben nem tudtak támaszkodni, mert azok túlságosan bosszúért lihegtek, és a konszenzusra törekvő politikát „opportunizmusnak",

„megalkuvásnak" tekintették. Ez a szituáció teremtette meg Magyarországon a reformok egyik legfontosabb társadalmi előfeltételét.

A funkcionáriust Magyarországon – sőt, szerintem Kelet-Európában – nem tekinthetjük eredendően reformellenesnek. Kialakultak a múltban is, és minden bizonnyal kialakulhatnak a jövőben is olyan társadalmi-történelmi szituációk, amikor a funkcionáriusok kisebb-nagyobb csoportjai a reformok híveiként lépnek fel. Annak a – kelet-európai sajátosságok megértése szempontjából oly fontos – tételnek az igazolására, hogy a funkcionáriusok számottevő rétege ki akar törni elzárkózottságából, és kedvező szituációban át is tudja lépni saját árnyékát, három történelmi jelentőségű eseményt szeretnék tanúbizonyságul felhozni:

– Magyarország, 1956-ot,
– Csehszlovákia, 1968-at,
– Lengyelország, 1980–81-et.

Az első esetben az események egyik legfontosabb motorja a hatalmi struktúrán belül kialakult demokratikus pártellenzék, amelynek tagjai a XX. Kongresszus után gyorsabb demokratizálást akartak, és intézményes garanciákat követeltek annak a biztosítására, hogy az ország a következőkben nem térjen vissza az ötvenes évek eleji állapotokhoz. A fegyveres felkelést már a párton kívülről jött erők bontakoztatták ki, és követeléseik messze túlnőttek a demokratikus pártellenzék céljain. A második esetben a megújulási folyamat szinte kizárólag a hatalmi struktúrán belül zajlott le, és a legfőbb társadalmi szereplői minden kétséget kizáróan a reformeszméket magukévá tevő funkcionáriusok. Dubčeket nemcsak a vezetőjüknek lehet tekinteni, hanem a csoportra jellemző tipikus személyiségnek is. Nehezebb tételem bizonyítása a lengyel példán keresztül. A pártfunkcionáriusok reformbarát és reformellenes csoportja itt egyaránt csődöt mondott. Tíz- és tízezer funkcionárius szívből kívánta és akarta a megújulást (lásd a rendkívüli kongresszust), nélkülük nem kerülhetett volna sor a gdański megegyezésre, de nem tudtak magukra találni, és nem tudták soraikat rendezni a radikális reformer funkcionáriusok (a horizontális struktúrára törekvők) és a dogmatikusok (a platformok aláírói) kereszttüzében. Ha idő adatik számukra, nem került volna sor a katonai hatalomátvételre. Ehhez azonban szükség lett volna a hivatalos ideológia modernizálására, hogy az hűen tükrözze, és egyben védelmezze a szocialista nemzet megújulási folyamatát.

A hetvenes években végeláthatatlan vita kezdődött arról, hogy Kelet-Európában funkcióját vesztette-e az ideológia? Az igenlő válasz – miután Nyugaton kötetek százait írták az ideológia alkonyáról – tetszetős és szinte kötelező állásontnak tűnt. Miért ne következhetne be Keleten is a nyugatihoz hasonló változás? Ez még a konvergencia-elméletet is erősíteni látszott, amely – különösen a 60-as években – pozitív szerepet játszott a détente eszmei előkészítésében. A tények azonban – legalábbis értékelésem szerint – ellene szólnak ennek a tételnek; a hivatalos ideológia a maga merev, a tényekre tekintettel nem levő apologetikájával válságba jutott, de ebből a jelenlegi stádiumban nem a dezideologizálás a kivezető út, hanem a hivatalos ideológia megújulása. A kelet-európai társadalmak reprodukciójában könnyen kimutathatóan, mindmáig igen nagy szerepet játszik a hivatalos ideológia, nem utolsósorban ez segíti átvészelni a hatalom számára a gyakorlati nehézségeket az előzőekben már elemzett sajátosságai – a párt glorifikálása, a messianizmus és a scientizmus – révén. Ez az, amivel igazolni lehet a mindennapi tetteket, a gondolkodásnak és a tájékozódásnak a buktatóit, amelyek őrületbe kergethetnék a funkcionáriusokat, ha a racionális nézőpontból kellene kiindulniok. Ez a hit mindmáig a funkcionárius életszükséglete. Ahhoz, hogy egzisztenciálisan létezni tudjon, erre ugyanúgy szüksége van, mint a mindennapi kenyérre.

A kelet-európai dezideologizálásról elterjedt nézeteket olyan polgári kritikusok is elvetik, mint pl. Péter László. „Nehéz egyetérteni azzal az álláspontal, amely alábecsüli a(z) (ideológia) szerepét a kommunista rendszerben. Csakhogy ideológián nem könyvszagú tételeket, hanem az autokratikus rendszer fenntartásához, a hatalom gyakorlásához fűződő nézeteket és félelmeket kell érteni; a modernizálás módozatainak egy olyan szemléleti hátterét, amely a politikai vezetők elképzeléseiben az autokráciát erősítik."[3] Ez a nézet – ahogy Péter László meg is jegyzi – megegyezik Gerschenkron álláspontjával[4], aki ugyancsak az ideológia szerepét hangsúlyozza a mai Kelet-Európában, de ezen nem valamiféle elvont marxizmust, hanem a hatalom specifikus ideológiáját érti.

A funkcionáriusok emancipációra való törekvése, amely sokoldalúan bizonyítható társadalmi tény, nemcsak hogy nem hozza magával az „ideológia alkonyát", hanem az egyik legfőbb mozgató ereje a hivatalos ideológia korszerűsödésének. A kétféle mozgás között igen szoros kölcsönhatás áll fenn.[5] Aligha lehet arról szó, hogy belátható időn belül bekövetkezik ennek a hatalmas ideológiai kommunikáló rendszernek a leépítése, mert – ahogy erről az előzőekben részletesebben írtam – ez igen fontos és nélkülözhetetlen funkciót tölt be a rendszer fenntartásában; viszont éppen az utóbbi érdek miatt egyre inkább szükségessé válik a hivatalos ideológia modernizálása, a társadalmi tényekhez való hozzáigazítása, az újonnan felvetődő társadalmi problémák megválaszolása és mindezzel a társadalomnak a megújulásra való ösztönzése.

A funkcionárius rétegen belül a hivatalos ideológiához fűződő viszony tekintetében három csoportot különböztethetünk meg:

– az ideológiát „csinálókat" és „hitvédőket",
– az ideológiát kommunikálókat, és végül
– az ideológiát passzívan magukévá tevőket.

A hivatalos ideológia korszerűsítésének feladatát voltaképpen az első csoport tagjai érzik a legkevésbé, mivel a nekibuzdulások lassúságáért és a megtorpanásokért elsődlegesen ők a felelősek. Többségük a holt tételekre merevített marxizmus üvegvárában él, amely minden külső hatástól megóvja. Ezért a változás az ideológiát kommunikálók oldaláról várható. Ők azok, akik nap mint nap saját bőrükön érzik az elavult, taníthatatlan tételek tarthatatlanságát. Szavuk egyre hangosabb, és ez akkor is pozitív jel, ha ebben a folyamatban sok a disszonancia.

Nem felesleges idéznünk Gramscit: „A zenekar próba közben, amikor minden hangszer a maga szakállára szólal meg, a legszörnyűbb hangzavar benyomását kelti, mégis a próba a feltétele annak, hogy a zenekar egyetlen hangszerként éljen."[6] *A funkcionárius emancipációja és a hivatalos ideológia korszerűsítése egyugyanazon folyamat két különböző oldala.* **Elméletileg egyáltalában nem tekinthető reménytelen vállalkozásnak, sőt, Kelet-Európa népei mindenekelőtt ettől várhatják társadalmi berendezkedésük demokratikus és humanisztikus fejlesztését, gyakorlatilag azonban nagyon is elképzelhető, hogy nem adatik rá elég idő.**

JEGYZETEK

1 Részlet a szerző A mai Kelet-Európa társadalmi szereplői c. készülő könyvéből, amelyben a címben jelzett funkcionáriuson kívül olyan társadalmi szereplők helyzetét elemzi Kelet-Európában, mint a manager, a technokrata, a szakértő, az autonom értelmiségi, a tisztviselő, a kisvállalkozó stb.

2 Ld. erről T.M. Dosztojevszkij: Feljegyzések a holtak házából.

3 Péter László: Autokrácia Kelet-Európában, in: Mérlegen. Utrecht, 1978, 101. p.

4 Ld. erről Gerschenkron: Continuity in History and other Essays.

5 Azt, hogy milyen mértékű propaganda tevékenységről van itt szó, jól szemléltetik a magyar párt példáján keresztül azok a számok, amelyeket a két legutóbbi pártkongresszus beszámolójából emeltem ki.
Népszabadság, 1980. március 22.
„A pártoktatásban az 1973/74-es tanévben 699.957, az 1978/79-es tanévben 685.858 fő vett részt.

	az 1973/74-es oktatási évben	az 1978/79-es oktatási évben
A káderképző tanfolyamok résztvevői összesen	116.209	123.339
Ebből:		
– Marxizmus–Leninizmus Esti Középiskola	34.613	31.375
– Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem tanfolyamai	46.237	53.628
– pártiskolai oktatás	13.996	10.140
– egyéb káderképző tanfolyamok	21.363	21.363
A tömegpropaganda tanfolyamok résztvevői összesen	583.748	562.519
– központi tematikával működő tanfolyamok hallgatója	463.932	470.697
– megyei tematikával működő tanfolyamon vagy előadássorozaton vett részt	119.816	91.822

A pártoktatás propagandistáinak a száma az 1973/74 évi 39.000-főről az 1978/79-es tanévre 42.374-re emelkedett. A propagandisták közül 22.517 egyetemet, főiskolát végzett, 30.888 legalább középfokú politikai végzettségű."

6 A. Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth, 1970. 347. p.

ADAM CZARNOTA – ANDRZEJ SZAHAJ

A JOGURALOM PROBLÉMÁJA LENGYELORSZÁGBAN

Veszélyezteti-e Lengyelországot a joguralom lopódzkodó ellenforradalma?

A „létező szocialista" országok politikai rendszerében a jogok csak minimális mértékben szabályozzák a társadalmi viszonyokat. *Ebben a rendszerben aligha beszélhetünk jog, vagy méginkább nép általi kormányzásról,* ami azt jelenti, hogy a különleges vezető csoport által hozott döntések voluntarisztikusak, s mentesek a formai eljárásoktól.

1981, a „**Szolidaritás**" forradalmát követő rendkívüli állapot bevezetése óta azonban egyre nagyobb mértékben ismerik fel a jog jelentőségét. Ez a tendencia nemcsak a törvények megsokszorozódásában fejeződik ki (ez a tény objektíven szemlélve a jog leértékelését jelenti). Abban, hogy a vezető csoport felismerte a jog jelentőségét, szerepet játszottak az 1980–1981 évi tapasztalatok, amikor a Szolidaritás a maga előnyére használta ki a jog hézagait és a törvény szószerinti értelmezésével sikeresen aknázta ki a jogrendszerből adódó lehetőségeket.

Lengyelország történelmének ezt megelőző időszakában, az 1970-es évtizedben a viszonylagosan liberális törvényhozás mellett a törvényen kívüli nyomás növekedése volt a jellemző. A rendkívüli állapot bevezetése óta azonban – nyilvánvalóan a fenti tapasztalatok következményeként – jelentősen megnőtt a törvényhozáson belüli nyomás, amely legláthatóbb módon a büntetőjogi ítélkezések megtorló jellegében jut kifejezésre. Ebből a szempontból a legyel törvényalkotás a legszigorúbb Európában.

Emellett egy másik tendencia is megfigyelhető a jelenlegi kormányzati politikában, nevezetesen a döntéshozó folyamatok különböző szintű bekapcsolása a jogrendszerbe. Feltehetően arról van szó, hogy a döntéshozó központ olyan helyzetet kíván létrehozni, amelyben a törvényhozás szigorúan ragaszkodik a formális döntéshozói eljárások és az egyértelműen kijelölt illetékességi körök meghatározásához, másszóval a hatóságok arra törekednek, hogy formális jogszolgáltatást hozzanak létre.

A formális jogszolgáltatás bevezetése alighanem forradalmi fordulatot jelentene a létező szocializmus rendszerében, amelyben a jog csupán az eszköz szerepét játssza, s eddig is csak e minőségében tudatosult. De nemcsak a jog funkciójának megváltozása lenne lényeges fordulat, hanem az is, hogy a kormányzó hatalom a döntéshozás formalizált szabályainak betartásával önmagát korlátozná, mivel jelenleg a rendszer a jog fölé helyezi az úgynevezett társadalmi érdeket. Példaként említjük a tisztelet általános hiányát a társadalom- és gazdaság nemzeti fejlődésével kapcsolatos tervekkel szemben, amelyek pedig, amennyiben az országgyűlés által jóváhagyott határozatok, a legmagasabb rangú törvények a jogrendszerben. Amint a tervet az országgyűlés jóváhagyta, különböző ipari és területi lobbik indulnak harcba ennek megváltoztatásáért. Hogy teljes legyen a kép, államigazgatási és politikai testületek törvényen kívüli befolyásukat is latba vetik a vállalatok gazdasági terveinek módosítása érdekében. Mindez zűrzavarhoz és gazdasági válsághoz vezet. A létező szocializmus működésének egész eddigi időszakában a törvények széleskörű megszegésének lehettünk szemtanúi, melyet többnyire politikai célok érdekében követtek el, de ideológiailag társadalmi érdekként tüntettek fel. A jelenlegi folyamatban a törvény talán ismét a valóságos társadalmi érdek kifejezőjévé válhat.

A formális jogszolgáltatás bevezetése nem csupán korrekciót jelent a hatalom gyakorlásában, hanem ennek legbensőbb lényegét érintő változás lesz. De lehetséges-e ez egyáltalában?

Már Max Weber ezt írta: „A formális jogszolgáltatást az autoritariánus hatalom semmilyen formája – legyen az teokratikus vagy patriarchális – nem tűri meg, hiszen megszüntetné az egyén függőségét a hatóságok tekintélyétől és jóindulatától." Lengyelországban, a rendkívüli állapotot követő időszakban olyan törekvések is megfigyelhetők voltak, hogy a formális jogszolgáltatás létrehozása csupán a politikai vagy döntéshozó központ részéről történjen meg. Feltételezhető, hogy ennek hátterében két motívum, a hatalom legitimálása és a politikai hatalmi apparátus megzabolázása volt.

Vegyük szemügyre az első tényezőt, a legitimáció iránti szükségletet. Lengyelország legújabb történelmében az 1944 és 1970 közötti időszak az ideológiai legitimáció korszakának tekinthető, amely arra a doktrinára épült, hogy a proletariátus a szocializmus társadalomépítő élcsapata, a párt pedig ennek az élcsapatnak az élcsapata. A hatalom legitimációja során nem volt szükség a valóságos körülményekre hivatkozni: a legitimáció a doktrína elvi kinyilatkoztatására épült, amely legjobb esetben is csak homályos utalásokat tett az általános boldogság valamilyen állapotára egy meghatározatlan jövőben. Ez a legitimáció nyomban elvesztette hitelességét, amint a munkásosztály néma elégedetlensége az érdekek hangosabb kinyilvánításába fordult át: ez a folyamat Lengyelországban 1956-ban kezdődött és az 1970-es eseményeken keresztül 1980–1981-ig tartott.

Az 1970 és 1980 közötti periódus a hatalom gazdasági eszközöket alkalmazó legitimációjának időszaka volt. Alapját az ipar dinamikus modernizációja adta, amely a fogyasztói piac viszonylag magas ellátottságával és az életszínvonal határozott emelkedésével párosult. Az 1979–1980-as évek gazdasági összeomlása a hatalom legitimációjának ezt az alapját is szétrombolta. *Ideológiai téren a visszavonuló marxista ideológia helyére a konzumerizmus propagálása (E. Gierek jelszava: „tedd magad gazdaggá"), valamint a lengyel nemzet morális és ideológiai egységének ködös fogalma lépett.*

A rendkívüli állapot bevezetésével kezdődő harmadik időszakban észrevehető kísérletek történtek a hatalom jogi legitimációjára. Ez szükségszerű, hiszen a jelenlegi gazdasági körülmények között a gazdasági helyzet és életszínvonal javítására nincs lehetőség. Emellett a „Szolidaritás" forradalma nyomán megváltozott társadalmi tudatosság semmilyen esélyt nem ad az ideológiai legitimációnak. Következésképpen a politikai döntéshozó központ arra ítéltetett, hogy uralmát jogi alapon legitimálja.

Azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy ez nem más, mint kísérlet a hatalmi legitimáció eljárásjogi megalapozására. A legutóbbi időkig a legitimáció alapja jövőorientált és forradalmi jellegű volt, melynél, mint ezt Andrzej Koniwski, a legitimáció e formájának védelmezője írja: „Az elvek bármely megsértése, legyen az formai vagy tartalmi, nem vezethet a legitimáció gyengüléséhez, hiszen a vezetésnek hatalma van bármilyen változtatásra. Önmagát és a társadalmat úgy szervezheti, ahogyan akarja, minthogy az egyedüli követelmény a hatalom megtartása". (Andrzej Maciej Koniowski, Max Weber és Jürgen Habermas legitimáció felfogásának eltérése – kritikai megjegyzések. – In: Kultur i Spoleczenstwo, 1986/2.) Mivel mára az ideológiai hanyatlás és a gazdasági összeomlás következtében általánosan megrendült a fennálló rendszer legitimitásába vetett hit, az uralkodó osztálynak saját érdeke, hogy törvények megsokszorozásával törekedjen a legitimáció kiépítésére. Ugyanakkor, a tisztán eljárásjogi törvényesség alkalmazásával az uralkodó osztály önmaga számára is veszélyes helyzetet teremt, mert a formális jogi normákra való hivatkozás azokat az eseteket is érinti, amelyek révén ezekbe a normákba bizonyos hatalomtól független mechanizmusok is beépültek, és így ellentmondásos módon arra kényszeríti a hatalmat, hogy a változó társadalmi és politikai helyzetnek megfelelő követelmények betartásával korlátozza önmaga cselekedeteit. A helyzeten mitsem segít a jogi normák krónikus többértelműsége, a jogi szabályozásban használt kifejezések

meglehetős homályossága, mely az uralkodó osztály érdekeinek megfelelő rugalmas magyarázatokat tesz lehetővé. Ez a forrása a törvények megsokszorozódásának, szakadatlan megújításuknak, amely oly jellemző a lengyelországi jogélet jelenlegi helyzetére. Ismét megjegyezzük, hogy jelenleg az uralkodó osztályt bizonyos határozatlanság jellemzi hatalma legitimálásának módját illetően: miután felismerte, hogy az uralom legitimálásának régi módszerei (ideológiai, gazdasági, ideológiai-gazdasági) hatástalanok, a jogi eljárások törvényességének betartásával próbálkozik. Mindenesetre a válság pillanataiban ismét csak ideológiai érveket vet be. Az az érzésünk, hogy a hatalmi legitimáció eljárásjogi alapokra helyezése kétségbeesett, de reménytelen kísérlet, mert arra az illúzióra épül, hogy a puszta törvényesség elegendő a hatalom legitimálására. Ennek legitimációjához elengedhetetlen az ideológia, s így visszajutottunk oda, ahonnét elindultunk. Az uralkodó osztály hite a délibábos törvényességben törékeny alapokon nyugszik: a puszta tény, hogy törvény létezik és alkalmazása eljárásjogilag megfelelő, még nem bizonyítja legitim voltát. *Arra, hogy a hatalmat legitimálni lehessen, szükség van az alattvalók politikai rendszerbe vetett hitére, nincs olyan törvényességi eljárás, amely ennek a hitnek a hiányát pótolná.*

A formális jogszolgáltatás bevezetésének másik motívumaként a politikai hatalmi apparátus fegyelmezésének és ellenőrzésének szükségességét említettük. Az 1956 óta létező politikai struktúra bizonyos elemei időközben jelentős autonómiára tettek szert és hatékonynak bizonyultak a politikai centrum tevékenységének visszafogásában. A rendkívüli állapot bevezetésével feltehetően kísérletek történtek arra is, hogy letörjék a személyekhez fűződő, önállósuló politikai struktúrákat. Ahol ez nem sikerült, ott arra törekedtek, hogy ezeket törvényes keretek között formalizálják és beépítsék a mechanizmus rendszereibe.

E cél elérése érdekében olyan újításokat vezettek be a jogrendszerben, melyek eddig ismeretlenek voltak a létező szocializmusban; új intézményeket hoztak létre a joggyakorlat ellenőrzésére: a Legfőbb Közigazgatási Bíróságot megsemmisítő hatáskörrel; Alkotmányjogi Bíróságot annak vizsgálatára, hogy a törvényrendeletek megfelelnek-e az alkotmánynak; Állami Törvényszéket, mely testület arra hivatott, hogy megelőzze, figyelemmel tartsa és büntesse a hatalmi elit törvénysértő cselekedeteit. Jelenleg viták folynak a lengyel népi ellenőrzés intézményéről, valamint a nemzeti párbeszédről és a népszavazásról szóló parlamenti törvénytervezetről. Ez máris túl soknak tűnik a létező szocialista rendszer számára. A rendszerben és a jogéletben végbemenő változások különös jellemzője, hogy a középső káderréteg kiiktatásával új hivatalok képződnek a felső szinten. Ezeket külsődleges változásokként is értékelhetjük, de bizonyos jogi esetek azt bizonyítják, hogy igény támadt olyan felsőszintű testületek létrehozására, amelyek a központtól független autonóm politikai struktúrák felett működnének, s távolabbi perspektívában a gazdaság átalakítását és hatékonyabbá tételét is szolgálnák.

De van-e olyan társadalmi erő Lengyelországban, melynek érdekében áll a „formális jogszolgáltatás" bevezetése? E kérdésre a választ csak akkor adhatjuk meg, ha mind a társadalmi csoportok objektív érdekeit, mind a társadalmi tudatosságot elemezzük.

A társadalmi érdekek elemzése során arra az eredményre jutunk, hogy a politikai centrum kivételével nem találunk olyan társadalmi csoportot, amely érdekelt lenne a formális jogszolgáltatás bevezetésében. A jelenlegi működésképtelen gazdaság rövid távon mindegyik csoportot megfosztaná privilégiumaitól és a profitnövelés lehetőségeitől. Támogatás talán az értelmiségtől, kiváltképp a művészektől várható, attól a csoporttól, amely sokkal tudatosabb annál, semhogy beérje a rövid távú nyereséggel. Mindenesetre ebben az esetben is nehéz egységes társadalmi erőről beszélni, hiszen a jelenlegi politikai helyzetben e csoport aligha tudna szervezetten fellépni a formális jogszolgáltatás bevezetése mellett.

A formális jogszolgáltatással szemben a legnagyobb veszélyt a vajdasági szintű államigazgatási, gazdasági és politikai apparátus jelenti, amely mindenfajta reformot képes hatékonyan bojkottálni. E réteg hatalma jelentősen gyegülne a formális jogszolgáltatás bevezetésével. Egyfelől a központi hatalom (utasításokat végrehajtó) szervévé válna, másfelől ki lenne téve az alulról jövő növekvő nyomásnak. Talán ez ad magyarázatot arra, hogy a rendkívüli állapot kihirdetése óta bevezetett és jelenleg érvényben lévő törvények a közbülső káderszint közvetítő szerepének kiiktatásával a központi intézmények számára adnak közvetlen beavatkozási lehetőséget.

Az ipari munkások rétege nem érdekelt a formális jogszolgáltatás bevezetésében. A jelenlegi politikai rendszerben e csoport gazdasági érdeke rövidtávú döntésekkel is kielégíthető: rögtönzött gazdasági juttatásokkal megnyugtathatók a kedélyek. A formális jogszolgáltatás, amely formalizálná a döntéshozói szabályokat, lehetetlenné tenné az ilyen típusú döntési tevékenységet.

Az 1980-as években a Miroslawa Marody által végzett és elemzett közvéleménykutatások eredményei mutatják, hogy csupán néhányan támogatnák a rendszer egészét érintő reformprogramot. A népesség nagyobb része olyan rendet támogat, amelyben – az ő megfogalmazásukban – a mindennapi életet nem fenyegeti közvetlen fizikai veszély.

Ellentmondásnak tűnik, de a formális jogszolgáltatás bevezetése esetén a döntéshozó központ számíthat a politikai ellenzék támogatására, hiszen a törvény szigorú betartása a csoportnak nagyobb cselekvési szabadságot adna. Talán, ha e két csoport kezdeményezései összekapcsolódnak s akárcsak korlátozott együttműködés is kialakul közöttük, új lehetőségek nyílnak a formális jogszolgáltatás bevezetésére, s ezen túl, a rendszeren belüli változásokra. Változásokra, melyeket a jogélet fog előidézni.

(Ford.: Kárpáti Zoltán)

PETŐ IVÁN

„ ... MEGSZABADÍTANI AZ ORSZÁGOT A MÁSIK ORSZÁG NEMZETISÉGÉHEZ TARTOZÓ SZEMÉLYEKTŐL ..."

Az itt következő dokumentum Andrej Januarjevics Visinszkij, szovjet külügyminiszter-helyettesnek az 1946. évi párizsi békeértekezleten elmondott beszéde, amely akárcsak a Századvég 4–5. számában közölt Molotov előadás, a sztálini időszak szovjet külpolitikájába, annak szellemiségébe enged betekintést.

A beszédben taglalt témát, a háború utáni magyar–csehszlovák viszonyt, közelebbről a lakosságcsere ügyét, a csehszlovákiai magyar kisebbség 1945 utáni helyzetét ismeri, illetve elvileg ismerheti az érdeklődő közönség.[1] A történeti előzmények, körülmények részletesebb taglalásától nemcsak a rendelkezésre álló feldolgozások miatt tekinthetünk el, hanem azért is, mert a szovjet külügyminiszter-helyettes által elmondottaknak csak háttere, az álláspont kifejtésének csak mintegy ürügye a konkrét tárgykör, a csehszlovákiai magyar kisebbség sorsa. Visinszkij beszéde természetesen a témához is fontos adalék, de elsősorban a szemlélet, a probléma megközelítési módja érdemel figyelmet, s ez jóval túlmutat ezen az akár még lokálisnak is nevezhető, de mégiscsak több százezer embert érintő ügyön.

A dokumentum egyes pontjaihoz fűzött magyarázó jegyzeteken túl néhány tényt mégis érdemes röviden összefoglalni.

Az 1938. szeptemberi müncheni egyezmény előtti Csehszlovákia területén 1946. január 1-én magyar becslések szerint 700 ezer körüli magyar élt, csehszlovák források 650 ezerre tették ezt a számot (az 1930-as csehszlovák népszámlálás 570 ezer magyart talált). Ismeretes, hogy a magyar kisebbség zöme egy tömbben, a Magyarországgal szomszédos mintegy 8800 km^2-es területen élt.

A harcok elvonultával, még mielőtt Csehszlovákia egészében 1945. május 8-án befejeződött volna a második világháború, Szlovákiában az irányítást átvevő Szlovák Nemzeti Tanács már egyételművé tette: a Csehszlovákiában élő magyar kisebbséget, akárcsak a csehszlovák kormány valamivel később az országban élő németséget, *kollektíve bűnösnek* tekinti. Az 1945. április 2-i kassai kormányprogram minden magyar nemzetiségű csehszlovákiai lakost megfosztott állampolgárságától és kimondta, hogy az állampolgárságot újra kell kérvényezni. A magyar nemzetiségű községek, eltérően a cseh és szlovák nemzetiségűektől, nem választhattak Nemzeti Bizottságot, hanem a Szlovák Nemzeti Tanács rendelt ki élükre hivatalból szlovák kormánybiztost. 1945. április 12-én rendelet jelent meg, amely előírta a magyar nemzetiségű alkalmazottak azonnali elbocsátását, a nyugdíjasok illetményeinek letiltását, s május végén minden magyar kulturális, társadalmi, sport- és munkásegyesületet feloszlattak.

A csehszlovák kormány az említett 1945. április 2-i kassai programban leszögezte, hogy a Csehszlovák Köztársaság, melyben azelőtt jelentős számú kisebbség élt, *nemzeti állammá* alakul. 1945–1946-ban a különböző intézkedések és megnyilatkozások világossá tették, hogy ezt a célt a németség lehetőleg teljes kitelepítésével, a magyar kisebbségnél részben kitelepítéssel, részben lakosságcserével, részben az ún. reszlovakizálással kívánják megvalósítani. A *reszlovakizálás* arra a historizált ideológiára épült, hogy a magyar kisebbség tekintélyes része tulajdonképpen a magyar uralom évszázadai alatt elmagyarosodott szlovák. Aki ezt tudomásul vette és szlováknak vallotta magát, az teljesjogú állampolgárként visszanyerhette jogait. Mintegy *400 ezer* kisebbségi magyar „választotta" ezt a lehetőséget.

A *lakosságcsere* ideáját a számában erősen túlbecsült magyarországi szlovák kisebbségre építették, vagyis arra, hogy ezek házat, földet, jobb életet remélve teljes létszámban „ősi hazájukat" választják. Az 1930. évi, a háború végéig utolsóként nyilvánosságra került magyarországi népszámlálás 104 ezer szlovák anyanyelvű magyar állampolgárt rögzített. Az 1941. évi (1946-ban még csak belső publikációkban hozzáférhető) népszámlálás (amely páratlan módon anyanyelv és a nemzetiség szerint is megkülönböztette a kisebbségeket) már csak nem egészen 76 ezer szlovák anyanyelvűről és mindössze valamivel kevesebb, mint 17 ezer szlovák nemzetiségűről tanúskodott.

A nagyszabású propaganda eredményeként 1946-ban a lakosságcseréről szóló magyar–csehszlovák megállapodás nyomán (ld. 3. sz. jegyzet) hozzávetőleg 60 ezer Magyarországról Csehszlovákiába telepedni kívánó személy érvényes nyilatkozatát regisztrálták.

A két érintett kormány között az áthidalhatatlannak tűnő ellentét abból adódott, hogy a csehszlovák fél úgy becsülte: a reszlovakizálás, a lakosságcsere és a nagyhatalmi döntéssel elfogadott (egyéni háborús bűnök, illetve fasiszta tevékenység miatti) Magyarországra telepítések, kiutasítások után még mindig mintegy *200 ezer* magyar nemzetiségű marad Csehszlovákiában. Őket szintén Magyarországra kívánták telepíteni, ám mivel a magyar kormány határozottan elzárkózott befogadásuktól, a csehszlovák fél a párizsi békeértekezlet elé terjesztette igényét.

A magyar kormány, illetve képviselői a párizsi béketárgyalásokon – még Visinszkij beszéde előtt – a benyújtott dokumentumokban és szóban is azzal érveltek, hogy a befogadandók nagyobb része földműves, ugyanakkor hozzávetőlegesen félmillió földműveléssel foglalkozó magyar állampolgár az 1945. évi magyarországi földreform után sem jutott földhöz, így – még ha végrehajtják is a sváb kitelepítést és elkobozzák a német anyanyelvűek földjeit (ld. 12. sz. jegyzet) –, a földigénylők száma nem növelhető.

Visinszkij beszédében egyszerűnek mondja a megoldást: *ha a nemzetiségi kérdés ellentétes érdekek ütközőpontjába kerül, az országokat meg kell szabadítani a másik ország nemzetiségéhez tartozó személyektől,* ezeket „saját hazájukba" kell telepíteni. A „saját haza" ebben az értelmezésben tehát nem a szülőföld, hanem az az állam, ahol az adott népcsoport többségben van. Ez az elképzelés – mint Visinszkij hivatkozik is rá – a szovjet gyakorlatban meg is valósult. Nem a volgai németek vagy a krími tatárok büntető kitelepítését említi, hanem a csehszlovák tervhez hasonló „praktikus" és nem sokkal korábbi megoldást. Az 1945. júliusi egyezmény alapján „hazaköltöztetett" közel másfélmillió lengyelre, oroszra, ukránra, beloruszra hivatkozik, akik a második világháború utáni új határok miatt kényszerültek szülőföldjük helyett új hazába.

Tudjuk, Visinszkij bőségesen idézhetett volna hasonló megoldásokat. A Magyar Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya a párizsi tárgyalásokra készülve összeállította a XX. századi lakosságcserék, tömeges néptelepítések jegyzékét. Nem érdektelen a felsorolás.

Az 1913. szeptember végén kötött *bolgár–török* béke lehetővé tette a határ két oldalán 15 km-es sávban élők kölcsönös átköltözését. Az 1914. májusi *görög–török* megállapodás a macedóniai törökök és a szmirnai görögök „hazatérését" engedélyezte. Az első világháború előtti *balkáni egyezmények* alapján összesen mintegy 100 ezren hagyták el önként addigi lakóhelyüket s települtek át oda, ahol nemzetiségük államalkotó volt.

Az első világháború után, 1919 novemberében kötött *görög–bolgár* megállapodás tulajdonképpen a korábbi egyezmények folytatása volt, amennyiben önkéntes kivándorlást engedélyezett. Ennek alapján mintegy 100 ezer macedóniai és trákiai bolgár és mintegy 50 ezer bulgáriai görög cserélt 1932-ig hazát.

Az 1923. január végi *görög–török* megállapodás annyiban volt új, hogy ezúttal először döntöttek a kényszerkitelepítés mellett, s nem nemzeti, hanem vallási alapon differenciáltak. Két év alatt 350 ezer mohamedán hagyta el Görögországot és közel 200 ezer görögkeleti Törökországot, de mindkét országban maradt több, mint 100–100 ezer a kitelepített vallásúakból.

A nemzetiszocialista Németország nem folytathatta mindenhol a helyi német kisebbség anyaországgal tartott kapcsolatának erősítését azonos módon. A földrajzilag távolabb esőknél a várható asszimilációnál elfogadhatóbbnak tartották a „hazatérést". Számítások szerint 1938 és 1941 között mintegy 720 ezer kisebbségi német települt át Németországba államközi egyezmények alapján. Az Anschluss után nem változott a korábbi dél-tiroli osztrák–olasz határ, de az 1938. májusi római megállapodás lehetővé tette, hogy a dél-tiroli németnyelvűek önként elköltözzenek. A 267 ezer németajkú 70 %-a vállalkozott a költözésre, vagyis több mint 180 ezren éltek a lehetőséggel.

A szovjet–német megnemtámadási egyezményt követően három megállapodás is foglalkozott a nemzeti kisebbségek „hazatelepülésével". Az 1939. október közepi *tallini egyezmény* nyomán az év végéig 13 ezer észtországi német költözött Németországba, az október végi rigai egyezmény alapján pedig 50 ezer hagyta el Lettországot. Az 1939. november 16-i *moszkvai egyezmény* az oroszországi és kelet-lengyelországi németek, illetve a nyugat-lengyelországi ukránok, beloruszok, oroszok és zsidók áttelepülését tette lehetővé. 1940 februárjáig Volhiniából, Galiciából és Narevből összesen 129 ezer német költözött nyugatra és hozzávetőlegesen ugyanennyi orosz, belorusz, ukrán és zsidó keletre.

A Lengyelország feldarabolása utáni áttelepítésekről, illetve tömeges internálásokról a Századvég 4–5. számában *M. Kozminski* tanulmánya is említést tesz. A Magyar Külügyminisztérium 1946-ban 1,2 millió lengyel szovjetunióbeli deportálásáról rendelkezett adattal.

A *szovjet–finn* háború után a két ország közötti megállapodás alapján mintegy 400 ezer karéliai finn települt át Finnországba.

A *szovjet–román* határ 1940-es módosulása is jelentős áttelepülésekkel járt. A szeptember 5-én kötött szovjet–német megállapodás alapján november közepéig 93 ezer besszarábiai és 43 ezer észak-bukovinai német elköltözését regisztrálták, egy részükről azonban egyértelmű volt, hogy valójában román vasgárdisták, illetve ukrán nacionalisták.

Az 1940. augusztus 30-i *magyar–német* kisebbségi megállapodás (amely egyebek közt a magyarországi német kisebbség különleges jogait rögzítette és egyedüli szervezeteként a Volksbundot nevezte meg) a második bécsi döntéssel Magyarországhoz került észak-erdélyi, valamint a kelet-magyarországi németek önkéntes „hazatelepülését" is lehetővé tette, de e lehetőséggel nem éltek.

Az 1940. október 22-én kötött *német–román* megállapodás alapján viszont Dél-Bukovinából 52 ezer, Észak-Dobrudzsából 15 ezer, a Regátból pedig 10 ezer német települt Németországba.

A Magyarországhoz csatolt Észak-Erdélyből mintegy 200 ezer román költözött Romániába, Dél-Erdélyből pedig hozzávetőlegesen 60 ezer magyar települt a megnagyobbodott Magyarországra.

Az Észak-, illetve Dél-Dobrudzsával kapcsolatos *román–bulgár* megállapodás alapján még 1940-ben 62 ezer bolgár, illetve 100 ezer román költözött új hazába.

Az 1941. január 10-én kötött *szovjet–német* megállapodás az 1940 augusztusában Szovjetunió részévé vált baltikumi kisországokkal foglalkozott. Hozzávetőlegesen 20 ezer kelet-poroszországi, illetve lengyelországi litván és szláv, illetve 51 ezer litvániai és 16 ezer észt, valamint lettországi német (akik 1939-ben nem éltek a lehetőséggel) költözött az egyezmény alapján két és fél hónap alatt új hazába.

Az 1941. augusztus végi *német–olasz* megállapodás nyomán az év végéig 15 ezer szlovéniai német települt Németországba, az 1942. szeptember végi *német–horvát* egyezmény alapján pedig 18 ezer boszniai és horvátországi német és ismeretlen számú dél-stájerországi és észak-krajnai horvát cserélt hazát.

A közel sem teljes felsoroláshoz (amelyben nem szerepelnek például a baltikumi köztársaságok húszas évek elején egymás között lebonyolított áttelepítései, vagy a bukovinai csángók újabb feldolgozásokból eléggé ismert vándorlásai) mindenképpen hozzátartozik a *volgai németek* és a *krími tatárok* 400 ezresre becsült tömegének második világháború alatti szovjetunióbeli áttelepítése.

A Visinszkij-beszédben említett *lengyel–szovjet* lakosságcsere nagyságrendje még a fenti felsorolás ismeretében is megdöbbentő. Miként az is, hogy ezt az akciót – ugyanúgy mint a lengyel határok nyugatra tolásából eredőt, illetve a Csehszlovákia nemzetállammá kívánt átalakításából eredőket, a sziléziai, illetve a szudétanémetek és a csehszlovákiai magyarok, valamint a (12. sz. jegyzetben említett) magyarországi svábok kitelepítését – akkor érezték elengedhetetlennek, mikor még alig fejeződött be a második világháború, melynek egyik legszörnyűbb momentuma a tömeges deportálás volt, s a lakosság elemi szükségleteit nem utolsó sorban éppen a szállítási eszközök, útvonalak pusztulása miatt nem tudták kielégíteni.

Egy ország „megszabadítása" egy másik ország nemzetiségéhez tartozó kisebbségtől, még ha – szemben a XX. századi gyakorlat túlnyomó többségével – az kényszerrel valósul is meg, Visinszkij beállításában nem büntetés, hanem **praktikus megoldás**. A nemzeti konfliktusok ilyen elvek alapján történő megoldását elfogadva már nem is lett volna további érvre szükség a csehszlovákiai magyarok kitelepítéséhez. De a szovjet külügyminiszter-helyettes nem elégedett meg ennyivel! A magyarokra is kiterjesztette a kelet-európai német kisebbségekre alkalmazott *kollektív bűnösség elvét.* A beszédből kitűnik: *büntetendő* a kitelepítésre ítélt csehszlovákiai kisebbség és az „anyaország" is, ahová át kell toloncolni őket. *A magyar kisebbség kiköltöztetése* **jogos**, *mert a történelem során az Esterházyak és „más hasonló uraságok" nem a XX. század normái szerint viselkedtek* – érzékelteti Visinszkij – és jogos azért is, mert a magyar kisebbség a fasiszta Németországgal való egyesülést akaró szudétanémet vezérek oldalára állt, de azért is, mert a magyar kormányzat a müncheni egyezmény előtt bűnös politikát folytatott és végül azért is, mert „Magyarország befolyásos körei" az ország demokratizálása után sem mondtak le a revizionista revans tervéről.

A módszer, a vádirat ismerősnek tűnhet: különböző, látszólag összekapcsolódó elemek, melyek valódiságát közismert eseményekhez kötésük is bizonyítja, súlyos váddá állnak össze. Itt azonban még látványosabbak és nyilvánvalóbbak a torzítások, a vádak és az ítélet (pontosabban a javasolt ítélet) kapcsolatának furcsaságai, mint a *koncepciós perekben.*

Az első Csehszlovák Köztársaság végnapjaiban, 1938-ban a magyar kisebbség semmit sem tett az ország bomlasztásáért, nem vetett fel területi kérdéseket. A magyar kormány az 1946-os párizsi békeértekezlet előtt is kifejtette: az 1938. szeptember 29-én megkötött müncheni egyezmény előtt, amely Csehszlovákia szétesésének kezdetét jelentette, Nagy-Britannia, a világháborúban győztes nagyhatalom vette rá a csehszlovák kormányt, hogy engedje át a Szudétavidéket Németországnak, s a müncheni megállapodás létrehozásában a másik győztes, Franciaország is közreműködött.

Nem volt ugyan egészen pontos az az 1946-os magyar érvelés, hogy a magyar kormány csak akkor vetette fel a csehszlovák kormánynak a magyar kisebbség kérdését, az elszakadást, amikor az autonómmá vált Szlovákiában a Tiso-féle, egyértelműen magyarellenes politikai irányzat került hatalomra, hisz már szinte a müncheni szerződés másnapján, 1938.

október 5-től dobtak át például úgynevezett szabadcsapatokat, s még korábban, 1937-ben Németországgal már folytak a magyar területi igényekről tárgyalások, amelyek nem maradtak titokban, de a kollektív bűnösség koncepcióját a megcáfolhatatlan tények sem igazolhatták. Mint ahogy a Visinszkij által idézett 1937 novemberi Hitler-megnyilatkozás és az akkori magyar külügyminiszter válasza sem bizonyított többet, mint amit bármelyik korabeli magyar újságból megtudhatott mindenki: a két háború közti magyar kormányzat igazságtalannak tartotta a *trianoni békét*, annak megváltoztatása politikájában aránytalanul nagy helyet kapott, és amikor esélyt látott valahol elképzelései megvalósítására, ott fokozta erőfeszítéseit.

Visinszkij természetesen nem említi a *koncepciójába nem illő tényeket*, így például azt, hogy Csehszlovákia feldarabolásában a lengyel kormány is részt vett (Cieszyn-Teschen környékének annektálásával), s azt, hogy a köztársaság felszámolásában a magyar kisebbségnél, de még a magyar kormánynál is összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepe volt a Németország támogatta szélsőséges szlovák önállósodási törekvéseknek, amelyek München után autonóm, majd 1939 márciusától önálló köztársasággá váló Szlovákiához vezettek. Igaz, ezt az „ügyet", szemben a vesztes országok szerepének nemzetközi ítélőszék előtti tárgyalásával, Csehszlovákia belügyévé minősítették a győztesek, de a csehszlovákiai magyarság, vagy a magyarországi lakosság bűntudatát a tények is, s nemcsak a politikai megfontolások befolyásolták.

Visinszkijnek, illetve a szovjet vezetésnek pontosan kellett tudnia, hogy 1946-ban Magyarországon egyszerűen nem léteztek olyan befolyásosnak nevezhető körök, amelyek revizionista revansterveket dédelgettek volna. A magyar koalíciós kormányok és pártok, semmi mástól nem határolták el magukat olyan egyértelműen és egyöntetűen, mint a két háború közötti hivatalos külpolitikától. Persze reménykedtek egy *trianoninál igazságosabb békében*, s ennek megteremtése érdekében politikai, néprajzi, földrajzi érveket is felsorakoztattak a nagyhatalmakhoz, illetve a békeértekezlethez írt beadványokban, de revizionizmusnak, revansvágynak az 1945 utáni magyar politikai közéletben semmilyen szerepe *nem volt*.

A Visinszkij által kifejtett nézetek szempontjából közömbös, de a konkrét téma szempontjából már egyáltalán nem, hogy *az angolszász országok nem fogadták el a kollektív bűnösség elvét*, s bár a német kisebbségek kelet-európai kitelepítési tervét tudomásul vették, a csehszlovákiai magyar kisebbségét elutasították. Így, szemben a szovjet és csehszlovák igénnyel a békeszerződésbe ez a bűntetés nem került be, a kérdés tisztázását kétoldalú tárgyalásokra bízták.

A csehszlovák–magyar kétoldalú tárgyalások a békekonferencia után sem vezettek érdemi eredményre. A viták akkor zárultak le, amikor – lényegében egyidőben, ha más és más módszerrel is – *mindkét országban* **kizárólagos kommunista irányítás** *vette át a hatalmat*. 1948 áprilisáig, a kitelepítések érdemi lezárásáig – Balogh Sándor adatai szerint – a 92 390 Csehszlovákiába történő áttelepülésre jelentkezett magyarországi lakosból 73 273 hagyta el az országot, míg Csehszlovákiából az áttelepítésre kijelölt 105 047 főből 68 407 került Magyarországra. Rajtuk kívül átköltözött hozzávetőlegesen 6 ezer önként jelentkező és 20–30 ezer olyan személy, akik 1938. november 2-a, az első bécsi döntés után telepedett le Csehszlovákiában.

Az itt következő beszédben a szovjet külügyminiszter-helyettes természetesen nem személyes véleményét fejtette ki, de az érvelésben lehetetlen nem felismerni *azt* az Andrej Januarjevics Visinszkijt, akinek a nevét a világ nem elsősorban mint külpolitikusét jegyezte meg (1940–1949.: külügyi népbiztos, illetve a miniszter első helyettese; 1949–1953.: miniszter; Sztálin halála után ismét miniszter-helyettes), hanem mint a leglátványosabb

koncepciós kirakatperek (Kamenyev-Zinovjev, Pjatakov-Radek, Buharin per) ügyészéét, aki a vádlottak döntő többségére – azokat „veszett kutyáknak", „átkozott férgeknek" tituálva – *halált* kért.

Mint a közelmúltban megjelent rövid életrajz is megemlíti[2] az 1883-ban született Visinszkij (aki egyébként unokatestvére volt Stefan Wyszynskinek, a Lengyelország politikai életében nagy szerepet játszó bíboros prímásnak) életének 1928 előtti szakasza szinte alig ismert. Az bizonyos, hogy a bolsevikokhoz csak 1920-ban csatlakozott, az 1903-as pártszakadás után ugyanis mensevik lett. Újabban a szovjet lapokban megjelent egyes írások tudni vélik, hogy az Ideiglenes Kormány idején *ő írta alá a Lenin elleni elfogató parancsot* (ami kicsit túlságosan hasonlít a Visinszkij vádiratokhoz, miszerint a párt aktuális ellenfelei eredendően is bűnös tevékenységet folytattak).

Mindenesetre Visinszkij 1928-tól más és más beosztásban, de minden fontosabb, nyilvánosságnak szánt koncepciós perben jelentős szerepet kapott. A Sahti-ügyben, az Iparpárt perben még a Legfelsőbb Bíróság Különleges Tanácsának elnöke, majd az Oroszországi SZSZK főügyésze, 1933-tól a Szovjetunió főügyész-helyettese, 1935-től *főügyésze*. Perbeszédei 1953-ban a Szikra Könyvkiadónál magyarul is megjelentek, s teoretikus művét, *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban* című, amely *a modern korban egyedülállóként a vádlott beismerő vallomását bizonyító erejűnek tekintette*, az Akadémiai Kiadó jelentette meg 1952-ben. Egyéb jogi témájú írásai mellett 1945 után számos külpolitikával foglalkozó beszédét is kiadta a *Szikra Könyvkiadó*.

Visinszkijt, 1954 szeptemberében bekövetkezett halála után, a párt nagy fiainak kijáró tisztelettel, a Vörös téren temették el.

A magyar kisebbség áttelepítésével foglalkozó alábbi beszédét – mely a párizsi békeértekezlet Magyar Politikai és Területi Bizottsága előtt 1946. szeptember 20-án hangzott el – a Magyar Külügyminisztérium által összeállított *Magyarország és a párizsi békeértekezlet* című, öt kötetesre tervezett dokumentumgyűjtemény II. és IV. kötete tartalmazza.[3] Ismereteim szerint azonban a munkálatok csak a korrektúra elkészítéséig jutottak, a korrektúrából viszont több példány is fennmaradt. A beszédet a moszkvai Pravda 1946. szeptember 22-i száma is ismertette. Az egykori magyar közlés a békeértekezlet hírszolgálata hivatalos szövegének fordítása.

A. J. VISINSZKIJ

A MAGYAR–CSEHSZLOVÁK LAKOSSÁGCSERÉRŐL

Elnök Úr!

A csehszlovák delegáció által a párizsi békeértekezlet elé terjesztett kérdés fontos és komoly, és megvan a maga története. Anélkül, hogy ismételnők az itt már részletesen elmondottakat, túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy sok adatot, meggondolást és sok okmányt terjesztettek a Bizottság elé; ezek bár különböző és ellenkező elvi szempontokból fakadnak, eléggé széles alapot nyújtanak a Bizottságnak ahhoz, hogy a csehszlovák delegáció által előterjesztett javaslatra vonatkozóan végleges következtetésekre és elhatározásokra jusson. Ha nem akarunk túlságosan mélyen belenyúlni azokba az eseményekbe, amelyek kapcsolatban állnak azzal, amit a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség kérdésé-

nek neveznek és ha a hozzánk legközelebb eső időszakra szorítkozunk, akkor elegendő Önöket legalább azokra a megbeszélésekre emlékeztetni, amelyeket a csehszlovák és a magyar kormány 1945-ben és 1946-ban abból a célból folytattak[4], hogy az áttelepítés kérdését – vagyis azt a kérdést, hogy Csehszlovákia csehszlovák lakosságának magyar része Csehszlovákiából Magyarországra ill. Magyarország magyar lakosságának szlovák része Magyarországról Csehszlovákiába áttelepíttessék – olyan módon oldják meg, amely *a demokratikus politikai elveken alapuló csehszlovák kormány törekvéseit kielégíti.*

Tudvalévő, hogy a csehszlovák kormány megkísérelte a magyarok Csehszlovákiából Magyarországra való kitelepítésének kérdését a magyar és a csehszlovák kormány által folytatott kétoldalú tárgyalások útján, a két ország között létrejött egyezmény[5] alapján megoldani. Ez helyes és bölcs lépés volt s összhangban áll azokkal a demokratikus elvekkel, amelyek a csehszlovák kormányt vezérlik, amely kormány az utóbbi időkben nagy léptekkel haladt előre a demokratikus fejlődés, továbbá a demokratikus elveknek saját országában való megerősítése útján. Egészen természetes tehát, hogy amire a csehszlovák kormány 1945-ben abban a reményben vállalkozott, hogy a magyar kormánnyal barátságos és baráti módon rendezze ezt a valóban nagyfontosságú kérdést (senki sem tagadhatná, hogy nem az), az teljesen összhangban állott elvi álláspontjával, annak a politikának az elveivel, amelyet a demokratikus csehszlovák kormány minden cselekedetében megvalósítani igyekszik, különösen pedig külpolitikai kapcsolatai terén.

A szovjet kormánynak széleskörű tapasztalatai vannak nemzetiségi kérdéseknek, valamint a nemzeti kisebbségi problémákkal kapcsolatos kérdéseknek megoldása körül. A Szovjetunióban ezeknek a kérdéseknek rendezését biztosítja az a tény, hogy a Szovjetunióban alkalmazott nemzetiségi politika a **Lenin** és **Sztálin tanításaiból merített** magasztos elveken alapuló **igazságos politika.**

A szó szoros értelmében vett *egyenlőség és testvériség* magasztos eszméitől ihletett szovjet külpolitikát, valamint a szovjet nemzetiségi belpolitikát is, a *népek egyenlősége* tiszteletbentartásának elve és a *nemzetek szabad önrendelkezési elvének* tiszteletbentartása vezérli. A Lenin–Sztálin-féle nemzetiségi politika biztosította az országunkban élő számos nemzetiség gazdasági életének fejlődését, valamint a szó tágabb értelmében vett nemzeti kultúra nagyfokú kivirágzását, aminek köszönhető, hogy a 16 Szocialista Szovjetköztársaság és az azok területén lakó népek nemzeti életének mélységében szunnyadó alkotóerők olyan fényesen és gazdagon fejlődhettek ki, hogy méltó jutalmul szolgáltak a Szovjetunió vezetői részére a szocialista állam felépítésében végzett gyakorlati munkájukért.

A szovjet külpolitika a nemzeti önrendelkezési jognak és a népek egyenlősége tiszteletbentartásának elvén alapul s ennek a politikának eredményei teszik lehetővé a Szovjetunió számára, hogy eléggé *illetékesnek tartsa magát* azokban a kérdésekben, amelyekkel a mi tisztelt értekezletünk e pillanatban foglalkozik. Ezen az alapon épül fel a Szovjetunió belső szervezete, valamint azok a nemzetközi szerződések, amelyeket idegen államokkal kötött. Ezen az alapon nyugszanak a Szovjetunió gazdasági, politikai és egyéb egyezményei, ideértve bizonyos egyezményeket, amelyek közeli kapcsolatban állnak a Bizottságunkat érdeklő kérdésekkel. Olyan egyezményekről akarok szólani, amelyek a lakosság áttelepítésére, hazaszállítására, optálására, valamint egyéb hasonló nehezen megoldható kérdésekre vonatkoznak, hiszen az optálásra, az állampolgárságra, a hazaszállításra, az áttelepítésre vonatkozó kérdések valóban nem könnyűek.

Példának okáért fel kívánom hívni a Bizottság figyelmét az 1945. július 6-án kötött *szovjet–lengyel egyezményre,* amelynek eredményeként 18 hónap alatt több mint egymillió embert telepítettek át a Szovjetunióból Lengyelországba és több százezer ukrán,

fehérorosz és orosz nemzetiségű személyt Lengyelországból a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójába. Ez az egyezmény az imént említett elveken alapul és ezért csak természetes, ha a szovjet kormány örömmel üdvözöl minden igyekezetet, amelyet más országok kormányai a kölcsönös tiszteletbentartás és a testvéri együttműködésre irányuló törekvés azonos elveinek megvalósítása és beteljesedése érdekében kifejtenének. Ez az oka annak, hogy az 1945-ben a csehszlovák és a magyar kormány között folytatott megbeszéléseket, amelyek az 1946. február 27-én kötött egyezményhez vezettek, konstruktív ténynek tekintjük, amely nagy reménnyel töltötte el azokat, akik szívesen látják a programjukban felsorolt elvek gyakorlati alkalmazását.

Sajnálattal vagyunk kénytelenek megállapítani, hogy ez az egyezmény *nem* hozta meg a kellő eredményt. A probléma, amelyet az egyezmény kötésével végződő tárgyalásoknak meg kellett volna oldaniok, megoldatlanul maradt, legalábbis ebben a pillanatban még megoldatlan. Úgy érzem valamennyiünknek fel kell most tennünk magunkban a kérdést: vajon milyen utat kövessünk? Nem kellene-e feladni a reményt és visszautasítani minden további kísérletet arra nézve, hogy megoldjuk ezt a kérdést, amely nem csupán a Csehszlovák Köztársaság, hanem az egész világ számára is oly nagy jelentőségre és súlyra tett szert, mert hiszen valóban nemzetközi fontosságú kérdés? Tisztában kell lennünk azzal, hogy ennek a kérdésnek helyes vagy helytelen megoldása komoly következményekkel járhat, mert két állam nemzetközi kapcsolatairól van szó, s ezek az államok nincsenek elkülönítve a világtól, hanem részei a nemzetközi kapcsolatok rendszerének. Bizonyos, hogy az általános nemzetközi kapcsolatokra hatást kell gyakorolnia, hasonlóan a tó csendes tükrébe hajított kőhöz, amely szükségképpen köröket alkot s ezek a körök annál nagyobbak és nagyobbak lesznek minél közelebb érnek a parthoz. A kérdés még nincs megoldva: a csehszlovák kormány arra törekszik, hogy megoldja. Egyezményt keres, egyezményt óhajt kötni, egyezmény után vágyódik, az egyezményt alá is írták, ám az egyezmény *nincs végrehajtva.*

Ez különös helyzetet[6] eredményez. Például mi, a Szovjetunió, arra törekszünk, hogy külföldön lévő testvéreinket, akiket sokszor, sajnos, mesterségesen akadályoznak meg abban, hogy hazájukba visszatérjenek, haza hozzuk. Nekünk szükségünk van ezekre az emberekre, mert hiszen **ők a mieink**, a mi népünkből, a mi húsunkból és vérünkből valók.

A magyar kormány nyilván más nézeten van. Felajánlották neki 200 ezer magyar visszatérését és a válasza ez: „Nem kellenek nekünk, nincs szükségünk ezekre az emberekre, számunkra terhet jelentenének." Olyan ez, mintha egy nagyszámú család anyja meg akarna szabadulni a szomszédoknál lévő gyermekeitől s nem akarna maga gondoskodni róluk, azt hozván fel ürügyül, hogy gyermekei az ő számára terhet és súlyos hátrányt jelentenének, és ezért jobb a gyermekeket a szomszédoknál hagyni abban a reményben, hogy valaki talán befogadja őket. Nemde különös helyzet ez? Én annak tartom. És hogyan reagál erre a cseh kormány? Nézetem szerint helyesen. A szovjet kormány azt tartja, hogy a nemzetiségi kérdésnek, ha szembetalálja magát ellentétes nemzeti érdekekkel, egyik lehető megoldás: *megszabadítani az országot a másik ország nemzetiségéhez tartozó személyektől* és ezeket a személyeket megfelelő módon otthon, vagyis saját hazájukban letelepíteni. Így kell a kérdést a jelen pillanatban feltenni. Azt hiszem, senki sem vonhatja kétségbe az ilyen álláspont indokoltságát. Azt hiszem aligha lehet bármiféle olyan kormánynak felfogását helyeselni, amely minden tőle telhetőt megtesz nem azért, hogy külföldön élő fiainak hazatérését biztosítsa, hanem ellenkezőleg azért, hogy saját népének fiait mostohagyermekekké tegye és idegenben hagyja őket senyvedni. A magyarok Csehszlovákiából való áttelepítésének kérdése nincs megoldva, és a kétoldalú tárgyalások eredményeként létrejött egyezményt nem hajtották végre. Nem fogok e kérdés tör-

ténetének mélyére hatolni. A Bizottságban már sok szó esett róla. A sajtó is foglalkozott vele s így ezt a kérdést valószínűleg mindenki ismeri. Ez alkakalommal csak azt a tényt állapítom meg, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdése, ez a súlyos kérdés, mely napról-napra súlyosabbá válik, nem talált megoldásra.

Két lehetőség van: a jövőben *szabadjára engedni* az ügyet, nem törődni vele s megengedni, hogy az események a „laissez faire, laissez passer" elv alapján fejlődjenek, amint Oroszországban mondani szokás: „hagyni a dolgokat úgy alakulni, ahogyan akarnak, majd elintézi az Isten, nekünk semmi közünk az egészhez" vagy pedig ellenkezőleg, *közbelépni,* kézbe venni az ügyet s segíteni azt a kormányt, amely minden erejével a probléma megoldására törekszik. Én úgy vélem, hogy elegendő a kérdés feltevése, elegendő e két lehetőség puszta felemlítése annak a megértéséhez, hogy valójában nem is lehetséges kétféle megoldás, s hogy csak a második megoldás kecsegtethet gyakorlati eredmény elérésével.

Vajon milyen előzmények az okai annak, hogy a csehszlovák kormány annyira ragaszkodik a magyar kisebbségnek az országból való kiköltöztetéséhez s vannak-e egyáltalán ilyen okok? A szovjet delegáció azt tartja, hogy vannak. Megtalálhatjuk azokat a történelemben, mint ahogyan a csehszlovák delegáció is idézett ilyen okokat, de talán nem is szükséges megemlítenem az Esterházyak[7] és más hasonló uraságok neveit, hogy emlékeztessem Önöket az itt felhozott tényekre. Ezt a munkát már elvégezte a Bizottság. Én csak megállapíthatom a tényeket, megjegyezve, hogy amidőn a csehszlovák kormány olyan rendszabályokat javasol, amelyek arra indítják a magyar kormányt, hogy népének fiait végre a saját területén helyezze el, a csehszlovák kormány által felhozott indokok nagyon is figyelemreméltóak.

Milyen indítékokról is van szó? Először is a csehszlovák kormány elvitathatatlan tényeket sorol fel és azokat igazolja is. Clementis államtitkár úr[8] éppen ma tett említést ezekről a tényekről, nevezetesen arról, hogy a magyar kisebbség a múltban, azokban az években, amikor Csehszlovákia átélte a müncheni tragédiát, negatív szerepet játszott, odaállván Henlein és Frank[9], a csehszlovák nép két hóhérjának oldalára, akik Csehszlovákia függetlensége, a csehszlovák állam és a csehszlovák szabadság ellen fellázadtak. Nem óhajtok visszaélni a Bizottság tagjainak idejével, de ha tekintetbe vesszük a Szovjetunió külügyminisztériuma által közzétett okmányokat, amelyek adatokat tartalmaznak a Magyarországgal szemben követett német politikáról – okmányokat, amelyeket csapataink Berlinben találtak Ribbentrop levéltárában –, akkor nyilvánvalóvá válik, mik voltak azok a valódi mozgatóerők, amelyek Magyarország uralkodó köreiben a Csehszlovákiára vonatkozó magyar politika fő irányának meghatározásánál közreműködtek.

Elég hivatkoznom az említett gyűjtemény 3. számú okmányára, amely megörökítette Hitlernek Kánya Kálmán magyar külügyminiszterrel 1937 novemberében folytatott tárgyalásait[10]. Ebben az okmányban olvashatjuk a következő szövegrészt: „Ő (Hitler) azt tanácsolta, hogy Magyarország ne szórja szét politikai erőfeszítéseit különféle irányban, hanem ellenkezőleg, összpontosítsa azokat egyetlen cselekvési irányba, vagyis Csehszlovákia ellen. Kánya azt válaszolta, hogy Magyarország osztja ezt a nézetet".

Az elmondottak után nyilvánvaló, hogy *az igazság Csehszlovákia oldalán van.* Egy órával ezelőtt Bizottságunk elhatározta, hogy a Magyarországra vonatkozó békeszerződéstervezet 4. cikkéhez toldalékot csatol, amely megtiltja a revizionista propagandát.[11] Ha a Bizottság magáévá tett egy módosítást, amely megtiltja Magyarországnak, hogy revizionista jelleggű propagandát megtűrjön és erre nézve felelősséget ró rá – itt a revízióra irányuló propagandáról, a csehszlovák–magyar határ újra történő megvizsgálásáról van szó –, akkor vajon mit jelent ez? Mi mást jelenthet ez, mint annak a ténynek az elisme-

rését, hogy Magyarország terveket táplál arra nézve, hogy Csehszlovákiától elválassza a csehszlovák föld egy részét? Ez azt jelenti, hogy Magyarországon és a csehszlovákiai magyar lakosság körében a revizionista hajlamok és törekvések, a közvélemény állandó revansszerű izgatásai veszélyt jelentenek s így azokat nem lehet megtűrni. Azt jelenti, hogy a csehszlovák kormány, amidőn ragaszkodik javaslatához, a jövő helyes képét tartja szem előtt.

A kérdés, amelyet fontolóra veszünk, a nyugalom és a biztonság kérdése, nem csupán Csehszlovákia, hanem egész Európa és az egész világ számára. Annál a helyzetnél fogva az, amelyet Csehszlovákia Európa főútvonalainak kereszteződési pontján elfoglal.

A Szovjet delegáció úgy véli, hogy a csehszlovák delegációnak igaza van, amikor megállapítja, hogy Magyarország álláspontja a nemzetközi bizottság állandó veszélyeztetésének magvát hordozza magában. Tagadhatatlan, hogy a magyar kormánynak Csehszlovákiával szemben elfoglalt álláspontja nem véletlen epizód a magyar–csehszlovák kapcsolatok történetében. Ez az álláspont számos tárgyi okból ered, amelyeknek gyökerei egyrészt a régi Magyarország uralkodó köreinek a német imperializmushoz fűződő viszonyában, másrészt ugyanezeknek a Nagy Magyar Királyság képtelen eszméjétől megihletett köröknek militarista hajlamaiban találhatók.

Ezeknek a revizionista revans terveknek létezése, amelyekről Magyarország befolyásos körei még az utóbbi évek katonai katasztrófái után és az ország demokratizálódása után (amihez mindenképpen szerencsét kell kívánnunk[12]) sem mondott le, egyik fő oka annak, hogy a csehszlovák kormány kénytelen a magyarok Csehszlovákiából való áttelepítésének kérdését olyan módon felvetni, amint felvetette. Olyan áttelepítésről van szó, amelyet itt „kényszerűnek" neveztek. Az önkéntes áttelepítésre vonatkozó megegyezésre irányuló kísérletek nem jártak eredménnyel. Ténylegesen a *kényszeráttelepítés* kérdése áll előttünk. Ez mindenesetre komoly rendszabály, de elkerülhetetlennek látszik, az események fejleményének tudható be, ama viszony lényegének, amely Csehszlovákiában a csehszlovák magyarokból álló része és a lakosságnak többi, óriási többségben csehszlovákokból álló része között kifejlődött.

Azt mondják nekünk, hogy ez a rendszabály katasztrófát jelentene Magyarország számára; hogy még ha Magyarország mindezt igazságosnak és indokoltnak ismerné is el, nincs abban a helyzetben, hogy megoldja ezt a problémát anélkül, hogy szakadékba ne zuhanna s tönkre ne menne.

Én azt hiszem, hogy nem szabad a kérdést ilyen helytelenül kezelni. Az egész ügyet nagyon eltúlozták s főleg propaganda célokra használják fel, ismétlem, azzal a hátsó gondolattal, hogy Magyarország kitérhessen a Csehszlovákiából jövő 200 ezer magyar befogadásának szükségessége elől. Ez a túlzás nyilván azok számára szükséges, akik még mindig Szent István nagy magyar királyságáról álmodoznak.

Az előttünk álló harc a számok harca, amelyben a legkülönbözőbb fajtájú fegyvereket használják. A csehszlovák kormány a magyar állásokat bombázza statisztikai adatokkal. A magyar kormány a csehszlovák állásokat bombázza statisztikai adatokkal. Mindkét fél a másik által bemutatott számokat hamisaknak nevezi. És én magam sem tudok ezeken a számokon eligazodni. De ha figyelmen kívül hagyjuk ezt a vitát és ha megállapítjuk, mi az előttünk levő probléma, azt kell mondanunk, hogy *200 ezer magyar áttelepítéséről van szó*. A magyar kormány azt mondja, hogy Magyarországon nincs számukra hely. Vajon van-e számukra hely, vagy nincs? Magyarországból 500 ezer németet kell kitelepíteni Németország amerikai zónájába[13] és igen örvendek, hogy Smith nagykövet úr[14], aki németországi katonai jellegű elfoglaltsága következtében teljesen jól ismeri ezt a tárgyat, jelen van. A németországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság által jóváhagyott terv a követ-

kező: 500 ezer magyarországi németet át kell telepíteni Németország amerikai zónájába. A második kérdés: Ha ezt az 500 ezer személyt áttelepítik Magyarországból Németországba, lesz-e elég hely Magyarországon a Csehszlovákiából áttelepítendő 200 ezer magyar számára vagy nem? Én azt hiszem hogy lesz. Nem szabad elfelejtenünk, hogy 1946. szeptember 1-éig az imént említett terv értelmében Magyarországból 136 847 személyt telepítettek át Németországba, vagyis a tervezetben szereplő számnak 27,4 %-át. Következésképpen, ha a magyarországi németek kitelepítésének tervét végrehajtják, lehetségessé válik a németek helyébe csehszlovákiai magyarokat telepíteni. Ezért *nincs akadálya* annak, hogy a magyar kormány a németek helyett magyarokat fogadjon be. Nem különös-e, hogy ilyen körülmények között a csehszlovák kormány javaslata a magyar kormány részéről olyan ellenállásba ütközik?

Szegedy[15] követ úr a magyar delegáció nevében azt mondotta, hogy a csehszlovák kormány képviselője megkísérelte a Bizottságot meggyőzni arról, hogy a csehszlovák kormány olyan javaslatot tett, amely ellentétben áll egy nem terhes és nem bosszúálló, hanem a méltányosság szellemétől átitatott béke gondolatával. Azt mondotta, hogy a csehszlovák kormány javaslata Magyarországot igyekszik Münchenért bűnbakként odaállítani. Lehet-e ezt a tiltakozást valóban komolyan venni? Nem, nem lehet. Ezt a tiltakozást csak az sugallmazhatta, hogy nem akarják a magyarokat Csehszlovákiából áttelepíteni, hanem mindenáron Csehszlovákiában akarják őket hagyni. A viszontválasz erre a következő: A magyarok a saját maguk által művelt földeken élnek és most arra kényszerülnek, hogy mindent otthagyjanak és más helyre költözzenek. Ez nem könnyű, igaz. Azonban kikerülhetetlen és végeredményben igazságos. Ha a csehszlovák kormány arra kérte volna a magyar kormányt, hogy Magyarországról telepítsen át 200 ezer magyart, ez más ügy lett volna; ám a kérdés másként áll előttünk. A kérés az, hogy Magyarország fogadjon be magához Magyarországra magyarokat. Úgy vélem, hogy a terv ellen felvonultatott következtetések mesterkéltek. Ezeket a rendszabályokat *„embertelen cselekedetnek"* minősítik, de vajon mit mond a csehszlovák kormány javaslata? A csehszlovák kormány javaslatában először is azt mondja, hogy a kérdést elvben kell megoldani, vagyis a magyar kormánynak tudtára kell adni, hogy hajtson végre ilyen áttelepítést. Javaslatában a csehszlovák kormány a maga részéről kész a magyar kormánnyal olyan egyezményt kötni, amely a február 27-i lakosságcsere-egyezmény rendelkezéseinek megfelelően a magyar lakosság személyi és anyagi jogainak tiszteletbentartásán alapul. És ezt nevezik „kényszeráttelepítésnek".

Világos, hogy nincs itt semmi, ami hasonlítana valamilyen „embertelenség"-hez, mint ahogyan azt a magyar delegátus a Bizottságban hangoztatta és mi bizonyosak vagyunk abban, hogy a csehszlovák kormány betartja ígéretét. Ezt a nézetünket megerősíti az a tény, hogy Clementis államtitkár úr a következő szavakkal fejezte be beszédét: „A csehszlovák kormány és a csehszlovák delegáció nevében kijelentem, hogy kötelezzük magunkat a párizsi békeértekezlet, valamint az egész világ közvéleménye előtt, hogy az áttelepítést azoknak az emberiességi elveknek megfelelően hajtjuk végre, amelyek *Csehszlovákiát a rend oázisává teszik Közép-Európában"*.

Tudom, hogy a Luxemburg-palota termeiben elhangzott szavak nem hiábavalók és ez még inkább ösztönöz minket, szovjet polgárokat és a szovjet delegációt arra, hogy támogassuk a csehszlovák kormány javaslatát.

JEGYZETEK

1 Ld. erről *Balogh Sándor:* A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–47. Kossuth, 1982. 103–132. p.; *Az 1946. febr. 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény.* Történelmi Szemle, XXII. köt. 1979. 58–87. p.; *Janics Kálmán:* A hontalanság évei. Bern, 1979.; *Jurij Zvara:* A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Pozsony, 1965.; *A magyar kisebbség állapotáról.* Magyar Füzetek könyvei 4. Párizs, 1982.

2 Ld. Béládi László – Krausz Tamás: Életrajzok a bolsevizmus történetéből. Budapest, 1987. 311–312. p.

3 Ld. Magyarország és a párizsi békeértekezlet. Magyar Külügyminisztérium, 1947. II. kötet: Magyarország nemzetközi kapcsolatai a párizsi békeértekezlet előtt. A magyar–csehszlovák kapcsolatok. 12. dokumentum, 69–75. p.; IV. kötet: Magyarország a párizsi békeértekezlet színe előtt. 200 ezer magyarnak Csehszlovákiából való kitelepítése tárgyában a párizsi békeértekezlet elé terjesztett csehszlovák módosító javaslatra vonatkozó iratok és okmányok gyűjteménye. 12. dokumentum, 69–75. p.

4 A csehszlovák kormánynak a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság melletti képviselője 1945 októberében javasolta, hogy kezdődjenek Prágában tárgyalások a két ország kormánya között a lakosságcseréről. Gyöngyösi János külügyminiszter, Kertész István rendkívüli követ-rangú külügyminisztériumi munkatárs, valamint Vájlok Sándor és Farkas Lehel szakértőkből álló magyar delegáció 1945. december 3-án kezdte meg tárgyalásait Prágában. A sok részletkérdésben megmutatkozó véleménykülönbség mellett a legfőbb eltérés a lakosságcserébe be nem vonható csehszlovákiai magyar kisebbség sorsa körül alakult ki. A csehszlovák álláspont szerint csak azok maradhattak volna Csehszlovákiában, akik állampolgárságot kaptak. A magyar vélemény szerint elfogadhatatlan volt a kiutasítás, s a magyar kisebbség állampolgárságtól történt megfosztása. A lakosságcserébe is csak a Csehszlovákiában maradó magyarok sorsának méltányos rendezése esetén kívántak beleegyezni. A tárgyalások első szakasza 1945. december 5-én lezárult. A diplomáciai úton folytatódó egyezkedést követően a tárgyalásokat 1946. február 5-től ismét Prágában újították fel. Gyöngyösi János helyett a magyar delegációt Sebestyén Pál, a külügyminiszter állandó helyettese vezette. A február 9-ig tartó megbeszéléseken a legfőbb nézeteltérés abból eredt, hogy Csehszlovákia képviselői nem kívánták meghatározni, hogy a magyar kisebbséget milyen elvek alapján telepítik át. Ennek ellenére a tárgyalásokon előkészítették a február 27-én Budapesten aláírt csehszlovák–magyar megállapodást (ld. 5. sz. jegyzet!).

5 Gyöngyösi János magyar külügyminiszter és Vladimir Clementis csehszlovák külügyi államtitkár által aláírt egyezmény értelmében minden szlovák és cseh nemzetiségű, állandó magyarországi lakos áttelepülhetett Csehszlovákiába, ha szándékát közölte a Magyarországra küldött, itt szabadon tevékenykedő, így propagandára is felhatalmazott csehszlovák bizottsággal. Rögzítették, hogy *annyi csehszlovákiai magyart telepítenek ki, ahány cseh és szlovák Magyarországról áttelepül.* Rajtuk kívül a Csehszlovák kormány kiutasíthatta, Magyarországra telepíthette azokat, akik háborús bűnöket követtek el vagy fasisztáknak minősültek. Csehszlovák számítások a megállapodás végrehajtása után 150–200 ezer magyar nemzetiségű visszamaradásával számoltak, de az ő áttelepítésükre is igényt tartottak. Ezt az elképzelést, valamint a bevezetőben említett reszlovakizálást a magyar kormány élesen elutasította.

6 A békeértekezlet hírszolgálata által közzétett beszéd szövegében e helyen francia nyelven *une etrauge situation* (különös helyzet) angol nyelven a *horribile position* (borzalmas helyzet) szavakat találjuk (eredeti jegyzet).

7 Feltehetően utalás Esterházy János grófra, a szlovákiai Magyar Párt volt elnökére, aki egyébként 1941. december 18-án az egyetlen volt a szlovák nemzetgyűlésben, aki a zsidók deportálása ellen szavazott. Ennek ellenére a Szlovák Nemzeti Bíróság távollétében 1947. szeptember 16-án halálra ítélte, az ítéletet jelképesen végre is hajtották. Az ekkor a Szovjetunióban tartózkodó Esterházy ítéletét hazatérte után kegyelemmel életfogytiglani fegyházra változtatták.

8 Vladimir Clementis (1902–1952): szlovák kommunista ügyvéd, 1924-től volt tagja a csehszlovák pártnak, 1935–1938. parlamenti képviselő, 1938-tól nyugati emigrációban élt, 1939-ben kizárták a pártból, de 1945-ben visszavették; 1945–1948 külügyi államtitkár, 1948–1951 külügyminiszter, 1951-ben ismét kizárták a pártból, 1952-ben a Slansky perben halálra ítélték és kivégezték. 1963-ban rehabilitálták.

9 Konrad Henlein (1898–1945) és Karl Hermann Frank (1898–1946) a szudétanémet vidék Németországhoz csatolásáért küzdő csehszlovákiai Szudétanémet Párt két vezetője volt. Mindketten vezető posztot kaptak Csehszlovákia feldarabolása, illetve megszállása után a német közigazgatásban s mindkettőjüket háborús bűnösként végezték ki.

10 1937. november 20–29. Darányi Kálmán magyar miniszterelnök és Kánya Kálmán külügyminiszter hivatalos látogatást tett Németországba. Egyeztették a Csehszlovákia elleni elképzeléseket, s az ezzel kapcsolatos együttműködést.

11 Ld. 1947. évi. XVIII. tv. 4. cikk.

12 Az angol szövegben a zárójelben a következő szavak fordulnak elő: this fact however must be queried, vagyis: ez a tény nagyon kétségbe vonható. (eredeti jegyzet)

13 A Németországi Szövetséges Tanács 1945. november 20-án született határozata rendelte el, hogy 1945 decembere és 1946. július vége között 500 ezer magyarországi németet ki kell telepíteni. A magyar kormány korábban a háborús bűnösök és a Volksbundban érdemi szerepet játszók internálását, felelősségrevonását tervezte. A szövetségesek említett utasítása minden realitást nélkülözött, hisz az 1941. évi népszámláláskor Magyarországon (az 1938-as területen) 303 419 főt regisztrált német nemzetiségűként, akik közül – becslések szerint – százezernél is többen önként elmentek az országból. Így a kormányzat német kitelepítésről kiadott rendelete (12330/1945. ME sz.r. 1945. december 29.) teljesen szokatlan módon (és szovjet tiltakozást is kiváltva) az ország, illetve a kormány korlátozott szuverenitását hangsúlyozta, ugyanis úgy fogalmazott, hogy a rendelkezéseket a Szövetséges Ellenőrző Bizottság határozatának végrehajtásaként (vagyis nem saját döntéseként) adja ki. A rendelkezés az 500 ezres szám reálisabbá tétele miatt nem a háborús bűnösök, még csak nem is a német nemzetiségűek, hanem az 1941. évi népszámláláskor magukat német anyanyelvűnek vallók kitelepítéséről rendelkezett. (Az ő számuk a trianoni területen 1941-ben 477 ezer vol.) Az így meghatározott – a hazai svábságon jóval túlmenő, egyebek közt a magát német anyanyelvűnek valló zsidóságot is magában foglaló – kör kezén 1945–1946 fordulóján hozzávetőlegesen 360 ezer kat. hold föld volt.

14 Bedell Smith az Amerikai Egyesült Államok képviselője volt a Magyar Politikai és Területi Bizottságban.

15 Szegedy-Maszák Aladár (1903–1988): diplomata, már a háború alatt, a Kállay kormány idején részt vett a fegyverszüneti és békepuhatolózásokban, Magyarország német megszállása után koncentrációs táborba hurcolták; 1945 után ismét diplomataként tevékenykedett, tagja volt a magyar békedelegációnak, majd washingtoni követ lett. 1948-ban szakított a kormánnyal, az emigrációt választotta.

LITVÁN GYÖRGY

„MI, KOMMUNISTÁK, KÜLÖNÖS EMBEREK VAGYUNK ..."

A sztálinizmus lélektana[x]

Amit itt megkísérlek, semmiképpen nem tekinthető tudományos elemzésnek. Erre olyan pszichológus vállalkozhatna, aki a politológiában, sőt, a politikában is igazán kiismeri magát, jártas a század történelmében és – lehetőleg személyes tapasztalatból – ismeri, érti a kommunista mozgalom és politika légkörét. Egyetlen olyan pszichológust ismertem, aki ezt az eszményt megközelítette: **Mérei Ferencet.** Börtönbeli hosszú beszélgetéseinken többször is felmerült a gondolat, hogy ő lenne hivatott a téma megírására. Végülis nem vágott bele a feladatba, bár élete vége felé a vele készített interjúkban gyakran érintette a problémát. De inkább az volt a véleménye, amire magam is hajlok, hogy igazában az irodalom képes megközelíteni és jól megragadni ezt a jelenséget. Valóban: gondoljunk csak Orwell, Koestler, Silone, Gide, Malraux remekműveire, vagy Sartre és Semprun néhány könyvére, amelyek alighanem többet és mélyebbet mondanak a sztálinizmus emberi oldaláról, mint amire a módszeres tudományos elemzés valaha is képes lesz. Az ő megfigyeléseikre, tapasztalataikra próbálok én is leginkább támaszkodni, s persze a magaméira is, hiszen ilyen témánál elkerülhetetlen a személyes élmények, mozzanatok felhasználása, különösen, ha valaki maga is a sztálinizmus által egykor megfertőzöttek, majd belőle végképp kiábrándultak népes kategóriájához tartozik.

Bevezetőül még csak annyit, hogy a sztálinizmus hatalmi építményének az ideológia és az ehhez társuló pszichológia legalább olyan fontos és nélkülözhetetlen tartozékai, mint az iszonyatos méretű fegyveres és bürokratikus gépezetek. Ezek egyszerűen nem működhetnek, sőt – mint 1956-ban láttuk – órák alatt össze is omolhatnak, vagy éppen bumeránggá változhatnak, ha a rendeltetésüket igazoló ideológia és a tevékenységüket mozgató, szabályozó pszichológia csődöt mond.

Mint látható, itt már az **ideológia fogalmát** is be kellett kapcsolnunk a lélektané mellett. A kettő nyilvánvalóan összefonódik, a sztálinista viselkedésmód egyik legfőbb forrása a sztálinista ideológia, s megfordítva, az ideológia mögött szinte mindig megtalálhatók a lelki rugók és motivációk.

Az ideológia alapvető szerepét fejezi ki a sztálinizmus egyik legautentikusabb kritikusának és elemzőjének, **Milován Gyilasznak** az a mondata, amelyet „A tökéletlen társadalom" című munkájában volt alkalmam – nem olvasni, csupán fordítani, mert a könyv a Kossuth Kiadó Nonn-klasszikusoknak becézett titkos, számozott sorozatában jelent meg, amelyből még a fordító sem kaphatott példányt. Igy csak megjegyezhettem a mondatot, de jól az emlékezetembe vésték: „**Minden zsarnokság az emberről és a társadalomról szóló végső igazságokkal kezdődik**" – írja Gyilasz. A könyv a „tökéletes" társadalom megteremtésére és az ilyen társadalom definíciójára irányuló elméletek szörnyű veszedelméről szól. Valóban: aki arra tart igényt, hogy a végső, abszolút igazságot fogalmazza meg az emberrel és a társadalmi fejlődéssel kapcsolatosan, az már el is ültette a zsarnokság magvait, hiszen akkor minden más társadalom és elmélet csak tökéletlen lehet, – tehát legalábbis felesleges, végeredményben pedig kiiktatandó vagy egyenesen kiirtandó. Ez a folyamat tehát, ha nem is szükségképpen, de végül elvezethet a sztálini típusú zsarnoksághoz.

---

[x] A Bibó István Szakkollégiumban 1988-ban tartott előadás kibővített szövege.

Itt természetesen rögtön felmerül a kérdés, vajon Sztálinnal kezdődött-e az a folyamat és uralmi rendszer, amelynek lélektanát itt elemezni próbálom. Természetesen nem. Hiszen Sztálin mögött ott áll Lenin, őmögötte pedig Marx és Engels. A kérdés éppen az, hogy ebben a marxizmus-leninizmus-sztálinizmusban mennyi a kontinuitás illetve a diszkontinuitás. Más szóval, hogy az a valami, ami Sztálin idején a marxista szocializmusból lett, azok a bizonyos „torzulások" szükségszerű következményei voltak-e a marxizmusnak, amely annak idején a tökéletes társadalom ígéretével, sőt, szükségszerű elkövetkeztének bejelentésével lépett fel, – vagy pedig a marxi „tudományos szocializmus" valami egészen más, a lenini forradalmiság is más, s ezek teljesen ártatlanok abban, ami később bekövetkezett.

Kétségtelen, hogy Marxból ágazott ki a szociáldemokrácia is, amely soha nem fajult efféle diktatúrává, de kiágazott belőle a leninizmus is, amely legalább olyan joggal tekintette magát autentikus marxizmusnak, mint **Kautsky** vagy az ausztromarxisták irányzata. Ugyanígy a leninizmusból kiágazott annak idején egy messianisztikus forradalmiság is, **Trockij** és a fiatal **Buharin** vagy **Lukács György** és mások (egymásétól is különböző) ideológiája és gyakorlata, – de ebből a forrásból eredt a sztálinizmus is! Tehát itt megint felmerülhet a kérdés, mennyiben felelős Lenin Sztálinért és a sztálinizmusért.

Nem próbálok ezekre a kérdésekre itt véglegesnek tekinthető választ adni, csupán arra utalnék, hogy azóta a marxizmusból kinőtt nem-sztálinista irányzatok vagy a marxizmussal vesztettek el minden kapcsolatot, mint a modern szociáldemokrácia, vagy a valósággal, mint a különféle trockista és messianisztikus forradalmi csoportok vagy áramlatok. Gondoljunk **Che Guevara** és **Castro** sorsára. Az előbbi ma már szellemileg is el van temetve, az utóbbi pedig, miközben még mindig, bár egyre halványabban imitálja a lángoló forradalmár gesztusait, rendszerével mindenki másnál jobban megközelíti a klasszikus sztálinizmus bürokratikus zsarnokságát. A forradalmi romantikából itt már semmi nem maradt a pózokon és jelmezeken kívül

Arthur Koestler „The Invisible Writing" című önéletírásában felteszi a kérdést, miért éppen a „középszerű" Sztálin került Lenin helyére. Szerinte ezen csak a rendszert belülről nem ismerő naív nyugati értelmiségiek csodálkozhatnak. Aki benne él a bürokratikus szocializmus rendszerében, az tudja, hogy ott milyen tulajdonságok alapján választódnak ki a vezetők. Ellentétben a nyugati politikusokkal, akiknél fontos a jó kiállás, a retorika, a népszerűség, a tehetség, az igazi sztálinista rendszerben mindez csak hátrány a vezető szerepre vágyó ember számára. Szemben a forradalmi időszak romantikus, lángoló, szónokias figuráival, az ideális vezető itt a szürke, majdnem személytelen bürokrata, nem szónokias, nem feltűnően tehetséges vagy népszerű, mert így nyomban gyanússá válhat, s könnyen Buharin vagy Rajk László sorsára juthat.

Érdemes egy pillantást vetni a húszas évek szovjet dilemmáira. A vitakérdés a jövőt illetően trockisták és sztálinisták között a következőképpen fogalmazható meg: tovább vinni a forradalmi tüzet Nyugat felé, így kiteljesítve és megmentve a forradalmat, vagy az 1917-ben megszerzett hatalmat őrizni minden áron, akár súlyos elvi koncessziók árán is. Mint tudjuk, az első elképzelés vereséget szenvedett, a második megvalósult. Másként valószínűleg nem is történhetett volna. De mi következett ebből?

Megtartani a hatalmat és fenntartani a rendszert egy idegen vagy éppen ellenséges környezetben: ebből alakult ki az **„ostromlott erőd"pszichózis és az éberség-őrület**, amely azt hajtogatta, hogy nemcsak körös-körül, hanem a falakon belül, magában az ostromlott várban is ott az ellenség.

Ennek a tébolyig fokozott gyakorlatnak többféle funkciója is volt a Szovjetunióban, majd a többi szocialista országban. Egyrészt minden kudarc, hiány, elmaradás mögött fel

lehetett fedezni az „ellenség kezét", s ezzel külső „magyarázatot" lehetett adni a rendszerből fakadó bajokra. Másrészt ébren lehetett tartani egy **hisztérikus pszichózist**, a rendkívüli állapot állandósult, szörnyű változatát, melyben minden megengedett, hiszen „**háború van**"! Ebből eredt azután az óriásra felnagyított ellenség-kép, amellyel kapcsolatban Gyertyán Ervin nagyon helyesen írta, hogy *a sztálinizmusra nem is a dogmatizmus, hanem a fantomizálás a jellemző:* egy-egy jelszó vagy jelkép elmebajos felnagyítása (pl. a Tito-ellenes kampány jelszavai). A dogmatizmus valójában inkább Trockijra jellemző, aki végig az osztályharc-elmélet elavult kategóriáiban gondolkodott, s bonapartizmussal, jobboldali elfajulással vádolta a sztálini diktatúrát.

A sztálini atmoszférának alapvonása volt a **szűntelen gyanakvás**, amelynek banális példáit kár lenne itt hosszan sorolni, s amely még a közeli barátokra, hozzátartozókra is kiterjedt. A Szabad Nép egyik szerkesztője Betlen Oszkár állítólag azzal fogadta és avatta be az új, fiatal munkatársakat, hogy tudomásukra hozta: a szobában, ahová kerülnek, egyik munkatársuk imperialista ügynök, de hogy melyik, arra nekik kell rájönniük!

A gyanakvás légkörének egyrészt alapja, másrészt következménye volt új meg új **gyűlölet-kampányok** indítása hol a „klerikális reakció", hol az „áruló szociáldemokraták", hol a „feketéző kulákok" vagy más csoportok ellen. Néha egyidőben több irányban is, de mindig voltak ún. súlyponti feladatok, s akkor minden orgánumnak, még az üzemi, iskolai faliújságnak is azt kellett harsognia. Az érintett csoportok tagjai pedig rettegtek, s várták az „adminisztratív" következményeket, amelyek rendszerint nem is késtek soká.

Következtek a tömeges **bebörtönzések**, éjszakai elhurcolások, internálások és kitelepítések. Így alakult ki a **rettegés légköre**, a sztálini rendszer lélektani alappillére. Itt aztán mindenkinek rettegnie kellett, hiszen mindig és minden szinten voltak ügyeletes bűnbakok, akikre szükséglet szerint rákenték az országos és helyi bajokat. A legfontosabb rémítő tényező sokak számára nem is a letartóztatások tömegessége volt, hanem a párton belüli állandó „tisztogatás". A sztálini típusú diktatúrában elsősorban az ún. élcsapatot, a pártot kell olyan lelki és harci állapotban tartani, hogy abszolút megbízható legyen és bármit végrehajtson. Ezért a diktatúra vezető rétegének sem volt szabad magát soha biztonságban éreznie, nehogy „elkényelmesedjen" vagy soraiban eretnek hangok kapjanak lábra.

A dermesztés leghatásosabb eszköze a látványos **koncepciós perek** megrendezése volt a legfelső vezető csoport körében. Mert ha már egy Kamenyevről, Zinovjevről, Buharinról, vagy nálunk egy Rajkról, Kádárról is „kiderülhet", hogy imperialista ügynökök, akkor a párttagság és a lakosság számára nyilvánvalóvá válik, hogy **immár minden lehetséges**. Akár igaznak hiszik, akár képtelen hazugságnak tartják az emberek a vádakat, megértik, hogy itt már bárkivel bármi megtörténhet – tehát mindenki retteg.

Ha eddig arról volt szó, ami a sztálinista uralom fenntartásához, körülbástyázásához, az ellene irányuló kritika vagy tettleges fellépés eleve lehetetlenné tételéhez volt szükséges, most áttérhetünk a „pozitív" oldalra. Ennek az uralomnak fő ideológiai és lélektani bástyája a **párt-fétis** volt. A párt itt valami személytelen szentséggé válik, amit csak nagybetűvel szabad írni.

Persze a párt kultusza már a szociáldemokrata mozgalomban erős volt (Szabó Ervin a század elején nem ok nélkül hadakozott ellene), de igazában Lenintől származik, aki ráébredt arra, hogy az eredeti marxi osztályharc-teória nem funkcionál, a munkásosztály nem képes az emberiség felszabadításában neki tulajdonított szerep betöltésére, viszont annál inkább gondolkodhat és cselekedhet helyette egy élcsapat, a párt. Trockij már 1904-ben észrevette, hogy a lenini felfogás leglényegéhez tartozik, hogy az osztályt behelyettesíti a párttal, a pártot a hivatásos forradalmárok rétegével, ezt pedig a központi

bizottsággal, s megjósolta, hogy ez a folyamat végül egyetlen diktátor teljhatalmához fog vezetni.

A párt-fétis tehát a leninizmusból eredt, de erősen táplálták az illegalitás körülményei is. A párt láthatatlan volt, mitikus ködbe veszett annak idején a cári Oroszországban, de így volt ez a két háború közti Magyarországon is. Időnként megjelent egy-egy röpcédula: „Él és harcol a Kommunista Párt!". Időnként felbukkant egy-egy titokzatos emisszárius kilépve a ködből, majd ismét eltünve benne. Utasításait végre kellett hajtani, mert ha valaki ellentmondott, azt rövid úton lefasisztázták az illegális és legális sajtóban, mint például József Attilát.

Csupán egyetlen példát emelnék ki arra nézve, hogy a **pártfegyelem**, amit a szervezeti szabályzat is kötelezővé tett és tesz minden párttag számára, mit jelentett ezen túlmenően. Lakatos Imre filozófus, akinek személyes sorsa jól példázza egy 'nagyra készülő', tehetséges, de eltorzított lelkületű nemzedék szerencsétlenségét (egyik kezdeményezője volt az Eötvös Kollégium gleichschaltolásának, később hamis vádak alapján internálták, 1956 után Angliában vált a tudományfilozófia nemzetközileg elismert képviselőjévé). 1944-ben egy illegális kommunista sejtben néhány társával együtt határozatot hozott arra, hogy egy veszélyeztetett elvtársnőjük, aki lebukása esetén talán nem bírná elviselni a kínzásokat, legyen öngyilkos, nehogy elárulhassa őket vagy a párt általa ismert titkait. A szerencsétlen nő tudta, mi a pártfegyelem, és végrehajtotta magán az ítéletet.

A pártfegyelemhez hasonló, jóllehet nehezebben megfogható alkatrésze a sztálinista szellemiségnek és lelkiségnek a **pártszerűség** követelménye is. Ez a követelmény az élet szinte minden területére, sok vonatkozásban még a magánéletre is kiterjed. A barátságokra mindenképpen, s a legapróbb pletykára is rá lehetett ütni a pártszerűtlenség bélyegét. Másfelől a kiemelkedően pártszerű viselkedéssel komoly érdemeket lehetett szerezni. Hruscsov dicsekedett el 1956 körül azzal, hogy amikor a Krímben találkozott néhány ott üdülő veteránnal, s kérdezgette őket, az egyik a fülébe súgott valamit. Ez az elvtárs, mondta Hruscsov, egy igazán pártszerű rehabilitált volt, aki nem akarta hangosan szellőztetni, hogy éppen a lágerélet fáradalmait piheni ki azon az üdülőhelyen a párt jóvoltából.

Az eddigiekben arról volt szó, miként működött a sztálinista pszichológia felülről, tehát mint a hatalom eszköze. Most nézzük a kérdést az egyén oldaláról, tehát, hogy miként lehetett belekerülni ebbe az ördögi körbe, s aztán hogyan lehetett benne megmaradni.

A belekerülésnél induljunk ki a jól ismert hazai viszonyokból, s anélkül, hogy részleteznénk az 1945-ös indulás politikai és lélektani feltételeit, a fiatalok kedvéért szögezzük le egyszerűen, hogy a Horthy-rendszert is nagyon lehetett utálni, sőt, gyűlölni. Ezzel az 'úri rendszerrel' szemben igenis létezhetett egy 'osztályöntudatos réteg', paraszt- vagy munkásemberek keserveiből táplálkozva, akik most lehetőséget láttak arra, hogy ennek a pártnak a segítségével a maguk érdekeit, erkölcsi világát és politikáját érvényesítsék.

Ennél a rétegnél tehát a hajtóerő az **osztályöntudat**. De ellenkezőleg lehetett a hajtóerő, az **osztálybűntudat** is. Így neveztük egy-két barátommal azt a lelkiállapotot, amely a polgári jómódból, a kiváltságos létből hajtott sokakat a szocialista vagy kommunista mozgalomba. Sok esetben hozzájárult ehhez a zsidó sors is. 1945-ben nagy számban csatlakoztak az MKP-hoz, akiket az előző évtizedben a numerus clausus, a három zsidótörvény, a munkaszolgálat, a deportálás, családtagjaik elhurcolása és legyilkolása sújtott. A Péter Gábor-féle politikai rendőrségbe sokan egyenesen a bori munkaszolgálatból visszatérve jelentkeztek. Akkoriban többen szóvá is tették, hogy nem helyes ilyen hatalmat adni olyanok kezébe, akik érthetően tele voltak gyűlölettel és bosszúvággyal.

De természetesen nemcsak proletárok és nemcsak zsidó származásúak csatlakoztak a KP-hoz, hanem művelt keresztény középosztálybeliek és értelmiségiek is, akik szintén

belekerültek a sztálini pszichológia fogságába. Őket többnyire az vitte oda, hogy érzékelték a nyugati polgári kultúra dekadenciáját és válságát, s támogatni szerettek volna egy új, friss, népi kultúrát, amely túlmegy a művelt emberek szűk, arisztokratikus körén. Úgy gondolták, az addiginál csak jobb világ következhet. Ezért támogatták a kommunista pártot, amely 1945-ben csakugyan az újjáépítés, a nemzet önbizalmának helyreállításán dolgozott, sokakat megnyerő népfrontos programmal, s ha nem is súrlódásmentes, de alapjában konstruktív együttműködésben az SZDP-vel, a kisgazda- és a parasztpárttal. Mi több, a párt nyomatékosan elhatárolta magát saját népszerűtlen múltjától, az 1919-es kommün erőszakosságaitól, hallgatott Kun Béláról, s erélyesen visszautasította azokat a vádakat, hogy itt csupán taktikai átmenetről van szó a „totális" kommunizmushoz.

De végülis miért megy bele ebbe az utcába a politikailag képzett, tudatos értelmiségi? Azt hiszem, itt az egyik legfontosabb tényező – mint ezt Koestler pontosan leírja – a **közösség utáni vágy**. Az értelmiségi, ha van is társasága, barátja, alapjában magányos jelenség, átérzi a lét magányosságát és meleg közösséget keres. Márpedig a kommunista mozgalom a maga háború előtti izoláltságában, s egy ideig még 45 után is, hallatlanul szoros közösséget tudott nyújtani (amíg ki nem rekesztett valakit) a maga polgári, kispolgári vagy dzsentri környezetével elégedetlen értelmiséginek. Ez a közösség egyben a néppel való azonosulás élményét vagy illúzióját is nyújtotta, tehát egy másfajta identitást, szakítást a megvetett polgári individualizmussal, s a társadalmilag fontos tevékenység kéjesen kielégítő érzését adta.

Ez a meleg összetartozás azonban korántsem lehetett zavartalan. A kommunista mozgalom ugyanis nemcsak elfogadta és megkövetelte az egyén odaadását, hanem ennél többet is kívánt: **az egyéniség feladását.** Megtűrt ugyan – bizonyos határig – egyéni stílusjegyeket, ártalmatlan hobbikat, de nem tűrte az autonóm egyéniséget, a személyes „ráhatás" minden létező eszközével írtotta ennek megnyilvánulásait, elmenve a súlyos fegyelmi büntetésekig vagy éppen a pártból való kizárásig. A legembertelenebb módszerek egyike e téren az ún. **kritika-önkritika** szertartása volt, amit különösen a pártiskolákon, az agymosás e jól kidolgozott intézményeiben és a népi kollégiumokban alkalmaztak szívesen és rendszeresen. Félreértés ne essék: helyes és örvendetes, hogy a mai kollégiumok vállalni és követni akarják a NÉKOSZ szép és úttörő hagyományait. Ehhez azonban hozzátartozik, hogy ismerjék és elkerüljék a követésre nem méltó, negatív hagyományokat. A NÉKOSZ némiképpen egyesítette a kommunista és a népi mozgalmak antiindividualista hagyományait. Egyikben sem szerették az autonóm egyéniséget. Még felülről jövő rendszabályozásra sem igen volt szükség, a kollégiumok „mezei hadai" maguktól is szívesen és hatékonyan végezték az autonómia írtását. Ennek terepe volt a rendszeres időközökben megrendezett, sokszor egész éjszakákon át tartó kritika-önkritika 'szertartás', amely arra szolgált, hogy az egyéniséget darabokra törje, majd a kívánt formában újra összerakja. Természetesen elsősorban a „polgári", „individualista", „anarchista" vonásokat irtogatták ezzel a sztálinista módszerrel.

De a kollégiumi mozgalom, e vonásai ellenére illetve ezekkel együtt, legalább megőrzött valamit a pre-sztálinista, régi szocialista mozgalmak egalitarianizmusából. A vezérkedést, dirigálást sem szerette, ellenállt a hierarchiának – később jórészt ezért bántak el vele. A sztálinista párt viszont minden tagjától feltétlen alázatot, alárendelődést, betagolódást követelt a szigorú, valósággal feudális jellegű hierarchiába. Horváth Márton mondja egy példásan önkritikus cikkében: „A korlátlan függés feltétel volt – az ugyancsak korlátlan vezetői tevékenységhez. Ez Rákosira ugyanúgy vonatkozott, mint közvetlen munkatársaira. A hatalom szédülete pontatlan kifejezés. Találóbb az alázat és a hatalom szédülete. A személyiség oly mérvű átformálása, hogy az ilyen fogalmak, mint alázat, hatalom,

elvesztik pszichikai jellegüket, nem ellentétek, hanem kiegészítik egymást, megteremtik a személytelenség statikus állapotát".

Lukács György a sztálinista hierarchiát egyszer hatalmas piramishoz hasonlította, amelynek csúcsán maga Sztálin áll, körülötte lefelé pedig az egyre kisebb méretű fiók-sztálinok sorakoznak, akik **Őt** utánozzák, vakon engedelmeskednek a felettük állóknak, és keményen kézben tartják az alattuk sorakozókat.

Ha nem lettek volna tömegével valóban áldozatkész, csak hinni és szolgálni akaró közkatonái ennek a mozgalomnak, akár elmondhatnánk, hogy minél teljesebb alázatra és önfeladásra volt képes valaki, annál nagyobb hatalomra számíthatott. Horváth Márton ritka éleslátással és még ritkább őszinteséggel kapcsolja össze ezt a két, látszatra ellentétes fogalmat, s jut el a sztálinista lélektan lényegéhez. Mert nem csupán a vezetőknél, hanem *a párthoz meggyőződéssel csatlakozó kisembereknél is igenis szerepet játszott a hatalom élvezete, pontosabban a hatalomban való részesedés mámora,* annak átérzése, hogy bár parányi részecskéi vagyunk egy hatalmas, világméretű mozgalomnak, de a kétségkívül legdinamikusabb magyar politikai párt révén az ország jövőjét is a kezünkben tartjuk. Miközben vidáman harsogtuk – és hittük –, hogy „holnapra megforgatjuk az egész világot", titokban élveztük, hogy a szegény polgáremberek is elhiszik ezt, és alaposan be vannak gyulladva.

A sztálinista-kommunista mozgalom vonzó és megtartó lélektani tényezői között tehát az előzőek mellett a hatalomérzés különböző formáit is tekintetbe kell venni.

Ezzel voltaképpen már át is tértünk arra a kérdésre, hogyan lehetett ezt a helyzetet erkölcsileg és szellemileg elviselni, miért lehetett vagy kellett benne maradni, illetve miért volt olyan nehéz, szinte lehetetlen **kitörni a sztálinizmus fogságából?**

Szögezzük le rögtön: igenis voltak, akik éppen csak megpörkölődtek, mert nagyon hamar felismerték, hogy ez nem az ő világuk. A nagy példa André Gide. Voltak azután olyanok is, mint József Attila vagy Arthur Koestler vagy Gimes Miklós, akik gyötrelmes belső küzdelem árán jutottak el a sztálinizmussal s általában a kommunizmussal való szakításig és szembefordulásig. De általános szabályként elmondható, hogy minél hosszabban és mélyebben merült el valaki ebben a szellemiségben és moralitásban, annál nehezebben tudott kitörni belőle.

Az okok nagyrészt kézenfekvők: a megszokás, a kényelem, az önigazolás, a „futnak a pénzük után" ismert jelenségei. Részletezni, azt hiszem, kettőt érdemes. Az egyik a félelem, a másik az önfeladás.

A **kommunisták félelme** a sztálinista struktúrában egyrészt éppúgy a totalitárius hatalomtól való félelmet jelenti, mint a többi halandónál, tehát rettegést a meghurcolástól, az állásvesztéstől, a letartóztatástól. A különbség csupán az, hogy egy kommunista nem vallhatja be magának, hogy retteg attól a párttól, amelyet istenít, s az államhatalomtól, amelyet támogat, sőt a sajátjának tekint. Megpróbálja tehát ezt a félelmet egyes rosszindulatú, vele szemben ellenséges személyekre vetíteni, – vagy más lélektani kibúvókkal él, *csakhogy a Pártban és az Eszmében ne kelljen csalódnia.* Ismert, hogy a KGB vagy az ÁVH börtöneibe vetett, megkínzott kommunisták is néha évekig hitegették magukat ilyesmivel, vagy hogy Rajk László Sztálint éltetve ment a bitófához.

E félelem másik vetülete ugyanis a hit összeomlásától, egy világ és egy közösség elvesztésétől, a kiközösítéstől, az árulástól való rettegés. Megint csak egyetlen példát a sok kínálkozó közül. Szekeres György, a régi illegális kommunista, aki a háború idején a francia ellenállás vezérkarához tartozott, 1948–49-ben Magyarország római követségét vezette. A Rajk-per után hazarendelték, ő azonban lemondott állásáról és Párizsba ment, bejelentve a külügyminisztériumnak, hogy visszavonul minden politikai tevékenységtől.

A francia kommunisták – régi elvtársai és barátai – nyomban megkapták az ukázt Szekeres bojkottálására. Jorge Semprun később így írja le a történteket: „Roger Vailland felhívott telefonon. Courtade nevében keresett. Azzal bízták meg, hogy értesítse az összes havert, mondta. Szekeres Párizsban van, de nem szabad szóba állni vele. Szekeres áruló, mondta Vailland ... Újságot vettem, néhány nappal Vailland telefonja után. Felemeltem a fejem, Szekeres állt mellettem. Sokáig néztem, magamra vontam a tekintetét. Nem akartam úgy tenni, mintha nem láttam volna meg. Akartam, hogy tudja, hogy megláttam, és hogy meglátva tettem meg nem látottá. Akartam, hogy értse meg, hogy pillantásom és némaságom a pokolba küldi. Vagy még inkább: a nemlétbe. Arkangyalinak találtam magam. Lágyan csapdostam szárnyaimmal a boulevard Saint-Germain járdáján, s felröppentem a bolsevizmus fénylően ezüst egébe". A sztálinizmus szinte egész lélektanát magába sűrítő leírásból a „nemlét" szót szeretném aláhúzni. A hívő kommunista azért nem mert szembe nézni a sztálinizmus valóságával, mert attól rettegett, hogy akkor egész hit-építménye összedől, s ő a semmibe, a nihilbe zuhan. Volt, aki ettől jobban félt, mint az ÁVH börtöneitől. Szekeres sem bírta elviselni franciaországi helyzetét: nem kért menedékjogot, s ezzel elérte, hogy hazatoloncolják. A párizsi élet helyett a sztálinizmus börtönét választotta.

Az **önfeladásról,** mint az autonómia feladásáról már volt szó. De a sztálinizmus a maga fénykorában ennél többet is követelt híveitől. Az európai kultúra és szellemiség értékein nevelkedett értelmiséginek el kellett felejtenie mindazt, amit az erkölcsi normák, a felvilágosult, racionalista gondolkodás, az irodalmi és művészi ízlés tekintetében magába szívott, s ezt be kellett cserélnie egy kenetteljes cinizmusra, egy tekintélyek előtt hajbókoló új obskurantizmusra és a minden ízlést megcsúfoló, pöffeszkedő és hazug giccsre, amit szocialista realizmus néven tett kötelezővé az ideológiai hatóság. A művelt értelmiséginek el kellett hitetnie magával – és ez, szégyenletes módon, igen sok esetben sikerült is –, hogy nem Bartók, nem Picasso, nem Thomas Mann vagy Franz Kaffka, nem Freud és Einstein jelentik a csúcsot és a mércét századunk kultúrájában, mert ezek csak a polgári világ és kultúra bomlástermékei, hanem a Generalisszimusz által kedvelt és kitüntetett Liszenkók, Geraszimovok, Alexandrovok, Rommok, Nyikolájevák; hogy a tudományban nem bizonyítani kell, hanem megfelelő idézeteket találni a marxizmus-leninizmus klasszikusaitól; s hogy el kell fogadni, ha egy éjszaka az egykori miniszteri tanácsost vagy nagykereskedőt családostul, egy-két motyóval teherautóra pakolják és a Hortobágyra deportálják, – **mert ezzel és így erősödik az osztályuralom.** A sztálinista inkvizíció gonosz ostobasága odáig tudott fajulni, hogy a budapesti egyetem bölcsészkarán tanító egyik történész kollégánkat többek között azzal a váddal távolították el állásából, hogy egy szovjet filmet gyengébbnek merészelt minősíteni egy másik szovjet filmnél. És a párttaggyűlés ezt helybenhagyta, megszavazta.

Találóan nevezte el Gyertyán Ervin szellemi AIDS-nek azt az állapotot, amelybe Sztálin korának kommunistái kerültek, függetlenül attól, hogy milyen rendszerű országban éltek és működtek. A sztálinizmus kipusztította belőlük a szellemi immunrendszert, s miközben a külvilággal szemben teljesen cselekvő- és harcképesek maradtak, saját mozgalmukkal és annak manipulációival szemben tökéletesen védtelenné váltak. Nemcsak a szovjet, hanem a francia és angol kommunistákkal is el lehetett fogadtatni 1939-ben, gyakorlatilag egyik napról a másikra, a szovjet külpolitika 180 fokos fordulatát, a hazájukat létében fenyegető szovjet–német paktumot. Amivel minden addigi érték és tétel éppen az ellenkezőjére fordult, s amivel többek között együtt járt, hogy a Szovjetunióban élő német zsidó kommunisták egy részét a GPU a közös határon átadta a Gestaponak.

Nem is lehetett volna ezt elviselni és végigcsinálni anélkül a képesség nélkül, amit **Orwell Doublethink**-nak, kettős gondolkodásnak nevez. „A Doublethink – írja az 1984-ben – azt jelenti, hogy egyszerre két ellentétes meggyőződést vagyunk képesek vallani és magunkévá tenni. A pártértelmiségi tudja, mikor milyen irányban kell módosítania emlékezőtehetségét. Ezért tisztában van vele, hogy csűri-csavarja a valóságot, de ugyanakkor a Doublethink alkalmazása segítségével megnyugtatja magát, hogy a valóságon nem esett sérelem."

Felejthetetlen teljesítményt nyújtottak ezen a téren a háború után hazatért moszkvai emigránsok, akik odakint végigélték az összes borzalmakat, közvetlen hozzátartozóik, legjobb barátaik tűntek el a nagy sztálini süllyesztőben, sok esetben ők maguk is 10–15 évet töltöttek börtönben vagy lágerben, de legalábbis éveken át tartották ágyuk mellett a legszükségesebb holmikat tartalmzó kiskoffert – menetkészen. Ezek az emberek – a „moszkoviták" harmadik-negyedik vonalának az igazi politikai munkától távol tartott képviselői – többnyire arra specializálták magukat, hogy pártiskolákon, főiskolákon előadásokat tartottak „A Szovjetunió – a szocializmus országa" címmel. A megindultságtól remegő hangon, csillogó vagy könnyes szemmel ecsetelték az általuk túlontúl jól ismert valóságnak az ellenkezőjét, amelynek valódiságát valamiképpen mégis el tudták hitetni magukkal. Sztálin halála után – körülnézve, s ezúttal a félelemtől remegő hangon — már el mertek mondani egyet-mást, de ha írniuk vagy előadniuk kellett, ismét rutinosan ontották a kissé áramvonalasított, de változatlanul hazug történeteket. Nemcsak a Kassai Gézákra, Szántó Rezsőkre volt jellemző ez a mechanizmus. Még az a Lukács György sem maradt érintetlen tőle, aki bármennyit süllyedt is szellemileg és morálisan korábbi önmagához és mércéjéhez képest, még mindig kimagaslott mindkét tekintetben a moszkvai magyar kommunisták táborából. De onnan hazatérve még ő sem világosította fel itthoni barátait és tanítványait arról, hogy mivé fajult odakint a világot megváltani hivatott forradalom. Mi több, ifjúkori nagy barátjához, az Amerikában élő Lesznai Annához írt első, háború utáni levelében úgy számolt be a moszkvai rettegés és sokszoros megaláztatás éveiről, mint serény munkában töltött, „jó időszakról", sőt, derűs munkáról és fejlődésről írt nevelt fiával, Jánossy Ferenccel kapcsolatban is, aki azokat az éveket történetesen lágerben és száműzetésben töltötte. (Lukács állítólag Varga Jenő útján érte el Berijánál, hogy 60. születésnapjára „visszakaphassa".)

A Lukács-jelenség voltaképpen a legmagasabb szinten, a legtisztábban világítja meg az önbecsapás, az illúziókhoz és a hazugsághoz való makacs ragaszkodás, egyszóval a Doublethink sztálinista lélektanának rejtélyét. Lukács mindvégig irtózott a gondolattól, hogy belőle is olyan kiábrándult exkommunista legyen, mint lett előbb-utóbb csaknem valamennyi jelentős nyugati baloldali értelmiségiből. Túlságosan okos volt azonban ahhoz, hogy ne tudja: ha elkezd gondolkodni azokon az erkölcsi alapkérdéseken, amelyeket a KMP-ba való belépés előtt, 1918 végén oly világosan tett fel magának és a magyar baloldali értelmiségnek „A bolsevizmus, mint erkölcsi probléma" című írásában, pillanatok alatt el kell jutnia a szakításig. Ezért inkább bonyolult, részleteiben sokszor találó, de alapjában hamis ideológiai magyarázatokat, s a valóság és a hazugság szakadékát áthidaló elméleteket keresett. Minthogy azonban ezek egyik végükkel mégiscsak a valósághoz kapcsolódtak, újra meg újra kihívták ellene a szászszázalékos, kemény sztálinisták ostorozó és denunciáló haragját. Minden önfegyelme, találékonysága és igyekezete ellenére sem tudott teljesen beilleszkedni ebbe a gondolati, erkölcsi és lélektani rendszerbe.

Lukács példája azt bizonyítja, hogy a sztálinizmus épületének fenntartásában az intellektuális pillérnek inkább csak kisegítő szerepe van a pszichikai és a morális mellett. Nehéz lenne eldönteni, hogy e kettő közül melyik az elsődleges. A **pártmorál**, amely az osztályer-

kölcsre hivatkozik, mindenesetre alapvető jelentőségű. A 'kettős' morál marxista eredete kétségtelen, s a szociáldemokrata mozgalomban is jelen volt, bár innen a sztálinizmus teljes immoralitásáig még kétségkívül hosszú volt az út. A szociáldemokrácia vissza is tért a kanti etikához. Mert ha tagadjuk az abszolút erkölcsöt, az ún. örök erkölcsi törvényeket, ezzel elvben már elfogadtunk egy kettős mércét, amely megengedi, hogy az ún. osztályellenséggel ne felebarátunk módjára bánjunk, s egyáltalán másként, „dialektikusan" ítéljük meg ugyanazt a cselekedetet idebenn és odaát. A sztálinizmus ezt a régen létező „pártos morált" ad absurdum vitte: harsogó propagandával leplezte le az „imperialisták" olyan bűneit, amelyeknek maga a százszorosát követte el, s kért számon olyan jogokat, amelyekről saját birodalmában álmodni sem volt szabad.

Harminc évvel ezelőtt a Fő utcai vizsgálati fogházban volt alkalmam hosszan és alaposan tanulmányozni a sztálinista erkölcs egyik klasszikus tankönyvét, Jurij Trifonov „Diákok" című kitüntetett regényét, amelynek főhőse aközben és azáltal dicsőül meg és emelkedik egyre magasabbra, hogy denunciálja, 'kinyírja' legjobb barátját, kedvenc professzorát, majd szerelmét is. Tudom, a szerző később a szovjet irodalmi modernizálódás egyik ünnepelt csillaga lett, állítólag egyszer meg is tagadta ezt az ifjúkori „botlását" – a könnyed irányváltások kérdése egyik külön alfejezete lehetne a sztálinizmus pszichológiájának –, de tény, hogy ezeken a könyveken és a hasonló szellemű filmeken, színdarabokon egész nemzedékek, fiatalok tízmilliói nevelkedtek.

Mégis, azt hiszem, hogy a sztálinizmusnak épp ez a morális cinizmusa, pontosabban **moralizáló cinizmusa** lett az Achilles-sarka. Ez ugyanis csak addig volt igen hatásos, amíg állt a hit épülete, de lemeztelenedett, sőt visszájára fordult abban a pillanatban, amikor ez az épület megingott, majd düledezni kezdett. **Moralizálnia kell,** mivel világmegváltást hirdet, de épp a moralizálás teszi sérülékennyé.

Amikor 1954-ben, a rehabilitációk megindulása után kezdtek előjönni a börtönök mélyéről az örök időkre oda és a nemlétbe szánt „árulók" és „imperialista ügynökök", akkor a naív és jóhiszemű hívőknek is fel kellett ébredniük, s megkérdezniük maguktól és – az általános hallgatás múltával – egymástól is: *ha ez nem volt igaz, akkor talán más sem igaz,* amit mondtak nekünk, s amit mi elhitettünk magunkkal? S a további kérdések már így hangzottak: Rákosiék mostani halogató, kétértelmű magatartása – amivel csak Nagy Imre száll szembe – nem azt bizonyítja-e, hogy tudatosan hazudtak nekünk és a világnak? Akkor viszont – ezt eleinte nehéz volt még hangtalanul is kimondani – ezek cinikus gazemberek és gyilkosok. Korábbi morális fennhéjázásuk pedig csak még inkább aláhúzta bűnösségüket, s meggyorsította az erkölcsi majd az ideológiai kiábrándulás folyamatát.

Bekövetkezett tehát, amitől egykor annyira féltünk tudat alatt: ha csak egyetlen téglát is kihúznak, összeomlik az egész fal. A morális és pszichikai tartópillérek kidőltével bennünk akkor dőlt össze a sztálinizmus ideológiai építménye is. A folyamat némelyeknél gyorsan, másoknál lassabban ment végbe. Fontos és általános tapasztalat volt, hogy ez a „kipörgés" hosszabb és nehezebb processzus, mint annakidején a „bepörgés" volt, hiszen együtt kellett járnia egy nehéz számvetéssel, kinek-kinek a maga múltjával, saját sztálinista korszakával való szembenézéssel.

Végezetül visszatérnék az eredeti kérdésfeltevéshez: milyen mértékű az összenövés a sztálinizmus ideológiája, lélektana, módszerei és a marxizmus-leninizmus egész ideológiai-politikai rendszere között? Annakidején a rendszer fenntartásához alighanem szükség volt – ha nem is ilyen szélsőséges, tébolyult formában – az erőszakos sztálinista módszerekre. (Más kérdés persze, hogy szükség volt-e magának a rendszernek a fenntartására!) Most azonban már mindenképpen az a probléma: meg tud-e lenni ez a rendszer a félelemkeltés, a fantomizálás, a fanatizálás eszközei nélkül?

Manapság, túl az elbizonytalanodáson és a régi, kemény „elvszerűség" helyébe lépő, lavírozó pragmatizmuson, valóban tapasztaljuk – Moszkvában és Budapesten egyaránt – az ilyen irányú erőfeszítéseket. Megtörténik bizonyos általános erkölcsi normák elfogadása, az emberi és állampolgári jogok fokozatos elismerése. Érezzük, hogy átmeneti korban élünk e tekintetben is, csupán az a kérdés, merre tart és milyen hosszú lesz ez az átmeneti periódus. Annyi azonban bizonyos, hogy a kommunisták és pártjuk „különösségének", az abszolút igazság birtoklására szóló igényüknek és politikai egyeduralmuknak a feladása nélkül a sztálinizmus mentalitásával és moráljával sem lehet tartósan leszámolni.

SZABÓ MIKLÓS

HÉTKÖZNAPI SZTÁLINIZMUS MAGYARORSZÁGON[x]

A Rákosi-időszak volt a magyar történelem leginkább politikai korszaka, a rendszer zsargonjában fogalmazva: a leginkább „átpolitizált" korszak. Ekkor tudatosult, sőt bizonyos értelemben túlzottan is tudatosult, hogy az emberi életet nagymértékben a politikai körülmények határozzák meg: a gazdasági helyzet, az életszínvonal nem független a politikától. Ebben a tekintetben a népi demokrácia társadalma nagy lépést tesz kifelé a politikai naívságból, amihez képest az átlag nyugati polgár politikai értelemben még gyermek. A népi demokrata megtanul *rendszerben* gondolkodni. A viszonyok beleverik a fejébe, hogy életszínvonala, pályája, boldogulása nem egyéni ügyességétől és szerencséjétől függ, hanem mindez a rendszeren múlik. A politikában nincsenek személyek, csak rendszer van, de így van ez a munkahelyen is: a főnöknek nincsenek személyes vonásai, a főnök a rendszer funkcionáriusa, és minden amit csinál ebből következik. Mivel az államosítás következtében állam és munkaadó összeolvad, minden az államon, a rendszeren múlik: az államra ráterhelődik a munkaadó-munkás ellentét is. Mivel a rendszer azt is a maga érdemének nyilvánítja, ha süt a nap, ennek eredménye az, hogy minden bajért is felelőssé teszik.

A Rákosi-rendszer az ország mintegy harmadának, a korábbi „három millió koldus"-nak nyilvánvaló életszínvonal emelkedést jelentett. Mégis ez a „három millió koldus" is ugyanúgy utálta és pokolba kívánta a rendszert, mint a társadalom rosszul járt kétharmada. Még ezt a valaha nyomorgó réteget is szembefordította a rendszerrel, hogy újgazdaként agyonnyomta a beszolgáltatási teher, majd a téeszbe kényszerítés. Akik kényszerűen az új iparba menekültek, azok nehezen illeszkedtek az ipari, a gyári munka feszesebb ritmusába, és őket is nyomasztotta az élet elszürkülése és elviselhetetlenül unalmas volta. 1956-ban – véleményem szerint – sokkal többen lázadtak fel az unalom, mint az elnyomás és a hiánygazdaság ellen.

Az akkori felfogás – mint mondottam – mindenért „a rendszert" tette felelőssé. Olykor még az időjárás jelentést is kozmetikázták, mert a közhangulat hajlamos volt a rossz időjárást is a rendszer terhére írni. Az olasz mondás, hogy „rohadt kormány, esik az eső!" itt, ekkor valóság volt.

A teljes, példátlan egységet jelentő össznépi szembeszállásnak azonban más, ugyanilyen fontos okai is voltak. A Rákosi-rendszert mindenki átmenetinek, rövid életűnek tartotta. Annak tartotta saját tábora is. Mindenki a rendszer rövid időn belüli megváltozásával számolt. Erről, az akkori terror világában, ma elképzelhetetlen nyíltsággal beszéltek egymás között az emberek – sokszor idegenek futó ismerősök is. Ha ezekről a magánbeszélgetésekről tartalomelemzést lehetett volna készíteni, a leggyakoribb sztereotípia, a „ha majd a rendszer megváltozik" beszédfordulat lett volna. Ezt a fordulatot nem a forradalomtól, az előre már sejtett 56-tól várták, mégkevésbé a rendszer immanens átalakulásától, hanem külső felszabadításról volt szó. Elterjedt ugyan az a pletyka, hogy egy faluban filmet forgattak, amely az „antivilágban" játszódott, és az egyik felvételkor csendőrjárőr ment át a falun, mire az öregasszonyok kisereglettek és kérdezték: „visszajöttek, kedves?"; de igazában nem horthysta felszabadításról volt szó. A lelki szemek előt az utcába begördülő amerikai dzsip lebegett, amelyről fehér kamásnis MP-legények ugranak ki. Amerika ek-

---

[x] Előadásként elhangzott 1987-ben a Bibó István Szakkollégiumban.

kor még valóságos katonai fölénye volt a remény alapja. Az atomfölény, amelyet az illúziókban ringatózó közvélemény az 50-es években még atommonopóliumnak gondolt. A hivatalos propagandának egy szavát sem hitték, így azt sem, hogy a Szovjetuniónak van már atombombája. Minden Szabad Európa hírtől azt várták, hogy bemondja végre: Amerika ráparancsolt az oroszokra, hogy menjenek ki a népi demokráciákból, s az oroszoknak persze nem lesz más választása. Szilveszter éjjeleken egy ország koccintott arra, hogy a következő Szilvesztert már más rendszerben fogja ünnepelni. Bibóról mesélték később, hogy egy ilyen koccintásnál 50-ben vagy 51-ben rezignáltan azt mondta: „meglátjátok, eltart ez még 10 évig is".

Hihetetlenül hangzik ma, de ezek az évek nem a pesszimizmus és rosszkedv esztendei voltak. A nép teli szájjal röhögött a rendszer idétlenségein és várta a jobb jövőt. A szólás, hogy „guggolva is kibírjuk" ennek a légkörnek a szülötte.

Mégis voltaképpen hány híve volt a rendszernek? Azt bízvást elmondhatjuk, hogy gyakorlatileg minden pártonkívüli szembeszállt vele. A rendszer azt valóban elérte, hogy felszámolta a politikai közömbösséget. Aki nem vele, az valóban ellene volt. Ezen túl ellene volt legalább a párttagságnak fele, hiszen a millióra duzzasztott pártban egy csomó ember azért lépett be, hogy biztosítsa jelentéktelen vezető vagy értelmiségi állását, hogy a fiát felvegyék az egyetemre, s a legtöbben pedig egyszerűen azért, mert felszólították rá, és kimert volna akkor ezzel ellenkezni. A párt csak a szervezeti szabályzatban volt „önkéntes harci szövetség", a valóságban a pártba származási arányok szemmeltartásával, kidolgozott káderfejlesztési tervek alapján kerültek be munkahelyenként az erre kiszemeltek. A felkérésnek nem eleget tenni olyan lett volna, mintha 1921-ben valaki visszautasítja a vitézzé avatást. Saját tapasztalatom erről: iskolámban, egy kültelki gimnáziumban, ahol a gyerekek legalább 60%-a munkásgyerek volt, 4 év alatt egy kommunista osztálytársam volt 40 gyerek közül. Ez körülbelül az országos átlagnak is megfelelt. Itt fontos közbevetni: a kor a tökéletes képmutatás kora volt abban a tekintetben, hogy míg az emberek egymással nyíltan beszéltek, azzal szemben azonban akiről tudták, hogy a rendszer híve teljes képmutatást öltöttek magukra. Mindenki igyekezett úgy tenni mintha a rendszer híve volna, és ennek megfelelő „vonalas" szövegeket mondani. A képmutatás elkerülhetetlen volt. Bizonyos esetekben, hivatalos színezetű megnyilvánulásokban nézetünktől eltérő, azzal ellenkező dolgot mondani nemcsak hogy lelkiismereti kérdés nem volt, hanem szinte sportnak tekintettük. Nem rontotta el a kedvünket, sőt ez is egyfajta szórakozás volt. Mindez, mint mondtam, a rövid lejáratú várakozás légkörét jelentette. Ismertem egy félreállított idős, reakciós írót, aki vonalas jelszavakat fabrikált kicsit azért, hogy esetleg bevágódik velük és szerződést kap, de inkább csak szórakozásból. Olykor-olykor társaságban felolvasta őket és mi fetrengtünk a röhögéstől. Ma is emlékszem közülük a: „nincs ki minket romba döntsön, fegyverünk a békekölcsön!" jelszóra. Nem csinált karriert, ez még a hivatalos használatnak is kissé blőd volt.

Az össztársadalmi képmutatás tökéletes és eredményes volt. „Vonalas" osztálytársam négy év alatt nem fedezte fel, hogy valójában milyen érzelmekkel vagyunk a rendszer iránt – és iránta. Ha ma egykori híradókban május elsején vagy hasonló alkalmakkor végeláthatatlan tömeget láttok ne tévesszen meg.

Néhány szót szólnék arról is, mit hitt népünk a Rajk-ügyről és a koncepciós perekről. Sokan elhitték. Azt hitték ugyanis, hogy Rajk valójában titoista volt, és ugyanúgy „ki akart ugrani", mint ahogy ezt Tito-ról és Jugoszláviájáról gondolták. Ez a feltételezés ihlette azt a népköltészeti szöveget, Rajk fiktív sírversét, amely így szólt:

„E hant alatt fekszik nagy Rajk László,
Akit megfojtott a vörös zászló.
Akkor lesz e hazán békesség és áldás,
Ha mellette fekszik majd Rákosi Mátyás."

A szorosabb értelemben vett mindennapok felé kanyarodva: a rendszer nagy ellensége volt a *szabad időnek*. Nyilván attól tartott, hogy szabad idejükben az emberek összevissza gondolkodnak, s így nyilván csupa rendszerellenes pusmogást művelnek, ami voltaképp maga a szervezkedés. Ezt megakadályozandó rendszer nem győzött a szabadidő kitöltésére programokat szervezni. A sokat emlegetett Szabad Nép-félórán kívül voltak szemináriumok a végtelenségig, énekkar, falujárás, vasgyűjtés, NHK. Mindezek elsősorban a szabadidő ellen irányultak, s csak másodlagosan volt gyakorlati értelmük. Kevés dolog tette népszerűtlenné a rendszert, mint ez. 1957-ben amikor a szabadidő állami megszervezése lekerült a napirendről, akkor ez a bejelentés konszolidáló tényezőként hatott. A szabadidő kérdéséhez szorosan kapcsolódik a munkahelyi közösségi élet problémája. A szabadidő-szervezés többnyire a munkahelyeken történt. A munkahelyen, az iskolákban, az egyetemeken „közösségi élet" folyt. Ennek nem csupán a szabadidő „elhárítása" volt az értelme, hanem elsősorban és mindenekelőtt az volt a politikai lojalitás naponkénti bizonyításának fóruma. A közösségi életben való részvételt állandóan figyelték és számontartották. A részvétel a fenti szabadidős mulatságokon kívül társadalmi munka vállalását is jelentette: faliújság szerkesztést, önkéntes üzemi könyvtárosságot, dekoráció készítésben való buzgalmat és hasonlókat. A közösségi érzületnek három lehetséges fokozata volt: volt aki magától ajánlkozott; volt aki felszólításra vonakodás nélkül vállalta, és volt aki igyekezett kivonni magát. Egyik sem jelentett valóságos politikai állásfoglalást. Akik ki akarták vonni magukat, azok sem passzív ellenállók voltak, nem utálták jobban a rendszert, mint azok, akik önként ajánlkoztak, inkább csak kevesebb türelmük volt. Az önként jelentkezők sem szimpatizánsok voltak, hanem csupán szereplési kedv és nyüzsgési hajlam motiválták őket. A káderlap a közösségi életben való magatartást osztályozta le, így a szelekciónak volt az alapja. Akinek nem szerepelt valamilyen 'politikai bűn' a számláján – ilyen persze nagyon sokféle lehetett, és volt is: elejtett politikai megjegyzés, Amerika Hangja-hallgatás, deviáns, azaz „közösségi normákat" megszegő viselkedés, jazz rajongás vagy külföldi ruhák viselete, nem megfelelő származás, külföldi rokon, esetleg diszidált szomszéd stb. Nos, akinek ilyen bűne nem volt, annak káderlapjában a közösségi munka volt a politikai minősítés alapja. A törekvőket léptették be a pártba, és szemelték ki „káderutánpótlásként", míg a rangsorban az utolsók ellen rendezték meg a munkahelyi 'ügyeket', a tisztogatás, a koncepciós perek kicsinyített munkahelyi változatait. Passzívnak lenni veszélyes volt. Aki kivonta magát a közösségi munkából, a társadalmi feladatokat elhárította, azzal szemben hamarosan felmerült a gyanú, amit a „mi van amögött elvtársak?" kérdés követett. S erre a kérdésre természetesen már feltételekor készen állt a válasz: a munkahelyi minikoncepció. Az egyetemeken minden évben volt **„évfolyam ügy"**.

A politikai propaganda nem csupán a politikának, hanem a mindennapi életnek is része volt. Úgy volt része az életnek, mint a reklámok, vagy a kivilágított kirakatok. Ez a propaganda teljesített egy szakmai bravúrt: feltalálta az **unalmas propagandát**. Ez lényegében két dolgot jelentett. Jelentette természetesen a személyi kultuszt, amelynek megnyilvánulásáról eleget lehetett hallani. Itt csak egyetlen emlékemet idézem fel: Rákosi elvtárs 60. születésnapja alkalmából egy szomszédos hentes kirakatában zsírból kiformázva megjelent a Bölcs Tanító mellszobra. Hogy a propaganda mennyire volt eredményes, azt jól érzékelteti egy ekkori vicc: Rákosi elvtárs szocialista Harum el Hasid módjára álruhában a

nép közé megy, hogy meggyőződjön arról, mennyire szeretik őt. Beül egy moziba, ahol amint elkezdődik a híradó, megjelenik a vásznon, a mozi közönsége felpattan és ütemesen tapsolni kezd és ritmikusan élteti őt. Rákosi elvtárs persze szerényen ülve marad. Erre lehajol hozzá a szomszédja: „emiatt akar maga Recskre kerülni?".

A személyi kultusznak persze fontos politikai funkciója is volt, de ez nem a népnek szólt. Elsősorban a periodikus tisztogatáshoz volt szükséges. A kultusszal a többi fölé emelt vezér a tisztogatás archimédeszi pontja. Az a tény, hogy van egy vezető, akiről nem derülhet ki, hogy ellenséges ügynök volt, a feltétele annak, hogy a partalanná válás, a felbomlás veszélye nélkül derülhessen ki ugyanez az összes többiről.

Fontosabb része volt a propagandának a sikerpropaganda. Ez tényleg politikai eszköz volt, voltaképp cenzúratényező. Minőségileg és mennyiségileg megvonja a kritika határát. Nyilvánvaló, hogy a sajtó nem bírálhat olyasmit, amit a sikerpropaganda eredményként jelenített meg. Az olyan apróságokat érintő részletbírálatok minthogy a liftek nem járnak, a patyolatban csúnyán mossák a ruhát, egyes hivatalokban a feleknek sokat kell várakozni – amelyek önmagukban egyenként megengedettek voltak – mennyiségben legfeljebb a sikerpropaganda harmadát érhették el.

A rendszer persze a politikai reakciókból kivehette s tudhatta, hogy nem éppen népszerű. Az, hogy mégis kényszerítette az embereket arra, hogy szünet nélkül meggyőződésüktől eltérő dolgokat szajkózzanak, azt a célt szolgálta, mint az újonckiképzésben a „szalmaszáltemetés": a pszichikai ellenállás megtörését szüntelen megalázással, az önbecsülés teljes aláásását. Ez a kényszerítés azonban eredménytelen volt, a remény, a rövid időn belüli **fordulat reménye semlegesítette.**

A propaganda eredményességével kapcsolatban megint egy élményemet idézem. Egyszer iskolánkban kitettek a kapuban egy szégyentáblát. Kézzel festett papírplakát volt, amely szekeret ábrázolt, diáksapkás iskolások húzták és bakján Uncle Sam ült cilinderben és hajtotta a nebulókat. A felirat ez volt: „akik Truman szekerét tolják!" A plakátot rövid időn belül le kellett szedni. Nem azért, mert éjszakánként ellenálló kezek letépték vagy összefirkálták. Azért, mert dicsőségtáblává minősült át. A „Truman-szekere" táblára kerülni a legnagyobb társadalmi siker volt. Ezenkívül még: az iskolában fémvázas padok voltak, és a padsor egybe volt csavarozva. Állandó szórakozásunk volt, hogy ezzel előrehátra vonatoztunk. Ez általában a „toljuk a Truman szekerét" csatalkiáltással zajlott.

A korszak napi életéhez tartozik, hogy a rendszer nem tűrt semmi spontán kezdeményezést. Erről is elmondom gyerekkori élményemet. Egyszer az iskolánkban divatba jött, hogy gombostűből és gumidarabkákból valamint üveggyöngyből kardocskákat fabrikáltunk. Az üveggyöngy volt a markolat, a gumidarab a kardkosár. Ezeket gallérra, ruhára keresztbe tűztük. Már ismertem valamennyire az akkori világot, s így egy pillanatig sem volt kétséges számomra, hogy ezt be fogják tíltani. Kajánul vártam, hogy milyen indokkal. Rövidesen meg is volt az indok, kiderült, hogy a gyöngyház nyelű kard a pápai gárda jelvénye a Vatikánban.

Az eddigiekben felrajzolt kép persze egyoldalú, hogy megint egy viccel szóljak, „Kína a Mosoly Országa, Magyarország tiszta röhej" mondtuk akkor. Hát hol vannak ebből az előadásból a rettegés évei. Ez nem volt? Vol az is. Egy anekdota a beijedtség lélektanának megjelenítésére. A történet szerint Kállai Gyula elvtárs 1956-ban egy barátjánál dekkolt. A barát egy műszaki kutatóintézet vezetője barátságból bújtatta, de egyébként teljesen az események sodrában élt, forradalmi bizottsági tag volt, és amikor olykor hazajött be-beolvasott vendégének. Fordulnak az idők, a vendéglátó 56-os dolgai miatt fegyelmi elé kerül. Természetesen megidéztetik Kállait, igazolandó, hogy ő bújtatta. Kállai elmondja, hogy valóban bújtatta, de közben ellenséges magatartást tanúsított és ilyen-olyan-

amolyan kijelentéseket tett. Erre persze kirúgták. Elmondta ezt idős középosztálybeli édesanyajának, aki emígy reagált: „ebből tanulhattál! máskor ha megint forradalom lesz és a Kállai megint nálunk fog bújkálni, be fogod előtte fogni a szádat".

A megfélemlítettség külön tényezője a besúgó. Nagy híre volt. Általában azt tartották, hogy sok a besúgó, sőt a provokátor. Vándortörténet volt – szerintem minden alapot nélkülöző – a következő: a vonatra felszáll egy rendőr egy megbilincselt emberrel. Bemennek egy fülkébe, ahol a rendőr azt mondja az utasoknak, hogy le kell ugrania valamit elintézni, vigyázzanak az elvtársak erre a veszedelmes ellenségre. Ahogy a rendőr kiszáll mindenki elkezdi sajnálni a vélt politikai foglyot és jönnek a rendszerellenes megjegyzések. Az ÁVO-s visszajön leveszi a bilincset és a provokátor lebuktatja a megjegyzéseket tevőket. A besúgó fóbiát a SZER is fokozta „Fekete Hang" című műsorával. Ez azzal kezdődött, hogy egy kísérteties hang bemondta: „Isten malmai őrölnek". Majd egy-egy munkahelyre vonatkozóan felolvasták az ottani állítólagos, illetve feltételezett besúgók névsorát.

A valóságban nem volt sok besúgó. Saját közvetett tapasztalatom erről: osztályomban a katolikus templomba járók között volt. Többször behívták és figyelmeztették őket, hogy hagyják abba a templomba járást. Tehát a politikai jelentőséggel bíró csoportképződményekben volt. Engem például sohasem nyaggattak templomba járás miatt, mert a reformátusok között nem volt besúgó, nyilván, mert őket politikailag ártalmatlannak tartották. Az emberek ritkán tapasztaltak közönséges életükben valóságos besúgást, és ez mindennapi viselkedésüket nem is igen befolyásolta.

Annál nagyobb hatással volt a mindennapokra a személyesen átélt valódi hiánygazdaság. Hogy ez mit jelentett az leginkább az élelmen érzékeltethető. Én már éltem a Horthy-rendszer utolsó éveiben, voltak ebből az időből fogyasztási emlékeim. Teljesen a békeidők végleg lezárult múltjának a fogyasztási emléke volt nem csupán a narancs vagy a citrom, de a vajas zsemle is. Se zsemle nem volt, se vaj. A kenyérre zsírt lehetett kenni. Péksüteményként pedig egy buci elnevezésű képtelenül rossz, zsemléhez hasonló kinézésű sütőipari termék szolgált. Kizárólag marhahús volt, a disznóhús szintén a valahai múlt luxusává lett. Sör általában volt, olykor viszont nem volt bor sem, hanem megjelent egy „itóka" elnevezésű kukoricából gyártott borpótló, amit a közszáj eredetéről „csövidinkának" becézett. A legszükségesebbeken kívül gyakorlatilag mást nem lehetett kapni. 1954-ben, a Nagy Imre-kurzus idején külön politikai program volt, hogy vasgyári kapacitásokat állítottak be főzőedények és olyasféle cikkek, mint pl. palacsintasütő készítésére. Az igazi illusztráció, amely az akkori helyzetet valóban érzékeltetheti nem magyar, hanem szovjet: 1953-ban, közvetlenül Sztálin halála után kormányrendelet mondta ki, hogy ezentúl a boltokban a kimért élelmet papírba kell csomagolni. Addig ugyanis aki zsírt akart venni, az vitte otthonról az újságpapírt.

Külön kérdés a ruházkodás, hiszen ez nem csupán fogyasztás, hanem divat, öltözködési szokások kérdése is. Azt természetesen az utókor is tudja, hogy a konfekció milyen darabokat jelentett. Ismert a lódenkabát, mint ennek szimbóluma. Ezzel szemben teljes ellenérzés, ellenkezés uralkodott. Hivatalosan nem erőltették, nem reklámozták a saját konfekciót, mint a szocialista ember szocialista öltözködését. A szoc.reál művek szüntelenül vicceltek a kispolgári karrieristán, aki prolisan igyekezik öltözködni, kifigurázták az effajta elem svájci- vagy micisapka viselését, amivel a munkáskádereket akarták utánozni. Az elvárt helyes öltözködés inkább a korábbi rendszer valóban kispolgári szolid jólöltözöttsége volt. A vezérek is erre adtak példát. Rákosi elvtárs jól öltözött, mindig kalapban mutatkozott, soha nem proli sapkában, általában láthatóan kerülte a „prolis" öltözködés látszatát. A rendszer konfekciós termékei sem fordultak elő a vezető ruhatárában, ruháit láthatóan és ismeretesen csináltatta. Mindenki, aki egy kicsit is meg tudta

engedni magának, egy helyi keretek között kifejlődött nyugatias divat szerint öltözött. Főként persze a fiatalok. Nem azért, mert az idősebbeknek nem az tetszett, hanem mert a fiataloknak inkább elnézték. A divat is az osztályharc területe volt. Elsősorban már a spontaneitás üldözése miatt is. A hatalom úgy gondolkodott, hogy semmi sem megengedhető, amit nem fentről rendeltek el, hanem alulról alakul. Ezen túl viszont ez a divat valóban szándékában nyugatias volt, valamiféle megálmodott amerikaiság akart lenni, valóban a rendszerből való elvágyódást fejezte ki, ha nem is mindjárt politikai ellenállást. Ez a nyugatias, amerikát idéző divat elsősorban a csőnadrágot jelentette, kisebb mértékben a nyersgumi talpú cipőt és a konuszos kalapot. Az udvarlási korban levő fiatal emberek számára társaságilag kötelező volt ez a ruházat, tehát megszerezték. Részben, mert a Rákosi-kori világ fogyasztás tekintetében nem volt ama bizonyos vasfüggönnyel elzárva Amerikától. A kor alapvető intézménye volt az IKKA, és jelentős társadalmi csoportok tartottak fenn – noha ez főbenjáró bűn volt – nyugati kapcsolatokat. Arról van szó ugyanis, hogy a régi úri és tőkés világ ittmaradt öregjeit a nyugdíjból kirekesztett idős kompromittáltakat és a nyugdíj-nélküli volt úriasszonyokat külföldről látták el hozzátartozóik. Vagy úgy, hogy egyszerűen „nyugati cuccot" küldtek nekik, amit azután azok kézalatt eladtak, vagy úgy, hogy dollárt küldtek a magyar államnak, amelyért az – megfelelő részesedés levonása után – nyugati holmiból IKKA csomagot állított össze. Ebből jelentős ifjú tömegek öltöztek divatosan. Ezt a nyugati kapcsolatot a rendszer tűrte, mert ezeket az embereket nem kellett eltartania, no és persze már akkor is kellett a dollár. Akik ebből kimaradtak, azok a még működő számos magánkisiparosnál csövesíttették nadrágjukat, csináltattak nyersgumi talpú cipőt. Kisiparosok egész sora kizárólag ebből élt. A divat elleni – alapjában véve lagymatag és nem vérre menő – harc nem volt eredményesebb a propaganda többi területénél. Az iskolai faliújság örök tárgya volt a jampec karikatúra. Csakhogy ezek a karikatúrák valójában reklámok voltak. Az eltúlzott divatfigurák valójában stimulálták a divathóbortot. Ez nem az „ész csele" volt, hanem a karikatúrák öntevékeny rajzolóinak szándéka. Az ideál csak paródia formában jelenhetett meg, hát alkalmazkodtak a helyzethez.

A szórakoztató zene területén is kettősség uralkodott. A rendszer megteremtette saját szórakoztató zenéjét a korábbi szolíd szalonzenéből. Ennek a rádió volt a fóruma. Itt játszották szünet nélkül – máshol sehol. A táncolók számára játszott zenében diákok összetáncain, munkásgyerekek kultúrtermi rendezvényein vagy zenés presszókban elő nem fordult, hogy a zenekar a „Sós volt a levesem" vagy a „Szénát hordanak a szekerek, szekerek" kezdetű melodizált dögunalmat játssza. A zene az imperialista fellazítás területe volt. A nyugat-berlini amerikai katonai adó: a RIAS, és a montecarlói rádió jazzműsoraival. Minden fiatal ember ezeket hallgatta. A zenészek eltanulták a számokat, s ezeket játszották.

Néhány szót a szerelemről a Rákosi-rendszerben. Ez a kor a legkeményebb prüdéria időszaka volt. Nem ideológiai okból és nem is elsősorban azért, mert a rendszer – mint minden mást is – a szerelmi szabadságot is üldözte, és az efféle rákerült a káderlapra. A „tudatot itt is keményen a lét határozta meg", ergo: a Ratkó-törvény, a szigorú abortusz tilalom bevezetése. Fogamzásgátlót lehetett kapni, de az abortusz a legszigorúbban tilos volt. Orvosok ugyan végeztek tiltott műtéteket, de a nagy kockázat miatt nagyon drágán és csak szigorúan ellenőrzött pácienseken, mivel nem csupán állásukat veszíthették el, hanem börtön is fenyegette őket. Így csak kevesen jutottak hozzá az abortusz lehetőségéhez. Huszonéves emberek házasság előtti szerelmi élete a valahai „mindent csak azt ne" kamaszszeretkezéshez volt hasonlítható.

A kultúrában a „szoc. reál" megvalósította az unalmas propaganda újkeletű eszméjét. A Rákosi-korszak az igazi olvashatatlan irodalom kora. Csak a Nagy Imre kormány idején, 1954-ben indul meg Lukács György ötlete nyomán az „olcsó könyvtár", hogy a modern nyugatias irodalom helyett népszerű olvasmányként az olvasó kezébe adja a klasszikus kritikai realista irodalmat. A Rákosi-korban a szovjet irodalom és magyar utánzata jelenik meg. Ezt az irodalmat, az „Ifjú Gárdát", a „Távol Moszkvától"-t és társait csak az olvasta kényszeredetten, akinek pozíciójához ez „kötelező olvasmány"-ként hozzátartozott. Az emberek '45 előttről maradt ponyvaregényeket és lektűr-könyveket adták kézről kézre. A hazai „szoc.reál" szerzők megítéléséről elég két viccet említeni:

„Karinthy Ferenc abban különbözik Hamlet-től, hogy az utóbbit olykor meglátogatta apja szelleme, Zelk pedig abban egy apácától, hogy amannak van olvasója."

A kor illusztrálására egy viccsorozat az irodalmi élet világából. Sírversek:

„Itt nyugszik Zelk Zoltán.
Akinek pártjelvény akadt a torkán."
„Itt nyugszik Keszi, féreg a férget eszi, jól teszi"
„Itt nyugszom én Horváth Márton,
Ezzel szolgálom a pártom."

S végül egy nem kifejezetten irodalmi vicc:

„Kegyelem, békesség, áldás,
Itt nyugszik Rákosi Mátyás."

Utoljára egy szintén a mindennapokhoz tartozó, kevésbé kedélyes kérdés: az antiszemitizmus. Néhány évvel a náci antiszemitizmus után érthetően virágzott. S ehhez természetesen hozzájárult az is, hogy a Rákosi-rendszerben az érintetteknek a funkcionárius rétegen belüli aránya a lakossági arányokhoz képest felülreprezentált volt. Ezt számontartották és emlegették. Mégis: a funkcionáriusok, a vonalasok szidása közben a legantiszemitább reakciós sem tett különbséget zsidó káder és népi káder között. Nem lehetett olyan hangokat hallani, mint pl. 1959 táján, hogy kommunista ugyan, de legalább nem zsidó. A zsidó káder is és a népi káder is rossz volt, lévén mindkettő funkcionárius. Mert 1951-ben „rendszer" volt, és egyedül csak az volt a kérdés, hogy kinek mi a viszonya ehhez a rendszerhez, minden más mellékes volt. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy – az akkori antiszemiták igen meglepődtek volna, ha hallják – „az antiszemitizmus elkezdett elhalni." Mert az antiszemitizmus a zsidó és a nem zsidó káder közötti különbségtételnél kezdődik. Igazolhatnám állításom a viccekkel is. A rengeteg viccből csak egy antiszemita viccre emlékszem, és több kifejezetten zsidó-barátra. Ez persze legalább annyira kifejezi azt is, hogy a vicceket zsidók találták ki, mint a nép idevágó nézeteit. De valamit azért mutat, ha mást nem azt, hogy ezek szerint nem minden zsidó volt elvtárs.

A Rákosi-rendszer megdöbbentő rövid ideig tartott. 1948-tól 1953-ig, szűk hat esztendeig. Ehhez képest döbbenetes módon stílusformáló volt. Nem csupán az adott nemzedék magatartását, gondolkodásmódját alakította máig hatóan stílussá, de későbbi, e kort át nem élt nemzedékek mindennapjait is meghatározta. Ma sem kell senkinek megmagyarázni, hogy mi a „frászcsengő". Végezetül térjünk vissza a kezdethez.

„Nem csak az éjbe halkan sikló gépkocsizajban,
abban, megállt a kapualjban ..."

írja Illyés Gyula az Egy mondat a zsarnokságról c. versében. Ennél jobban a kor rettegését kifejezni nem lehetett. Ezt olyan ember írta, aki számára nem volt remény, mert ő tényleg tudta, hogy az amerikaiak nem fogják felszabadítani az országot. Tudta? – igazából inkább arról van szó, hogy ő tényleg nem akarta – ezért tudta. Viszont ez a re-

mény nélkül maradottság kiszolgáltatta a rettegésnek. Nem így az ismeretlen népköltőt, aki a vágyott jövőt énekelte meg:

„Egyetemünkön újra tanít immár Hóman Bálint
S New Yorkban vasketrecben mutogatják Sztálint."

Most azt gondoljátok, elragadott a nosztalgiahullám és visszavágyom a Rákosi korszakot. Egy bizonyos szempontból van is benne valami.

Talleyrand azt mondta, aki nem élt a forradalom előtt nem tudja mi az élet. Én úgy érzem, aki nem olvasott P. Howard-ot és nem röhögött akkor a Rákosi-rendszeren, nem tudja mi a nevetés.

Reform és Magyarország

A Századvég reform-körkérdésének közreadása – és az első válaszokat tartalmazó szám megjelenése – óta több, mint fél év telt el. E hónapok leglátványosabb fejleménye a *„politikai idő felgyorsulása"* volt. Az év elején jobbára még csak látensen létező politikai tagoltság szervezetileg is megformálódó, virulens szellemi-politikai közéletté változott. Lassan a sajtónyilvánosságban is megjelentek a különböző – de már egyértelműen politikainak minősíthető – irányzatok, ami az önálló, arculatos lapok színrelépésével a „második nyilvánosság" elsővé válásának folyamatát jelzi. E változások törvényszerű velejárójaként az utóbbi hónpokban sorra fogalmazódtak meg, és kaptak – kisebb-nagyobb – nyilvánosságot a politikai manifesztumok és – jobbára még elvi – programnyilatkozatok.

Mindez azt jelzi, hogy a körkérdésünkben felvetett problémák nem hogy veszítettek volna súlyukból, de *még inkább aktuálissá váltak.* Hogy mégis lezárjuk a körkérdésre érkező válaszok közlését, annak oka elsősorban az, hogy a második kérdésben felsorolt politikai programok már korántsem fedik le a politikai színskálát, másfelől pedig a bennük foglaltak nemegyszer még az érintett körök vonatkozásában is módosultak. A színesedő politikai paletta mind eszmei irányzatokban, mind konkrét javaslatokban sokkal többet kínál annál, mint ami megférhetne egy körkérdés – és egy lap – keretei között. Így szerkesztőségünk megválik a formától, hogy szélesebb teret nyisson a szellemi-politikai irányzatok közötti eszmecserének – vagy engedjük meg: *vitának* – abban a reményben, hogy a remélhetőleg egyre terebélyesedő és izmosodó szellemi-politikai közélet szereplői lapunkat *továbbra is fórumnak fogják tekinteni* nézeteik közreadására.

Ehelyütt kell köszönetet mondjunk azoknak, akik válaszaikkal hozzájárultak szándékunk valóra váltásához, de ugyanakkor némi csalódottságot is érzünk, mivel – bár a felkért hozzászólók beérkezett írásait maradéktalanul közöltük – a körkérdés csak részben tudta megteremteni annak a párbeszédnek a kereteit, amelyet eredetileg ösztökélni kívántunk. Mindazonáltal abban a reményben zárjuk reform-körkérdésünket, hogy a **párbeszéd szükségessége** nem utólag felismert tanulságként fogalmazódik majd meg súlyos kudarcok után – mint annyiszor az utóbbi évszázad magyar történelmében.

A következőkben – hogy a válaszokat új olvasóink számára is érthetővé tegyük – közöljük az eredetileg közreadott három kérdést:

1. **Miben látja a mai Magyarország válságát, s melyek a válság okai?**
2. **Hogyan ítéli meg a fontosabb reformelképzeléseket (Fordulat és reform, Társadalmi szerződés, Reform és demokrácia, a párt és kormány stabilizációs és kibontakozási programja stb.), s ezek esélyeit?**
3. **Az eddig felsorolt programokon kívül van-e más, saját megoldási javaslata a válságra?**

Hegedűs András (szociológus)

1. Különbséget kellene tennünk válságba jutott társadalmunk betegségtünetei és a krízist előidéző okok között. Az ok-okozati viszonyok helyett azonban inkább egymásra halmozódó, egymásba torkolló folyamatokat észleltek, rossz vágányra kerülést, és talán ebben a változások nem is működtek közre. Társadalmunk betegségtüneteit és a háttérben meghúzódó tényezőket – az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé haladva – mindenekelőtt a következőkben látom:

a) Társadalmunk gazdasági téren nem tudja biztosítani az egyszerű újratermelést. ezért a szomorú tényért a hetvenes években – amikor először vált érzékletessé – még kárpótolni látszott az ipar „kvázi fejlődése" (Jánossy), de ma már ez sem áll fenn. Marad a pőre tény, a gazdaság igen sok ágában romlik a kondiciónk és növekszik elmaradásunk a fejlett ipari országoktól (egyre több harmadik világbéli ország is ide tartozik). Ezzel szemben annak hangoztatása és hangsúlyozása, hogy működőképes gazdasággal rendelkezünk, gyenge érvnek tűnik, elvégre az öszvérfogat is működőképes, többnyire mégsem azzal közlekedünk a XX. század végén.

b) Mind az ipar, mind a mezőgazdaság elavult struktúrája képtelen arra , hogy a ma elvárt korszerűségű termékeket gazdaságosan állítsa elő és exportálja a konvertibilis valutájú piacokra. A cserearányok romlása következtében gazdaságunkat ért veszteség növekszik, amit előszeretettel, de hibásan a „külső körülmények változásával" magyaráztunk, holott a kézenfekvő és már régen felismert és deklarált ok gazdaságunk szerkezetváltási képtelensége. Az igazság érdekében hozzá kell tennem, hogy ezt a folyamatot tőkeszegénységünk is fékezte, de ez is egy sor szubjektív tényezőhöz kapcsolódik: mindenekelőtt gazdasági erőforrásaink már említett szétforgácsoltsága mellett a külkereskedelmi kapcsolatok liberalizálásának elhúzódásához. Ott is kísérletezgetünk a nyugati piacra való betöréssel, ahol ez eleve kilátástalan, de nincs ami megfékezze a managerek (ide értem a külkereskedelmi vállalatokat is) talmi ambícióit, főleg utazási kedvét. Így a rendelkezésünkre álló kevés anyagi erő is szétforgácsolódik, eredmény nélkül elvész.

c) Vészesen eladósodtunk, ami persze nem lett volna különösebb baj, ha közben termelésünk szerkezete, termékstruktúrája és technológiája korszerűsödik, de eladósodásunk ilyen eredmény nélkül következett be.

A lobby-k – főleg az ipariak – megetették és továbbra is etetik a politikusokat. Aki ezt nem hiszi, olvassa el a vezető politikusok nagyüzemekben történő látogatásairól szóló terjedelmes tudósításokat. Sikert ígérnek a nagy beruházások révén, és végül milliárdos veszteségtérítést kérnek és kapnak az egyre szaporodó csődeljárások során. Az elkerülhető veszteségek jelenleg nemzeti jövedelmünknek megközelítően 10%-át viszik el. Kapitalista gazdaság hasonló tehertétel elviselésébe beleroppanna.

A felvett hiteleket így vagy úgy, de feléltük, és most a visszafizetés holt, elkövült teherként fekszik rajtunk és gátolja előrelépésünket. Ha adósságterheinket csak az 1975-ös év szintjére akarnánk a századforduló végéig csökkenteni, ez nemzeti jövedelmünk évi mintegy 20%-át vinné el 12 év alatt.

A párt- és államvezetés mindmáig adós azzal, hogy magyarázatot adjon a nyugati hitelek felhalmozódására, és közölje elgondolásait eladósodásunk csökkentésének reálisan lehetséges szintjéről, megalapozott intézkedéseket határozzon el és hajtson végre.

d) A már említett terheket növelik a sorozatban hozott hibás gazdasági döntések, amelyek mindmáig a nyilvánosság megkerülésével történnek, és így meghozatalukban az azonos érdekű emberek viszonylag szűk kis köre könnyű sikerre számíthat. Ilyen csoportok a jelentős összegeket felemésztő, soha vissza nem fizethető hitelek mellett sokfajta más

előnyt is kiharcoltak az államtól. Ez a folyamat a 80-as évek közepén lelassult, a vezetés óvatosabb lett, a beruházási összegek is csökkentek, de most fizetünk a korábbi hibás döntésekért és a számlát feltehetően csak az unokáink tudják majd kiegyenlíteni.

Megjegyzem, hogy a külföldről, főleg nyugatról felénk irányuló nyerészkedési szándékok – melyek normális viszonyok között természetesnek tekinthetők – ebben a döntési rendszerben, amelyből teljesen kizárt a nyilvánosság, könnyen érvényesülhetnek még akkor is, ha élesen eltérnek a nemzeti érdekeinktől. Távol áll tőlem, hogy bárkit is korrupcióval vádoljak, de ennek enyhébb válfajai – pl. a jó személyi kapcsolatokra való törekvés – katasztrofális károkat okozhatnak.

e) Mindehhez a javakkal való messzemenő pocsékolás társul: minduntalan felesleges presztizsberuházásokba és a bürokrácia pazarló fogyasztásába ütközünk. De a legnagyobb pazarlás mégis a honvédelem terén mutatkozik: olyan geopolitikai régióban élünk, ahol a helyi háborúk még merész sci-fi írók számára is elképzelhetetlenek. Világháborús atomkatasztrófába torkoló konfliktusba belekerülhetünk ugyan, de akkor a mi fegyverkezési stratégiánk, ami a két tömb közötti fegyverkezési egyensúly sztálini koncepcióját mechanikusan követi, és főleg a konvencionális fegyverkezés területén jeleskedik, elavultnak bizonyul majd. Mielőbb a nyilvánosság bevonásával új biztonsági stratégiát kellene kialakítani, amely a társadalmi önvédelemre épít, és nem a társadalomtól elkülönült katonai erőkre. Ezt az átállást azonban csak fiatal tábornoki kar tudná megoldani, olyan, ahol érvényesül az az elv, hogy 55 éven felül a tábornokokat és főtiszteket nyugdíjba kell küldeni. Idős tábornokaink, akiknek – szerencsére – nem jutott osztályrészül, hogy győztes csatákat vezéreljenek, azt tekintik sikernek, ha a hadsereg céljaira különböző érvekkel minél többet vesznek igénybe a nemzeti jövedelemből. Figyelmen kívül hagyják azt, hogy a legerősebb hadsereg is (amitől a magyar persze messze áll) gyenge, ha a civil hátországban a lakosság elégedetlen.

f) A magyar nép zöme – főleg az előbb felsorolt okok következményeként – szerény anyagi körülmények között él. Ha egy polgári társadalmat hasonló terhek sújtanának, nem tudná elkerülni a súlyos politikai válságot. Rendszerünk sajátossága, hogy mi mindent kibírunk. Ez egyben gyengeségünk egyik oka is, mert ez a mindenkori vezetőket elbizakodottá és érzéketlenné teszi a társadalmi feszültségek iránt.

Ezt saját tévelygéseim is bizonyítják. Ez mutatkozott meg tragikus módon az 1956-os társadalmi válságban, és csak reménykedhetünk abban, hogy hasonló úttévesztés nem ismétlődik meg.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy országunkban súlyos gazdasági válság alakult ki, amelyben különböző válságtípusok elemei fonódnak össze, mindenekelőtt;

– az újratermelési,
– a szerkezetváltási és
– a civilizatórikus válságéi.

Ez ma talán még nem politikai válság, és nem is a vezetés politikai-erkölcsi válsága, mint ami az 1956-os eseményeket jellemezte, de sok jel arra mutat, hogy e felé sodródunk. S ebbe a folyamatba nagy szerepet játszanak a hatalomban lévő konzervatív erők, amelyek féltik pozíciójukat, miközben úgy tesznek, mintha az ország sorsáért, a szocializmus ügyéért aggódnának.

Elvi alapon nyugvó leleplezésük – aminek semmi köze sincs valamiféle primitív bűnbak kereséshez – előrelépésünk elengedhetetlen feltétele.

A mai magyar vezetés a konszolidációs időszakkal, a két reformperiódussal (1968–72, 1980–85) a háttérben még jelentős hitellel rendelkezik, még lehetségesnek látszik, hogy

a közelgő pártkonferencián[x] olyan vezetés alakuljon ki, amelynek tagjai mind a konszolidációs mind a reform-időszakokban pozitív szerepet játszottak vagy legalábbis tiszta lappal léphetnek a vezetői porondra. Ennek a fordulatnak a végrehajtásában – véleményem szerint – Kádár János aktív, cselekvő részvétele döntő jelentőségű lehet, ami megkövült nézőpontokról való elmozdulást hozhat. E történelmi funkció teljesítése után ő úgy léphetne le – erői fogytával – a történelem színpadáról, hogy hűen tett eleget küldetésének.

2. A válság jelenlegi szakaszának jellegzetes tünete, hogy a vezetés és a másként gondolkodók különböző csoportjai programnyilatkozatokat hoztak nyilvánosságra. Ezekben akár pozitívumaikat, akár negatívumaikat mérlegeljük, sok a közös vonás. Kevés bennük a konkrétum, inkább a távlati jövőt veszik célba, mintsem a holnapot. Ugyanakkor sok bennük az előremutató elem.

Ma már a hivatalos megnyilatkozások is elismerik a pluralisztikus fejlődés szükségszerűségét, a monolit rendszer meghaladására való törekvés jogosságát. A „Fordulat és reform" közgazdászai – eltérően a 60-as évek reformközgazdászaitól – hangsúlyozzák, hogy politikai reformok nélkül a gazdasági reformok nem lehetnek sikeresek, a „Társadalmi Szerződés" radikális ellenzéki szerzői komolyan mérlegelik és lényegében igénylik a szükségessé vált gazdasági reformokat, ezzel tulajdonképpen elismerik a rendszer reformképességét, amelyet közülük előzőleg sokan kétségbevontak.

A programok nem a néphez szólnak, inkább csak a hatalom birtokosait akarnák meggyőzni, ami furcsa módon még a „Társadalmi Szerződés-"re is vonatkozik. Úgy tapasztalom, hogy a szóbanforgó anyag társadalmi visszhangja talán éppen ezért erőtlenebb a jogosan elvártnál.*

A programok távlati célkitűzéseiben sok az inkoherencia: egymást kizáró célok megvalósítását tűzik ki. Így pl.:

– a „Fordulat és reform"-ban szerepel az átstrukturálódás meggyorsítása, dinamizmust növelő bérezés, hatékonyabb szociálpolitika,

– vagy a hivatalos politikai aréna dokumentumaiban is elfogadottá válik a pluralizmus a társadalomban, természetesen az egypártrendszer körülményei között, s ugyanakkor a sztálini értelemben vett egység hangoztatása a pártban a régi módon történik, az ifjúsági és szakszervezeti egység jelszava érintetlen és megkérdőjelezhetetlen marad, holott a valóságban sem az egyik, sem a másik nem létezik. Érdekvédelmi szervezetek – beleértve a szakszervezeteket és az ifjúsági szervezeteket – sokszínű világa nélkül nem képzelhető el pluralisztikus szocialista társadalom.

Minden negatívumuk ellenére a programok megfogalmazói jelentős társadalmi funkciót töltöttek be, elősegítették, hogy úgyszólván az egész nemzet bevonható legyen a jövőről folyó vitákba. Ehhez természetesen követőkre lesz szükség, de úgy tűnik számomra, hogy ezekben nem igen lesz hiány – bármelyik programról legyen is szó. Csak remélni lehet, biztosan állítani nem, hogy ez a folyamat nem blokkolódik, hanem továbbfejlődik. Csak örülni lehet az Antal – Lengyel szerzőpáros kijelentésének, hogy ők a maguk részéről tovább kívánják munkálni a „Fordulat és reform"-ban eddig kifejtetteket. Gondolom hasonló terveket szőnek más szerzők is, és ez elősegítheti egy valóságos népi vita kialakulását.

---

x A szöveg még a pártértekezlet előtt keletkezett. (A szerk.)

3. Bármennyire fontos is a programok kidolgozása, önmagában nem szolgálhatja a cselekvő egység megteremtését. A programok szükségképpen a perspektívára irányulnak, de már emiatt is értelemszerűen divergálnak.

Irreálisan gondolkodnánk, ha feltételeznénk, hogy a programok szintjén kialakulhat egység a hatalmon belüli és kívüli reformerek között, ez a másként gondolkodók táborát tekintve is illúzió. Két évvel ezelőtt Monoron már sor került egy kísérletre a demokratikus ellenzék, a népiesek és a reform-közgazdászok egységének megteremtésére. A hegyek, amelyek ott vajúdtak, talán még egy egeret sem szültek, hozzátehetném, hogy szerencsére.

Mi sem groteszkebb annál, mint amikor pluralisztikus társadalmi ideálért küzdők az ellenzék monolitikus egységét kovácsolgatják. Ez véleményem szerint visszájára fordított sztálinizmus, amely azonban ugyanúgy, mint a kifordított télikabát, azonos célt szolgál; egy kisebbség uralmát a többségen az összefogás szükségességének ürügyén.

A Kelet- és Kelet-Közép-Európában megújulásra törekvő erők értelemszerűen céljukat, a monolitikus társadalmi struktúra megtörését és a pluralisztikus közösségi társadalom létrehozását könnyebben elérhetik sokszínű mozgalmak közös akciói révén, mint a sokszorosan lejáratott látszategységgel, amely törekvés mögött, mint pók a hálójában, egy illegális Politikai Bizottság trónol.

Az említett programok révén nem hozható létre a reformok érdekében cselekvő egység, tettek nélkül viszont a nép nem bízhat a reformot hirdető vezetésben. A helyes tett magáért beszél, a szavaknak hitelt ad, és visszafordíthatatlanná teszi a reformpoltikát, a reformretorika viszont bármikor könnyűszerrel kiigazítható. Csak a tettek határozott reformintézkedései forraszthatják össze a nemzet haladó erőit, olyanokét is, akiknek a jövőről alkotott elképzelései élesen eltérnek egymástól.

Az ország a májusi pártértekezlettől aligha várja, hogy ott a pártvezetés újabb átfogó programmal álljon elő. Ez talán a következő kongresszus feladata lehet, most konkrét intézkedésekre – tettekre – lenne szükség, radikális elmozdulásra attól a kínos örökségtől, amit a sztalinizmus rakott a kommunistákra, s amitől a májusi pártértekezlet elé terjesztett állásfoglalás-tervezet szerzői sem tudtak szabadulni.

Ez különösen érvényes a legfontosabb fejezetre, arra amelyik a párttal foglalkozik. Itt még mindig megjelenik a misztifikált párt, amelyik utat mutat és igazságot osztogat, megmondja kiknek mit kell csinálniuk, és amelynek alá kell hogy rendelje magát az egyes párttag – és végsősoron az egész ország. Úgy tűnhet, hogy ennek az elvnek az érvényesítése valamiféle üdvösnek tekinthető pártegységet hozhat létre. Ez azonban csak kvázi-egység lehet, mert igazi egységet az azonos elv, a közös étosz hozhat csak létre.

A sztálini értelemben felfogott pártegységre törekvés a kommunisták hitelvesztésével jár. Az autonóm, a felvilágosult, a sztalini dogmáktól megszabadult párttag – szerencsére egyre több ilyennel találkozhatunk – az egység régimódi értelmezését aligha fogadhatja el, pedig rajtuk múlik a párt – és hozzá tehetném, hogy az ország – jövője. Ha ők kilépnek vagy kizáratják magukat a pártból, hazánk politikailag visszaesik arra a színvonalra, amelyet ma oly hevesen és igazságosan bírál Gorbacsov. (Az általa fémjelzett irányzattal tudnék szolidaritást vállalni, de ebben az esetben sem tudnék kritikátlan áhitatba átcseppeni.)

Nem vagyok párttag, és nem is tudok elképzelni olyan helyzetet, amelyben akarnám, vállalnám a tagságot, de mint önállóan gondolkodó szociológusnak, szilárd meggyőződésem, hogy a párt megújulása nélkül nem képzelhető el kiút a mai válságból. A szocializmussal elkötelezett párttagok és pártfunkcionáriusok nehéz és bonyolult harcot vívnak a sztálini hatalmi gőg megszállottaival, akik ideológiai vértezetben remegve védik privilégiumaikat.

A sikerhez tettek, konkrét intézkedések elfogadása szükséges:

– Új szervezeti szabályzat, amelyben bennefoglaltatik: a vezetőségek alulról szervezett, több jelölt közüli titkos választása; a frakciók alakítási jogának elismerése, amit Lenin a kronstadti lázadás hatására csak ideiglenesen függesztett fel;

– az „egységes tömegszervezetek" helyett (KISZ, SZOT, Béketanács stb.) a szervezeti pluralizmus elismerése, és velük a párt és állami szervek részéről a fölérendeltségi viszony helyett igazi partnerkapcsolat kialakítása;

– a gazdasági demokrácia olyan intézményi rendszerének kialakítása, amely mellett a párt beavatkozása a gazdasági döntésekbe nem szükséges. Itéljenek a gazdasági szabályozók és a piac törvényei;

– a gazdasági vezetők kiválasztásánál a személyi döntések jogát ki kellene vonni a párt hatásköréből (a nomenklatúrából) és a gazdasági demokrácia intézményi rendszerén belül kellene megoldani. Kiválasztásuknál a vállalkozói készség, merészség és sikeresség kellene, hogy a legfőbb ismérv legyen.

Bármennyire fontos is a májusi pártkonferencia, a párt megújulása, a politikai reformok szempontjából társadalmunkban egy sor más probléma vár megoldásra. Ezek közül kiemelkedő jelentőséggel bír gazdasági nehézségeink áthidalása. Célszerűnek tűnne őszre a kormány szervezésében, a teljes nyilvánosság légkörében, országos gazdasági konferencia megszervezése. Ebben elemezni lehetne a gazdasági krízis kialakulásának okait, illetve a benne szerepet játszó tényezőket. Ilyen elemzés szolgálhat csak alapjául egy átfogó, koherens kibontakozási program kidolgozásának. E nélkül a gyorsan szaporodó munkatervek homokra épülnek.

Az országos gazdasági konferenciát megelőzően is fontos lenne lépni a következőkben:

Társadalmunkban a fő probléma 1988-ban nem az új adórendszer bevezetése – mint ahogy a társadalmi vitákból sokszor látszik – hanem az ezzel egyidőben végrehajtott radikális életszínvonal csökkentés, amit teljes súlyával népünk még nem érez. A lakosság aligha tűri el tétlenül, hogy életszínvonala tartósan és lényegesen csökkenjen, ugyanakkor viszonylag csekély jele mutatkozik annak, hogy országunkban radikális takarékosság kezdődne a közpénzekkel, az államapparátusban, a fegyveres erőknél vagy a különböző párt- és társadalmi szervezetekben.

Hallani lehet egyes intézkedésekről, de úgy tűnik, hogy az ezektől várható megtakarítás a költségvetés egyenlege szempontjából összességében sem lesz jelentős.

Miért ne lehetne az igen kis hatékonysággal dolgozó, elbürokratizálódott KNEB apparátusában létrehozni egy kislétszámú titkárságot, kinevezett elnökhelyettes vezetésével, széles jogkörrel rendelkező társadalmi tanácsadó testületet, azzal a feladattal, hogy a széles nyilvánosság mellett szigorú állami takarékossági programot dolgozzanak ki, és hatékony ellenőrző tevékenységgel segítsék megvalósítását. Természetes jelenség, hogy a bürokrácia egyes osztagai menteni igyekeznek pozícióikat, s a legkisebb eredmény is csak a nagy nyilvánosság bevonásával érhető el.

Az emberek szívesebben áldoznak, ha látják a szándékot a közterhek igazságos megosztására, a közpénzekkel történő takarékosságra. Csak néhány példa erre a számtalan lehetőség közül:

– Szinte azonnal meg lehetne szüntetni majd minden „továbbképzési intézetet" és ezek valós feladatait elsősorban – minden bizonnyal az eddigieknél színvonalasabban – az egyetemek látnák el.

– Az 1980–84 között megvalósított reform-intézkedések feleslegessé tettek sok olyan gazdaságirányító apparátust, amelyek a mai napig is fenntartották magukat. Jellemző erre a vendéglátóipar, ahol a vállalatok annak ellenére fennmaradtak, hogy egységeik 80–90%-

át szerződéses vállalkozásba adták, feladataik összezsugorodtak, sőt, zömmel felesleges tevékenységet folytatnak, s közben felélik a nem ritkán kétszeresre növelt bérleti díjakból és reprivatizálásból náluk maradó összegeket.

– Meg lehetne tiltani az állami pénzen történő formális jellegű külföldi utazásokat, a szükségeseknek feltüntetetteket (pl. üzletkötés, sporttalálkozók stb.) pedig az elért eredmények arányában kellene támogatni.

– Több évtizedes tapasztalat bizonyítja, hogy a felduzzadt államapparátust és a gazdasági bürokráciát nem lehet leépíteni egyoldalú – adminisztratív jellegű – intézkedésekkel, mint pl. központilag előírt, %-os arányú létszámcsökkentés. Ezek hamarosan, szinte öntörvényűen újra visszaállnak eredeti,vagy talán magasabb szintre.

– Célszerűnek az látszik, ha a vállalkozó szellemű, de feleslegessé vált munkaerő számára – erőteljes állami támogatás mellett – zöld utat engedünk a gazdaság fontos, de eddig elhanyagolt területein. Biztosítani kellene, hogy a felduzzadt állami és gazdasági apparátus felszabaduló, vállalkozó szellemű dolgozói e területeken aktív, értelmes munkába kezdhessenek és jó megélhetési lehetőséget találjanak. Elvileg számos megoldás kínálkozik erre, de ezek kihasználásához ma még az állam csigalassúsággal, az illetékes társadalmi szervek meghallgatása nélkül, túlbonyolított intézkedésekkel járul csak hozzá. A tapasztalható passzivitás a szükségesnél nagyobb mértékben duzzasztja fel munkaerőelhelyezési gondokat, irreálisan növeli a munkanélküliek számát és olyan átképzési rendszer bevezetését teszi szükségessé, amely nagy költséggel és alacsony biztonsággal jár a téma megoldását illetően. (A SZOT látszattevékenységével legtöbbször ilyen utcába kívánja a kormányt beszorítani.)

– Egy elbürokratizált rendszerben a szenvedő alany mindenekelőtt a műszaki fejlesztés. Közhelyszerű lenne felsorolnom azokat a műszaki fejlesztési tevékenységeket, amelyeket a bürokrácia elsüllyesztett és olyan kvázi fejlesztéseket, amelyeknek zöld utat adott. Ezt az állapotot csak igazán radikális intézményi reformok segítségével lehet megváltoztatni. A megoldás sok ezer olyan műszaki-fejlesztési (magán és társas) kisvállalkozás létesítéséhez adott állami támogatás (ösztönzés, hitel, védelem stb.) lehetne, amelyek nemcsak kutatókat, hanem nagyszámú képzett munkást is igényelnének, olyanokat, akik más esetben esetleg egy rossz politika „oldásaként" csak munkanélküli segélyben részesülhetnének. A sokezer műszaki-fejlesztő kisvállalkozó esetében – mégha közülük egyesek eleve kudarcra ítéltetnének is – az állam kockázata korántsem olyan nagy, mint a veszteség, ami a struktúra változatlan fenntartása esetén éri.

– Ha valóban fejleszteni akarjuk pl. az idegenforgalmat, akkor a drágán üzemeltethető szállodáink és a korszerűtlen IBUSZ-szobák mellett a kis családi vagy társas tulajdonban levő panziók széleskörű hálózatára lenne szükség. Ha ez preferált tevékenységgé válna, mint az osztrák szállodák építése, két ötéves tervidőszak alatt – főleg magántőkét bevonva – felépülhetne 5–10 ezer kispanzió, ami több tízezer embernek adhatna viszonylag értelmes és igen hasznos munkát, jobb megélhetést, mint amit ma a tipikus hivatalnoki munka nyújtani tud. Ilyen panzió építési programmal megjavíthatjuk idegenforgalmi szolgáltatásainkat is.

– El kellene ismerni a magán-kisvállalkozók jogait a szocializmusban, hogy ne kelljen a kisvállalkozónak magát foltozó vargának, vagy teherautó sofőrnek álcáznia.

Társadalmunk mozgásba lendült, de nincs sok vesztegetnivaló időnk.

Bilecz Endre (történész)

1. Magyarországon válság van: *az egész magyar társadalom jutott tartós, átfogó válságba.* Mára e tény felismerése teremti meg az egyetértés minimális alapját; tagadói pedig morálisan, tudományosan és politikailag is megbuktak. A válság jellegét azonban szinte mindenki másképp ítéli meg, mert *eltérő értékrendszerek* alapján közelítünk a jelenséghez, és a megoldási koncepciók is most kezdenek körvonalazódni. Ilyen helyzetben fontosnak tartom az átfogó társadalmi válság történelmi és jelenlegi okainak összekapcsolt elemzését *Bibó István* történelemfelfogása s társadalomfilozófiai *nézetei alapján.* Véleményem szerint a bibói értékrend körül kialakuló gondolkodásmód és társadalmi–szellemi mozgalom mind a válság értelmezésében, mind megoldásában sokra hivatott. Magam is e demokratikus népi–nemzeti értékorientációból kiindulva próbálom megfogalmazni a szerény erőimet és lehetőségeimet sokszorosan meghaladó kérdésekre a feleletemet.

A társadalmi válság mostani kulminálódása egy jó évszázados magyar történelmi krízisfolyamat újabb tetőpontja. A feltétlenül figyelembe veendő históriai tények ismétlődő negatív ciklusai közismertek: igéretes reformkorszakainkat, már-már beteljesülő forradalmainkat konzervatív konszolidációs kurzusok követik, zárják le s tagadják meg. 1848 reményeit az önkényuralom, majd a kiegyezés hamis kompromisszuma, 1918-ét a diktatúrák és a bethleni konszolidáció, 1945 félforradalmáét Rákosi zsarnoksága, 1956 tragikus kísérletét a tegnapig tartott „közmegegyezés" foszlatta semmivé. Közbeeső háborúinkat és békéinket egyaránt törvényszerűen veszítettük el (S mi jöhet még...?). A magyar társadalom máig ható (általános értelemben vett) válsága tehát legalább a XIX. század közepe óta tart. A magyarság százötven éve nem képes eredményes válaszokat adni az európai társadalomfejlődés modern kihívásaira, mert nem tudja végigvinni, győzelmesen lezárni az emberi méltóság demokratikus forradalmát.

Társadalmunk másfél százada igényli a szabad piacgazdaságot, a politikai demokráciát, a társadalmi önszerveződés, az egyének és közösségek lelki felszabadulásának lehetőségét: egyszóval a szabadságot. S ez a **szabadság hiányzik!** A társadalmi fejlődésünkből, kulturális fejlettségünkből fakadó természetes szabadságigény tartósan nem találkozik össze a demokrácia megvalósításának reális történelmi esélyével – ez a mai válság általános történelmi alapja. Múltunkat és jelenünket (a magyar történelmet) nem szabad, nem lehet megtagadni, helyszínét, Közép-Európát nem akarjuk feladni akkor sem, ha délkeleti végeinkről egy új barbárság újabb népvándolási hullám kikényszerítésével, vagy etnocidiummal (genocidiummal?) fenyeget – helyette inkább mába torkolló válságörökségünket kell számbavennünk. Milyen társadalmi torzulásokat hurcol magával ez a nemzet az 1945 előtti időkből, s milyen újabb torzításokkal terhelte életünket a legutóbbi harminc-negyven esztendő?

A válság *konkrét társadalmi oka* a magyar nemzeti közösség modernkori évszázados fejlődési zavarának fennmaradása, a *régi és a mai „kettős társadalom"* működése! A régi „kettős társadalom" működésének anomáliái Erdei Ferenc és Bibó István szociológiai, társadalompszichológiai elemzései nyomán közismert tények. A feudalizmusból kinőtt történelmi-nemzeti társadalom, illetve a modern polgári társadalom torz együttélése, káros szimbózisa akadályozta meg 1945-ig Magyarországon a gazdasági, társadalmi *polgárosodás* és a társadalmi, politikai *demokratizálódás* győzelmét, vagyis az *emberi méltóság demokratikus forradalmának sikeres befejezését.* Az 1960-as évek elejére végérvényesen felbomlott – társadalomszerkezeti értelemben – a régi kettős társadalom: eltűnt a hagyományos földbirtokosság, a burzsoázia, a régi városi középosztály, legvégül a hagyományos parasztság, ezek tradicionális szerveződési formái is megszűntek. *De mi lépett a helyébe?*

Nem egy egységes szerkezetű, egységes szerveződési elvű, a tulajdonszabadság, a modern piacgazdaság, a politikai demokrácia, a közösségi önkormányzatok, az autonóm kultúra, az egyéni szabadság elvén épülő és működő *polgárosodó és demokratizálódó* európai mintájú társadalom! Rákosi zsarnoki módszerekkel erőltetett totális államosítási kísérlete ugyan nem sikerül, a társadalom nem rendelődik minden tekintetben a hatalom alá, de a szerves fejlődés ismét tragikusan megtörik. A törésvonal menti szakadékba zuhan a magyar polgárosodás és demokratizálódás szinte minden eddig alakuló, formálódó lehetősége, *a magyar szocializmus fogalma* pedig nem az európai fejlődési formákhoz való felzárkózást, sajátos alkalmazkodást, hanem *történelmi, társadalmi értékeink tagadását, eltaposását jelenti* a hatalomgyakorlásban és a közgondolkodás alakításában. A hatvanas évektől egy torzult, kifejletlen, szervetlen, átmeneti jellegű *kettős integrációjú társadalom* „kifejlődése" követhető nyomon Magyarországon. E formáció szerkezete és szerveződési elve látszólag teljesen homogén és egységes: a hatalmi akarat vezérelte **rendszerintegratív társadalomszervezés** dominanciája érvényesül az élet minden területén. A rendszerintegratív modell ma is minden létszférára kiterjed a névadó ünnepségtől a „társadalmi" temetésig, az iskolától a munkahelyig, a szociális segélytől a kórházi kezelésig, a televíziótól a falusi kulturházig, az állami fizetéstől a maszekolásig... A rendszerintegratív modell jellemző működési módja ma is az „ágazati szervezés" érvényesülése a politikában, a gazdaságban és a társadalomban. A működés alapja, hogy mára a gazdaság termelési ágai egymástól stabilan elkülönültek, központi állami költségvetési finanszírozások arányai véglegessé váltak és megmerevedtek. Ez az elkülönülés a politikai hatalmat monopolisztikusan gyakorló hatalmi elit felső csoportjait is egymással a befolyásért rivalizáló, költségvetési fejlesztési alapokért versengő lobbikra osztja. Tagolódásuk most is a párt- és állami élet szintjein felülről lefelé kiépülő, működő hierarchikus rendszerben jelenik meg. A politikai hatalmat gyakorló rivális csoportokhoz közvetlenül kapcsolódnak a tőlük függő érdekelt termelőegységek, intézmények vezetői, az ágazati szakszervezetek funkcionáriusai. Az ágazati szerveződések legalján pedig a munkavállalói csoportok szakmánként, termelési egységenként s egyénenként létükben, jövedelmükben, társadalmi pozíciójuk megtartásában függnek a hierarchia összes fölöttük levő egységeitől. Ez az egységes, totális igényű rendszerintegratív modell mára társadalomszervező elvként és működő rendszerként egyaránt teljes válságba jutott, mivel önmagát sem változatlan formában újratermelni, sem megújítani (megreformálni) nem volt képes eddig.

A társadalomintegratív önszerveződés társadalmunkban nem önálló társadalomszerkezeti, társadalomszerveződési modell, hanem a hatvanas évektől a rendszerintegrációs modell réseiben megbújó, megtűrt forma. Válsága több okból fakad. Elsősorban abból, hogy hiányosan, torzultan létező formáció, működése a rendszerintegratív formáknak rendelődik alá. A háztáji „tulajdon", a kisvállalkozás, a vállalati gazdasági munkaközösség nem piacgazdaságban létezik, nincs gazdasági, jogi autonómiája. A termelési, a kulturális, az önkormányzati, a politikai közösségek megcsonkított hálózata ma sem szerveződhet autonóm, a politikai hatalomtól független civiltársadalommá. A társadalomintegratív önszerveződés csonka, tépett, hiányos hálójában a régi kettős társadalom polgári társadalmának kulturális egyesületi mradványai, a tradícionális munkásság és parasztság egykori autonómiájának töredékei és zárványai keveredtek mai eredetű vallási csoportokkal, életformamozgalmakkal. Válságuk oka saját megcsonkított létezésük mellett az a tény, hogy a hivatalos rendszerintegráció válsága is nyomja őket.

Az általános társadalmi válság *megjelenési formái* két csoportba oszthatók. Az első körbe az **erkölcsi értékválság**, vagyis a társadalomlélektani torzulások, az évtizedekkel ko-

rábban elfogadott hamis kompromisszumok mai következményei tartoznak. Az első ilyen hamis kompromisszum a hatalmat gyakorló elit belső megalkuvása volt a hatvanas évek közepén. Eszerint a gazdasági reformot (az „új gazdasági mechanizmust"-t") bármelyik hatalmi ágazat érdekeinek sérelme nélkül kell és lehetséges keresztülvinni. A hatalmi elitek elkülönülő csoportjai e megalkuvás nyomán belső viszonyaikban változatlanul megmaradhattak a kialakult merev hatalmi status quo állapotában – ez mára az elit belső erkölcsi válságához, s külső kormányzóképtelenségéhez vezetett. A második álkonszenzus a társadalom alkuképes véleményformáló csoportjainak, szellemi „érdekképviseleteinek" hibás reagálása volt a felülről indított reformkezdeményezésekre. Elhitték, aztán elhitették mindenkivel, hogy a gazdaságirányítás átalakítása társadalmi garanciák, politikai önszerveződési lehetőségek nélkül is átfogó, radikális reformmá válhat. A magyar értelmiségi csoportok nem kezdeményeztek társadalmi összefogást, szolidaritást a kedvezőtlenebb helyzetű rétegekkel, ezért mára jórészt elvesztettük a társadalom előtti hitelünket, erkölcsi-szellemi befolyásunkat. Az önbecsapó közmegegyezés harmadik formája egész társadalmunkra átterjedt. Beérett az ötvenes-hatvanas évek konszolidációs időszaka semlegesítő, közömbösítő politikájának gyümölcse: belülről is megbomlott a társadalmi összetartás, nem alakult ki egyetértés a hogyan tovább kérdésében. Egy tál lencséért eladtuk a jövőnket és az önbecsülésünket. Mindezek következtében **pillanatnyilag egy magatehetetlen társadalom és egy ellehetetlenülő hatalom néz szembe és mutogat egymásra**... A válság pedig az egyéntől, a *családtól* a közösségekig és a *nemzeti megmaradásunkig* befonja életünket, felfalással fenyegeti a létünket, a jövőnket.

A társadalmi válság megjelenési formáinak második köre véleményem szerint a **demokratizálódás elmaradásának** és a **felemás kispolgárosodási** folyamat mostani **elakadásának** vázolásával jellemezhető.

a) A felülről kezdeményezett és visszavont demokratizálási kísérletek a társadalom által végigvitt valóságos *demokratizálódási* folyamat megelőzését és megakadályozását szolgálták. A hatalom „demokratizálási" szándékainak felemásságát magyarázhatja születésének kedvezőtlen történelmi tapasztalata és a politikai intézményrendszer, valamint a legalapvetőbb ideológiai tabuk változatlan tiszteletben tartása. A formális pártegység szent fikciója védelmében a kommunista párton belüli áramlatok nem szerveződhettek a *platformszabadság* alapján, s „platformpártok" hiányában a párt által irányított állami testületek vagy társadalmi szervezetek sem tagolódhattak nyílt érdek- és véleménycsoportokra. A párton belüli középső áramlat így egyben mindvégig olyan *hatalmi centrum* is maradt, amely minden belső és külső pluralizálódást visszavert. A nyolcvanas évek közepétől ismét a dualizmus és a harmincas évek megmerevedett hatalmi viszonyait idéző helyzet fejlődött ki: a hatalmi centrum radikális személyi változásai jelentenének valódi politikai elmozdulást, ám a személyi változások nem képzelhetők el a politikai irányvonal radikális változtatása nélkül. A kádárizmus (és a névadója) nélküli Kádár-korszak jövője azonban a hatalmi centrum változatlanságától függ, míg a változtatás erősödő társadalmi és hatalmon belüli követelése a mozdulatlanság harminc éve rögzült megszokásával ütközik össze. A társadalom demokratizálódási akaratának mára elsősorban az intézményes, pontosabban intézményhiányos akadályai maradtak meg. A mostani dupla inercia, a párhuzamos hatalmi és társadalmi kivárás kölcsönös tehetetlenségi állapotában az a fél fog behozhatatlan lépéselőnyhöz jutni, amelyik előbb hajlandó életképes demokratikus intézmények működését kezdeményezni. A társadalom demokratikus értelmiségi csoportjai a Fórummal és a Hálózattal nyitottak ugyan, de a hatalom szándékán kívül még az is kétséges, kit és mennyiben képes követni a most ébredező magyar társadalom?

b) Az elmaradt demokratizálódás döntő területe a három évtizedes *társadalompolitikai konzervativizmus.* Ez a konzervativizmus egy változatlan hatalmi politika árnyékában alakult ki, s alapelve észrevehetően azóta sem változott: a társadalmi nyugalom biztosításának feltétele az önszerveződések, spontán érdekérvényesítő közösségek korlátozása. A helybenjárás terepe máig a *gazdaság területi egyenlőtlenségeinek* és fejlődési különbségeinek makacs fenntartása.

Ennek következménye a válságágazatok területi koncentrálódása az északkeleti övezetben, a hosszútávú ingázók rendkívül magas aránya és a vidéki lappangó munkanélküliség folyamatos megmaradása. A hatvanas-hetvenes évek hibás területfejlesztési döntései miatt lepusztultak korábban életképes vidékek, az erőltetetten felfuttatott centrumok pedig megoldhatatlan foglalkoztatási gondokkal küzködnek. Hiányoznak a *helyi társadalmak* elemi működési feltételei: nincs pénz, nincs kulturális és politikai intézményrendszer; vagyis demokratikus helyi hatalom nem létezik és nem is létezhet. A megyerendszer ma sem integrál területi társadalmi érdekeket, társadalomszervező jogosítványait a városi igazgatás sem vehette át, mégis hiányzik a városkörnyéki *demokratikus közigazgatási reform* megvalósításának fölvetése. A munkahelyi, üzemi *termelési önkormányzat* formái szintén kialakulatlanok, funkciójukat a mostani vállalati tanácsok nem képesek átvenni. A *szakszervezet* központi és helyi apparátusai máig a bürokratikus, reformellenes konzervatizmus centrumai, a tagság érdekvédelmének legnagyobb akadályozói.

c) A *felemás kispolgárosodás* fogalmát Szalai Júlia értelmezésében használom magam is; vélem, mindketten Erdei és Bibó eredeti kategóriájának továbbgondolásával értelmezünk mai jelenségeket. A polgárosodás felemásságának oka a rendszerintegratív modell társadalmat ellenőrző közvetett formáinak változatlan, töretlen fennmaradása. Ugyanakkor ezek a hatalmi, politikai eszközök – bár biztosították a magyar társadalom polgárosodásának visszafogását és eltorzítását – a folyamat teljes megakadását nem idézték elő. A paraszti polgárosodás és a városi középosztályba emelkedés gazdasági, tulajdoni alapjai nem léteznek, helyette az állami hiánygazdaság réseibe ékelődve lehet valaki „független" egzisztencia; vagyis a polgárosodás azért szorul a perifériális tulajdoni formákba és termelési ágakba, mert a hivatalos gazdaság nem a tulajdonszabadság és a piaci törvények alapján működik.

A magyar felemás kispolgárosodás egyoldalúan *fogyasztói jellegű,* mert a felhalmozott termelési érték nem válhat tőkévé a termelésben, csak a presztízsjavakra (és vesztegetésre) lehet elkölteni. A polgárosodást ma senki sem a megszokott élethelyzetében éli meg, mert a magyar társadalomnak *nem lehetnek polgárosodott közösségei.* Ez a polgárosodás egyáltalán *nem terjed ki a* magyar társadalom legszélesebb *alsó rétegeire,* ott most is a mesterségesen fenntartott bérmunkáslét és bérmunkástudat a jellemző mentalitás. Az alsó társadalmi rétegek tőke, alkalom és szakképzettség híján saját erejükből képtelenek belátható időn belül polgárosodni, önálló egzisztenciára, tulajdonra s autonóm érdekvédelemre szert tenni. Megsegítésük, felemelésük ezért szociálpolitikai reformot, területfejlesztési reformot, érdekvédelmi reformot, és társadalmi szolidaritást igényel.

d) A magyar polgárosodás és demokratizálódás legkiterjedtebb területe ma is a kulturális, szellemi élet, fő képviselői az értelmiség demokratikus elitcsoportjainak progresszív szellemi irányzatai. Ez a probléma azonban már a 2. kérdés tárgyalásához tartozik.

2. Reformkoncepciókat, a válság meghaladását szolgáló reformcsomagterveket mindeddig csak a haladó értelmiségi csoportok alkottak. A *hivatalosság* eddig nyilvánosságra került *kibontakozási javaslata* nem radikális reformjavaslatként, hanem *elodázási kísérletként értékelhető.* Átfogó igényű demokratikus reformkoncepciónak a „Fordulat és

reform"-ot, a „Reform és demokráciá"-t, valamint a „Társadalmi szerződés"-t tartom. A felsoroltak közül az előbbi kettő a magyar értelmiségi progresszió *demokratikus szocialista* tradícióhoz kapcsolódó csoportjai egy részének elgondolásait fejezi ki, míg az utóbbi a *szociálliberális* értékorientáció legmarkánsabb arculatú képviselőinek átmeneti javaslata. A szellemi progresszió népi-nemzeti áramlatának aktuális megújulási programja jelen pillanatban még nem állt össze, nem került nyilvánosságra, ez a programnélküliség azonban korántsem jelent programtalanságot.

a) A megjelent elemzések egyetértenek a válság általános, mélyreható jellegének megállapításában, s közel állnak egymáshoz a javasolt demokratikus megoldási módok felvázolásában is. Közös jellemzőjük az is, hogy általános demokratizálási igényeikkel a *politizáló értelmiségi csoportokat* és a *hatalmi apparátusok reformer hajlandóságú kisebbségeit mozgatták meg.* Eddigi elterjedtségük nagyjából hasonlónak tűnik, társadalmi cselekvést befolyásoló erejük ma még viszonylag szerény. A radikális reformprogramokat belső koherenciájuk, illetve a válság alapproblémáira adott válaszaik alapján célszerű értékelni. Egyik javaslat sem részletezi kellőképpen a *tulajdon radikális megreformálását,* csak futólagosan érinti a tulajdonviszonyokat. Milyen legyen a megreformált tulajdoni formák kölcsönös viszonya, legyen-e hierarchiájuk? Ma már kevésnek látszik a piacgazdaság melletti általában vett voksolás, a tulajdoni formák működtetésének konkrétizálására lenne szükség. Különösen fontossá vált mára a megmaradó állami nagyüzemi tulajdonforma és a piackonform tulajdonformák együttműködésének elvi tisztázása. Szimpatikusnak tartom a „Fordulat és reform"-nak a tulajdonformák hierarchiáját elvileg elvető álláspontját.

b) Milyen legyen a válságból kivezető demokratikus *társadalmi fejlődés* iránya és célja? Mindegyik álláspont szerint a hatalomtól független civiltársadalom valamilyen formájának megteremtése szükséges. A FR a felemás kispolgárosodást alapjában pozitív folyamatnak tartja, míg a TSZ a demokratikus polgárosodás jövőbeli kibontakozási feltételeinek biztosítását hangsúlyozza. A RD – indokolatlanul – nem tárgyalja a polgárosodási folyamatot; netán a „szocialista civiltársadalom" nem a polgárosodás eredményeként fog majd kiépülni? Egyik javaslat sem tartja alapvető jelentőségűnek a területi autonómiák, a regionális önkormányzatok kiépítését, nem is hangsúlyozza az ezekhez nélkülözhetetlen *radikális közigazgatási, önkormányzati reform* szükségességét. Én ebben a fundamentális kérdésben (is) 1848, 1918, 1945 és 1956 társadalmi mozgalmaival és Bibó Istvánnal tartok. Ennek megfelelően az *autonóm önkormányzati tulajdonformák* (szövetkezetek, társulások) kiemelt kezelését érzem szükségesnek. Mindegyik javaslat rendkívül meggyőzően foglal állást a *társadalmi nyilvánosság,* a véleménynyilvánítás szabadsága mellett.

c) *A politikai intézményrendszer* radikális reformját mindhárom javaslat kompromisszumos formában véli megvalósíthatónak, de a TSZ ezt elsősorban a független társadalmi csoportok kezdeményezéseitől, a RD pedig a hatalomban részes és a társadalmi reformerek összefogásától, a mindenre egyidejűleg kiterjedő extenzív „reformexkalációtól" várja. Szabó Miklós a lap előző számában kifejtett pluralizmus-felfogásával alapvetően egyet tudok érteni, azt értelmes és reális kompromisszumnak vélem. Ugyanakkor nem értem a RD álláspontját: a pártelvű pluralizmus és az erős önkormányzó autonómiák egyidejű hiányában mi adja a demokratikus politikai intézményrendszer kiegyensúlyozott, tartós működésének biztosítékát? Talán a burkoltan, szemérmesen javasolt köztársasági elnöki rendszer erre önmagában garanciát nyújthatna?

A reformelképzelések pillanatnyi realizálódási esélyeit egyaránt reménytelennek látom. Sokkal bizakodóbban nézem perspektívikus megvalósulásukat, mert társadalmi mozgalmak, autonóm önszerveződések gyors és nagyszámú megjelenésére számítok, ez pedig végül radikális reformokat eredményezhet.

3. A válság megoldására én is megkockáztatnék néhány általános reformjavaslatot, bár ezek hangsúlyozottan nem saját találmányok, hanem a népi-nemzeti mozgalom bibói tradíciójának továbbgondolásából származnak.

a) A válság egyidejűleg társadalmi és nemzeti jellegű, felszámolása pedig a *demokrácia és a szocializmus értékei* gyakorlati szembekerülésének feloldásával képzelhető el. Az ellentét feloldásának kulcsmozzanata a mai átmeneti, kettős integrációjú társadalom „egységesítése" a társadalmi integrációs formák szabad fejlődése alapján. Ezt a munkát csak maga a társadalom végezheti el. A magyar demokrácia – ha tetszik, a magyar demokratikus szocializmus – történelmi, társadalmi tradícióink következtében a területi, a lakóhelyi, a munkahelyi és a kulturális *autonómiák, önkormányzatok* hálózatára épülhet. Az önkormányzatok Magyarországából születhet meg az *új, önkormányzó Magyarország.*

b) Az autonóm Magyarország ideálja feltételezi *visszatérésünket az európai értékrendhez* és kapcsolatrendszerhez. Ehhez újra kell értékelnünk viszonyunkat Európa egészéhez: a nyugati demokráciákhoz, a középeurópai demokratikus integráció jövőjéhez, és természetesen át kell gondolnunk a változó Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatunk jellegét is. Európa helsinki szellemben kezd változni, mi pedig kizárólag ehhez a folyamathoz alkalmazkodva oldhatjuk meg gazdasági válságunkat, de a határainkon túli magyarság létproblémáit is.

c) A politikai demokrácia alapját ebben a felfogásban a *parlamentális* és *az önkormányzati demokrácia* összehangolása biztosíthatja. A parlament reformját a területi önkormányzatok nemzeti bizottságaiból alakított országos önkormányzati testület életrehívásával kell kiegészíteni. Legalább ennyire fontos a végrehajtó hatalom, a kormány által irányított szakigazgatási tevékenység különválasztása a területi önkormányzatok szervezete közhatalmi, népképviseleti politizálástól. Mindennek megvalósítása az ismert reformjavaslatokon túlmenően első lépésként *önkormányzati, közigazgatási reformot* igényel. Negyven éve ismert, azóta megvalósítatlan, de máig aktuális Bibó és Erdei közigazgatási reformjavaslata a demokratikus, szolgáló közigazgatásról s a városkörnyéki népi önkormányzat kialakításáról. A pártelvű pluralizmus valamilyen sajátos, életképes formája véleményem szerint az önkormányzó társadalom talajából nőhet ki Magyarországon.

d) A szocialista piacgazdasággá alakulás kulcskérdése a *tulajdonformák szabadsága és egyenrangúsága.* Ez nálunk gyakorlatilag az állami tulajdon korlátozatlanságának megszűntetését, és az önkormányzati, vállalkozói, szövetkezeti tulajdonforma fejlődési útjának szabaddá tételét jelenti. Ez lehet a tragikusan megszakított magyar polgárosodás folytatódásának gazdasági alapja. Bármilyen reménytelen mai gazdasági helyzetünk, nem érdemes a társadalom elé defenzív gazdasági stratégiával kiállni, perspektívát pedig csak a kollektívák szabad kezdeményezései adhatnak.

e) A szociálpolitika reformját alapvetően a társadalmi, termelői autonómiák garantálhatják. A reform kiindulási pontjait, alapelveit megítélésem szerint Szalai Júlia javaslata (Társadalmi válság és reformalternatívák) kielégítően körvonalazza.

f) A kultúra és a nyilvánosság reformjának jól kidolgozott koncepcióihoz egyetlen kiegészítést fűzhetek: a helyi társadalmak élet- és működőképességének a helyi pénzeszközök biztosításával egyenrangú feltétele a *vidéki Magyarország kulturális szabadsága:* a helyi iskolák, a körök, a klubok, az egyesületek prosperálása. Mert ezek az alapintézmények az autonómia bölcsői, a demokrácia melegágyai.

Valódi nemzeti közmegegyezés nem az eltérő reformprogramok összemosásával, hanem a *különböző koncepciók „versenyeztetésével", a társadalmi nyilvánosság ítélete elé bocsátásával teremthető.* A társadalmi döntések úgyis praktikus kompromisszumot fognak teremteni: szelektálják és összehangolják elgondolásainkat. A folyamat sorrendjét

nem szabad megváltoztatnunk, egyetlen lépését sem érdemes „megtakarítanunk". Vagyis **független társadalmi mozgalmak akaratából születhet új Magyarország.** Én személy szerint elsősorban a Magyar Demokrata Fórummal tartok, mivel megítélésem szerint az MDF képviseleti szellemiségében leginkább a bibói tradíciót és a demokratikus megújulás *népi-nemzeti alternatíváját:* társadalmunk szabad polgárosodása, a tulajdonformák egyenrangúságán alapuló piacgazdaság, a parlamenti és az önkormányzati demokrácia összhangja, az autonóm kultúra öntörvényű fejlődése, a társadalom szociális gondoskodása, a nemzeti összefogás és a Duna-völgyi népek együttműködése jelenti ma is nagyon sokunknak a magyar demokratikus szocialista fejlődés igazi tartalmát, járható útját.

Szalai Pál (közíró)

1. Nem tartom helyesnek, hogy a jelenlegi magyarországi helyzetet egyértelműen a „válság" szóval jelöljük. *Ma egy olyan értelmiségi pezsgés és közélet van Magyarországon,* melyről a hatvanas, hetvenes években álmodni sem lehetett, és *amely csak az 1910-es, vagy az 1930-as évek reformnemzedékeinek tevékenységével mérhető össze.* Ha mármost ezt egyértelműen szinonímnek tekintjük a „válsággal", akkor annak a „rendpártnak" adunk érveket a szájába, mely nagyon szívesen „tömné be a szánkat". És ez a „rendpárt" – mint történelmünk során már annyiszor – ma alighanem a nemzetiszínű lobogók alatt tudna mozgósítani egy reakciós kispolgárságot és lumpenproletariátust, mely a politizáló értelmiséget általában nem szereti.

Ez azonban nem változtat azon, hogy ez az értelmiségi felpezsdülés és szabadság rövid távon nem segít azokon a százezreken és milliókon, akik a rohamosan romló anyagi körülményeket és a munkanélküliség fenyegetését érezve állapotainkat igenis válságosnak tartják. Nem értek eléggé a közgazdaságtanhoz ahhoz, hogy a válsághelyzet **gazdasági** okait vizsgáljam – úgy hiszem: más hozzászólók itt nálam sokkal mélyebbre tudtak és tudnak nyúlni. Nem kívánok e hiányosságomból erényt faragni, de viszont vallom – Németh Lászlóval és Bibó Istvánnal együtt – hogy a gazdasági válságjelenségek mögött általában *politikai,* emögött pedig *morális* okok állnak. Itt most ezt különösen hangsúlyoznom kell, mert az 1956 utáni magyar köztudat jellemzője éppen egy fajta túlzottan gazdaságközpontú szemlélet volt, mely részben a vulgáris marxizmus ökonomizmusából, részben az 1956 utáni „tabula rasa" helyzetből alakult ki.

A jelenlegi válság – mert van – kétségtelenül **az 1947-ben kialakított és 1957-ben restaurált bürokratikus állam-szocializmus második válsága.** Az első 1953–59 között zajlott le. Ez a sztálinizmus válsága volt: a bürokratikus állam-szocializmus pszeudodinamikus típusának válsága, mely mind több borzalmas tett elkövetését és az élet mind nagyobb fokú totalizálását tartotta szükségesnek ahhoz, hogy egy körvonalazatlan „kommunizmus"-hoz közelebb jussunk. A posztsztálinizmus ezt a negatív „dinamizmust" feladta, az élet totalizáltságát csökkentette, ugyanakkor statikussá és apolitikussá tette a magyarországi viszonyokat, a „kommunizmus" jövőképét pedig feladta (lásd erről Szabó Miklós hozzászólását a „Századvég" 4–5. számában). Az előbbi *antihumanisztikus* viszonyokat teremtett hazánkban, az utóbbi *ahumanisztikusokat.*

A probléma azonban a következő: az ún. kádárizmus nem pusztán a bolsevizmus egy ideológiátlan állapotát képviseli, hanem a magyar történelemben immár nem először kialakuló „társadalom-megmerevedési" állapotok egyikét. Ha ebből az állapotból ki akarunk jutni, nem lehet egyszerűen Jaltáról beszélni, a *saját rossz tradícióinkat* is számba

kell vennünk. Annál is inkább, mert előttünk vannak a riasztó albán és román példák: a Szovjetuniótól való eltávolodás *nem javította,* hanem *rontotta* ezeknek az országoknak társadalmi állapotát. Nem akarom a Gorbacsov-kísérlet eredményeit és perspektíváit túlbecsülni, de azokat a hazai okoskodásokat, melyek szerint „ezen mi már régen túl vagyunk", veszélyeseknek tartom. Igen: túl vagyunk a szó *gyakorlati* értelmében, én azonban – talán ideológusi hajlamaimból következik ez – nem becsülném le az *elméleti* problémát sem.

A Szovjetunió-beli „sztálintalanítás" és a hazai „rákosítlanítás" között vannak bizonyos különbségek, melyek előtt nem hunyhatjuk le a szemünket. A rossz, amit elvet, ugyanaz, ámde... Ki kell indulnunk abból, hogy van egy európai értékrend, melyet bizonyos heteronóm értékek megkérdőjelezhetősége, a társadalmi és ideológiai pluralizmus igenlése, a hierarchikus kapcsolatok leépítése, az „emberi méltóság forradalma" jellemez. Igen nagy ellentmondásokkal ugyan, de ez a folyamat Oroszországban megindult 1905 januárjában, és 1921 márciusáig, a kronstadti felkelés leveréséig éreztette hatását. 1917-ig – katonai típusú megszervezettsége ellenére – a bolsevik párt is ennek az európaizálásnak hordozója volt. Fő hordozója azonban a szociálforradalmár párt volt. Paradox, hogy egy olyan pártra mondhatjuk ezt el, mely az agrárius típusú orosz elmaradottságot próbálta „jó irányban átfordítani". De: az emberi méltóság forradalmának általában a parasztság forradalmával kell kezdődnie; egy olyan forradalommal, mely megszünteti a természetközeli ember *alávetettségét,* és lehetőséget teremt az emberi viszonylatok *humanizálását* biztosító „modernizációra".

Magyarországon sok mindent meg lehet tagadni, ami 1947 óta történt, de mit állítsunk a helyére? Itt komoly méretű forradalmi parasztpárt nem volt. Csak forradalmi *pillanatokra* tudunk támaszkodni: 1918-ra, 1937-re, 1945-re, 1956-ra. A „régi" Magyarország 1941-ig lehetett liberálisabb az 1947 utáninál, de alapjában véve az emberi alávetettséget nem csak *megvalósító,* de *elfogadó* társadalom is volt. Ez a Magyarország 1941 áprilisában végérvényesen kiszakadt Európából, asszisztált a modern kor egyik legnagyobb tömeggyilkosságához. Üres beszéd azt mondani, hogy 1945-ben „kiszakították Magyarországot Európából". 1711–1945 között Magyarország Európával a *német* kultúrán át érintkezett, ez a kultúra pedig 1871-től fokozatosan *kereszténytelenné* vált. Tetszik-nem tetszik: *azt* a Magyarországot *kívülről* kellett összedönteni. Bizonyára nem a sztálini Szovjetuniótól kellett volna a „külső lökésnek" jönnie, de *valahonnan* jönnie kellett. (Innen származik az a – látszólag – paradox helyzet, hogy Sztálin Rettegett Iványt kívánta az orosz történelmi gondolkodás középpontjába állítani, Révai viszont Kossuthot.)

A Kádár-rezsim nagy baja az, hogy az „úri" Magyarország alávetettségi formáit és kulturálatlan sztereotípiáit újratermelte. Ma, a rezsim ideológiai szétbomlása után ez eléggé világosan látszik. Itt ma – úgy ahogy – lehet vitatkozni a *párt* vezető szerepéről, de szinte nem lehet vitatkozni a katolikus hierarchia nyomasztóvá vált társadalmi túlsúlyáról és a bankok egyre pökhendibb munkásellenes politikájáról. Mi több: ha az ember ki meri nyitni az ilyen kérdésekről a száját, ezek az állami-partneri rangra emelt hatalmasságok rögtön „rákosistának" és a jó Isten tudja miféle vörös rémnek fogják nevezni. Ha *szimbólumokban* akarom a dolgot kifejezni: a hivatalos Magyarország 1996-ra a millénium 100. évfordulójára készül, de enyhén szólva nem készül Nagy Imre 100. születésnapjának megünneplésére. Ilyen értelemben *elkerülhetetlenül fontos, hogy humanizmus, demokratikus patriotizmus, republikanizmus, szocializmus értékeit újra megfogalmazzuk* az ezeket az értékeket egy kvázi-totalitariánus álláspontról támadó csoportokkal szemben. Nem vagyok hajlandó tehát Magyarország problémáját „a hatalom" és „az ellenzék" terminusaiban megfogalmazni. Az ellenzéki pozíciót amúgysem érzem termékenynek, mert oda-

vezet, hogy mindent „egybelapátolunk", ami „a kommunistáknak" – állítólag – kellemetlen: Szűz Máriától a „punk-rockig" és Milton Friedmanig. Hanem kénytelen vagyok a jelenlegi ellentéteket tekintélyelvű-totalitariánus *reakció* és republikánus-szocialista *progresszió* ellentéteként megfogalmazni.

Erre azt lehet mondani, hogy *ez* is monolitikus szemlélet, és a „balközép" diktatúráját készítem elő. Nem. Én kívánom, hogy Magyarországon legyen egy erős kereszténydemokrata párt, de nem kívánom, hogy ki lehessen taszítani a nemzetből azt, aki a „Szent Korona" előtt nem esik öt percenként hasra. Én kívánom, hogy legyen egy erős nemzeti demokrata pártunk, de igenis ellenzem, hogy legyen olyan nemzeti totalitariánus pártunk, mely a Caucescu diktatúrát akarja piros-fehér-zöld-be „átírni". Én kívánom, hogy legyen egy erős liberális demorata pártunk, de nem kívánom, hogy olyan „liberális" pártunk legyen, mely *be akarja tiltani* a munkás önigazgatást. És persze kívánom, hogy kommunista párt is legyen, de olyan, mely *nem* a leninizmust írja a zászlajára.

(Még valamit: ha valamely csoport vagy párt bizonyos Trianonban elcsatolt területek Magyarországhoz való visszacsatolását kívánja: mondja ezt ki becsületesen, és ne korlátozza magát a magyar kisebbségek jogvédelmének problémakörére. Mert ez csak kisszerű taktikázáshoz és hazudozáshoz, vagy tehetetlen toporzékoláshoz vezethet.)

A másik ellenvetés az lehet, hogy mindez elvont, elméleti okoskodás. De nézzük meg a dolgot, mondjuk, azoknak a bányászoknak szemével, akiket most Lenin és Milton Friedman elveinek „egyesítése" jegyében kívánnak az utcára dobálni olyan hibákért, melyeket nem ők követtek el. Nézzük a dolgot azoknak a bázisközösségi tagoknak szemével, akiknek egyszerre gyűlik meg a bajuk a „vörös trónnal" és az „oltárral". 1920 óta Magyarországon az intolerancia és a másvéleményűek leterrorizálása az „államvallás". Ha Európába be kívánunk lépni, mindenek előtt *ezt* kell felrúgni, mert ennek a szellemnek eluralkodása nem vezethet máshoz, mint polgárháborúhoz vagy új diktatúrához (mint ahogy a diktatúra nem is egyéb, mint a polgárháború állandósítása).

2. Mindhárom reformprogramot *fontosnak* tartom. A „Fordulat és reform" című program erősen gazdaságközpontú, így nem érzem magam eléggé hivatottnak annak bírálatára. Bihari Mihály tanulmányában a párt belső demokratizálásának programját, a „Társadalmi Szerződés"-ben a párt helyzete jogi körülírásának tervét érzem a legfontosabbnak.

3. Egy reformprogramnak – megítélésem szerint – *egyszerre* kell *reálisnak és humánusnak* lennie. A realitásérzék első követelményének tartom, hogy **a magyar–szovjet viszony kérdéskörét ne bolygassuk.** A Szovjetuniótól egy kérnivalónk van: ne akarja újra belső problémáinkat katonai beavatkozással megoldani, elégedjen meg azzal, hogy Magyarország a Szovjetunió katonai támasza maradjon. Ezért ragaszkodni kell ahhoz, hogy a külügyi és a hadügyi tárcát továbbra is az MSZMP vezetősége jelölje ki és annak legyen felelős. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Magyarországnak ne legyen aktív külpolitikája. Sőt: ennek irányát is meg tudnám határozni egy keleteurópai államszövetség létrehozására irányuló törekvésben. Ehhez azonban elkerülhetetlenül szükség van legalábbis Csehszlovákia és Románia belső demokratizálására. Úgy hiszem ma is megáll Németh László álláspontja: „A legjobb külpolitika a belpolitika".

Az *összes többi területeket* – igazságügy, gazdaság, kultúra – azonban *a társadalom ellenőrzése alá kellene helyezni.* Én nem vagyok különösebben elragadtatva a magyar társadalomtól, mely 20–25 év tökéletes hasoncsúszás után most – ahogy már utoltam rá – olyan elvadult indulatokat produkál, melyek ismét nagyon könnyen átvezethetnek valamiféle diktatúrába. Fájdalom, itt is csak két lehetőség nyílik meg előttünk: vagy a régi elnyomást kell helyreállítani és fokozni, vagy a társadalom valamiféle artikulációját elfo-

gadni. Azt azonban ma az MSZMP felvilágosult tagjai is látják, hogy az elnyomás fokozása nem hozhat tartósan kedvező eredményt a párt számára sem. Azt hiszem: ismét csak „látszólag" állunk itt szemben gazdasági problémával. Az elnyomás helyreállításának és erősítésének ma nincs – divatos kifejezéssel élve – „ideológiai legitimációja" (hacsak a puszta „rendteremtés" nem, mely azonban távolról sem volna marxista, hanem hagyományos konzervatív-reakciós jelszó).

A társadalom artikulációját **végső soron** *és* **elsősorban** *pártok formájában* tudom elképzelni. Úgy hiszem: a magyar társadalom – legalábbis az értelmiségi társadalom – megérett arra, hogy *pártok* alakuljanak ki benne. Jelenleg számos *egyesület* alakult meg – nagyon jól van ez így. De ezen egyesületek némelyike alig leplezetten *pártjellegű.* Nem helyes – megítélésem szerint – ha egy pártjellegű egyesülés egy bizonyos személy emlékének ápolására alakult *egyesületté* kénytelen maszkírozni magát. Mert végülis: úgyse foglalkozhat kizárólag egyetlen személy hagyatékának feltárásával.

Azonban: legyenek-e valamiféle korlátai a megalakuló pártok ideológiai arculatának? 1956-ban Németh László és Bibó István, nyomukban pedig a munkás-, paraszt- és értelmiségi tanácsok olyan kerettörvényt javasoltak, melyek csupán a *demokratikus* és *szocialista* pártok megalakulására adtak volna lehetőséget. Én az ő elképzeléseiket egészen más értelemben tartom ma relevánsnak. Mint már jeleztem: új *diktatúrás* pártok megalakulását nem kellene megengedni egy, a demokratikus játékszabályok elsajátítása szempontjából fejletlen országban. A *szocialista* értékeket Németh és Bibó még bizonyos tulajdonhatárokhoz kötötték. Ez a gondolkodásmód persze szörnyűségesen kell hogy hasson azokra, akik ma nálunk a vállalkozásnak és Milton Friedmannak emelnek oltárt. Én sem ragaszkodom hozzá, csakhogy egészen más meggondolás alapján. A tulajdonhatár középpontba állítása a szocializmus mechanikus korszakának gondolkodásmója volt. A szocializmus az én számomra a munkásság részvételét jelenti a gyárak vezetésében, szélső esetben a munkásság *önigazgatását.* Mármost: olyan pártokat, melyek a termelési önigazgatást *be akarják tiltani,* nem szabad engedélyezni, csakúgy nem, mint olyan pártokat, melyek a *helyi* önigazgatást akarják betiltani: ezek a pártok ugyanis *antidemokratikusak.* A demokrácia nem köteles antidemokratikus pártokat engedélyezni. Kerettörvényre van szükség, mely minden gyárban *előírja* üzemi tanácsok megválasztását (úgy, mint Hollandiában, Norvégiában, Izraelben); és az üzemek dolgozzák ki saját alkotmányukat, mely az üzemi tanács jogkörét körülírja.

A magyarországi demokratikus reform középponti kérdéséhez érkeztünk el: a *munkástanácsok* intézményesítésének kérdéséhez. A „reformközgazdászok" többsége a fejemhez fogja vágni, hogy ez a termelési rendszer nem olyan hatékony, mint a kapitalista. Sajnálom! Nekem fontosabb a termelés hatékonyságánál az, hogy a magyar munkások igazgatóikat leválthassák. (Bibó nevét ma sokan idézik, de a szellemét nem.)

A pártok működésének középponti kérdése a Magyar Szocialista Munkáspárt szerepe és belső felépítése. A párt ne maradjon diktatúrás párt: *szakítson a lenini elvekkel, váljon belsőleg demokratikus felépítésű párttá,* vonuljon ki a gazdaság és az igazságügy vezető pozícióiból (legyünk őszinték: a kultúra vezető pozícióiból többé-kevésbé már kivonult). Ha Pozsgay szerint a párt szerepe a jövőben az lesz, hogy „a szocialista értékek hordozója" legyen, akkor én drukkolok neki, annál is inkább, mert ma ez a párt *nem* a szocialista értékek hordozója. Legfeljebb azt szögezem le, hogy működnie kell más, szintén szocialista értékeket hordozó, de nem feltétlenül marxista indíttatású és a szocialista értékeken belül *különböző* értékeket kihangsúlyozó pártoknak is. Új választásokra van szükség, melyen a jelöltek már különböző programokkal indulhatnak, de nem szükséges, hogy minden jelölt valamely *párt* álláspontját fejezze ki, hanem helyi és szakmai szempontokat is

előtérbe helyezhetnek. Így kialakulhatna a pártelvű és nem pártelvű demokrácia valamiféle kombinációja.

Mi most a közvetlen feladat? Össze kellene hívni a Hazafias Népfront és a Magyar Demokrata Fórum közös tanácskozását és munkabizottságokat kellene kiküldeni a következő problémák haladéktalan megvizsgálására:

a) új alkotmány kidolgozása;

b) a B.T.K. alapvető reformja az 1946. I. tc. figyelembevételével;

c) új sajtótörvény kidolgozása;

d) nagyszabású szociálpolitikai program kidolgozása;

e) az 1957–61 évi perek revíziója, mert ezekkel a botrányokkal nem lehet tovább együttélni;

f) az egyre jobban elmérgesedő cigánykérdés megvitatása a cigányság választott képviselőinek bevonásával.

A magyar társadalomnak is van egy ajánlani valóm. Ha *civil társadalommá* akarunk válni, váljunk mindenek előtt *civilizált* társadalommá. Tanuljuk meg az ember méltóságát valamiképpen megbecsülni, mert az emberi érintkezés formái Magyarországon tűrhetetlenekké váltak. Félreértések elkerülése végett: nem akarok e cél elérésére új titkosrendőrséget szervezni, ám kérem haladó elvbarátaimat: kezdjenek ezen a téren jó példával elöljárni (nem állítom, hogy ez nekem sikerült).

Fel lehet vetni, hogy – eltekintve a munkásönigazgatás kérdésétől – nem foglaltam állást a főbb gazdasági kérdésekben, melyek most Magyarországon a legégetőbbnek tűnnek. Leszögeztem, hogy Magyarország 1956 utáni alapvető baja az élet *túlökonomizáltsága* volt. Nagy Imre 1954 októberi figyelmeztetését, mely szerint „a politikát nem szabad alávetni a gazdaságpolitikának", az új pártvezetés éppoly kevéssé vette komolyan, mint a régi, bár most nem a „vas és acél országának" hadigazdasági modelljét irányozta elő, hanem valamiféle szűkös, de egyenlőtlen „fogyasztói társadalmat". Ez a túlökonomizált pszeudoracionalitás azután különböző irracionális reakciókat termelt ki az „újbaltól" az „újjobbig". Azonban: a túlökonomizáltság ellenében is elsősorban szélesebb perspektívájú közgazdászok és szociológusok tudnak megfelelő programokat kidolgozni, én pedig – mint már jeleztem – nem tartom erre magamat alkalmasnak. Hiszem, hogy bármely társadalomnak árt *egyfajta* gazdasági modell áterőszakolása: a piaci modell, a minél demokratikusabb társadalmi befolyásolás és az „indikatív" tervezés valamiféle kombinációjára van szükség. Fétisek és ellentmondást tűrni nem kívánó asztalcsapkodások célra nem vezetnek. Hadd zárjam szavaimat Csécsy Imre „Világos pillanat"-ának egy idevágó dialógus-részletével:

„– Hát mondd meg, hogyan csinálnád te? ... Miért nem állsz ki a fórumra és fejted ki végre, milyen legyen a helyes társadalmi és gazdasági rend?

– Azért, mert nem tudom, Péter. Azt hiszem senki sem tudja még, kivéve akik mindent tudnak. Ha megengeded, nem soroznám magam e legellenszenvesebb hülyék közé."

Gombár Csaba[x] (politológus)

Engem most nem érdekel a „Századvég" körkérdése. A legkevésbé sem kívánom magam nevetségessé tenni, hogy innen Ohioból üzenjem meg, hogy mi a teendő a magyar reform ügyében. De mi több, ha otthon lennék, akkor se kívánnék válságmegoldási programokat gyártani. Kénytelen vagyok ismételten leszögezni, hogy a programok összeeszkábálása a politikusok föladata, s én pedig, ha úri kedvem úgy tartja, akkor választok ezek közül, igennel, vagy nemmel szavazok, avagy tartózkodom. Nem vagyok hajlandó a politikusok munkáját átvállalni. Őket ezért fizetjük. Ha nem képesek alternatív programokkal előállni a politikai élet jelesei, akkor szedjék a sátorfájukat és menjenek Isten hírével. Adják a helyüket azoknak, akik képesek a politikai törekvések világos megfogalmazására, szervezésére és irányítására. – De ez nem a társadalomtudomány föladata. Ne csináljunk bohócot magunkból, mégha ez hősies pózokkal jár is együtt, mert ez se a politikának, se a tudományos munkának nem használ. (Itt most nem beszélek a tanácsadói szerepről, mert *itt* nem arról van szó.) A társadalomtudományok – főként a 70-es évek során – valóban sokat átvettek az irodalom hagyományos, történelmi szerepéből, s figyelemre méltó közéleti jelentőségre tettek szert. De hiba lenne újra besétálni abba a történelmi, s Európa keleti felén minduntalan kínálkozó csapdába, amibe a magyar irodalom már egyszer Muszáj Herkulesként belekerült (amiből persze csak a muszáj volt mindig az igaz – Herkulesek alig akadtak). A társadalomtudományoknak lehetőleg mindent meg kell tenniök tudományos, kritikai pozíciójuk kialakítása végett, ami magától értetődően együtt jár a politikusok politikai szerepre való kényszerítésével is. Ennek során azonban nem kell vállalni az udvari bolond szerepét – vagy mondjam így: lehetőleg nem kell vállalni – én nem akarom vállalni.

Szabó Dezső egykoron föltette a szónoki kérdést – bizonyára emlékszel rá – „Lehet-e egy péklegény kálvinista?" Ezzel jelezte, hogy milyen abszurd is az, ha azt kérdezzük: foglalkozhat-e egy író politikával? – Hát, persze hogy foglalkozhat. Mindenki foglalkozhasson vele, aki akar. Mindeki írhasson reformprogramot, akinek ereiben egy csöppnyi politikusi vér csörgedez. De engedtedsék meg az is, hogy a péklegény kenyeret süthessen. Hiszen hova-tova oda jutottunk, hogy a társadalomtudományokban szereplők egy csoportjára többoldalú morális kényszer irányul, hogy politikusi szerepet töltsön be. Ők mondják meg! Ők mondják ki! Ők szervezzék meg! – s már ránk is csapódott a csapda. Eközben mi az artikulálatlan, általunk vélelmezett társadalmi megbízatás lázában égünk, s néhány tucat közgazda és filosz politikai alternatívának hiszi magát a Váci utcában jártában. Holott nem az, mert nem lehet az! – Mindezért, nem az elméleti alternatívákat kellene tisztességesen kialakítani inkább? Nem a politikai alternatívákat egyedül kézben tartó politikusoktól kellene a lehető leghatározottabban, pozicionálisan – megosztva a munkát, hogy többre jussunk – elhatárolódni? – Ha ugyanis politikai koturnusz miatt magasodunk ki a közérdeklődés terén, akkor a politikai játékszabályok miatt, a természetes kompromisszumok következtében, elméleti alternatíváink éle csorbul, s – vélem én – nem jutunk előbbre. A magyar irodalom közvélekedéssé változtatott „nagysága" is abból fakadt mindig, hogy az egyébként betölthetetlen politikai szerepek miatt a közérdeklődés közepén forgott, s emiatt a Weltliterature (van egyáltalán ilyen?) közepébe is képzelte magát – pedig soha nem volt ott, csak divatokat követett.

---

[x] Gombár Csaba az Egyesült Államokban kapta meg szerkesztőségünk kérdéseit, az ezekkel, illetve az egész üggyel kapcsolatos álláspontját egy Lengyel Lászlónak írott levelében fejtette ki, amelynek közléséhez mindkét fél hozzájárult.

Persze aki akar politizáljon, politizálhasson, legyen képviselő, vagy alakítson pártot, mégha jelenleg agrárszociológusként, vagy filmesztétaként keresi is a kenyerét. Hát persze! – De ne akarj te bennem lelkiismeretfurdalást kelteni azért, mert engem most jobban érdekel – mondjuk – az obstrukció és a klotür intézménytörténetének washingtoni kacskaringós pályája, mint a magyar reform megoldatlanságaira adandó politikai válasz megfogalmazása. A fent jelzett vidravas-helyzet miatt nem vagyok hajlandó se hazafiatlannak, se hálátlannak tartani magam. Egyébként – jut eszembe – melyik kiadónak adtad le a 20. századi magyar közgazdaság történetéről írott monográfiádat? Csak nem azt akarod mondani, hogy még nem értél rá befejezni? Csak nem az derült ki a kutatásaidból, hogy a kritikai analízisek és szintézisek helyett inkább politizálni kell a közgazdászoknak? Ha igen, akkor légy szíves azonnal tudasd velem.

Szóval az a véleményem, hogy nagyon helyes, ha a „Századvég" szerkesztősége a hivatásos politikusok, parlamenti képviselők (akik hiba, hogy még nem hivatásosok) mellett néhány társadalomkutatót is megkérdez a válság okairól és a kibontakozás kívánatos miként jeiről. Ha azonban ezt majdnem kizárólag lebegő értelmiségiektől kérdezi, akkor roszszul vannak megcímezve a kérdések. – Persze, alig pár hete jöttem el otthonról, még egykét dologra emlékszem, s tudom, hogy az a nehezebb, amit én javasolok. Valami olyasmit például, mint kinyomtatni mindazon politikusok nevét is, akik nem válaszolnak, s tovább kérdezni, hogy ugyan miért nem: nincs véleménye? fogalma sincs a helyzetről? nem kívánja, vagy nem tudja nyilvánosan megfogalmazni? s akik pedig válaszolnak, azoknak tessék kérem minősítve kommentálni a válaszait. Engem ugyanis ezek érdekelnének mint olvasót, s mint állampolgárt is. Mert bármennyire tisztelem is Bauer Tamást, vagy Csoóri Sándort, nagyjából úgyis tudom, hogy mi a véleményük a környülállásokról, s nagyon meg lennék lepődve, ha a „Századvég" olvasóközönsége most és ebből a körkérdésből értesülne először a jeles megkérdezettek álláspontjáról. Akkor pedig a századvégre, mivégre!!!???...

VOSZKA ÉVA

REFORMZSÁKUTCA

Az utóbbi években Magyarországon mindenki reformokról beszél. A párt és a kormányzat reformokat ígér, és sokféle intézkedést is tesz, amelyeket mind ezzel a névvel illet. Számos újonnan szerveződő független társadalmi csoport – miközben kritizálja a hatalom által hozott döntéseket – maga is reformokat követel. Az állampolgár pedig mindeközben azt érzi, hogy a *reformretorika* elönti mindennapjait, és a tényleges változások egyre súlyosabb terheket raknak vállaira.

Nyilvánvaló, hogy e reformképek tartalma egymástól eltérő. Ahhoz, hogy ki-ki meghatározhassa viszonyát a reformokhoz, világosan látni kell az *értelmezések különbségeit,* az egyes típusok feltételeit, várható hatásait és korlátait. Csak ezen a bázison lehet válaszolni arra a mind többeket foglalkoztató kérdésre, hogy **megreformálható-e a magyar** (vagy szélesebben véve a kelet-európai) **politikai-gazdasági rendszer.**

Kiindulópontként korlátozzuk a reform fogalmát a hivatalos szóhasználatra, az apparátusok reformnak nevezett intézkedéseire. *„Valódi"* reformok-e ezek vagy nem? E terméketlennek látszó vitát kikerülve nézzük a tényeket, mégpedig szűkebb, de az értékítéletek és perspektívák szempontjából alapvető szempontok szerint: a politikai-hatalmi feltételeket, a kidolgozás és elfogadtatás módját elemezve.

Korlátozott kompromisszum

A magyar reformlépéseket az 1960-as évek közepétől mindmáig az összefonódott, de nem egységes **párt-állami hatalom bizonyos csoportjai** kezdeményezték és hajtották végre. A többé vagy kevésbé átfogó modelleket szűk körben, zárt ajtók mögött dolgozó – a konstrukciókat legfeljebb utólag „társadalmi vitára" bocsátó –, állami alkalmazásban álló **szakértői apparátusok** dolgozták ki.

A reformok bevezetésének ilyen körülmények között *feltétele,* hogy a párt- és állami apparátusban legyen egy *„kemény mag"*, amely az elgondolásokat határozottan képviseli és meg tudja szervezni a többséget, illetve puccsszerű akció esetén legalább utólagos, passzív támogatást tud szerezni. Ehhez vagy arra van szükség, hogy a központi hatalom erős és kifelé egységes legyen – ha csak átmenetileg is – letörve más csoportok ellenállását (mint az 1960-as évek közepén-végén), vagy pedig a reformirányzat képviselőinek meg kell nyerniük a hatalomból részesedő más csoportok egyetértését. Az utóbbi esetben – amelynek bizonyos elemei már két évtizeddel ezelőtt is szerephez jutottak, de sokkal tisztább alakzatban az 1980-as években jelentkeztek – a reformok *előzetes alkuk* során formálódnak. Az egyezkedés közvetlen résztvevői a párt- és állami apparátusok, érdekképviseleti szervezetek, gazdasági lobbik – nyomáscsoportok. A reformlépéseket hatalmi szempontok dominálják. Ebben a közegben csak azok a javaslatok kaphatnak zöld utat, amelyek az alkudozó felek jelentős részének előnyöket, vagy legalábbis relatív pozíciójuk fenntartását ígérik. E kemény korlát átlépésének alapvető módszere olyan reformintézkedések kidolgozása, amelyek egyre több különböző –esetenként egymással szembenálló – szándéknak megfelelhetnek. A látszólag nem kedvezményezett csoportok így abban reménykedhetnek, hogy a változtatás formálissá tehető, vagy azt eredeti tartalmának kiüresítésével, gyakorlati átalakításával saját javukra fordíthatják. (Erre talán a leg-

jobb példa a vállalati tanácsok intézményének bevezetése. Az intézkedés deklaráltan arra irányult, hogy a vállalatok államapparátusi függését lazítsa és a gazdálkodó egységeken belüli viszonyokat a menedzseri gárda hatalmának korlátozásával átalakítsa. Elfogadtatásának alapja az volt, hogy a fenyegetett ágazati tárcák a gazdaságirányítás egész rendszerének változatlan közegében joggal feltételezhették, hogy informális befolyásuk a tulajdonosi jogok megnyirbálása után is fennmarad, a vállalati vezetés pedig a testületek működésének formálissá tételére, manipulálhatóságára számított – és meg is tett mindent ennek érdekében.)

A reformok másik feltétele széles szakértelmiségi rétegek megnyerése, amelyek – szakmai ambícióktól, egzisztenciális vagy karrierszempontoktól hajtva – készek a hatalmi központtal együttműködni, és képesek operacionalizálható javaslatokat tenni a nyíltan vagy hallgatólagosan megszabott politikai és szakmai keretek között. E szakértői csoportok – legalábbis egy részük – nem egyszerűen végrehajtók, hanem javaslataik konkrét kidolgozásával befolyást gyakorolnak az intézkedések tartalmára. Maguk is *részesei a reformalkunak,* de ennek következtében az egyezkedések íratlan szabályaihoz, magatartásmintáihoz alkalmazkodniuk kell. Más résztvevőkhöz hasonlóan megkísérelhetik sajátos törekvéseiket érvényre juttatni, de csak a célok részleges elrejtésével – elhallgatásával. A szakértők között mindig voltak például, akik a hatalmon osztozkodó politikai és gazdasági csoportok éleslátásának hiányában vagy az új konstrukciók kényszerítő logikájában bízva azt remélték, hogy a rendszer kereteit az általuk javasolt megoldások lassan, de mintegy automatikusan, „szerves fejlődés" útján lebontják. E jól-rosszul leplezett hitek azonban csak a konzervatív támadásoknak – a „sanda szándék" feltételezésének – adtak tápot, valóságos áttörésnek nem. (A vállalati tanácsok konstrukciója erre is plasztikus példa, csakúgy, mint újabban a részvénytársasági-vagyonkezelői formák elterjesztése.)

Végül hangsúlyozni kell, hogy a hatalmi szférán kívül rekedő társadalom nem résztvevője, hanem *tárgya* a reformoknak. Még azt sem mondhatjuk, hogy az intézkedések konkrét tartalma általában a társadalomban lappangó igényekre reflektálna. (Ezeket az érdekartikuláció intézményeinek hiányában nehéz is lenne pontosan ismerni.) Az állampolgárok várható reakciói azonban mint valóságos korlátok és hivatkozási alapok beépülnek a felső régiókban folyó alkudozásokba. A hatalom számára ugyanis *legitimációs okokból* fontos, hogy intézkedéseihez utólagos elfogadást, belenyugvást nyerjen. Ennek feltétele, hogy a reformok az állampolgároknak termelői és fogyasztói szerepükben nagyobb szabadságot, illetve életszínvonalnövekedést hozzanak, vagy – minimumként – az erősebb társadalmi csoportoknak gazdasági helyzetük javulását, a többségnek legalább változatlan pozíciót ígérhesenek. (E pozitív hatás egyébként a felső szintű alkudozásokban is fontos érv, megkönnyíti a javaslatok elfogadtatását, hiszen a hatalmon lévők közös érdekére, pozíciójuk stabilizálására apellál.)

Azokat a reformokat, amelyeket a hatalmi szférán belüli, elsősorban politikai-pozicionális kritériumok mentén rendeződő alkufolyamatok jellemeznek, s amelyekben a gazdasági szempontok a hatalmi szempontoknak alárendelve érvényesülhetnek, a társadalom pedig nem résztvevőként, csak külső korlátként szerepel, nevezzük **tradicionális, felülről vezérelt reformnak.** Minden eddig bevezetett reform, beleértve az 1980-as évek intézkedéseit, sőt a jövőre vonatkozó hivatalos tervezeteket is, ebbe a kategóriába sorolható, bármennyire „átfogónak", „radikálisanak" hirdetik is őket.

A tradicionális reform tehát olyan kompromisszum, amelyet a párt- állami apparátus és a hatalomból részesedő erős gazdasági csoportok kötnek egymással, utólag megnyerve a társadalom aktív vagy passzív elfogadását. Jellemzője, hogy nem formálja át alapjaiban a fennálló hatalmi struktúrát, legfeljebb az uralom módját változtatja meg, és az azt

gyakorló csoportok erőviszonyaiban indít meg átrendeződést. A tömegeknek *e keretek között* előnyöket ígérhet, vagy gazdasági pozíciójuk szempontjából legalábbis semleges. A felülről vezérelt reform *bevezetésének feltétele* a hatalmi struktúra alapvonásainak megőrzése, a kompromisszumoknak e szférán belüli megkötése – ami egyben *hatásának korlátja* is.

Lefelé vezető reformspirál

Politikusok és szakértők reformpárti köreiben általános az a feltételezés, hogy a tradicionálás reformok – ha nem is visszaesések nélkül, de hosszabb távon – önmagukat erősítő láncba fűződnek. A bevezetett reformintézmények polgárjogot nyernek, s bár gyakori hogy közvetlenül nem hozzák meg a tőlük várt eredményeket – háttérbe szorulnak, vagy átmenetileg kiüresednek – formális felszámolásukra konszolidált viszonyok között – a legitimáció folyamatosság-igénye, a hatalom mindenkori status quo orientáltsága vagy egyszerűen a tehetetlenségi nyomaték miatt – csak elvétve kerül sor. A működő, illetve hibernált reformintézmények pedig hivatkozási alapot vagy tényleges bázist adnak a továbblépéshez, újabbak bevezetéséhez, egy olyan – mai vezetők közkedvelt kifejezésével élve – „kritikus tömeg" eléréséhez, amely valóban átfogó és hatásos reformot jelent.

Ez a feltételezés azonban, úgy tűnik, nem állja meg a helyét. *A reformciklusok nem felfelé, hanem a nullpont irányába mutató trend mentén rendeződnek spirálba.* A negatív spirál mozgatórugói a tradicionális reform eddig leírt társadalmi-hatalmi feltételrendszerének beépített elemei. A döntési rendszernek (beleértve a szereplőket, a kritériumokat, a törekvéseket és érdekérvényesítési módszereket) ugyanis messzemenő, az adott körülmények között elháríthatatlan következményei vannak a reformok tartalmára, végrehajtására és hatásaira nézve.

A tradicionális reformok *tartalmát* közvetlenül az határozza meg, hogy felülről vezéreltségük következtében *nem érinthetik a fennálló politikai-hatalmi viszonyok alapvető jellemzőit,* ezért mind a piac, mind pedig a demokrácia értékeinek szemszögéből korlátozottak.

A hatalmon belüli csoportok vetélkedése, érdekeltérése ugyanakkor a fennálló rend védelmének közös létérdeke, ezáltal a kompromisszumkötés kényszere miatt a deklarációkat általában bizonytalanul, többfajta értelmezési lehetőséget hagyva fogalmazzák meg, esetenként több eltérő irányt egymás mellett felsorolva. (Az 1960-as évek reformhullámában példa erre az indirekt és decentralizált modell jegyeinek keveredése, a terv és a piac viszonyának a retorika szintjén is zavaros magyarázata. Két évtizeddel később a vállalati méretstruktúra átalakítását elindító politikai határozat az integrációt és a decentralizációt párhuzamosan tartalmazta.)

A labilis kompromisszumok következménye az egyes lépések szétparcellázottsága, időbeli széthúzása. Az eljárás mellett hatásos érv a kockázatok mérséklése, a „központi kézbentarthatóság" igénye, ami az alku résztvevőinek közös hatalmi érdekét fogalmazza meg. (A számos eset közül elég a vállalati- és államapparátusi szervezet 1968-as változatlanságára, vagy a bér- és árreform nélkül végrehajtott 1987-es adóreformra utalni.) Ugyancsak jellemzőek a felemás megoldások, a távlati koncepcióba nem illeszkedő részleges intézkedések (mint például a csődeljárás kidolgozása az állami szanálás önkényes lehetőségének fenntartásával, vagy 1968-tól a bankhitel csatornájának megnyitása a tőkepiac más intézményeitől elszakítva, e téren a továbblépés meghirdetése nélkül). Végül gyakori,

hogy az egymást követő reformintézkedések kifejezetten ellentmondanak egymásnak. (A vállalati szervezeti rendszer példájánál maradva a leányvállalati forma decentralizációs indítékú bevezetése a nagy gazdálkodó egységeknek egérutat nyitott a szétválasztás fenyegetésétől, az új vállalatvezetési formák – vállalati tanácsok – pedig eltorlaszolták a szervezeti decentralizáció addig is keskeny ösvényét.)

A reformok e sokszor elemzett fogyatékosságainak vázlatos felsorolása után talán elég ugyancsak röviden utalni a *végrehajtás* közismert buktatóira is. A hatalmi és piaci racionalitásnak az adott struktúrában alapvetően feloldhatatlan ellentmondása, a felső régiókban az alkuk során elfojtott vagy elrejtett ellentétek miatt a reformok gyakorlati érvényesülését a lassúság, az akadozás jellemzi. Az új intézményeket – a kidolgozók egyes csoportjainak szándékától eltérően – a fennálló struktúra lényegében integrálni tudta, saját képére alakította vagy formálissá tette. A nemzetközi, illetve a belső hatalmi konstelláció módosulása visszalépésekhez, a meghirdetett reformelvek nyílt megtagadása nélkül a korábbi irányítási gyakorlat restaurálásához vezetett az 1970-es és 1980-as évek elején. A konzervatív irányzatok okkal hivatkozhattak arra, hogy a reformok nem kívánatos hatásokat gyakorolnak, illetve nem érték el a várt eredményt.

Tény, hogy a reformok *hatása* korlátozott maradt. Az összevont gazdasági mutatók (növekedés, hatékonyság, életszínvonal) nem javulnak, sőt az utóbbi évtizedben rohamosan süllyednek. A gazdasági leépülést társadalmi leépülés kíséri: a várt állampolgári aktivitás és támogatás helyett az elégedetlenség mind markánsabb jegyei mutatkoznak.

Hangsúlyozni kell, hogy *az eredmények elmaradását éppen a reformok korlátozottsága* – a másik oldalról megfogalmazva *a hagyományos struktúrák szívós továbbélése* – *okozza.* Ez pedig szükségszerű következménye a reformok felülről vezérelt, tradicionális jellegének. A hatalmi szempontok által meghatározott változtatások nem képesek megállítani a gazdasági és társadalmi leépülést, sőt a rendszer által integrálva maguk is részesévé válnak a válság elmélyülésének. (A nemzetközi gazdasági és politikai helyzet változásai, a konkrét belső erőviszonyok, egy-egy hatalmi csoport személyi adottságai, a reformerek manőverezési képessége és számos más egyedi tényező befolyásolhatja a válság mélységét, időpontját, terjedelmét, de az alaptendenciát nem töri meg.)

Igaz, hogy a reformintézmények bevezetése logikailag és szociológiailag lehetővé teszi a kérdések és javaslatok folyamatos kiterjesztését (a kétszintű bankrendszer kereteinek kiépítése nélkül például nem lehetne az értékpapírpiac létrehozását követelni). Ezt nevezhetjük a reformfolyamat látszólagos radikalizálódásának. A radikalizálódás mindaddig látszólagos marad, amíg nem töri át a reformok tradicionális kereteit. Márpedig ez nem automatikus; az „extenzív terjeszkedés önmagában nem hoz minőségi változást". Az újabb és újabb intézményeket, ha a felülről vezéreltség, a hatalmi-döntési szerkezet változatlan marad, a rendszer a korábbi mechanizmusokkal integrálja, közben azonban – s ez a negatív spirál fontos eleme – a reformok fellazítják a korábbi szigorú hierarchiát. Tárgyat adnak a hatalom különböző szintjein folyó vetélkedésnek, ami többek között a reform ciklusosságában is megnyilvánul, bizonyos értelemben a politikai „váltógazdálkodás" lehetőségét csillantva fel. Ez önmagában is élezi a hatalom berkeiben a harcot, világosabbá teszi a megosztottságot, gyengíti a „központ" kifelé érvényesíthető erejét. Jónéhány intézkedés, ha korlátozott körben és mértékben is, növelte a társadalom gazdasági autonómiáját, lazította – átalakította a gazdálkodó egységek szoros apparátusi függését. A felülről vezéreltség, a hatalmi struktúra alapvonásainak megőrzése következtében azonban ez a bomlás anélkül gyengíti a korábbi integrációs mechanizmusokat, hogy újabb – akár társadalmi, akár gazdasági értelemben véve hatékonyabb – mozgásformák általánossá válását megengedné. Így tovább gyengülnek a következő lépések bevezetésének gazdasági és hatalmi feltételei.

Egy szempontból mégis kedvező a folyamat felgyorsulása, és ez alapvető jelentőségű. *Minél inkább kiterjednek a tradicionális reformok, annál hamarabb, annál világosabban mutatják meg saját maguk és a rendszer egészének belső korlátait – ezzel* **új utak megnyitásának szükségességét.** Lassan elérkezünk (vagy talán már el is érkeztünk) ahhoz a ponthoz, amelyen a tradicionáis, felülről vezérelt reformok elemésztik saját alapfeltételeiket.

A zsákutca vége

A tradicionális reformok bevezetésének első feltétele, az *erős, hatalmi körén belül kompromisszumképes* vezetés az előbb elmondottak értelmében egyre inkább *szétesik.* Az állami- és pártapparátuson belül a csoportok és szervezetek között éleződik a hatalmi harc. Megerősödnek a hierarchiába beépült, de attól viszonylagosan el is különült nagy gazdálkodó egységekből és formális vagy informális érdekképviselőikből álló, egymással rivalizáló lobbik. Reprezentáns tagjaikat bejuttatva a párt- és kormányzat csúcspozícióiba tovább bomlasztják a legfelső vezetés amúgy is málladozó egységét. Ebben a helyzetben akkor is nehéz lenne reformokat végrehajtani, ha egy tradicionális reformprogram kidolgozható lenne.

De már a program összeállítása is súlyos akadályokba ütközik. Egyfelől azért, mert a javaslatok megfogalmazására képes szakértelmiség egyre szélesebb csoportjai nem hajlandóak a kompromittálódott és tehetetlen vezetésnek asszisztálni, ehelyett az újonnan alakuló független társadalmi szervezetek felé orientálódnak. Másfelől – és pillanatnyilag ez a fontosabb – *az együttműködésre kész szakértők sem tudnak olyan programot kidolgozni, amely a tradicionális keretéken belül konszenzust érhetne el.* Az egyetértést a hatalmon osztozkodó csoportok között a struktúra szétesése, a konfliktusok éleződése akadályozza. A társadalom megnyerését az gátolja, hogy a válságos gazdasági helyzetben nem lehet rövid távon is érzékelhető javulást ígérni, a szebb jövővel biztató áldozatvállalást pedig az állampolgárok döntő többsége keserű tapasztalatai alapján joggal visszautasítja.

Mindazonáltal a közeljövőre nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a hatalmi szférán *belül* még sikerül új konszenzust kialakítani. A ma érzékelhető tendenciák alapján ennek legvalószínűbb útja az erős nagyipari- és agrárcsoportok további előtérbe nyomulása és domináló szerepük intézményesülése. Ez a lobbikkal szövetséges ágazati és területi pártapparátusok pozíciójának változásával együtt még inkább gyengítheti a párt- és állami csúcsvezetés viszonylagos elkülönültségét, eddig is korlátozott autonómiáját. Ebben az esetben az irányítók és a nagy gazdálkodó egységek korporatív-megállapodásos összefonódására van kilátás, amit azonban a piaci elemek további kiterjesztése színezhet. A koncepció ugyanis a megszokott módon integrálhatja, saját céljaira használhatja fel a jelenlegi reformelgondolások nagy részét. (Így például a megállapodásos rendszer szerves részévé válhat a liberalizációt hirdető gazdaságpolitika – csak éppen a termelési tényezők áramlásának szabadsága a kiemelt egységekre korlátozódik, az ő törekvéseik – egymással és az irányító központokkal folytatott érdekegyeztetéseik – eredményeként konkretizálódik. Történeti előzmény az ár- és bérklub, az elmúlt évek importszabályozásának számos eleme. De hasonló – az eredeti javaslatok megfogalmazói által ugyancsak nem kívánt – sorsra juthat a részvénytársasági forma elterjesztése, elkülönült tulajdonosi szervezetek létrehozása. A nagy egységek egymás tulajdonában levő értékpapírjai, más üzemek feletti rendelkezési jogok felvásárlása e szektor integrációját, érdekközösségét és kifelé irányuló fellépésük hatásosságát erősítheti. Az új tulajdonosi

szervezetek pedig az irányítás és gazdálkodás, a tulajdonlás és menedzselés szétválasztása helyett ilyen körülmények között éppen ellenkezőleg, a párt, állam és a nagyvállalatok megállapodásait közvetítő-lebonyolító intézményeivé válhatnak.)

E változási irány sem tud a társadalom egészének megalapozott ígéreteket tenni, de egyes erős csoportoknak – a nagyvállalati munkásság jelentős részének – biztonságát, sőt esetleg relatív pozíciójuk javulását garantálhatja. A fedezetet a többség abszolút értelemben vett elnyomorodása teremtheti meg, ezért a változás csak egyfajta *„reformdiktatúrával"* vihető végbe. Reformdiktatúra – ha mindez egyáltalán reformnak nevezhető. A tradicionális reform fogalomkörén ugyanis már túlmutat a társadalmi konszenzus hiánya. Hatalomkonzerváló jellege azonban megmarad, s ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a gazdasági és társadalmi válság elmélyülést nem foghatja vissza tartósan. Erre a logikai érveken túl történeti tapasztalatok is utalnak. A korporatív-megállapodásos rendszer ugyanis csak módosított, intézményesített változata annak az indirekt irányítási mechanizmusnak, amely az 1980-as évek válságának közvetlen kiváltó oka.

A reformok negatív spirálja így tehát nem akadna meg, sőt a lecsúszás sebessége esetleg felgyorsulna. A reformspirál alján, amikor végképp kimerülnek a rendszeren belüli gazdasági és politikai tartalékok, csak olyan programot lehet reálisan megfogalmazni, amely a hatalmi és gazdálkodási rendszer gyökeres átalakításával szabadít fel energiákat. Ebben vagy a külföldre, vagy a belső társadalmi erőkre lehet támaszkodni. Bármelyik esetben olyan programról van szó, amely **nem hagyhatja érintetlenül a hatalmi struktúra lényegét,** tehát mind módszerében, mind tartalmában túllép a tradicionális reform keretein.

Ez egyben azt jelenti, hogy a rendszer saját hatalmi körén belül, az ennek megfelelő tradicionális módon **megreformálhatatlan.** Nem tehető működőképessé, legfeljebb a felülről vezérelt, de a jelenlegi körülmények között már szükségképpen kudarcra ítélt reformkísérletek stagnálást és visszaeséseket váltakozva hozó zsákutcában vegetálhat. S minél hosszabb ez a periódus, annál kedvezőtlenebb feltételekkel indulhat – ha elindul – egy más típusú fejlődés.

Ezért nincs ma már értelme, hogy a társadalom független csoportjai általában vett, csak „átfogóbb", „radikálisabb" reformokat követeljenek. *Világosan meg kell mondani, hogy nem tradicionális, felülről vezérelt, az adott hatalmi struktúrán belül maradó reformokra gondolnak.*

A hagyományos értelemben vett reformálhatatlanság ugyanis természetesen **nem zárja ki mindenfajta békés változás lehetőségét.** Ezeket az átalakulási alternatívákat azonban a reform fogalmának lejáratottsága, tartalmának eddig is bizonytalan volta miatt és – főként – az eddig követett úttól való világos elhatárolódás érdekében célszerű lenne más névvel illetni.

Új utak, régi és új akadályokkal

A tradicionális reformok zsákutcájából kilépve, válságos, szétzilált, ezért képlékeny társadalmi és gazdasági helyzetben az átalakulás sokfajta módszere és iránya válhat elvi lehetőségből valósággá. Ezek közül két, eséllyel rendelkező irányzatot vázolunk fel.

A változás kiindulópontja mindenképpen az, hogy *a ma hatalomból részesedő csoportok* – vagy legalábbis többségük – *rákényszerülnek pozícióik feladására.* Döntő jelentőségű, hogy a kényszert a társadalom közvetve vagy közvetlenül is képes gyakorolni.

A **társadalom közvetett nyomása** a gazdasági **legitimáció** végleges elvesztésétől való félelem képében érvényesülhet. A megoldás ebben az esetben külföldi (nyugat-európai,

japán) működő tőke behívása lehet. Nevezzük ezt a megoldást **technokrata variánsnak**. Végrehajtásának kézenfekvő, ámde nem könnyen teljesíthető feltételei közül az egyik a potenciális partnerek érdekeltsége. A másik a belső hatalmi viszonyok olyan átalakulása, amelyben egy ma is meglévő, de még szétszórt és megosztott technokrata irányzat domináns szerephez jut, letöri az apparátusok tradicionális vonalát, de megnyeri magának az új rendpárt és a korábbi reformerek egyes csoportjait. Szövetségese lehet a nagy gazdálkodó egységek dinamikusabb része, a műszaki értelmiség és a szakmunkáselit, sőt a magánvállalkozók bizonyos csoportjai is. A hatalmat azonban így mindenképpen meg kell osztani a külföldi tőkével is.

A technokrata variáns valószínűleg a modernizáció jelszavát írná zászlajára, a világgazdaságba épülést, „Európában maradást" hirdetné. E rendszer valóságos nyitottságot, valóságos piacgazdaságot alakítana ki – legalábbis a gazdaság egy szegmensében. Félő azonban, hogy a külföldi tőkével összefonódott régiók enklávék maradnak, más területek pedig reménytelenül leszakadnak. Ennél is nagyobb veszély, hogy az enklávék maguk kizárólag a befektetők profitszempontjait kiszolgálva valójában nem a modernizációt, nem a szerves továbbfejlődés esélyét hordoznák, hanem – noha konszolidálnák a korábbi válsággazdaságot – a világgazdaság perifériájára szorult állapotot intézményesítenék, tartósítanák. Társadalmi szempontból a rövid távon érzékelhető kilábalás helyreállítaná a gazdasági legitimációt. Az adott feltételek között ez lehetővé tenné a külföldi tőke munkaerővel szemben támasztott igényei, illetve a kettészakítottság, a „modernizációból" kimaradó csoportok elégedetlensége pedig szükségessé tenné a „rend és fegyelem" helyreállítását, szélsőséges esetben új típusú diktatúra bevezetését.

Ha a társadalom – többek között ezt az eshetőséget elkerülendő – képes *közvetlen* nyomást gyakorolni a hatalomra, akkor esély nyílhat a **demokratikus variáns** feltételeinek megteremtésére.

A változások ekkor, eltérően a tradicionális reformtól és a technokrata átalakítástól is, nem a hatalom régióiból indulnának, és részlegesen sem konzerválnák a régi politikai-gazdasági struktúrát. Ellenkezőleg: **céljuk e szerkezet alapvonásainak eltörlése lenne.** A változtatások módszere ilyen körülmények között az önmagukat megszervező, egymással is rivalizáló társadalmi csoportok (érdekközösségek, tömegszervezetek, pártok) programjának kidolgozása, nyilvános megvitatása és szavazásra bocsátása lenne. A programokat ebben az esetben is a szakértelmiség fogalmazná meg, de nem a pártállamnak, hanem a különböző társadalmi erőknek elkötelezetten, azok közvetlen igényeiből, nem pedig hatalmi szempontokból és elvont modellekből kiindulva.

Az átalakulás így valóságos társadalmi konszenzusra épülhetne, s a folyamat maga feltétlenül demokratikus lenne. A végeredményről, az új hatalom jellegéről azonban ma még korai volna jóslásokba bocsátkozni. Jelenleg ugyanis a társadalom által létrehozott független szervezetek az állampolgároknak csak kis hányadát tömörítik, meglehetősen differenciálatlanok, arculatuk – különösen ami a jövőre vonatkozó programokat illeti – többé-kevésbé elmosódott. A különböző társadalmi csoportok, a szervezeteket is beleértve, a politizálás eddigi korlátai miatt nehezen ismerik fel és fogalmazzák meg érdekeiket, lassan rendeződnek valóságos (szociológiai értelemben vett, nem virtuális) közösségekbe. Ugyanakkor számos jel utal arra, hogy *a konfliktusok nemcsak a hatalommal szemben, hanem a társadalmon belül is kiélezettek, gyenge a hajlandóság és a képesség új típusú kompromisszumok kötésére.*

Ezek a tényezők – az esetleges külső beavatkozás és a belső hatalom ellenállása mellett, ami a technokrata variáns érvényesülését is akadályozhatja – a demokratikus átalakulás megindulásának komoly gátja. Még inkább bizonytalanná teszi másfelől az eset-

leg mégis esélyt nyerő változások irányát és hatását. Korántsem biztos például, hogy az új társadalmi konszenzus piacgazdasághoz vezetne, vagy bármilyen más módon a gazdasági hatékonyságot állítaná középpontba, a válságot rövid idő alatt, de egyben távlatokat is nyitva képes lenne leküzdeni.

A jövő tehát egyelőre homályba vész. Biztosnak látszik viszont, hogy a tradicionális, **felülről vezérelt reform – zsákutca.** A leágazásokat előrehaladtával jórészt maga torlaszolta el. Ha nem fordulunk vissza a bejáratig, más utat keresve, csak körbe-körbe járhatunk a látszatmegoldások, meghátrálások és nekilendülések ingoványos talaján, egyre mélyebbre süppedve a társadalmi és gazdasági válságokba.

Beszélgető sarok

KÖVÉR LÁSZLÓ – WÉBER ATTILA

A KOCKÁZATNÉLKÜLI DEMOKRATIZMUSTÓL AZ ALKOTMÁNYOS TÖBBPÁRTRENDSZERIG

(Interjú Dr. Halmai Gáborral)

Az utóbbi hónapokban megsűrűsödtek a politikai rendszer reformjáról folyó viták és a területet érintő jogi elképzelések is napvilágot láttak, gondolok itt elsősorban az egyesülési és gyülekezési jogot szabályozó törvénytervezetekre és a választójogi tervezetre. A vitázó felek egyre gyakrabban használják a jogi terminusokat és igyekeznek elgondolásaikat jogi formában is kifejteni. Ennek folytán jelentősen felértékelődött a jog és a jogi megközelítés szerepe, ami abban is kifejezésre jut, hogy olyan jogászok, mint Te is egyre gyakrabban szerepelnek a különböző fórumokon és a nyilvánosság előtt.

Ahhoz persze, hogy a konkrét jogi problémákról beszélhessünk, előbb néhány elvi alapkérdést kell tisztázni. Ezért arra kérlek, vázold fel, hogy mit érthetünk alkotmányosság és jogállam fogalmán, Te hogyan határoznád meg ezeket?

Először is azt gondolom, hogy az egyik komoly félreértés a közvéleményben, beleértve a politikai közvéleményt is az, hogy az alkotmány létét össze szokták téveszteni az alkotmányosság fogalmával. Az alkotmány léte, tehát az, hogy egy államnak vannak írott vagy akár íratlan szabályai arra nézve, hogy milyen az állami berendezkedése, vagy nagyjából milyen az állampolgárok és az állam egymáshoz való viszonya, ez körülhatárolhat egy országban egy alkotmányos szabályozást, azonban önmagában még nem alkotmányosság. Az alkotmányosság ennél több, mivel tartalmi szempontból bizonyos követelményeket támaszt ezekkel a szabályokkal szemben.

Ezen követelmények a polgári fejlődés során alakultak ki, az 1789-es *Emberi és Polgári Jogok Deklarációja* állapította meg klasszikusan ezeket, amikor valahogy úgy fogalmazott, hogy nincs alkotmánya annak az államnak, ahol az emberek jogai nem garantáltak, illetve ahol a hatalmi ágak nem választódnak el egymástól. Utalok itt a hagyományos államhatalmi ágak megosztására vonatkozó, a polgári felvilágosodáshoz kapcsolható elméletekre. Szorosan kapcsolódik ehhez a kategóriához a jogállamiság fogalma, amit úgy lehetne meghatározni, hogy jogállaminak tekinthető az az állami berendezkedés, ahol a jogrendszer garantálja az állampolgárok, illetve tágabb értelemben az állam területén élő emberek alapvető szabadságát, olymódon, hogy ez egyben az állami hatalomgyakorlás korlátját is jelenti az ezen szabadságokba való beavatkozás tekintetében. Ezt úgy is szokták fogalmazni leegyszerűsített szlogenek formájában – amelyek közül az egyik egyébként ebben a bizonyos Emberi és Polgári Jogok Deklarációjában szerepel –, hogy egyfelől az állampolgár számára mindent szabad, amit nem tiltanak jogszabályok, másik oldalról fogalmazva az államnak csak azt szabad, amit a jogszabályok kifejezetten megengednek neki. Ennek kapcsán természetszerűen felvetődik a kérdés, hogy a szocialista állam fejlődése mennyiben tekinthető alkotmányosnak általában, és mennyiben tekinthető

alkotmányosnak az eddigi magyar fejlődés. Ha csak azt a bizonyos két szempontot teszszük vizsgálat tárgyává, amit alkotmányosság kapcsán megemlítettem, akkor egy kicsit leegyszerűsítjük a kihatást. Tudniillik az emberi jogok és a hatalommegosztás mellett másféle kritériumok is megfogalmazódtak pl.: a kormány felelőssége a képviseleti testület előtt, a törvények uralmának kritériuma, amit szocialista körülmények között nagyjából – egészében a törvényesség fogalmaként fordítottak le, tehát azon elvként, miszerint a képviseleti szerv törvényei mindenkit kötnek, beleértve természetszerűen az állami szerveket is. Más olyan kritériumok is megfogalmazódtak, hogy bizonyos kérdésekben csak a képviseleti szervnek lehet kompetenciája. Az adózás például olyan törvényhozási tárgy, ami csak képviselet útján eldönthető kérdés. Nos, akármelyik kritériumrendszert nézzük, ha csak a legleegyszerűsítettebb két követelménynél maradunk is, a hatalommegosztásnál és az emberi jogoknál, akkor is *nagyon komoly aggályok vethetők fel a szocialista fejlődés kapcsán.* Nézzük először a hatalommegosztást.

A szocialista fejlődés tulajdonképpen kezdetektől fogva, elméletileg is a hatalommegosztással szemben a hatalom egységének elvére próbálta az állami szervezetrendszert felépíteni. Ez a marxi államelmélettől kezdődően pregnánsan nyomon követhető. Jóllehet Marxék nem nagyon foglalkoztak a leendő szocializmus állami berendezkedésével, de azok az írások, amelyek például a Párizsi Kommün tapasztalatai alapján megpróbálnak egyfajta majdani szocializmusképet, állami szervezetrendszert és hozzá kapcsolódó működési elveket felvázolni, elég egyértelműen a hatalom egységes jellegéből indulnak ki. Ezt a koncepciót veszi át Lenin is, legjobban illusztrálható módon az Állam és forradalomban, amikor tulajdonképpen a Párizsi Kommün és Marxéknak ezzel kapcsolatos megjegyzései alapján a törvényhozás és végrehajtás egységének a szükségességét fogalmazza meg. Véleménye szerint a szocialista körülmények között a törvényhozó szerv tagjainak kell a végrehajtó funkciót is ellátniuk elsősorban abból a megfontolásból, hogy a végrehajtói tevékenység ne „idegenedhessen el" a törvényhozástól. Ehhez olyan nyilvánvalóan illuzórikus elképzelések is csatlakoztak, mint hogy a szocializmusban majd az igazgatás olyan mértékig leegyszerűsödik, hogy azt – és ezek Lenin szavai – bármely írni, olvasni tudó szakácsnő el tudja látni. Ennek következménye az, hogy nincs szükség a burzsoá szakemberekre. A tárgyilagosság kedvéért hozzá kell tenni, hogy Lenin élete utolsó éveiben elég egyértelműen felismerte ennek az elvnek a tarthatatlanságát, és az ezekben az években írott munkáiban egyre inkább arról beszél, hogy a nép által való igazgatás, vagy nép által való kormányzás nem valósítható meg, át kell hogy adja a helyét a nép érdekében való igazgatásnak, ami felett a dolgozó tömegek lehetőleg széleskörű, és garanciákkal körülbástyázott ellenőrzését kell megvalósítani. Ezek az írások, azt kell, hogy mondjam, a szocialista fejlődés gyakorlatában nem nagyon érvényesültek. Az állami szervezetrendszer felépítése a hatalom egységességének elvét tükrözi még akkor is, ha például a '36-os szovjet alkotmány látszólagos engedményeket tesz, bizonyos polgári államszervezeti modellek irányába. A '36-os alkotmány jelöli ki tulajdonképpen az állami szervezetrendszer máig élő részeit, a négy szervtípust: az államhatalmi, államigazgatási, bírói és ügyészi szervek típusát, amelyek a felszínen nagyon hasonlítanak a Montesquieu által leírt három hatalmi ághoz. Azonban nagyon lényeges különbség, hogy jóllehet a szervezetrendszer felépítése valóban mutat ilyen hasonlóságot, az egész működést azonban továbbra is a hatalom egysége fogja át. Ez a hasonlóság '36-ban nagyon jól körülhatárolható politikai indítékokból következett be, abból a történelmi körülményből kifolyólag, hogy a Szovjetunió, készülődvén a háborúra, a potenciális szövetségesek számára, tehát elsősorban a nyugat számára, szalonképes államszervezeti felépítést kívánt prezentálni ezzel az alkotmánnyal. Azonban a mögöttes működési elvek változatlanok maradtak. Egyetlen példát említek

ennek a bizonyos működésnek a sajátosságáról: a hatalom egysége elvének legpregnánsabb megjelenési formája az a szervtípus, amely novum a polgári fejlődéshez képest: legfelsőbb képviseleti szervet helyettesítő szerv, amit a Szovjetunióban a Legfelsőbb Tanács Elnökségének neveztek, ami a népi demokráciákba a legkülönbözőbb elnevezésekkel, államtanács, vagy Magyarországon a Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnevezéssel jött létre. E szervtípus intézményes megnyilvánulása egyfelől az államhatalom egységének, mert ez a helyettesítő szerv egyrészt törvényhozó funkciót lát el, amennyiben két ülésszak között helyettesíti a legfelsőbb képviseleti szervet, másrészt pedig polgári értelemben végrehajtó funkciói is vannak, hiszen a hagyományos államfői funkciók kollektív gyakorlója, márpedig a hagyományos államfői funkciók polgári körülmények között a végrehajtó hatalom keretei közé tartoznak. Másfelől, és ez talán még fontosabb is, ez a helyettesítő, prezídium jellegű szerv egyben kifejezője a párt- és állami hatalom egységének is, ugyanis ez volt az a szerv az egész szocialista fejlődés során – mind a Szovjetunióban, mind Magyarországon, mind a többi országokban, ahol ezt alkalmazták és alkalmazzák –, amelyben tulajdonképpen a pártdöntések állami döntéssé történő transzformációja megtörtént. Ezekben a szervekben nyertek képviseletet a párt vezető testületeinek képviselői, és ezen a testületen keresztül úgyszólván parlamenti kontroll nélkül váltak a pártdöntések állami döntésekké.

Véleményed szerint elképzelhető-e, akár csak elvileg is, a hatalmi ágak szétválasztása ma Magyarországon az ún. szocialista pluralizmus keretei között?

Azt hiszem kétfelé kellene választani a kérdést, tehát külön kell beszélni az államhatalmi ágak megosztásának a szükségességéről, és külön kell beszélni a párt és az állami hatalom megosztásának szükségességéről. Ami az előbbit illeti: azt gondolom, ha mi valóban az alkotmányosság követelményeinek megfelelő új állami berendezkedést akarunk felépíteni, és ennek megfelelő alkotmányt készíteni, akkor az államhatalmi ágak megosztását, és ezek egyensúlyának kialakítását jogi intézményes garanciák mellett nem lehet megkerülni. Tehát itt alig lehet elképzelni azt, hogy ez az új alkotmány ne határolja pontosan körül a törvényhozó hatalom döntési hatásköreit, értelemszerűen megfosztva mindenki mást, akármilyen korlátozott formában is, a törvényhozás lehetőségétől. Az új alkotmánynak az Elnöki Tanács törvénymódosítási lehetőségét – ami 1988. január 1-étől szűkebb körű, de még mindig létező – meg kell szüntetnie. Ugyanakkor ennek a parlamenti hatalomnak ellensúlyaként én nagyon is el tudnám képzelni a végrehajtó hatalom egy az eddigitől eltérő intézményesítését. Annak egyik része a kormány kell hogy legyen, mégpedig egy *olyan kormány, ami a parlament előtt jogi intézményes felelősséggel is rendelkezik*, a maihoz képest jogilag szabályozott módon. Például: *bizalmatlanság formájában elmozdítható* a parlament által. Másik oldalon ez a végrehajtói hatalom kiegészülhet az *egyszemélyi államfői*, tehát a *köztársasági elnöki funkcióval.* A köztársasági elnök a lényegében protokolláris jellegű funkciókon, tehát kinevezéseken, követküldéseken, kegyelmezésen túl az állami hatalommegosztás egyik pólusaként bizonyos hatáskörökkel rendelkezhet például a parlamenttel szemben. Tehát el tudok képzelni egy olyan szabályozást, amelyben a köztársasági elnök korlátozott mértékben lehetőséget kap a parlament feloszlatására, lehetősége van – ugyancsak korlátozott módon – a parlamenti törvényhozás kontrolljára, például egy egyszeri visszaküldési lehetőségre, és egyéb olyan jogára, amelyeket a polgári fejlődés során az egyes alkotmányos megoldásokban kidolgoztak. Nem gondolok itt valami prezidenciális megoldásra, tehát nem gondolnék a köztársasági elnök elnöki rendszert megjelenítő hatáskörére, de olyan lehetőségekre

mindenképpen, amelyek a parlament kizárólagos és egyetlen hatalmi súlyként, hatalmi elemként való működését bizonyos fokig ellensúlyozzák. Ehhez persze hozzá kell tenni – és ez még mindig az állami hatalommegosztásához tartozik –, hogy a bírói szervezetrendszer vonatkozásában is nagyon fontos teendők vannak. **Intézményes jogi garanciákat kell teremteni a bírói függetlenségnek**, amelynek ma nagyon komoly korlátai vannak. Ide tartoznak azok a lehetőségek, amelyek a párt számára bizonyos beavatkozási kompetenciát biztosítanak a bírósági személyzeti kérdésekbe stb. Természetszerűen a bíróságoknak az Igazságügyi Minisztériumtól, tehát az igazgatástól való teljes függetlenítése személyzeti; káder- és egyéb ügyekben szintén a hatalommegosztás állami garanciái közé tartozik.

Ezzel részben már belementem az állam és párt közötti hatalommegosztás kérdésébe. Itt persze az az alapvető kérdés merül fel, hogy az állam és a párt hatalom megosztásának kérdése mennyiben a jog kompetenciája. Jogi szabályozás útján kell-e nekünk ezeket a garanciákat kiépíteni? Ezzel függ össze, amit a pluralizmusról kérdeztél. Azt gondolom, hogy a jövőre nézve két fő irány képzelhető el, ahogy ezt a politológiai irodalomban többen meg is fogalmazták – főleg Bihari, Schlett, Schmidt Péter, de mások is. Az egyik elképzelésnek, amit *Schlett* nyomán **alkotmányos egypártrendszernek** lehetne nevezni, az a lényege, hogy a pluralizmus ebben a felfogásban nem jelent többpártrendszert. Lehetne persze azon vitatkozni, hogy lehet-e pluralizmus többpártrendszer nélkül – szerintem nem lehet. Tehát a *szocialista pluralizmus többpártrendszer nélkül*, legkülönbözőbb érdekek megnyilvánulási, szervezeti kifejeződési lehetőségével sem pluralizmus már a szó történeti értelmében. A pluralizmus szükségképpen pártpolitikai értelemben vett érdekkifejeződési lehetőséget jelent.

Gondolom, ez tulajdonképpen a korporativizmus, csak úgy veszem észre, hogy miután ez egy történetileg lejáratott fogalom, nem merik nevén nevezni a gyereket.

Tulajdonképpen arról van szó, hogy valóban a *korporativizmus veszélyét* jelenti. Nem szükségképpen csak korporáció formájában, nemcsak foglalkozási, hivatásrendi szervezetek jöhetnek ilyen módon létre, hanem mások is, de a korporativizmusnak azzal a hátrányával, hogy az a látszat keletkezik, mely szerint egy állam által kiválasztott szervezetrendszer alakul ki. Tehát azok a szervezetek jutnak az érdekkifejeződés lehetőségéhez, amelyeket az állam erre alkalmasnak tart, és nem spontán fejlődés alakítja ki, hogy mely szervezetek képesek, vagy hajlandók érdekeket megjeleníteni. Az új választójogi törvénytervezet nagyon egyértelműen tükrözi azt a veszélyt, hogy a „pluralizmust" egy ilyen korporációs megoldás irányába vigyük el, tehát az állam, mondjuk jogszabályokkal jelölje ki azokat a szerveket, amelyek a választások kapcsán jelölteket ajánlhatnak, és egyben korlátozza is, mert akit nem jelölt ki, az ezzel a lehetőséggel nem rendelkezik.

Nos, félretéve ezt a terminológiai vitát: ennek az alkotmányos egypártrendszernek a koncepciója – nézetem szerint – lényegében azon a meggondoláson alapul, hogy a belátható jövőben nem képzelhető el valódi többpártrendszer. Már legalább is egy olyan többpártrendszer, ami nem egyszerűen formális pártok működését jelenti – mint például az NDK-ban –, hanem ahol ezek a pártok valóban pártként működnek, tehát részt vesznek a választásokon, bizonyos hatalomrészesedést kérnek; olyan hatalomrészesedést, amilyen mértékben el tudták fogadtatni magukat egy választás keretében. E koncepció azzal számol, hogy ez a belátható jövőben nem reális alternatíva, ezért még mindig jobb ha arra törekszünk, hogy legalább megpróbáljuk ezt az egypárti politikai rendszert alkotmányos úton szabályozni. Ha egy párt van, az óhatatlan mindig állami szervként viselkedik. Nem azért, mert ezt a párt „szubjektíve" akarja, hanem mert az egypártrendszer

keretei között nem is lehet másképpen. Tudnillik *egy párt a szó polgári értelmében nem párt; ahhoz legalább kettő kell.* Ha viszont csak egy van, óhatatlan, hogy ez a párt bizonyos állami típusú döntéseket hozzon, tehát úgy járjon el, mintha közhatalom lenne. Na most, ez a koncepció azt mondja, hogy lássuk be, ez így van, és még mindig a kisebb rossz, ha ez a párt legalább alkotmányos módon korlátozott, tehát az alkotmány, vagy egy párttörvény megondja, hogy mit tehet, és mit nem – nagyjából annak az analógiájára, ahogy egy törvény megmondja az állami szerveknek is, hogy mit tehetnek, és mit nem.

Azt gondolom, hogy ebben a felfogásban egyfajta illúzió van: *ha az egypártrendszer keretei fennmaradnak, én nem hiszem, hogy igazában véve elvárható* – még ha történetesen születik is egy ilyen alkotmányos korlátozó szabályozás –, *hogy ez a párt valóban tartsa magát ezekhez a korlátokhoz.* Miért tartaná magát? Az önkorlátozás működő gyakorlatát nem tudom elképzelni. **A hatalom nem korlátozza saját magát, a hatalmat csak egy másik hatalom korlátozhatja.** Ha például bekerül az alkotmányba, hogy a párt bizonyos kérdésekről nem dönthet, ez az alkotmányos deklaráció semmiféle garanciát nem jelent arra, hogy a párt, ha a jelenlegi helyzet fennmarad, döntene továbbra is alkotmányon kívül, vagy jogi szabályozáson túl ezekről a kérdésekről. Ezen illúzión túlmenő másik problémám ezzel az elképzeléssel kapcsolatban, hogy *az utóbbi hónapok történései levették a napirendről,* tulajdonképpen meghaladták *azt a koncepciót, amely egy évvel ezelőtt talán reális alternatíva volt,* hiszen akkor nem volt realitása egy valódi pártpolitikai értelemben vett pluralizmus kialakulásának. Ma úgy látom, hogy a **pártpolitikai pluralizmus tulajdonképpen vagy kialakult már, vagy ki fog alakulni.** Akkor is, ha nem jelentik be rövidesen pártok alakulását. Ez a folyamat megindult, pártszerű képződmények léteznek ebben a politikai rendszerben, akkor is, ha magukat nem nevezik pártnak. Ebből a szempontból én ezt az alkotmányos egypártrend-koncepciót ma egy kicsit már meghaladottnak érzem.

A másik koncepció, az **alkotmányos többpártrendszer** elképzelése, ami azt mondja, hogy az alkotmány és az ehhez kapcsolódó alkotmányos jelentőségű törvények tegyék lehetővé pártok és egyéb politikai szervezetek alakulását, és ilyen módon szülessék meg az alkotmányos szabályozás. Ebben az esetben persze valóban felesleges, hogy a párt hatáskörét egy törvény korlátozza vagy az alkotmány szabályozza, hiszen ebben a koncepcióban evidens módon a *párt nem közhatalmi jogosítványok birtokosa,* tehát fel sem merül az a lehetőség, hogy ha korlátozott módon is, de állami jellegű döntési jogokat adjunk neki. Ez esetben már a párt döntési köreit valóban a politikai rendszer korlátozza. Ha jól értem Schmidt Péter elképzelését ő tulajdonképpen a két megoldást vegyesen képzeli el. Egyfelől az egypártrendszer alapján áll, ugyanakkor azonban azt mondja, hogy a párt döntési lehetőségei jogilag nem korlátozhatók. Ezzel a keveréssel én nem értek egyet. Elfogadható az a jogászi érvelés amit ő képvisel, hogy a párt, mint mozgalom, mint nem állami szerv, mint – akármennyire meghatározó módon is, de – a civil szféra és nem a politikai állam eleme, nem tehető állami szabályozás tárgyává. De a szocialista fejlődés során a két szféra nem vált szét egymástól, másrészt *ahhoz, hogy a párt a civil szféra elemévé váljon* szerintem *az kell* – amit úgy tudom, Schmidt Péter nem mond –, *hogy többpártrendszer legyen.*

A Medvetáncban megjelent tanulmányodban, amit az országgyűlés ügyrend-módosításairól írtál, felvázolsz egy paradox fejlődést, aminek az a lényege, hogy a politikai és a jogi mozgástér véleményed szerint ellentétes irányú változásokat mutat. Úgy fogalmazol, hogy a jogi szabályozás terén kockázat nélküli demokratizmus érvényesült és bizo-

nyos fokig érvényesül még ma is az államhatalom szempontjától. Kifejtenéd bővebben, hogy mit értesz ezalatt?

Arról van szó, hogy *az alkotmányosság egyik kritériuma a törvényesség* azaz, hogy a törvények mennyiben érvényesülnek egy adott államban. A szocialista fejlődésben Magyarországon, de másutt is az a valóban paradox helyzet állt elő, hogy miközben az alkotmányosság bizonyos korábban említett kritériumai úgyszólván egyáltalán nem, vagy alig valósultak meg, ezenközben az a látszat keletkezett, hogy a törvényesség javult, a mindenkori törvények mindinkább érvényesülnek. A szocialista fejlődésnek az az időszaka, amit ma mi Magyarországon a „sötét ötvenes évekként" jelölünk, egy olyan időszak volt, amikor a jogszabályok dokumentálható módon sok tekintetben liberális szabályozást tartalmaztak. Például: az országgyűlés ügyrendje úgyszólván korlátlan képviselői jogokat biztosított az országgyűlés tényleges működésében, a kormány ellenőrzésében, interpellációkban, törvényjavaslatok, törvénymódosító indítványok beterjesztésében stb. Miért lehetett liberális ez a szabályozás? Azért, mert *az Országgyűlés nem működött valódi képviseleti szervként,* az országgyűlési képviselő nem interpellált, az országgyűlési képviselő nem terjesztett be módosító indítványt a kormány törvényjavaslatára, hanem elfogadta, megszavazta azt. Ilyen körülmények között – erre használtam én a rizikó nélküli liberalizmus fogalmát – nyugodtan lehetett liberálisan szabályozni az országgyűlés ügyrendjét, mert nem volt kockázata annak, hogy a képviselő „visszaél" ezzel a szabályozással, és majd interpellál, kellemetlen kérdéseket tesz fel, vagy olyan módosító javaslatot tesz, amivel az előterjesztő kormány nem ért egyet. Ugyanez a fejlődés megfigyelhető az emberi jogok tekintetében is. Például az egyesülési jog szabályozása jól nyomonkövethető módon 1955-ben sokkal liberálisabb volt, mint 1970-ben, és még '70-ben is liberálisabb volt, mint most, '81 óta. Azért, mert 1955-ben viszonylag kevés embernek jutott eszébe, hogy egyesüljön, s ha eszébe jutott, akkor is garantáltan politikailag neutrális jellegű közösségek jöttek létre, amelyek semmiféle politikai célt nem fogalmaztak meg, még érdekképviseleti célokat se nagyon, tehát elsősorban szabadidős tevékenységet végeztek: macskákat tenyésztettek, kaktuszt termesztettek, bélyeget gyűjtöttek, horgásztak, vadásztak stb. Erre egy liberális szabályozás elviselhető volt, nem sértette a politika elképzeléseit. Abban a pillanatban, amikor – valamikor a 70-es évek elején – a civil szféra elkezdett mozgolódni és már olyan közösségek is kezdtek alakulni, amelyek nemcsak valamiféle hobby tevékenységet végeztek, hanem – kimondva-kimondatlanul –, de érdekeket is képviseltek akár politizáltak is; illetve az Országgyűlés elkezdett bizonyos fokig úgy viselkedni, ahogy az egy parlamenttől elvárható – tehát voltak már interpellációk, kellemetlen kérdések, volt egy-két ellenszavazat, volt egy-két tartózkodás, ami korábban teljesen szokatlan volt, a liberális szabályozás már a politikai hatalom szempontjából akadályozó tényezővé vált, következett egy szigorítás. Ezt értem én azalatt, hogy a törvényesség látszólag javul, mert ezeket a szigorúbb szabályokat természetszerűen könnyebb a hatalom oldaláról betartani. Ez érhető tetten a '86-os ügyrend-változtatásban is, úgyszólván az „orvosi ló" módján. Egyetlen szabállyal tulajdonképpen a legelemibb képviselői jogokat csorbították, az interpellációs jognak, a képviselői módosító indítványok beterjesztésének korlátozásával, zárt ülések bevezetésével. Érdekes módon zárt ülést az Országgyűlés az 50-es években csak egyszer tartott, a megélénkült parlamenti működés során pedig egymást követik a zárt ülések. És ugyanez történt az egyesüléssel, vagy ugyanez történik most a gyülekezéssel. Eddig senkit sem zavart, hogy a gyülekezést egyáltalán nem szabályozták. Magyarországon ma a gyülekezés jogi szabályozása egyetlen alkotmányi félmondat, ami a szólásszabadság és a sajtószabadság mellett az állampolgár gyülekezési jogát is megem-

líti. Ezen kívül alacsony szintű jogszabályoknak vannak bizonyos gyülekezési vonatkozásai, de *a gyülekezési jogot tulajdonképpen nem szabályozták.* Miért nem? Mert nem voltak olyan hagyományos értelemben vett politizáló gyűlések, mint ma.

Te hogy látod a jog ideológia-pótló szerepét? Szerintem ugyanis nem egyszerűen arról van szó, hogy kényelmes helyzetben volt a hatalom, és ezért nem kényszerült arra, hogy szigorúbb jogszabályokat alkosson, vagy szabályozást vezessen be, hanem ennek van véleményem szerint egy ideológia-pótló szerepe is, vagy legalábbis volt. Ebben mintha változás állna be. Te hogyan látod az ideológia és a jog kapcsolatát ebben a történeti periódusban? Osztod-e azt a nézetet, hogy mintha valóságközelibb lenne a jog egy korábbi állapothoz képest.

Itt egy kicsit vissza kell kanyarodnunk 1936-hoz. A jognak ebben a kezdeti szocialista időszakban van legitimációs funkciója az ideológiai célok tekintetében. Ha végignézzük ezeket az alkotmányokat – a '36-os szovjetet és ennek folytán a '49-es magyart is – első látásra az a benyomásunk keletkezik, hogy meglehetősen tág teret nyitnak az állampolgári mozgásnak, az emberi jogoknak – bár ezek nem emberi, hanem állampolgári jogokként fogalmazódnak meg. Ha ezeket az állampolgári jogokat végignézzük, akár a mai magyar alkotmány alapján, nagyon könnyen keletkezhet az a benyomásunk, hogy itt tulajdonképpen minden állampolgári jogot legalábbis deklarálnak. Az más kérdés, hogy *ez a deklaráció nem jelent jogi garanciát.* Tehát a jogi, gazdasági, politikai garanciákat nem teremtették meg, de érezhető törekvése volt már a '36-os alkotmánynak, és azóta minden szocialista politikai vezetésnek, hogy ezeket a látszólagos demokratikus intézményeket, beleértve az emberi jogokat, a jog útján deklarálja. Kétségtelen, hogy a jog egyszerű deklaráló szerepe ezekkel a bizonyos új társadalmi mozgásokkal megváltozik, mert a deklarációk nyomán nagyon sokféle társadalmi mozgásnak nyílik tere. Tulajdonképpen azt kell mondani, hogy azok az önszerveződő társadalmi mozgalmak, amelyek az elmúlt években alakultak, a meglehetősen hézagos és nagyvonalú alkotmányi, illetve deklaráció által teremtett résekbe furakodtak be. Olyan alapon jöhettek létre az ún. társadalmi szervezetek, mint a Magyar Demokrata Fórum, a Hálózat, a FIDESZ, a TDDSz, meg sok más is, hogy az alkotmány deklarálta az általános szabadságot mindenféle társadalmi szervezet alapítására, s ezt a Polgári Törvénykönyv megfejelte azzal, hogy az 59. §-ban azt kimondja, hogy ezek az állampolgári közösségek, társadalmi szervezetek megalakulásuktól kezdve jogi személyek. Nyilvánvaló, hogy a mai politikai hatalom számára ez a jogi szabályozás öngólként értelmezhető, mert **ennek alapján mindenféle szervezet létrejöhet, feltéve, ha az alkotmány keretei között marad.** Tehát nagyon jól látszik, hogy ez a liberális szabályozás már gátja a politikai hatalom elképzeléseinek, miközben elősegítője a civil társadalom kialakulásának. Persze az ember csak feltételezésekbe bocsátkozhat, de sajnos az elmúlt időszak néhány törvénytervezetét elég könnyű úgy értelmezni, hogy ezek a nagyvonalú, vagy egyáltalán nem létező szabályozások olyan „korrekcióit" jelentik, amelyek semmiképpen nem a demokratizálás irányába hatnak, hanem abba az irányba, hogy ezeket a mozgásokat most már a jog eszközeivel, és nem egyszerűen csak a politika eszközeivel próbálják korlátozni. Ennyiben én valóban megváltozottnak látom a jog szerepét. Persze azért az igazság kedvéért azt is hozzá kell tenni, hogy ugyanakkor illúzió lenne azt gondolni, hogy az emberi jogok tekintetében hagyatkozhatunk a szabályozatlanságra, vagy egyfajta meglehetősen pongyola szabályozásra, mint amilyen például a társadalmi szervezetek esetében mutatkozik.

Én azt hiszem, ma még nem állunk a jogállamiságnak azon a szintjén, hogy egész egyszerűen azt mondhatnánk: tessék ezeket a szabályozásokat félretenni, de tessék megelégedni az alkotmányos deklarációval, hogy az állampolgárt megilleti az egyesülés joga, a gyülekezés joga, és nem szabályozni ezt részletesen.

A magyar történelemben volt már erre példa, az 1919-es III. Néptörvény. Véleményed szerint ezt a szabályozási módot ma nem lehetne alkalmazni?

Nekem nagyon szimpatikus ez a szabályozási mód. Nemcsak az egyesülés és gyülekezés tekintetében. '18-ban hasonló szabályozás volt, ugyancsak Károlyiék részéről, a sajtótörvény tekintetében. Az a sajtótörvény is két paragrafust tartalmazott; az első paragrafus valahogy úgy szólt, hogy gondolatait és véleményét mindenki szabadon kifejtheti, a másik pedig úgy, hogy a cenzúra eltöröltetik. Lehet persze így szabályozni, és én azt hiszem, perspektívikusan ez is kellene hogy legyen a cél, de azt nem szabad elfelejteni, hogy az ilyen szabályozás feltételez egy valóban működő jogállamiságot. Mondjuk, az Amerikai Egyesült Államokban, ahol az alkotmány a gyülekezési jog deklarációja után megtiltja, hogy ezt a jogot a törvény a továbbiakban részletesen szabályozza, amögött ott van a fejlett jogállamiság, és egy ez alapján működő független bíróság, amelyik garantálni tudja az állampolgár gyülekezési jogát, ha azt egy államigazgatási szerv meg akarja sérteni. Attól tartok, hogy ma Magyarországon részletesebb jogi szabályozás hiányában egy pusztán alkotmányi, vagy egymondatos törvényi deklaráció mellett ezeknek a jogoknak a gyakorlását nem lehetne garantálni. Ma Magyarországon nincsenek meg a szervezeti-intézményi biztosítékai annak, hogy ez működjön. Nincs például, ahogy az előbb említettem független bíróság aban az értelemben, ahogy az nyugaton van. Ha pedig nincs, akkor a jognak ma még olyan szerepe is van, hogy az államhatalmat korlátozza. Illetve az alapvető emberi jogokat rögzítő törvényeket ilyen szellemben kellene megfogalmazni, nem pedig fordítva, hogy ezek a „jogok" az állampolgárt korlátozzák alapvetően. Bizonyos korlátokat persze az állampolgár oldaláról is meg kell fogalmazni: a gyülekezés tekintetében például, én azt hiszem, az egyetlen ilyen korlát a gyűlés békés jellege lehet. Nem lehet megengedni fegyveres tüntetést, de ami ennél részletesebb szabályozás az *az állam korlátozását kell hogy jelentse,* és nem az állampolgár korlátozását. Ma kétségtelen, hogy a jog kettős helyzetben van. Egyfelől reális elvárás a joggal szemben, hogy a jogállamiság ezen intézményeit kiépítse, másfelől viszont sajnos látok olyan tendenciát, hogy a jogot próbálják felhasználni arra, hogy ezeket a mozgásokat, a civil társadalom legkülönbözőbb megszerveződési kísérleteit jogi formába öltöztetett politikai korlátokkal határolják be.

Eddig a politikai szabadságjogok szabályozásáról beszéltünk. Hogyan látod a jog szerepét a gazdasági joggal, konkrétan a társasági törvénnyel kapcsolatban. Itt más szerepet tölt be a jog? Vonható-e párhuzam a korábban említett törvénytervezetek és a társasági törvény között? Milyen összefüggéseket látsz, vagy látsz-e egyáltalán összefüggést?

Annyi összefüggés elvileg van, hogy a fejlett demokráciákban a gazdasággal kapcsolatban legalább annyira pregnánsan megfogalmazódtak bizonyos alkotmányos kritériumok, ha kicsit később is, mint a hagyományos emberi szabadságok tekintetében. Sőt, ezeknek a kritériumoknak egy része bizonyos szabadságjogi terminológiába ágyazva fogalmazódott meg, például a vállalkozás szabadsága formájában. A legtöbb úgynevezett piacgazdaság alkotmányos, illetve törvényi szinten szabályozza a vállalkozás szabadságát, ami hagyományos állampolgári szabadságot jelent, tehát az állampolgár mint vállalkozó sza-

badságát. Ezt egyre inkább kiterjesztik az állampolgárok legkülönbözőbb közösségeire is; például a nyugatnémet alkotmány nemcsak az állampolgár vállalkozáshoz való szabadságát fogalmazza meg, hanem jogi személyeknek is biztosítja ezt. E tekintetben biztos, hogy van kapcsolat a kétféle terület között, és biztos vagyok benne, hogy az új alkotmány kidolgozása során ezeket a jogokat is legalább annyira figyelembe kell venni. Hogy a társasági törvény ezt mennyiben valósítja meg, én kellő hozzáértés hiányában nem nagyon tudom megmondani, de azt hiszem, hogy többé-kevésbé arra a megfontolásra épül, hogy a legkülönbözőbb formában lehetővé tegye az állampolgárok gazdasági célú társulását. Tehát én úgy látom, hogy ez *nyugati értelemben korszerű szabályozás,* amit persze sok minden kierőszakolt, ha lehet ezt mondani, elsősorban az ország gazdasági helyzete és bizonyos külső nyomások. Kétségtelenül a társasági törvénnyel bizonyos fokú felzárkózás történik a fejlett nyugathoz. De nem szabad elfelejteni, hogy *önmagában egy ilyen társasági szabályozás gazdasági értelemben még nem garantálja a vállalkozás szabadságát.* Egy alkotmányos szabályozás, ami megfogalmazza a vállalkozás szabadságát jogilag, és egy társasági törvény, ami ennek jogi, szervezeti kereteit megadja, tehát megmondja, hogy milyen formában lehet ezt megvalósítani – önmagában még kevés. Én ma itt *a „szűk keresztmetszetet" az állami gazdaságpolitikában látom.* Nem látom egész világosan, hogy ezekhez a valóban korszerű jogi formákhoz az állami gazdaságpolitika hogyan fog viszonyulni. Mert ha az állami gazdaságpolitika ezeket a társasági formákat gazdaságpolitikai eszközökkel, például adókkal megfojtja, akkor – azt kell, hogy mondjam – ez a szép szabályozás önmagában nem sokat ért, és ebben a tekintetben ma nem nagyon látok előrelépést, nem nagyon látok párhuzamos fejlődést az intézmények kialakítása, és az ezzel kapcsolatos gazdaságpolitika között. Azt hiszem nem véletlen az, hogy például a vállalkozói adóról szóló törvénytervezet még az országgyűlés egyébként nem túl kényes igényeit sem elégítette ki. De mondom, én ehhez nem értek, nem vagyok ebben szakember, csak érzem ezt az ellentmondást.

Már elég sokszor szó esett direkt vagy indirekt módon a jog szerepéről, a jog lehetséges szerepéről és egyáltalán arról, hogy mire képes a jogi szabályozás a társadalmi folyamatok befolyásolásában. Most konkrétan erre akarok rákérdezni: Te hol látod a politikai intézményrendszer reformjában a jog és a jogászság, mint szakma szerepét. Tehát mit lehet elvárni a jogtól, és mit várhat el a társadalom a jogászoktól e tekintetben? Sokan óvnak attól az illúziótól, hogy a jogi szabályozástól várjunk valamiféle eredményt a politikai gyakorlat, a politikai mozgás megváltozása nélkül.

Azt hiszem, hogy a jognak nagyon komoly autonómiája van ezekben a folyamatokban, tehát a jog kialakíthat olyan demokratikus rendezőelveket, ahogy ezt Gombár Csaba megfogalmazta, amelyek a jog öntörvényű rendezőelvei. Ezt Horváth Barna úgy fogalmazta meg, hogy a demokrácia a jog eszközeivel valósulhat meg. Persze hozzátette, hogy a jog nem valamiféle csodaszer. Ha a politikai működés ezeket a jog által kialakított szabályokat áthágja, vagy ezek a politikai mozgások számára irreálissá válnak, nyilván nem lehet őket érvényesíteni. De vannak bizonyos demokratikus rendezőelvek, amelyeket a jog igenis ki tud alakítani. Ilyen rendezőelv például a **pluralizmus**, aminek igenis vannak jogi szabályozási vonatkozásai. Az eddigi fejlődés bebizonyította, hogy a képviselet legkülönbözőbb megoldási módozatai, legkülönbözőbb variációi sem teremtettek igazában képviseletet, ha ez a képviselet nem pluralizmuson épült fel. A jog technikát tud adni egy pluralizmuson felépülő választási rendszerhez. Lehet ezt a választási rendszert politikai, hatalmi eszközökkel lehetetleníteni, de én azt gondolom, hogy ennek van bizonyos ön-

mozgása. Megint csak a Gombár Csaba által említett és általam nagyon szimpatikusnak tartott rendezőelvek nyomán haladva, jogilag ki lehet alakítani a korporativizmus intézményrendszerét; ezek léteznek a fejlett demokráciában.

Hogy a harmadik nagy rendezőelvet említsem, a jog eszközeivel olyan közvetlen beavatkozási lehetőségek biztosíthatók a társadalom tagjai számára, amelyek szintén a demokrácia megnyilvánulásai. Lehet szabályozni a népszavazás intézményét. Ettől persze a politika nem fog szükségképpen népszavazásokat kiírni. Azt kell, hogy mondjam, a jogi szabályozás öntörvényűsége bizonyos konzekvenciákkal jár. Tehát, hogy megint egy példával éljek, ha valaki azt mondja, hogy elismerjük az emberi jogokat és ezen emberi jogok között elismerjük az állampolgárok, s általában az emberek egyesülési jogát, akkor ennek már bizonyos öntörvényű jogi következményei vannak. Ebből jogilag például az következik, hogy nem lehet azt mondani, hogy az állampolgároknak egyesülési joga van, de pártot nem alapíthatnak vagy létezik ugyan az állampolgárok egyesülési joga, de szakszervezetet nem hozhatnak létre. Tehát kaktusztermesztő egyesületet igen, de politikai pártot nem. Az **egyesülési jog ugyanis magába foglalja a pártok és szakszervezetek alakításának a jogát is.** Nem lehet egyszerűen politikai kérdésnek tekinteni azt, hogy legyen többpártrendszer, vagy ne legyen többpártrendszer, illetve ha valaki ennek tekinti, akkor egyidejűleg azt is mondja ki – mert ez a korrekt –, hogy Magyarországon korlátozott az egyesülési jog. Ennyiben látom én a jog öntörvényűségét. Nem abszolutizálom, mert én is tudom, hogy a politikai mechanizmus a jogot félreteheti. Ugyanakkor azonban azt látom ma Magyarországon, hogy a jognak húzószerepe lehet abban, hogy olyan demokratikus intézményeket, amelyek vagy a fejlett demokráciák termékei, vagy nemzetközi egyezményekből ismertek, tehát amelyeket tulajdonképpen szerves fejlődés termelt ki évszázadokon keresztül, be lehet építeni a magyar jogrendszerbe, akár még azt megelőzően is, hogy ennek a társadalmi- politikai feltételei megteremtődtek. Ebben a tekintetben el tudom képzelni, hogy a jog, és mondjuk az alkotmány lehet ilyen intézményi program. Ez nem politikai értelemben vett program, mert én sem értenék egyet azzal, hogy az alkotmány politikai programnyilatkozat legyen. De az alkotmányosság, a jogállamiság kialakítása tekintetében, ezen alapintézmények kiépítésében igenis a jognak lehet, és a történelemnek elég sok példája bizonyította, hogy volt is ilyen előrevivő szerepe. Egyetlen példát hozok tudva, hogy ez egy sajátos megközelítés: az egész francia fejlődés úgy is értékelhető, mint amelyben az alkotmány, a jogi szabályozás eszközeivel igyekeztek a demokratikus intézményrendszer tekintetében az angolhoz képesti mintegy másfél-százéves lemaradást behozni. Erre nagyon jó példák lehetnek a francia alkotmányok.

Maradva a jog szerepénél és a jogrendszernél, egyrészt arra szeretnélek kérni, hogy az elmúlt pár év alapján fussuk át, milyen jelentős jogszabályi változások történtek, amelyek a politikai intézményrendszert közvetlen vagy áttételes módon érintették, és ezek mennyiben támasztják alá, vagy mennyiben illusztrálják a korábbi állításaidat a kockázat nélküli demokratizmus kapcsán. Ezek között volt-e olyan, amely a jogállamiság felé mutatott a deklarációknak megfelelően? Ehhez képest hogyan értékelhetők a gyülekezési, egyesülési és választójogi törvénytervezetek? Másrészt pedig hogyan látod Te egyáltalán ma a magyar jogrendszer helyzetét; vajon lehetséges-e a „kislépések taktikájával", meglehetősen ötletszerűnek tűnő, vitatható tartalmú, egymástól elszigetelten elgondolt törvényekkel zöldágra vergődni a jogállam tekintetében, vagy olyan strukturális problémák vannak ebben a Magyarországon létező jogszabályi halmazban, amelyek nem oldhatók meg ilyen módon. Gondolok itt arra, hogy végülis léteznek nem publikus jogsza-

bályok – mint amilyenre Te is utaltál az egyesülési jogkör kapcsán –, amelyek alapvető állampolgári jogokat szabályoznak. A jogszabályi hierarchia ténylegesen nem érvényesül, vagyis alsóbb szintű jogszabályok rontanak le magasabb szintű jogszabályokat, akár az alkotmányt is. Vagy például a büntetőjogban vannak olyan jogszabályi cikkek – ilyen pl. az izgatás tényállása –, amelyek a mindenkori politikai helyzetnek megfelelően értékelhetők, alkalmazhatók így vagy úgy és korlátozzák az emberi jogok tényleges gyakorlását. Idetartoznak a Büntető Törvénykönyv és a büntetéseljárási törvény utóbbi módosításai és a tanácsoknak a Belügyminisztérium felügyelete alá helyezése is. Sokan azt állítják, hogy a politikai intézményrendszer reformja és a jogállamiság kiépítése címén tulajdonképpen a rendőrállamiságot építik ki jogi értelemben is. Neked erről mi a véleményed?

A kérdés kapcsán végiggondoltam, hogy az elmúlt években valóban milyen jogszabályok jelentek meg, és próbáltam kutatni ezeknek olyan vonásait, amelyek egy elképzelt jogállamiság irányába hatnak. Az ember persze talál olyan jogszabályokat, amelyeknek vannak ilyen vonatkozásai. Általában azonban ezekben is felfedezheti az erős kompromisszumos jelleget. Hogy példákat mondjak: én *az elmúlt évtizedek legjelentősebb eredményének a jogalkotási törvényt tekintem.* Ez jelentősen korlátozta az Elnöki Tanács Országgyűlést helyettesítő jogalkotó funkcióját, amit én egy komoly előrelépésnek tartok. Persze itt is rögtön ott van a kompromisszum, hogy azért nem szüntette meg, hanem korlátozott mértékben fenntartotta még a jogalkotás tekintetében is, és továbbra is fenntartotta a nem jogalkotási kérdésekben ezt a helyettesítő jogkört. Például: az Elnöki Tanács az Országgyűlés helyett továbbra is megválaszthatja a Minisztertanácsot. Aztán egy másik törvény jutott eszembe, a választójogi törvény. Ennek már a '70-es években bekövetkezett változásai is értékelhetők bizonyos szempontból előrelépésként. Én például mindenképpen ilyennek ítélem azt a változtatást, aminek az volt a lényege, hogy a jelölőgyűlésen a kisebbség jelöltállítási jogot kapott, tehát egy jelölőgyűlés egyharmada már jelöltet állíthatott. Ugyancsak előrelépésnek ítélem – bár ez már egy felemás dolog – a '83-as kötelező többesjelölést is, amennyiben lehetőséget nyújtott spontán jelöltek állítására.

A korábbi törvény sem tiltotta a többes jelölést...

Nem tiltotta, de kötelezővé tétele nyilvánvalóan megerősítette azokat a mozgásokat, amelyek szükségképpen több jelöltet hoztak felszínre. Önmagában persze vitatható, kell-e ezt kötelezővé tenni. Nyilván egy jogállamban nem kell, egy jogállamban ez abszurdum, mert majd ha kell, akkor úgyis több jelölt lesz, ha nem kell, akkor csak egy. Ugyanakkor például a választójog esetében rögtön eszembe jut az, hogy ezek a viszonylagos előrelépést jelentő intézmények a közeljövőben társadalmi vitára kerülő törvénytervezetben már visszavételre kerülnek. A jelöltállításnál a tervezetben az szerepel, hogy most a jelölőgyűlés fele fog jelöltet állítani, tehát nem a kisebbség, hanem újra a többség. A legjelentősebb visszalépésnek pedig azt tartom, hogy – megijedve a viszonylag nagyszámú spontán jelölttől – ez a tervezet az állampolgárok jelölőgyűlésen történő közvetlen ajánlási jogát meg akarja szüntetni, és – megint egyfajta korporatív alapon – csak meghatározott közösségeket akar feljogosítani a jelöltajánlásra. Ráadásul a javaslatokat egy közbenső, jelölést előkészítő bizottság szűrőjén keresztül lehet a jelölőgyűlés elé vinni. Tehát úgy tűnik, hogy mindenütt, ahol valami kis előrelépés mutatkozik, ott egyidejűleg bizonyos fokú visszafogás is észlelhető.

Ami a másik általad kérdezett területet illeti: azt hiszem *a személyi szabadságjogok terén állunk a legrosszabbul.* Az itteni változást dokumentálható módon nagyon erőteljes

visszalépést jelentenek. A bűntetőeljárási törvény tavalyi módosítása a rendőrség feletti ügyészi felügyeleti jogosítványok csorbításával, ezenkívül azoknak az intézményeknek a változatlan meghagyásával, mint pl. az internálás, deportálás, az államigazgatási szerv általi elzárás büntetés lehetősége, a szabadságjogok elemi feltételeit teszik kérdéssé. Ez azt jelenti, hogy **ma Magyarországon a személyi szabadságok minimális garanciái sem igen épültek ki**. Ennek a ténynek azért van nagyon nagy jelentősége, mert jóllehet nem nagyon köztudott – egy apróhír jelentette be ezt az elmúlt hetekben – Magyarország decembertől csatlakozik ahhoz a fakultatív jegyzőkönyvhöz, ami *a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányához* kapcsolódik. Ez egy, az ENSZ keretében '66-ban megfogalmazott egyezmény, ami '76-ban lépett érvénybe és amihez '76-ban Magyarország is csatlakozott egy belső jogszabállyal. Ehhez kiegészítésül szolgál ez a bizonyos fakultatív jegyzőkönyv, ami azt jelenti, hogy mindazok az államok, amelyek ezt aláírják, kötelezik magukat arra, hogy alávetik magukat egy emberi jogi bizottság ítéletének. Eszerint mindazok az állampolgárok, akik Magyarországon normális jogorvoslat keretében nem találnak orvoslást ilyen emberi jogi problémákra – és itt nyilván elsősorban a személyi szabadság problémái fognak előtérbe kerülni, az előzetes letartóztatás például –, azok ehhez a nemzetközi fórumhoz fordulhatnak. Ez a nemzetközi fórum nyilvánvalóan egy sor esetben meg fogja állapítani, hogy ezek a magyar szabályozók igenis ellentétesek olyan nemzetközi egyezményekkel mint például a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányával, amelyekhez Magyarország egyébként csatlakozott. Tehát azt hiszem itt egész egyszerűen égető és sűrgető az igény arra, hogy ezeket a személyi szabadságjogokat újra kell szabályozni, mert ha az nem történik meg, akkor Magyarország kiteszi magát annak, hogy úgyszólván naponta szülessenek olyan ítéletek, amelyekben az mondatik ki, hogy nem tartjuk be ezeket az egyezményeket. Szóval én ma úgy értékelem a társadalmi vitára került egyesülési és gyülekezési törvénytervezet első változatát, hogy meglehetősen *nagyfokú bizalmatlanságot fejez ki az állampolgárok felé* a civil társadalom irányában. Mert hiszen annyi korlátozással él, hogy óhatatlanul az a benyomása alakul ki az állampolgárnak, hogy a törvény célja az, hogy őt ezekben a mozgásokban korlátozza.

A másik nem túl örvendetes fejlemény az, hogy a tervezetek *a jelenlegi helyzethez képest is sok tekintetben visszalépést jelentenek:* például az egyesülési tervezet előrelép ugyan a szabadidős, politikailag neutrális szervezetek alakítási feltételei tekintetében, de egyértelműen visszalép azoknak az esetében, amelyek bizonyos fokig par exelence politikai célt követnek, tehát akár érdekszervezetként, akár kifejezett politikai szervezetként jelennek meg. Ugyanez a helyzet a gyülekezés szabályozásával, hiszen a jelenlegi hézagos szabályozáshoz képest az első tervezetben szereplő elképzelés egyértelmű visszalépést jelent, nem beszélve arról, hogy nem elégíti ki azon nemzetközi egyezményekben foglaltakat, amelyekhez Magyarország is csatlakozott. Visszalépést jelent a tervezet azokhoz az elképzelésekhez képest is, amelyek a fejlett demokráciákban kikristályosodtak, és amelyekkel kapcsolatban az a véleményem, hogy egy szocialista állam nem helyezkedhet más álláspontra, mint arra, hogy ezeknél a polgári fejlődés során kialakult standardeknél kevesebbet szocialista állam nem adhat. Többet lehet adni, akár a polgári fejlődéshez képest, akár a nemzetközi okmányban szereplő standardekhez képest, de kevesebbet adni aligha lehet.

Nézeted szerint van-e valami átgondolt – akár jogalkotási, akár politikai – program ma Magyarországon a jogállamiság kiépítésére, vagy a részben már megvalósult, részben előttünk álló törvényhozási állomások ad hoc jellegű lépések csupán? Véleményed szerint nem lenne időszerű egy teljes felülvizsgálatot tartani ebből a szempontból a

magyar jogrend felett. Egy ilyen megközelítésben mennyiben mutathatók ki ellentmondások az egyes létező jogszabályok között, és melyek azok, amelyeket egyszerűen hatálytalanítani kellene?

Egy ilyen átfogó felülvizsgálat igénye egészen nyilvánvaló, és azt hiszem ez nem történhet másképpen, mint annak a bizonyos alkotmányosságnak a kritériumai alapján amiről már beszéltünk. Ebből a szempontból én majdnem mindegynek tartom persze, hogy előbb születik-e egy alkotmány – ennek az alkotmányosságnak a követelményeit érvényesítendő – és ezután születnek bizonyos részletes törvények. Abban biztos vagyok, hogy ma már önmagában az alkotmánnyal ezek a kérdések nem oldhatók meg. Tehát egyértelműen úgy gondolom, hogy az alkotmányozás folyamata ma már nemcsak egyedül az alkotmány megalkotását foglalja magába.

Az alkotmány mellett, és nem szükségképpen utána, bizonyos kritériumok alapján ki kellene alakítani a polgári viszonyok között alkotmányosnak, vagy organikusnak nevezett törvényeknek, „bolygó törvényeknek" a rendszerét. Olyan törvényeknek a rendszerét, amelyek alkotmányos jelentőségű intézményeket – akár valamilyen alapvető emberi jogot, akár az állami szervezetrendszernek valamilyen meghatározó elemét, például köztársasági elnöki intézményt, az alkotmánybíráskodást, közigazgatási bíráskodást stb. – szabályoznak, és ezek együtt alkothatnak egységes egészet. Erre nézve már megfogalmazódtak tudományos elképzelések, és úgy látom a magyar jogtudomány ennek megalapozására képes is lenne. Politikai szándékok is megfogalmazódnak már az átfogó szabályozás igényéről. Én például ilyennek értékelem azt a javaslatot, amely az ún. demokrácia-csomagtervben öltött testet és a parlament nyári ülésszakán hangzott el, aminek nyomán – ha jól tudom – novemberben újra a parlament elé kerül ez a kérdés.

Én azt remélem, hogy ez a fajta elképzelés ma már nem egy-két politológus, illetve jogász, és nem is egy-két országgyűlési képviselő elképzelése. Úgy látom, hogy a *politikai vezetés egy részében van egy határozott eltökéltség* arra, hogy a jogalkotást, ha úgy tetszik tabula rasa alapon próbálja folytatni és ne egy-két törvénynek a napi politikai igényekhez történő alakításával. Mert sajnos ezeknek a törvényeknek egyike-másika ma még tényleg úgy minősíthető, mint ami nem egészen független bizonyos napi politikai elképzelésektől. Példaként éppen az egyesülési és gyülekezési jog hozható. Az egyesületi jogi szabályozásnak a felülvizsgálata már jó másfél-két éve napirenden van, s benne volt a jogalkotási tervben, ugyanakkor az elmúlt hónapoknak a történései változtatták ezt az egyesületi jogi szabályozási igényt egyesülési jog szabályozásra. Ami az ún. társadalmi szervezeteknek a problémakörét most a szabályozás körébe vonta, itt hasonló a helyzet. Tehát eléggé egyértelmű a sejtés, hogy itt valami napi politikai dologról van szó. Úgy gondolom azonban, hogy ez ugyanakkor felhasználható a jogállamiság feltételeinek megfelelő szabályozásra. Önmagában tehát nem utasítanám el ezeket a szabályozásokat eleve azon az alapon, hogy még nem tudjuk mi van az alkotmányban, mert hát igen is tudnunk kell, hogy mi lesz a '90-ben elfogadásra kerülő alkotmányban, mert ha ma nem tudjuk, akkor régen rossz. Hiszen **ezeket a követelményeket, amikről itt ma szó van kétszáz éve ismerjük**, ezeket nem most kell kitalálni. Bizonyos politikai érvelésekben például hallatszik az, hogy azért nem lehet a sajtótörvényt ma módosítani, mert nem tudjuk, hogy mi lesz az alkotmányban a sajtószabadságról. Hát miért nem tudjuk?... Szóval ezek nagyon látványos napi politikai magyarázatok, ami mögött az van, hogy a sajtótörvény az ma is egy rendkívül retrográd törvény, ennek a módosítása nyilvánvalóan egyfajta politikai szándék szerint, a politikai vezetés egyik részének szándéka szerint minél később történik meg, annál jobb. De az nem igaz, hogy ma ne tudnánk

megmondani, hogy a sajtószabadságról mit kellene tartalmaznia az alkotmánynak. Ez ma megmondható. Itt az a kérdés, hogy akarjuk-e? Az a lényeg, hogy ezek a törvények, amik most készülnek, feleljenek meg az alkotmányossági követelményeknek. És fordítva is. Hiszen az, hogy egy törvény az alkotmány után születik meg, önmagában semmiféle garanciát nem jelent arra nézve, hogy aztán az már valóban alkotmányos szabályozás lesz. Vagyis lehet az alkotmány után is retrográd szabályokat hozni. Ezért én a sorrendiségnek nem tulajdonítanék olyan nagyon nagy jelentőséget.

Neuralgikus pontra kérdeznék rá: közismert, hogy a már létező független társadalmi kezdeményezésekkel kapcsolatban –, mint a Demokrata Fórum, a TDDSz, FIDESZ és a Hálózat – egymás után látnak napvilágot politikusi nyilatkozatok párt és állami vezetők részéről, amelyek úgy állítják be a dolgot, minthogy ha az egyesülési jog terén ma valami féle joghézag, függőhelyzet, törvényközi állapot, vagy türelmi idő stb. állna fenn. A legkülönfélébb módokon próbálják sugallni azt, hogy a ma létező és az általad említett alkotmányi és polgári törvénykönyvi szabályozás a nemzetközi szerződések becikkelyezett szabályai nem léteznek, tehát meg kell várni amíg az új egyesülési törvény hatályba lép, és a már ma is létező szervezetek csak akkor nyernek jogot a legális létezésre. Úgy tűnik, most a politika jóindulatán múlik, hogy ezeket nem számolja fel, de tulajdonképpen illegálisnak tekinthetők. Erről Neked mi a véleményed?

Én azt gondolom, a kérdés annyiban kapcsolódik az eddigiekhez, hogy az alkotmányosságnak, törvényességnek az is egyfajta vezérlő elve kell, hogy legyen, hogy jogszabályokat visszamenőlegesen alkalmazni – nagyon szigorú kivételektől eltekintve – általában nem lehet. Azt hiszem, hogy ez esetben semmi ok nincs arra, hogy ezt az elvet ne alkalmazzuk. Arra az álláspontra helyezkedni jogilag indokolhatatlan, megmagyarázhatatlan, hogy ezeket a szerveződéseket egy majdani, ma még nem létező jogszabálynak a fényében kell megvizsgálni. Itt csak az lehet a korrekt jogi vélemény, hogy ezek a szerveződések a mai jogi szabályozás alapján jöttek létre, ilyen jogi szabályozás létezik, tehát azt az indoklást, hogy joghézag lenne, egyszerűen nem lehet elfogadni, mert nem felel meg a tényeknek. Hiszen mind a társadalmi szervezetek, mind az egyesületek alakítására nézve van jogi szabályozás. Az más kérdés, hogy ez a jogi szabályozás megfelel-e a mai jogalkotó szándékának, céljának, elképzelésének. És megint más kérdés, hogy ez a helyzet megfelel-e a korábbi jogalkotói szándéknak. Úgy ítélem meg, hogy ezek a szervezetek, ezeknek a szabályoknak az alapján jöttek létre, tehát csak azt lehet megvizsgálni, hogy ezeknek a jogszabályoknak megfelelnek-e. Ha ezeknek a jogszabályoknak megfelelnek – márpedig én semmi okot nem látok ezen szervezetek esetében arra, hogy ne felelnének meg –, nem lehet azt mondani, hogy létüket egy jövőre hatályba lépő törvénytől teszem függővé. Azt persze lehet mondani – és én úgy látom, hogy az egyesülési törvénytervezet most ebbe az irányba próbál menni –, hogy ezeknek a már létező szervezeteknek a tekintetében az új törvény előír egy nyilvántartásba vételi kötelezettséget, azt fogja mondani, hogy a majdan hatályba lépő törvény alapján mondjuk egy éven belül nyilvántartásba kell venni mindezeket a szervezeteket, mondjuk a bíróságoknál. Ezt lehet mondani, de ebből következik az is, hogy egyrészt, ezek a szervezetek nem a nyilvántartásba vétellel jönnek létre, ezek a szervezetek már létrejöttek a megalakítástól kezdődően, a nyilvántartásba vétel csak egy állami regisztrálást jelent, és a szervezetek jogi személyisége a megalakulástól létezik. A másik pedig, hogy ez a fajta szabályozás értelemszerűen *minden olyan szervezetre ki kell, hogy terjedjék, amely jelenleg működik,* bármikor is jött létre és nem szerepel nyilvántartásban.

Köztudott az, hogy a mai szabályozás alapján nyilvántartásba venni csak a hagyományos egyesületeket kellett, tehát mindazok a társadalmi szervezetek, amelyek az elmúlt évtizedekben létrejöttek nincsenek nyilvántartásban. *Nem szerepel a nyilvántartásban sem a párt, sem a KISZ, sem a HNF, sem a szakszervezetek.* Tehát én praktikus szempontból el tudok képzelni egy ilyen nyilvántartásba vételt, de akkor az mindenkire ki kell, hogy terjedjen, egyforma kritériumok alapján. Alapvetően azon az alapon, hogy a megalakulás törvényes feltételeinek eleget tettek a megalakulásuk pillanatában.

Köszönjük a beszélgetést.

Figyelő

VÁGVÖLGYI B. ANDRÁS

ACH, MITTELEUROPA!

„Central Europe is back."
(Timothy Garton Ash)

A szimpóziumot a bécsi Francia Intézet szervezte, a svájci és a nyugatnémet követség, a Collegium Hungaricum, az osztrák Tudományos és Kulturális Minisztérium és a bécsi Városi Tanács szponzorálta. A patrónusok között volt a francia nagykövet és Helmut Zilk bécsi polgármester is. Láthatjuk, hogy nem akármilyen eseményre indulunk, amikor elhaladunk I. Ferenc József tógás márványszobra mellett az egyetem lépcsőházában. Pláne, ha megnézzük a tájékoztatót: hemzsegnek a nagy nevek, az ígéretes témák és előadáscímek.

Nem kellett azonban a bécsi egyetemig fáradnia annak, aki arra volt kíváncsi, hogy igaz-e az a mostanában szórványosan hallható pesti pletyka, miszerint Közép-Európából divattéma lett. Elegendő az utóbbi öt év társadalomtudományi, irodalmi és politikai folyóiratainak évfolyamait (hazait és külföldit) felütni, láthatjuk: sokat emlegetett témával állunk szemben. Itthon a Bibó-életmű előbb nehezen induló, később nekilóduló recepciója és *Szűcs Jenő* fontos tanulmánya („Vázlat Európa három történeti régiójáról"), valamint *Konrád György* munkái indították el a mozgást. Külföldön pedig két nagyhatású tanulmány, *Milan Kunderáé* és *Timothy Garton Ash-é* mozgatták meg a fantáziákat.

A szimpózium érdekesen indult, a francia kulturattasé után, aki egyébként *Bibó Istvánt* idézte – köszönhetően a válogatott írások francia megjelentetésének –, a Párizsban élő cseh *Karel Bartosek* tett kísérletet a Közép-Európa-fogalom definiálására. A történész Bartosek jelentős szerepet játszott a Prágai Tavasz szellemi mozgolódásaiban és '68 után több mint tíz éven át talán ablakmosóként kereste a kenyerét, mint Kundera regényhőse, míg a 80-as évek elején az emigrációt választotta. Őt a legismertebb magyar előadó, az 1939-től Párizsban élő *Fejtő Ferenc* követte (több magyar meghívott, így Konrád György, Köpeczi Béla, az azóta sajnálatosan elhunyt Ránki György és Szűcs Jenő különböző okokból nem tudott részt venni a tanácskozáson), aki Magyarország párizsi megítéléséről beszélt, a nyugati sajtóban néha még mindig felbukkanó „legvidámabb barakk" sztereotípiájáról, valamint a válságról, az értelmiségi kiútkeresésről, programokról (*„Fordulat és reform", „Társadalmi Szerződés"*) és találkozókról (Monor, Lakitelek).

Fejtőt követően francia előadók Franciaország kapcsolatait elemezték a térség államaival és nemzeteivel a különböző történelmi időszakokban. Az elhangzott előadásokat vita követte.

A másnap délelőtti szekció a „Nemzetek, nemzetiségek, népek" címet viselte. Itt hangzott el *Felix Kreissler* előadása az osztrák identitásért folytatott harcról a 19. és a 20. században. Kreissler a téma jó ismerője, az Anschluss után Franciaországba emigrált, harcolt

---

x Beszámoló a bécsi egyetemen 1988. január 14–16. között „Európa és Közép-Európa. A kulturális identitás problémái" c. nemzetközi szimpóziumról.

az ellenállásban, a Becsületrend kitüntetettje. Később katedrát kapott a Sorbonne-on, hogy a germanisztikától elkülönítetten tanítsa az osztrák irodalmat. Erre a napra került az ismert francia filozófus, *Edgar Morin* „flamboyant" előadása Európáról és Közép-Európáról, a zsidó-keresztény és hellén humanizmusról, a policentrikus kontinensről, a Dunai Monarchiáról, az irodalom és a másként gondolkodás szerepéről Keleten, a skandináv régió elkülönültségéről és még sok minden egyébről. Az előadást végighallgatva nekem rosszmájúan *Dalos György* megjegyzése jutott eszembe a szimpózium elejéről, hogy „szép, szép ez az egész, csak a franciák mit keresnek itt?"

A délutáni szekció a „Történelmi többnemzetiségűség regionális példái" címet viselte. A bécsi *Martin Pollack* az egyik legérdekesebb régióval, Galíciával foglalkozott, a budapesti *Székely András Bertalan* a szlovén-magyar történelmi kapcsolatokat ismertette. Sajnos elmaradt a trieszti *Andrej Bartuz* előadása, amely városának sajátos helyzetével ismertette volna meg a hallgatóságot. Ebben a szekcióban számomra a legtanulságosabb egy Göttingenből jött porosz arisztokrata, *Christian Graf von Krockow* előadása volt. Nemcsak azért, mert megjelenése enyhített egy igazi junker látványának fájó hiányán, de hallgatnom is lenyűgöző volt a pátoszt, amellyel az „alte Heimat"ról beszélt a német-lengyel kapcsolatokról tartott előadásában.

A szombat délelőtti téma: „Létezik-e közép-európai irodalom?" kapcsán a leggyakoribb helynév Kákánia volt, a legtöbbet emlegetett írók pedig Kafka, Musil, Werfel, Kundera, Milosz és Konrád. Hallhattunk a lengyel irodalom galíciai iskolájáról, egy jugoszláv származású innsbrucki professzortól száraz irodalomtörténeti összehasonlítást, majd egy lelkesült francia kékharisnyát, aki előbb olvasmányélményeit osztotta meg velünk, majd a jelen közép-európai irodalmat a Bildungsroman harmadik hullámaként jellemezte, s azon borongott, hogy a latin-amerikai irodalomnak nagyobb a hatása a Franciaországban, mint a közép-európainak. Az irodalmi délelőtt kiemelkedő eseménye volt *Dalos György* előadása, aki Slawomir Mrozek „Rendőrség" című darabjának hazai bemutatója kapcsán először azt vizsgálta: lehet-e ott rendőrállamról beszélni, ahol a rendőrállam kifigurázható, majd a magyar irodalom példáján a közép-európai irodalom lehetőségeiről beszélt, nevezetesen arról, hogy létezik egy speciális közép-európai irodalmi-kuturális hagyomány, ugyanakkor ez távolról sem csak a földrajzi Közép-Európa sajátja, hiszen a közép-európai irodalmi élet színterei közé tartozik New York, Párizs és Jeruzsálem is.

A következő téma a közép-európai kulturális identitás problémája volt történettudományi aspektusból. Sajnos innen hiányzott Ránki György és Szűcs Jenő.

A záróvita a közép-európai kulturális identitás politikai konzekvenciáit igyekezett áttekinteni, jeles meghívottak közreműködésével. A vita vezetését az ismert innsbrucki politológus, *Anton Pelinka* vállalta, aki a Neues Österreich-mozgalom egyik alapítója. A mozgalom Kurt Waldheim köztársasági elnökké választása után alakult, annak ellenhatásaként. Az elnökségben helyet foglalt Svájc bécsi nagykövete, *Erhard Busek* bécsi városi tanácsos, volt néppárti alpolgármester, aki egyébként Projekt Mitteleuropa címmel könyvet is írt a témában (lásd erről Radnóti Sándor írását a Beszélő 22. számában), valamint *Zdenek Mlynar* bécsi politológus, 1968-as csehszlovák KB-titkár, kinek könyve tavaly jelent meg a magyar második nyilvánosságban. A hallgatóság részvételével lefolytatott vita – érthetően – elsősorban a németajkú Közép-Európával foglalkozott, azzal a Mitteleuropa-val, amelyről Timothy Garton Ash irónikusan megjegyzi, hogy a szó bizonyos náci konnotációja folytán évtizedekig csak a keletnémet vasút étkeztetést szolgáló Mitropa vagonjainak nevében élt tovább. A keleti Közép-Európa válságairól, reformmozgalmairól, sajátos politikai kultúrájáról az említett Zdenek Mlynar beszélt. Ez a régió – ha csökevényesen és provinciálisan is – nyugatias jellegű (Bibó), de a léte-

ző szocializmusok betegségeinek első terápia-kísérletei ebben a régióban zajlottak le, amely – Kundera szavaival – „földrajzilag Európa közepén, kulturálisan nyugaton, politikailag pedig keleten fekszik". E földrajzi egység népeinek a Nyugat utáni kapaszkodása érzelmileg és politikailag is érthető, amit a Közép-Európa-koncepció meleg fogadtatása is mutat, elsősorban Csehszlovákiában és Magyarországon. Ugyanakkor politikai veszélyek lehetőségét is magában rejti, mint erre *Kis János* emlékeztetett Kundera elméletét bírálva egy előadáson, aki a fő problémát a koncepció kizáró, exkludáló jellegében látja, miszerint Kundera egy lehetséges közép-európai evolutív – emancipatórikus fejlődésből a „keletieket" mint civilizációsan arra nem érdemeseket kizárná és ez újabb politikai ellentétekhez vezetne, veszélyeztetve a koncepció érvényre jutásának politikai sikerét.

Végezetül néhány kérdés a Közép-Európa-koncepció egészével kapcsolatban. Mik lennének e térség határai? A németajkúság határai nyugaton és a római kereszténységé keleten? És mi van az átfedésekkel? A német kérdést nem foghatjuk fel csak közép-európai problémának, megoldása valószínűleg a tragikus tömbpolitika, a jaltai világrend végét is involválná. A berlini fal nemcsak a kettéosztott Németország, tágabban, Közép-Európa szimbóluma, de egy világállapotot is jelképez. Aztán: ha intakt egységként tételezzük a régiót, mit kezdünk az NSZK óriási gazdasági túlsúlyával? És mit kezdünk a majd húsz éve a különböző nyugatnémet kormányok által követett Ostpolitik-kal, amely ugyan megszüntette az ötvenes évek végén és a hatvanas években igaz állítást, miszerint az NSZK gazdasági óriás, de politikai törpe, ugyanakkor – eufemisztikusan szólva – ellentmondásossága jól megmutatkozott 1981. december 13-a után Lengyelország vonatkozásában. Hogyan viszonyul a koncepcióhoz az NDK, amely hivatalosan szövetségeseire és az NSZK-ra épít, de független mozgalmai érthetően a másik német államot keresik tekintetükkel. És Lengyelország? A lengyelek kevésbé tűnnek elbűvöltnek a Közép-Európa-koncepció iránt, mint a csehek, magyarok vagy az osztrákok. Az utóbbiaknál csak a tagadhatatlanul létező *K.u.K. nosztalgiáról* volna szó, vagy a regionális közeledés és a közös cselekvés *utópiájáról* is? Ha igen, milyen politika alapján? A hivatalosságok egymást segítő és kisegítő autoriter parádéiról (lásd Bős-Nagymaros) vagy a társadalmak közeledéséről? És hogy állunk Jugoszláviával? A Közép-Európa-koncepció merev alkalmazása magát a jugoszlávizmus eszméjét kérdőjelezi. Kik támogatják a Közép-Európa eszmét Nyugat-Európában? A „régi Európa" konzervatív eszméjén rágódók és nosztalgiázók, vagy egy új, megosztottságtól és fegyverektől mentes Európa progresszív utópistái? És akadnának-e a Közép-Európa-koncepciónak támogatói Keleten?

Karel Bartosek a szimpózium elején kísérletet tett a fogalom definiálására, de gyanítjuk, hogy a Közép-Európa meghatározás szükségszerűen csak lebegő, esszéisztikus lehet. Aki „Ach, Mitteleuropa"-t mond, annak Hans Magnus Enzensberger útiesszéinek címével: „Ach, Europa" válaszolhatunk. Sokan, sokféleképpen használhatják Közép-Európa eszméjét és különböző eredményeket érhetnek el vele, de hisszük, hogy létezik „Keleten", csakúgy mint „Nyugaton" egy progresszív Közép-Európa-értelmezés. De ennek még körülírása is – ha már az egzakt definíció olyan kilátástalan – továbbgondolást, további elmélyülést és eszmecserét kíván a progresszív Közép-Európa-eszmény elkötelezettjeitől.

FEJTŐ FERENC

MAGYARORSZÁG PÁRIZSBÓL NÉZVE

Bevallom, szívesebben tartottam volna meg ezt az expozémat tíz-tizenöt évvel ezelőtt. Milyen napfényesnek, reménytelinek látszott akkor Magyarország, eredményeire büszkének! Ma, Párizsból nézve, sötét, kiábrándult, csalódott képet mutat. Még néhány évvel ezelőtt is azzal dicsekedhetett, hogy a „KZ legvidámabb barakkja". Mára semmivé foszlott a vidámság, átadta helyét a nyugtalanságnak. De mielőtt számba vennénk ezt a változást és ennek okait – ahogyan azt Párizsból megítélhetjük –, hangsúlyoznunk kell azt a tényt, hogy szerencsére vagy sajnos, Magyarországot Párizs kedvezően ítéli meg, legalábbis az a koronként változó számú ember, akit egyáltalán érdekel Magyarország sorsa. Meglehetősen tisztán látják helyzetét, főleg szocialista testvérországaival összevetve. A vasfüggöny rossz korszaka, a mesterséges ködösítések ideje feledésbe merült: Magyarország csaknem olyan nyitott országgá vált, mint a szabadnak nevezett országok. Köszönhető ez javarészt a turizmus fejlődésének, a külföldi sajtó szabadabb bejutásának az országba; köszönhető annak a ténynek, hogy irodalmán, szociológiáján, filmművészetén keresztül az országnak saját magáról alkotott képe közelebb került az igazsághoz, és hogy a látogatókkal való személyes kapcsolatok szabadabbakká váltak. Enélkül egyébként nem vállalhattam volna – én, aki csaknem negyven év óta a lábamat se tettem be Magyarország területére –, hogy párizsi „megfigyelőállásomból" beszéljek Magyarországról – abból az „obszervatóriumból", ahonnan, az igazat megvallva, megszakítás nélkül lestem viszontagságait, tragikomikus változásait, fejlődését.

Az a Magyarország, amelyet ma látok, ismét válságban van. Gazdasági, ideológiai, „örökösödési", erkölcsi válságban. Ahogyan tavaly, szeptember 16-án a Parlamentben a párt feje, Kádár János megfogalmazta, az „országnak új problémákkal kell szembenéznie", és – újból idézem – „még nem látjuk, hogyan fogjuk ezeket megoldani". Meglepő, patetikus beismerés ez annak az embernek a szájából, akit még nem is olyan régen „nyerőnek" tartottak, s akit egy tekintélyes párizsi lap tavaly november 27-i számában Magyarország „karizmatikus vezetőjének és ugyanakkor a Nyugat által elismert államférfiúnak" titulált.

Milyen múlandó a dicsőség! Kezemben tartom a legkomolyabb és legtöbbre tartott magyarországi szamizdat lap, a *Beszélő* egyik számát. „Kádárnak mennie kell" olvasom meglepődve. A népnek az a szokása, hogy személyekhez köti a történelmet. Személyekhez köti a sikert, dicsőíti a győztest; és személyekhez köti a bukást is. A legyőzöttek mindig bűnösek. Tegnap Kádár még népszerű volt, talán az egyetlen népszerű politikus Kelet-Európában; ma már csaknem mindenki azt mondja, túl sokat látták, elég volt belőle.

Túl korai lenne még felbecsülni, mekkora volt Kádár személyes része Magyarország 10–15 évnyi föllendülésében, mely az ország kegyetlenül levert függetlenségi harca után következett. Magam is ezek közé tartoztam, akik 1957-ben – a Kádárt Hruscsovhoz fűző kapcsolatok ismeretében – Kádárt még mindig a legkisebb rosszként értékelték.

A hatvanas évek elejétől – párizsi, de budapesti szemmel nézve is – Kádár még ennél is jobbnak látszott: a magyar nemzet és a szabadságát elorzó idegen hatalmat képviselő

Az itt következő három előadás (Fejtő Ferenc, Karel Bartosek, Dalos György) a bécsi Közép-Európa-konferencián hangzott el.

párt közötti üdvös kompromisszum szimbóluma volt. Ezt a kompromisszumot Kádár olyan ügyesen valósította meg, hogy úgyszólván egy államférfi kvalitásait tulajdonították neki. Deák Ferencet emlegették vele kapcsolatban, azt a Deák Ferencet, aki nagy realitásérzékkel játszott közvetítő szerepet a bécsi udvar és a lázadó magyar nép között. A magyar történészek sokat vitatkoznak az 1867-es kiegyezésről (amelyet Kossuth *kapitulációnak* nevezett), hogy ez vajon jótétemény volt-e Magyarország számára, vagy pedig az 1918-as területvesztés oka. Ugyanígy annak ismeretében, hogy az a „kísérlet" amelyhez Kádár a nevét adta, megbukott, fölmerül a kérdés, hogy vajon nem volt-e kezdettől fogva elhibázott, és hogy Kádár nem felelős-e személyesen bukásáért. Figyelembe kell persze venni, hogy vannak olyan kísérletek is, amelyek – még ha a legjobb szándékkal és a legjobb értelemben kezdenek is hozzá – bukásra vannak ítélve pusztán azért, mert rosszul kalkuláltak. Van egy nehezen lefordítható magyar közmondás, amely szerint „Fából nem lesz vaskarika". Kádár kritikusai gyakran hangoztatták ezt azzal az abszurd ötlettel kapcsolatban, amely úgy akart piacgazdaságot létrehozni, hogy közben megtartja a párt monopóliumát. Ha Kádár felelős a bukásáért, az azért van, mert mindvégig megmaradt „ein treuer Diener seines Herrn"-nek, a leninizmus hűséges szolgájának, moszkovita értelemben vett internacionalistának. Végső soron még tán hálásak is lehetünk neki, hogy ilyen messzire elment ezzel a kísérlettel – messzebbre, mint Gorbacsov látszik most elmenni –, ugyanis ezzel kimutatta a tervezés és a piac „összeházasításának" lehetetlenségét. Az általa okozott válság kapcsán, az összeegyeztethetetlen dolgok összeegyeztetésére irányuló makacs törekvés folytán kirobbant egy vita a „szocialista piacgazdaságról". Ennek jelentősége vitathatatlan, még ha hagyományos eszközökkel el is fojtották-fojtják a vitát.

De ne legyünk igazságtalanok. Az a Magyarország, amelyet ma válságban lévőnek látok, sokat változott a Kádár-évek alatt. Azt gondolhatjuk, hogy a kompromisszumnak (és az általuk lehetővé tett társadalmi stabilitásnak) köszönhetően bekövetkezett javulás nagy része túléli majd ezt a válságot. Természetesen nagy fejlődést lehetett volna elérni, talán jóval nagyobbat, egy olyan Magyarországon, mely Ausztria vagy Finnország mintáját követte volna. De nem ezekhez az országokhoz kell viszonyítanunk, hanem szomszédaihoz, a többi szocialista országhoz. Gyárak épültek, közülük néhány európai szinvonalú. Városok fejlődtek, és Budapest maga csaknem visszanyerte régi fényét. Minden korlátozás, az apparátus reakciós elemeinek szabotázsa ellenére megmaradt a kezdeményező szellem; az ügyeskedés szelleme manifesztálódott a második gazdaság hirtelen fejlődésében, s ez sajátos módon hozzájárult az életszínvonal és életminőség javulásához. Kádárnak a szemére vethetjük, hogy nem védte elég erőteljesen és bátran a határokon kívül, és különösen a Romániában élő magyar milliók érdekeit, de azt el kell ismernünk, nagy gondot fordított a nemzeti örökség megőrzésére; engedélyezte, ha ugyan nem támogatta a Rákosi-rezsim szektarianizmusa által megcsúfolt, megtört nemzettudat kontinuitásának visszaállítását. Erőfeszítései, ígéretei ellenére sem tudta behozni Magyarország gazdasági és szociálpolitikai lemaradását a fejlett tőkés országokhoz képest. De néhány „felvilágosodott" munkatársa tanácsaira hallgatva, részben hozzájárult a kulturális lemaradás csökkentéséhez. Megszabadította az irodalmat és a művészeteket a szocialista realizmus béklyóitól. A cenzúrát – ha el nem is törölte – elnézőbbé tette, vállalva annak kockázatát, hogy az opportunizmust súroló engedékenysége a szovjetek és a kelet-németek protestálását váltja ki. Nem akadályozta meg a magyar kultúra elnyugatosodását, és ha nem is tette Magyarországot jogállammá (hogyan is tudta volna megtenni?), korlátozta a rezsim rendőr-jellegét. Szembehelyezkedett a valódi demokratizálódás irányába ható bár-

miféle fejlődéssel, de tolerálta vagy csak mértékkel akadályozta az ellenzéki csoportok és publikációk progresszív növekedését.

„Uralkodása végének" két legfontosabb politikai eseménye az értelmiség félig-meddig illegális monori és lakitelki találkozója.

A monori találkozón 1985 júniusában mintegy ötven értelmiségi vett részt, a legkiválóbbak és a legismertebbek. Az eseményt az teszi történelmi jelentőségűvé, hogy most első alkalommal az addig a hatóságok által elszigetelt másként gondolkodók kis csoportja a közös ellenzéki platform kidolgozása érdekében összegyűjtötte a **kommunista rendszerrel szembenálló csaknem valamennyi szellemi csoportosulás képviselőit**: reformközgazdászokat, radikális szociológusokat, liberális demokratákat, a két háború közti urbánusok követőit, a harmincas évektől „népiesnek" nevezett haladó nacionalistákat, az emberi jogokért küzdőket, nemhivatalos pacifistákat, környezetvédőket, írókat és tudósokat, MTA-tagokat és más intézményekhez tartozókat, egyetemi tanárokat, filmrendezőket. Akik addig kivételezett helyzetben voltak, nem féltek csatlakozni a „kárhozottak" kis csoportjához, hogy kifejezésre juttassák az ország helyzetének romlása felett nyugtalanságukat. A vitáról készült beszámolót ezer meg ezer példányban osztották szét, eljutott Nyugatra is, és a Szabad Európa Rádióban –, melynek magyar nyelvű adásait egész Magyarország hallgatja – többször fölolvasták.

A találkozó résztvevői szinte egyhangúlag követelték, hogy a kormány törje meg az 1956-os forradalmat és Nagy Imre tragikus sorsát még harminc év elteltével is körülvevő kötelező hallgatást. Csurka István, a rendkívül népszerű író kijelentette: „A ránk kényszerített feledés hazugság. Márpedig kultúrát nem lehet hazugságra építeni. Elfogadtuk, hogy hallgatunk nemzeti sorskérdéseinkről, ezért nincs valódi kultúránk, csak amolyan kvázi-kultúránk". A történész Szabó Miklós pedig hozzátette, hogy „az 1956-os felkelés leverése után a magyar társadalom nem kompromisszumot kötött, hanem a túlélés érdekében politikailag kapitulált".

A gazdaság 1984 óta fennálló stagnációjáról beszélve Bauer Tamás közgazdász főleg a reformok nem kielégítő alkalmazását tette felelőssé. Fölhívta a figyelmet a szakszervezeti bürokrácia végzetesen káros szerepére. Azzal, hogy erőszakosan biztosította fölényét a tanácsi és vállalatvezetőségi választásokon, a szakszervezeti bürokrácia megakadályozta – figyelembe véve a szakszervezetek és a párt szoros kapcsolatát – a vállalatok igazi önállósulását, ami pedig a gazdasági reform célja lett volna. Bauer és más liberális közgazdászok a kis magánvállalatok sokkal nagyobb léptékű fejlesztését kérték. Szerintük ezeknek ugyanazzal az exportjoggal kell rendelkezniük, mint a nagy állami vállalatoknak.

A monori találkozóval összevetve, a második találkozó tavaly ősszel Lakitelken egyszerre jelentett visszalépést és fejlődést. Visszalépést azért, mert az urbánus demokratikus ellenzék, az egy Konrád György kivételével, nem volt jelen. Ez jelzi a Monoron 1985-ben létrejött „egységes front" törékenységét. Fejlődést pedig azért, mert sokkal nagyobb számban vettek részt jelentős személyiségek, a szellemi élet minden rétegének képviseletében. A találkozó meglepetése az egyik legnépszerűbb politikus, a volt kulturális miniszter Pozsgay Imre megjelenése volt, akinek több népies író iránti szimpátiája közismert. Pozsgay észrevétel nélkül hallgatta végig a hozzászólásokat, melyeknek java része a rezsim gyökeres elítélését tartalmazta. Néhány héttel később a nagy példányszámban megjelenő *Magyar Nemzet*ben, a lakitelki találkozó vitáit is összefoglalva, közzétette politikai programját. Ebben lényegében a különböző erdekcsoportokat képviselő autonóm szervezetek létrehozását követeli. Ezek a szervezetek a kormánynak konzultációs és visszajelző szervezetként szolgálnának. Pozsgay szerint – akit egyesek Kádár lehetséges utódjának tartanak – csak a kormány és az ellenzék reprezentatív szervei közti párbeszéd intézményesí-

tése vezetheti ki az országot a passzivitásból, az apolitikusságból, a csendes beletörődésből, ami ma a politikai helyzetet jellemzi. Sokak figyelmét nem kerülte el, hogy Pozsgay számos vonatkozásban – jóllehet diplomatikus elővigyázattal – Nagy Imre 1953-as javaslatait terjeszti újra elő, aki akkor a függetlenségük megtartása mellett a kommunistákkal való együttműködésre hajlandó nem-kommunistákat tömörítő Népfrontot a KP „ellensúlyává" akarta tenni, egy második párt egyfajta Ersatz-ává. Az embernek az a benyomása, hogy Pozsgay a beszélgetőpartner szerepét akarja rezerválni népies barátainak. Sőt nem pusztán a beszélgetőpartner, hanem egyáltalán a kormány elismert partnerének a szerepét, mely cserébe néhány engedményért a demokratizálódásban, segít a kormánynak abban, hogy jelenlegi elszigeteltségéből kikerüljön.

Bárhogyan legyen is, Pozsgay cikke, a népiesek melletti kiállása élénk vitát váltott ki, hasonlatosat 1956 nyarának erőteljes vitáihoz. A publikum kezd kigyógyulni letargiájából, újrapolitizálódik. De ellentétben az 1956-ban történtekkel, amikor is a véleménynyilvánítási mozgalom elsősorban ideológiai és politikai jellegű volt és a cenzúra eltörlésére irányult, **ma a gazdasági válság vezet el az ország politikai rendszerének megkérdőjelezéséhez.** A mozgalom élcspatát olyan közgazdászok alkotják, mint Bauer, Antal, Bogár, Nyers; az irodalmárok segítik őket javaslataik népszerűsítésében és fogalmi megformálásában. Az a helyzet, hogy a válság mélysége, melyet a kormány nem látott előre, arra kényszeríti az ország vezetését, hogy irányt változtasson és bevessen egyfajta szigorítási politikát. Az a kérdés vetődik fel, mi lesz a lakosság és főként a munkásság reakciója, hogyan fognak reagálni az ország leghátrányosabb helyzetben lévő rétegei azokra az intézkedésekre, amelyekről a legkevesebb ha azt mondjuk, tökéletesen ellentétben állnak a szocializmus elveivel és ígéreteivel? A jövendelemadó és az ÁFA bevezetése, az alapvető élelmiszerek árának jelentős emelése, az állami kiadások csökkentése mindazokkel a következményekkel, melyek a közegészségügyet, az oktatást sújtják, számos veszteséges gyár bezárása stb.: mindezek az intézkedések a nyugati államokban sem ismeretlenek, csakhogy ezek végrehajtása jóval nehezebb olyan országokban, ahol az embereket csak a „daloló holnapra" készítették fel. Már érzékelhetők a kiábrándulás, az elégedetlenség első jelei. Vajon elegendő-e lecsendesítésükre az az ígéret, hogy néhány szűk esztendő után az ország ismét fejlődésnek indul?

A legjobb hírű, gyakran nemzetközileg ismert szakértők közül többen azt javasolják a kormánynak: úgy kerülje ki ezeket a dilemmákat, hogy „fusson előre", gyorsítsa meg a gazdaság privatizációját. „A reformerek azt követelik", jegyzi meg Xavier Richet francia közgazdász, akinek a magyar modell legmélyebb analízisét köszönhetjük, „hogy az állam és a párt szakadjon el a gazdasági ügyektől és teremtsenek meg egy valódi gazdasági mechanizmust. Ám ezeket a követeléseket ma többé-kevésbé megbélyegzik a *gazdasági establishment* védelmezői, akik mindebben a kapitalizmushoz való visszatérés potenciális esélyét és a kiváltságaikat fenyegető veszélyt látják. A konzervatívok a reformerek programjának alkalmazásával együtt fellépő társadalmi következményektől is tartanak. Szerintük „ez a program, mivel az állami paternalizmust, a „kétsebességes" gazdaságot és a központi bérszabályozást kérdőjelezi meg, az országban az 1956 óta kifejlődött politikai és társadalmi konszenzus felbomlásának kockázatával járna".

„Ez a kezdetben gazdasági fogantatású vita – állapítja meg Richet – mélyebb gyökerű. Arról szól, hogy a szocialista gazdaság jövőjét az őt létrehozó politikai és ideológiai környezet megújításával képzelik el. Azt jelenti ez, hogy el kell gondolni a szükséges mutációkat egy olyan rendszerhez, amely a megreformálására irányuló kísérletekkel szemben többször is a megváltozásra való képtelenséget bizonyította."

Nehéz lenne jobban összefoglalni, milyen bonyolult választás előtt áll jelen pillanatban a magyar kormány és nép.

A kormány persze megpróbálkozhat a szélsőségek közötti lavírozással, külső segítségben reménykedve. De a halogatás semmiképpen nem oldhatja meg az alapvető problémát, nevezetesen a konszenzus helyreállítását, a nép bizalmának visszanyerését. Pozsgay és a hozzá hasonló politikusok megértették, hogy a kormány érdeke az volna, hogy a meghozandó döntések felelősségét megossza a lakossággal. De hogyan lehetne a felelősséget megosztani a hatalom megosztása nélkül? És hogyan lehetne megteremteni a konszenzust egy olyan új politika számára, amely hosszú távon javulást ígér ugyan, de kezdetben súlyos áldozatokat követel anélkül, hogy kompenzációként a politikai mechanizmusok mélyreható reformját nyújtaná? Hogyan lehetne elkerülni azt a zűrzavart, melyet a szigorítási politika kelt a munkásosztályon belül?

A *Beszélő*, Társadalmi Szerződés című különszámában (mely terjedelme és komolysága révén felér egy alkotmánytervezettel) három kiutat lát a kormány számára a jelenlegi helyzetből. 1. Az ún. **román út** azaz szociál-, nemzeti vagy faji demagógia, soviniszta hisztériával párosult mozgósítási kampány. Az ilyen politika nem elképzelhetetlen Magyarországon, lévén, hogy az apparátus sztálinista, reakciós, értelmiségellenes elemei még nem merítették ki minden tartalékukat az ötleteket és az agresszivitást illetően. 2. A **dél-koreai módszer** a piacgazdaság szabályainak alkalmazása a kezdeti kapitalizmus teljes szigorával, az e politika elleni bármiféle vélemény-nyilvánítás kíméletlen elfojtása mellett.

A **Beszélő** teoretikusai által elképzelt harmadik, egyben utolsó megoldási lehetőség a demokratikus ellenzék véleményét tükrözi. Sokkal kevésbé radikális, mint gondolnánk. Pozsgay programjához hasonlóan ez sem követeli az egypártrendszer eltörlését, csupán politikai monopóliumának csökkentését, pluralista elemek bevezetésével. A demokratikus ellenzék alapvető követelése, hogy a politikai és gazdasági döntések kidolgozásában aktívan és legálisan vegyen részt a lakosság minden rétege. Ez az *„abszolút párturalom"* **„alkotmányos párturalommá"** történő átalakítását jelentené. Olyan helyzet jöhetne így létre, amelyben a tulajdon különböző formái (állami, szövetkezeti és magán) teljes jogegyenlőséget élveznének. A külpolitikában és a hadügyben az utolsó szót a párt (vagy az általa választott elnök) mondaná ki, ő uralkodna, a kormány pedig kormányozna, a különböző érdekcsoportokkal konzultálva. A kormánnyal kapcsolatban a program azt is tartalmazza, hogy az a Parlamentnek felelős; a Parlament tagjainak felét pedig kineveznék, másik felét a különböző intézmények szabadon választanák.

A *Beszélő* Társadalmi Szerződése kétségkívül az egyik legérdekesebb politikai dokumentum a szocialista köztársaságokban létrejött hasonló jellegű dokumentumok között. Egyszerre lelhetők fel benne az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésnek, Kardelj ideológiai fogalomrendszerének, a mi V. Köztársaságunknak és a Szolidaritás tételeinek reminiszcenciái. Becsületére válik azoknak, akik megalkották. Mégis: nem túl szép-e a menyasszony? A tervezet tetszetős, sőt igen ésszerű is, de vajon megvalósítható-e?

Biztosan létezik – mint a történelemben mindig – egy negyedik, sőt, egy ötödik lehetőség is. Sajnos azonban ezekről nem beszélhetek, mert nem „látom" őket. Alighanem Magyarországon sem látják.

(Ford.: Szalontai Ágnes – Marczisowsky János)

DALOS GYÖRGY

A MAGYAR IRODALMI HAGYOMÁNY

A közelmúltban egyszerre két magyar színház is műsorra tűzte Mrožek *Rendőrség* című darabját. A párt lapjának, a Népszabadságnak a kritikusa a következő szavakkal vezette be ezen alkalomból írott cikkét: „Mrožek Rendőrsége egy rendőrállamban játszódik. Egy rendőrállamban azonban aligha mutathatták volna be ezt a darabot."

A pártlap kritikusának szavaiból ezt hallhatjuk ki: Magyarországon ezen az önmagában nagyon is örvendetes körülményen csorbát szenved a Mrožek darab hatása, mivel a nézők nem tudják a látottakat saját valóságukra vonatkoztatni. Mindkét premier viharos sikere azonban ellentmondani látszik ennek a feltevésnek. Arra gondolhatunk, hogy a kritikus magabiztos kijelentése mögött valójában egy bizonytalan kérdés húzódik meg. Nevezetesen: rendőrállamnak tekinthető-e még az az állam, amely engedélyezi Mrožek szatírájának bemutatását? Vagy általánosabban: *lehet-e még ott rendőrállamról beszélni, ahol már szabad a rendőrállamról beszélni.*

Engedjék meg, hogy a mai Magyarország vonatkozásában megválaszolatlanul hagyjam ezt a kérdést. Ha ténylegesen rendőrállamról van szó, akkor amúgyis lehetetlen ezt a szót leírni, ha pedig nem, akkor mivégre egy szabadságpárti demokráciát szükségtelenül befeketíteni. Az ezirányú további fejtegetéseknél azonban sokkalta fontosabbnak tartom azt a tényt, hogy a párt újságírója egy irodalmi művet, jelen esetben a Mrožek-darabot, olyan kritérium rangjára emel, amelyből a rendszer lényegi jellemzőire nézve vonhatók le következtetések. Ezt a logikát követve Szófiától Kelet-Berlinig valamennyi centralizált államhatalomnak – ha valamennyire is súlyt fektet önnön demokratikus jellegére – meg kellene engednie, sőt el kellene rendelnie, hogy a következő szezont a Varsói Szerződés valamennyi színházában Mrožek Rendőrségével nyissák meg.

A kérdés, hogy napjainkban létezik-e közép-európai irodalom, a legkönnyebben akkor lenne megválaszolható, ha tisztán földrajzi szempontból vetnénk fel. Igen, a térségben, amelyet általában Közép-Európának nevezünk, töltő- és golyóstollak, rostironok, mechanikus és elektromos írógépek sőt szövegszerkesztők „termelik" a hagyományos, modern és posztmodern művek változatlan tömegét. Kérem ne vegyék rossznéven e sorok írójától, ha egy tisztán tudományos gondolatmenetbe személyes példát csempészve megemlíti, hogy – ezirányú ambíciói okán – munkáival maga is gazdagítja – legalábbis mennyiségileg – a közép-európai irodalmat. Ebből fakadóan a legkevésbé érdekelt ezen irodalom létezésének megkérdőjelezésében.

Ahogyan Közép-Európa határai az idők során – nemegyszer igazán drámai körülmények közepette – megváltoztak, úgy a térség irodalma is állandó mozgásban volt. Jobb esetben a kultúra cseréje, rosszabban a szerzők száműzése miatt tolódtak el az irodalmi határok, akár kontinensekkel is. Ennek folytán jelenleg ugyanúgy művelik a közép-európai irodalmat New Yorkban, Londonban, Párizsban vagy Jeruzsálemben, mint Prágában (mindkét) Berlinben vagy éppen Budapesten. Mégis: *Közép-Európa felmutathat* – meghozzá minél keletebbre tekintünk, annál kontúrosabban – *egy olyan specifikus irodalmi hagyományt, amely élesen különbözik a nyugatitól.*

Ebben a térségben a múlt század elején rendkívül szorosan fonódott össze a polgári fejlődés és a nemzet problémája. A liberális mozgalmak szellemi motorja egy – nagyobb-

részt negatív tartalmú – nacionalizmus volt, amely az akkori nagyhatalmak, a Monarchia és a cári Oroszország ellen irányult. Működőképes politikai intézmények és cenzúrázatlan sajtó hiányában az irodalom kellett betöltse a társadalmi változások előörsének szerepét. Az „Ifjú Itália", „Ifjú Németország" vagy az „Ifjú Magyarország" valósággal irodalmi összeesküvésekként jelentek meg a fennálló renddel szemben. Ebben nemcsak egyes költők féktelen becsvágya nyilatkozott meg, de a mindenkori kormányzat is komoly veszélyként tartotta számon az írott szót és az írókat, amely megítélés *elsőfokú politikai tényező rangjára emelte az irodalmat.*

Magyarországon Petőfi Sándor egy klasszikus forradalmi irányzat képviselőjeként lépett színre. Költészete egyedülállóan járult hozzá az 1848–49-es nagy „politikai földcsuszamlás" előkészítéséhez, amelyben a huszonhat éves költő maga is hősi halálát lelte. Már önmagában ez az életrajzi tény is Byron közelébe hozza Petőfit, hiszen az angol költő szintén fiatalon esett el a görög szabadságharcban. Ő azonban a nyugati baloldali értelmiség azon típusának volt az előfutára, amely részben világfájdalomból, részben pedig morális felháborodásból sietett egy idegen nép segítségére. Byron valójában „kívülálló" volt. Petőfit viszont saját hazájában érte utol a végzete. Ő a Lant és a Kard egységét „kategorikus imperativus"-ként hirdette *ars poeticájában:*

„Pusztában bújdosunk, mint hajdan
Népével Mózes bújdosott,
S követte, melyet isten külde
Vezérül, a lángoszlopot.
Újabb időkben isten ilyen
Lángoszlopoknak rendelé
A költőket, hogy ők vezessék
A népet Kánaán felé."

A költőnek kötelessége – Petőfi útmutatása szerint – saját hazájában prófétává lennie. A szabadság istene az ő száján keresztül hirdeti a népnek az igazságot. És neki e szerepet a végső véres konzekvenciákig menően vállalnia kell. Itt nincs helye kételyeknek: a szót a tett, a tettet pedig a halál követi.

A Habsburgok végülis orosz segítséggel leverték az 1848–49-es szabadságharcot. Néhány évtizeddel később mégis számos forradalmi követelés teljesült. Igaz, nem a Kánaán jött el, hanem csak a „gründolások"-kora és nem a szabadság diadalmaskodott, hanem az alkotmányos monarchia. Az állampolgárok végre vállalkozók is lehettek, az egykori népvezérek pedig parlamenti képviselők. A szabadság-költészet soha nem sejtett mértékben árasztotta el a nagy napilapokat. Csak egyedül a Petőfi emlékére írott versek több kötetet töltöttek meg. Azonban a tragikus nemzeti tudattól vagy talán az eljövendő tragédia előérzetétől még a prosperitás tetőpontján sem tudott a társadalom megszabadulni. És a költők számára mindig volt szabad hely egy képzeletbeli forradalom mártírjainak Pantheonjában.

Puskin, Lermontov, Eminescu, Botev, József Attila, Waptsarow, Jeszenyin, Radnóti Miklós és mások példája bizonyítja, hogy általános közép-európai jelenségről van szó. Párbaj, öngyilkosság, őrület és koncentrációs táborok: ezek alkotják a Volgától az Oderáig az irodalomtörténetek alaptényeit. Itt néha ténylegesen megvalósult a romantikus „közhely": a szó valóságos értelmében a vérükkel írtak a költők.

Azután jött egy korszak, amely Petőfi eszméit a hivatalos eszmék rangjára emelte – igaz, egy gyilkos paródia formájában. Az ötvenes évek első felében a magyar Írószövetség költő tagjait arra kötelezték, hogy „Petőfi lángoszlopaként" világítsák a jövőbe vezető

utat. Akik nem voltak hajlandók a menetoszlopba vezényelt népet a Párttal szoros egységben a Kánaán felé vezetni, azoknak hamarosan meggyűlt a bajuk a hatóságokkal, amelyeknek a próféták ellenőrzése volt a feladata. A kötelezővé tett „elkötelezettség" zászlaja alatt kiátkozták a költészetből a magánélet témáit – ez a tilalom nehezen nyerhette vona el az állandóan szerelmes Petőfi tetszését. A költőnek aligha jutott volna eszébe, hogy azoknak, akik most rá hivatkoznak,a szabadság megvalósításához egypártrendszerre és mindenható titkosrendőrségre van szükségük.

A helyzet tarthatatlanságát Kodály Zoltán tömör és velős szavakkal fejezte ki. Amikor egy szovjet kollégája megkérdezte tőle, hogy nagy riválisa, Bartók Béla miért nem komponált soha buzdító dalokat, állítólag a következő válaszolta: „Az üstökösök nem hagyják, hogy utcai közvilágításra használják őket."

Közép-Európában a hatalom urai egyrészt a marxi történelmi „használati utasítást" követték, mely szerint a költők olyanok, mint a hetérák: csak akkor énekelnek, ha simogatják őket. Másrészt még a legcsendesebb években sem engedtek fel teljesen az irodalommal szembeni fenntartások, és minden magát valamennyire is komolyan vevő pártfunkcionárius meg volt győződve arról, hogy az *író is egy* számos halálos ellensége közül. Ebből fakadóan egyes írók állami „kezelése" az Állami díjtól az Állami börtönig terjedt.

Amikor Sztálin halála és bűneinek Hruscsov általi leleplezése után egy általános morális válság bontakozott ki, a közép-európai írók meglepő gyorsasággal találtak vissza régi énjükhöz. Sztálin, Rákosi, Gottwald, Bierut és Ulbricht egykori „dalnokai" álltak annak a mozgalomnak az élére, amelyet manapság az *írók lázadásaként* emlegetünk. Ezt a pálfordulást persze egy újabb alkalmazkodásként is felfoghatnánk. Ellene szól azonban az a tény, hogy sokan a szerzők közül újonnan nyert meggyőződésükért börtönt vagy száműzetést kaptak cserébe. Igaz, a nemzet lelkiismeretének szerepében legalább ismét otthon érezhették magukat. Egy pillanatra úgy tűnt, hogy feltámadt a romantikus irodalmi hagyomány.

Az a jelenség, amit Nyugaton másként gondolkodásnak neveznek, az ötvenes években a térség valamennyi országában az irodalomban jelent meg. Itt persze utalnunk kell a fogalom homályosságára, pontatlanságára. Hiszen minden normális ember valamelyest másként gondolkodik, mint a mindenkori államhatalom képviselője. Sehol, még Közép-Eruópa legmerevebb államában sem korlátozható ugyanis a gondolkodás maga – addig, amíg a gondolat az emberi agyban marad. Ha azután a gondolat kitör ebből a szűk térből, akkor *az már többé nem gondolat, hanem cselekedet, és ekként is ítélik meg.* Ha a teljesen soha nem ellenőrizhető magánbeszélgetésektől és levelezéstől eltekintünk, akkor *az irodalom az egyetlen médium, amely nemhivatalos vagy egyenesen magántermészetű gondolatok és érzések kifejezésére alkalmas.*

A közép-európai irodalom mozgástere az utóbbi évtizedekben szemmel láthatóan jelentős mértékben bővült. Számos korábban tabunak minősülő téma ma már minden további nélkül feldolgozható. Az irodalom és a hatalom összeütközéseinek természete félreismerhetetlen irányban változik: *az élet-halál harcból egyre inkább macska-egér játék lesz.*

Úgy tűnik, itt a legfőbb ideje, hogy az irodalom kiszabaduljon prófétai fogságából. Így tűnik, de *valójában mégsincs így.* Közép-Európában az irodalmat a hatóságok és az olvasók továbbra is olyan *erkölcsi-politikai fórumnak* tekintik, amelytől félni kell és amelyben ugyanakkor reménykedni lehet. Christa Wolf, Valentyin Raszputyin, Konrád

György és Vaclav Havel társadalmaikban visszavonhatatlanul tekintélyek maradnak. A megsértett emberi méltóság, a kielégítetlen igazságérzet vagy egyszerűen csak a tényleges állapotok iránti kíváncsiság a verseket, színdarabokat, regényeket hiteles tájékozódási pontként fogadja el. Így a közép-európai írók talán soha sem szabadulhatnak meg teljesen múlt századból örökölt szerepüktől.

A liberális Magyarországon – hogy ismét visszakanyarodjak saját hazámhoz – 1986 őszén irodalmi lázadás tört ki, amelynek gyúanyaga már évek óta gyülemlett. Az Írószövetség kongresszusán drámai konfliktus robbant ki az írók és a jelenlévő magasrangú pártfunkcionáriusok között. A felcsapó vitának alig volt köze az irodalomhoz. Az írók beszéltek a vészesen csökkenő születési rátáról, a tömeges méreteket öltő alkoholizmusról, az öngyilkosságok emelkedő számáról és a romániai magyar kisebbség szomorú helyzetéről. A napirenden tehát azok a *nemzeti sorskérdések* szerepeltek, amelyeket sem a sajtó, sem pedig a Parlament nem tárgyalt kellő súllyal. A forró hangulat néhány idősebb kollégát 1956 őszének írókongresszusára emlékeztetett.

Persze azért ott még nem tartunk. A pátoszt ugyanis szerencsére Magyarországon – és Közép-Európában mindenütt – enyhíti egy lehelletnyi komolytalanság. Remélhetőleg az idők is megváltoztak. Az 1956 szeptemberi írókongresszus után hamarosan szovjet tankok dübörögtek Budapest utcáin. Az 1986-os kongresszust eddig csak egy adóreform követte.

Természetesen azért más is történt. Köpeczi Béla művelődési miniszter[x] – egyébként franciás műveltségű történész és eredetileg szintén meghívottja ennek a szimpoziumnak – rögtön a kongresszus után az Írószövetség működésének jelentős korlátozását rendelte el. Ez többek között azzal is járt, hogy a vezetőségi tagok csak a Művelődési Minisztérium egy alkalmazottjának jelenlétében folytathattak hivatalos tárgyalásokat szövetségen kívüliekkel és különösképpen külföldi intézményekkel. Így volt ez egy lipcsei nemzetközi írószeminárium esetében is. A szövetség illetékes titkára és a minisztérium osztályvezetője mondhatnánk összeláncolva utaztak Lipcsébe. Mivel a vásárvárosban köztudomásúlag kevés a szabad hotelszoba, így arra kényszerültek, hogy egy franciaágyban együtt töltsék az éjszakát.

Hja kérem, az irodalom és a közélet azért még manapság is összetartoznak.

(Ford: Varga Tamás)

---

x Köpeczi Béla 1988 tavaszáig volt művelődési miniszter. (A szerk.)

KAREL BARTOSEK

KÖZÉP-EURÓPA – A MEGHATÁROZÁS NEHÉZSÉGEI

Előszó

1. Megközelítésem sokkal szerényebb annál, mint amit a programban jelzett cím sugall. A programot különben sem én állítottam össze, hanem a szervezők.

Nincs szándékomban Önöknek egy Közép-Európa meghatározást átnyújtani, csupán jelezni kívánom kérdőjeleinket, feltételezéseinket, a legégetőbb vitakérdéseinket – és figyelembe véve a megszabott időt, csak néhány pontra szorítkozom.

2. Ha többes szám első személyt használok, ez nem azonos a hajdani császárvárosban gyakorta felhangzott fejedelmi többessel. Nem is egyfajta intellektuális opportunizmusról van szó, higgyék el nekem, nem titkolnám el véleményemet. De már az elején szeretném hangsúlyozni a csapatmunkát, az egyre ritkább jelenséget az egoizmus tengerében, azt a csapatmunkát, mely az immár harmadik éve Párizsban, a C.N.R.S.-hez tartozó Jelenkori Történelmi Kutatóintézetben megrendezett Közép-Európa konferenciáinkat jellemzi, amelyeken átlagosan 15, különböző területeket képviselő szakértő – történész, geográfus, közgazdász, politológus, szociológus, irodalomtörténész – vesz részt.

3. A francia kutatás továbbra is érdeklődik Közép-Európa iránt, egyesek „Párizs-központúságának" ellenére, amit én, öt éve Franciaországban élő csehként feltehetően különösen élesen érzek.

Ennek az érdeklődésnek bizonyára vannak határai új hazám általános környezetében: mind a II. világháború után Franciaországban fennálló érdektelenség kiváltotta tudatlanságban a térséggel kapcsolatban, mind a hírközlő szervek és a politikai osztály magatartásában és reflexiójában. (*Anekdota:* „a közép-európai menekültek és emigránsok a franciaországi antifasiszta és ellenállási mozgalomban 1933-tól 45-ig" c. kollokviumot készítjük elő 1986 októberében. Konkrét meghatározási probléma: Németország nem tartozna Közép-Európához?!)

De a 80-as években változás történik, melynek egyik oka feltehetően az emigránsok gyerekeinek vagy unokáinak identitáskeresése, különösen a zsidó emigránsok körében: milyen vidékről (honnan) jöttek szüleim és nagyszüleim? Milyen volt és milyen ma ez a térség, amely miatt francia származású vagyok? Örvendetes tény, hogy a kollokvium szervezői között megtalálható a francia dipomácia. Csak így tovább! ahogyan a jó francia szokta mondani.

4. Feltehetően kitalálták: Közép-Európára vonatkozó megközelítésem nem illeszkedik be a jelenlegi diskurzus vonalába, amit „impresszionistának" neveztem, vagyis olyannak, ami inkább az érzelmet emeli ki, nem pedig a ráció szigorúságára támaszkodik, szívesebben vizsgálja a történelem sok mindent elsodró szélviharait, semmint hogy a jelenségek komplex, mélyreható ismeretére törekedne.

Bár, az igazat megvallva, már csak életutam és származásom okán is, vonzónak látszik számomra, hogy kissé költői vagy nosztalgikus oldalról közelítsek a térség, az égtáj, Európa ezen régiójának kérdéséhez, amelyben élünk. Nagyon nehéz a feladat, maximálisan kordában kell tartani a tudatalattit, nem hallgatva a szívre, amely olyan emberben dobog, aki „a mi térségünkben" született és cselekedett évtizedeken keresztül. A „mi térségünk" kifejezést szívesen használom franciául (notre espace), jóllehet időnként megjegyzéseket kapok miatta.

1. a) Az összes komoly elemzés konvergál: az alatt a 100 év alatt, amíg Közép-Európa gondolata, koncepciója, fogalma kialakult, elmélkedésünk tárgyát, a „Mitteleuropa"-t először és mindenekelőtt politikai és gazdasági, stratégia-politikai, diplomáciai érdekek inspirálták és irányították.

Ilyen értelemben, a meghatározás múltja analízisének respektálnia kellene ezt a két szárnyat, viszonyukat, saját dialektikájukat: nevezetesen a gondolatot (fogalmat, koncepciót) és gyakorlati alkalmazását. Témánk elemzése nem állhat meg a fogalmak, a politikai filozófia történeténél; ugyanakkor a teljes történelemben kell értelmezni különösen a két szörnyű háború terrorjával összefüggésben, melyek megrázták Európát és a világot a 20. sz. első felében.

b) Nincs módunk arra, hogy elidőzzünk egyrészt a tényeken, bizonyítva, hogy Közép-Európa fogalma mindenekelőtt politikai fogalom, másrészt fejlődésén és vonalain, amelyből az derül ki, hogy ez a fogalom „elsősorban német" volt, és akik kifejlesztették „birodalmi vagy ausztriai németek voltak" (Jacques Droz).

Egyébként ez a szerző *Közép-Európa* – A „Mitteleuropa" gondolatának történeti fejlődése c. munkájában, megcáfolhatatlan tényeket közöl a fogalom politikai származásáról, Közép-Európa fogalmáról, mely egy „politikai akaratból származik" Németországból vagy Ausztria–Magyarországból.

c) Francia oldalról nézve, a viták és a publikált tanulmányok hasonló következtetésekre vezettek: „... a *régió* tudatra ébredése elsősorban (a 19. sz. 70-es éveitől kezdve) politikai, sőt geopolitikai fogalmakban jelentkezett, összekötve francia stratégiai érdekekkel." (Antoine Marés) – „a német, majd orosz és szovjet szűrő" volt a feltétele Franciaországban a régió megértésének – foglalta össze a szerző. Egy másik szakember, Michel Prigent a francia bizonytalanságot vizsgálva e terület meghatározásában, a bizonytalanság okait szintén egyfajta „szűrőben", mégpedig „a stratégia vagy a diplomácia szűrőjében" látta.

Az erőviszonyok az európai kontinensen és azok értelmezése meghatározónak tűnik ebben a francia Közép-Európa-képben, ábrázolásában.

Mégis számomra úgy tetszik, hogy a francia meghatározások története nem redukálható stratégia-politikai, diplomáciai stb. szintre. Létezik ugyanis a francia tudományoknak egy ága, melyet a szakemberek – történészek és mások – nem értékelnek kellőképpen, egy olyan terület, melynek a Közép-Európa fogalmának meghatározásában tapasztalható bizonytalansága néha kevésbé kifinomult és inkorrekt módon jelenik meg: a földrajzról van szó, amely a térséget sok oldalról, komplexen vizsgálja.

A mai napig egyetlen egy országban sem találtam olyan terjedelmes, tartalmas, szisztematikusan Közép-Európa kérdésének szentelt műveket, melyek összehasonlíthatóak lennének a francia geográfusok munkájával. Tény, hogy érdeklődésük csak 1870, Németország egyesítése után alakult ki, tehát bizonyára a korszak politika és ideológia szenzibilitása kondicionálta. De a jelentős művek egyszerű felsorolása, figyelmes olvasása megérteti velünk, hogy ezek a geográfusok nem pusztán „követői" voltak a politikai és gazdasági érdekeknek.

1876-ban, Auguste Himly kiadja a „Közép-európai államok területi alakulásának története" c. munkáját. Az ő Közép-Európája „köztes terület" Kelet és Nyugat között, magába foglalta Ausztria–Magyarországot, Poroszországot, kis-Németországot, Svájcot, Hollandiát és Belgiumot.

1878-ban, Elisés Reclus megjelenteti az Új egyetemes földrajz harmadik kötetét, 982 nagyalakú oldalon. Nála Közép-Európát Svájc, Ausztria–Magyarország, Németország alkotja; Romániáról, Szerbiáról és Olaszországról a Dél-Európa címet viselő első kötetben szól.

1930–31-ben, Emmanuel de Martonne kiadja Közép-Európát, az Egyetemes Földrajz IV. köteteként, 845 nagyalakú oldalon. Közép-Európája magába foglalja Németországot, Svájcot, Ausztriát, Magyarországot, Csehszlovákiát, Lengyelországot („Közép-Európa végső határa) és Romániát („Dél-Kelet Európa"). A kiszabott idő miatt itt a felsorolásnak véget kell vetnem.

d) A politikai vagy stratégia-politikai fogantatás a Közép-Európa fogalom felfogásában minden bizonnyal meghatározó a térség „kis népeivel" kapcsolatban. Ezt világosan támasztják alá, többek között, a legutóbbi elemzések, a cseh Jan Kren és Vaclav Kural munkái. (Közel 1000 oldalas kéziratuk címe „A konfliktusos közösség", csehek és németek 1848 és 1945 között).

2. Problematikánk megközelítésében egy követelmény szükségeltetik: megpróbálni megszabadulni a Közép-Európa fogalom elméletének és gyakorlatának állandóitól. Szeretném, ha ez a lépés hasznos lenne mind a jelenlegi vitában, mind a pártatlan elemzésben.

Közép-Európa térségén belül néhány állandó tényezőre hagyatkozom, kiegészítve a már említett stratégiai-politikai állandót:

a) Tehát ezen a térségen belül, Közép-Európa fogalma az uralkodó népek és nem az elnyomott népek ügyének tűnik elsősorban. Ez a pont nagy részben megmagyarázható az uralkodó-elnyomott párral, a 19. sz. óta az ebben a térségben tapasztalható erőteljes nacionalizmusok hatására kialakult viszonyokkal.

b) A különböző elemzések kimutatják – még mindig ezen a térségen belül maradva –, hogy a fogalom kialakulása „egy védelmi érzésből" származik a külső ellenséggel, a külföldről jövő veszéllyel szemben – Franciaországból, Nagy-Britanniából, Oroszországból, az Egyesült Államokból (igen, az Egyesült Államok mint „gazdasági veszély" jelentkezett Németországban az 1860-as évek elején).

A fogalmat *„Angsprodukt"*-ként is bemutathatjuk, Rudolf Hilferding Naumann-kritikájából kölcsönözve a kifejezést (Sanie Stadler kéziratából, címe Mythos Mitteleuropa – oder back to the future).

c) A száműzöttség, a fenyegetettség érzéséről van szó, melynek igazi értékét (a valós és a mitkus rész aránya) lehet – kell – történelmileg értelmezni, amikor a száműzött és a fenyegetett kiválasztottá és fenyegetővé válik, amikor a fogalom szentesíti a terjeszkedést, az agresszivitást, a hegemóniát. Mindezt nemcsak a térségen belül, hanem azon kívül is. A koncepció tehát túllép egy bizonyos földrajzi kereten, „parttalanná" válik, egy háború ideológiai alapját adja, mely a világhatalmat célozza meg, egy olyan háborúét, melyet megelőz és végigkísér.

d) E térség kis népeinek és etnikumainak politikai és szellemi áramlataiban Közép-Európa fogalmának értelmezése, úgy tűnik, különösen kapcsolódik a hatalmas Németországgal szembeni valós bizonytalanságérzethez. A „félelem terméke", Hilferding „Angstprodukt"-ja tehát már egészen más természetű.

e) Másrészt, a kulturális azonosságtudatról szóló vita, úgy látszik, hiányzik a fogalom kialakításának folyamatából. Úgy tetszik, ugyancsak hiányzik vagy csak nagyon marginálisan van jelen egy igazi kulturális tervezet, kivéve, természetesen, ha „kulturális tervezetnek" fogjuk fel a Németország „civilizációs misszió járól" szóló vitát a szegény szláv faj és más, a történelem által kivetett korcsok esetében, vagy a náci „kulturträger"-rel kapcsolatos értékezéseket.

Itt befejezem a meghatározások és állandó tényezőik történetéhez fűzött megjegyzéseimet. Meg vagyok róla győződve, hogy ha előre akarunk haladni, akkor más kérdésekre is válaszolni kell. Ezek közül kettőt említek:

1. Közép-Európa fogalma az említett időszakban ahhoz az elithez köthető-e, mely az elit egy része felett uralkodik (melyiken?), vagy szélsebb rétegekhez is? Mikor, hol, mihez és miért? Ki és hogyan olvasta például Friedrich Naumann alapvető munkáját, melyet 100 000 példányban jelent meg, több nyelvre lefordítva?

2. Mikor és hogyan kapcsolódott ez a fogalom a demokráciához? A demokrácia fogalmához és gyakorlati alkalmazásához, ami egyesek számára lényegi elemet jelent a 19. és 20. századi történelmi fejlődést illetően? (Amikor azt mondom, hogy „egyesek", akkor elsősorban a francia politikai filozófiára gondolok, Claude Lefort körül). Ritkán vagy soha?

Rövid „intermezzo" a jelenlegi vitához

Néhány pillanatra szeretnék megállni történelmi fejtegetéseimben, és néhány szót szólni a jelenlegi vitáról. Vajon teljesen tisztában vagyunk a múlttal? Képesek vagyunk-e mindig vitánk nagy témáit elhelyezni a hosszú folyamatban? Melyek a múlt értelmezésének még meglévő állandó tényezői, és melyek tűntek el véglegesen?

Már többször nyilatkoztam erről a jelenlegi vitáról, legutóbb az Új Alternatíva dosszié bevezetőjében és nem akarom ismételni, amit már leírtam. Szeretném mégis kiegészíteni gondolataimat – itteni vagy egyéb potenciális kritikusaimnak is szánva mondandómat. Szerintem a jelenlegi vita alapvetően más történelmi feltételek között folyik, mint a 19. század és 20. század első felének vitái. A vitát befolyásoló leglényegesebb tényező a következő: negyven év telt el azóta, hogy *egy* Közép-Európa megszűnt, a 20. sz. 40-es éveiben. A hajdani Közép-Európa ma nem létezik, e térség fejlődésében új időszak kezdődött. Szakadás következett be, melynek két valóban történelmi oka van. A mélyebb elemzés igénye nélkül – mire másutt már kísérletet tettem – röviden úgy foglalhatók össze:

a) A két kisebbség – a zsidó és a német – ennek a térségnek évszázados eredetiségét alkotva, gyakorlatilag eltűnik.

b) Az orosz hegemónia „tartósan" berendezkedik a térség nagy részében. De az alapvető változás Európa középső térségében nem csak a 40-es években bekövetkezett szakadásban rejlik. Csak néhány egyéb tényezőt említve:

a) Németország megosztott, a nagyobb rész parlamenti demokráciában él és alkot.

b) E térség államai-nemzetei nemzetileg stabilizálódtak, a „kis népek" németellenes nacionalizmusa nem olyan éles, mint a múltban.

c) A demográfiai adatok is jelentősen változtak. Lengyelország jelenlegi 35 milliós népességével (mely a század végére eléri az 50 milliót) – számszerűleg – nagy európai nemzetté válik, s ez megváltoztatja a szlávok és a többiek közti demográfiai arányt.

d) A demokráciát ennek a térségnek nagy részében lényeges problémának érzik, és ezt nem fedi már el a népeket egymásra uszító nacionalizmus; az oroszellenes nacionalizmus Közép-Európa keleti részén látszik dominánsnak.

e) A kulturális identitásról szóló párbeszéd elsődleges jelentőségű, ami persze nem jelenti azt, hogy a politkai és gazdasági érdekek ne léteznének többé.

Fejezzük be ezt a kalandozást a jelenben és térjünk vissza a történelembe!

A meghatározás problémái nagyon szorosan kapcsolódnak ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához. Ezért is ragaszkodtunk hozzá két éven keresztül, Közép-Európával kapcsolatos találkozóink során. Nem akartuk, hogy provinicializmussal vádoljanak minket és üléseink programja, remélem, ezt az akaratot tükrözi: Prága, Budapest, Ljubjana, Varsó és Krakkó, Bécs, Berlin, Zágráb figyelme ...

Ez a szimpozium elsősorban az azonosságtudat, kulturális identitás problémájára összpontosít. Az azonosságtudat fogalma a hasonlósághoz, az egységhez, a közösséghez kapcsolódik, tehát – tágabb értelemben – a sajátossághoz, az eredetiséghez más identitásokhoz képest.

Nem kérhetik tőlem a lehetetlent: öt perc alatt foglaljam össze vitáinkat Európa központjának sajátosságáról. Így csupán néhány problémát vagy következtetést tudok megfogalmazni:

1. Először – és mégegyszer: lélektani (érzelmi, nosztalgikus stb.) vagy politikai megközelítés nem viszi előre a Közép-Európa kutatást.

Valójában – és ezt meg kell értenünk – Európa központja Európa *egyik* vidéke, zónája, egy európai totalitás *egyik* földrajzi szubkontinense.

Tény azonban, hogy ez a zóna a múltban és még ma is elsősorban Európa nyugati és keleti része között mozog és nem Dél és Észak között. Egyes geográfusok, történészek vagy politológusok egyébként a *„köztes Európa"* kifejezést (Zwischeneuropa?) javasolják ennek a zónának az elnevezésére. Érvelésük: ez a térség hosszú időn keresztül kettős jelleget mutatott, nyugati és keleti volt (és feltehetően ma is az), ahhoz, hogy „közép" legyen, hiányoztak és hiányzanak – mondják – a központúság jellemző vonásai – a „közép" ugyanis arra vonatkozik, ami a központban van, ahova tart minden, ahonnan kisugárzik minden (Violette Rey értelmezésére utalok).

2. Tehát köztes zóna, ahol nehéz a határokat meghatározni. Ezért sokan köztük (magam is) azt szeretnék, hogy Közép-Európa fogalmának meghatározása mindig pontos történelmi kontextusban történjék. Ebben az értelemben egy javaslat számomra igen használhatónak tetszik, nevezetesen Michel Prigent-é: ő három zónát javasol Európa középső részének felosztásához – déli vagy balkáni, északi és közép- vagy dunai zóna. Mindegyik zónának van egy „kemény magja" adott időszakban, ami nem jelenti azt, hogy tagadnánk ezeknek a zónáknak átható erejét, kölcsönhatásukat, a kontaktust, a cserét, az egymásra hatást.

3. Véleményem szerint ahhoz, hogy megértsük Közép-Európa történelmi sajátosságát, Európa közepének „magját" (vagy „magjait") kell meghatároznunk. Úgy gondolom, hogy ez a sajátosság létezett és csatlakozom a számos különböző szintű és nemzetiségű kutatóhoz (a Bibó István gondolataiból merítő magyarokhoz, a csehekhez stb.).

E kutatók elemzései egy irányba mutatnak. A sajátosság, Közép-Európa „magjának" eredetisége létezett:

a) történelmi szempontból: az állam és a polgári társadalom sajátos kapcsolatának fejlődésében (ennek a megközelítésnek egyik képviselője, Szűcs Jenő, az „Európa három történeti régiójáról" c. munka szerzője köztünk van és bizonyosan beszélni fog elemzéséről); az Európán kívül példa nélküli etnikai és nemzeti szétmorzsolódásban és összefonódásban; a nemzeti államok késői kialakulásában és ennek következményeiben – a nacionalizmus sajátosságaiban, az egyház szerepében.

b) Szocio-gazdasági és szocio-strukturális szempontból: a tulajdon formái; a Nyugathoz viszonyított késés és előrelépés Oroszországhoz képest néhány kivétellel és hosszú távon, a kapitalizmus sajátos geneziséhez kapcsolódnak – lásd Hanák Péter tanulmányát.

c) Földrajzi szempontból: a természet (megosztott univerzum, a De Martonne által elemzett fekete-erdei zóna jelentősége) és kontinentális klíma sajátosságai; a városfejlesztés és urbanizáció; a Nyugat és Kelet, az Észak és Dél közti kommunikációs tengelyek megléte vagy hiánya.

d) Demográfiai szempontból, amit az a) pontban említhettem volna, de külön veszem, hogy kiemeljem fontosságát: ha nem létezne máshol közép-európai sajátosság, minden bizonnyal a De Martonne által már 1931-ben említett „tömeges vándorlás" lenne specifikussága (igaz, ő ekkor még természetesen nem építette be elemzésébe a II. világháború borzalmait). Önkéntes, de gyakran kikényszerített vándorlás ez, mint ahogyan arról a századunk második felében is olyannyira meglévő tömeges emigráció tanúskodik.

Befejezésül egy rendkívül egyszerű óhaj: a mai Közép-Európára, elmúlt vagy létező tragédiáira gondolva nem csupán saját országainkra kell gondolnunk, hanem – a világ helyzetét látva – Európára, egész kontinensünkre is. Már nem lelkesedem a politikáért. De erősen kívánom, hogy egyszer létrejöjjön Európában a – természetesen demokratikus – Európai Egyesült Államok!

(Ford.: Szalontai Ágnes – Marczisowsky János)

DALOS GYÖRGY

MÁSODOSZTÁLYÚ EURÓPA [x]

Mindenki Európáról beszél: én is. Közben nem mindig vagyok biztos abban, hogy tudom még, miről beszélek. Úgy látszik, egy földrész fogalmi keretei nem kevésbé változékonyak, mint eszméinek, jelszavainak és reklámszövegeinek jelentése. Mi is Európa? Az inkvizició vagy a felvilágosodás? A PEN-Club, vagy az idegenlégió? „Immár minden bércen csend ül / halk lomb, alig érzed, lendül / sóhajt az éj..." – vajon ez a goethei szöveg európai-e, vagy inkább az a másik: „A Német Birodalmi Kormány és a Szocialista Szövjetköztársaságok Szövetségének kormánya az eddigi lengyel állam felbomlása után kizárólagos feladatuknak tekintik, hogy helyreállítsák a nyugalmat és a rendet, és biztosítsák az ott élő népfajok népi sajátosságainak megfelelő békés létezését"? No és napjainkban? Mi jelképezné a mai Európát? Talán a Milka-csokoládé, amelyről a reklámszöveg azt állítja, hogy ez a leggyöngédebb kísértés, amelynek ízlelő érzékeink valaha is voltak kitéve? Vagy jellemzőbbek Európára a brüsszeli stadion brit szurkolói 1985 nyarán? Ki az európai? Azok-e a párizsi török, algériai vagy libanoni vendégmunkások, vagy inkább a Monsieur Le Pen, aki ellenük uszítva tesz szert népszerűségre? Hogy néz ki egy európai építmény? Ugy mint a Palazzo Pitti vagy mint a bécsi Hundertwasserhaus? Vagy mind a kettőnél jellegzetesebben európai, mondjuk, a Berlint kettészelő úgynevezett „antifasiszta védősánc", a fal? Szónoki kérdések ezek, nem igényelnek választ. Csak azt szeretném érzékeltetni velük, hogy *kontinensünk számomra mindenekelőtt mint konfliktus létezik*. Hogy Európa álma megvalósítható-e, arra most ne térjünk ki, tény azonban, hogy mint álom, megér egy álomfejtést.

A közös kelet-nyugati hagyomány, amelyről az utóbbi években oly sok széplelkű szöveget írtak, valóban hagyomány csupán. Évtizedek óta fű növi be. Ez a fű a kedvező környezeti feltételek következtében szép sűrű. El is feledteti, milyen mély árkot borít be. Azonosságaink mögül a történelmi tapasztalatok és a mai realitások szakadéknyi különbsége leselkedik ránk.

A gazdasági menekültek igazi megmondhatói annak, hogy legalább két földrész rejtőzik e mitológiai megjelölés mögött. Egy elsőosztályú és egy másodosztályú Európa. A menekültáradat gyanúsan egyoldalú: százezrek az egyik irányba, egyesek a másikba. Természetesen mi sem áll távolabb tőlem, mint hogy lebecsüljem egy-egy hírességnemes gesztusát, például a nemrégiben elhúnyt Kim Philby-ét, amikor szomorkás vidékünk mellett döntött. Ugyanakkor szeretnék rámutatni, hogy ezzel a lakóhelyválasztással mit sem nyertünk. Végre is csereüzlet volt. A keserű igazság az, hogy a nyugat-európai hatóságok manapság minden rendelkezésükre álló eszközt megragadnak, s ez bizony nem kevés, hogy az új különös népvándorlást feltartóztassák a Nyugat szabad, de jól őrzött határainál. Bár kétségkívül gazdagabb az utipoggyászunk, mint a tamiloké, szegényszagunk korántsem kellemes. Ráadásul többen is vagyunk náluk.

Az éteri kapcsolatok sem igazán kétoldalúak. Mi sokkal jobban áhítozunk, hogy Kundera regénycímét kölcsönvegyem, a létezés elviselhetetlen könnyedségére, mint nyugati barátaink, mondjuk, a csendes Donra. A fentebb idézett „Vándor éji dalát" annakidején több mint húsz magyar költő ültette át anyanyelvére. Nem hiszem, hogy a német

---

[x] Az 1988. május 29-én „Egy álom Európáról" című írókongresszuson elhangzott előadás szövege.

irodalom hasonló eredményt mutathatna fel a mi viszonylatunkban. Egyáltalán: a mi könyv-, film- és hanglemezéhségünk feltűnő ellentétben van az itteni társadalom unott kultúrcsömörével.

Szeretném azonban óva inteni Önöket attól, hogy e szavakat csupán burkolt öndícséretnek tekintsék. A mi Európa-nosztalgiáink nem csupán egy mégoly elvont szellemi fölény jeladásai. Ellenkezőleg, éppen kisebbségi érzésünket valljuk be általuk. Szüntelenül másodosztályú európaiakként éljük meg magunkat, akik arra vannak kárhoztatva, hogy szerencsésebb nemzetek eredményeit utánozzák. Cselekvésünk, sőt gondolkodásunk helyességét is nyugati modelleken mérjük és ezek révén próbáljuk igazolni.

A keleti állampolgárnak azt a mélyen meggyökeresedett hitét, hogy Nyugaton minden jobb, a hidegháborús évek teljes elszigeteltsége közvetve megerősítette. Csakhogy, ami akkor ártalmatlan álmodozás volt a rágógumiról és a neylonharisnyáról, az ma pótszere a saját lehetőségeinkbe vetett hiányos hitnek. Mintha bizony a Nyugat rendelkezne a földi boldogság szabadalmával, az emberhez méltó létezés know-how-jával. Akkoriban ez még csak ellenzéki elvágyódás volt Párizsba, Rómába és Londonba, ma viszont ez a vágy titkos kormányprogrammá emeltetett. Újabban már a magyar miniszterelnök is korrepetálásra jelentkezett Mrs. Thatchernél közgazdaságtanból. Illúzióik azért ne legyenek: ez a csodálat nem tévesztendő össze a szeretettel. A kis kelet-európai népek történelmi tudatában a Nyugat fogalma gyakran jelent egyet az árulással. *Szakadatlanul úgy érezzük, hogy a Nyugat cserbenhagyott bennünket.* Ez a vád részben helytálló is, bár gyakran használjuk bűnbocsánati cédulaként saját mulasztásaink, saját tehetetlenségünk szépítésére. Mindazonáltal, az aktualizálódó csalódás olykor hirtelen fellobbanó gyűlöletben tör felszínre. Így például nem is merő téboly, ha egy munkanélküli volt NDK-állampolgár felgyújtja a frankfurti operaházat, s teszi ezt a csodás Nyugaton, amelyet előzőleg évtizedeken át epedve bámult szovjet gyártmányú „Junoszty" televíziós készüléken?

Ki a bűnös mind ebben? Dzsingisz Kán? Leonardo da Vinci? Napoleon? Churchill? James vagy Marilyn Monroe? Brezsnyev? Honnan ez az ősi-keserű vita Athén és Spárta, Róma és Bizánc között? Folyik-e még ez a disputa, s ha igen, kinek van igaza? Ne kérdezzenek, nem vagyok döntőbíró.

A két Európa, az első és a másodosztály közelítése megvalósításra méltó álom volna. A politikusoktól e tekintetben ne várjunk túl sokat, ők nem álomképekben, hanem legjobb esetben kényszerítő körülményekben gondolkodnak. De bennünket sem hatalmazott fel senki arra, hogy szemináriumokon vagy szimpóziumokon mintegy megelőlegezzük a kontinens egységét. Attól kell tartani, hogy az Európa-vita a hamis testvériesülés és kölcsönös ölelgetések közepette reménytelenül giccsbe fullad. Bensőséges egyetértésről természetesen szabad álmodoznunk, de gondolkodni és beszélni inkább nézetkülönbségeinkről érdemes.

MÁTÉ JÁNOS

KELET–NYUGAT TALÁLKOZÓ A PRÁGAI TAVASZ 20. ÉVFORDULÓJÁN

1988. szeptember 17–18-án Nyugat-Berlin, Milánó, Varsó és Budapest után ezúttal a hollandiai Nijmegen adott otthont a Helsinki Egyezmények valóra váltását és az enyhülést alulról kezdeményező, valamint a „Kelet" és „Nyugat" közti párbeszédet kiemelkedően fontosnak tekintő független erurópai mozgalmak és szervezetek újabb találkozójának.

A **Kelet-Nyugat Párbeszéd Európai Hálózata** és a holland **Egyházközi Béketanács** által közösen szervezett két napos vitafórumon mintegy húsz európai országból valamivel több mint kétszáz résztvevő érkezett, bár kiutazási engedélyek hiányában a szocialista országokból ezúttal is jónéhány érdeklődő távolmaradásra kényszerült. Magyar részről végül a következő mozgalmak és szervezetek képviselői voltak jelen: Budapesti Kelet-Nyugat Párbeszéd Csoport, Szabad Kezdeményezések Hálózata, FIDESZ és az Országos Béketanács 4–6–0 Klubja. A találkozó „fényét" növelte, hogy a holland szervezők tudatos választásának köszönhetően a fórum az éppen akkor zajló ún. békehétnek is egyik programja lévén, azon a különböző holland egyházak képviselői is részt vettek.

A **Prágai Tavasz** huszadik évfordulójának jegyében meghirdetett vitafórumon a nijmegeni Katalikus Egyetem egyik előadójában a következő három fő témakörben folyt az élénk eszmecsere:

1. A Prágai Tavasz és a jelenlegi szovjet reformfolyamat; hasonlóságok és különbözőségek.
2. Az enyhülés folyamata 1968-tól napjainkig; a szuperhatalmak, az európai nemzetek és a társadalmi mozgalmak érdekei.
3. A civil társadalom szerepe Keleten és Nyugaton Európa megosztottságának felszámolásában.

Az első téma vitaindító kiselőadásainak sorát „stílusosan" az „emberarcú" szocializmus kialakításának 1968-as csehszlovák kísérletében tevékeny részt vállaló és jelenleg Olaszországban élő Jiri Pelikán nyitotta meg. A hangsúlyt az akkori csehszlovák és a mostani szovjet kísérlet hasonlóságaira helyezve **tragikus történelmi fáziskésésnek** nevezte azt, hogy ma a Szovjetunióban nagyjából ugyanazok a meghirdetett átalakítás alapértékei, mint amelyek 1968-ban Csehszlovákiában voltak. Ironikusan jegyezte meg, hogy az akkori brezsnyevi intervenció, majd az azt követő neosztálinista konszolidáció és az ezzel eggyüttjáró „tisztogatás" jóvoltából mára a csehszlovák vezetés annyira antireformerré merevedett, hogy reformpártivá válásához szinte egy, a húsz évvel ezelőttivel ellenkező előjelű **„gorbacsovi intervenció"** szükségeltetne.

Az őt követő Bába Iván történész arról beszélt, hogy míg a '68-as csehszlovák- illetve az '53-as keletnémet, az '56-os magyar és '80–81-es lengyel – **társadalmi önszerveződési kísérletek** során felszínre törő értékek mintegy „nemzedékről-nemzedékre" öröklődtek, tehát ha elfojtva is, de léteztek a kelet-közép európai társadalmakban, addig a jelenlegi szovjet átalakítási kísérlet által meghirdetett értékek meglehetősen gyökértelenek, kontinuitás nélküliek a „szovjet" társadalomban.

Harmadikként a lengyel Maciej Kozlowski a fáziskéséses megközelítéssel egyetértve külön felhívta a figyelmet arra, hogy újságírói szemmel nézve még egy nagyon fontos közös szociálpszichológiai jellemző figyelhető meg az ilyen „történelmi idők" során,

mégpedig az, hogy az emberek **„felemelt fővel kezdenek el járni"**. Ugyanakkor a keleti-közép-európai és a szovjet megújulási kísérletek különbözőségeire is utalt, amikor a gorbacsovi „közös európai ház" gondolatról szólva arról beszélt, hogy a lengyelek a maguk részéről ezt csak egy olyan társasházként tudják elképzelni, ahol a házirendet a lakók közösen, egymás autonómiáját maximálisan tiszteletben tartva fogalmazzák meg, és ahol nincs egy élettől elidegenedett szabályzatát a lakókra kényszeríteni akaró háziúr.

Az első témában a továbbiakban elhangzott hozzászólások a Szovjetunió fáziskéséséről említettekkel egyetértve hansúlyozták azt, hogy az *1953-as keletnémet, az 1956-os magyar, az 1968-as csehszlovák és az 1980–81-es lengyelországi események már mind rámutattak egy alapvető demokratikus fordulat szükségességére,* így a mostani szovjet átalakításra is igaz, hogy „nincs új a nap alatt". Abban a tekintetben viszont, hogy a glasznoszty és peresztrojka mennyire mélyre hatolt a szovjet társadalom szövetébe, meglehetősen eltérőek voltak a vélemények. Igaz, hogy a szovjet Oleg Rumjancevnek, a Demokratikus Peresztrojka Klub képviselőjének – a Klub egyébként a régi orosz szociáldemokrata mozgalom értékeit kívánja újjáteremteni – véleménye szerint az átalakítás már visszafordíthatatlan, ám a keleti-közép-európai hozzászólók többsége szerint a **„játszma még korántsem ért véget"**.

A második témakörben a vitaindítókat az angol Mary Kaldor, az Európai Nukleáris leszerelés nevű békemozgalom prominens képviselője, Rüdiger Schlaga nyugatnémet békekutató és Pierre Hassner, illetve Alexander Smolar francia politológusok tartották. Mind ők, mind a témában még hozzászólók egyetértettek abban, hogy jelenleg abban a sajnos eddig igen ritka történelmi pillanatban élünk, amikor az enyhülés nemcsak a független társadalmi mozgalmaknak, de a hivatalos állami politikáknak, sőt még a két szuperhatalomnak is jól felfogott érdeke, és hogy a független mozgalmak elsőrendű feladata ezt a kedvező helyzetet olyan konkrét kapcsolatok kiépítésére fordítani, amelyek képesek e történelmi pillanatot „megnyújtani".

A harmadik témakörben először a már említett Oleg Rumjancev beszélt a szovjetunióbeli klubmozgalomról, mint a demokratikus átalakulás és értékteremtés egyik legfontosabb katalizátoráról. Ezután Mient Jan Faber a holland Egyházközi Béketanács egyik vezetője következett. Előadásában hangsúlyozta, hogy a nyugati béke- és alternatív mozgalmaknak alapvető érdeke a keleti civil társadalom „hajszálereinek", a különböző független társadalmi mozgalmaknak az erősítése és bátorítása, mert *csak egy érett civil társadalom képes az enyhülést tartóssá tenni.*

Az előzőekre mintegy válaszul Fodor Gábor és Molnár Péter a **FIDESZ** képviseletében annak megalakulását és eddigi történetét ismertették. Ennek során kiemelték, a Szövetség szintén nagyon fontosnak tartja a nyugati béke- és posztindusztriális alternatív mozgalmakkal való szoros kapcsolattartást és együttműködést, a következő fő közös értékekre alapozva: erőszakmentes, a hagyományos keretekben túllépő politizálás, az emberi jogok tiszteletbentartásán, illetve a gazdasági és politikai pluralizmus érvényesítésén alapuló demokratikus államberendezkedés és a globális, illetve ökológiai szemlélet.

Ezt követően Frantisek Janouch a svédországi **Charta '77** Alapítvány igazgatója a csehszlovák Charta '77 mozgalom tevékenységét és eddigi történetét ismertette.

Az előző reménytkeltő civil társadalmi kezdemények után Tomas Mastnak szlovén politológus drámai felszólalása figyelmeztetett arra, hogy **egy totalitárius fordulat veszélye még ma is reális**. Az akkor még kicsit hitetlenkedve fogadott aggodalmat az azóta déli szomszédainknál történtek: a szélsőségesre szított nacionalizmus, a karizmatikus „vezérvárás" és a rendkívüli állapot bevezetése szükségességének hangoztatása

sajnos igazolni látszanak, márpedig egy ilyen fordulatnak az egész enyhülési folyamatra nézve beláthatatlan következményei lennének.

A továbbiakban szó esett még a lelkiismereti szolgálatmegtagadásról, mint olyan alapvető emberi jogról, amelynek az elismerése ma még közel sem nevezhető kielégítőnek, pedig a békés egymás mellett élés elvének komoly gyakorlati garanciáját jelenthetné.

Az ezután elhangzott számos hozzászólás egyik közös gondolata volt, hogy a keleti civil társadalmaknak a 80-as években megkezdődött ébredése még a nyugati társadalmak teljesen más problémahorizontú mozgalmainak is új lendületet tudott adni, ráirányítva a figyelmet arra, hogy Európa keleti és nyugati fele önmagában, egymás nélkül nem képzelhető el. Az 50-es évek során kialakított ideológiai ködfüggöny lassú felszakadozásával párhuzamosan ugyanis ma már nyilvánvalónak tűnik, hogy Európa olyan, a strukturális különbözőségek által a hosszú évszázadok során kifejlődött szerves egység, amelynek újbóli megerősítése a földrész egyetlen esélye arra, hogy méltó helyét a változó világban megőrizze.

A fórum legvégén került sor egy, a Kelet-Nyugat párbeszéd magasabb szintre emelését célzó elképzelésnek a tárgyalására, nevezetesen arra, hogy milyen esélyei lennének a közeljövőben a Függetlenek Európai Naggyűlése összehívásának. Két konkrét javaslat merült fel. Az egyik a Charta 77 és egyéb csehszlovák mozgalmak által készített javaslat, amely magát a Naggyűlést is csak egy átmeneti stádiumnak tekintené az ún. Európai Béke-Parlament létrehozásáig. A másik Mient Jan Faber és a nyugatnémet Dieter Esche, a hálózat egyik alapítója által közösen készített koncepció az összehívandó gyűlést a Helsinki Egyezményeket Aláíró Országok Állampolgárai Naggyűlésének nevezné, és ezt a kormányszintű Helsinki utótalálkozókkal párhuzamosan hívná össze.

A legnagyobb vitát és a legeltérőbb álláspontokat talán ez a legutolsó téma indukálta, abban azonban mindenki egyetértett, hogy bár az alapelképzelés – a magasabb szervezettség – kétségkívül vonzó, ebben az irányban konkrét lépéseket tenni csak a megvalósítás buktatóinak alapos feltérképezésével szabad. Ennek elvégzése után pedig az elképzelést következő alkalommal újból vitára kell bocsátani. Így hát a találkozó vége korántsem jelentette az együttgondolkodás lezárását, sokkal inkább a következő állomás iránti felfokozott várakozást erősítette.

CSAPODY TAMÁS

„BÉKÉS BÉKÉTLENEK" – MAGYARORSZÁGON

(A katonai szolgálatmegtagadás hazai története)

Bányász Rezső 1988. április 22-i szóvivői tájékoztatója szerint ma Magyarországon 158-an töltik szabadságvesztésüket katonai szolgálatmegtagadás miatt. Ezek közül 146 fő a Jehova Tanúi szekta tagja, 6 fő katolikus, továbbá egy nazarénus és egy adventista van közöttük. Egy személy „jelentette ki, hogy részéről a szolgálat megtagadásának politikai okai vannak". 49 személy ellen folyt – akkor – eljárás, „mert elvállalták ugyan a katonai szolgálatot, de később meggondolták magukat".

Bár a közvélemény a szolgálatmegtagadók pontos létszámáról ekkor hallhatott először, a probléma gyökerei messzire nyúlnak.

A Jehova Tanúi gyülekezet, a Krisztusban hívő Nazarénusok gyülekezete és a Hetednapos Adventista Egyházból kivált Reformadventista gyülekezet mindegyike fennállása óta tételesen elítéli az eskütevést és a fegyverfogást. A század eleje óta a társadalmi politikai közegtől függetlenül – anélkül, hogy tettükkel visszhangot váltottak volna ki – tucatjával vállalták a különböző súlyú büntetéseket. (A Rákosi korszakban pl. a 8 év börtönt.) A 40-es évek végén jöttek létre Magyarországon – Európában először – a katolikus bázisközösségek. Ezek új vallási modellt képviseltek az egyházban. Kettős szükséglet hívta őket életre: az egyházon belüli strukturális gondok (pl. paphiány) és az egyházon kívüli „történelmi helyzetből" adódó működési képtelenségük. Az új – voltaképpen őskeresztény – hitéleti modell lehetett egyedül képes arra, hogy töretlen gerinccel vigye tovább, mentse át a hitet. A Bulányi György piarista szerzetes nevével jelölt „Bokor" nevű bázisközösség volt az, amelyik az ellenségszeretet bibliai parancsát tettekre is váltotta. Bulányi, miután 8 évet töltött börtönben (1952–1960) – az „életfogytiglan szóló börtönbüntetésből" – 1968-ra, ezer oldalas munkájában részletesen kidolgozta az erő nem alkalmazásának teológiáját. Az első katolikus, „Bokorban" nevelkedett szolgálatmegtagadók 1973-, ill. 1975-ben „léptek színre". Ekkor azonban még a „Bokor" önmaga sem tudott megbírkózni ennek esetleges következményeivel: tagjaikat lebeszélték. Kiszely Károly, a Regnum Marianum bázisközösség tagja volt az, aki – bázisközösségének ellenzésével nem törődve – 1976-ban először tagadta meg, mint katolikus, a katonai szolgálatot. (33 hónap fogházbüntetést szenvedett.) Szabadulását követően – egészen kivándorlásáig – 8 éven át fáradhatatlanul küzdött azért, hogy Magyarország ne tartozzon azon 6 európai ország közé, ahol nincs semmilyen alternatív szolgálatra lehetőség.

1976-ban egyes vallások részére az állam lehetővé tette a fegyver nélküli sorkatonai szolgálatot. A mai napig hozzáférhetetlen jogszabály szerint az említett gyülekezet tagjai a katonai szolgálattal azonos időtartamban, fogadalomtételi kötelezettség mellett, „beöltözve", reguláris katonaként szolgálhatnak, fegyveres kiképzés nélküli építő alakulatoknál. Ezzel a lehetőséggel a katolikus és más történelmi egyházak nem élhetnek, a Jehova Tanúi és a reformadventisták pedig gyakorlatilag nem élnek. (Amelyik Jehova tanú él a lehetőséggel, azt kiközösítik.)

1979 őszén, a 4-gyerekes, akkor 47 éves Dr. Merza József matematikus – elsőként a „Bokor" bázisközösségéből – megtagadott 19 napos tartalékos szolgálatot. (Első fokon 8 hónap fogházra, másodfokon pénzbüntetésre ítélték.) A hatályos Bűntető Törvénykönyv szerint a szolgálatmegtagadás bűntett és – békeidőben – öt évig terjedő szabad-

ságvesztéssel büntetendő. Ez a joggyakorlatban azt jelenti, hogy a katonai bíróságok 2 év 7 hónap és 3 év közötti szabadságvesztést szabnak ki. A Jehova Tanúi fogházban, míg a katolikusok náluk 2–3 hónappal kevesebb – 1985 óta kizárólag – börtönben (eggyel súlyosabb fokozatban) végrehajtandó szabadságvesztés büntetést kapnak.

Védőként – mint minden katonai ügyben, így esetükben is – csak olyan ügyvéd járhat el, akit az igazságügyminiszter által összeállított jegyzékbe felvettek. 1979-től napjainkig – a jelenleg is börtönben lévőkkel együtt – 26 római katolikus bázisközösségi tag tagadta meg a katonaságot. Helyzetük a magyar katolikus egyház részéről rendezetlen. Míg a világegyház – a II. Vatikáni Zsinat Gaudium et Spes dokumentuma – egyértelműen foglal állást a kérdésben (mindenki egyéni lelkiismerete szerint dönthet a katonaság vagy annak megtagadása között), addig a nemzeti egyházak különbözőképpen gondolkodnak erről. Van olyan egyház, amelyik deklaráltan támogatja a szolgálatmegtagadást (pl. az amerikai, a lengyel), van, amelyik csak hallgatólagosan (pl. a csehszlovák). A magyar egyház hozzáállása azonban példanélküli a világegyházban: a szolgálatmegtagadókat egyértelműen elítélő nyilatkozatot adott ki 1986 októberében.

A szolgálatmegtagadók szabadságvesztésüket – kevés kivétellel – a baracskai fogházban és börtönben töltik évtizedek óta. Az átlagosnál jobb börtönviszonyok között diszkriminációk egész sorának vannak kitéve. Állami könyvkiadók által kiadott vallásos tárgyú szépirodalmi művek éppúgy tiltott irodalomnak számítanak, mint a Biblia. Ha valakinél Bibliát találnak, azt automatikusan 10 vagy 20 nap fogda-büntetéssel sújtják. Míg bármelyik köztörvényes bűnöző részesülhet (jó magaviselet esetén) feltételes szabadságban (azaz szabadul, ha a büntetés kétharmad részét kitöltötte), addig a szolgálatmegtagadók közül még senki sem szabadult íly módon. A „börtönviselt" szolgálatmegtagadó társadalmi megítélése azonos a köztörvényesével, sem erkölcsi bizonyítványt, sem útlevelet nem kap, továbbtanulási lehetősége nincsen. A büntetett előélethez fűződő joghátrányok alóli mentesítési kérelmeket kivétel nélkül elutasítják. Így képességeiktől függetlenül – munkavégzés szempontjából – perifériára szorulnak.

1987 áprilisában Keszthelyi Zsolt „volt egyetemi hallgató" – Magyarországon először – politikai okokból tagadta meg a 18 hónapos szolgálati időt. (2,5 év börtönt szabtak ki rá.) A Demokratikus Ellenzék tevékenysége nyomán az eset élénk hazai és nemzetközi érdeklődést váltott ki. '87 márciusában az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága határozatot hozott a szolgálatmegtagadásról, „amelyben támogatja a katonai szolgálattal szembeni lelkiismereti tiltakozás jogát", továbbá „javasolja, hogy az államok vegyék fontolóra a különféle alternatív szolgálat bevezetését és tartózkodjanak attól, hogy az ilyen személyeket bebörtönözzék". (Az Európa Parlament is hasonló nyilatkozatot tett közzé.)

Budapesten tartotta konferenciáját – 1987 novemberében – a Kelet-Nyugat Párbeszéd Hálózat elnevezésű, független, nemzetközi társadalmi szervezet, amely napirendre tűzte a szolgálatmegtagadás kérdését és petíciót intézett az MSZMP-hez.

A következő év elején (1988 február) megalakult a Párbeszéd Hálózat magyar csoportja, amely élénk tevékenységet fejt ki az alternatív civil (vagy társadalmi) szolgálat bevezetéséért.

Fordulópontot jelentett március 14-e, amikor az egyházak és állami vezetők találkozóján Paskai László, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnöke javasolta, hogy „a hívő fiatalok bizonyos csoportjai számára tegyék lehetővé az alternatív katoni szolgálatot". Grósz Károly „megelégedéssel vette ezt tudomásul" és kijelentette: „az illetékesek vizsgálják a megoldás lehetőségét". Az Országos Béketanács, amely novemberben, a Kelet-Nyugat konferencián még hallani sem akart a szolgálatmegtagadásról, március 17-én – függő és független résztvevőkkel – vitát rendezett a kérdésről. Részben a nyilvánosság

előtt, részben a háttérben élénk mozgás indult el. A Kelet-Nyugat Kör áprilisban felhívással fordult az állami, politikai és egyházi vezetőkhöz, májusban nemzetközi szolgálatmegtagadó szemináriumot és egy 9 oldalas, 17 §-ból álló részletes törvénytervezetet készített. Ennek – az Alkotmány módosítását is tartalmazó – törvénytervezetnek az Országgyűlés részére való benyújtására 1988. június 29-én került sor, a társadalmi békeszolgálatról szóló egy oldalas, 790 fő – köztük közéleti személyiségek – aláírásával ellátott állampolgári javaslattal együtt.

Közben márciusban Haraszti Miklós író bécsi sajtótájékoztatón felhívással fordult – amit kb. 400 kelet-európai országból származó aláírás „hitelesített" – a bécsi utóértekezleten résztvevő európai államokhoz, hogy támogassák a Kelet-Európában bebörtönzött szolgálatmegtagadók szabadonbocsátását és az alternatív civil szolgálat bevezetését.

Június 23-án az OBT, a „bulányista" szolgálatmegtagadók, szakértők, a 4–6–0 békekör és a Kelet-Nyugat Kör, valamint egyházak, országgyűlési képviselők, minisztériumok részvételével ismét vitát rendezett a kérdésről. A jelenlévők egyetértettek abban, hogy ennek az indokoltan bevezetendő szolgálatnak a fegyveres testületektől függetlenül, egészségügyi-szociális vagy környezetvédelmi jellegű szolgálatnak kell lennie, hogy ez nem lehet büntetés jellegű és hogy ezt nemcsak vallási okból lehet vállalni („a lelkiismeret ennél szélesebb kategória") valamint, hogy ez háborúban és békében egyaránt lehetséges. A résztvevők közösen fogalmazták meg azt az igényüket, hogy míg az új szabályozás bevezetésre nem kerül, addig az újabb szolgálatmegtagadók ügyét jóindulattal kezeljék az illetékesek.

A Kelet-Nyugat Kör – a nemzetközi ajánlások alapján szerkesztett törvénytervezetében – ezeket részleteiben is, garanciákkal ellátva tárgyalja. Abból indul ki, hogy a haza szolgálata kötelező minden állampolgár számára, tehát az állampolgárok szabadon választhatnak a szolgálat módját illetően. A szolgálati idők hossza, nehézségi fokuk, juttatási-ellátási rendszerük megegyeznének. A tartalékos állományban lévők, a szolgálatukat megszakítással teljesítők („előfelvételisek"), a már katonák és a már bevonulás előtt állók egyaránt választhatnák az alternatív szolgálatot, amely eskü helyett fogadalomtétellel járna. Javasolják továbbá a jelenleg szabadságvesztésüket töltők szabadonbocsátását, illetve alternatív szolgálattételre való beosztásukat, továbbá a szabadságvesztésüket már kitöltők részére az előéletükhöz fűződő hátrányok alóli azonnali mentesítést.

Az Európai Parlament azzal az ajánlással fordult a Közös Piac országaihoz, hogy a civil szolgálat ne legyen hosszabb a katonai szolgálat időtartamánál. Belgiumban – ahol eddig a civil szolgálat kétszer olyan hosszú volt, mint a katonai – napjainkban vita folyik a polgári szolgálati idő leszállításáról. Lengyelországban – a Szejm az általános hadkötelezettségről szóló törvény július 15-i módosítása után – lehetőség nyílt a fegyveres erőktől független – szociális, környezetvédelmi és vízügyi munkakörben – civil szolgálat teljesítésére. A törvénymódosítás a katonai szolgálatnál egy évvel hosszabb időt rendel eltölteni civil szolgálatban és a katonai szolgálatmegtagadásért bebörtönzötteket nem részesíti amnesztiában.

A nyár folyamán először a svédországi Lundban, az END konferencián, majd Ljubljanában és Krakkóban a Katonai szolgálatmegtagadók nemzetközi találkozóin vitatták meg a résztvevők – köztük a hivatalos és nem hivatalos magyar szervezetek képviselői – a katonai szolgálatmegtagadás kérdéseit.

Az itthoni nyári események közül kettő ide kívánkozik.

A FIDESZ fölvette programjába a civil szolgálat bevezetését (annak szükségességét), emellett a „baracskások" szabadonbocsátását és kártalanítását, valamint a már szabadultak rehabilitálását kívánja elérni. Augusztus 3-án a fogvatartott katonai szolgálatmegtaga-

dók kihirdették – miután a Kelet-Nyugat Kör levélben fordult az illetékesekhez –, hogy a következőkben „lehetőség van arra, hogy az elítéltek a saját tulajdonukban lévő Bibliát szabadidejükben egyénileg használják", azzal a kikötéssel, hogy az olvasottakról beszélni, belőle felolvasni, idézeteket kiírni és jegyzetet készíteni – továbbra is – tilos.

Az alternatív civil szolgálatról (amely nem azonos a magyar tömegkommunikáció által használt alternatív katonai szolgálattal) számos hír, interjú, nyilatkozat látott napvilágot azalatt a fél év alatt, amióta az első nyilvánosság is helyet ad a problémának. Az akarva akaratlanul több értelmű, hirtelen felszínre törő információkból mára az deríthető csak ki világosan, hogy hol húzódnak a frontok és a törésvonalak. Az alternatív békemozgalmak, a FIDESZ és a szolgálatmegtagadásról folyó társadalmi disputát koordinálni akaró ODT, a „bulányista" és a reformadventista katonai szolgálatmegtagadók, a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége, a Szociális és Egészségügyi Minisztérium Szociálpolitikai Főosztálya – ha általánosítható egyáltalán, akkor a „szociálpolitikus lobby" is – a KISZ KB egyetértenek az alternatív civil – hadseregtől független – szolgálat, 1989. január elsejével történő bevezetésével. A civil szolgálat időtartamában a „katonai szolgálat megtagadhatóság" okainak jegyzékében, a szolgálat szabályozásában a fentiek véleménye eltér egymástól. A Honvédelmi Minisztérium, az Országgyűlés Természetvédelmi Bizottsága és az Állam és Egyházügyi Hivatal a hadseregen belüli „fegyver nélküli szolgálatra behívhatók körének bővítési lehetőségét" érti alternatív szolgálat alatt. A két pólus között találhatók egyrészt azok, akik „homályosan beszélnek", akikről nem lehet tudni, melyik nyilatkozatukat gondolják komolyan (Környezet- és Vízgazdálkodási Minisztérium, a Magyar Külügyi Intézet, az OBT Egyházközi Bizottsága, az OBT Katolikus Bizottsága és az MSZMP, másrészt a nagyszámú országgyűlési képviselő, a történelmi egyházak, az érintett és nem érintett gyülekezetek, akik egyáltalán nem hallatják hangjukat (Paskai László érsek-prímás is a „kezdő szó" kimondása óta).

A hivatalosan közölt információ mozaikokból azt lehet összerakni, hogy az alternatív szolgálat kérdésében az Országgyűlés fog dönteni (az októberre összehívott Országgyűlés napirendjén nem szerepelt a kérdés) a „kérdés rendezése legfeljebb 1989. második félévében várható", és, hogy „sok alapvetően fontos kérdés még tisztázatlan".

Ilyen fontos kérdés lehet például a televízió Hét című adásában is (július 17.) felmerült, és a közvélemény részéről is felmerülhető kérdések: Mennyire veszélyeztetné ez hazánk biztonságát és a nemzetközi szerződésekben vállaltakat? Mi lenne, ha mindenki a civil szolgálatot választaná? Nem jelent-e ez kibúvási lehetőséget, nem növeli-e a katonaságot választók terheit.

A nyugati és keleti statisztikai adatok szerint az alternatív szolgálatot a hadkötelesek 8–10 %-a választja csak. A kezdeti érdeklődést erős visszaesés követi, majd stagnálás („beállás") tapasztalható, a civil szogálatot választók körében. A társadalmi szolgálat a maga 3 műszakos, szociális otthonos, egészségügyis, ágytálazó segédszemélyzetet adó megközelítésével sehol sem a tömeget és a kényelemszeretőket vonzza. Az meg már sajátosan magyar gond is, hogy míg börtöneink jelentős mértékben túlterheltek (új börtön is épül), addig az egészségügyben kb. 40 ezer főnyi segédszemélyzetre – a szociális háló hiányosságai miatt pedig – legalább ennyi szociális gondozóra lenne szükség.

Az alternatív szolgálat magyarországi rendezése – ami a finn katonai szolgálatmegtagadók bizottságának vezetőjének és a hazánkba látogatott Amnesty International főtitkárának az érdeklődését is felkeltette – egyes vélemények szerint lassan halad, a megoldást „elnapolták", sőt kifejezésre jut az a szélsőséges vélemény is, „hogy a kérdés napirenden tartása a hazai és nemzetközi közvélemény megnyerését célozza, mialatt kb. 160 embert tartanak ezért fogva és sokakat bizonytalanságban".

Az azonban már megint csak tény, hogy az augusztusi behívásoknál a Hadkiegészítő Parancsnokságok – feltehetően belső utasításra – azoknak a „bulányistáknak", akik írásban közölték katonai szolgálatmegtagadási illetve civil szolgálatot vállaló szándékukat –, 9 esetből 7-nek szolgálathalasztást adtak. Fehér Tamás csabdi és Reich Ferenc székesfehérvári megtagadók esetében a Pest megyei Ügyészség eljárást indított (Tóth Tamás debreceni lakos ellen – aki politikai okból nem kívánt fegyvert fogni – több hónapja folyik eljárás). Amennyiben a katonai ügyészségek „nem ejtik el a vádat", a szokatlan módon szabadlábon védekezőkre a még hatályos törvények szerinti ítéletek várnak.

Ha a társadalom progresszív erői készek küzdeni a kérdés rendezéséért, ha a hatalom a véleményeknek zöld utat enged, ha a közvélemény jól tájékozott, ha a képviselők kidolgozott alternatívák között választhatnak, de legfőképpen, ha a politikai vezetés nem félmegoldásokban gondolkodik, csak akkor oldódhat meg Magyarországon a katonai szolgálatmegtagadás évtizedes problémája.

GYURGYÁK JÁNOS – TŐKÉCZKI LÁSZLÓ

MÓNUS ILLÉS DEMOKRÁCIA FELFOGÁSÁRÓL[x]

Kezdjük előadásunkat egy Mónus Illés idézettel: „A politikus kezét mindig megköti, hogy nem egyedül él a glóbuszon, hanem másokkal kell osztozkodnia"[1]. Ilyen, a körülményeket mindenkor figyelembe vevő, döntően a magyar munkásság érdekeit képviselő politikus volt Mónus Illés, akit a magyar történelem tragikus alakulásai avattak a későbbiekben ideológussá, egy párt szellemi vezérévé. Életpályáját mindkét vonatkozásban hitelessé személyiségének megalapozott etikája teszi, amely őt itt, a Duna mentén a politikusok közt a kevesek közé sorolja.

A modern munkásmozgalom az érdekképviseleti harcok és az ehhez kapcsolódó szocialisztikus elméletek találkozásából született, s e kettő kapcsolódási pontjain folyamatosan jelen voltak és jelen vannak az egyeztetési viták, feszültségek, elég itt utalni a revizionizmus-vita meg-megújuló hullámaira. Mónus életműve megtestesítője e kettősségnek, és az ebből fakadó ellentmondásoknak. Mónus osztozik a marxista szocializmusok ideológia-felfogásában, amennyiben a saját ideológiáját tudományként tételezi. Ezzel szemben – értelmezésünk szerint – az ideológia olyan hit- és értékrendszer, amely gyakorlati politikai célokat és eszközöket igazol, illetve magyaráz abból a célból, hogy embereket mozgósítson, vagy éppen semlegesítsen a fennálló társadalom megőrzésére vagy megváltoztatására. Ennek alapján *a szocializmus ideológiája funkcionálisan semmiben sem különbözik bármely más ideológiától,* vagyis a tudománnyal ellentétben nem megismerő, hanem legitimáló szerepet tölt be.

A modern polgári ideológiák többsége a politikai, társadalmi változásokra gyorsan reagáló, nem lezárt rendszer, szemben az úgymond tudományos ideológiákkal. Ez utóbbiak kontinuitás-igénye rendkívül erős, s alapvető jellemzőjükké válik, hogy az újnak, a változásoknak az elemzése és értelmezése még akkor is a régi keretben és fogalmi apparátussal történik, amikor a környező világnak már kialakult, korszerű kategóriái is vannak. Nézzük ebből a szempontból Mónus példáját!

Mónus Illés ideológusként megőrzi a marxista szocializmus elméleti kereteit, de annak megvalósíthatóságát részben a tanítómesterek, részben pedig a realitások nyomasztó hatására a távoli jövőbe transzponálja – bolsevik ellenfeleinek konkretizálási kísérleteivel szemben is. Persze mindez Mónusnál a személyes hitvallás pátoszával történik: „a nagy tömegek a hit erejével helyettesítik a tudományos meggyőződést... Amit helyesnek és igaznak ismerünk fel, azt hittel valljuk."[2] Meg kell jegyeznünk, hogy amikor Mónus ortodox marxista kereteiről beszélünk, akkor egy önmagában is összetett és ellentmondásos ideológiai szerkezetről van szó, amelyben egymás mellett él a marxi-engelsi örökség és a történeti szociáldemokrácia számtalan eleme. Ennek kifejtése azonban külön tanulmányt igényelne.

Mindezek alapján miben időszerű ma Mónus Illés életműve? Véleményünk szerint nem a legitimációs funkciót betöltő ortodox gondolati keretek őrzése miatt, hanem az ebben a keretben – sokszor annak ellenére – megszülető *új gondolati értékek, elemzések következményeképpen,* amelyek egyben a magyar baloldali gondolkodás autentikus európaiságának is fontos bizonyítékai. Ugyanis véleményünk szerint ezen új gondolatokon épülhe-

---

[x] Elhangzott 1988. március 7-én a Mónus Illés emlékülésen a Párttörténeti Intézetben.

tett fel a régi ortodox keretek elporladása után az 1945 utáni új típusú szociáldemokrácia. *A polgári társadalmat meghaladni kívánó, s kizárólagosságra törekvő mindkét marxista szocializmus ugyanis zsákutcába jutott*, mivel sem a puszta hatalmi megoldás, sem pedig a kompromisszumok végtelen sora nem lehetett elegendő a teljes emberi társadalom úgymond „megváltására". Az elmúlt évtizedek európai társadalomfejlődését a kizárólagosságra nem törekvő, pluralista megalapozottságú, korrekciós társadalomreformeri tevékenység határozta s határozza meg.

Mónus Illés nézeteinek részletesebb elemzéséhez röviden át kell tekinteni a magyar szociáldemokrácia legfontosabb jellemzőit. A párt indulásától kezdve a fejlettebb külföldi – főleg német és osztrák – minták jegyében szerveződött. Az ideológiai import és a hazai valóság találkozása sohasem volt problémamentes. Ezt a helyzetet a szintézisre és adaptálásra, de főként a saját ideológia termelésére képes értelmiségi-polgári bázis gyengesége is nehezítette. A társadalomszerkezeti és politikai viszonyok következtében a párt elsőrendűen szociális érdekképviseleti feladatokat vállalt, s emellett a polgári demokratikus célkitűzések segédcsapatává vált. Közvetlen politikai hatalmi esélyek nélkül rendkívül nagy szerepet kapott a nevelés, a művelődés, amelyet egyébként távlati, hatalmat előkészítő tevékenységnek tekintettek.

Mónust a magyar párt első sorába az emigráció, és a munkásmozgalom kettészakadásának következményei juttatták. Egy olyan ország szociáldemokrata pártjának vezetésébe került, ahol 1919 márciusában tragikusan megtört a polgári fejlődés, és ahol a későbbi kormánypolitika tudatosan törekedett valamennyi fennálló probléma nem polgári demokratikus megoldására. Egy tradicionalizmusban gyökerező, paternalista, militarista jegyeket viselő politikai szerkezetben a szociáldemokrata mozgalom paradox módon a polgári fejlődés egyik legfontosabb erejévé vált.

Egyrészt a Horthy-rendszer antidemokratizmusa, másrészt a nyugati testvérpártok demokratikus viszonyok közötti átmeneti sikerei alapozták meg Mónus demokrácia-felfogását. „A polgári demokrácia értékes, nagyon értékes kincs, amely magában foglalja az emberi szabadság, az eszmékért való küzdelem lehetőségét, a személyi biztonságot és a polgári társadalom fejlődését... Demokrácia nélkül nincs se szocializmus, se szocialista demokrácia. A polgári demokrácia szükséges föltétele minden továbbhaladásnak."[3] A korabeli szélsőbal és a szélsőjobb demokrácia- és parlamentarizmus-kritikáiban megfogalmazódó új típusú hatalomgyakorlási elvek és módok, vezérkultuszok és pártdiktatúrák hangoztatott elveikkel ellentétben – Mónus szerint – a társadalom alsó rétegeinek emancipációs esélyeit drasztikusan csökkentik. A számos politikai szabadságjogot korlátozó Horthy-rendszerben élő Mónusnál a valóságos demokrácia intézményei méginkább felértékelődtek. Nem véletlen, hogy *a demokrácia kérdése volt az elsődleges ütközőpont Mónus és szélsőséges ellenfelei között.*

Az első világháborút követő bolsevik forradalmak kudarcai, ill. az a tény, hogy a kormányra került szociáldemokrata pártoknak nem sikerült tartós politikai többséget teremteni, meggyőzték Mónust arról, hogy „a polgári társadalom azonnali megváltoztatása a gazdasági adottságoknál fogva csak diktatúrával, vagyis erőszak alkalmazásával lehetséges"',[4] tehát olyan eszközökkel és olyan módon, amelyek alkalmazása ellen a reálpolitikus és etikus Mónus csak tiltakozhatott. A 20-as évek rövid, átmeneti stabilizációjában Mónus mintegy a békebeli szociáldemokrata nézetek folytatásaként bizakodott abban, hogy „ha a demokratikus köztársaság területén a pártok és osztályok a demokrácia fegyverével vívhatják meg szellemi harcaikat, és ha a lelkek meghódításával szerezhetik meg a maguk számára a többséget, akkor a társadalom újabb változásai végbemehetnek anélkül is, hogy szociális forradalomba torkolódjanak."[5] A magyar baloldal forradalmak és

ellenforradalmak ellenére tovább élő, közös aufklérista öröksége szólal meg az előbbi sorokban, hogy t.i. a polgári társadalom folyamatos evolúciója elvezet a Mónus által elképzelt harmónikus társadalomhoz.

Ehhez a társadalomhoz a folyamatos nevelésen keresztül vezet az út, amely egyben a haladás szükségszerűségének a felismerését is jelenti: „Csak a művelt emberek lehetnek képesek arra – mondja Mónus –, hogy egy boldogabb és szebb társadalmat alapítsanak... tudatlan, nyers, műveletlen tömegek nem képesek szépet alkotni, hanem csak rombolni".[6] A Mónus által elképzelt szocializmushoz tehát valójában az ember – minden ember – teljes metamorfozisára, azaz az önző embernek a közösségért élő emberré való átalakulására van szükség. Világosan megfogalmazza ezen végletesen magas etikai követelmény megvalósításának problematikus voltát: „Elismerem: vagy fel kell tételeznünk abszolút tökéletes viszonyokat és embereket vagy pedig egy központi, bürokratikus kormányzatot tételezünk fel, amely mindent előre megszab, mert különben súlyos következmények állhatnak elő."[7] A fejlettebb, etikusabb ember olyan cél, amelynek érdekében roppant nagy türelmet igénylő munkára van szükség – írja – s ezért meggyőződéssel utasítja el a történelmi fejlődés ugrásszerű gyorsítására törekvő bolsevik kísérleteket, amelyek elsősorban állami, hatalmi eszközökkel akarják az úgymond új típusú embert kialakítani.

Mónus világosan látja e kísérletek szükségszerű következményeit: „Nem tekintem szocialistáknak azokat, akik a mai uralmat csak azért akarják megszüntetni, hogy helyébe egy új hatalmi uralmat ültessenek. A szocialisták meg akarják szüntetni az embernek emberek feletti uralmát és az embereknek embertől való függését. És ha ezt akarják, akkor nem hagyhatják meg az államot a mai hatalmi jogkörével és erőszakeszközeivel, mert ennek birtokában újabb kedvezményezett rétegek, új osztályok, új ellentétek fakadnak."[8]

Az egyre erősödő állami mindenhatóság időszakában Mónus elképzelései pl. az állam szerepéről, illetve az államnélküliségről az önkormányzat növekedéséről stb. pozitív értékeket védenek, de szélesebb elvi összefüggésekben súlyos ellentmondásokat is tartalmaznak. Nem tisztázódik sem gyakorlati, sem pedig elméleti szinten pl. az állam és az önkormányzat viszonya vagy az önkormányzatok egymás közötti és belső viszonyrendszere. Tovább szaporodnak az ellentmondások Mónus gazdasági elképzelései kapcsán. Ezek közül a legfontosabbak a piacnélküliség, az önelszámolás és a tervgazdálkodás, ám mindezek nem alkotnak és nem is alkothatnak rendszert, hiszen egyértelműen összeegyeztethetetlenek.

E nézetek egyrészt a marxista ortodoxiához kapcsolódnak, másrészt a korabeli különböző antikapitalista kritikákban jelentek meg. *Ma a piacnélküli-tervgazdasági modell világméretű csődjének idején persze könnyű belátni az összeegyeztetési kísérlet szükségszerű kudarcát.* Korábban láttuk, hogy Mónus pontosan érzékelte az új hatalmi állam bürokráciájának veszélyét, de a tervgazdálkodási modellben rejlő új társadalmi egyenlőtlenségek szükségszerű kialakulását – amelyben nem a tulajdon, hanem a rendelkezési hatalom mentén hierarchizálódik a társadalom – nem hangsúlyozta. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy a rendkívül olvasott és érzékenyen tájékozódó Mónus gyakran olyan elméleti és gyakorlati összefüggéseket is észrevesz és fontosnak tart, amelyek máig hatóan érvényesek és korszerűek: az átmenetinek tartott vegyes gazdaság szociális fontosságának érzékelése, a hadigazdálkodás társadalmat átgyúró totális hatása, a technikai fejlődés polgári társadalmat forradalmasító következményei stb.

Fölvethető ezek után a kérdés, hogyan egységesültek a sokféle nyilvánvaló ellentmondást hordozó nézetek? Véleményünk szerint a harmonikus és konfliktusmentes jövendő társadalom szükségképpeni kialakulásába vetett, indoklásra nem szoruló személyes hite az, amely összekapcsolja ezeket az elemeket. A mindenképpen elkövetkező szocialista

jövőbe vetett hit persze jól megfér egy olyan pragmatikus jelenfelfogással, amely integrálni képes különféle szellemiséget, hagyományt és módszereket. Gondolunk itt a parlamentáris játékszabályok elfogadására, a különböző országok szociáldemokrata pártjai nemzeti hagyományainak és elkötelezettségeinek tiszteletben tartására.

Nem véletlen tehát, hogy a polgári demokráciát és emberi szabadságjogokat feltétlen értéknek elismerő Mónus szembe került az ezeket tagadó jobb- és baloldali totalitárius irányzatokkal és rendszerekkel. Nézzük meg most a legfontosabb vitapontokat!

Az 1917-es októberi oroszországi változásokat – legfontosabb tanítómestereihez hasonlóan – Mónus forradalomnak tekintette, és elutasított minden külső beavatkozást. De ugyanakkor **Szovjet-Oroszországot nem tartotta Európa számára példának**, és ugyancsak határozottan követelte, hogy a bolsevikok is hagyják békén az európai szocializmust. Szinte a harmincas évek közepéig bízik – sokszor a várakozásaival ellentétes jelenségek ellenére is – a szovjet kísérlet demokratizálódásában. De a harmincas évek végére kész a leltár: „A bolsevizmus és a szocializmus nem azonos. A bolsevizmus nem szolgálja a társadalmi fejlődést. A bolsevizmus az erőszak uralmán alapul és ez az erőszak egyben végzete is. A bolsevizmus többet ártott a szocializmusnak, mint bármi más. Propagandája ellenünk irányul... nekünk legnagyobb törekvésünk, hogy a szocializmust a bolsevizmus uralmától elválasszuk... A szocializmus szabadság nélkül, személyes biztonság nélkül nem győzhet és nem haladhat."[9]

A polgári társadalom és politika ellentmondásait és visszásságait keményen ostorozó etikus *Mónus végülis nem érthetett egyet a szovjet belpolitika véres lépéseivel, az erőszakos kolhozosítással, a perekkel s a szovjet külpolitika nagyhatalmi logikájával* pl. a III. Internacionálé keretében vagy a Molotov–Ribbentropp paktum következményeiben. Hiszen az európai politika hagyományos értékeinek tiszteletében nevelődött Mónus számára a kormányzati hitelvesztés személyi és szervezeti következménynélkülisége felfoghatatlan.

Ugyanígy értetlenül állt Mónus – sok értelmezési kísérlete ellenére – a fasizmus jelenségével szemben. A fasizmusban sem érti az intézményesített erőszak konstituáló és legitimáló szerepét, amely minden racionális érv ellenére is fenntartja a rendszert. Azzal ugyanis, hogy Mónus a fasizmust nagyrészt csak a kapitalizmus válságtermékeként értelmezi, leszűkíti a korszakváltási válság megértésének lehetőségeit. A nem kommunista értelmezésű népfront eszméihez eljutó pragmatikus politikus ismét ellentétbe kerül a teoretikus ideológus elméleti elemzéseivel. A fasizmus antihumanizmusa, cinikus demagógiával kevert érdekképviselete és a gondolkodó ember számára megalázó vezérkultusza, a zsidó–keresztyén európai kultúra tagadása és a rendszer véres erőszakosságai *elszánt antifasisztává teszik az egyébként pacifista Mónust*, akinél ebben a kérdésben nem a dogmákból leszűrt következtetések állnak előtérben.

A demokrácia erkölcsileg legitimáló, az egyes embert felemelő, öntudatosító körülményei nélkül Mónus nem tudta elképzelni az emberiség fejlődését. Ebben hitt vallásos meggyőződéssel akkor is, amikor eszméinek győzelmére esély sem volt.

Mónus szellemi arcképe és életműve egy autodidakta munkásvezető folyamatos gazdagodását és kiteljesedését mutatja. A munkásmozgalom fő sodrában állva érzékenyen reagált a tőle politikailag távol állók (pl. népiek, polgári humanisták, hívők) értékeire is, s így azt mondhatjuk, hogy személyében is nagykorúsodott, emancipálódott kulturálisan a munkásság.

Személyes tragédiája, hogy életművének a hagyományos, ortodox keretein túlmutató tartalmait, amelyek a korszakváltás nagy kihívásait, a fasizmust, a bolsevizmust, a világgazdasági válságot próbálták értelmezni, nem tudta új szintézisbe foglalni, hiszen a beve-

zető sorokban említett kettősség és ideológiai ellentmondásosság élete végéig megmaradt. De 1945 után Kéthly Anna joggal hangsúlyozta Mónusról írt nekrológjában azt, hogy „ha a jövőben politikát csinálunk, most már lesz hová visszanyúlnunk példáért és segítségért."[10] Nem Kéthly Annán és nem a magyar szociáldemokrácián múlott, hogy ez a sokat ígérő és új távlatokat nyitó örökség folytatása 1948 után lehetetlenné vált. Nem állapítható meg közvetlen oksági viszony Mónus új gondolatai és elemzései valamint az 1945 utáni német, osztrák vagy más nyugat-európai szociáldemokrata nézetek között, de gondolatrendszerének egyes elemei mindenképpen ebbe az irányba mutatnak. **Ezek szerint, s ezt az utóbbi évtizedek fejlődése egyértelműen igazolta, a szocializmus nem a polgári társadalmat követő szükségszerű és magasabbrendű „új társadalmi formáció", hanem csak egy a polgári társadalmat kiteljesítő ideológiák közül.**

Mónus életművének máig aktuális része: *a demokrácia eszméje a torzítások állandó veszélye nélkül nem ápolható s nem is kisajátítható olyan egykori és mai ellenségei és barátai által,* **akik miatt a szavak kiüresedtek, s nemzedékek nőttek fel a demokrácia élménye s reménye nélkül.**

JEGYZETEK

1 Mónus Illés: Három előadás a szocializmusról. Bp. 1934. 45. p.

2 Mónus Illés: Tömegek és vezetők. In: Garami emlékkönyv. Bp. 1939. 12. p.

3 Ács Tamás: Két levél a háborúról és a szocializmusról. Bp. 1941. 7. p.

4 Három előadás... 47. p.

5 Mónus Illés: Az osztrák szociáldemokrácia. Szocializmus, 1927. 444. p.

6 Mónus Illés: A haladás útja. in: Bőripari Munkások Zsebnaptára. Bp. 1925. 34. p.

7 Három előadás... 39. p.

8 Három előadás... 50. p.

9 Mónus Illés: A szocializmus világképe. Bp. 1937. 6–7. p.

10 Kéthly Anna: Mónus Illés. Szocializmus, 1945. 4. p.

Élő múlt

BOZÓKI ANDRÁS

EGY „INGERLÉKENY URBÁNUS"

Ignotus Pál és kora

Ignotus Pál – született 1901-ben Budapesten, meghalt 1978-ban Londonban. E két évszám nemcsak egy életutat keretez be, de magába zárja legújabbkori történetünk fordulópontjait is.

Ükapja burgenlandi rabbi; dédapja kiskőrösi autodidakta orvos, gyógyító „csodarabbi"; nagyapja, Veigelsberg Leó, kezdetben bécsi medikus, majd cikkíró, vezércikkíró, végül a Pester Lloyd főszerkesztője volt. Apja, Veigelsberg Hugó, jogot végzett, közben verseskötete jelent meg, rendszeresen írt a Hétbe, a Pester Lloydba és a Magyar Hírlapba. Mivel literátori pályafutása eleinte az idősebb Veigelsberg elllenállásába ütközött, egyre gyakrabban jelentkezett Ignotus néven.[1] Az írás hamarosan hivatásává vált, így új neve elválaszthatatlanul hozzátapadt, s egyben kifejezője lett annak a századvégen felerősödő irodalmi irányzatnak, amely a műalkotás értékét nem annak irodalmon kívüli üzenetéből vezette le. Azt hirdette, hogy az esztétikai érték független a mű témájától, a szerző pátoszától, morális bátorságától vagy politikai elkötelezettségétől.

Az önelvű irodalom igénye mind erősebben volt jelen, s a millenniumi Budapest harsány hangjai közt egyre hallhatóbbá és megkülönböztethetőbbé váltak a nyugatias, olykor szentimentális, hétköznapi, városi hangok – a „kozmopolita költészet", ahogy azt még korábban az Arany Jánossal és Gyulai Pállal fémjelzett „irodalmi Deák-párt" megbélyegzően elnevezte. Terjedésének elsősorban társadalmi okai voltak. A kilencvenes évekre a nemesi liberalizmus poltikai rendszerébe és ideológiájába egyre inkább beépültek a polgári liberalizmus elemei: az iparosodás és a vele együttjáró városiasodás kedvezett a magántőke előretörésének, s ennek politikai képviseleteként a Függetlenségi és a kormányzó Szabadelvű Párt mellett megjelent a Vázsonyi-féle Polgári Liberális Párt. A nyolcvanas évektől felerősödő zsidó bevándorlás érzékelhetően módosította a nagyvárosi lakosság összetételét, átszínezte a nagyvárosi kultúrát. Noszty fiúk és Tóth Marik sűrűsödő kapcsolatai segítették lebontani a még meglévő rendies hierarchiákat, de egyszersmind felemássá tették a polgárosodást, s „úrizáló hajlamúvá" (Ady) a polgárságot. A teljes asszimiláció rangokat, címeket, földet vásároló, kikeresztelkedett, beházasodott és névmagyarosított képviselői valamint a beolvadást elutasító szektaszellemű ortodox zsidóság szélsőségei között a skálán helyet foglalt egy olyan entellektüel csoport is, amely a nyugatosság, a polgári irodalomfelfogás reprezentánsa kívánt lenni a magyarságon belül. Elvi nacionalizmus-ellenesség, kultúr-európéer öntudat, a kísérletezés jogának elismerése, a politikai szerepvállalástól való idegenkedés jellemezte a csoportot, melynek első színvonalas jelentkezése a *Hét* című lap volt, de igazi nagy tette a *Nyugat*. A Nyugatot 1908-ban „az irodalom autonómiájának védelmére" alapította Ignotus, Osvát Ernő, Fenyő Miksa és Hatvany Lajos, s csakhamar olyan páratlan szellemi kört alakítottak ki, amely az Ady-féle tudatos forradalmisággal kiegészülve magához vonzotta az irodalmi élet legjobbjait.

Ez a szellemi kör volt Ignotus Pál eszmélésének és gyerekkorának színtere is. Hatszobás lakás Pesten a Báthori utcában – itt lakott a kilencszázas évek elején Ignotus Hugó és felesége Steinberger Janka, Pali és húga, Sári; náluk jóval idősebb anyai ági féltestvéreik: Basch Elli (akinek Ady is udvarolt) és Imre, aki nevét Barsira magyarosította; valamint Erzsi dada, a keszthelyi parasztlány, aki fölnevelte a gyerkeket; továbbá 3–3 évig Ani a német, és Madi a francia nevelőnő. A lakás gyakran volt társasági összejövetelek színtere, megfordult itt a Nyugat vezérkara, Ady, Kaffka Margit és még ki tudja hányan. Nem csoda, hogy Ignotus Pál már ötévesen Ady-rajongó lett, versei és személyes közelsége egyaránt hatottak rá. Az anya, Steinberger Janka szigorú természete, erkölcsi neveltetése sokáig szerencsésen ellenpontozta id. Ignotus nagyvonalúságát. 1913-ban azonban elváltak, s Ignotus Pál (az Ignotus név belügyminiszteri engedéllyel családi neve lett) ettől kezdve apjától különélve nevelkedett. Erzsi dada és a vidéki nyaralások jelentették számára a *„népies nemzeti tézist"*, a romlatlanságot, a magyar gyökereket, amelyek keresése serdülőkorában oly jellemző volt rá. Végigolvasta a magyar irodalmat azzal a céllal, hogy önmagának népi példaképeket találjon. Kortársai közül Csizmadia Sándort és Szabó Dezsőt választotta ki erre a szerepre, de 1919 őszén mindkettőjükben csalódnia kellett. Ekkor szembesült azzal, hogy magyarság és romlatlanság, paraszt-ideológia és politikai intranzigencia nem feltétlenül összetartozó fogalmak. Egy vallomásos mondat későbbi önéletírásából: „A 'népi' romantikában saját kihevert rögeszméimet utáltam."[2] Az ember sokkal nehezebben bocsát meg önmagának, mint másoknak és saját tévesnek gondolt magatartása miatt akár örökre is elidegenedhet azoktól az eszméktől vagy emberektől, amelyekkel ill. akikkel ennek folytán kapcsolatba került. Így lett a fiatalon „népies" Ignotus Pálból felnőttkorára „ingerlékeny urbánus".[3] Számvetése könyörtelen, s talán túl általánosító: „Nekem nagy tanulság volt. Megszüntem reménykedni csizmában, Csizmadiában és őserőben. S kezdtem rájönni arra, hogy az úgynevezett népiség a demokrácia ellentéte".[4] Ez a tapasztalat kétségkívül eleve gyanakvóvá tette mindenfajta népies kezdeményezéssel szemben, de egyúttal csalhatatlan érzékkel vette észre már keletkezésükben a szabadságellenes és demokráciaellenes tendenciákat.

A népies „tézissel" szemben a *„nemzetközi szocialista antitézist"* jelentette számára féltestvére, Barsi Imre hatása. A nála 15 évvel idősebb Imre ismertette meg vele a szocialista elveket és még ötéves sem volt, mikor szociáldemokrata párttagsági könyvet kapott. Barsi fiatalon a párt ifjúsági szervezetében tevékenykedett, de később orvos lett, s meglazultak mozgalmi kapcsolatai. Ignotus Pál azonban – bár a gyerekkorban kapott tagkönyv ellenére formálisan nem volt tagja a pártnak – szimpatizált a szociáldemokráciával (Mónus Illéssel és Kéthly Annával később személyes barátságot kötött) és szociálliberális nézeteivel közel állt a szociáldemokrata vezetés mérsékelt köreihez.

Az 1918-as őszirózsás forradalom idején az utcákat járta, ismerkedett azzal az „üdén elegyített negyvennyolcas és marxista jakobinus"[5] szellemmel, amely annyira elragadta. *Ennek* a „világforradalomnak" az eljövetelében hitt.

Tanulni nem szeretett, pontosabban nem szerette a mintagimnáziumi iskolai oktatást. Nem csoda, hogy '19-ben elsőként jelentkezett a kommunisták által szervezett agitátoriskolába, amely automatikus érettségit ígért. A Tanácsköztársaság bukása miatt az érettségi átmenetileg „elúszott" ugyan, de fél év múlva – volt tanára, Császár Ernő közbenjárására – pótolhatta ezt. Az agitátorképző igazi jelentősége az Illyés Gyulával történt találkozás volt, amiből hosszú évekre szóló barátság lett, mely, bár voltak sértődések, a legélesebb elvi viták idején is fennmaradt. Ignotus az Esti Kurírban többször is megtámadta Illyést,[6] de ahogy a személyes barátság a legkevésbé sem feszélyezte a vitákban, úgy a vitákat többnyire baráti kapcsolatai sem sínylették meg. Így volt ez nemcsak Illyéssel, ha-

nem Erdélyi Józseffel, Szabó Lőrinccel és másokkal is. Nemegyszer kirándult Esztergomba, találkozni Babitscsal, még azután is, hogy vitriolos cikkekben támadta a Nyugat szerkesztésében és a Baumgarten-alapítványban játszott irodalompolitikai szerepéért.

1919 őszét Pakson töltötte, készülvén az érettségire. Akkor, a fehérterror időszakában fedezte fel önmagában a *zsidót*. Vállalni akarta a zsidóságot, abban a formában, ahogy az ott élt, többé-kevésbé elszigetelt kultúrát örökítve át, de nem ment. Rá kellett jönnie, hogy a tisztán zsidó identitás éppolyan idegen tőle, mint a „népies". „Hetek alatt kiszerettem a zsidó őslélekből, ugyanúgy, mint évek alatt a magyar őslélekből... Mert akkor és ott, 1919-ben tisztázódott bennem, hogy *népi vagy nemzeti vagy faji őslélek nincs.*"[7] S ezzel 13 éves korára megkapta az utolsó csepp ellenszérumot bármilyenfajta *kollektív* identitással szemben. Ezután mindig azt vallotta, hogy egymásban az **embert** kell tisztelnünk, nem pedig a „vér és rög" sorsközösségét. S mivel „laboratóriumi kísérletei közben kiégetett magából minden kollektív reflexet"[8] meggyőződésévé vált, hogy a közösségek vannak az emberekért, s nem fordítva. Egyaránt szemben állt a magyar és a zsidó fajvédelemmel. „Az én álláspontom: *anti-fajvédő* álláspont"[9], írta egyszer, s e nézetével már indulásakor marginalizálta önmagát. „Kezdtem rájönni, hogy az ember akkor érzi magát legotthonosabban a mindenségben, ha egyedül van."[10] Az egyéniség keresése, a szellemi individualizáció pedig kétségtelenül nagyobb teret kap egy olyan közegben, amely személytelen és gyakran csak funkcionális kapcsolatokra, s a szerepek hálózatára épül, mint egy olyanban, amelyet a hagyományosan együttélő kisközösségek magatartásmintái, érzelmi-életmódbeli kontroll-kötelékei határoznak meg. Ignotus Pál felfedezte Budapestet, azt a várost, ahol születése óta élt. „A várost én azért szeretem, mert a magányt szeretem" – árulkodik egy mondata.[11] Budapest a századfordulóra már világvárossá nőtt, de Trianon, a területi elcsatolások után az egyetlen valóságos szellemi mágnessé vált. Ám éppen ekkor vonzotta magához a parlagiasságot is, a „keresztény és nemzeti" jelszó-dagályt, a Gellért és a Britannia szállók darutollas, egyenruhás kurzus-legénységét. Ezek a politikai erők akarták – erőszakosan és példák statuálása árán is – megváltani a „bűnös" várost. „Budapest 'bűnét' az ellenforradalom az 1920-as évek elején abban látta, hogy reprezentánsa annak a kapitalista fejlődésnek, amely a liberális polgári szervezkedés, a liberális politika, a baloldali munkásmozgalom bölcsőjévé tette a várost. Ha a liberalizmus az előzménye, előfutára a forradalomnak, akkor ebből az okoskodásból szükségszerűen következik, hogy a liberalizmus, s vele Budapest 'rontó szelleme' a felelős a forradalmakért, a történeti Magyarország összeomlásáért."[12]

Ignotus Pál nem így látta. Ő a szabadságos Budapestet fedezte fel, amely kopogós tizenkét pontjával Magyarországot a polgári forradalmak Európájához kapcsolta.

Húszéves korára készen álltak világnézetének pillérei: emberi és polgári jogok; idegenkedés a kollektivizmustól, a tekintélytől, a hierarchiától; a voltaire-i és diderot-i hagyomány; tüntető racionalizmus; a „városos Magyarország" programja; anti-fajvédő álláspont; liberálissá tett szocializmus és szociálissá tett liberalizmus. Az irodalomban apja öröksége, az induló Nyugat szellemisége, Ady emlékezete és némi szkepticizmus. E „fegyverzettel" már a húszas évek elejére felszerelkezett. Csak be kellett várnia korát.

Első írása ekkoriban jelent meg (eltekintve egy versétől, amelyet 5 éves korában fogalmazott, s melyet apja a Magyar Hírlapban megjelentetett[13]) Raith Tivadar folyóiratában, a *Magyar Irás*ban, és ebben Barta Sándor anarcho-kommunista író könyvét értékelte „sűrű utalásokkal a szerző zsidóságára".[14]

Ignotus Pál újságírói-írói működése azonban nehezen akart megindulni. Apjában egyetlen határozott elképzelés volt csak fia jövőjéről: *ne legyen író*. Így két évig egyetemre járt, s a bölcsészkaron filozófiát tanult, majd apja Berlinbe küldte egy nagykereskedésbe dol-

gozni. A kiszámíthatóan gyors kudarc után a fiú bankárjelölt lett Bécsben, s bár „teoretice hallatlanul praktikus" volt, „praktice" semmi tehetséget nem mutatott az üzleti élethez. Maradt tehát az újságírás. „Az élhetetlenség lerítt rólam. Érthető, ha a lapvezérek, kiket lekefélhetetlen boglyas hajjal és suta, makogó udvariassággal végigkilincseltem egy próbaidős állásért, nem kaptak rajtam. Az Ignotus név különben sem volt jó ajánlólevél. Apám önkéntes emigrációban élt; a szabadabb szellemű reálpolitikus szerkesztők tisztelettel adóztak neki, de kevéssé vágytak arra, hogy szabadkőműves hangzású nevével lapjukat megterheljék. 'Egy Ignotust vegyek ide? Ha még az igazi volna!' – mondta az egyik. 'Hogy is ne, az Ignotus fiát... Hogy aztán ne lehessen kidobni, ha nem válik be!' ... De aztán akadt egy bátor ember, Rassay Károly, aki nem félt attól, hogy bárkit merő gyöngédségből ne tudna kidobni."[15]

Rassay 1923-ban indította meg *Esti Kurír* című napilapját, ahová Fenyő Miksa ajánlatára az ifjabb Ignotust közgazdasági riporterként alkalmazta. Az Est-konszern lapjai (Pesti Napló, Az Est, Magyarország), az Újság, a Pesti Hírlap, a Pester Lloyd, a Friss Újság, valamint a polgári radikális Világ, majd Magyar Hírlap mellett az Esti Kurír a *liberális ellenzéki* orgánumok reprezentánsává vált. Írt bele többek között Krúdy Gyula, Remenyik Zsigmond, Pakots József, Fenyő Miksa, Lovászy Márton, Apponyi György és Dinnyés Lajos. A rendszer centrumához viszonyított legális baloldali ellenzék (polgári liberálisok, polgári radikálisok, szociáldemokraták) Budapesten lényegesen nagyobb befolyásra tett szert, mint vidéken. A *szociáldemokraták* bejutottak a parlamentbe, de a Bethlen–Peyer paktum alapján a fővárosra koncentrálták tevékenységüket. A harmincas évekre a *Szocializmus* című folyóirat körül tudtak létrehozni egy olyan szellemi műhelyt, amely vonzóvá vált a baloldali érzületű értelmiségiek számára. (Elméleti felkészültségük alapján az ausztromarxista indíttatású Mónus Illés és a neoliberális szocialisták – Fejtő Ferenc, Justus Pál, József Attila – emelhetők ki.)

A *polgári radikálisok* megcsappant tábora a Függetlenségi 48-as, majd a Kossuth-pártban találta meg politikai képviseletét, amely lapengedélyt ugyan 25 éven át nem kapott, de Lovászy Márton, Batthyány Tivadar, Nagy Vince, Rupert Rezső és Vámbéry Rusztem vezetésével konzekvens *októbrista* vonalat vitt. Ám a dunavölgyi konföderáció elve és a köztársasági gondolat széles körben propagálhatatlan volt, s ez erősen behatárolta a mozgalom lehetőségeit. A polgári radikalizmus elsősorban a *Századunk* című folyóiratban, illetve a *Világ*, majd betiltása után a *Magyar Hírlap* című napilapokban szólalhatott meg, mások mellett olyan képviselői által, mint Braun Róbert vagy Csécsy Imre.

Legnagyobb súllyal a *liberális ellenzék* bírt, amelynek pozíciója összehasonlíthatatlanul erősebb volt a fővárosban, mint a parlamentben. Ezt bázisának társadalmi összetétele is igazolta: Budapesten 1920-ban 23,2% volt a zsidók aránya, akik egyrészt a polgári középosztályhoz, másrészt (számosabban) a kispolgárság rétegeihez tartoztak. Az országostól messze eltérő budapesti arányok a sajtónyilvánosság terén is tükröződtek. Egy 1930-as statisztikai felmérés szerint míg vidéken a politikai sajtó kormánypárti és kormánytámogató része majd háromnegyed részt (73,1%) tett ki, addig Budapesten arányuk az összes politikai lap egyharmadát alig haladta meg (35,1%). A liberális és demokrata lapok együttes aránya jóval nagyobb volt Budapesten (17,5%), mint országos átlagban (9,2%) vagy pláne vidéken. Ezt tovább erősítette, hogy a szociáldemokrata párt politikai lapjai is csak a fővárosban jelentek meg.[16] A liberális ellenzéki sajtót – beleértve még a szociáldemokrata *Népszavát* is – a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) alkalmilag vagy rendszeresen pénzügyi támogatásban részesítette. Az adott politikai színképben „azok a polgári értelmiségi elemek, amelyek a Szociáldemokrata Pártig nem jutottak el, de a rendszerrel szemben álltak, csak Vázsonyi, illetve Rassay pártjához fordulhattak."[17] *Vázsonyi*

Vilmos Nemzeti Demokrata Pártja elsősorban az antiszemitizmus elleni harcot tekintette feladatának és ebből kifolyóan volt liberális; *Rassay Károly* változó nevű pártjának (Független Kisgazda Földműves és Polgári Párt; Független Nemzeti Demokrata Párt; Nemzeti Szabadelvű Párt; Polgári Szabadság Párt) programja viszont a liberalizmust kitágította a kisparaszti, kisgazda rétegek érdekképviselete felé, s napirenden tartotta a földkérdést is. A korszakban a Vázsonyi párt fokozatosan elveszítette befolyását, s a harmincas évekre a liberális demokrácia egyetlen politikai súllyal rendelkező képviselőjévé Rassay Károly és pártja vált. Rassay feladatának tekintette, hogy a Horthy-rendszer keretei között a jobbról vagy balról jövő radikalizmusokkal szemben harcoljon a politikai szabadságjogokért, fenntartsa a magántulajdon rendjét és a többpártrendszeren nyugvó parlamentarizmust. Célja az volt, hogy szívós aprómunkával kormányképes ellenzéket teremtsen. Nemcsak rajta múlott, hogy végül ez nem sikerülhetett neki.

Ebbe a közegbe került be 1923-ban Ignotus Pál, s vallott kudarcot a riporterkedésben. „Elvetélt világorradalmár" pályatársai (Hevesi András, Halász Gábor) körében azonban hangos kávéházi sikereket aratott, így megengedték neki, hogy könyvkritikákat, színikritikákat írjon. Itt aztán rögtön megtalálta saját hangját, azt a csípős-érdes polemikus stílust, amellyel csakhamar „cinikus" és „destruktív" hírbe került, s amellyel Zsolt Béla, Szabó Lőrinc és Osvát Ernő figyelmét magára vonta. 1925-től írt a *Nyugat*ba – színdarabokról és regényekről, verseskönyvről és drámaírásról, operettről és bohózatról – egészen 1930-ig, amikor Osvát Ernő korábbi öngyilkossága után Babits – Móricz és Fenyő Miksa egyetértésével – levette a bécsi emigrációban élő Ignotus nevét a folyóirat fejlécéről. Ignotus ezt nem tudta másként értelmezni, mint a Nyugat progresszív hagyományával való nyílt szakítást, s ebben a meggyőződésében fia is osztozott. Nem is adott több írást a lapnak. Ignotus nevének levétele már csak betetőzése volt a lap politikai fordulatának: a Bethlen-korszak vége kultúrális enyhülésének hatására, a Nyugat mérsékeltebbé vált, s korábbi fenntartásaiból engedve a hivatalos elfogadtatás útjára lépett. Ignotus Pál számára a Nyugat nem családi, de irodalmi elkötelezettség volt, apján keresztül hűség és kiállás Ady örökségéért. Benne az az Ady-kép élt, amit apja közvetített: a nonkonform, a szimbolista, a jakobinus Ady. Nem csatlakozott a Kosztolányi által kezdeményezett Ady-revízióhoz és elutasította a Féja Géza által adott „népi Ady"-értelmezési kísérletet is. A Nyugattal való szakítása egyik fontos előzménye lett annak, hogy a harmincas évek derekán új folyóirat létrehozására gondolt: ebből lett később a *Szép Szó*. A Nyugatba írt cikkek sorából kiemelkedik az 1928-as Erdélyi József-kritika, amely éles szemmel vette észre az ünnepelt és kétségkívül nagy tehetséggel megáldott költő verselésének közhelyességét, utánérzéseit. Ez a kritika már megelőlegezte a későbbi *népi-urbánus ellentét* egyes lényeges kérdéseit.

Komlós Aladár egy visszatekintő tanulmányában[18] „második nemzedéknek" nevezte azt az írógenerációt, amely az Ady–Móricz–Babits–Kosztolányi-féle „első" nemzedék után a húszas években fejlődött ki – többségükben a Nyugat neveltjeiként. Itt említhető Szabó Lőrinc, Németh László, Márai Sándor, Zsolt Béla, Erdélyi József, Kodolányi János, Sárközi György, Pap Károly, Illés Endre, Komját Aladár, Németh Andor, Kassák Lajos, Sinkó Ervin, Csécsy Imre, Gaál Gábor. Itt említi Komlós Ignotus Pált is, akit – legalábbis kora miatt – talán a „kétésfeledik" nemzedékhez sorolhatnánk, Hevesi Andrással, Halász Gáborral, Déry Tiborral, József Attilával, Illyés Gyulával, Szerb Antallal, Cs. Szabó Lászlóval, Gáspár Zoltánnal, K. Havas Gézával és másokkal együtt.[19] A nemzedék útját Komlós úgy írja le, mint amelyet 1917–25 között a világ apokaliptikus átalakításának reménye töltött be, majd amely „világító program nélkül" maradva „kelletlenül és ellenzékként" ugyan, de beilleszkedett a meglévő viszonyokba, s végül 1933-ban kettészakadt népi és urbánus írók csoportjára.[20]

Ignotus Pál írt az egyik rövidéletű „nemzedéki" lapba, a Szabó Lőrinc szerkesztette *Pandorá*ba, és az *Együtt*be, amelyet Nagy Lajos jegyzett. A nemzedéken belüli csomópontok összesűrűsödését és kikristályosodását jelezte a húszas évek végén A Toll és a Hétfői Társaság egyfelől, az Előőrs (Bajcsy-Zsilinszky lapja), a Bartha Miklós Társaság és a Wesselényi Reform Klub másfelől. Ignotus Pál 1970-ben így emlékezett vissza erre: „A húszas években én két körben találtam a magaméhoz hasonló ingerültséget a falusiasság és magyarosság erőltetésével szemben: az egyik a radikális író-újságírók társasága volt, a másik a nyugati szellemű konzervativizmus vágyképét dédelgető író-filológusoké. A radikálisok legjellegzetesebb képviselője a mondhatnám vezére Zsolt Béla volt, a másodsztárja az akkor még baloldali Márai Sándor. Amennyire ezt a kört helyrajzilag rögzíthetem; leginkább az Abbázia vagy a Japán kávéházban rezideált, s nem volt jellegzetesen „nemzedéki" alakulat; idősebb publicisták, baloldali képviselők és az „első Nyugat-nemzedék"-ből való írók ugyanúgy forgolódtak benne, mint serdülő bozontosok. S voltaképpen ebből a körből nőtt ki A Toll című hetilap – arra a néhány hónapra, amíg kolportázsjogot élvezhetett és valóban hetilap lehetett, Zsolt főszerkesztésében, 1929-ben. Zsolt a „kurzus"-ban a „vörös abrosz" uralmát látta, voltaképpen a kisvárosi kupaktanácsét inkább, semmint a faluét, s megnyomorítását a szabadságos haladás szellemének. Ennyiben volt ő és köre 'urbánus'.

Filológus barátaim köre – kikkel hétfőn esténként, leginkább a Keszey vendéglőben vagy a Centrál kávéházban szoktunk összeülni – viszont jellegzetesen nemzedéki alakulat volt, nagyjában velem egyidős fiatalembereké. Legidősebb volt köztünk („tanár-elnök"-nek ugratták néha) Kerecsényi Dezső; velem egyazon évjárat Halász Gábor, Havasi András, Szerb Antal; néhány évvel fiatalabb Cs. Szabó László ... Azt hiszem Halász Gábor volt köztünk, aki először használta az „urbánus" szót irányjelzőnek és értékelőnek; ő a művelt magyarság hagyományát féltette a parlagiasság kultuszától, melyet – legalábbis akkor – a népiesség erőltetésével egybefüggőnek látott. Többé-kevésbé így éreztük mindnyájan mi „hétfőiek"; az akkori irodalmi polarizációban, mindnyájan Babitshoz húztunk, nem Szabó Dezsőhöz; „urbánusok" voltunk már ennyiben is – de embere válogatja, hogy ezt mikor milyen hagyományőrző és hagyományébresztő minősítéssel végezte. Asztalunkhoz el-eljárt Sárközi és Szabó Lőrinc, Illyés, József Attila, Komor András ... Az „urbánus" eszményben nem mind osztoztak, s nem mind egyazon módon: de én a kulturális hagyományápolás „urbanitását" csakúgy vállaltam, mint – Zsolt Bélával – a radikális reformok sürgetését."[21]

A Toll fontos állomás Ignotus Pál pályáján – jelentőségében közvetlenül a Szép Szó után következik. A Toll – az írástudók lapja volt. Mentes a frázisoktól, az obszkurantizmustól; mondandóját mindenkor pengeélességgel, nem egyszer ellenfeleit megszégyenítő metsző iróniával fejtette ki. „Élvezet volt ott dolgozni. A lap közleményeinek középarányosa egy fokkal közelebb húzódott a *boulevard*-hoz, s távolabb az *avantgarde*-tól és elefántcsonttoronytól, mint szerettem volna – ez régi ellentét Zsolt és az én lapeszményem közt; de anti-konformizmusban nem volt köztünk eltérés. Szemtelenek voltunk egy korban, amelyben az önérzet és az értelem egyetlen méltó kifejezése a szemtelenség."[22] A Kaczér Vilmos kiadásában és átmenetileg Zsolt Béla szerkesztésében megjelenő lap a személyiség védelmében lépett fel és ebből a perspektívából minden kollektívában összekovácsolóló politikai törekvést fenntartással fogadott. A Toll körére – az antiprovincializmus gondolatának folytonossága mellett – már inkább volt jellemző az elitista, arisztokratikus személyiségidealizmus, mint a századforduló és az induló Nyugat liberálisaira. A „tömegtársadalom" korában a személyiség számukra felértékelődött, s A Toll köre éppen a *régi* Nyugat vonalához akart kapcsolódni, az új, a rendszerbe betagozódott, a *mérsékeltté*

vált Nyugattal szemben. Ehhez a törekvéshez egy érzékeny (olykor túlérzékeny) antiszemitizmus-ellenesség társult, melyet ellenfeleik nem haboztak kihasználni, s a lapot „zsidó fajvédő" orgánumként beállítani. Kétségtelen, A Toll a „második nemzedékből" a baloldali urbánusok „főhadiszállása" lett, de ezen belül tovább tagolódott. A centrumot képviselte Ignotus Pál, tőle balra Bálint György, relatíve jobbra pedig Szász Zoltán és Hevesi András helyezkedett el.[23]

Ignotus Pál 1929 és 1937 között több mint ötven cikket írt A Tollba, legtermékenyebb időszaka az 1929–34-es periódus volt. *„Írok, tehát vitatkozom"*, említette egyszer, s ez akár írói működésének ars poeticája is lehetne. „Ignotus Pál számára létkérdés, hogy mindig igaza legyen, ezzel tartozik saját embertípusának. A polémiában nem tudja, mi a fáradság, egyszer bizonyára vitatkozás közben éri utol a halál" – jellemezte Hevesi András.[24] S az ifjabb Ignotus a polémiát (élet)művészi szintre emelte. „Mindenkivel érdemes vitatkozni, aki fennhangon téved és mindenkit érdemes támadni, akit támadni nem igazságtalanság. Nincs kényelmesebben önáltató megfutamodás, mint az a fajta finnyásság, amely úgy igyekszik – ha ugyan igyekszik – kiradírozni a világegyetemből a pretenciózus jelentéktelenséget, hogy 'méltóságának tudatában' nem vesz róla tudomást. Nincs szánalmasabb válasz, mint 'hallgatással sújtani' azt, aki, ha még olyan otrombán is, de beszél."[25] Ő pedig A Tollban vitatkozott Braun Róberttel, Borbás Ambrussal, Hegedűs Kálmánnal, Herczeg Ferenccel, Babits Mihállyal, Karinthy Frigyessel, Németh Lászlóval, Hatvany Bertalannal és a népiességgel *en bloc*. Az Esti Kurírban vitatkozott Illyéstől Szekfűn át Endre Lászlóig sok mindenkivel, csakúgy, mint a Magyar Hírlapban (1937–38) és – némiképp visszafogottabban – a Szép Szóban (1936–39).

Ignotus Pál visszaemlékezésében az 1928 körüli időre, Borbándi Gyula 1928–29-re, Szabó Miklós 1930-ra, Komlós Aladár és Vas István 1933-ra, Lackó Miklós pedig 1934-re teszi a népi-urbánus szakadás bekövetkezését. Ignotus úgy emlékezik, hogy „énbennem *az 1919–20-as ellenforradalom sérelme úgy gyűlt fel, mint az alpári, vagy az affektált vidékiesség támadása a városi létben öntudatosodó értelmiség ellen*"[26], s emiatt vált a „legingerlékenyebb urbánus"-sá már a húszas évek végén. Tiltakozása főképpen a Bajcsy-Zsilinszkyvel és Féjával fémjelzett *Előőrs* című lap, valamint a *Bartha Miklós Társaság* ellen irányult. József Attilát például már korábbról ismerte, de évekre elhidegült tőle a BMT-ben hangoztatott népies felfogása miatt. Barátok ismét csak 1935-ben lettek, a Gömbös–Zilahy-féle *Új Szellemi Front* után, amelyet éppen az egykori népies, József Attila támadott meg a legélesebben a Szocializmus hasábjain.[27] De hogy az író nemzedék kérdését Ignotus Pál még 1932-ben sem tekintette idejétmúltnak, azt a *Literatúra* című folyóiratban írt nemzedéki nézőpontú cikke bizonyítja.

Borbándi Gyula szerint az új népi írói nemzedék jelentkezését Németh László jelentette be 1928-ban, „Népiesség és népiség" című írásában, majd az első közös fellépésre 1929 februárjában került sor, a BMT „Új Magyar Föld" költői estjén.[28] Ekkoriban a népi írók és költők közé sorolták Erdélyi Józsefet, Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Kodolányi Jánost, Féja Gézát, valamint Szabó Lőrincet és József Attilát is. Később József Attila elhagyta e kört, s új nevek bukkantak fel: Szabó Pál, Veres Péter, Sinka István, majd a harmincas évek derekától Darvas József, Erdei Ferenc, Kovács Imre és Szabó Zoltán. Belőlük került ki – Németh László egyszemélyes folyóirata a *Tanú* mellett – a népi mozgalom fő orgánumát jelentő *Válasz* és *Kelet Népe* szerzőgárdája is.

Szabó Miklós 1930 nyarától datálja a népi mozgalom első programjellegű megjelenését, mégpedig Erdélyi József és Illyés Gyula Nyugatban közzétett versei alapján.[29] Komlós Aladár Illyés 1933-ban publikált „Pusztulás" című baranyai útirajzától számítja a népi tábor megszerveződését, s a népi-urbánus kettősség elmélyülését[30] és vele ért egyet Vas

István is.[31] Lackó Miklós szerint „a népi-urbánus vita valójában 1934 késő tavaszán, a zsidókérdés kapcsán robbant ki", s kiemeli, hogy a Tanú 1932-es megindulása „még a kiválás és nem a tömörülés gesztusa volt".[32] Mint Borbándi rámutatott, „mind a népi mozgalom, mind az urbánus irányzat merőben irodalompolitikai jelenség volt és irodalompolitikai harcokban keletkezett. A népi oldalon voltak polgári entellektüelek (Szabó Lőrinc, Sárközi György) is, bár fodítva ez kevésbé mondható el. Igen jellemző, hogy a *népi* és *népies* megkülönböztetést a népi írók és ellenfeleik (köztük Ignotus Pál) ellentétes értelemben használták.

A népi írók szerint „*népi* az, ami közvetlenül a néptől származik, a néphez tartozik, a nép által lett, míg a *népies* inkább olyasmi, ami a népihez hasonló, azt utánozza, annak igyekszik látszani ... Pontosan úgy, ahogyan a *magyar* és a *magyaros* viszonylik egymáshoz... A másik ok, amiért az írók népinek nevezték magukat, poltikai természetű volt. El akarták különíteni a poltikai és irodalompolitikai célokat is követő mozgalmukat a merőben csak irodalmi népiességtől. Az irodalmi népiesség a múlt század negyvenes éveiben lendült fel erősen és a néphagyományokhoz, a népköltészethez való viszonyulásával kívánta a magyar irodalmat fellendíteni... A népi írók ezzel szemben nem tagadták, hogy irodalmi munkásságukkal a nemzeti megújulást és a társadalmi változást akarják előmozdítani."[33]

Ignotus Pál szerint a *népiesség* parasztfelszabadító, demokratikus jellegű, „a Pilvax-kávéház hangja", míg a *népiség* a német romantikus parasztkultusz átvétele, „a különítményesek hangja". „A népiesség, ha romantikusan is, annak a városi polgárságnak és polgárosodó köznemességnek gondolatvilágát tükrözte, amely a rendi és hűbéri korlátok alól való felszabadultságban egybeforrottnak szerette magát tudni a parasztttal."[34] Ezzel szemben „a népiség (magyarán: völkisch szellem) a jogfosztó retrográdságba menekült nacionalista és fajvédő nyárspolgár és gyülevész-dzsentri eszményképe, azoké, kik titokzatos 'népi' sugallatok szerint basáskodó 'vezéri' klikkek önkényének akarják kiszolgáltatni a tényleges nép sorsát."[35]

E tanulmánynak nem feladata a népi mozgalomnak és ideológiájának részletes elemzése, így az alábbiakban csak néhány kulcs-összetevőjére térünk ki.

A *népi mozgalom* abból a felismerésből fakadt, hogy *egyesíteni kell a nemzeti és szociális radikalizmust.* E szerint a két forradalom azért bukott el, mert csak szociális értelemben volt radikális, s a baloldal akkor újulhat meg, ha nyitni tud a nemzet, pontosabban a nép felé. A megújulásnak a népből, s annak is a társadalom alá szorított paraszti rétegeiből kell jönnie; belőlük kell megteremteni a magyar középosztályt (mert a létező középosztály idegen eredetű), és ez a középosztály lesz majd a szociális átalakulás lendítője. Ezt a programot adta meg Szabó Dezső 1923-ban az *Új magyar ideológia felé* című cikksorozatában.[36] Az irodalomra vonatkoztatva a változás szükségességének Németh László történetfilozófiai és kultúrkritikai megalapozást adott. Támaszkodva John Ruskin, William Morris, Tolsztoj, Hendrik de Man és Ortega y Gasset érveire, a gépi civilizáció meghaladását az elidegenedés leküzdésében látta, s a stílusban kifejeződő, mélyen közösségi jellegű kultúrák újjáéleszthetőségében hitt. Ez a stíluslehetőség volt számára a költői népiség, vagyis a valóságos népkultúra a konzervatív parasztidillel szemben.

Míg tehát Ignotus Pálnál az egyéni szabadság, az egyéniség tisztelete volt a kiindulópont, addig Németh Lászlónál a közösségre és a kollektívumot kifejező *műre* tevődött a hangsúly. Németh is szakított a Nyugattal, de míg Ignotus a lap politikai fordulata miatt, ő abból az okból, hogy Ady és Babits Nyugatja sehogy sem illett bele a fenti kultúraértelmezésbe. S ha Ignotus Pál a *felvilágosodás*, a racionalizmus, Martinovics és Eötvös, Julien Benda és Thomas Mann követője volt, akkor Németh László a reneszánsszal, felvilágoso-

dással és romanticizmussal szembeállított *középkor*, a gótika művészetének személytelen, de művében grandiózus teljesítményeinek újraálmodója lett. Soha polárisabban eltérő szemléletű alkotókat! – és mégis, mindketten *radikálisok* voltak, a szónak egy tőről fakadó, de eltérő értelmében. Mindketten azt vallották, hogy a politikai egyenlőtlenségek megszüntetése önmagában kevés, a gazdasági egyenlőtlenségek kiküszöbölésére is szükség van, s egyetérteni látszottak abban is, hogy politikai forradalom helyett gyökeres szerkezeti reformok kellenek. 1918–19 után a radikalizmus kettészakadt: Ignotus Pál a polgári szárny egyik képviselője lett, Németh László a népi radikális gondolatkört reprezentálta. Ignotus radikalizmusa abban rejlett, hogy a liberalizmust szociálissá kívánta tenni, mert a XIX. századi formájában azt maga is féloldalasnak látta, míg Németh a parasztság kérdését társadalmi és kulturális szempontból is a magyarság sorskérdésének tekintette, így szintén szembe kellett, hogy forduljon a fennálló társadalomértelmezésekkel. Ignotus szociálliberalizmusában, Németh „szabódezsős" ihletésű „új magyar ideológiájában" volt *„harmadikutas"*. Ignotus Henry George eszméi nyomán kívánta szocializálni a liberalizmust: a közjólét növelését, a társadalmi kiegyenlítődés folyamatát a liberális piacgazdálkodás keretei között megvalósítani. Elve volt, hogy „a társadalmi tulajdon nem sértheti a társadalmi szabadságot", s egyaránt tiltakozott a gazdasági, a politikai és a szellemi monopóliumok kialakulása ellen. A manchesteri liberalizmus gazdasági monopóliumokhoz vezetett, a faji, nemzeti vagy szociális demagógia diktatúrákba torkollt, a totalitarianizmusok pedig – miként a középkori egyház – már a gondolkodás kontrollját, a gondolat sterilizálását tűzték ki célul. Ignotus Pál egy Oscar Wilde-ról írt cikkében így gondolkozott arról a társadalmi rendről, amit a magáéhoz legközelebbinek érzett: „Lehetséges-e nem tekintélyi szocializmus is? Lehetséges-e individualista erkölcsű, hellén szellemű szocializmus is? Lehetséges-e liberális szocializmus? Ő úgy vélte, igen. Igaza volt-e? A tapasztalat még nem döntötte el. De abban igaza volt, hogy *csak* ilyen szocializmus lehetséges. A tekintélyi szocializmus nem szocializmus. Nem a társadalmat teszi úrrá a gazdasági szervezeten, hanem egy politikai szervezetet tesz úrrá a társadalmon."[37]

A fő kérdés a *politikai demokrácia* és a *szociális reformok* együvé tartozása illetve szétválaszthatósága körül forgott. Lehetséges-e szociális egyenlőség demokrácia nélkül? Elfogadhatók-e egy diktatúra szociális reformszándékai? Ignotus Pál és köre konzekvens baloldalinak tartotta magát, a baloldal-jobboldal dichotómiájában gondolkodott, és a kérdésre határozott *nem*mel felelt: *„Személyi szabadság nélkül sem népi önkormányzat, sem szociális haladás nem képzelhető"*[38] – hangzott a tömör válasz, amelyet az író másutt szenvedélyesebben is kifejtett: „A szociális igazgságtalanság sehol sem olyan megrögzített és elmérgesített, mint ahol a nacionálkollektív lelkiismeret nevében eltaposták a szabadságokat; s ahogy a legöntudatosabb és legharcosabb szegények maguk gyűlölik legforróbban (és joggal) a gyülevész-bugrisokat, kik őket „népi" sorsközösségbe pofozzák bele."[39]

A népi írók fő koordinátarendszere azonban nem a bal-jobb, hanem a társadalmi *fent-lent* problematikája volt, s ebből kiindulva inkább hajlottak a hatalommal való kompromisszumra, mint az általuk doktrinérként megbélyegzett urbánusok. Ennélfogva bázisuk is szélesebb lehetett, mert úgy vélték, hogy a fent és lent logikája alapján a szociális reformok megvalósítása érdekében adott esetben akár Gömbössel is szövetkezni lehet. A taktikainak látszó különbségek mögött valójában éles szemléleti-dieológiai különbözés állt.

„A népies radikalizmus rokon volt a Jászi-típusúval abban, hogy a magyar valóság Achilles-sarkának a parasztkérdést tekintette. Viszont alapvetően eltért attól annyiban, hogy míg Jászi egy „városias" Magyarország és ezen belül egy polgáriasult parasztság kialakítása mellett tört lándzsát, addig a „népiek" a *paraszti életforma* bizonyos vonásait a magyar társadalom demokratikus átalakítása során is meg kívánták őrizni, mi több: egy

részük úgy kívánt egy, a nyugat-európainál 'mélyebb' demokráciát, sőt szocializmust megteremteni. Mélyen problematikussá a „népiek" világnézete annyiban vált, hogy a parasztvédelmet egy – enyhébben vagy szorosabban értelmezett – magyar fajvédelem keretei közé kívánták beállítani, továbbá nem zárkóztak el olyan tekintélyelvű, sőt diktatórikus irányzatok elől, melyek – látszólag – szintén meg kívánták a parasztkérdést oldani. Németh László, aki Jászihoz hasonlóan – de rá sohasem hivatkozva – szintén egy, a parasztságból kiemelkedő értelmiséget és új elitet szeretett volna az ország élén látni, a kétféle radikalizmus különbségét 1940-ben nyíltan mint „zsidó" és „magyar" radikalizmus különbségét tételezte, ami különösen veszélyes volt a hitleri fajvédelem és terjeszkedés időszakában."[40]

Mi a helyes álláspont? Lehet-e igazán baloldali az, aki a „hárommillió koldus" országában visszautasítja a szociális kezdeményezéseket csak azért, mert azokat a diktatúra támogatja, és önlegitimációjához felhasználja? Avagy a szociális kiegyenlítődés gondolata jobboldalról is jöhet? Ha a baloldal defenzívába szorul, s elveszíti szociális érzékenységét, akkor mire hivatkozhat? A baloldali urbánusok ellenfelei szerint a baloldaliság fogalma beszűkült, doktrinér lett, s az elvontan értelmezett „emberi jogok" problémájának hangoztatása végül is nem több, mint zsidó önvédelem. Néhányan, mint Féja Géza, taktikai hibát láttak az urbánusok magatartásában, s a frontok alapos tisztázását másodlagos jelentőségűnek tekintették az erők összefogásának sürgető szükségéhez képest. „A 'baloldalnak' igen kényelmes dolga van, midőn kész dogmáit ismételgeti, holott a magyar átalakulás, az új országszervezés munkatervéről van szó. A magyar progresszió az utóbbi években mindig abban hibázott, hogy sokkal több volt a dogmája, mint a reális munkaterve: az elméleti vitatás iránti készsége messze elhagyta tény- és helyzetismeretét, s inkább rabulisztikába tévedt, semhogy az adott népi, s faji valósághoz alakult volna. A magyar progresszió sorsát nem lehetséges az ortodox polgári baloldal sorsához kötni."[41] Hol van az *igazi* baloldal? Mi lehet a baloldal szerepe a diktatúrák, a szociális demagógiával bőségesen élő fasiszta előretörés idején, amikor egyúttal a parasztság helyzete, a földkérdés, a félfeudális struktúrát merevítő nagybirtokrendszer problémájának megoldása is halaszthatatlanná vált: képviselni a politikai demokrácia és a szabadságjogok védelmezőinek egyre szűkülő táborát vagy hozzáalakulni „az adott népi s faji valósághoz", s résztvenni „az új országszervezés munkatervében"?

Bibó István nem így tette fel a kérdést, s a népi mozgalom politikai platformjának meghatározásakor nem a népi-urbánus ellentétet tekintette a döntő szempontnak. A hetvenes évek végén írt visszaemlékezésében a mozgalmat az „európai szabadságmozgalmak nagy vonalába" állította, és egyértelműen a baloldalon helyezte el. „A népi mozgalom helyzetének centrális jelensége ... az volt, hogy az egész idő alatt állandóan viselte a szélsőjobboldalnak azt a vádját, hogy a nagybirtokkérdés – igen helyes – központba helyezésével a zsidókérdésről akarja elterelni a figyelmet. Ugyanakkor, mikor a magyar népi mozgalom fennállásának egész ideje alatt, igen helyesen azon az álláspontón volt, hogy a szélsőjobboldali mozgalmak a zsidókérdés középpontba helyezésével az igazán égető és kulcsjelentőségű nagybirtokkérdésről akarják elterelni a figyelmet. Ez a szembeállás határozza meg a magyar népi mozgalom igazi és hiteles helyét."[42] Bibó pontos elhatárolása közvetlen kritikája annak az urbánus szemléletnek, amely hajlamos volt egybemosni a népi mozgalmat a fasisztoid ihlehtésű „völkisch" és nyilas törekvésekkel. Valóban, a népi mozgalom a maga egészében soha nem vált jobboldalivá, de mivel számára a földkérdés volt a legfontosabb, lényegesen kisebb érzékenységet tanúsított a fasizmus és a diktatúrák veszélyeivel szemben. A baloldali urbánusság számára Hitler hatalomrajutása után egyértelműen a *fasizmus* jelentette az elsőszámú és legfenyegetőbb politikai kihívást. Úgy vélték,

hogy ha sikerül ezzel a francia „néparcvonal" mintájára szembeállítani a demokrácia erőit, akkor egy demokratikus társadalomban a földkérdés is automatikusan megoldható. Viszont, ha a fasizmus és a völkisch-mozgalmak győznek, a földkérdés igazságos megoldására sincs többé remény. Ignotus Pál szerint ahogy „a zsidókérdés nemcsak a zsidók kérdése, hanem a kereszténveké is"[43], úgy a föld- és parasztkérdés sem függetleníthető a társadalomban fennálló politikai struktúrától. „Nem bízom az olyan emberboldogítókban, akik mielőtt kenyeret adnának a szájakba, előbb szájkosarat adnak rájuk... Ha nincs személyi szabadság, megszűnnek azok a lehetőségek is, amelyek a közjólét terjesztésének célt és értelmet adnak. Személyi szabadság, szociális igazságtevés nélkül, az túlságosan kevés. Szociális igazságtevés, személyi szabadság nélkül: ez semmi."[44]

Aligha becsülhetjük túl azt a tényt, hogy Ignotus Pál a magyar szellemi életből szinte elsőként figyelt fel a nácizmus veszedelmére, a kibontakozóban lévő jobboldali „antieurópai és antiintellektuális forradalom"-ra. 1933-ban megjelentetett *A horogkeresztes hadjárat* című könyvében[45] arra figyelmeztetett, hogy a demokráciák nem lehetnek pacifista elvek rabjai, határozottan fel kell lépniük, s e harcban a hitlerizmus és a hitleristák ellen akár a bicska is a humanizmus kifejezője lehet. Az ártatlanul elhurcoltak és koncentrációs táborokban elpusztítottak milliói mindennek szomorú történelmi igazolását adták. Tény, hogy Magyarországon sem tudtak összefogni a demokratikus „néparcvonal" hirdetői a népi mozgalom képviselőivel egy antifasiszta népfront megteremtéséért. A két tábor egymás iránti bizalmatlanságát csak fokozta az 1935-ös *Új Szellemi Front* és fogadtatása, a népi írók kompromittálódása a Gömbös-kormány hangos, de üres reformterveinek oldalán. Ignotus Pál egyike volt azoknak,akik a közeledést a leghamarabb és legélesebben utasították el, s akik a legnehezebben bocsátották meg.[46]

Az Új Szellemi Front körüli harcokban kristályosodott ki az az urbánus csoport, amely 1936 márciusában megindította a *Szép Szó* című folyóiratot, amely, a legjelentősebb vállalkozásukká vált. „Folyóiratunk megalapítására az a közös kívánság ösztönzött, hogy a humanizmus, a reform, a liberalizmus és szocializmus eszméinek visszaadjuk régi ragyogásukat s tisztaságukat, megfontoljuk egy szintézis lehetőségeit, éles harcot folytassunk az ifjabb s idősebb nemzedék opportunizmusa és defetizmusa ellen, s kritikával illessük az elharapódzó fogalomzavar terjesztőit. Egy mondatban: *szabad, bátor, nemzeti társadalmunkban gyökerező, de európai szellemű és színvonalú irodalmat akarunk egy szabad, jól berendezett, művelődésre és haladásra képes és büszke országban.* Integer magyar demokráciát akarunk, s erőnk szerint küzdünk érte."[47] – írta erről az egyik szerkesztő, Fejtő Ferenc. Megőrizni a fogalmak eredeti jelentését a fogalomzavar korszakában, megőrizni a rációt az irracionalizmus közegében, elválasztani a demokrácia értékeit a demagógiától, a paternalizmustól, a totalitariánus vagy autoriter politikai értékrendtől. Liberálisnak, baloldalinak és demokratának megmaradni egy antiliberális és jobboldali divatszólamokkal elárasztott „tömegdemokráciában" – ez volt a Szép Szó célja és törekvése egészen 1939-es megszüntetéséig. „A szellemi és politikai élet ma egyazon csapástól szenved; mind a kettőt elöntötte a körvonaltalan fogalmak áradata, a lelkendező, jelszavas dagály. Ezt akarjuk mi lecsapolni. Törekvésünk ugyanolyan szerény, mint amilyen vakmerő: szabatosan akarjuk használni a szavakat." – fogalmazott a folyóirat programjában Ignotus Pál.[48]

A Szép Szó legszűkebb körébe tartozott Ignotuson kívül József Attila, Fejtő Ferenc, Hatvany Bertalan, Gáspár Zoltán és Remenyik Zsigmond. A Horthy-kori sajtórendeletek miatt a lap évente legfeljebb tízszer jelenhetett meg; az ennél gyakoribb megjelenés feltétele a hatósági engedély lett volna. Írt a lapba a fentieken kívül Zsolt Béla, Veres Péter, idősebb Ignotus, Hevesi András, Nagy Lajos, Bóka László, Bartók Béla, Mannheim Károly,

Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Déry Tibor, Kecskeméti György, Radnóti Miklós, Németh Andor, Weöres Sándor, K.Havas Géza és sokan mások; megjelentek benne Jeszenyin, T. S. Eliot, Jean-Paul Sartre, Karel Čapek és Thomas Mann, kortárs cseh és román költők.

A dunavölgyi népek összetartozásának gondolatát a lap szerkesztői csehszlovákiai előadókörúttal is demonstrálták, ami a rendszer egészét legitimáló revíziós eszme egyeduralkodása idején nem kis politikai bátorságra vallott. A Szép Szó „nemcsak baloldali lap volt, hanem a maga idejében az egyetlen, amely a baloldaliságot irányjelzőül választotta", s ezáltal összefogta „a baloldali álomlátás hajótöröttjeit."[49]

E „hajótöröttek" élén József Attila állt, ki eszmeileg akkor a freudizmus és a marxizmus összeegyeztethetőségében hitt, s kései nagy verseit a Szép Szó oldalain jelentette meg. József Attila intenzív jelenléte tette a lapot nívós irodalmi fórumból világszínvonalú folyóirattá. Nem ideológusként, hanem költőként vált vezéregyéniséggé az ideológusok között is. Az ő centrális szerepét emelte ki időskori visszaemlékezésében Fejtő Ferenc. „A Szép Szó Ő volt. Neki készült, neki csináltuk, akik csináltuk, hogy egy goromba, intrikus, gazságokra készülődő világban legyen még egy apró hely, ahol 'a fehérek közt egy európai' ... elmondhassa még szabadon, viszonylag szabadsággal, ami mondanivalója volt."[50] Valóban, Fejtő és Ignotus publikálhatott máshol is (Ignotus Pál A Toll, az Esti Kurír, a Magyar Hírlap mellett publikált a Szocializmus, a Világirodalmi Szemle, a Kritika, az Álláspont, a Cobden, a Keresztmetszet, a Független Szemle és Az Írő Beleszól hasábjain is), de József Attilának szinte csak a Szép Szó maradt. Kiemelkedő szerepe azonban nem jelenti azt, hogy ő politikai értelemben elszakítható lett volna a lap munkatársi gárdájától. Ignotus és Fejtő nem József Attila *ellenére* szerkesztették olyanná a lapot, mint amilyen az lett, hanem *egyetértésével,* s az első időkben – betegsége elhatalmasodása előtt – aktív közreműködésével.

S ha *A Toll*-ban a kíméletlenül vitázó Ignotus Pált ismerhettük meg, akkor itt, a Szép Szóban mint teoretikus lép elénk: ő írta a lap leginkább programatikus cikkeit, a *Vissza az értelemhez, A liberalizmus házi reformja* és *A Szép Szó programja* címűeket.[51] Kiindulópontja a liberalizmus védelme és továbbfejlesztése volt, amelyet tág értelemben fogott fel: „liberalizmuson nem egy államigazgatási, társadalmi termelési vagy fogyasztási rendszert, általában nem *egy* rendszert értünk, hanem *a minden felnőtt eszű ember minél nagyobb szabadságának* biztosítására irányuló törekvést."[52] Ebben és csakis ebben az értelemben kell szerinte a liberalizmust demokratikussá, szociálissá, arisztokratikussá, erőssé és nemzetközivé tenni. *Demokratikussá* annyiban, hogy mindenki részese lehessen; *szociálissá* annyiban, amennyiben a roosevelti New Deal, a keynesiánus gazdaságpolitika liberális (tehát a konzervatív liberalizmussal szemben); *arisztokratikussá* annyiban, hogy ne a kultúrálatlanság egalitarianizmusa virágozzék; *erőssé* annyiban, hogy megvédhesse magát a demokráciaellenes erők támadásával szemben; és végül *nemzetközivé* annyiban, hogy ez az önvédelem megvalósítható legyen.

Lukács György a lap politikai irányvonalát kritizálva 1940-es elemzésében a „tömegiszony" vétkében marasztalta el a Szép Szó demokrácia-felfogását, azt állítván, hogy a folyóirat olyan demokráciát hirdetett, amelyből kimaradt a nép, s így a néparcvonalból gettó, a harcból kapituláció lett.[53] Az a tény, hogy a Szép Szó munkatársai az egyéni szabadság princípiumából indultak ki, már magában rejtette elszigetelődésüket a korban. „Nekünk az arcvonalunk volt világos és a hozzáképzelt nép volt álom" – vallotta később Ignotus Pál, majd szarkasztikusan így folytatta: „Nekik (a népieknek – B. A.) az eszmetáruk volt álom és a hozzátartozó parasztság volt valóságos és tiszteletreméltó középosztály"[54] Kételkedett ugyanis abban, hogy a népi mozgalomnak nemcsak hivatkozási alap-

ja, de bázisa is a parasztság volna. Szerinte a népi mozgalom valójában a parasztság *feletti*, alsó-középosztályi rétegekhez szólt,és állította azokat részben maga mögé.

Lukács szerint a Szép Szó írói „folytatták a magyar liberalizmus őszinte, de végzetes tömegellenes vonalát, melynek irodalmukban Babits Mihály volt a legkiemelkedőbb képviselője."[55] A Válasz 1934-es megindulása inspirálóan hatott az urbánus oldalra, de a Szép Szó létrehozásának indoka nem szűkíthető erre: Ignotus Pálék legalább annyira elhatárolták magukat a Nyugattól mint a népiektől; így elsősorban Babitstól, aki a szemükben egyaránt kompromittálódott, mint a Nyugat mérsékelt, konzervatívba hajló szerkesztője, a Baumgarten-alapítvány mindenható kurátora és a Kisfaludy Társaság exponense. (Hogy azonban Babitsot, mint írót elismerték, annak bizonyítéka, a *Mai magyarok – régi magyarokról* című Szép Szó-különszám, amelybe kértek – és kaptak is – egy szép esszét tőle.)[56] A Szép Szót az a fiatal írói csoport hozta létre, „amely a Nyugat humanizmusát nem találta eléggé radikálisnak, s a Válasz radikalizmusát nem találta eléggé egyértelműnek, egyértelműen humanistának és egyértelműen baloldalinak" – írta erről Fejtő Ferenc.[57] A Szép Szó demokrácia-felfogása ahhoz a demokratikus politikai gyakorlathoz és azokhoz a politikai rendszerekhez állt közel, amelyek lényege az egyéni szabadság és az egyenlő emberi méltóság elvének összeegyeztetése és jogilag garantált intézményesítése. Ahol a közösség célja nem vonatkoztatható el az egyén szabad létének biztosításától, sőt éppen azt szolgálja. Ahol nemcsak a többség hatalmát, hanem a kisebbség jogát is garantálják.[58] Ahol a demokrácia alapja a diszkusszió, nem csupán a nép uralma, hanem a másság iránti toleranciája. Olyan berendezkedésről van szó, ahol vitára, konszenzusra és a konszenzus folytonos újrateremtésére épülő egyensúlykeresés hajlik a társadalom különböző csoportjai között, s amelynek rugalmassága lehetővé tesz szabályozott belső átrendeződéseket, megkönnyítve ezzel a külső alkalmazkodást is. Egy politikai ideológia tömeghatása nem jelenti okvetlenül annak demokratikus igazolását: épp a fasizmus mutatott példát arra, hogy a többség is lehet nézeteiben antidemokratikus. Ignotus Pál maga is úgy vélte, hogy egy következetesen antifasiszta és demokratikus koncepció szembe kell, hogy forduljon ezzel a tömeggel. A szövetséget *elvi alapon* kereste, mert abból indult ki, hogy a „demokrácia számára reálpolitika nincs más, mint a meg nem alkuvás"[59]. Olyan népfrontot képviselt, amelyet – miként Franciaországban – pártok, mozgalmak, de főként *állampolgárok* alkotnak, s olyan demokráciát, amelynek alkotóelemei *az államhatalmi ágak elválasztása, az alkotmányos jogrend és a parlamentáris képviselet.* A morálisan hiteles elvi következetesség és a sikeres politizálás azonban ebben az esetben is elvált egymástól. Az antietatista szocializmus és a baloldali liberalizmus hangoztatott, majd „elzümmögött" programja azonban – bár aktuális lett volna – bukásra volt ítélve a Gömbös-, Darányi-, Imrédy-kormányok idején, a sztálini „tisztogatások", az Anschluss, a spanyol forradalom vérbefojtása időszakában, a világháború előestéjén. Bár Ignotus maga több cikkben is üdvözölte a *Márciusi Front* 1937-es zászlóbontását,[60] az általa is remélt liberális, szociáldemokrata, polgári radikális és népi radikális összetételű baloldali „néparcvonal" nem valósulhatott már meg.

József Attila halála pótolhatatlan veszteség volt a Szép Szó számára. A balatonszárszói temetésen Ignotus Pál búcsúztatta őt a lap köre, írótársai nevében[61], majd tagja volt annak a szerkesztőbizottságnak, amelyik a Szép Szó leghíresebb számát, a József Attila-emlékszámot összeállította.[62] A lap ezt követően még másfél évig állott fenn – s elsősorban Gáspár Zoltán érdeme (aki a szerkesztést 1938 júliusában vette át), hogy a korábbi időszakot megközelítő színvonalon működött. Az 1938-as zsidótörvényt követő sajtótörvény, a laprevízió, majd 1939-ben a cenzúra bevezetése először csak korlátozta, majd egészen szűkre zárta a liberálisabb lapok megjelenési lehetőségeit. A Szép Szó utol-

só száma 1939 nyarán jelent meg. A szélesebb politikai színtéren is az 1939-es választás volt a liberális pártok utolsó nyilvános fellépése.[63] A háború idején Bajcsy-Zsilinszky Endre vált a demokrácia és a nemzeti függetlenség gondolatának legnagyobb hatású politikai képviselőjévé, de nem sokkal maradt el tőle a liberális Rassay Károly sem, aki 1943 augusztusában (!) így összegezte politikai programját: „A nemzeti függetlenség és szuverenitás féltő megóvása, a népek és nemzetek békés együttélésének biztosítása, a népképviseleti kormányzat, a pártokban szervezett közvélemény uralma, a polgári és lelkiismereti szabadság, a jogeszmének, a keresztény kultúrának, az emberiességnek és az emberi méltóságnak mindenekfelett való megbecsülése; ezek azok az irányadó eszmék, amelyek híven fejezik ki a magyar nép lelkiségét és amelyeket nem írthat ki belőle semmiféle mesterséges propaganda".[64] Ez azonban a magyar liberális gondolkodás hattyúdala volt. Rassay 1945 után nem juthatott politikai szerephez, sőt, a megalakuló Polgári Demokrata Párt vezetését Gerő és Révai követelésére arra kényszerítették, hogy nyilatkozatban határolja el magát a Rassay-párt vonalától, ne vállaljon jogfolytonosságot vele.

A betiltás után a Szép Szó volt szerzői számára nem maradt más választás, mint a külső vagy belső emigráció – talán csak Gáspár Zoltán és K. Havas Géza jelentettek kivételt ez alól, akik amíg lehetett makacsul próbálkoztak az itthoni publikálással. A háború alatt pusztult el Radnóti Miklós, Hevesi András (francia önkéntesként), Gáspár Zoltán, K. Havas Géza, Bálint György, Kecskeméti György; az emigrációban maradt túlélő Ignotus Hugó és Pál, Hatvany Lajos és Bertalan, Fejtő Ferenc, Németh Andor, Faludy György és Vámbéry Rusztem. Először emigrált, de a háborút már hazatérve itthon vészelte át Remenyik Zsigmond.

Ignotus Pál 1939 elején utazott Angliába, formailag mint a Szociáldemokrata Párt kiküldöttje, valójában azonban mint emigráns. Zsidó származása, intranzigens kiállása és olykor fulmináns cikkei miatt úgy érezte, hogy olyan támadásoknak lenne itthon kitéve, amelyekkel szemben védtelen. Már 1937-ben volt egy emlékezetes konfliktusa Kéméri Nagy Imrével, a Magyar Nemzetiszocialista Párt ifjúsági vezetőjével, aki sérelmesnek érezve Ignotus egy cikkét, a Magyar Hírlap szerkesztőségében ökölharcban próbált elégtételt venni, s a közvélemény bizony nem a megtámadott újságíró mellé állt.[65]

Döntőbb oknak bizonyult ennél azonban a szellemi elszigetelődés és a sajtószabadság drasztikus beszűkítése – amely pedig már akkor sem volt „békebeli" a szó 1914 előtti értelmében. Ahogy Ignotus Pál Lukács Györgyhöz írt leveléből kiderül: „eleinte... leírhattuk azt, hogy 'néparcvonal' és 'népfront', s hitet tehettünk mellette – ha némi ködös körültáncolással is, de *leírtuk* –, később ez már fizikai lehetetlenség volt; legföljebb a soros ügyész szerzett volna tudomást róla, mielőtt a lapot elkobozza."[66] 1939 tavaszán már Angliából küldte írásait a Szép Szó és az Esti Kurír számára, de ez is mindössze fél évig tartott. A háború alatt a BBC magyar osztályán dolgozott Mikes Györggyel együtt, politikailag pedig Károlyi Mihály köréhez csatlakozott. (Két másik magyar antifasiszta szervezet is működött akkor Londonban: a Révai András vezette konzervatívok és a Szüsz (Szűcs) Miklós vezette kommunisták.) 1944 áprilisában ez a három csoport alakította meg az *Angliai Magyar Tanács*ot, amelynek elnöke Károlyi Mihály lett. Az említetteken kívül Balogh Tamás, Káldor Miklós, Mannheim Károly, Hatvany Lajos, Havas Endre, Pálóczi-Horváth György, Polányi Mihály, Buday György, Iványi-Grünwald Béla, Polányi Károly és Duczynska Ilona voltak a legismertebb angliai emigránsok.[67]

Ignotus Pál azokkal értett egyet, akik Magyarországon egy széles bázisú demokratikus köztársaságot akartak, élén Károlyi Mihállyal, mint köztársasági elnökkel. Fenntartották a dunai konföderáció távlati tervét és aktuálisan is kiegyezésre, jó kapcsolatokra törekedtek a szomszéd népekkel. Angliában a háború alatt Ignotus Pál azon fáradozott, hogy

ezekre az elvekre építve kompromisszumos megoldást találjon a különböző frakciók között. Közvetítő és békítő volt, s ezt Fejtő Ferenchez írt 1945-ös levelében is aláhúzta: „Akik, mint Buday, ismertek valamennyire hazulról, nem győztek csodálkozni a 'változás'-on, s akikkel csak itt ismerkedtem meg, például Károlyiék, csodálkozással hallották, hogy otthon nem voltam 'ilyen'. Én azt hiszem, mindig 'ilyen' voltam, vagyis, amennyire szerény eszemtől telt, aszerint igyekeztem eljárni, hogy egy világosan körvonalazható baloldali – demokratikus és szociális – politikának mi az érdeke, a lehetősége, a feltétele. *Akik otthon azzal vádoltak, hogy csak a 'destruktív' bírálatot kedvelem, nem a 'konstruktív'-at, igazat mondtak, csak nem felelhettem nekik nyíltan, hogy az egész berendezkedést annyira rothadtnak tartom, hogy eszem ágában sincs neki a 'konstruktív bíráló' pózában falazni.*"[63] (Kiemelés tőlem – B.A.) Bár a jövőre vonatkozó elképzelései nem igazolódtak, s a liberálisok maradványai sem juthattak parlamenti képviselethez, Ignotus Pál számára mégis mozgásteret biztosított a Szociáldemokrata Párt (elsősorban Kéthly Anna), és Zsolt Béla révén jó kapcsolatokkal rendelkezett a lényegesen kisebb Magyar Radikális Párthoz is. Amikor 1946-ban néhány hétre hazalátogatott, a szociáldemokraták megbízásából tartott előadásokat, és komolyan felmerült a szociáldemokrata támogatással újrainduló Szép Szó terve is. Fejtő 1947 nyarán járt Budapesten és tárgyalásairól, elképzeléseiről augusztusi levelében így tudósította Ignotust. „A Szép Szó – tradícióihoz híven és a Népszava kiadóval való kapcsolata ellenére – párttól független, demokratikus szellemű és marxista jellegű lap lesz, anélkül azonban, hogy a polgári baloldalt ki akarnák zárni. Nem ellenzéki lap lesz, hiszen kormányon vagyunk. Viszont harcos lap lesz, bátor, nonkonformista, különvéleménytől, vitától, polemizálástól vissza nem riadó. A többi folyóirattól mindenekelőtt ez fogja megkülönböztetni, hogy a világirodalmi tájékozódásnak lesz orgánuma... Ami viszont a magyar gárdát illeti, nem a párthoz tartozóságnak, hanem az ízlésbeli rokonságnak, a szabadszelleműségnek tulajdonítunk fontosságot. A népiesekkel folytatott régi vitát lezártnak tekintjük. Az urbanista-népies ellentéten túl, amely amúgy is mesterkélt volt, s amelyet ebben a formában sohasem kívántunk – egy szabad és a marxizmus elvi talaján álló, magasabbrendű írói magatartás kialakításán dolgozunk. A Szép Szó múltját nem tagadjuk meg, sőt büszkék vagyunk rá. De akkor tehetetlenek voltunk, ellenzékbe szorultunk, most az a feladat vár ránk, hogy a kormányra került munkáspártokkal a hátunk mögött, mint egyik a vezető orgánumok közül, ízlést alakítsunk és irodalmi életet teremtsünk. A népiesek csinálják tovább, amit csinálni akarnak, mi minden meddő vitát kerülve, de a kritika jogát fenntartva, elsősorban produkálni akarunk... Világirodalmi, esztétikai és kritikai lap lesz a Szép Szó ... amely méltó lesz Attilához, kinek nevét, mint alapítóét a lap viselni fogja; több leszünk mint lap: mozgalom, amely stílust igyekszik kialakítani a stílustalanságban és a nonkonformista magyar szellem műhelye lesz."[69]

A lelkesedés azonban korai volt. Az augusztus végi választások előtt az MKP éles támadást indított a szociáldemokrata jobbszárny ellen és ez szeptember–októberben tovább fokozódott. Peyer Károly kiválása után ősszel Bőhm Vilmos ismét az emigrációt választotta, s egyre határozottabb vonásokat öltött a Bán Antal és Szélig Imre elszigetelésére való törekvés. A Népszava könyvkiadó bizottsága elutasította a Szép Szó újraindítását, amire októbertől egyébként is már csak a koalíciós pártok szerkesztőségi képviselete alapján lett volna lehetőség. Fejtő újabb Ignotushoz írt levelében már amondó volt, hogy „ilyen megkötésekbe nem mehetünk bele ... Minek odaadni a Szép Szó nevét egy koalíciós eljátszadozáshoz. Inkább ne legyen. A Szép Szót csak akkor lenne érdemes csinálni, ha a dolgokat a nevükön nevezhetnők. Márpedig a jelenlegi dolgokat a nevükön nevezni már alig a mi feladatunk."[70]

Emlékezhetünk Ignotus Pál „Bemutatkozás"-ára, még 1936-ból, amelyben leszögezte: *„Megírni csak azt érdemes, amit félreérthetetlenül lehet megírni, de ezt mindig és mindenről érdemes."*[71] Újabb „zümmögést"? Még ellenzékbe szorítva, hallgatásra kényszerítve csak-csak. De amikor „kormányon vagyunk"? Ezt nem vállalhatta: „egyetértek veled: így nem érdemes" – írta válaszlevelében.[72]

1947 októbertől a magyar követség sajtóügyekkel megbízott tanácsosaként dolgozott Londonban. Már 1946-tól cikkeket írt a Zsolt Béla szerkesztésében megjelenő *Haladás*ba, a Magyar Radikális Párt hetilapjába. Itt publikálta folytatásonként 1947–48-ban *Csipkerózsa* című önéletrajzi esszé-füzérét.[73] Nehéz meghatározni a Csipkerózsa műfaját: memoár, társadalomrajz, eszmetörténet és esztétikai elemzés keveredik benne. Ebbéli minőségében is torzó maradt, s bár hangja a folytatások (és a magyarországi hatalmi kiszorító) előrehaladtával visszafogottabb lett, megjelentetését 1948 szeptembere után – csöndes tiltakozásként – már nem vállalta tovább.

1948 végén hozatták haza Amerikából az idősebb Ignotust, ki akkor már halálos beteg volt. Pál, aki egyébként már 1945-ben fontolgatta a hazatelepülés tervét, 1949 márciusától kérte a Külügyminisztériumot, hogy hívják haza jelentéstételre, s így hazalátogathasson. 1949 nyarán érkezett Magyarországra, már Rajk letartóztatása és Károlyi párizsi követi posztjáról való lemondása után. Többen figyelmeztették, hogy ne térjen haza, mert otthon őt tartják Károlyi „rossz szellemének". Ő azonban úgy vélte, nincs félnivalója antifasiszta kiállása miatt, s azért sem, „mert sohasem titkolta, hogy a háború alatt az angol elhárításnak dolgozott."[74] De éppen ez lett a végzete. Apja 1949 augusztusában Budapesten meghalt, őt pedig szeptember 4-én késő este letartóztatták. A letartóztatásnak hamar híre ment, s Bolgár Elek londoni követ azt a tájékoztatást kapta, hogy Ignotus Pált egy készülőben lévő fontos per tanújaként tartják fogva. Szabadonbocsátása érdekében huga és ismerősei igyekeztek megmozgatni a nemzetközi közvéleményt. Koestler Artúr, Mikes György, Kingsley Martin, Stephen Spender, Richard Scott, Michael Foot, Richard Crossmann, Fred Willey, Ignazio Silone és sokan mások tiltakozásukat fejezték ki; Károlyi megpróbált közbenjárni Gerőnél, Thomas Mann pedig levelet írt Révai Józsefnek. (Ignotus Pál és Thomas Mann még a Szép Szó emlékezetes irodalmi estjén ismerkedtek meg.)[75] Révai természetesen nem válaszolt a levélre, s a hatalom birtokosai a nemzetközi tiltakozásra ügyet sem vetettek.

A tárgyalásra egy évvel később, 1950 októberében került sor, amikor Ignotus Pált Szakasits Árpáddal és Marosán Györggyel együtt ítélték el. 15 évet kapott. A Szép Szó vezéregyéniségei közül ekkorra már József Attila „nemzeti klasszikusnak és a munkásmozgalom szellemi bajnokának" számított; a Párizsban élő Fejtő Ferenc minősítése „trockista" lett; a „kispolgári" Ignotus Pál pedig „angol kém"-nek találtatott. Életének ezt követő színterei: a kistarcsai Gyűjtő, az ÁVH Andrássy út (Sztálin út) 60. alatti börtöne, a Markó utcai és a váci börtön. Rövidebb-hosszabb ideig együtt raboskodott Szeder Ferenccel, Szalai Sándorral, Horváth Zoltánnal, Havas Endrével, Pálóczi-Horváth Györggyel, Stolte Istvánnal és Aczél Györggyel. Kihallgatták Kádár János ügyében is. Később helyzete valamelyest jobb lett, a Fordító Irodában angol nyelvű cikkeket, memoárokat fordított, majd 1955 őszétől ismét a szigorított bánásmód következett, magánzárkával és éhségsztrájkokkal. Túl az ötvenen, a börtönben ismerkedett meg az addig „örök agglegénynek" tartott Ignotus Pál Florence-szel, akibe beleszeretett, és akit szabadulása után, 1956 nyarán feleségül vett. Börtönfalon átkopogva, morzejelekkel esküdtek egymásnak hűséget, anélkül, hogy akárcsak egyetlen pillanatra is látták volna egymást.[76]

1956 márciusában hagyta el a börtönt. „A házsorok piszkosak, kopottak voltak, az egész város képe fakónak hatott. De a nevetés belendített a remény légáramába, amely

akkor a megnyúzott Magyarország fölött keringett. Mégsem tudtam elhinni, hogy 'kinn' vagyok. Miért épp ma következett volna be? A Nagykörútnál megállítottam a taxit és kiszálltam; ki kell próbálnom, csakugyan lehetséges-e, hogy háborítatlanul menjek át az egyik úttestről a másikra. És jegyet váltani a földalattira, s csak úgy beszállni a tolongó emberek közé, a veríték- és fémbűz otthonos kavargásába – álom, álom!"[77]

Boldog és reménykedő hónapok következtek. Házasság, beilleszkedés, hit a változásban. Cikket írt a Csillagba József Attiláról[78], ott volt a Petőfi-kör sajtóvitáján[79], munkát kapott az MTA Irodalomtörténeti Intézetében, s bekapcsolódott az Írószövetség tevékenységébe, ahol a szeptember 17-i közgyűlésen elnökségi taggá választották.[80] Szeptember végén egy újságíró-hajón feleségével egy hétre Bécsbe utazott, találkozott Londonban élő húgával, Ignotus Sárival. Ott közölte elhatározását, hogy Magyarországon akar élni, mert a dolgok jó irányba – a demokratikus szocializmus irányába – fejlődnek. Az október végi napokat Budapesten, az Írószövetségbe bejárva töltötte; támogatta a Nagy Imréhez kapcsolódó szocialista kibontakozást, s november 3-án beszédet mondott a *Szabad Kossuth Rádióban.* Negyedike után viszont már nem látott esélyt politikai eszményei nyilvános képviseletére. Hét hónapos, várandós feleségével gyalog vágtak neki a határnak, törődötten, „sáros kabátokkal" érkeztek Bécsbe,majd utaztak tovább Londonba. Gyermekük karácsony előtt született, de mindössze két napot élt ...

Ignotus Pál, mint frissen kikerült szemtanú, magyar írószövetségi elnökségi tag és mint 6 és fél évig ártatlanul bebörtönzött író a kinti folyóiratok és kiadók érdeklődésének középpontjába került. Megélhetési gondjai nem voltak, a kapott segélyeken túl válogathatott a kiadói szerződések között. 1957-ben jelentette meg magyar nyelvű verseskönyvét börtönéveiről – ő, aki addig egyetlen verset sem írt, úgy érezte, hogy a történteket csak lírai eszközökkel tudja kifejezni. „Gumibot-csinálta lantos" – írta róla egyik recenzense.[81] Ezeknek az éveknek a történetét később, 1959-ben prózában is megírta *Political Prisoner* című könyvében.

1957 márciusában alakult meg Londonban a *Magyar Írók Szövetsége Külföldön* nevű szervezet, az emigráns írószövetség, Ignotus Pál elnökletével. A vezetőség tagja volt rajta kívül Kovács Imre, Faludy György, Pálóczi-Horváth György, Horváth Béla, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán. Az írószövetség Szabó Zoltán vezetésével könyvkiadásba fogott (Magyar Könyves Céh), Faludy György szerkesztésében pedig – előbb Londonban majd Párizsban – megjelentette az *Irodalmi Újság*ot. A szövetséget a *Congress for Cultural Freedom* nevű amerikai irányítás alatt álló értelmiségi szervezet támogatta. A MISZK alapszabálya szerint feladatának tekintette:

„a) a magyar írók és értelmiségiek, nevezetesen a Magyar Írók Szövetsége 1956 októberében és novemberében tett nyilatkozatainak szellemében küzdeni a magyar nép függetlenségéért, dolgozó városi és falusi osztályainak boldogulásáért és felemelkedéséért, a gondolat, a lelkiismeret, a szólás és az írás szabadságáért;

b) segíteni mindazoknak, akiket a fenti eszmékért való harc során bebörtönöztek vagy üldöztek;

c) a magyar irodalmat világszerte ismertetni s iránta érdeklődést felkelteni;

d) a magyar költők, regényírók, drámaírók, tanulmányírók és egyéb alkotók érdekeit világszerte képviselni."[82]

Az emigráns írószövetség 1960 végéig állt fenn, sikeres működésére (nemzetközi tiltakozás megszervezése Déry, Háy, Bibó és a többiek bebörtönzése miatt; csomagküldő akciók stb.) károsan hatott két vezéregyéniségének, Ignotus Pálnak és Szabó Zoltánnak pénzügyi problémákból kirobbant személyes ellentéte. Ugyancsak nem volt kezdetben felhőtlen viszony az „urbánus"-nak tartott *Irodalmi Újság* és a „népies" *Új Látóhatár* között

sem. Ignotus a szövetség elnökeként sokat utazott és reprezentált: 1957 szeptemberében például fogadta őt Nehru, India miniszterelnöke is. Az Irodalmi Újságban 1957 és 60 között publikált a legtöbbször, s 1957-ben indította el eleinte rendszeresen jelentkező, de később rendszertelenül is 1972-ig kitartó alkalmi rovatát, *Bolyongás közben* címmel.[93] 1959 elején két folytatásban közölte *Népiség* című nagy tanulmányát az Új Látóhatárban, amely azonban kevés új elemet tartalmazott a *Csipkerózsá*ban megírtakhoz képest. A jövőre vonatkozóan ismét leszögezte régi programját: „én nem tudok elképzelni egészséges Magyarországot másképp, mint szélesebb, federatív keretben." Lassan azonban elhallgatott – ha ugyan hallgatásnak lehet nevezni az évi 3–4 cikket az Irodalmi Újságban és a részvételt a *Voice of America* irodalmi műsoraiban. Nem politikai, hanem elsősorban kulturális jellegű cikkeket és kritikákat írt az angol lapok – Times Litterary Supplement, Encounter, Twentieth Century, New Statesman, Guardian stb. – számára is.

1963-ig munkatársa volt a Kéthly Anna szerkesztésében megjelenő „magyar szabad szakszervezeti lapnak", a Népszavának, valamint 1973-as megszűnéséig a stockholni Szociáldemokrata Szemlének.

A hatvanas évek eleje a megnyugvás időszaka volt – visszatérés az irodalom politikai életből az irodalomba. 1958-ban fia született, ami angliai letelepedését végérvényessé, tudatosan elhatározottá tette; ezután lett brit állampolgár. Többször hazalátogatott, először viszonylag korán, 1965-ben. 1966-ban jelent meg Maupassant-ról írott könyve[84], ami sikert aratott, bár kezdetben alig tudott rá kiadót találni – hiszen annyi francia Maupassant-elemzés után ezt a könyvet ezúttal egy Angliában élő magyar írta. Ekkortájt visszaemlékezéseket közölt a vajdasági Hídban és a budapesti Irodalomtörténetben,[85] majd 1972-ben jelentette meg *Hungary* című könyvét, amelyben a nyugati olvasó számára röviden bemutatta Magyarország történetét és jelenét.[86] Cikket írt Kádár Jánosról is.[87] A népies-urbánus kérdésben utolsó felszólalására 1976-ban került sor, amikor az Irodalmi Újságban értékelte és kritizálta Borbándi Gyula *Der Ungarische Populismus* című könyvét. Cikkének érdekessége a „harmadik út" (amelybe saját álláspontját is beleértette) és a népi ihletésű „harmadik oldal" elkülönítése. „Borbándi azt állítja, hogy a Németh László hirdette 'harmadik oldal' ugyanaz volt, mint amit ma 'harmadik út'-nak nevezzünk. Ez tévedés. Amit ma 'harmadik út'-nak nevezünk, sajnos szintén nem eléggé világosan körvonalazott elgondolás, de mindenesetre valami a kapitalizmus és a kommunizmus elv-rendszere közt: kétségtelenül magába foglalja a szociáldemokráciát. Viszont Németh László, mikor először tett hitet egy 'harmadik oldal' mellett, ezt még a Gömbös-kormány akkori félhivatalosának, a Budapesti Hírlapnak a hasábjain úgy határozta meg, hogy egyfelől a hagyományos jobboldal (legitimisták, Bethlen-párti 'csáklyások'), másfelől a hagyományos baloldal (liberálisok, szociáldemokraták) ellenében lesz 'harmadik'".[88] Ez a distinkció rávilágít Ignotus Pálnak egy életen át képviselt politikai-ideológiai álláspontjára: a szociáldemokrata, a radikális és a baloldali liberális erők összefogására – a nem kommunista baloldal népfrontjának gondolatára. Erre utalva állapította meg róla Schöpflin Gyula, hogy „Voltaire-re emlékeztető racionalista gondolkodó volt, de sajátos módon idealista is: egy alig létező magyar polgári demokrácia eszményéért küzdött."[89]

Halála előtt egy Budapestről szóló karcolat-sorozaton dolgozott, amelynek első fejezete családfájáról, a második a pesti kávéházakról szólt. S itt, a kávéházaknál kellett abbahagynia. Az elhatalmasodó rák néhány hónap alatt végzett vele. 1978 tavaszán ment el.

Örökül nemcsak műveit, de egész hitvallását hagyta: „Baloldali vagyok szemléletemben és minden személyi hajlandóságomban. Baloldali vagyok, mint öntudatos humanista, ki az embert többre becsüli, mint intézményeit; baloldali vagyok, mert tiltakozom minden hierarchia ellen, mely nem a szellem, a műveltség, a képesség, az érdem és a teljesítmény racionálisan mérhető értékei alapján alakul ki."[90]

JEGYZETEK

1 A családi háttér felvázolásához felhasználtam Ignotus Sárival Budapesten 1987 szeptemberében készített interjúmat. (Magyar Rádió Irodalmi Osztály, Hang-Archívum)

2 Ignotus Pál: Csipkerózsa. Haladás, 1947. jan. 23. – 1948. szept. 16. (Cikksorozat.) Megjelenés alatt a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Múzsák közös kiadásában. (Szerk: Nagy Csaba)

3 E kifejezéssel jellemezte önmagát egy visszatekintő írásban. Ld. Elvek, frontok, nemzedékek. Irodalomtörténet, 1970. 3. sz. 633–643. p.

4 Ignotus Pál: Csipkerózsa.

5 Uo.

6 Ld. Ignotus Pál: A diplomatáról. Esti Kurir, 1934 ápr. 29. és Az út. Esti Kurír, 1934. jún. 5.

7 Ignotus Pál: Csipkerózsa.

8 Hevesi András: Ignotus Pál. A Toll, 1936. 1. sz.

9 Ignotus Pál: Polgárnak lenni. Álláspont, 1933. aug.–szept.

10 Ignotus Pál: Csipkerózsa.

11 Uo.

12 L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Budapest, Akadémiai, 1972. 11. p.

13 A „vers" így szólt: „Tisza partján él egy halász / Úgy hívják, hogy Fischer Sándor". Ignotus Sári közlése. 1987.

14 Ignotus Pál: Csipkerózsa.

15 Uo.

16 Ld. Elekes Dezső: Budapest szerepe Magyarország szellemi életében. Budapest, 1938. 141. p.

17 L. Nagy Zsuzsa: i.m. 33. p.

18 Ld. Komlós Aladár: A „második nemzedék" útja. In: Problémák a Nyugat körül. Budapest, Magvető, 1978. 134. p.

19 A „harmadik nemzedék" reprezentánsai Fejtő Ferenc, Radnóti Miklós, Bibó István, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Vas István, Szabó Zoltán és mások voltak. A harmincas évek második felére azonban a nemzedéki tagozódás elveszítette jelentőségét.

20 Ld. Komlós Aladár: i.m.

21 Ignotus Pál: Elvek, frontok, nemzedékek. Irodalomtörténet, 1970. 635–637. p.

22 Ignotus Pál: Csipkerózsa.

23 Ld. erről Király István: Kosztolányi. Budapest, 1986. 320–336. p.

24 Hevesi András: i.m.

25 Ignotus Pál: Poloska. A Toll, 1929. 9. sz.

26 Ignotus Pál: Elvek, frontok, nemzedékek. Irodalomtörténet, 1970. 3. sz. 635. p.

27 Ld. József Attila: Új Szellemi Front. Szocializmus, 1935. május. Az Új Szellemi Front részletes feldolgozását ld. Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez. In: Válságok-választások. Budapest, Gondolat, 1975. 52–170. p.

28 Ld. Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. New York, Püski, 1983. 129. p.

29 Ld. Szabó Miklós előadása (1988). A hivatkozott versek: Illyés Gyula: Ime az én népem; Erdélyi József: Fekete-Kőrös. Nyugat, 1930. július 1. Erdélyi itt ezt írta: „Uradalmak terülnek jobbrabalra, / mágnás, pap, örmény, zsidó ott az úr; / szorongó falvak népfeleslege / cselédkenyérre, pusztára szorul."

30 Ld. Komlós Aladár: i.m.

[31] Ld. Vas István: Miért vijjog a saskeselyű? Budapest, Szépirodalmi, 1981. I. kötet.

[32] Lackó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és szakadásról. A népi mozgalom kezdetei. In: Válságok-választások. Budapest, Gondolat, 1975. 24. és 47. p.

[33] Borbándi Gyula: i.m. 133. p.

[34] Ignotus Pál: „Népiség" és „új humanizmus". A Toll, 1936. 1. sz.

[35] Uo.

[36] Ld. Szabó Dezső: Új magyar ideológia felé. Élet és irodalom, 1923.

[37] Ignotus Pál: Egy hitvalló világfi. Szép Szó, 35–36. sz. 1939. júl.–aug.

[38] Ignotus Pál: A demokrácia feladata. Cobden, 1936. nov.

[39] Ignotus Pál: Gyökérről és egyebekről. A Toll, 1935. 3. sz.

[40] Szalai Pál: A magyar radikalizmus helyzete 1945–47 között a Haladás című hetilap tükrében. Kézirat, 1987.

[41] Féja Géza: Oldal-dogmatika. Az Író Beleszól, 1937. jún.

[42] Bibó István: Levél Borbándi Gyulához. In: Válogatott tanulmányok. III. kötet, Budapest, Magvető, 1986. 307. p.

[43] Ignotus Pál: Gyökérről és egyebekről. A Toll, 1935. 3. sz.

[44] Ignotus Pál: „Népiség" és „új humanizmus" A Toll, 1936. 1. sz.

[45] Ld. Ignotus Pál: A horogkeresztes hadjárat. Budapest, 1933.

[46] Ehhez kapcsolódó cikkei: „Új Szellemi Front", Esti Kurír, 1935. ápr. 17.; Frígiai sapkából tányérsapka. Esti Kurír, 1935. ápr. 23.; Egy „baloldali gáncsvető" az új szellemi frontról. Szabadság, 1935. máj. 19.; Az „Új Szellemi Front" körül. Századunk, 1935. dec.; „Népiség" és „új humanizmus", A Toll, 1936. 1. sz.; Egy letűnt nemzedék. Vasárnap (A Magyar Hírlap melléklete), 1937. febr. 28.; Népiség. Új Látóhatár, 1959. jan.–febr. és márc.–ápr.

[47] Fejtő Ferenc: A háború utáni magyar irodalom. Szép Szó, 19. sz. 1937. okt.

[48] Ignotus Pál: A Szép Szó programja. Szép Szó, 16. sz. 1937. júl.–aug.

[49] Ld. erről Ignotus Pál: Csipkerózsa. Agárdi Péter: Utószó. In: A Szép Szó 1936–1939. Budapest, Kossuth–Magvető, 1987. (Szerk.: Bozóki András); Szalai Pál: A Századunk és a Szép Szó szerepe a magyar társadalomtudomány fejlődésében. Valóság, 1982. 12. sz.; Fejtő Ferenc: A Szép Szóról a Medvetáncnak. Medvetánc, 1986. 2–3. sz.

[50] Fejtő Ferenc: Néhány szó ... In: József Attila és a Szép Szó. Budapest, Lapkiadó, 1987. 17. p. Ehhez ld. még Vezér Erzsébet interjúját Ignotus Pállal. (London, 1971. jún.) Petőfi Irodalmi Múzeum.

[51] Ignotus Pál: Vissza az értelemhez. Szép Szó, 1. sz. 1936. márc.; A liberalizmus házi reformja. Szép Szó, 3. sz. 1936. máj.; A Szép Szó programja. Szép Szó, 16. sz. 1937. júl.–aug.

[52] Ignotus Pál: A liberalizmus házi reformja. Szép Szó, 3. sz. 1936. máj.

[53] Ld. erről Lukács György: Harc vagy kapituláció. Új Hang, 1940.; Ignotus Pál és Lukács György levélváltása 1945–46-ból. Kritika, 1985. 4. sz.; Széchenyi Ágnes: Lukács György nem tévedett. Élet és Irodalom, 1987. júl. 10.; Bozóki András: Tévedett-e Lukács György? Élet és Irodalom, 1987. aug. 14.

[54] Ignotus Pál: Népiség, Új Látóhatár, 1959. márc.–ápr.

[55] Lukács György levele Ignotus Pálhoz. 1946. jan. 6. In: Ignotus Pál és Lukács György levélváltása. Kritika, 1985. 4. sz.

[56] Babits Mihály: A legnagyobb magyar. Töredék Széchenyiről. Szép Szó, 4–5. sz. 1936. jún.

[57] Fejtő Ferenc: A háború utáni magyar irodalom. Szép Szó, 19. sz. 1937. nov.

[58] Ld. erről Szabó Miklós: A többség hatalma és a kisebbség joga. Világosság, 1981. 12. sz.; Még néhány szó a demokráciáról. Világosság, 1983. 3. sz.

59 Ignotus Pál: Megaláztatás és igazolás. Szép Szó, 27–28. sz. 1938. nov.

60 Ld. Ignotus Pál: Tizenkét pont. Magyar Hírlap, 1937. márc. 19.; Cáfolat, Szép Szó, 17. sz. 1937. szept.

61 Ld. József Attila temetése. Szép Szó, 20. sz. 1937. dec.

62 Ld. József Attila emlékének. Szép Szó, 21. sz. 1938. jan.–febr. Szerkesztő Bizottság: Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán, Hatvany Bertalan, Ignotus Pál, Remenyik Zsigmond.

63 Ld. erről Hajdú Tibor – L. Nagy Zsuzsa: A baloldali gondolat válsága a két háború között. Valóság, 1985. 9. sz.; L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Budapest, Akadémiai, 1986.; Fragó Béla: Magyar liberalizmus. Egy elhalás története. Irodalmi Ujság, 1988. 1. sz.

64 Rassay Károly beszéde. Esti Kurír, 1943. aug. 27. Idézi L. Nagy Zsuzsa i.m.

65 Ld. erről a Magyar Hírlap 1937. márc. 9., 10., 11., 12. és 18-i számait.

66 Ignotus Pál levele Lukács Györgyhöz. 1945. nov. 18. In: Kritika, 1985. 4. sz.

67 Ld. erről Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945–1985. München, 1985. 17. p.

68 Ignotus Pál levele Fejtő Ferencnek. 1945. febr. 19. Petőfi Irodalmi Múzeum. Fejtő–Ignotus levelezés.

69 Fejtő Ferenc levele Ignotus Pálhoz. 1947. aug. 24. PIM. Fejtő–Ignotus levelezés.

70 Fejtő Ferenc levele Ignotus Pálhoz. 1947. okt. 5. PIM. Fejtő–Ignotus levelezés.

71 Ignotus Pál: Bemutatkozás. Szép Szó 2. sz. 1936. ápr.

72 Ignotus Pál levele Fejtő Ferenchez. 1947. okt. 9. PIM. Fejtő–Ignotus levelezés. Ehhez ld. részletesen: Nagy Csaba: kísérletek a betiltott Szép Szó újjászervezésére. Irodalomtörténeti Közlemények, 1985. 4–5. sz.

73 Ld. 2. sz. jegyzet

74 Hajdú Tibor: Károlyi Mihály. Budapest, Kossuth, 1978. 519. p.

75 Ld. Ignotus Sári: Kiadatlan Thomas Mann-levelek. Irodalmi Újság, 1975. 3. sz.

76 Ld. erről Paul Ignotus: Political Prisoner. London, Routledge 1959. 82–167. p.

77 Ignotus Pál: Évfordulóra. Új Látóhatár, 1958. márc.–ápr.

78 Ld. Ignotus Pál: József Attila lakása. Csillag, 1956. júl.

79 Ld. Paul Ignotus: Political Prisoner. 198. p.

80 Ld. erről Rainer M. János: Gond és hitvallás. Irodalmi reformellenzék 1956 őszén. Századvég, 4–5. sz. 1987.

81 Ignotus Pál: Börtönnaplóm. Próza dalban elbeszélve. München, Látóhatár, 1957. Ld. erről Szabó Zoltán: A gumibot-csinálta lantos. Irodalmi Újság, 1957. jún. 1.

82 Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945–1985. München, 1985. 276–277. p.

83 A „Bolyongás közben" 1957. aug. 1. és 1972. ápr. 15. között 53 alkalommal jelentkezett az Irodalmi Újságban. Nehruval való találkozását a lap 1957. dec. 15-i számában írta meg.

84 Ld. Paul Ignotus: The Paradox of Maupassant. London. University of London Press, 1966.

85 Ld. Ignotus Pál: József Attila harca korával. Híd, 1965. 10. sz.; Elvek, frontok, nemzedékek. Irodalomtörténet, 1970. 3. sz.

86 Ld. Paul Ignotus: Hungary. London, Benn, 1972.

87 Ld. Paul Ignotus: János Kádár, Hungary's Quisling Redeemed. In: Leaders of the Communist World. New York – London, 1971. 317–329. p.

88 Ignotus Pál: Tények és hézagok. Irodalmi Újság, 1976. nov.–dec.

89 Schöpflin Gyula: Ignotus Pál emlékére. Irodalmi Újság, 1978. máj.–jún.

90 Ignotus Pál: Mi a jobboldaliság és mi a baloldaliság? Cobden, 1937. dec.

Népjog, nép nélkül

Zilahy Lajos, az érdemes író és lendületes tollú publicista a Tisza Istvánról szóló cikkében a népjogok kiterjesztését követeli. Követeli pedig olyan irányban, ahogy **Oroszországban, Olaszországban** és **Németországban** történt. Mert ő úgy látja, hogy ott népjog-kiterjesztés történt. E három ország „a népi erők lényegét most kezdi boncolni, megtisztítani és újra elrendezni", és „mi sem térhetünk ki előle". Nem akarom azt kérdezni Zilahy Lajostól, hogy a bolsevizmus-e az, ami elől nem térhetünk ki. Őróla, az aláhúzottan nacionalista íróról, a nagytőkés sajtókonszern egyik lapjának főszerkesztőjéről, a Nemzeti Színház kedvelt szerzőjéről, a konzervatív társadalmi körök dédelgetett művészéről rosszhiszeműség volna föltenni is, hogy a szovjet-kísérletet példaadónak tekinti. Úgy kell tehát fogadnunk ezt a hivatkozását, mint a modernség, a forradalmiság, a – ő vallotta egyszer ennek magát – „szélsőbaloldali" felfogás alibi bizonyítékát, melynek a fasizmus és nacionálszocializmus dicsőítője, érthető módon szükségét érzi. Mert Mussolinit és Hitlert dícsérni retrográdság. Sztálint dícsérni nemzetrontás, de a retrográdságot és a nemzetrontást egyszerre dícsérni: konstruktív nemzeti forradalom, a társadalmi kiegyenlítődés irányában! Íme a „modern" okoskodás.

Nekem, bevallom, nem fér a fejembe ez a merész összeadási művelet. Én úgy képzelem, hogy „konstruktív" létemre nem lehetnék rokonszenvezője a bolsevizmusnak („destruktív" létemre sem vagyok az); viszont mint a társadalmi kiegyenlítődés híve, nem dícsérhetem a fasiszta és fasisztikus országokat, melyekben a munkásszervezeteket szétverték, a kollektív bérszerződések rendszerét lebontották, a nagybirtokos és nagytőkés munkaadókat (gondoljunk az új német munkatörvényre) teljhatalmú üzemi Führer-ekké nyilvánították s általában minden tőlük telhetőt elkövetnek az osztálykiváltságok, a rangbeli különbségek, a foglalkozási ágak közt levő távolságok aláhúzására és megrögzítésére, a „rendek", a kasztok, sőt helyenként az antropológiai fajták elkülönítésére. Ha a moszkvai, a római és a berlini rendszert egyszerre ünneplem, akkor nem ünnepelhetem azt, ami **csak** itt vagy **csak** ott van meg (ha ugyan megvan!), egyedül azt ünnepelhetem, ami a három helyen *egyformán* megvan. Ilyen is akad, nem vitatom, ilyen például és főként: a *diktatúra.* Ilyen a kormányhatalom, mely szégyentelenül megszabja az írónak és az újságírónak, hogy mi legyen a véleménye s a választópolgárnak, hogy kire szavazhat (legjobb esetben „nem"-mel! ha mersze van hozzá!), ilyen az egyéni életaspirációk jogosultságának tagadása, a társadalom militarizálása egyetlen párt fennhatósága alatt. Elhiszem, vannak, akiknek az ilyen rendszer őszintén tetszik. Bár nem szívesen, de el kell hinnem Zilahy Lajosról is, ha ő mondja. Nincs is oka restelkednie elvbarátai miatt; igen kitűnő, okos embereket tudhat köztük. Metternichnek például szintén iszonyúan tetszenék. A különbség csak az, hogy Metternich nem nevezné népjog-kiterjesztésnek.

Istenem, népjog! Milyen félelmes szó volt valamikor! Mennyire féltek tőle azok, akik okkal vagy oktalanul úgy érezték, hogy a népérdek vagy a népharag érvényesülésétől van okuk félniök! Ez persze még akkor volt, abban az ócska, háborúelőtti, tizenkilencedik meg tizennyolcadik századbeli, racionalista, hajszálhasogató világban, amikor a szavaknak még volt értelmük. „Népjog: ennek félreérthetetlen értelme volt. A hajszálhasogatók szerint, akiknek egy Metternich sem mondott volna ellent, a nép millió, vagy tízmillió, vagy százmillió egyénből áll – népe válogatja –, s ezek az egyének csak azáltal lehetnek saját sorsuk urai, ha szabad sajtó, szabad szólás, szabadon érvényesülő agitációs eszközök hatása alatt, titkos választás útján és többségi elv alapján, tehát szabadon dönthetik el, hogy kik és milyen szellemben irányítsák a közügyeket. Ezt a rendszert nevezik demokratikus

parlamentarizmusnak. Ez a rendszer az, melynek kialakulását Tisza Istvánék megakadályozták. Szomorú tény, végzetes tény: Zilahy is állítja, hogy „a magyarság sorsa nem Tiszát igazolta". Csakhogy ő nem a demokratikus parlamentarizmus hiányát hibáztatja, hanem azt, hogy egyáltalában volt parlamentarizmus. Mert Tisza célja volt: „egy magasabb cél érdekében a parlamentarizmus gépezetével letörni az ősi, keleti, népi ösztönt". Különös, különös. Az emberek úgy tudták és teljes joggal, hogy a jogkiterjesztés hiányában érvényesült az „ősi keleti" szellem tehetetlenségi nyomatéka, melyet a Tisza-rendszer természetesen védett, mint saját ideológiai támasztékát: Beöthy Zsolt, e rendszer háziesztétája a volgai lovasban látta kiteljesedve a magyar kultureszményét. Ezzel szemben a népjogkiterjesztés hívei követelték a nyugati kormány- és életformák meghonosítását, köztük Adyval, kinek Tisza-ellenes kifakadásaira Zilahy is hivatkozik. A parlamentarizmus gépezetének tökéletessé, tisztává, igazzá, demokratikussá tételét követelték, nem hogy eltörlését követelték volna. „Mi volt ez a (Tisza-féle) parlamentarizmus? – kérdi Zilahy. – Pénz, erőszak, korrupció ... A parlamentarizmusnak ezen a korrupt formáján a háború utáni évek, a Bethlen István tízéves miniszterelnöksége, sőt a mai parlament sem változtatott", – írja, s nem kívánunk neki ellentmondani; de hozzáteszi, hogy ezen nem változtat az sem, ha titkos a szavazás. Azt hiszi tehát, hogy Angliában ugyanúgy lehet voksot vásárolni és csendőrszuronnyal mandátumot kikényszeríteni, mint a nyíltszavazásos rendszerben? Zilahy kesereg azon, hogy sokan még ma is jobb híján ragaszkodnak a parlamentarizmushoz, a demokráciának **„ehhez a"** fajtájához. Jó, hát, ne ragaszkodjunk hozzá. De milyen más „fajtát" tud ő helyébe? Csak nem a fasisztát vagy a nacionálszocialistát?

De igen, a cikkéből azt kell hinnünk, hogy ezt. Századunk találmánya: a népjog, melyet a nép kizárásával gyakorolnak. Nem Zilahy Lajos szabadalma, valljuk be. „A nép maga az állam, az állam maga a nép" – hirdette Mussolini nemrég a saját államáról. Hitlerék szerint pedig sohasem dühöngött úgy a **völkisch** „sorsközösség" Németországban, mint most, amikor lepedőnyi újságlapok rendelkeznek az olyan kiváltság-hierarchiákról is, mint hogy kinek, mikor és hol, milyen formaruhát és jelvényt mi célból és hogyan szabad és kell (inkább kell, mint szabad) viselnie. Íme az új népjog-kiterjesztő mozgalom, melyet különösképpen feltűnő és barátságos megértéssel fogadnak politikai és gazdasági hatalmasságok, a nagybirtok, a nagyipari és banktőke, a jobboldali kormány és az atyafiságos megyeháza urai. Ha egy-egy válfaját, mint a bolsevizmust, vagy mint a pángermánizmus szálláscsinálóját elutasítják is, olthatatlan szerelemmel vissza-visszakacsintanak lényegéhez, a pártdiktatúrához. Amin, ismétlem, nem csodálkozhatunk. De hogy ezt a szellemet még ráadásul a népjogkiterjesztés, a szociális igazságtevés, a forradalmi bátorság igényével harsonázzák szét, az csakugyan nem férhet a fejébe az ósdi racionalistának, ki világos és félreérthetetlen fogalmakban szeret gondolkodni.

Lehet, hogy Zilahy Lajos nem így értette. Sajnos, nem vagyok gondolatolvasó. Az olasz és a német példát elismerő hangsúllyal említeni: vagy semmit sem jelent, vagy annyit jelent, mint propagandát csinálni a fasisztikus diktatúrának és egyszersmind helyeselni a jogfosztottságnak és a szociális igazságtalanságnak a mai Magyarországon érvényes tényeit. Mitsem változtat ezen a szovjet példa bekapcsolása, ahogy nem változtat a bátor kritikai magatartás a Tisza-féle politikával szemben sem. A bátor embert én úgy szeretem, ha kimondja, hogy milyen irányban bátor.

(Esti Kurír, 1934. április 25.)

A harmadik oldal

A hetek óta folyó irodalom- és társadalompolitikai vitában úgy érzem, eljutottunk egy ponthoz, ahol a nézetek tisztázását megkezdhetjük. Hála érte Németh Lászlónak, ki a baloldali írók egy része ellen írt legutóbbi támadását, a **Budapesti Hírlap**-ban, olyan elvi kijelentéssel fejezte be, amely – akár készakarva tette, akár öntudatlanul – beillik önleleplezésnek. Cikke egyébként, mielőtt az elvi csattanóhoz elér, nagyobbrészt személyi ügyeket taglal. Nem kifogásolom ezt. Nincs személyi kérdés, mely ne volna egyszersmind elvi kérdés is. Szép, ahogy az Ignotusról írt lefitymáló megjegyzését átkölti, kimagyarázza, kínosan visszavonja, majd még kínosabban és élesebb formában megismétli, – szép, ahogy felsorolja, hány zsidót szeretett (érdem!), s ahogy utána alcímben veti fel a kérdést, hogy mégis „Miért kell antiszemitának lennem?" – szép, ahogy folyóiratainak szerinte meglepően kicsiny kelendőségét titokzatos „Shylock"-ok ördögi fondorlataival magyarázza, – szép, ahogy a méltatlankodások tarajos hullámait összetereli egy önmagához intézett panegyrikos sodró áramába – mindez nagyon megérdemli a figyelmet s a komoly hozzászólást. De most hadd feleljek cikkének arra a részére, melyet egyenest az én címemre küld. Annál inkább, mert az a gyanúm, s ebben talán ő is igazat ad nekem, hogy voltaképpeni konklúziójához ott jut el, ahol – válaszolva egy minapi tárcámra, melyben szóvátettem a fiatal költő- és publicista-nemzedék szociális mozgalmába sajnálatosan beszüremlő retrográd törekvéseket („Az út" – Esti Kurír, június 5. sz.), s hivatkozva tavaly megjelent füzetemre, melyben a mai diktatúrás áramlatok szellem-ellenes mozgatóerőit igyekeztem fölfejteni és megmutatni („A Horogkeresztes Hadjárat") – szememre veti, hogy „ügyes szemfényvesztéssel" napirenden tartom a jobb- és baloldal „korhadt" ellentétét, holott, íme, itt van már az új magyar lelkület, a **„harmadik oldal"**, mely a jobb- és a baloldalt egyaránt könyörtelenül fogja kiseprűzni ...

Irigylem őt a gondolkozásbeli kényelemszeretet miatt, melyben a kinyilatkoztatása fogant. Hogy a bal-jobb-ellentét „korhadt"? De még mennyire az! Minél korhadtabb, annál inkább megérett a felszámolásra, ezt magam is vallom. De milyen szellemben, melyik program szerint menjen végbe a felszámolás? Erre Németh László csak azzal felel, hogy megjelöl egy „harmadik" oldalt, melyről maga is beismeri, hogy programja egyelőre ismeretlen. Sajnálom, hogy nem tudom a vak bizalom ez elegáns útján követni. A bal-jobb-ellentét a mai politikában konkrét igen-eket és nem-eket jelent. Maradjon-e meg a hitbizományi rendszer, vagy se? Ez félreérthetetlen kérdés, melyet szándékosan azért választottam példának a sok félreérthetetlen kérdés közül, mert különösen kell, hogy érdekelje a Németh Lászlóhoz közelálló, nagyrészben agrárszocialista igyekezetű írókat. E kérdésre a jobboldali igen-nel felel, a baloldali kérdésre a jobboldali nem-mel (ha csak a jobboldali nem látja elérkezettnek az időt arra, hogy mint a történelem folyamán más pontokon megtörtént, ezen a ponton is feladja ellenállását). A „harmadik oldal" választhat. Ha vállalja az igent, nincs joga magát új lelkületnek becéznie. Ha komolyan veszi a nem-et, csak opportunizmusból leplezheti, hogy a baloldali álláspontot fogadta el. Olyan fokú opportunizmusból, mely maga is fölér az elvfeladással... A harmadik oldal azonban „igen" és „nem" helyett hitet kér és seprőt ígér. Korszerű „válasz", de nem egészen megnyugtató.

Nem megnyugtatóak azok az érvek sem, amelyeket máshonnan hangoztatnak, vagy hangoztathatnak e harmadik oldal igazolására. *Káldor György* a *Pester Lloyd*-ban azt kifogásolja, hogy „antitézis"-ekben látom megjelenítve a mai törekvéseket, noha „egy új magyar szintézis körvonalai bontakoznak most ki előttünk". Be kell vallanom, hogy

nem értem, mit akar ezzel mondani. Ha történész vagyok, megállapíthatom például a renaissance-ról, hogy szintézise volt az akkor feltámadt antik szellemnek s a keresztény évszázadoknak. De **akkori** jelentkezési formájában nem lehetett egyéb, mint „antitézis", vagyis világos tiltakozás a középkor ellen, amelyet készen talált. Hogy ettől a középkortól maga sem volt független, az nem külön vívmány. Minden új gondolat: betetőzése a réginek, melynek nyomába lép. Minden lázadó ember: lenyomata a rendnek, mely ellen fellázad. Ilyen értelemben minden új mozgalom „szintétikus". Más értelemben viszont egyik sem az. Ahol „igen" és „nem" áll egymással szemben, ott a „kitérő válasz" nem a szempontok „kiegyenlítését" vagy „összefogását" jelenti, hanem a belenyugvást a hatalmi ténybe, mely az igent vagy a nem-et éppen megszabja. „... Ez a szintézis természetesen még ugyanolyan kiforratlan, mint a mi korunk" – olvasom tovább. Ha a valóságos viszonyok kiforratlanok, tudomásul kell vennem őket. De a gondolat ott kezd gondolat lenni, ahol a „kiforratlanság"-ba, a tények zűrzavarába beleviszi az értelem rendjét. Nem hiszek abban a gondolatban, abban az oldal-ban, mely a maga megfogalmazását azért nem találja meg, mert még túlságosan „új". Az új mozgalmak gyermekbetegsége inkább az eszmék **agyonfogalmazása**, értelmezésüknek túlzott merészsége szokott lenni, nem pedig hiányuk. Nem mondom, hogy az olyan mozgalom, mely gyorsabban tud tábort verbuválni, mint arról dönteni, hogy a tábort merre vezese, nem lehet életrehivatott. Nagyon is az lehet. Csak nem biztos, hogy „új". Gyanús nekem a méhmagzat, ki még nem tudja, hogy fiú lesz-e vagy leány, de már tudja, hogy őnagyméltósága a hivatalban mikor fogad...

Hogy a bal-jobb-ellentétet külföldön is kezdik idejétmúltnak tartani? Hogy ezt az ellentétet „feloldták"? Istenem! Sok helyütt úgy oldták fel, hogy a „jobb" betapasztotta a „bal" száját. Ez volna a fel- vagy megoldás? Ellenkezőleg: éppen ezek a példák mutatják, hogy ma időszerűbb, mint valaha, az a „baloldaliság", mely a szájak rendszeres betapasztását nem hajlandó eszményi állapotnak elfogadni. Külön kérdés, hogy mi a jobb és bal ellentétének szerepe az olyan országban, ahol a szájak szabadsága, legalább egyelőre, s legalább a keleteurópai fogalmakhoz képest, nem látszik problematikusnak. Nyugaton szintén divat ma valamely harmadik oldal eljövetelét bejósolni, amely majd az „összes pártokat" felmorzsolja. Némi melankóliával kell megállapítanunk, hogy sokkal több világosság ott sem mindig mutatkozik a jövendölések körül, mint nálunk. Hiába, még ahol a tisztánlátásnak olyan hagyományos iskolázottsága s nyelvi kényszere van, mint Franciaországban, oda is elhatolt az obskurantizmus mai eszmejárványa. Mindenki bízik a „harmadik oldal"-ban, csak mindenki mást ért rajta ... De akárhogy legyen is: a jobb-bal *mai francia* megfogalmazása nem illhetik rá a *mai magyarra*. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a jobb és baloldal Magyarországon vitás kérdéseinek **egyik, sőt talán nagyobbik felét** a nyugati államokban már megoldta a polgári demokrácia, még pedig a baloldal szellemében.

Jobb és bal közt választani kell, mert aki nem választ, máris a hatalmat választotta. Hiába igyekeznek fölvetődő kérdések elől kitérni, mondván, hogy „most nem ez a fontos, most nem erről van szó". Nincsenek dezaktualizált problémák, csak megoldott és megoldatlan problémák vannak. Nincsenek elévült harcok, csak megnyert harcok vannak, vagy feladottak. Az a fiatalság, mely a baloldal harcát feladja, kényes kérdéseit megkerüli vagy pláne némely homályba-pólyált „faji" szólammal ellensúlyozza, tekintse magát nyugodtan a jobboldal balila-csapatának, ne pedig „harmadik oldal"-nak. S ne nyugtassa meg lelkiismeretét azzal se, hogy időnként rikkant egyet a jobboldal ellen is. A Horst Wesseldal is egyszerre s egyformán ellenségnek bélyegzi a „vörös front"-ot és a „reakciót". S a nacionálszocializmus mégis jól megfér a reakcióval. A Thyssen-ek, az „Auwi" hercegek, a legtürelmetlenebb feudál-kapitalizmus képviselői segítették hatalomba a horogkeresztes forradalmat. Már tudták, melyik az az „oldal", amellyel lehet beszélni.

Azt hiszem, vagy legalább remélem, hogy Németh László a magyar „harmadik oldalt" legkevésbé a „harmadik birodalom" uralkodó „oldal"-ának mintájára képzeli el. Nincs okom kételkedni jóhiszeműségében; s ha ő az én meggyőződéses igyekezetemet, hogy a szellem „örök baloldala" s az aktuális politikai baloldal közé hidat verjek, azzal magyarázza, hogy „egyes lapok" álláspontját akarom a világ összes lángelméivel fényöveztetni, én mégsem vádolom őt azzal, hogy a maga „harmadik oldal"-ának magatartását például annak a kormányfélhivatalosnak ízléséhez szabja, amely a cikkét a nyilvánosság elé vitte. Viszont neki is és mindenkinek, aki közel áll hozzá, feltűnhetik, hogy azok a körök, melyek a legenyhébb baloldali reformkövetelésre nekikeseredett „destrukció!" kiáltással felelnek, milyen készségesen adnak teret – papíron, éterhullámon és hivatalban egyaránt – annak a „forradalmár"-nak, ki a „harmadik oldal"-ról jön a seprővel. Az öreg, besavanyodott, viharvert, megszelidült baloldalinak még mindig nem tudják megbocsátani, hogy a világon van, de azt az életerős, tüzes ifjút, ki állítólag alig várja már, hogy a jobboldalt elpusztítsa, maga a jobboldal segíti fegyverhez. Mit higgyünk **erről** a forradalomról? **Cui prodest?**

(Esti Kurír, 1934. VI. 24.)

Ki hát a „filoszemita"?

Vádoltak, védekeznem kell. **„Oui s'excuse, s'accuse"**. Francia mondás, de buta. Hol keresse igazságát a hamisan vádolt ember, ha még száját sem szabad kinyitnia, mert a védekezés is gyanús? „Sújtsa hallgatással" a vádat? Tartsa „méltóságán alulinak" a válaszolást? Meggyőződésem, hogy ez a gyávaság és gyámoltalanság jele, nem a fensőségé. „A stílus: helytállás" – mondta Osvát Ernő. Az író anyaga a nyelv, szavakkal kell igazságért helytállnia. Ám feleljenek vissza talpraesett közhelyekkel a hígvelejűek, kiknek nem akaródzik egy érvet becsületesen végiggondolniok! Ám nyikorgassák, hogy „nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja": az értelmesebbje tudja, hogy a harasztot emberi kéz is megzörrentheti, szántszándékkal. Ám csúfolódjanak, hogy „aki haragszik, annak már nincs igaza": ha a pénztárcájukat ellopják, haragusznak ők is s menten megfeledkeznek a filozófikus nyugalomról, mellyel mások sérelmeit nézik. Én vállalom a szégyent, hogy haragszom, leplezetlenül és humortalanul haragszom, például, az irodalmi különítményre, mely személyi irigységtől s a hatalmi jóindulat nem egészen hiú reményétől ösztönözve, hajszát indított az apám ellen. És haragszom a kétlábú hernyókra, kik négy és hat és nyolc szemközt nem tudnak hova lenni a hajszán érzett mély felháborodásuktól, mely olyan mély, hogy fel sem buggyan olykor, amikor azok is észrevehetnék, akiknek a felháborodás szól. És haragszom arra a rendszeres feledékenységre, arra a célirányos szeszélyességre, mellyel másfél évtized óta agyonhallgatják azokat az írókat, kiknek neve, mint egy nagy elbeszélőnk őszinte pillanatában mondta nekem, **„ma nem jó lobogó"**. Aki ma körülnéz a világban s nem haragszik, az nem tudom mit érez. Talán: semmit. Ez volna a fensőség? Lehet. Én nem óhajtok a lelki eunuch-ség e magaslatára emelkedni.

Amiatt a vád miatt azonban, amely ellen itt védekezni akarok, igazán kár volna haragudnom. Voltaképpen nem is vád ez. Csak: tévedés. Makacs, szívós tévedés, melyet eleinte baráti szájakból hallotttam, asztal-melletti évődések formájában. „Te makkabeus" – mondták – „te zsidó ébredő ..." Be kell vallanom, akkor nem tiltakoztam a szép epitheto-

nok ellen. Könnyelműség volt. De most is, abban a tudatban, hogy félre fogják magyarázni szavaimat, ki kell jelentenem, hogy valami igazság csakugyan volt a vádakban, melyeket akkor nem éreztem vádaknak. Csakhogy ez az igazság éppen ellenkezője annak, amit a vádaskodók gondolnak.

Az antiszemitizmus a gyakorlatban nemcsak egy felekezet üldözését jelenti. Nem is egy származási közösségét (szándékosan kerülöm a homályos „faj" szót). Az antiszemitizmusnak e két durva, átlátszó válfajára aránylag kevés szót is vesztegettem. Nem mintha nem tartanám fontosnak a harcot ezek ellen is. De mert ennek a harcnak úgyis megvannak a harcosai. Elsősorban a derék harcsabajszú magyar zsidók, kik büszkék arra, ha dupla-előneves földesúrnak nézik őket. A történelmi Magyarország sznobjai, kik zsidó önérzetüket a többé vagy kevésbé szigorú hithűségben élik ki, de egyébként ugyanúgy párbajoznak, honfiaskodnak és vígadoznak, mint a legnemesebb úr, kinek már nagyapja is szúratott a paraszt körme alá. Sietek hozzátenni, hogy én a zsidóknak ezzel a fajtájával szemben sem vagyok értetlen. Ha kinevetem őket, akkor csak alacsonyrendűségük miatt, nem pedig mintha éppen csakis tőlük venném rossz néven ezt az alacsonyrendűséget. Egyformán utálom azt mindenkiben. A gentrys zsidónál semmivel sem kevésbé udnorító a gentrys gentry.

A gazdasági antiszemitizmus ellen való harcnak is megvan a maga szervezete. Nem olyan erős, nem olyan mindenható szervezet, mint általában hiszik. De: megvan. Az álszövetkezeti, bürokratika-klikkes kontár-gazdálkodás és vele párhuzamosan a „földpolitika", mint ez utóbbi másfél évtized magyar életének iránytszabó tényе, a gazdasági antiszemitizmus vívmánya. Elég sok zsidó kereskedő, iparos, ügyvéd, magántisztviselő tönkrement bele. Igaz, hogy nagyjában ugyanígy jártak a keresztények is... Annál inkább, mert közben a gazdasági válság a hatalmi pártfogásban részesülő rétegeket is leterítette. A nagy szerencsétlenséget végül megint néhány – nem győzöm aláhúzni, hogy néhány – zsidó úszta meg legszerencsésebben: az antiszemitizmus házi-zsidai, kik most – a türelmetlen és időnként bevallottan is antiszemitáskodó, de felhigított és mulatóhelyi töltelékké aprított gentryzmus világában, – még azt a társadalmi rangot is könnyedén megszerezhették, amelyért a feudalizmus háború-előtti, fél-liberális uralma alatt többnyire hiába küzdtek. Soha a zsidó plutokrácia nem szerepelt olyan meghitt,szinte atyafiságos közelségben a mágnás társadalommal s a hivatalnoki és földesúri középnemesség prominenseivel, mint az idei operabálon.

Van azonban egy területe az életnek, ahol az antiszemitizmus könyörtelen maradt. A szellem területe ez. Tisztázzuk, hogy a szellemi antiszemitizmus nem csak zsidók ellen irányul. De a többi fajta antiszemitizmusra ez ugyanígy áll... Antiszemitának lenni annyit jelent, mint retrográdnak és parlaginak lenni, vagy fölesküdni a mások retrográdságára és parlagiságára, mint irányelvre. Az irodalom és a művészet területén, sőt ezen túlmenően, a társadalomban, értékeléseiben, hanghordozásában ez a szellemi antiszemitizmus úgy jelentkezett, mint keresztes hadjárat a kozmopolita lelkület, a világosságra és félreérthetetlenségre törekvő racionalizmus és általában minden olyan tulajdonság ellen, amelyet megszoktunk a nagyvárosi intellektuális ember alkatához hozzánőttnek tartani. Persze, az ilyen mozgalom nem lép fel egységesen. Azért hódol az „ösztönnek", azért irracionális, hogy logikája fogyatékos legyen. Bár a fogyatékosságának is kitapintható törvényei vannak. A legselejtesebb nagyvárosi aszfaltterméket derűsen elfogadja, mint kedves, bohókás játékot – mert csakugyan játék abból a szempontból, hogy nem terjeszti a gondolkozás baktériumait. A külföldről beszivárgó analitikus szellemű és kozmopolita ízű irodalmat méltánylóan elfogadja, mint európai kulturvívmányt – mert remélhető, hogy nagyon

is feltűnően külföldi lévén, konzekvenciái nem súrolják a magyar életet. A lázongást esetleg elnézi, ha lojális, udvarias a hatalmasságokhoz. Az intellektualizmust esetleg elnézi, ha „őskeresztény" tolmácsolásában kapja, s a zsidóságot esetleg elnézi, ha „destruktív" intellektualizmusával nem nagyon kérkedik... Persze, az elnézés még nem jóváhagyás, és hasztalan is remélik a fenntartásos jóindulattal bebocsátottak, hogy olyan meleg és lukratív elismerésben lesz majd részük, mint azoknak, kikért egyszerre kezeskedik megbízható származás, értelmetlen szemlélet és írói tehetségtelenség. De mentséget, még e boldog rétegen túl is, kaphat az ember, hol innen, hol onnan...

Az én „makkabeizmusom" ebben állt, hogy ilyen mentő körülményekre nem tartottam igényt. Hogy küzdtem és küzdök a szellemi antiszemitizmus minden megmoccanása ellen, noha tudom, hogy e küzdelem csak kényelmetlen a gazdag házizsidó rétegnek, sőt a kevésbé gazdagnak is, mely öntudatosan vagy öntudatlanul, mindent elkövet, hogy a „destruktív mentalitás" bélyegétől szabaduljon. Én nem igyekszem tőle szabadulni. Soha nem igyekeztem levetni, palástolni, bekokárdázni, lelki harcsabajusz alá rejteni emlékeimet és hajlamaimat, melyek eredetemről, környezetemről, talmudista őseim gondolatjárásáról és nagyvárosban kiformálódott idegzetem mechanizmusáról árulkodnak. Ez előzményeket, körülményeket és jellemvonásokat sohasem ismertem el hibáknak. S nem voltam hajlandó szó nélkül tűrni semmi olyan kísérletet, mely arra irányult, hogy akár engem, akár mást, azért minősítsenek a magyar ügyekbe való beleszólásra illetéktelennek vagy nem teljes jogúnak, mert ezek a „hibák" bennünk föllelhetők.

„Nem azért mondom, de azt hiszem, csak azért gondolkozhatol így, mert zsidó vagy" – hallottam nem egyszer, mikor valamely kérdésről vitatkoztam. – Csak mondjad nyugodtan „azért" – feleltem – nem tudom, miért volna ez baj. Hogy kinek van igaza, neked-e vagy nekem, azt jobb mérőeszköz híján csak olyan érvekkel tudjuk eldönteni, melyekért tapasztalati és logikai igazság kezeskedik. Hogy az embernek mi jut eszébe, az ugyanolyan „véletlenség", illetve ugyanolyan külső hatóerők millióinak egymásba-fonódásából kialakult szükségesség, mint az, hogy az orrunk milyen. Ez nem változtat azon, hogy melyik érv a helyes. Lehet, hogy amit most mondtam, azt másként vagy egyáltalában nem mondtam volna, ha grófok vagy zsellérek leszármazottja lennék. Mit jelent ez valamely érv, valamely szó, valamely írás ellen? Semmit. Ahogy nem jelent semmit valamely származási közösség mellett vagy ellen sem. Tudom, hogy a zsidó nem olyan, mint a nem-zsidó. Sohasem imádtam a típust, ki a bonyolult kérdést azzal a jelmondattal – azzal a magában igaz, de nagyon is egyszerű jelmondattal – szereti elintézni, hogy „a nemzetem magyar, a vallásom zsidó". Nekem a vallásom sem zsidó. Kikeresztelkedtem, meggyőződésből tettem – nem vallási meggyőződésből, minthogy egyáltalában nem vagyok istenhívő, hanem társadalompolitikaiból. Tudtam, ettől nem leszek olyan, mintha sohasem is lettem volna zsidó. Nincs is szükség rá, hogy olyan legyek. Nincs szükség arra sem, hogy igyekezzem nem olyan lenni. Zsidónak lenni: tény. De nem mentegetni való tény és nem is erkölcsi posztulátum.

Nem, nem az. Zsidó és kikeresztelkedett barátaim nagyrészt annak tartják. Vezekelnek miatta. Részben úgy, hogy igyekeznek elfelejtetni, „kompenzálni" – ha nem is olyan izléstelen és szimplicista módon, mint a gentryskedők, de nem kevésbé kínosan. Az egyikük, különben fejlett, majd hogy azt nem mondom, agyonraffinált ízlésű esztéta, nemrég előadta, hogy valamely összefoglaló művében magasztalni fogja Herczeg Ferencet, noha még egy sora sem tetszett neki. Miért? Mert „hátha van benne valami, amit a zsidóságom miatt nem értek..." Különös: az *Új Idők* című lap előfizetői, ha nem tévedek, felerészben zsidók, s ezek milyen jól megértik Herczeget! S ugyanez a barátom milyen jól megérti

Adyt, Babitsot és Móriczot, s hogy tud lelkesedni Berzsenyiért, Kölcseyért, Vörösmartyért! De neki ez nem elég. Aki tetszik neki, az nem elég hitelesen magyar. Neki a Prohászka naplója a hitelesen magyar, mert igaz ugyan, hogy nincs a leghitelesebb magyarsággal írva, de hátha... – A hiperkompenzálásnak, a vezeklésnek másik módja az, amelyet tüntetően zsidó íróink gyakorolnak. Nekem ezekben sem az fáj, hogy tüntetnek zsidóságukkal: joguk van hozzá, bár olyan jog ez, amellyel fölösleges élni. Nagyobb baj az, hogy e tüntetésük alján – vagy nem is egészen alján – ugyanaz a mazochista szentimentalizmus dolgozik, mint a kereszténykedők lelkiismeretfurdalásaiban. Hogy a zsidó népi sajátságot azért játsszák meg, mert fesztelenül akarnak tősgyökeresek lenni, mint a gentry- vagy parasztivadék a magyar népi sajátságban.

Elvben persze ez ellen a honvágy ellen sem lehet tiltakozni. Belőlem hiányzik, kiveszett ez érzés – én sok mindennek érzem hiányát ez életben, de „gyökér"-nek nem! Ám érezze, aki érzi. Csak kár megcsalnia magát. Kár elhitetnie magával, hogy zsidó *nemzet* másutt is van, mint ahol zsidóul – jiddisül vagy héberül – beszélnek. Nincs akadálya, hogy a zsidó származású magyar ne legyen nemzetileg is zsidóvá. Angollá vagy franciává is lehet. Ránevelheti magát. De annak, ami számomra a zsidókérdésben fontos, ez nem megoldása. Mert nem az a kérdés, hogy a zsidó, speciálisan a zsidó, ugyanolyan „gyökér"-dús ember tud-e lenni valahol, mint (mondjuk így) az árja. Hanem az, hogy **köteles-e valaki „gyökér"-re szert tenni.** Hogy nem elég gyökér-e a magyarsághoz tartozás ténye, az állampolgársági szolidaritás kényszerűsége, s az a még kijátszhatatlanabb kényszerűség, amit a nyelv jelent? Ne feleljék erre, hogy a nyelv is hozzáromlik a városi zsidóhoz. Ha változik, akkor az a sorsa, hogy változzék, s csak azt fejezi ki változásaival, amit az emberi élet változásai követelnek tőle. Lényege pedig fonetikájában és szintaxisában sokkal állandóbb, semhogy belátható időn belül kilökje magából a kincseket, miket egy műveltségi múlt felraktározott benne. Ne beszéljünk most az idők végtelenjéről. Kétezer évvel ezelőtt még nem volt, vagy alig volt, olyan élő nyelv, amely ma is élő, vagyis használt nyelv volna. Néhány századnyi élete azonban megvan minden nyelvnek, s minden nyelvben inkarnált műveltségnek: ha vannak akik olvassák. Vannak zsidók, akik Pázmány Pétert olvassák. Mondhatnám: vagyunk, akik olvassuk. Vagyunk, akik gyönyörűséggel olvassuk. Alig néhány évszázados író, de néhány évszázadnyi gyökérszál nekem elég hosszú. És, ha már erről van szó, olyasvalamibe nyúlik, ami hitelesen magyar: a nyelvbe. A „vér" gyökérszálai messzebbre is nyúlhatnak, de ki tudja őket ellenőrizni? S még egyszer: nem bánom, ha ellenőrzik, ha kutatják, ha szétbontják őket, nagyon érdekes antropológiai és lélektani tanulságokra bukkanhatnak, de ahhoz, hogy egy nemzetnek ki a tagja s e nemzet életébe mi beleszólása van, mindennek a tanulságnak semmi köze.

Legutóbb akkor horkant fel bennem a „makkabeus", amikor fiatalabb írók olyasmit kezdtek pengetni, hogy rendben van, ha zsidók élnek, lélegzenek és pénzt keresnek Magyarországon, rendben van az is, ha írnak néha, de tekintsék magukat mégis olyan elzárt közösségnek, amilyenek a szászok voltak a régi Erdélyben s ne akarjanak magyar szellemet irányítani. Németh László, ki a jugoszláviai *Kalangya* folyóiratban ezt a sokféle szempontból szerencsétlen történelmi analógiát kiötlötte, későbbi cikkében ezt féligmeddig visszavonta, majd ismét, még erélyesebb formában megismételte – annyi változaton át, hogy végül mégis csak az eredeti zsidó-degradáló óhaj marad meg benne hitelesnek. S hogy mondanivalójának *ez* a lényege, az kitűnik abból is, hogy miután egyik híve, Pap Károly, ilyen értelemben foglalta össze szavait, ő semmiféle helyreigazításnak nem érezte szükségét. A vitában, mely ekörül megindult, Németh Lászlónak védelmére kelt Illyés Gyula is egy cikkében, melyben kijelentette, hogy ő ugyan nem antiszemita, de ha

zsidók értetlenek és gyanakvók az ő dunántúli mozgalmával szemben, az könnyen antiszemita irányba fordulhat ... Olyan megjegyzések ezek, amelyek, elismerem, legkevésbé sem bánthatják közvetlenül az *átlagos* zsidónak azt a jogos követelését, hogy egyenrangú állampolgár és egyenlő esélyű kenyérkereső legyen e hazában. Utóvégre százalékszerűen igazán nem nagy azoknak a zsidóknak száma, akik vezető szerepre tartanak számot az irodalom irányításában. S hogy valaki atyailag óvja őket az olyan magatartástól, amely antiszemita mozgolódást idézhet föl, azon kivált nem szoktak megsértődni. Még hálásak is lehetnek érte ...

A zsidóság, **mint zsidóság**, tehát igen érthető módon, rendkívül elnéző az ilyen apró kultur-antiszemitizmusokkal szemben és érzéketlen az *ilyen* önérzeti sérelmek iránt. Lehet, hogy jól teszi, ha elnéző. Talán érdeke, hogy elnéző legyen. Nekem legalább is azt vetették „makkabeus" felfortyanásom miatt a szememre, hogy erre az érdekre nem gondoltam. Hogy „kiélezem a dolgokat". Hogy elidegenítek a zsidóságtól olyan elemeket, melyek némely mérsékelt antiszemitáskodási szabadság s némely ennek megfelelő fölényérzet ellenében egészen jól meglennének vele, sőt pártját fognák a „komoly" antiszemitákkal szemben. Hogy ma ez az én magatartásom „nem időszerű". De mondom, ugyanakkor, amikor ezeket a szemrehányásokat kaptam – sőt néha ugyanazokról a helyekről, ahonnan ezek származtak – orrom alá dörgölték a „makkabeus" és „zsidó ébredő" jelzőket. Illyés Gyula is azt írta, hogy nem ismer nálam érzékenyebb fajvédőt. Hát érzékeny – talán! De hol a zsidó fajvédő abban, akinek másfelől az a bűne, hogy annyira skrupulustalanul kockáztatja a zsidó „faj" érdekeit? Hogyan érezzem magam a két bűnben egyszerre bűnösnek?

Meg kell mondanom őszintén: a viszonylagos igazság azoknak az oldalán van, akik a zsidó érdekek elhanyagolása miatt kárhoztattak. Ez is annyira viszonylagos, hogy igazságnak sem mondhatom. Mert meggyőződésem, hogy nincs rosszabb taktika a folytonos taktikázásnál s nincs szánalmasabb és eredménytelenebb a begyulladtság harci attitűdjénél, mely a fogalmak, az érzések, a programpontok elkenésével akar ellenséget legyőzni. De erről a kérdésről azért sem akarok többet beszélni, mert ez az, amelyet nem vagyok hajlandó döntő kérdésnek elfogadni. Egy elvi kérdésben nem az a fontos, hogy ebben a pillanatban, vagy akár később is, közvetlenül hány ember sorsa fordul meg rajta. Azok, kik annak idején Dreyfus ügyének újrafelvételét követelték, bizonyára számoltak azzal, hogy a kérdés felkavarása mennyire „kiélezheti a dolgokat", mennyire „elmérgesítheti az atmoszférát", mennyire kényelmetlen lehet például azoknak a zsidó katonatiszteknek, akiknek időközben már kezdték elnézni, hogy egy társuk, állítólag, kém volt. Nem is szólva arról, amit az anti-dreyfusard-ok hangoztattak, hogy annak az egyetlen szenvedő embernek a sorsa mégsem lehet olyan fontos, hogy ezért egy egész hadsereg, egy egész igazságszolgáltatási apparátus kompromittálódjék. Igazuk volt! Ha *egy* ember sorsáról lenne szó, igazuk lett volna! De azon a kérdésen, hogy szabad-e hivatalos tekintélyek presztízse érdekében igazságot elkenni, szabad-e a klikk-antiszemitizmus ilyen aljas merényletét eltűrni, közvetve az egész francia nemzet sorsa fordul meg, minden polgáré, ki méltányosságot, védekezési és föllebbezési jogot vár, s a francia határokon túl is minden önérzetes emberé, kit a jogtalanság ténye fellázít.

Mondanom sem kell, hogy nem óhajtom az egyes kiváló magyar íróknak adresszált igazságtalanul lefitymáló vagy támadó megjegyzéseket a Dreyfus-ellenes machinációkhoz hasonlítani. De a szellemi antiszemitizmus fitymálkodó balillái, kik a felháborodást kicsiklandozták belőlem, magatartásukban valóban emlékeztetnek az anti-dreyfusard-okra. „Megértő"-ikre ugyanez áll. Márpedig én a Zola, az Anatole France, a Jaurés, a

Picquard, az akkori Clemenceau viselkedését tartom példaadónak minden esetben, amikor oly könnyen fölvetődik a kérdés, hogy: „érdemes? hiszen nincs olyan nagy érdekről szó! Arról az érdekről, hogy senkitől származása miatt semmiféle kulturális szerep betöltésére a jogosultságot ne lehessen elvitatni! Arról, hogy az antiszemitizmust még az úgynevezett filoszemiták se csörgessék tarsolyukban, mert az a potenciális antiszemitizmus, mely létét vagy nem létét a zsidók ildomos vagy ildomtalan voltától teszi függővé, ugyanolyan otromba és sértő felfogás, mint a nyílt gumibotos.

Hogy ezt hangoztatni a zsidónak nem érdeke? Hát ne legyen érdeke! **Akkor volnék „zsidó fajvédő", ha ezt az érdeket méricskélném. S éppen azért nem méricskélem, mert nem vagyok az.** Ha zsidóságom azt a „destruktív"-intellektuális szellemet értem, amelylyel a zsidóságot gyakran azonosítani szokták (mellesleg: minő túlbecsülése ez a zsidóságnak az antiszemiták részéről!), akkor igenis zsidó érdek szembeszállni minden elv-elkenéssel. *Ennek* a zsidóságnak nemcsak jó taktikája, de léte „a dolgokat kiélezni", ha a kiélezés tisztázást jelent. S engem *ez* érdekel a zsidóságban, nem pedig a zsidó. Némely házizsidónak ez kényelemetlen lehet: *quieta non movere*... De nekem nem ilyen kívánatosan *quieta* az a világ, ahol a származást, akármilyen „gyakorlatiatlan" téren is, erkölcsi vagy szellemi osztályzatnak tekintik, s a polgári egyenlőséget egyes csoportok számára kegynek.

Az én álláspontom: az **anti-fajvédő** álláspont. Ebből következik, hogy **anti-filoszemita** is. Az *Esti Kurír*-ban megjelent tárcámban („Az út"), melyben Németh László és Illyés megnyilatkozásait szóvátettem, mindvégig következetesen kárhoztattam is minden „filoszemita" meggondolást, vagyis minden olyan felfogást, mely a zsidók iránt való türelmet vagy megbecsülést érdemnek tekinti. A zsidók emberi egyenlőségét tisztelni kötelesség; szeretni vagy nem szeretni őket ízlés dolga, magánügy. Csodálkoznom kellett, amikor a cikkemet olyan helyen, mint a *Pester Lloyd*, Káldor György barátom azon a címen ítélte el, hogy én Illyésnek a dunántúli kérdésre vonatkozó gondolataiba antiszemitizmust magyarázok bele s hogy nekem mindenki gyanús, ki a világot nem a „filoszemita liberalizmus" szempontjából nézi. Ez többszörösen nem áll. Én a szóbanforgó tárcámban Illyés dunántúli mozgalmát „bátor, becsületes, minden elismerésre méltó" kiállásnak neveztem. Erre vonatkozó gondolatait tehát nem kevertem össze semmiféle antiszemita tendenciával. Arról viszont, hogy ugyancsak ő máskor kevésbé elismerésre méltóan viselkedett, én nem tehetek. Nem tehetek arról sem, hogy baráti vagy irodalmi vagy akármiféle kapcsolatok által a dunántúli mozgalomhoz olyan ízek, olyan tendenciák tapadnak, amelyeknek a mozgalom eredeti szociális irányához nincs közük. Mint a forradalmakban általában: itt is a vezetők energiáján áll, hogy legyűrik-e a kompromittáló „kilengés"-eket – a társakban s önmagukban egyaránt. Hogy a kilengések ellen óvást emelni miért volna akár zsidó fajvédelem, akár filoszemitizmus, akár „filoszemita liberalizmus", azt nem értem.

Nem értem azt sem, hogy mit nevez ezúttal Káldor liberalizmusnak. A liberalizmus, mint gazdasági elv, lehet filoszemita annyiban, hogy főként olyan foglalkozási rétegeknek kedvez, amelyekben aránylag sok a zsidó; de csak nem gondolja Káldor, hogy én a manchesteri tanok alkalmazásától várom a földbirtok-eloszlás és a népesedés kérdéseinek megoldását! Ilyen sületlenséget bizonyára nem olvasott ki írásomból. Viszont a liberalizmus, mint erkölcsi elv, nem lehet sem anti- sem filoszemita; elhhez az elvhez, a minden felnőtt eszű embernek kijáró minél teljesebb szabadság elvéhez, csakugyan ragaszkodom, de vallom is, hogy nincs olyan érdek, nincs olyan meggondolás, melyért *erről* a liberalizmusról szabad volna lemondani. Félek, hogy némely „filoszemita" meggondolást éppen abban a mohó tárgyilagosságban lehet föllelni, amely az ilyen alapelvtől könnyen tágít.

S félek, hogy e hiper-tárgyilagosság éppen azoknak a nagy kapitalista csoportoknak malmára hajtja a vizet, amelyek a manchesteri értelemben vett liberalizmuson nőttek naggyá s amelyek miatt a liberalizmus kompromittálódott, – nemcsak, mert azonosították őket vele, hanem mert ők maguk nem azonosították vele magukat s már régóta a különféle nacionál-kollektív-álszociális mozgalmak rohamcsapatai közt keresik szövetségeseiket...

Nem folytatom, a téma itt kezdi elhagyni a zsidókérdés területét. Ebben a kérdésben akartam tisztázni álláspontomat s tisztázni egyúttal magamat is a vádak alól, melyek állásfoglalásaim mögé „zsidó fajvédő" vagy „filoszemita" indító okokat akarnak magyarázni. Bocsánat, ha elfoglaltságban, sietve diktáltam a cikket, „nem volt időm röviden írni", mint Talleyrand mondaná. *A Toll* olvasóival, több éves és állandó kapcsolataink után, úgy érzem, olyan viszonyban vagyok, hogy nem konfidencia ezt az írói mentegetődzést ideírnom. Nem akartam egyebet, mint megmagyarázni egy egyszerű és mégis annyiszor félremagyarázott magatartást. Remélem, sikerült. Igyekeztem úgy írni, hogy minden szavam világos és félreérthetetlen legyen a gyakorlatlanabb olvasó számára is. Nem kedvelem e téren a túlzott demokratizmust, de tartozom meggyőződésemnek azzal, hogy ne engedjem meghamisítani. Persze, az állítások gondolattalan ismételgetése minden érvelésnél jobb fegyver, *semper aliquid haeret*. Aki akar, ezentúl is félreérthet. De megérthetnek a becsületes emberek.

(A Toll, 1934. július 8.)

Az „Új Szellemi Front" körül [1]

A demokrácia a nép számára követel jogokat, szabadságot, önrendelkezést: a fasizmus a „népiség"[2] számára diadalt. A nép emberekből áll, különböző lelki alkatokból, rétegekből, családi és személyi emlékekből, ellentétes vágyakból és hajlandóságokból „jellege" nincs, ha csak nem éppen az a különféleség és egyetemesség, amelybe minden sajátosság belefér. A „népiség": egy vagy egynéhány népi sajátság, melyet hatalmi szóval emelnek a többi fölé, mint egyedül hiteleset. Hiába kérsz ésszerű magyarázatot, hogy milyen alapon selejtezik ki az egyik népi tulajdonságot és szentelik be a másokat; ezt *érezni* kell, felelik, s ha nem érzed, akkor magadat bélyegezed meg. Hiszen nem a logikai érv a döntő, mondják, hanem a közös élmények összeforrasztó ereje...[3] Az az „Új Szellemi Front" tehát, amelyet legfőként a „népiség" misztikus tisztelete, a **völkisch** irracionalizmus jellemez, akkor is a fasiszta érzületet szolgálja ki, amikor erről nem vesz tudomást. De a döntő pillanatokban tudomást is vesz róla, Zilahy Lajos, abban a cikkében, amellyel az „Új szellemi Front" körül a vitát megindította[4], a fasizmust és a hitlerizmust olyan reformmozgalmaknak minősítette, amelyek a magyar „reformpolitika" számára példaadók lehetnek. Kodolányi János az Új Szellemi Front íróinak érdeméül említi, hogy *„a fasizmus terjedéséből adódó következményeket"* népszerűsítették.[5] Szabó Lőrinc olyan „átrétegződést" lát, amelyben a szegedi ellenforradalmi törekvések a szocialista haladás tényezőiként szerepelhetnek,[6] s Németh László egy *Marcia su Budapest*-re bíztatja a magyar kormányt.[7] Aki pedig mozgalmukat némi gyanúval fogadja, azt gépiesen azzal az invektívával torkolják le, hogy „persze, te a liberális kapitalizmust véded!"

Ebben a szemrehányásban már többször részesültem magam is. Védekezzem ellene? Kicsit olyan volna, mintha azt bizonyítgatnám, hogy nem szoktam szárnyas lovon lovagolni vagy zongorán hegedűlni. A liberális kapitalizmust, melynek mi megátalkodott antifasiszták cinkosai, ügynökei, „testőrei" vagyunk – nem látom. Tudom, hogy valamikor volt ilyesmi: emlékszem rá a háború előtti időkből, s csökevényeire a háború utániakból. Valamikor a nagytőke képviselői csakugyan azt hitték, hogy saját terjeszkedő gazdasági és társadalmi hatalmukat azzal szolgálják legjobban, ha megkötöttségeket tépnek szét és korlátokat döntenek le. Azt is remélhették, hogy ezáltal egyúttal fellendítik az általános jólétet, mégpedig olyan mértékben, amely minden egyéb intézkedést fölöslegessé tesz a szegénység és gazdagság rikoltó ellentéteinek tompítására. Nem kutatom most – később még majd visszatérek rá –, hogy ez a polgári tőkés liberalizmus hogyan és mennyire volt liberális. Kétségtelen, hogy *bizonyos fokig* az volt, s hogy már pusztán a személy- és szabadság tisztelet jelszavainak terjesztésével és a rendi korlátok ledöntésével is közelebb segítette a társadalmat egy mélységesebben és igazibban liberális berendezkedéshez. Nem óhajtom tehát diadalmasan elhantolni a liberális kapitalizmus maradványait; egyáltalában nem tartom áldásnak, hogy liberális nagytőke nincs többé. Csak ténynek tartom. Ha körülnézek a világon, azt látom, hogy Németországban a Stinnesek nagytőkéje lékelte meg a liberális köztársaság hajófenekét s a Thyssenek nagytőkéje zúdította be a réseken a nacionálszocialista rohamosztagokat. Olaszországban fasiszta milícia nőtt ki a nagytőke adakozó liberalizmusából, s Ausztriában egyenest a „legliberálisabb" rothschildi banktőke táplálta és ruházta fel a Heimwehreket. Franciaországban a Tűzkereszt-szövetség igazán nem túlzottan liberális hadoszlopai követelnek tekintélytartást és társadalmi igazságot a nagytőke költségén; s ott is és a többi demokratikus országban is a nagytőke politikai érdekeltségei azok, amelyek, külpolitikában és belpolitikában egyaránt, legnagyobb rokonszenvet tanúsítják a fasiszta törekvések iránt. Ha nyíltan mégsem mernek mindenütt letérni a liberális alapról, akkor sem vitás, hogy egyedül a demokratikus közvélemény beidegzettsége feszélyezi őket ebben az irányban, nem pedig osztályérdekük parancsa. Nálunk, Magyarországon, a nagytőke előkelő képviselői, amennyiben egyáltalában résztvesznek a pártpolitikában, kevés kivétellel a fogaskerékbe szúrt búzakalászt viselik gomblyukaikban, amely sok mindennek lehet jelképe, de semmiesetre sem a liberalizmusé; a kevés kivétel pedig, ha a NEP-élharcosok nürnbergi ívású antiliberalizmusát sokallja is, de szintén olyan feudális és klerikális alakulatok köré csoportosul, amelyek gyakran mutatnak rokonszenvet „új rendi" elgondolások felé. Nagytőkés pénzen szervezett annakidején Göbbels sztrájkot, még kommunistákkal is szövetkezve, a szociáldemokrata berlini városháza ellen; nagytőkés pénzen osztogatják világszerte a röplapokat, melyeken a nemzeti tömegeket a kamatuzsoraság és a profithajhászat letörésére szólítják fel; nagytőkés pénzen rendeztek minálunk is olyan választási kampányt, amelynek egyik legnépszerűbb jelszava az volt, hogy végezzünk a kartelluralommal; nagytőkés pénzen gyártják, nyomják és terjesztik a papírost a földkerekség összes jobboldali színezetű „szociális és népi világnézetű" Új Szellemi Frontjainak szolgálatában. A fasizmus, a nácizmus és amit nálunk újabban reformpolitikának neveznek, abból áll, hogy egy antiliberális nagytőke pénzén, amely van és erősebb, mint valaha, propagandát csinálnak egy liberális nagytőke ellen, amely nincs.

Az antiliberális agitációnak ez a természetrajza fölfedi a fasizmus egész világáramlatának működési törvényeit s megmutatja, hogy milyen nevetséges, milyen céltalan és eredménytelen minden olyasféle „szociális" szellemű mozgalom, amely semmi egyébre nem

irányul, mint arra, hogy a „dúslakodókat" befeketítse és a „szegényeket" felmagasztalja. Észrevehették, hogy ez az a fajta „szociális" szókimondás, mely ellen a hatalomnak soha nincs kifogása és amely miatt a pénzügyi hatalmasságok sem nyugtalankodnak. Én egalább soha nem hallottam, hogy valaki a társadalmi rend békéjét vagy akár a tőkekamat nagyságát például a *Helyet az ifjúságnak* című bohózattól féltené, amely pedig kétségtelenül legélesebben gúnyolja és ostorozza a nagytőkés erkölcsöt, leghevesebben követeli az élet és boldogulás jogát a szegény fiatalember számára, s végül, hogy a mű még jelképesebb érdekességű legyen, azt is elmondatja egyik főszereplővel, hogy Mussolini korunknak az a nagy embere, aki a fiatalságnak kellő teret adott... De miért is nyugtalanodnának? Attól félnének talán, hogy a tömeg ezentúl nem fog „éljenek a milliárdosok!" csatakiáltással hömpölyögni az utcákon? Mikor élt *saját* népszerűségéből? Soha. De igen kitűnően megélhet, például, a nemzeti eszme népszerűségéből. Ám hadd dühöngjön a tömeg a gazdagok absztrakt világa ellen, mellyel sohasem kerül összeütközésbe! Csak azokat a „konstruktív" jelszavakat tisztelje, amelyek a tekintélytartó, a mitologikusan népi, faji, „nemzeti" fényözönnel bevont szervezeteket avatják megtámadhatatlanokká! Nyugodtak lehetünk, hogy magukkal ezekkel a tősgyökeresen szegényszagú szervezetekkel azután meg lehet egyezni. Nem engedmények és áldozatok nélkül, ismerjük el. A gazdag gyárosnak haptákban kell állnia a gyakran szegény, bugris környezetből jött osztagparancsnokok előtt, tömnie kell a zsebüket, zsebrevágnia pöffeszkedésüket s hozzáidomulnia ahhoz az alpári légkörhöz, amelyet a szegényszag intézményesítése jelent. Sok gazdagnak azonban éppen ez az áldozat az, ami külön nyereség. A szabadság légkörében úriembernek lenni annyit jelent, mint vállalni, a kiváltságért cserébe, a polgárosodottságnak legalább feszélyező formáit. A rohamosztagos bajtársiasság erkölcse sok mindenfélétől megfoszt főrangút és pórt, burzsoát és proletárt, de *ezektől* a bilincsektől kétségtelenül megszabadít mindenkit. Személyi méltóság nincs, de lefelé olyan úrhatnám lehet mindenki, s az ország határán túli emberiséggel szemben olyan sercintően gőgös, ahogy kedve tartja.

A szegények dícsérete

Vannak, akik azt hiszik, hogy a rabtartás, osztályelnyomás és kizsákmányolás mai módjai ellen tiltakoznak, ha a szegények nyers életformáit megdicsőítik s a gazdagok léhaságát, elpuhultságát, világias frivolitását ostorozzák. Micsoda tévedés! Micsoda vakság már azt hinni is, hogy az uralkodó hatalom testére és érdekére szabott eszmekört a frivol és túlfinomult stílus fejezi ki és közvetíti! Ezelőtt sem a „szalon hangja" volt az osztályelnyomás hangja: még a XVIII. század agyoncsipkézett és illatszerezett ledérkedésének közepette is a katonás és hitteljesen tekintélytisztelő zordság facsart ki a népből pénzt és alázatot az uralkodó rendek számára; maga a „frivol" hang, a kétkedő és hitetlen szemlélet, amennyiben irodalommá és bölcseletté vált, csak arra volt jó, hogy a tényleges frivolitást leleplezze, s hogy az emberi igények és emberséges eszmék számára a talajt meggyúrja. A „dőzsölés" kipellengérezéséből, az igénytelenség dicséretéből nem születik forradalom és reform sem; annál inkább születnek belőle érvek a forradalmi, illetve reformeri igyekezetek elgáncsolására. Nem hiába látta Lassalle a társadalmi fejlődés legnagyobb kerékkötőjét az „átkozott igénytelenség"-ben. És nem hiába tartozik a fasizmus és nácizmus legfőbb törekvései közé az általános igényleszállítás.

Ennek a törekvésnek antiszociális lényegén nem változtat az sem, ha maguktól a „dúskálóktól" is önmegtartóztatást követelnek. A hatalmi rend önmagát, tekintélyét, cselekvőképességét többre tartja és jobban védi, mint haszonélvezőinek dőzsölési szabadságát;

és kivált jobban, mint a dőzsölés szemmellátható jeleit, melyek a népelnyomás erkölcsi igazolását megnehezítik. A demokratikus országokban, akármilyen messzemenő szociális reformokat valósítanak is meg, nem találkozunk olyan fényűzés-ellenes állami parancsolatokkal és irányelvekkel, mint a fasisztikus uralmak alatt. Ez igen lényeges különbség, mely a kétféle szociális politikának — a jobboldalinak és a baloldalinak, vagyis demokratikusnak — ellentétes irányát világosan megmutatja. Demokratikus szellemű társadalompolitika csak arra irányulhat, hogy a pénzszerzési lehetőségeket nivellálja, de hogy aztán a saját pénzét ki mire és hogyan költi el, abba nem szól bele. A jobboldali radikalizmus sokkal óvatosabb a jövedelemeloszlás megreformálásában; néha egyenest mesterségesen növeli, a közösség terhére, az uralkodó kisebbségek anyagi erejét; kiváltságolt személyeknek palotákat és monpóliumokat ajándékoztat a nemzettel — de cserébe katonás magatartást, *Einschüsselgericht*-es jótékonyságot, szegény emberhez méltó modort és söntésbeli műveltségi színvonalat követel tőlük.

Általában és mindig elhibázott lehetett az a savonarolai szociálpolitika, mely az életöröm lehetőségeit átkozza el, ahelyett, hogy közkinccsé igyekeznék szaporítani őket. De kivált nevetséges ma, amikor a fasizmus kaszárnya-erkölcse és kaszárnya-esztétikája népszerűsíti az erőket, melyek a tényleges osztályelnyomás védelméül szolgálnak, s amikor a „dúskáló" társaságok legdédelgetettebb aranyifjai káplári fellépésükkel hivalkodnak, motorbiciklis férfiasságukkal és legényes durvaságukkal. Milyen andalítóan időszerűtlen ilyenkor a költőt olvasni, aki dacosan emlegetve zselléri származását, „szalonban" is pusztai idillt idéz maga köré! Hol van ma egyáltalában „szalon"? Hol az a túlfinomult, szabados, langyos jólétben és csillogó raffinériában fürdő társaság, mellyel érdemes dacolni? Hol vannak a „lakk-topánosok" kikkel a költő szembeszáll, hogy a bocskorosokat megsegítse? Nem látják, hogy ma a „bocskor" a „szalon"-viselet? A bocskor meg a porosz csizma?

A régi értelemben vett szalont egész irodalmi és esztétikai kelléktárával ugyanúgy száműzte a pénz és a fegyver nagyhatalma a destrukció gettójába, mint a „liberális kapitalizmus" elvét. A kiváltságokat ma egészen más erők és más stílusok jelentik és védik. Mire való hát a nemlétező erőkkel hadakozva, kiszolgálni az osztályelnyomás valóságos és mai rendszerét! A „népiség" hívei szemünkre vetik, hogy nem jutottunk még túl a XIX. századon, nem emelkedtünk még a XX. század erkölcsi és társadalmi követeléseinek magaslatára. Holott ők azok, akik bennerekedtek és nyakig benne vannak a XIX. században s képtelenek észrevenni, hogy az erők és életformák, amelyek ellen hadakoznak, már nincsenek a világon, vagy legalább is nincsenek hatalmon! Az antiliberalizmus fénykorában a liberalizmus „túlkapásai" miatt panaszkodnak. Szakasztott, mintha valakinek Nero idején az lett volna a legfőbb gondja, hogy a ciceroi köztársaság optimatáinak hatalmát hogyan lehet letörni.

Öncélú állam vagy társadalmi szerződés?

A fasizmus lényegét igen sokféleképpen igyekeztek már meghatározni. Hallottunk olyan magyarázatot, hogy ez az egyéni lelemény, az egyéni felelősség újjászületése, a szociális demokrácia tömegjólétre és tömeguralomra törekvő berendezkedéseivel szemben; hallottuk, hogy éppen ellenkezőleg, a fasizmus vet véget az egyéni életigények anarchiájának, melybe a demokrácia szükségszerűen torkollik, a fasizmus fogja össze egyetlen szilárd sorsközösségbe a nemzet tagjait. Hallottuk, hogy a fasizmus jelenti a forradalmat, mely új társadalmi rendet épít a korhadt polgári helyén; s hallottuk, hogy a fasizmus jelenti a te-

kintélyt, a biztonságot, az egyetlen szilárd védelmet a fenyegetett polgári rend számára. A fasizmusnak külön eszmetára van főrangúak és rangtalanok, gazdagok és szegények, boltosok és tisztviselők számára, s kivéve néhány országot, van külön zsidó és külön antiszemita használatra készült fasizmus is. Mindazt, amit fasiszták vallanak a fasizmusról, lehetetlen egy nevezőre hozni. Van azonban valami, amiben valamennyien megegyeznek: hogy a hagyományos szabadelvű individualizmust ugyanúgy elvetik, mint a marxi kollektivizmust. Mert – mondják néha – az individualizmus és kollektivizmus összeegyeztetésére, „szintézisére" törekszenek. De különös, hogy sem a bolsevistát, sem az ortodox manchesteriánus tőkést nem gyűlölik annyira, mint éppen azokat, akik e „szintézis" igyekezetében a fasizmus előfutárai voltak: a radikális baloldali polgárságot, a fábiánus szellemű értelmiséget, a szociáldemokratákat, sőt a demokratikus kereszténységellemű értelmiséget, sőt a demokratikus kereszténységszocialista pártokat is. Tudjuk és érezzük, mindenki tudja és érzi, hogy van a fasiszta eszmekörben és magatartásban valami, ami ezt a mozgalmat – függetlenül a gazdagság és szegénység, gazdasági individualizmus és gazdasági kollektivizmus dolgában elfoglalt álláspontjától – végletesen elkülöníti a szabadságos polgári felfogástól ugyanúgy, mint a polgári rend megdöntésére vagy gyökeres megjavítására törekvő erőktől. A fasizmusnak az állam, a nemzet s a különféle nemzeti rétegek természetéről vallott felfogása ez.

Mert ebben a kérdésben a liberalizmusnak és szocializmusnak még szélsőséges hitvallóit is kisebb távolság választja el egymástól, mint a fasizmust bármelyiküktől. Az állam – a klasszikus liberális felfogás szerint is, a marxista szerint is – gyakorlati rendeltetésű intézmény, az egyes polgárok szolgálatában. Az állam: egyenlő jogú emberek közt kötött **társadalmi szerződés**, a szó rousseaui értelmében; vagy ha nem az, akkor az kellene, hogy legyen. Ezen az ó-liberális elgondoláson a marxi és engelsi elmélet sem változtatott. A vita csak arról folyt, hogy amíg a gazdasági feltételek polgár és polgár közt egyenlőtlenek, betöltheti-e ezt a feladatát a pusztán „bakteri" rendfenntartásra szorítkozó állam? A marxi és engelsi felfogás szerint az állam az osztályelnyomás szerve marad, még a demokratikus parlamentarizmusban is, amíg az osztálytudatos proletariátus nem szerezte meg a hatalmat. De a hatalom megszerzésének célját végső soron ismét nem képzelték egyébnek, mint útnak a rousseaui elgondolású társadalmi szervezet kiépítése felé.

A liberalizmusnak és a szocializmusnak ezzel a közös törekvésével szemben állt a XIX. század során is több olyan elgondolás, amely az egyén érdekét az állam érdekének alárendelte. Nemcsak gyakorlatban, nemcsak gazdasági vagy nemzetvédelmi szükségre hivatkozva (mert ezt természetesen liberális vagy szocialista állam is megteszi), hanem elméletben is. Summásan szólva: az egész régi jobboldal elvi lényegét az a felfogás szabta meg, amely egyenes folytatásaként a rendi társadalom theokratikus szemléletének, egyes embereket és rétegeket különleges államigazgatói minőséggel ruházott fel. Ez a felfogás megfakult, elhalványult, s kivált vallási hátteréből sokat vesztett az idők folyamán – a porosz nacionalista bölcselet már nem isteni sugallatra hivatkozott, amelynek az állami tekintély volna világi dolgokban földi tolmácsa, hanem magát az államot avatta transzcendens eszménnyé –, de a gyakorlati meggondolásokon és az osztályérdekek ellentétein túl, mégis mindig ez a kérdés választotta el a liberális vagy szocialista embert a jobboldalitól: tisztelni kell-e a tekintélyt csak mert tekintély, az intézményt, csak mert intézmény, vagy pedig mindent csakis akkor és annyiban, amikor és amennyiben az egyenlő jogú emberek közösségének szüksége van rá? Mussolini, az Emil Ludwignak adott nyilatkozat-sorozatában, még a weimari időkben, maga mondta, hogy a fasizmust a régi porosz állam mintájára képzeli el. (Igaz, hozzátéve, hogy a németségnek, mely amúgy is túlontúl fegyelmezett nép, inkább az ellenkező pedagógiára lenne szüksége, a szabadságéra...) Valóban, a

fegyelemtartás konkrétumain túl is: a fasizmusra – valamennyi fasizmusra – mi sem jellemzőbb, mint az, hogy az államot transzcendens gyökerű, metafizikai valóságnak tartja (ezt is maga Mussolini vallotta), amely saját érdekében mindig rendelkezhetik az egyénnel. Vannak fasiszta mozgalmak, mint az osztrák és a spanyol, melyek a theokratikus elgondoláshoz is visszanyúltak; a legtöbb fasiszta párt és állam azonban ebben a tekintetben inkább a porosz mintához igazodott, amennyiben az államot az Istennél is autentikusabb istenségnek nyilvánította. És – természetesen, mert szükségszerűen – széttagolta a nemzetet különféle rendekre, bürokratikus és karhatalmi szervezetekre, vezéri, alvezéri és közemberi hadsorokra asszerint, hogy melyiknek milyen mértékben áll jogában a teljhatalmú állam nevében fellépnie.

A liberális igényű hazafiság lehetett tüzes, sőt néha elvakult; de amíg valóban liberális volt – mert a Tiszák, a Beöthy Zsoltok, a Rákosi Jenők vagy a német Nationalliberalok alkalmazásában már nem volt az – nem hihetett „öncélú nemzet"-ben[8], fantom nemzetben, melynek az egyén csak szolgája. Hogy a nemzet mennyire döntő jelentőségű és szoros közösség, afelől sok vita folyhatott, folyt is, különféle politikai irányok, irodalmi iskolák, társadalomtudományi elméletek szószólói közt: de hogy **közösség**, emberi egyedek közössége, nem pedig fölöttük lebegő kísértet, abban aligha lehetett véleményeltérés közöttük. Petőfi, a legszenvedélyesebb nemzeti forradalmár, azt vallotta, hogy **Haza ott van, hol jog is van – S a népnek nincs joga.** Szolgálni a hazát, jog nélkül is: ez rendi követelés volt annakidején s fasiszta parancs ma. A különbség, mely a régi és a mai rendiség gondolatvilága közt mutatkozik, főként abból áll, hogy a régiben a vallásos és a nemesi hagyományok tevődtek össze rendszerré, – a társadalmi építmény téglái intézmények, jogszabályok, írott és íratlan megállapodások voltak, az érzelmi elem inkább csak vakolat volt rajtuk; – az új rendiség viszont az érzelem porhanyós anyagából akar rendszerint építeni, a szilárd anyagot csak díszítményül használja, abban a reményben, hogy ha omladozni kezd a ház, elég puskacsövekkel megtámasztani, a fegyver ereje minden egyebet pótol.

Így van-e, nem-e, most ne kutassuk. Csak állapítsuk meg, hogy az „új rendiség" eszménye még távolabb áll a polgárosodott ember felfogásától, mint a régié. Hogy a hagyományos műveltséget és a műveltség hagyományát elveti, hogy az arisztokratikus életformák helyett a plebejusit segíti arisztokratikus gőgbe, ez aligha számíthat mentségnek.

Caligula reformjai felé

Az állam és polgár viszonyának az a „tekintélyuralmi" értelmezése, mely a fasizmust jellemzi, egyszersmind eldönti a vitát, hogy a fasizmus konzerváló vagy forradalmi erő-e a polgári rendben? Sem az egyik, sem a másik. Hanem: ellenforradalmi erő – aminek általában tartják is, de gyakran megfeledkezve az ellenforradalmi mivoltának jelentőségéről. Hallunk néha olyat, hogy a fasizmus a demokráciának egy antiliberális neme; halljuk máshonnan, hogy a szocializmusnak egy antidemokratikus neme. Olyan tévedés az egyik, mint a másik. Ne tévesszük össze az intézményesített és állampolgári erénnyé fölszentelt szegénységet a népi önrendelkezéssel és a társadalmi kiegyenlítődéssel. A fasizmus nem lehet, semmiféle értelemben, demokratikus; mert olyan hierarchiája van, amelyet nem hitelesít egy szabadon alakuló közvélemény helyeslése. És nem lehet szociális vagy szocialista sem, mert gépies statisztálásra kárhoztatja magát a *societas*-t az uralkodó csoportok szolgálatában. Hogy a fasizmus szocializál-e vagy sem, ez, éppen szocialista szempontból, tökéletesen mindegy lehet. Hiszen maga a fasizta állam is *magánkézben* van, tehát csak

úgy „szocializálhat", hogy a termelőeszközöket a magánosok egyik csoportjának birtokából a másik csoport birtokába juttatja. Mindegy lehet a szocialistának, hogy a gyár a gyárosé-e vagy azé az államé, amely a gyárosé... A fasizmustól az állam elkobzásáért cserébe a tömegek mindössze az alacsonyabb szellemi színvonal megrögzítettségének narkotizáló örömét kapják. A fasizmus a rossz gyermekszobájú emberek feudalizmusa.

Ne tévesszen meg „új" volta se, amelyet sokan azonosítani szeretnek a forradalommal vagy a reformmal! Ne felejtsük el, hogy kétségtelenül új volt a római cézárizmus is a köztársasághoz képest: új „világnézet" volt eleven embert istenné nyilvánítani, „forradalmi" vívmány volt lemondani jogról és szabadságról. S a „népies" jelleg, a szellemi demokratizmus, az alacsony sorból legmagasabbra emelkedett emberek uralma sem volt éppenséggel ismeretlen a császári Rómában. Az elefantiatikus pompázatosságnak és a zsoldosvezéri modornak ugyanaz a keveréke lepte be az akkori diktatúrát, mint némely maiakat; ugyanaz a felszabadult tömegindulat, ugyanaz a leigázott tömegvélemény, ugyanaz a marcona tömeg-homoszexualitás. Hogy a mai jobboldali diktatúráknak néhány kiváló protagonistája mégis végzett a maga területén polgáriasító munkát és gyakran komoly szociális érzékről tett bizonyságot, ez igaz. De gondoljuk meg: milyen sokat tett e téren s milyen magasan állt korának szellemei közt Julius Caesar! S mindemellett: milyen szellembe, milyen rendszerbe torkollott az ő forradalma?! Ma gyorsabban változnak a történelmi színek; s a nemzeti széttagoltságban a különböző időszakok szinte egyidőben is elférnek. Julius Caesar még hadakozik Afrikában, de másutt már Tiberiusnál tartunk. Mi következik ezután? Talán Caligula reform-uralma, az istenné avatott családtagokkal és a szenátorokká avatott lóval. Talán a világ-fasizmus bukása.

... A fiatalabb íróknak és publicistáknak az a csoportja, amely nemrég „Új Szellemi Front" gyűjtőcím alatt tömörülve, egy budapesti napilap hasábjain felvonult, választhatott, hogy a két eshetőség közül melyiket igyekezzék előkészíteni. Vajon felhasználja-e a szellem embereinek részben még mindig tiszteletben tartott területenkívüliségét, hogy egy öntudatos és társadalmi felelősségérzettől áthatott elitet neveljen maga köré, arra az időre gondolva, amikor a szabadság nem kegy lesz többé, amelyet a hatalom szeméremből vagy kényelemből engedélyez, hanem minden érett ember joga s magának a hatalomnak forrása? Vagy arra vállalkozzék-e inkább, hogy a caliguláris reformmozgalmakat a fiatalosság, a szociális érzés, a „népiség" és egyszersmind az intellektuális emelkedettség alibijét szállítsa? A határozott tiltakozást választja-e a fasiszta áramlattal szemben, vagy a behódolást? – Sajnos, ezt az utóbbit választotta.

JEGYZETEK

1 Részlet egy tanulmányból, amely a szerzőnek 1935 október 21-én a Zeneakadémiában „Öncsonkított irodalom" címen tartott előadása alapján készült.

2 A nálunk ma divatban lévő „népiség" azonos azzal, amit a németek *„völkisch"* irányzatnak nevezne k: a francia *„populisme"* tudvalevően egészen mást jelent.

3 L. Kodolányi János „Fegyvertánc az Új Szellemi Front körül" c. cikksorozatát („Szabadság", 1935. május).

4 L. „Új Szellemi Front" c. cikkét („Pesti Napló", 1935. ápr. 11.)

5 L. fentidézett cikksorozatát.

6 L. „Jobb és Bal" c. cikkét („Magyarország", 1935 április 26.).

[7] L. „Tanú" 8. sz.

[8] A fasizmus néha az öncélú nemzetet, néha az öncélú államot tiszteli; a kettő a gyakorlatban azonos, minthogy fasiszta felfogás szerint mindkettőt ugyanazok a vezérek s rendi és katonai szervezetek jelentik.

(Századunk, 1935. december)

„Népiség" és „új humanizmus"

I. „Népiség"

Egyike a legfeltűnőbb sajátságoknak, melyek az „Új Szellemi Front" és a „Harmadik oldal" fiatal és félig fiatal íróit és propagátorait jellemzik: a parasztság s általában a magyar falu és a magyar puszta kultusza. Nem mondom, hogy ebben a tekintetben az Új Szellemi Front írói egységesek és következetesek; legfőbb jellegzetességük a következetlenség lévén (hiszen, mondják, nem a logikai érv a döntő, hanem a közös élmények misztikus sugallata[1] ...) természetes, hogy mesterséges politikai és irodalmi humusz-tenyészetükön belül kozmopolita hangú és állásfoglalású egyének és művek is tenyésznek. De ők sem igen leplezik, hogy ez a kozmopolitizmus az *alibi,* mely a világ-polgári és világ-proletári lelkiismeretfurdalásoktól hánytorgatott lelkek rokonszenvét van hivatva megszerezni a vitézkötéses parlag számára. Semmi esetre sem véletlen a „korszerű" lírában az ősi nyolcasok s a tűntetően hanyag rímekben végződő magyar-alexandrinok inflációja, mely a múlt századbeli Petőfi-utánzatok áradatát juttatja eszünkbe; nem véletlen, hogy az állam színházában ugyanúgy, mint a Lipót-körútéban, az ellenforradalom győzelme óta felvirradt a népszínműnek és a bukoliko-archaikus udvarházi költészetnek, melyet az időnként modernségi illemből beleadagolt „földéhség"-komorság és sűrűvérűségi romantika alig emel ki a Csepreghy és Tóth Ede alkotásainak szellemi szférájából. Nem véletlen, hogy a kurzus elején a paraszti idill belepte az operettszínházak és zengerájok műsorát, hogy akkoriban Bús Fekete László bohózatain is népnemzeti szívdobogás lüktetett végig, s hogy azóta tűntek fel vagy virultak ki a magyar színpadokon Csathó Kálmán, Harsányi Zsolt, Bibó Lajos, Zilahy Lajos ... A boulevard és az irodalmi laboratóriumok légáramai nagyon különbözőek lehetnek, de vannak köztük párhuzamosságok. Nem volt véletlen a kurzusidők irodalmi ifjúságában a parasztosság divata, s nem véletlen, hogy e divat a fasisztikus és nácisztikus „reformkorszak" beköszöntése óta megújult. Nem véletlen a fiatal tudósok hungarológiai ügybuzgalma, nem véletlen elvbaráti összekapcsolódásuk a reformerkedő Új Szellemi Front irodalmával. Nem véletlen, hogy az Új Szellemi Front napilapjában, melyet pedig tudtommal nem gémeskút mellett nyomnak s nem kizárólag falusi búcsún árulnak, hanem időnként a pesti aszfalton is – mégsincs jelző, melyet olyan fensőséges és megsemmisítőnek szánt lenézéssel húznának rá valakire, mint azt, hogy *„aszfaltízű"*. Nem véletlen, mert nagyonis jelképes, hogy az Új Szellemi Front toborzását, legalább a nyilvánosság előtt, az a Zilahy Lajos kezdte meg, aki a kurzus-idők elején egy jellegzetesen népnemzeti dalos-színművel érkezett be, egy andalító, és mosolygósan könnyhullajtató életkép-sorozattal, melynek hőse a rusztikus romlatlanságot szerencsésen egyezteti össze a divatos politika által megkövetelt, tekintélytisztelő megbízhatóság túlontúl szalonképes jeleivel. Ha kételkedném abban, hogy mindez nem véletlenség, akkor is meggyőzne az

Új Szellemi Front egyik beltagjának és leglelkesebb harcosának, Kodolányi Jánosnak vallomása[2], mely szerint az írói csoport tagjaira rendkívül jellemző, hogy *„valamennyien vidékről származnak"*, s hogy „idegenül állnak Budapest „polgári"kultúrája előtt". A „polgári" szót maga Kodolányi teszi idézőjelbe, s nem is tudja, mennyire helyesen; hiszen a valóság az, hogy polgári világban, polgári városban minden kultúra „polgári" (a munkásé is!) s aki a polgári műveltség ellen berzenkedik, okkal lehet gyanús, hogy általában a kultúra az, aminek léte bosszantja ... Az Új Szellemi Front nem csupán barátja a falu és puszta népének – ami csak becsületére válnék – hanem kifejezetten város-ellenes, Budapest-ellenes. Jellemző rá, hogy még olyan baloldali múltú tagja is, mint Illyés Gyula, pályája fordulóján bölcsnek tartotta „megérezni", hogy *„Budapest nincs Magyarországon, fölötte, alatta vagy mellette van, tudja a jó Isten, hogy tulajdonképpen hol is van, ha egyszer szellemisége után meg kellene helyét keresnünk."*

Városi és falusi ethosz

Milyen alapon, milyen jogon tessékelheti ki valaki így Magyarországról a magyar fővárost? Milyen rangsora van a nemzetheztartozás valódiságának, amelynek alapján valakinek eszébe juthat egy a magyar állam területéhez tartozó s magyar, vagy akár csak hogy nem olyan igazian és hitelesen magyar, mint bármelyik másik tájék, bármely másik szöglet magyar társadalma? Mit szólna a humusz dalosa és a puszták lelkes szociográfusa, ha a Király-utcában vagy az Angyalföldön felnőtt írástudónak eszébe jutna ilyen könnyed hangsúllyal bejelentenie, hogy szerinte a Hortobágynak vagy a somogyi magyarságnak semmi köze ahhoz, ami magyar? Micsoda egyáltalában a magyarság, ha elképzelhető egy magyarul beszélő s magát magyarnak valló és tudó magyar székesfőváros, mely *nem* magyar?

A származás tenné a magyarságot? a „faj tisztasága"? Akkor a magyarság nem is volna a világon, hiszen annyira kevert nemzet... Vagy a nyelv tisztasága tenné? Bajosan. Hiszen az sincs tisztázva, hogy melyik nyelv a tiszta. Minden élő nyelv valamely keverékből született; a nyelv fejlődése, gazdagodása nem egyéb, mint szakadatlan *nyelvromlás.* Az értelmiségi eliten át új tudományos fogalmak és érzelmi árnyalatok kifejezései szüremlenek a nyelvbe, hol idegen szavak és idegenszerű fordulatok, hol pedig a magyar szógyökereken elkövetett erőszak formájában. Az utca, a műhely, a kávéház, a csapszék, a bridge-szalon ugyancsak szakadatlanul ontja a kifejezéseket, melyek eleinte idézőjelbe téve, mint szórakoztató és jellegzetes látványosságok tarkítják az írásműveket, mígnem lekopik róluk a tolvajnyelv íze s teljesjogú, otthonos sejtjeivé válnak a nyelv organizmusának. Hol a határ, amelyen innen a nyelvrontások kerülése vaskalapossággnak számít s amelyen túl már a selejtesség és útszéliség kezdődik?

Sokat lehetne ezen vitatkozni. Ami engem illet, bevallom, nem tudom könnyed kézlegyintéssel elintézni az irodalmi nyelv szabatosságának, méltóságának, választékosságának, viszonylagos tisztaságának megőrzésére irányuló igyekezeteket. Írástudóhoz nem lehet méltatlan a tartozkodó magatartás a szellemi és társadalmi magas- és mély-rétegek különféle zsargonjaival szemben – nem méltatlan még akkor sem, ha időnként maga az író érzi a kényszerűséget, hogy egyes árnyalatok kifejezésére átvegyen belőlük egyetmást, vagy hogy saját nyelvrontó leleményével is tetézze az átvett *neologizmusokat.* A nyelvtisztító és konzerváló törekvés olyan korlát, amelyet vállalhatunk akkor is, ha nem hiszünk benne. Törvényeit tisztelnünk kell, hogy aztán érdemes legyen kifogni rajtuk. „A neologizmusok ellen – írja Julien Benda – abban a tudatban, sőt kissé abban a reményben kell hadakoznunk, hogy küzdelmünk úgyis hiábavaló."

De milyen törvények, milyen esztétikai, logikai és grammatikai normák alapján küzdjünk? A magyar írástudó számára kivált nehéz kérdés ez. Bizonyos fokig érzésére, ösztönére van utalva akkor is, ha a nyelv „ésszerű" szabatosságát védi. A francia író elődeitől egy csiszolt, kidolgozott, keményen megformált nyelvet kap örökbe. Ez lehet időnként túlságosan merev (nem vitás, hogy az – a jelenkor legkitűnőbb francia stilisztáinak szabadságharca bizonyítja) lehet körülményes és elégtelen, de mindenesetre szabatos, elegáns, „irodalmi". A sokféle francia nyelv közül, melyet a gyarmati négerektől Normandiáig és a párizsi proletárnegyedekig beszélnek, ez az irodalmi francia nyelv az, amelyet legigazibban, leghitelesebben franciának fogadnak el. *Le Francais, langue morte,* írja egy érdemes francia esztéta, ennek a könyvének címében, amellyel egyébként e „holt nyelv" irodalmi életre-hivatottsága mellett tesz hitet. Franciásan franciának az a francia nyelv számít, mely talán pedánsan és nagyon is forgalisztikusan, de mindenesetre pallérozottan és művelten francia.

A magyarosan magyar irodalmi nyelv azonban, úgyszólván, ki sem alakult még. Amit magyarosnak szoktak nevezni, az többnyire vidékies és patriarchális ízű nyelv, mely már hanghordozásában is valóságos hadüzenet az intellektuális észjárás ellen. Az intellektuális stílus pedig sokkal fiatalabb Magyarországon, semhogy az idegen oltások nyoma eltűnhetett volna róla. Vagy az intellektuális nyelvről kell lemondanunk, vagy a „magyaros"-ról... Nagyon helyes, ha mindemellett azon vagyunk, hogy egy legalább *viszonylag tiszta,* viszonylag zökkenőtlen nyelvet találjunk, olyat, amely nemcsak érzelmek és érzékletek kifejezésére alkalmas, (mert erre alkalmas a „nem-irodalmi" stílus is), hanem szaktudományos vagy publicisztikai és kritikai fejtegetésre is. De számot kell vetnünk ennek korlátozott lehetőségeivel. Illyés Gyula például kétségtelenül tud magyarul. Mégis azon töpreng, hogy hol keresse Budapest helyét „szellemisége után"? Hol keressük vajon az ő helyét a fogalmazás *nyelvisége után?* Alkalmasint a pesti írók közt; ami nem szégyen, csak tény.

De hiszen nem amaz irodalmi és intellektuális nyelv védelméről van itt szó, amely többé-kevésbé mindig és mindenütt azonosul a városiassággal s amelyet Magyarországon, éppen emiatt *eo ipso* azonosítani szoktak az idegenszerűséggel. Népnyelvről, népszokásokról van szó, amelyek közül az egyiket elfogadják magyarnak, a másikat nem. A tanyait és a falusit teljes mértékben, a kisvárosit félig-meddig, a városit és kivált a fővárosit sehogyan... Újból azt kell kérdeznem: mi jogon? Ha az Abbazia kávéházban „csakugyan" helyett *richtig*-et mondanak, az bizonyára ugyanolyan kevéssé irodalmi, mint hogyha a Dunántúl a függönyt *firhang*-nak nevezik. De hogy magyarnak miért volna magyarabb a *firhang* a *richtig*-nél, arra nem tudok rájönni. Izlés dolga, hogy szebb-e? Lehet, hogy szebb – magam is úgy érzem. Hozzátehetem, hogy viszont a *richtig* mögött az ötleteknek és idegrezgéseknek sűrűbb életét érzem. Lehet vitatkozni rajta, hogy így van-e. Csak azon nem lehet, hogy mind a kettő német szó, mely magyar tájék, magyar társadalmi réteg légkörét lehelli. Aszfaltos tájék vagy sárgöröngyös tájék, gyomorsavtúltengéses magyar vidék és tüdővészes magyar vidék: mindenki eldöntheti, hogy a szívéhez melyik áll közelebb. Nekem jogom van ezt, neked jogod van amazt jobban szeretni, csak ahhoz nincs jogunk, egyikünknek sem, hogy bármelyiket kitagadjuk a földről, az állampolgári és nyelvi közösségből, amelyből kisarjadt, amelyben él s amely nélkül a léte is elképzelhetetlen volna. Irodalomnak a *firhang* nyelvjárása is és a *richtig*-é is csak néprajzi érdekesség lehet – néha remekműnek ötvözött érdekesség, de mégsem egyéb néprajzi érdekességnél – néprajzi érdekességnek viszont egyformán valódi és lényeges. Ami magát a két szót illeti: egyik sem irodalmi és egyik sem magyar. Ami a két szóban megnyilatkozó környezetet illeti: mindkettő egyformán kevéssé irodalmi és mindkettő egyformán hitelesen magyar.

A magyar irodalom nagy vesztesége volna, ha végleg érvényesülne az a mai (sokszor nem egészen bevallott) törekvés, hogy azt az írást, amely a falu emlékeit, hangnemét és problémakörét nem túlságosan emeli ki, másodrendűnek vagy másodrendűen magyarnak kell elfogadni. Én nem tudom, hogy – a háború alatt és után fellépett írók műveiről szólva – a külvárosiasságnak és a városi intellektualitásnak azok a fordulatai, amelyek egy József Attila lírájában, a paraszti, sőt gyakran régiesen paraszti fogalmazásokkal keverednek, miért volnának kevésbé magyarosak, mint az a parasztos költészet, melynek humortalansága és egyhangúsága némi veretesen magyarosnak és borúsan pusztainak ható méltóságot látszik kölcsönözni? Miért volna a parasztosan proletári életről nyert értesülésünknél kevésbé magyar az a műhelybeli munkás-civilizáción, szakszervezeti elmélkedésen és emigrációs dadaizmuson át leülepedett, nyugodt, városias magyar nyelv, amelyen egy Kassák Lajos közli a városi nép életéről szóló észleleteit? Miért volna a különféle falusias tájnyelvű irodalom tarkaságainál kevésbé jelentékenyen magyar az a kristályosság, ahogy Márai Sándor mondataiban olvad egybe kisvárosi patrícius szókincs, magyar irodalmi emlék és a csúfondáros, kiábrándult pestiség hangsúlya valami folyékony, választékos és környezettelen mondattani kozmopolitizmussá? Sőt, miért volna kevésbé magyar annak a Hevesi Andrásnak stílusa, aki egyenest a Szabadság tér környéki kelléktárból keresett magának lírai anyagot, egy pallérozott, kozmopolita magyar nyelv indulati átfűtésére? S hogy végül olyan kortársat említsek, aki az eszesség ösztönös mértéktartásával, csakugyan elmerészkedett a „richtigség" felé, egészen addig a határig, amelyen túl az már nem irodalom, hanem etnikum: vajon Zsolt Béla regénye és színdarabja miért volna kevésbé hiteles magyar élet- és korkép azoknál, amelyekben a falusi életet jegyzik fel néha (néma!) ugyanilyen éles szemmel, de majdnem mindig kevesebb mértéktartással s több ízes-zamatos etnikai adalékhalmozással, korunk parasztos hangú írói?!

Ez csak néhány példa. Arról nem is beszélek, hogy a városias és világpolgári hangú elmélkedő és szépirodalomnak hány művelője bontakozhatott volna ki s hány remeke születhetett volna meg talán, ha az ellenforradalmi és a náci-barát időkben új életre steinacholt „népnemzeti" esztétika terrorja ki nem szárítja alóla a talajt!

Népiség a nép ellen

– Igen – felelték sokan, kiknek a fenti gondolatmenetet kifejtettem – a szellemi életnek s az esztétikai értékeknek kétségtelenül szomorú elszegényedését jelenti a *völkisch, bodenstandig* alkotások számára biztosított kiváltságos megbecsülés. De nehéz ma a szellemi arisztokratizmusnak ezeket az aggályait figyelembe venni. A fontos az a szociális törekvés, amely a mai népies vagy népi irodalomban kifejezésre jut...

Ez a szociális törekvés csakugyan végtelenül fontos, mindennél fontosabb! Kár, hogy nem mindennél világosabb. A parasztság helyzetén akarnak segíteni? Nincs aki ezt a szándékukat kifogásolná. Csak attól tartok, hogy, ha ez a szándékuk őszinte, a lehető legszerencsétlenebb úton járnak. A parasztság a magyar társadalomnak számra legnagyobb s egyébként is igen értékes rétege. Ennek a rétegnek túlnyomó része embertelen nyomorúságban, testi-lelki fertőzöttségben, elhagyatottságban, betegségben vergődik. Ezt a réteget felszabadítani, kiművelni, emberi sorba segíteni – **nincs olyan szellemi és anyagi áldozat, amelyet ezért egy felvilágosodott és polgárosodott magyar társadalom ne volna köteles elviselni!** Ezt vallom, s ennek minden téren vállalom következményeit. A város siessen segítségére a parasztnak, pénzzel, sajtóval, politikai tüntetéssel és minden lehető eszközzel, – a főúri hitbizomány és a köznemesi megyeháza önkénye ellen, a kiuzsorázók ellen, a

terrorizálók ellen, a por és a sár ellen, mely minden emberi akaratot betemet, az Ázsia ellen, mely Budapesttől néhány kilométernyire már halálosan szétterpeszkedik, analfabétizmus és baktériumok formájában, a tüdőkön, a csontokon, az emberi önérzeten. Követeljünk földet a parasztnak, követeljünk számára szabadabb szervezkedést, művelődést, demokratikus szövetkezést saját érdekeinek védelmére, követeljünk számára minden áron iskolát, kórházat, aszfaltot – igenis aszfaltot! – s vállaljunk és vállaltassunk, amennyire tőlünk telik, *minden* áldozatot érte: nem noha, hanem mert nincsenek illúziói róla!

Vajon ehhez a célhoz közelebb visznek-e minket azok az írók és publicisták, akiknek Budapest olyan végletesen idegen és nem magyar? Vajon jó szolgálatot tesznek-e a felszabadító igyekezettel, ha a paraszt mai életformáját, mai mivoltát minősítik egyedül hitelesen magyarnak? Segítenek-e az elnyomottakon, szenvedőkön, állati sorban, mocsokban és nyavalyában fetrengőkön, ha a nemzeti műveltség olyan egyedül jogosított hordozóivá és jelképeivé szentelik őket, akikhez képest a városi ember csak gyökértelen jövevény, megtűrt idegen? Nem látják-e a parasztdicsőítő paraszt-felszabadítók, hogy a paraszt-dicsőítéssel maguk szállítják az érveket annak a reakciónak, amely mindig városellenes jelszavakkal szokta a paraszt-felszabadító kísérleteket ledorongolni? Nem látják-e – mert helyenként már ma is tapasztalhatnák – hogy milyen hálás nekik a „parasztfelszabadító" propagandának ezért a módszerért a maradiság, melynek igazán kapóra jön, ha azt mondhatja, hogy: ha ilyen ragyogó és egyedülien magyar alakokkal van benépesítve a magyar vidék, ha ilyen síksági Olimpus lakói a magyar parasztok, akkor mi szükség arra, hogy felszabadítsák őket? Mi szükség arra, hogy ők is olyan romlottak, magyartalanok, hitványok legyenek mint a bűnös pestiek?

Keveset számít ez ellen, ha a parasztdicsőítő parasztfelszabadítók, parasztdicsőítés közben – mellesleg szólva: igen következetlenül – időnként maguk is állatinak ábrázolják a paraszt mai helyzetét, sőt néha mivoltát. Mondom, általában a következetlenség az, amit az Új Szellemi Front mindig rendkívül következetesen művel. Írói a közelmúltból és a jelenből keserű jegyzeteket készítenek a paraszt állati helyzetéről, – de ebből aztán váratlanul azt a „következtetést" vonják le, hogy csakis a hiteles érték és hitelesen magyar, ami paraszti. Ne féljenek, a reakciónak gondja lesz rá, hogy inkább ezt az utóbbi „következtetést" népszerűsítse és használja ki, semmint a komoly megállapításokat. Nem az első eset lesz, hogy így értelmezik és így használják ki a parasztdicsőítő parasztfelszabadítást. A múlt század romantikájának irodalmi népiessége kétségtelenül parasztfelszabadító irányú volt. *Azért kell a népet úrrá tenni az irodalomban, hogy úrrá legyen a politikában is* – így kívánta Petőfi. S Arany is, a reflexívebb és kevésbé harcos költő, együtt kesergett Petőfivel a szegény jobbágy sorsán. Politikai szempontból bizonyára az volt a legnagyobb taktikai hibájuk, hogy a felszabadításra váró szegényt időnként regehőssé mitologizálták. Néhány évtizeddel később a hivatalos körök szószólói már a Petőfi–Arany epigonizmus népnemzeti hangján intették le azokat a *fránya meggárgyult budapesti bakafántoskodókat, jakabokányikat és egyéb aszfalt-szociológusokat,* akik merészeltek a paraszt számára titkos választójogot és földreformot követelni. A **józan magyar paraszt**, kinek eszményképét a népnemzeti vezéresztéta Beőthy Zsolt a **volgai lovas**-ban rajzolta meg – **ez a józan, földszagú, természetes eszű magyar paraszt bezzeg elkergeti a portájáról a zagyva, kávéházi földosztókat és jó hegyeset köp utánuk!** Ki ne emlékeznék vissza ezekre a szólamokra, a népnemzeti irodalom e közéleti kisugárzásaira? A Rákosi Jenő rendi hipernacionalizmusa parasztdicsőítő szólamokkal és könnyáztatta népdal-idézetekkel volt díszítve. A parasztnak, mint nemzeti eszménynek, kimondhatatlanul nagy becsülete volt amaz időkben, amikor ténylegesen az az osztály uralkodott, amelynek szemében nincs nagyobb sértés, mintha valakit „paraszt"-nak neveznek.

Íme, ez lett politikailag az Arany és Petőfi népiességéből, holott az ő népiességük *félreérthetetlenül, világosan parasztfelszabadító, demokratikus jellegű* volt, s mentes attól a maradi, misztikus *völkisch* elemtől, mely a német romantikus paraszti-kultuszt már abban az időben kezdte volt belepni. Hát még mennyivel inkább fenyegeti a Petőfiék népiességének sorsa az Új Szellemi Front népiességét, melyet már indulásakor is tömérdek reakciós indulat és szólam fertőz! Nem „népiesség", hanem „népiség" – *„népiség, vigyázat"* – kiáltja Kodolányi János. A „vigyázat"-ot én is indokoltnak tartom. Ő ugyan mellőzi a két fogalom közt a különbség meghatározását, de én szívesen pótlom ezt a hézagot. A népiesség, ha romantikusan naív formában is, annak a városi polgárságnak és polgárosodó köznemességnek gondolatvilágát tükrözte, amely a rendi és hűbérúri korlátok alól való felszabadultságban egybeforrottnak szerette magát tudni a paraszttal A népiség (magyarán: *völkisch* szellem) a jogfosztó retrográdságba menekült nacionalista és fajvédő nyárspolgár és gyülevész-gentry eszményképe, azoké, kik titokzatos „népi" sugallatok szerint basáskodó „vezéri" klikkek önkényének akarják kiszolgáltatni a tényleges nép sorsát. Vigyázat! ez csakugyan nem a Petőfiek és Aranyok népfelszabadítása. Vigyázat! – ez nem a Pilvax kávéház hangja, igazán nem azé a pesti aszfalté, amelyen emberi és polgári jogot követeltek a paraszt számára, amialatt a parlag a vörös-hurkás nyakú érelmeszesedett táblabírák akkurátus bölcselmeit visszhangozta, a parlagok örökletes szolgaiságával... Vigyázat! ez a hang az a kiáltás, amellyel ezelőtt tizenöt-tizenhat esztendővel irtóhadjáratot indítottak a bűnös Budapest szelleme ellen, ez a hang azoknak a hangja,akik a vidéki proletáriátus és törpebirtokosság tényleges felszabadításának a jólét, a műveltség, az egészségesebb élet terjesztésének minden kísérletét népnemzeti, faji és tősgyökerességi szólamok záporában áztatják el. Vigyázat: itt két irány áll szemben egymással. Az egyik, mely a parlagot és a parlag urait akarja úrrá tenni (vagy úrnak megtartani) egész Magyarország fölött. A másik, mely szerint a fejlődés egyetlen lehetséges módja: szomorú a sivár az állati sorban szenvedő vidéki népet végre-valahára *hozzárontani a bűnös Budapesthez.* Az egyik tábor a parlagra esküszik, a másik az aszfaltra – igenis az aszfaltra! Van jobboldal, van baloldal. *Tertium non datur.*

II. Új humanizmus

Az utóbbi időben feltűnően gyakran olvassuk és halljuk ezt a régi szót: *humanizmus.* Különösen a fiatal értelmiség körében van nagy keletje az „új humanizmus"-nak. Mi az oka ennek? Hiszen az uralkodó s a fiatalos hévvel hatalomra törő erők ma éppen az antihumanizmus erői. A *bodenstandig* és *völkisch* eszmék, melyeknek térhódítását olyannyira „korszerűnek" érezzük, egyenest azért vannak a világon, hogy a humanizmust megbecstelenítsék és kiírtsák. Hogyan lehetséges mégis, hogy ezeknek légkörében, sőt gyakran a közelükben, de kivált gyakran velük párhuzamosan és egyidőben, „új humanisták" indulnak fölfedező és hódító útra a magyar és a külföldi lélek területein?

A válasz e kérdésre meglehetősen kézenfekvő. A humanista szellem a maga időszerűségét, s a humanizmus szó a maga vonzó és átütő erejét, éppen annak a csömörnek és undornak köszönheti, amely a *völkisch* és a *bodenstandig* antihumanizmussal szemben a jobbminőségű agyvelőket elfogta. Én és kortársaim tizennyolcéves korunkban nem szívesen használtuk volna a „humanizmus" szót. Ha már elkerülhetetlen volt, hogy leírjuk vagy kiejtsük idézőjelbe tettük. Apáink, bátyáink is mosolyogtak rajta. Bizonyos fokig igazuk volt. A humanizmus jogosultsága és igaza befejezett ténynek látszott. Általánosságban, „elvben", ugyanolyan kevéssé kellett érte kiállni, mint a „szabadság" vagy a „fele-

baráti szeretet" posztulátumáért. Aki az efféle kenetes fogalmakat nem restelte sokat emlegetni, okkal lehetett gyanús, hogy vagy azért teszi, mert fennkölt szóbuborékokkal akarja a figyelmet eltéríteni a konkrét kérdésekről és a merészebb gondolatokról, vagy pedig egyszerűen azért, mert szamár. Sok mindennek kellett történnie, hogy végül a humanizmus szó elveszítse föllengzős, fontoskodó és puffatag jellegét s friss elméjű és idegű emberek legkedvesebb szavává fiatalodjék. Rengeteget kellett veszítenie, hogy ennyit nyerhessen. Koncentrációs táborba kellett kerülnie, hogy becsületét visszaszerezhesse. A háború előtt a nyárspolgárok diadalmas jelszava volt. Ma a nyárspolgárok vörös posztója. A fasizmus, a nácizmus, a „nemzeti öncélúság" jegyében meginduló „reformpolitikát" vörös posztója. Mert alapja és lényege mindannak, amit a faji, nemzeti és törzsi öncélúságok szószólói, a regionális, a rendi és a kasztbeli tagozódások megmerevítői és beszentelői s a minden néven nevezendő *bodenstandig* és *völkisch* „új szellemi front"-ok legjobban gyűlölnek: liberalizmusnak és marxizmusnak, világpolgári választékosságnak és nemzetközi munkásszervezkedésnek...

A humanizmus szó vonzóerejének megújulását mindenképpen csak örömmel köszönthetjük. Még akkor is, ha többnyire nem egyéb, mint szólam. Nem véletlen, hogy mely szólamok mögé szeretnek elbújni, akik félnek vagy képtelenek kimondani az igazságot. Hogy egy szónak konjunktúrája kezdődik: jele a szóban rejlő gondolati és érzéstartalom erejének akkor is, ha a tartalmat elsikkasztják belőle. De résen kell lenni, hogy ne sikkasszák el. Nem engedhetjük meg, hogy új humanizmus címén, ha talán kozmopolitább és filológusabb színezéssel is, de ugyanolyan szónokias és metafizikai ködgomolyagba burkolják a fogalmakat és a konkrét jelenségeket, mint tették a *bodenstandig* és *völkisch* igehirdetők. *Definiálnunk* kell, dacolva a pedantéria veszedelmével ugyanúgy, mint azzal, hogy politikailag kevéssé tetszetős következtetésekre találunk jutni. Definiálni, görcsös szigorral önmagunk iránt.

A könyörületes, a történelmi és a lényeges

Mit nevezünk humanizmusnak?

Induljunk ki az általános szóhasználatból, mely bizonyára nem logikus, de amelyet figyelmen kívül hagynunk nem szabad. Amennyire egy sokféleképpen és sokféle célzattal használt kifejezés jelentésének változatait át lehet tekinteni, azt mondhatjuk, hogy humanizmuson általában háromféle hajlandóságot értenek:

Az egyik a „humanitárius" meg a „humánus", az emberien résztvevő meg az emberséges érzület; az idegenkedés vérontástól, erőszaktól, az önzés mohóságától; a vonzódás betegekhez, szegényekhez, gyámoltalanokhoz, elesettekhez; a segítőkészség minden szenvedő lélek s a megértő-, és megbocsátó készség minden ember, minden állat, minden érzékeny porcika iránt. Nevezzük ezt, az egyszerűség kedvéért, **könyörületes** humanizmusnak.

A másik: az érdeklődés és a ragaszkodás a görög-római antikvitás műveltségi tényei s a tőlük megihletett, rajtuk pallérozott, általuk átitatott renaissance-kori és későbbi elmélkedők és művészek alkotásai és eszméi iránt. Nevezzük ezt **történelmi** humanizmusnak.

A harmadik: a **bölcseleti** humanizmus, amelyet kissé nehézkes, de eléggé pontos szóval **emberközponti szemléletnek** szoktak fordítani.[6] Ennek gerince a protagorasi elv, hogy minden dolognak mértéke az ember; amiből logikusan következik, hogy nincs olyan földi vagy földöntúli hatalom, nincs olyan tekintély, intézmény, rang, hit, vagyon, misztikus sugallat vagy erőszak-alkotta törvény, amelynek tisztelete érdem vagy kötelesség számba mehet, ha emberi értelem és közös emberi érdek nem hitelesíti. Ez a szemlélet jelenti a

racionális kritika viszonylag legnagyobb illetékességét minden elképzelhető értékmérő eszköz között: jelenti a kritika jogát *mindenhez*; jelenti elvben minden ember jogát mindenhez – s jelenti a gyakorlatban az olyan rendet, melyben az egyik ember joga aránylag legkevésbé korlátozza a másikét.

A közkeletű fogalom-zavarok alján többnyire megbúvik egy fél- vagy negyedigazság; e háromféle humanizmus közt is vannak a gyakorlatban mély rokoni kapcsolatok. De vannak köztük ellentétek is. A múlt század nagy romantikus szellemi forradalma antiklasszikus volt és lényegében antiracionalista, antihumanista[7], de amivel az emberi egyén felszabadulásához hozzájárult, az mégis humanista nyereség. A történelmi humanizmust egyesek arra akarják felhasználni, hogy igazolják a jobbágy- és rabszolgatartás századainak antihumanista berendezkedéseit; mások a könyörületes humanizmus erkölcsi elveire hivatkozva kívánnak szelídséget, jóindulatot, „megértést" az antihumanizmus rohamosztagosai iránt. Tisztában kell tehát lennünk azzal, hogy ahol ezek a szempontok összeütköznek, ott a *bölcseleti humanizmusé* a döntő szó. Ez az a humanizmus, amelyet érdemes felélesztení és vállalni; ez az, ami többet jelent archaizáló széplelkek és gyermekfelruházó jólelkek összességénél. Ez a bölcseleti, vagyis lényeges humanizmus – ez *a* humanizmus.

Vállalni és utálni a bicskát

A humanizmus nem mindig engedheti meg magának a könyörületesség fényűzését; néha bicskát és revolvert követel védelmére, s főként olyan embereket, kik nem ijednek meg bicskától és revolvertől. Ahogy a *„Varázshegy"* megható humanista tudósa mondja, pisztolypárbajának igazolására: a szellem távol áll a természeti állapottól, de résen kell lennie, hogy akár a természeti harc eszközeivel is helyt álljon magáért. *Es kommt darauf an, ein Mann zu bleiben.* Vállalnunk kell, könyörületességi és objektívkedési fenntartások nélkül, a *bicskás humanizmus* igazát. Tudomásul kell vennünk az élet tényeit, alkalmazkodnunk kell hozzájuk. De leborulnunk valami előtt, értéknek vagy szépségnek elismernünk valamit *csak mert „élet"* – ez a legméltatlanabb magatartás. Bicskázni szabad, sőt időnként kell: jó lelkiismerettel, meggyőződéssel és szenvedéllyel. De soha nem szűnő megvetéssel a bicskázás ténye iránt!

Az a humanizmus, amelyért érdemes kiállnunk, mindenhez közelebb áll, mint ahhoz az émelyítő és vizenyős közjótékonysági buzgalomhoz, amivé némelyek silányítják, vagy ahhoz a görög idézeteket és ezoterikus fontoskodásokat puffogtató, ködös „humánum"-tisztelethez, amivé némelyek légiesíteni vélik. A humanizmus nem cseppfolyós és nem légnemű valami, a humanizmus szilárd elv, mely félreérthetetlenül megszabja az emberi szellem magatartásának, társadalmi állásfoglalásának és értékítéleteinek irányát vagy legalább kereteit. Humanista nem lehet az, ki a „vér és rög" titokzatos üzeneteinek jobban hisz, mint az elemző értelemnek. Humanista nem lehet ellensége, sőt lefitymálója sem polgárosodásnak, városiasságnak; humanista nem tisztelheti jobban a parlagot az aszfaltnál. Humanista nem helyeselhet azoknak, kik, ha világos véleményt és programot kérnek tőlük, homályos „imponderábiliákra" hivatkozva térnek ki a válasz elől s „vitális gócokat" és közös összeforrasztó élményeket emlegetnek a konkrét teendők megjelölése helyett. Humanista az irodalom területén nem csatlakozhatik semmiféle népies, nemzeties, fajtisztogató vagy regionalista esztétikai terrorhoz és nem érthet egyet azokkal, kik az esztétikai értékek sorából száműzni akarják az egyéniség csillogását, az eredetiséget, s a polgárosodottság szellemi megnyilvánulásait, a szellemességet, a pallérozottságot, a gondolat és a kifejezés árnyaltságát.

Individualizmus és kollektivizmus

A gazdasági és politikai kérdésekben – s nevezetesen az individualista és kollektivista felfogás mai harcában – a humanista álláspontját természetesen csak a társadalom érdeke szabhatja meg, de nem egy „öncélú" fantom-társadalomé, hanem azé a valóságosé, amely nem egyéb, mint magánszemélyek összessége. A száz évvel ezelőtti liberalizmusnak kétségtelenül hibája volt, hogy azt hitte: ha az embert jogi szabadságokhoz segíti, ezzel automatikusan megszűnteti a társadalmi és gazdasági igazságtalanságokat is. Nincs, aki ma ne tudná, hogy ez tévedés. Nincs, aki ne tudná, hogy a jogi szabadságokon belül és túl, igenis szükség van szociális igazságtevő munkára. Sajnos, mire a liberalizmus erre ráeszmélt, régi tévedését kihasználták ellene azok, akik antiliberális intézkedésekkel éppen a szociális kiegyenlítődést akarják feltartóztatni. A tőke, mely valamikor a liberalizmus jelszavával dorongolta le a szociális törekvéseket, ma szociális jelszavakkal igyekszik kivégezni a liberalizmust. A tőkés diktatúra hívei ezelőtt megtiltották a munkásnak a szervezkedést és ezt úgy hívták, hogy liberalizmus; ma egyenest kényszerítik a munkást, hogy lépjen be olyan szervezetekbe, amelyek a tőke hatalmát védik – és ezt úgy hívják, hogy szociális gondoskodás.

Humanista nem fogadhatja el azt az álindividualizmust, mely a magántulajdon szabadságát többre becsüli a személy szabadságánál, de még kevésbé fogadhatja el azt az álkollektivizmust, mely a tőke megrendszabályozásának ürügyén a személyeket nyomja el. Hogy mi előbbre való: a szociális igazságtevés-e vagy a személyi szabadság? – ezt az alternatívát mondvacsinálttnak tartom. Nem tudok rá példát, hogy szociális reformok, amennyiben valóban szociálisak és valóban reformok voltak, szükségszerűen korlátozták volna a személyi szabadságot. Nem tudok példát arra sem, hogy a személyi szabadságok bárhol a társadalmi kiegyenlítődés útjában álltak volna. Annál inkább tudok példát az ellenkezőjére: hogy tudniillik a személyi szabadságokat azért törték le, mert féltek, hogy a szabadságjogok jóvoltából a társadalmi kiegyenlítődés irama nagyon is meg talál gyorsulni. Nem bízom az olyan emberboldogítókban, akik mielőtt kenyeret adnának a szájakba, előbb szájkosarakat raknak rájuk. Nem bízom az olyan népjólétben, amelynek előfeltétele a népmegalázás és a népelnyomás. De ha bíznám benne, akkor sem kérnék belőle. Az a régimódi, dogmatikus és tőkevédő individualizmus, amely az embernek csak jogi szabadságot adott, de ételt és ruhát nem, kétségtelenül rideg volt, megátalkodottan és szívtelenül rideg. De milliószor embertelenebb ennél az a mai és nemzetinek nevezett kollektivizmus, amely megszabja, hogy a kenyeret mikor és milyen taktusra egyed, mikor érd be *Einschüsselgericht*-tel és mikor bankettozz, milyen színű inget viselj, milyen karmozdulattal és milyen hanglejtéssel köszöntsd ismerősödet, kivel barátkozzál, kivel szeretkezzél, hol végy cipőfűzőt és hogy végy lélegzetet. Ha nincs személyi szabadság, megszűnnek azok a lehetőségek is, amelyek a közjólét terjesztésének célt és értelmet adnak. Személyi szabadság, szociális igazságtevés nélkül, ez túlságosan kevés. Szociális igazságtevés, személyi szabadság nélkül: ez semmi.

Jobb és bal

Humanista nem hihet bírálati tilalmakban. Nem hihet parancsolási kiváltságokban. Nem ismerhet el jogtöbbletnek származást és vagyont. Nem ismerheti el semmiféle tekintély megrendíthetetlenségét, semmiféle közösség „öncélúságát", tehát az úgynevezett nemzeti

öncélúságot sem. Nem tisztelhet nagy hitbizományokat és nem alapíthat kis hitbizományokat. És nem támogathat rendszert, mely ezekhez ragaszkodik.

Nem lehet támogatója, hívője, rokonszenvezője, de még „megértője" sem, fasizmusoknak és nácizmusoknak; nem lelkesedhetik a Marcia su Roma-ért, nem sürgetheti a Marcia su Budapest-et[8] és nem dicsőítheti a Marcia su Addis-Abebát. Nem fogadhat el semmiféle kaszt- és gettórendszert, még aránylag tapintatos és könyörületes tálalásban sem, még akkor sem, ha az ilyen megoldásoktól a jogfosztottak számára könnyebbséget vár. Nem fogadhatja el az emberi jogoknak és kötelességeknek semmiféle olyan megszabását, mely más magatartást követel az egyik származási közösség tagjától, mint a másikétól. Hogy emberi fajták és emberi fajták közt testalkat, vérmérséklet és jellem szerint van különbség, ezt kétségbevonni fölösleges. Van fehér ember és fehér ember közt is, ámbár a fehér társadalmon belül még megközelítően tiszta race-okra sem igen akad a tudomány. Az ezirányú tudományos kutatás mindemellett érdekes lehet. De más a faji jegyeket összegezni – és más ezeknek alapján kötelezettségeket és jogokat osztogatni, illetve megvonni. Minden olyan felfogás, amely az egyén számára a faji jelleget nem szigorúan magánügynek tekinti, hanem a nemzethez tartozás mértékének – de minden olyan felfogás is, amely a különféle nemzetiségek tagjainak életigényeit egyenlőtlenül méri –, durván humanistaellenes.

Az öncélú rendek, törzsek s intézményeik és tekintélyeik ellen az emancipálódó emberi személyért küzdeni: ez, amióta jobb- és baloldalt ismerünk, a baloldal szerepe. A jobboldalé, hogy ezt a küzdelmet feltartóztassa. Bajos tehát azt mondani, amihez hasonlót gyakran hallunk manapság, hogy nem fontos, jobb- vagy baloldali-e valaki, csak humanista legyen. Szakasztott mintha azt mondanók, hogy mindegy, sötétség van-e vagy világosság, csak süssön a nap. Ha süt a nap, már nincs sötétség – s aki humanista, annak nincs oka jobboldalinak lennie. Más kérdés, hogy mi a humanizmus örök baloldalának viszonya az aktuális baloldalakhoz. Senki sem hiszi, hogy a baloldalra csak is humanista meggyőződés hajt embereket. A baloldalnak ugyanúgy megvannak a vigécei és sintérei, embercsordái és hajcsárjai, mint a jobboldalnak. Van üzletessé laposodott és van katonássá merevedett baloldal is. Nem minden fény napfény és nem minden baloldal humanista. De minden humanista: baloldali – vagy nem humanista.

Magától értetődik, hogy a jobb- és baloldalon egyaránt lehetnek óvatosabb és vérmesebb elmék. Néha fantasztáknak bizonyulnak a merészek s néha vakoknak az óvatosak. Gyakran nem is az egyes emberek éleslátásán áll, hogy melyikük igazolódik; hanem az időn, melyben élnek s amely egyszer a higgadtaknak, másszor a tüzesebbeknek kedvez. Ha valaki szíve és elvi meggyőződése szerint elfogadná a baloldali reformokat, csak gyakorlati okokból húzódozik tőlük, akkor a jobb- vagy baloldalhoz tartozás kérdését aránylag elméleti természetűnek tekintheti. Más a helyzet ma, amikor kivált a fiatalabb korosztályok értelmiségi rétegei éppen gyakorlati (gazdaság-technikai és társadalom-higiéniai) meggondolásokból tartják elkerülhetetlennek és égetően sürgősnek a radikális reformmunkát. Tisztában kell lennünk azzal, hogy reform, már amely méltó a névre, csak balfelől jöhet. Jobbfelől semmi nem jön, vagy az elnyomás.

JEGYZETEK

1 Két részlet egy tanulmányból, mely a szerzőnek 1935. október 21-én, a Zeneakadémiában, „Öncsonkított irodalom" címen tartott előadása alapján készült.

2 L. Kodolányi János „Fegyvertánc az új szellemi front" c. cikksorozatát. (Szabadság, 1935. május)

3 L. fent idézett cikksorozatát

4 L. „Pusztulás" c. cikkét (Nyugat, 1933. szept. 1–16. sz. 190. lap).

5 L. fent idézett cikksorozatát.

6 Ez az emberközpontú (humanista) társadalmi és erkölcsi szemlélet természetesen nem tévesztendő össze a szó szorosabb értelmében vett emberközpontú (antropocentrikus) metafizikai és kozmológiai felfogással. A kettőnek alig van köze egymáshoz; néha egyenest ellentétesek. Például: ugyanaz a renaissance-humanizmus, mely az emberi jellegzetességeket állította a társadalmi, erkölcsi, irodalmi és művészi érdeklődés középpontjába, maga számolta fel azt a világképet, amely az embert a „teremtés koronájának", s a földet az egyetemes csillagrendszer magvának minősítette volt.

7 Aligha járnak távol az igazságtól, akik a fasizmus és még inkább a nácizmus szemléleti gyökérszálait a múlt század romantikus irányai közt keresik. Főként a német romantika népi miszticizmusa és úgynevezett nemzeti szabadságharcos eszmeköre szolgáltat erre alapot. A francia romantikán a reakciós politikai jelleg és az antiracionalizmus mindig inkább csak esztétikai természetű volt, s később ez is lekopott róla; jellemző erre Victor Hugo esete, aki tudvalevően mint klerikális rojalista kezdte és mint radikális köztársasági világpolgár fejezte be pályáját.

8 Mint a szerző az előadás megelőző részében megemlítette, az „Új Szellemi Front" egyik reprezentatív tagja bíztatta írásaiban a magyar miniszterelnököt Marcia su Budapest-ra. (Itt említjük meg, hogy Ignotus Pál tanulmányának az a része, amelyben az „Új Szellemi Front" kifejezetten fasiszta irányú megnyilatkozásaival foglalkozik, a „Századunk" 1935. decemberi számában már megjelent.)

(A Toll, 1936. 1. szám)

Vissza az értelemhez

Ötven évvel ezelőtt ez volt a jelszó: liberalizmus, demokrácia, felvilágosodás, emberi méltóság, polgári jogegyenlőség, nemzeti függetlenség, népszabadság, szabad gondolat, szabad sajtó, szabad lelkiismeret, szabad verseny, haladás. Ma: tekintélyi állam, totális állam, korporatív állam, munkaállam, népiség, fajiság, új rendiség, új világnézet, új szellemi front, keresztény nemzeti országlás, nemzeti öncélúság, nemzetpolitika, nemzetvédelem, nemzetszervezés, szolidaritás, reform. Mi változott azóta? Sok minden. De aránylag keveset változtak, akik e jelszót darálják. Homais úr nem változik, legföljebb az iskolája. Ezelőtt „haladó" volt, bár inkább „fontolva haladó"; a szabadságot nem tévesztette össze a szabadossággal, s a proletári egyéniségek függetlenségét rendőrszuronnyal is hajlandó volt megvédeni a szervezkedők ellen, akik béremelést és munkaidő-szabályozást követeltek. Ma „reformer", s persze szintén a „konzervatív haladás" szellemében; a hitbizományokat nem eltörölni akarja, mert ez felforgatás volna, hanem szaporítani, s a bérmunkást és parasztot nem szervezhetetlen egyéniségnek tiszteli, mint manchesteriánus elődje tette, hanem inkább megparancsolja neki, hogy miért, hogyan, kinek a vezényletével szervezkedjék. Ezelőtt a „sötét középkort" átkozta, a zsarnokságot, a feduális csökevényeket; ma hasonlóan szent borzadállyal emlegeti a destrukciót, a pacifizmust, a sajtószabadság kinövéseit, az önérdekek elhatalmasodását, melyért szerinte a szabadelvűség felelős, a parlamentarizmust, mely „lejárta magát", a demokráciát, mely „elfajult" és amelyet valódi, „népi demokrácia"-val kell felváltani, vagyis olyannal, amelynek keretében a nép megkérdezése nélkül döntik el, hogy a nép mit akar, — emlegeti továbbá a sötét nemzetközi hatalmakat, a nemzetközi tőkét, a nemzetközi tőke-ellenességet, sőt, ha nagyon művelt kedvében van, a „liberális kapitalizmus és a marxi szocializmus szimbiózisát". A haladó pol-

gárt arra tanították, hogy kultúra, civilizáció, józanság; a reformert arra, hogy szintézis, gigantikus, dinamikus, apokaliptikus... A haladó koponyában csupasz fejezetcímek halmozódtak fel; a reformeriban ugyancsak csupasz fejezetcímek, de sűrűn tarkítva sajtóhibákkal.

Amiért igazságtalanság volna egyedül Homais urat felelősségre vonni. Ő, ismétlem, alig változott. Igaz, büszkébb lett értetlenségére, pallérozatlanságára, türelmetlenségére („ma nincs idő pepecselésre, szőrszálhasogatásra, eljött a tettek ideje"), igaz, „ösztönére" kevélyebb lett, alpáriságában és vérszomjában feszélyezetlenebb, tolakodóbb, erőszakosabb, „világnézetében" misztikusabb; de utóvégre, ha csak az egyes emberi jellemeket bírálom, nem ég-föld különbség az sem, hogy valaki az intelligenciájával hivalkodik-e, amely nincs, vagy pedig azzal, hogy nincs is rá szüksége. Az „iskola" zülléséért kétségtelenül inkább a szellemek felelősek, akik a reformeri eszme-zűrzavart megteremtették. Nem mondom, hogy silány szellemek voltak; csak maguk is sajtóhibásan gondolkoztak, vagy, hogy szakszerűbben alkalmazzam a nyomdai műszavakat, tele voltak *eltördelésekkel:* játékos vágyálmaikat, meghasonlásaikat, nyárspolgár-pukkasztó elmésségeiket, tárcarovatba és regényfolytatásba kívánkozó költői szeszélyeiket belecsempészték a vezércikkbe és poltikai riportázsba, a lírából programot csináltak, az elégikus sóhajt harci riadóvá avatták, a paradoxont hitvallássá. A természetjogászok és humanisták, enciklopedisták és romantikus-racionalista forradalmárok, kiknek fogalmi leltárát a haladó polgár gondolattalanul átvette, szintén át voltak hatva homályos nosztalgiával, nyugtalansággal, ideges ingerültséggel a hangadó emberátlag iránt, melytől különböztek és akartak különbözni; de a közösség számára nem abban a pillanatban írtak kódexet, amikor a közösséget éppen pokolba kívánták. Bármilyen nyafka és magakelletó lélek lehetett Rousseau, A Társadalmi Szerződést mégsem éretlen lángelmék óvodájának gondolta el, hanem nagyonis felnőtt polgárok megállapodásának, s Byron, ha mégoly nyegle és világias botrányhős volt is, mégsem azért adta oda az életét, hogy a lordok kihajtott gallért viseljenek és szolid hitveseket faljanak, hanem, hogy a görögök szabad görögök legyenek. Azok a gondolkozók és költők viszont, akiktől kézenközön a mai „reform-ideológia" ered, azon nyersen tették át kacér vagy érzelmes *allure*-jüket költészetbe, költészetből bölcseletbe és bölcseletből gyakorlati társadalmi útmutatásba. A „haladó" szajkolástól megcsömörödve, az iparparaszt és a „filiszter" eszményeivel dacolva, aláhúzták arisztokratikus elkülönülésüket, melyet félig jelképesen, félig ténylegesen – hiszen abból származtak a „sajtóhibák", hogy jelképet és tényt, hangulatot és állítást nem választottak szét eléggé szigorúan! – azonosítottak az öröklött rang, vagy az „erő", a „vér", az „uralkodásra termett faj" arisztokratizmusával; hol az elkülönülést kívánták, hol meg a feloldást ősibb, elemibb, ösztönösebb és dekoratívabb, főként pedig távolibb és megfoghatatlanabb közösségekben. Példa erre a Nietzsche *Herrenmensch*-dicsőítése ugyanúgy, mint a Barrés kérkedő regionalizmusa és nemzeti imperializmusa, melynek magvában nem nehéz meglátni a *gout de scandaliser* kísértését (ő maga nevezte így) – vagy a Dosztojevszkij cár-imádata és pánszláv csodavárása, mely alkalmasint egy anarchisztikus és a maga anarchiáját el nem bíró lélek menedéke volt. De a legjellegzetesebb példa alighanem a régi Thomas Mann, ki talán nem is tudta, mennyire szabatosan fejezte ki magát, mikor reakciós irányú politikai fejtegetéseit úgy adta közre, mint egy *„unpolitisch"* ember jegyzeteit: mindaz, amit e könyvében a „civilizációs irodalmárok" s a humanista ügyvédek és népvezérek fejére olvas, összefoglalható abban, hogy a szerző nem jobb társadalmat akar, nem is tűrhetőbb társadalmat, nem is a mait akarja megrögzíteni, hanem egyszerűen utálja a társadalmat, úgy ahogy van, ahogy nyüzsög, fontoskodik és főként ahogy „fejlődik". Nemes és jogosult érzés, nincs jó izlésű ember, aki időnként ne osztoznék benne; de mégis túlzás a társadalomtól

azt kívánni, hogy legyen elragadtatva a költőtől, ki azt tanácsolja neki, hogy akassza fel magát.

Túlzás, mondjuk mi. A társadalom nem mindig mondja. Évek óta egy lelkes kollektív ön-felakasztásnak vagyunk szemtanúi. A polgári társadalom egy része – hangoztatom, hogy csak egy része: az a fajta, amelyet mint „reformert" jellemeztem – szóval, ez a polgári társadalom ünnepélyesen kinevezte magát saját hóhérának s nem tudja, minek örüljön jobban: a hadfiúi dicsőségnek-e, melyet a hősi ön-kivégzéssel szerez, vagy az orgazmusnak, mely az akasztókötélen állítólag az elapadt erejű férfinak is osztályrészül jut? Nem kutatom most a történelmi előzményeket, gazdasági okokat és osztályérdekeket, hatalmi tényeket és lélektani összetevőket, amelyekkel a polgári öngyilkosságot magyarázzák; érjük be ezúttal annyival, hogy így van és hogy kietlen látvány. Mit szólnának e frenetikus hattyú-kéjelgés láttára a felbújtó szellemek? Mármint azok, akik a felbujtók közül csakugyan szellemek voltak? Legnagyobb részük már nem él. Nietzsche, a világpolgári individualista Nietzsche kétségtelenül írtóznék a látványtól: már annakidején, aktuális események kapcsán is, éles különbséget vont a maga-elgondolta felsőbbrendű ember és például a porosz hadsereg imperializmusa közt. Hogy Thomas Mann mennyire írtózik tőle, azt tudjuk. Az ő szemléleti átalakulása ismét a legjellegzetesebb: fölismerte az ellentétet a lírai vágyképben élő s a politikai hajtóerővé durvított „jobboldaliság" közt, mindinkább eltávolodott reakciós ifjúkori elveitől s ma a liberalizmusnak, a demokráciának, a nyugat-európai értelmezésű polgárosodásnak ugyanazon elveit vállalja – természetesen modernebb, szociálisabb, sőt szocialisztikusabb tartalommal –, amelyet nem is régen még némi résztvevően lekicsinylő, fenntartásosan rokonszenvező malíciával adott Settembrini úr szájába. Mikor nemrég Pesten járt s alkalmam volt beszélni vele, megkérdeztem tőle, nem gondolja-e, hogy ehhez a regényalakjához ez utóbbi években közelebb jutott? Igen, felelte elgondolkozva, az ember végül is odacsatlakozik, ahol több jóindulatot, emberséget, értelmet lát ...

Mióta az új irracionalizmus közhellyé vált, a racionalizmus visszanyerte becsületét. A „reformer" a maga létével rehabilitálta az egykori „haladónak" – ha nem is egyéniségét, de éppen iskoláját. Rájöttünk, értékesebb, mint a laposan értelmetlen. És hogy egy igazság nem válik sekélyessé attól, ha sekélyes gondolkozású emberek is vallják. Vállalni az igaz közhelyet és mégis különbözni attól, aki gépiesen kelepeli, ez értelmi és művészi bravúr lehet. Szembeszállni a közhellyel, csak mert közhely: meglehetősen olcsó dicsőség. A „reformeri" közhely-gyűjteménynek is legkisebb hibája, hogy a tudálékos eszme-csíráztatók töméntelen sokasága élősködik rajta, Homais gyógyszerésztől lefelé és Zilahy Lajostól fölfelé. A csírában van a hiba: az antiliberális, antidemokratikus, antiracionalista indulatban.[x]

A fiatal értelmiségi elit ezzel tisztában van. Aki érintkezik vele, tudja, hogy nincs amit éppen ez a fiatalság egységesebb lenézéssel emlegetne, mint a „Helyet az ifjúságnak!" riadóval kezdődő szólamtárat s az egész fasisztikus, korosztályharcos ideológiát, melynek egyetlen rendeltetése, hogy a fiatalságot rohamosztag-töltelékké gyúrja s kiírtsa belőle az egyéniséget, a szemlélődés bátorságát és szabadságát, a függetlenség akaratát, tehát mindazt, amiért fiatalnak lenni érdemes. A fiatalság – ismétlem, hogy az elitjéről beszélek –

---

[x] Válaszul az esetleges szemrehányásra, hogy e nézetemet itt nem bizonyítom, legyen szabad *„A horogkeresztes hadjárat"* című füzetemre, továbbá *A Toll* 1936. januári és a *Századunk* 1935. decemberi számában megjelent (*„Népiség"*, *„Az Új Szellemi Front körül"* és *„Új humanizmus"* című tanulmányaimra utalnom.

egy évvel ezelőtt még hajlott arra, hogy atyai rábeszélésre „fiatalos" legyen; ma csak hatalmi szóval kapható rá, vagy hivatal és kenyér reményében. A „reform" szót véletlenül sem ejti ki másként, mint macskakörömbe téve – kár a szóért, de ki tehet róla, hogy így elbántak vele? – s mind tudatosabban és elszántabban vállalja lélekben a humanizmust és racionalizmust, a liberalizmust és a demokráciát. Természetes, hogy nem szakasztott a tizenhatodik század humanizmusát, a tizennyolcadik racionalizmusát, a tizenkilencedik demokratizmusát, s általában nem a régi szabású liberalizmust, hanem azt, amelyhez a mai tudományos és irodalmi munkák segítségével s a legutóbbi évek politikai, társadalmi és gazdasági megrázkodtatásainak tanulságai nyomán jutott el. Milyen lesz az új liberalizmus, mely most erjed ki a fejlett szociális érzékenységű és öntudatos, fiatal európai értelmiségben? E folyóirat hasábjain még lesz alkalmunk részletesen visszatérni erre a kérdésre. Érjük be most a lényeges negatívummal: nem lehet megalkuvóbb, kibúvósabb és homályosabb a réginél.

(Szép Szó, 1. szám 1936. március)

A liberalizmus házi-reformja

A SZÉP SZÓ első számában kifejtettem nézetemet, hogy a fiatal értelmiségi elit, megcsömörölve a mai új-rendiséges reform-szólamoktól, ismét mind tudatosabban vállalja lélekben a humanizmust és racionalizmust, a liberálizmust és a demokráciát. Hozzátettem, hogy mindennek természetesen nem szakasztott a régi kiadását – s félreértések elkerülése végett hozzáfűzhetem, hogy még kevésbé vállalja és vállalhatja azt, ami a múltban és közelmúltban antihumanista és antiracionalista szellemű, antiliberális és antidemokratikus berendezkedés volt. **A „reform" csődje nem jelenti rehabilitását a régi rendnek**, hiszen a csőd éppen azért következett be, mert ez a „reform" nem tudott valódi reform lenni. Alig vitatható, hogy reformra szorulnak a berendezések is, a fogalmak is. Milyen irányban haladjon például a liberalizmus házi-reformja? Említett cikkemben tett ígéretemhez híven, erre a kérdésre igyekszem itt megfelelni.

Tisztázzuk mindenekelőtt, hogy liberalizmuson nem egy államigazgatási, társadalmi termelési vagy fogyasztási rendszert, általában nem egy rendszert értünk, hanem a **minden felnőtt eszű ember minél nagyobb szabadságának** biztosítására irányuló törekvést; egy rendszer tehát annál liberálisabb, minél céltudatosabban és hatékonyabban igyekszik arra, hogy az egyik ember szabadsága ne sértse a másikét. Ebből következik, hogy:

1. **A liberalizmust demokratikussá kell tenni.** Nagyrészben már azzá is vált (például a háború előtti konzervatív-liberalizmushoz képest). A szomorú tanulságok hatása alatt-e, vagy egyszerűen mert a konzervatív elemek nagyrészt cserbenhagyták? Mindegy. Ma mindenki tisztában van vele, hogy titkos választójog és egyenlő-képviselő-jelölési szabadság nélkül nincs demokratikus parlamentarizmus; a demokratikus parlamentarizmus pedig *sub specie seternitatis* talán nem egyetlen és legtökéletesebb megnyilatkozási kerete a liberális szellemnek, de az eddig elgondolt és gyakorlatban vagy elméletben megvalósíthatónak bizonyult kormányformák közül kétségtelenül a legliberálisabb. Mert aránylag legtöbb lehetőséget enged a független vélemények megmutatkozására és érvényesülésére,

az érvek harcára. Kolnai Aurélnak a *Századunk*-ban megjelent okos tanulmányából ismerem Masaryk ragyogóan találó mondását: *„demokrácia = diskusszió"*

2. **A liberalizmust szociálissá kell tenni.** Ez a követelés sem újság ma már, de ritkán vonják le belőle kellő határozottsággal a következményeket. A manchesteri liberális iskolának alapvető tévedése volt, hogy egynek vette a személy szabadságát a magántulajdon szabadságával; megfeledkezvén arról, hogy ez a szabadság rabság lehet annak számára, kinek sem földje, sem gyára, sem pénze. Rabság, mely persze mérhetetlenül szabadabb és emberibb annál a rendi rabságnál, melynek helyébe lépett, s annál az „új-rendi" rabságnál, melynek a helyet azóta több országban átengedte; de mégis rabság. Ki nincs ezzel tisztában ma már? Ki nem tudja, hogy más a „gazdasági liberalizmus" és más a valódi liberalizmus, mely utóbbinak legfőbb biztosítéka a szabad sajtó, a szabad gyülekezés, a szabad szervezkedés, a demokratikus népképviseleti rendszer? Hiszen sehol nem történt annyi a liberális-kapitalista gazdaság szociális irányú megjavítása irányában, mint a legliberálisabb hazákban: Angliában, Belgiumban, a skandináv királyságokban, az osztrák köztársaságban, a weimari német birodalomban. És az antiliberális reakció elsősorban éppen a szociális berendezkedéseket igyekezett a föld színéről eltüntetni; ki ne emlékeznék a német „nemzeti szocialisták" heves agitációjára a *„népjóléti állam"* ellen? Ténylegesen nincs ma úgyszólván egyetlen ember sem, aki a manchesteri értelmezésű liberalizmushoz fenntartás nélkül ragaszkodnék; nincs, ha csak nem éppen az *immár aktuális pártbeli elhelyezkedésük szerint is bevallottan antiliberális* nagytőkések közt. Emiatt rosszhiszeműség a manchesterizmussal azonosítani még az aktuális, a gyakorlati liberalizmust is; hát még a lényegbeli liberalizmust, az eszmeit!

Biztos, hogy a gyakorlati liberalizmus szociális irányú kimővelése terén sok még a teendő, de ez nem jelenti azt, hogy most már minden kollektív ötletbe gondolattalanul ugorjunk fejest, csak mert egyszer rájöttünk arra, hogy különbség van egyfelől „gazdasági liberalizmus", másfelől a lényegbeli, vagy ha úgy tetszik, „politikai liberalizmus" közt. Tisztában kell lennünk azzal, hogy különbség van *„gazdasági liberalizmus" és a liberális elvnek a gazdaságban való érvényesítése közt is*; erről az utóbbiról pedig nem mondhatunk le. Igyekszem konkrétabban megfogalmazni, mire gondolok. A szövetkezeti mozgalom (a valódi, a demokratikus szövetkezeteké), a progresszív adózás, a munkásbiztosítás, a sztrájkjog, a kollektív bérszerződések – ezek nemcsak nem állnak ellentétben a liberális elvvel, hanem egyenest liberális vívmányok; sőt nem áll vele okvetlenül ellentétben a szocializálás sem. Többé vagy kevésbé minden állam „szocializál",[1] mindenütt vannak közüzemek, ahogy – Szovjetoroszországot beleértve – mindenütt vannak magánüzemek is. Sokat szocializáljunk-e vagy keveset? Mikor, hogyan, milyen iramban? Ezt a *gazdaságosság* szempontjai szerint kell eldönteni, nem „világnézeti" elv szerint. Bizonyára jellemző a mai fiatal intellektuálisokra, hogy mind többen keresik közülük a közjólét növelésének, a társadalmi kiegyenlítődés meggyorsításának, tehát a szocializmus voltaképpeni céljának útját a *georgeizmus* tájékán, amely bizonyos tekintetben még a manchesteri iskolánál is individualisztikusabb gazdálkodást követel – jellemző, de nem törvényszerű; s ha valakinek eszébe jutna, mondjuk, a fodrászipar haladéktalan szocializálását sürgetnie, inkább az ideggyógyászával kellene erről vitatkoznia, mint a liberális „világnézet"-tel. *A társadalom tulajdonának ténye nem sértheti a társadalom szabadságát.*

Viszont – és ez a fontos – sem szocializálást, sem irányított vagy tervgazdálkodást, sem úgynevezett szövetkezet-pártolást, de még a vállalkozásnak, eladásnak, termelésnek és munkás-alkalmazásnak legapróbb és legenyhébb, részleges megkötöttségét sem fogadhat-

juk el akkor, ha ez annyit jelent, hogy azonos szakmai képesítésű és képességű emberek jogait különböző mértékkel mérik s az egyik felekezet, származási közösség, tájék, kerület, foglalkozási ág, klub, asztaltársaság vagy párt tagjainak, illetve lakóinak, akár nemzethűség, és állampolgári megbízhatóság jutalmazása, akár erkölcsvédelem, akár fajnemesítés címén, kedvezményeket juttatnak a többiek rovására. Még konkrétabb példával élve: a burgonyatermelő földeket szocializálni – elvben nem volna okvetlenül antiliberális cselekedet: a burgonyatermelést korlátozni s kivált *különbözőképpen* korlátozni, a szabolcsi termelőnek olyan könnyebbségeket engedélyezni, amelyeket a szatmári vagy a borsodi nem kaphat – ez mindenképpen az. Liberális rendszer szocializálhatja a telefonautomatát, de nem jutalmazhat „nemzethűség"-et kiváltságos sertéskiviteli és hentesipari kontingensekkel. És így tovább. A liberális és szociális elv közt e téren sincs ellentét: a szolidaritás nevében államilag gyámolított tej-, fa- és burgonyakartell, a Hangya és némely úgynevezett altruista vállalkozás „irányító" tevékenysége miatt a szociáldemokrata lapok – valamint a kereszténységszocialisták közül is a valóban demokratikus elemek szószólói – ugyanúgy panaszkodnak, mint a polgári liberál-demokraták, s úgy visszakövetelik a szabadforgalmat, hogy ettől akár „manchesteriánusok" is lehetnének...

3. **A liberalizmust arisztokratikussá kell tenni**: fogékonnyá a szellemi és műveltségi rangsorok jelentősége iránt. A demokráciának gyakori kísérőjelensége az a durva fajta *egalitarizmus*, mely az egyenlő jogok követelését úgy értelmezi, hogy minden ember ítélete egyformán sokat ér. Az előzékenység és tüntető méltánylás minden iránt, aminek „közönsége van", a fitymálódás a bonyolultabb és nehezebb gondolatokkal szemben, a szellem és hangnem választékosságának és árnyaltságának lenézése – mindez „demokratikus" tünetnek számít, ha a diktatúrákban sokkal dúsabb adagolásban lelhető is fel, mint a demokráciákban. Kétségtelen, hogy az értelmiségi rétegek nagy részét éppen az átalány-szellemnek ez a becsülete vadította el a demokráciától. Egy „elit" uralmát remélték a szigorúbban hierarchikus társadalomtól. Csöbörből vödörbe, feneketlen vödörbe estek. Olyan társadalmat kaptak, amelyben a bugris-észjárás nemcsak irányadó, hanem kötelező is. Már jóval a mai parancsuralmi idők előtt, az általános, titkos választójog körül folyt harcok idején, gyakran sújtották átokkal finnyás és aggodalmas intellektuálisok a „lélektelen szavazógépet", melyben „csak a mennyiség számít, a minőség nem". A Renan és Flaubert különben igazán liberális és emberséges köréből is nem egyszer hallatszott ilyesmi.[2] Nem is mondom, hogy az a diagnózis hamis; a baj az, hogy minden elképzelhető terápia használhatatlan. Ahol van szavazás, ott a szamarak szavaznak, ahol nincs szavazás, ott a szamarak diktálnak – miért jelentené ez a „minőség" jogaiba-helyeződését a „mennyiség"-gel szemben?

„A demokrácia nem azért a legjobb államforma, mert jó, hanem mert a legkevésbé rossz" – mondja Szász Zoltán, és igaza van. A demokratikus népképviseletet nem azért kell kívánnunk, mintha azt hinnők, hogy – **vox populi: vox dei** – a nép nem tévedhet; hanem mert ennek keretében három- vagy négy remélhető, sőt a gyakorlat tanulsága szerint biztosra vehető, hogy a tömeg-tévedések a szabályos ütemű váltakozásában, mint regulátor a gépen, mint iránytű vagy legalább mint távcső az ellentétes szelektől cibált hajó kormányhídján, érvényesülhet a képzett és rendezett tartalmú agyvelő befolyása is. A világ közmondásosan legnyárspolgáribb s főként legokosabban, mert legcéltudatosabban és legkíméletlenebbül nyárspolgári népe: a francia, soha nem látta kárát annak, hogy hatalmas áldozatokkal segíti elő intellektuális elitjének kiválasztódását, s hogy a mandarinokat megillető tisztelettel övezi a humanisztikus és grammatikai műveltség hordozóit; politikája nem vált gyakorlatiatlanná, sőt egészséges szatócsi jellegéből sem vesztett

amiatt, hogy sorsát többnyire filológusokra és irodalmárokra bízta. Nép nem fizethet rá arra, ha megszokja, hogy csak annak higgyen, aki gondolatait világosan és elegánsan tudja megfogalmazni, mert amit nem lehet jól megfogalmazni, azt nem lehet jól megvalósítani sem. Szellemi arisztokrácia, politikai demokrácia és liberalizmus: egymásra vannak utalva, ma jobban, mint valaha, s öngyilkosság ezt tudomásul nem venniök.

A liberális és demokratikus értelmiségnek fel kell számolnia azt a túlzott türelmet, azt a nem egyszer szolidaritásos forróságba átcsapó rokonszenvet, amelyet a színházi, irodalmi és esztétikai tömegportékák kikészítői és árusai iránt tanúsít. Arra az egész, színházi-életes, szellemi ócskaárut zománcozó, dramatizáló, filmesítő és részletre árusító szakmára gondolok, amelyet jobboldali sajtónk csökönyösen mint destruktívot emleget, akár a bolsevizmust vagy a szabadkőművességet, noha a valóságban ez a szakma szőröstől-bőröstől odaadta magát a fasizmusnak s ennek igényeit szolgálja ki. E körülmény mindenesetre megkönnyítheti az illegitim frigy különben is esedékes felbontását a „boulevard" és a baloldali polgári irodalom közt.[3] Vegyük tudomásul végre, hogy ha valamely *paprika-prinzessin*-es magyar filmet, faj-árjasági aggodalmakból nem engednek be Németországba, ez sérelme ugyan jognak, emberségnek és magyarságnak, de csak úgy és nem másként, mint hogyha tojás- vagy sertésszállítmánnyal történik ugyanez. S Fodor László nem kaphat az Új Magyarságtól olyan lesújtó bírálatot, mely a szabadelvűség és az urbanitás vértanújává avanzsáltathatná.

4. **A liberalizmust erőssé kell tenni**; és könyörtelenné a vele ma gyakorlatban egyet jelentő demokratikus intézményeket. Szerencsére ezt is kezdik végre belátni. Hitlernek az öntudatos demokratikus társadalmakban mindenki csak helyeselhetett, amikor megállapította, hogy „a demokráciát saját ostobaságával fojtotta meg"; s általánosan tudomásul veszik ma már a paradox kényszert, hogy az erőszakkal szemben a demokráciának az erőszak eszközeivel kell védekeznie. De tudomásul kellene venni végre azt is, hogy ez a kényszer *nem paradox*; hogy a demokrácia nem jelenti, nem is jelentheti a többség önkényuralmát a kisebbségen; nem jelentheti egy egyszeri többség jogát ahhoz, hogy egyszer s mindenkorra megfossza a leendő és kialakulható többségeket saját akaratuk érvényesítésének keretétől; hogy a demokráciában nem a tömeg nagysága a döntő, hanem a személyi jog, s hogy a többség akarata előtt demokratikus érzésű ember csak addig köteles meghajolni, amíg ez az akarat a szabadon kialakuló vélemények többségét foglalja össze és meghagyja a lehetőséget, hogy ugyanebben a keretben holnap másirányú többségi akarat keletkezzék. A demokráciának szépséges dísze, mulatságos fényűzése lehet a türelem azok iránt, akik bicskával, bombával vagy bicskás-bombás uszítással törnek rá; ami engem illet, tajtékzó és bömbölő őrjöngéseiben is imádom azt az elbűvölő svádájú és tündöklетesen intelligens Léon Daude-t, aki egy szuszra gyalázza stricinek a halott Briand-t, szamárnak a köztársaság eleven elnökét és gyilkos bandának a kormányt, a rendőrséget, a kamarát. Számomra és bizonyára sokunk számára érzékeny veszteség lesz, ha nem olvashatjuk többé gyilkosságra való felbujtásait, a féktelen tombolásának idejére úgy gondolhatunk vissza, révedező sóhajjal, mint némely öregúr a fiákeres császári Párizsra, melyet azóta a „demokrácia tönkretett". Ínyenceknek áldozat lesz lemondani róla, de a demokrácia részéről nemcsak az nem „önellentmondás", ha, mint ma teszi, lefegyverzi bandáját és feloszlatja randalírozó szervezeteit, hanem logikusan, becsületesen és vállalt alapelveihez híven járna el a demokratikus állam akkor is, ha úgy adná őt a felbőszült terroristák kezére, ahogy ő igyekezett másokat oda juttatni.

Ismerem az ellenvetést, hogy „mi hát akkor a különbség köztünk és köztük?" „A különbség nagyon lényeges", mi *hajlandók* vagyunk letenni erről a harcmodorról, ők nem

hajlandók; mi hajlandók vagyunk megkötni és állni azt a tisztességes *üzletet*, amit a demokrácia jelent. Demokrácia, olyanok számára, akik túlteszik magukat rajta – *ez* a képtelenül paradox kívánság! A demokratikus állam: „társadalmi szerződés", vagy legalábbis az akar lenni. Adok jogtiszteletet, kapok jogtiszteletet, egyenlő mértékben. Aki nem szállítja az árut, nem követelheti az ellenértékét; világos ez, mint a nap.

Fentebb szóltam arról az átlátszó, de hatásos rabulisztikáról, melyet ma kivált gyakran szokás a liberalizmus lejáratására igénybe venni: amikor azonosítják a liberalizmussal annak egyetlen, idejétmúlt, gazdaságpolitikai válfaját, a „szabad kizsákmányolás" manchesteri elvét. Intelligens és valamennyire tájékozott embert ezzel ma már aligha lehet beugratni; annyira világossá és köztudomásúvá vált a különbség az *úgynevezett gazdasági* liberalizmus és a *politikai* liberalizmus közt. De a fogalom tisztázása irányában most tovább mehetünk egy lépéssel: láttuk, hogy bizonyos fokig és bizonyos értelemben a liberális szemlélet igenis gazdasági liberalizmust jelent (pl. a kiváltság-osztogató álkollektivizmussal és a lényegéből kiforgatott tervgazdálkodással szemben) – viszont nem jelent mindig és minden ponton „politikai" és közigazgatási liberalizmust (vagyis nem jelenti azt, mintha a liberális állam köteles volna megadni a szabadságjogokat saját gyilkosai számára is). Különböztessük meg tehát egymástól a *lényegbeli*, a „szubsztanciális" liberalizmust és a *működésbeli*, a „funkcionális" liberalizmust;[4] az előbbi arra irányul hogy politikában, gazdaságban, az élet minden területén minél teljesebbé tegye az emberi *személy* önrendelkezését – az utóbbi egyes politikai, gazdasági stb. *szervek és berendezések* szabad működéséből áll. Mondanunk sem kell, hogy mi a *„lényegbeli"* liberalizmusnak vagyunk hívei; a „működésbelit" csak eszköznek fogadjuk el – ott, ahol célravezető eszköz.

5. **A liberalizmust nemzetközivé kell tenni.** – Jobbról-balról egyaránt kárhoztatóan szoktak nyilatkozni a „világnézeti külpolitikáról". Bizonyos fokig joggal. Gyönge, kicsiny országtól, mely nem léphet föl kezdeményezőként a világpolitikában, csakugyan bajos elvárni, hogy mások belső ügyeibe beleszóljon s rendet akarjon szabni az emberiségnek. Ebben mindnyájan egyetérthetünk. De a liberalizmust, mint szellemi és politikai elvet, ugyanolyan képtelenség országhatárhoz rögzíteni, mint volt annak idején a gazdasági szabadversenyt; ahogy a manchesterista gazdálkodás – nem szólva most egyéb fogyatékosságáról – vámhatárok közé szorítva maga emel gazdasági diktatúrába tőkés érdekeltségeket, úgy öngyilkosságot követ el az a demokrácia is, amely „diplomatikus" tétlenségével a külföldi elnyomás cinkosául szegődik. Aki körülnéz a világban, láthatja, hogy hovatovább nem lesz *lehetséges* más külpolitika, mint „világnézeti". Bizonyára nem a világnézetek elvi szilárdsága az oka ennek, hanem inkább a technikai valóság, mely a földkerekséget egyetlen hazává vonja össze. A harmincéves háború, tanultuk, úgy indult, mint vallásháború és úgy folytatódott, mint hatalmak háborúja. Ma másként van. Lazábbak a dogmák, erőszakoltabbak a vámsorompók. A balkáni háborúval megkezdődött, a világháborúval folytatódott, s alkalmasint e pillanatban is tart még *a huszadik század harmincéves háború*ja, mely a jelek szerint a régivel éppen ellenkező irányban halad: megindult, mint hármas szövetség és hármas megegyezés marakodása, s ma mindinkább úgy hat, mint jobb- és baloldal megütközése egy földkerekségnyi hadszíntéren.

JEGYZETEK

1 A szót azért teszem idézőjelbe, mert helyesen csak demokratikus országban beszélhetünk szocializálásról: ott, ahol az állam a társadalom tulajdona és nem fordítva. Diktatúrákban, ahol az állam magánkézben van, legföljebb *államosításról* lehet szó.

2 „Ha igaz, hogy egy századon át az anyag foglalt helyet az oltárokon, ma a *szellem* veszi át ezt a szerepet. Ennélfogva vissza kell utasítani a demokratikus szellemre jellemző valamennyi megnyilvánulást: a felületességet, a rögtönzést, a személyes felelősségérzet hiányát, *a számnak és annak a rejtélyes istenségnek a magasztalását, amelyet úgy hívnak, hogy nép*". Így beszél ma is Mussolini. („A fascizmus doktrinája". Vallechi flórenci magyar kiadásából. – Az aláhúzás tőlem való. – I. P.) De ugyanakkor büszke arra, hogy a fasiszta állam „széles *népi* alapra támaszkodik"; nem szólva arról, hogy a fasiszta szertartások, tüntetések, kormányzati és propaganda-eszközök minden demokratikus szám-tiszteletnél hivalkodóbban érzékeltetik a tömeg uralmát és mértékszabó ízlését a minőséggel és egyénnel szemben; a közép- és kelet-európai fasizmusokban pedig kivált nagy becsülete van a „népiség"-nek (*völkisch* szellemnek), mely kétségtelenül „rejtélyesebb", önkényesebben értelmezhető akaratú és zsarnokibb „istenség" a saját sorsától szabadon és szótöbbséggel döntő „nép"-nél. (L. erről *A Toll* 1936. januári és a *Századunk* 1936. decemberi számában megjelent „Népiség", „Új humanizmus" és „Az új szellemi Front körül" című tanulmányaimat.)

3 L. erről „Mi közünk hozzá?" c. cikkemet a *Világirodalmi Szemle* 1935. szeptemberi számában.

4. A két szót ebben az értelemben Mannheim Károlytól veszem, aki nagyjából ezen az alapon választja el a „szubsztanciális" racionalizálást a „funkcionális"-tól. („Mansch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus". Leiden, 1935.)

(Szép Szó, 3. szám 1936. május)

A demokrácia feladata

Tisztázzuk először is, hogy demokráciának azt az állami és társadalmi rendet nevezzük, amely a demokratikusnak ismert országokban: Franciaországban, Angliában, a skandináv királyságokban, Svájcban, Belgiumban, Hollandiában, az észak-amerikai államszövetségben, a brit dominiumok nagyrészében uralkodik. Ezek közt vannak monarchiák és köztársaságok, vannak országok, ahol a nők választanak, és ahol nem választanak – általában igen sok jelentékeny különbséget lehetne felfedezni a felsorolt országok berendezései közt. Mégis, amikor egy szóval demokratikusnak nevezzük valamennyit, már tudomásul vesszük a letagadhatatlan tényt, hogy van valami, ami minden különbségen át jellemzi őket. Mi ez a közös vonás?

Az egyik közös jellegzetesség: a személyi szabadságnak viszonylagos nagysága, nemcsak a szigorúan vett magánélet területén, hanem – ami ettől lényegesen elválaszthatatlan – a közéletben is. Demokratikus állam polgára szabadon fejtheti ki véleményét szóban, sajtóban; szabadon alakíthat pártot, egyesületet, szakszervezetet, szabadon bírálhatja a hatalmat és az érvényben lévő rendelkezéseket.

A másik közös jellegzetesség: a parlamentarizmus, melynek lényege az, hogy az állampolgárok közössége szabályosan visszatérő – vagy esetleg a szabályosnál sűrűbb, de sohasem ritkább – időközökben revideálhatja saját véleményét, kicserélheti azt a garnitúrát, amelyre a törvények hozását és a kormányzat irányítását bízta. A többségi elvnek a demokratikus felfogás szerint csakis annyiban van értelme és jogosultsága, amennyiben meghagyja a lehetőségét annak, hogy emellett a kisebbség is kifejezésre juttassa véleményét,

érvényesítse befolyását és – ha a közhangulat ilyen irányban módosul – a legközelebbi választásig esetleg többséggé is növekedhessék. Ha az egyszeri többség saját akaratát egyszer és mindenkorra szóló és megfellebbezhetetlen nemzeti akaratnak nyilvánítja és ha azt a csoportot, amelynek kezébe a hatalmat helyezi, a törvény és a kormányzat bírálhatatlan kútfejévé avatja – ez ugyanolyan kevéssé nevezhető demokratikusnak, mint hogyha ugyanezt egy jól felfegyverzett kisebbség követi el. Az agitációs szabadság nélkül elrendelt népszavazásnak semmi köze a népakarathoz, a demokráciához.

A harmadik közös jellegzetesség volna az, amit gazdasági demokráciának nevezhetnénk. Ennek alapelve egyformán érvényesülhet a viszonylagosan individualisztikus, vagy a viszonylagosan kollektivisztikus gazdálkodás keretében. Mert sem teljesen individualisztikus, sem teljesen kollektivisztikus gazdálkodás nincs ma sehol a világon. Mennyire kell, illetve mennyire szabad a nemzeti jövedelem növelése és a jövedelemeloszlás nivellálása érdekében a központi hatalomnak a gazdasági életbe beleavatkoznia? Ezt olyan célszerűségi meggondolásoknak kell eldönteniök, amelyeknek taglalása nagyon messzire vezetne. De akármilyen módon döntsünk is a gazdaságpolitikai kérdésekben, ahhoz az elvhez a demokrácia hívének mindenképpen ragaszkodnia kell, hogy semmiféle előnyt vagy hátrányt nem jelenthet senki számára, ha egyik vagy másik párthoz, felekezethez, származási-közösséghez tartozik. Minden olyan okoskodás, amely akár a földhöz, akár más gazdasági javakhoz való jogot azon a címen kívánja egyes rétegek, családok, avagy ezeken belül esetleg az elsőszülöttek számára biztosítani, hogy ezek „megbízhatóbbak", „nemzetfenntartóbb", „történelmibb", „tősgyökeresebben" nemzeti és népi elemek másoknál – homlokegyenest ellenkezik a demokratikus felgogással; és ebből a szempontból tökéletesen mindegy, hogy nagybasák vagy kisbasák, főúri oligarchák vagy hitbizományos parasztpretoriánusok, előkelő főnemesi kotériák vagy kevésbé előkelő „szövetkezeti" ügynökökből összetoborzott érdekszövetségek részére kívánnak-e privilégiumokat biztosítani.

Mindezt azért nem felesleges elmondani, mert a „demokrácia" szó jelentését gyakran kiforgatják és azzal propagandisztikus okokból állandóan visszaélnek. Demokrácia ellenségeitől gyakran halljuk, hogy ők is demokráciát akarnak, csakhogy „valódi" demokráciát, „népi" demokráciát. Rövid faggatás után pedig kiderült, hogy a „valódin" éppen az ellenkezőjét értik annak, amit a józan ember demokráciának nevez – a „népinek" azt dícsérik, ha a nép nem maga határozza meg, hogy kik irányítsák sorsát, hanem a fegyveres hatalom jelöli ki a nép számára, hogy milyen irányt kívánjon követni s kiknek kezébe kívánja saját sorsát helyezni. Mi ad ez úgynevezett népi demokrácia híveinek jogcímet ahhoz, hogy azt a rendszert, amelyre vágynak, demokratikusnak nevezzék? Alkalmasint semmi egyéb, mint a „népi szellem", vagyis a kormányzatnak, a közéleti dialektikának, az egész uralkodó lelkületnek alkalmazkodása az alacsony értelmi és műveltségi színvonalú tömegek igényeihez. Legyünk tehát tisztában azzal, hogy annak a tömegkultusznak, annak a plebejusi modornak és műveletlen szemléletnek, amely az utóbbi évtizedekben sok országban úrrá lett, semmi köze ahhoz, hogy demokrácia van-e vagy nem. Nincs ehhez köze annak sem, hogy az oligarcháknak abban a csoportjában, amely az egyik vagy másik antidemokratikus országban uralkodik, kik foglalnak helyet családjuk ősi történelmi eredetének jogán és hányan emelkedtek oda a proletári származás mélyéből. Afganisztánban, miután az aránylag demokratikus reformokkal kísérletező Amanullah királyt elűzték, egy fanatikus terrorista banda kerítette kezébe a hatalmat, teljes egészükben visszaállította a helybeli főurak kiváltságait, ismét kötelezővé tette a vallásos érzésből leszármaztatott babona-törvényeket s trónra emelt egy legalacsonyabb sorból magasra hágott sötét analfabétát, a Vízhordó Fiát. Mégsem akadt józan ember, aki az afgán berendezke-

désben a demokrácia diadalát ünnepelte volna. Miért hiszik hát, hogy egyik vagy másik európai diktatúra légkörét „demokratikussá" teheti a vízhordó-fiak retrográd, rabtartó szellemének érvényesülése?

A demokrácia ellen a ma talán két leggyakrabban hangoztatott érv az, hogy 1. szállás-csinálója a bolsevizmusnak és 2. kiszolgáltatja a polgárságot a szabad rablásnak, az úgynevezett liberális nagytőkének. Ez a két „érv" eléggé nyomatékosan cáfolja meg egymást, de külön-külön is megcáfolja mind a kettőt az a tény, hogy *ad.* 1. **véletlenül sem volt eddig sehol bolsevizmus olyan országban, ahol annakelőtte komoly demokrácia uralkodott volna,** s *ad* 2. a demokratikus országok mindig élen jártak s ma is élen járnak a szociális haladásnak, ők gondoskodtak és gondoskodnak legjobban a dolgozók és a munkanélküliek sorsáról, s bár gazdaságpolitikai eszközeik természetesen nem olyan durvák és kiváltságtevők, mint az ófeudális oligarchák, vagy az újfeudális parancsuralmak rendelkezései, mégis ők, a demokraták törik le leghatékonyabban a nagytőkés érdekeltségek monopolisztikus hatalmát is. (Hogy ezek a nagytőkés érdekeltségek miért volnának „liberálisak", ezen külön lehetne elmélkedni. Bármerre nézünk a világban, mindenütt azt látjuk, hogy a nagytőke és annak kivált legmohóbb része éppen az antiliberális, antidemokratikus pártok seregeit pénzeli és fegyverzi fel. A parancsuralmi „szocializmus" jelszavait ennek a nagytőkének pénzén terjesztik; a szabadság és jogegyenlőség gondolatát a nagybirtok, a nagybank és a nehézipar pretoriánusaival szemben kell a kispolgárok, intellektuálisok, munkások és parasztok tömegének megvédenie. Az, amit ma hol nacionálszocializmusnak, hol fasizmusnak, hol újrendiségnek, hol népi demokráciának neveznek – s amit egy ideig nálunk „reformpolitikának" dicsőítettek – abból áll, hogy egy antiliberális nagytőke pénzén, amely van és erősebb, mint valaha, propagandát csinálnak egy liberális nagytőke ellen, amely nincs.)

Magyarországon a demokrácia legfőbb hiánya az, hogy ténylegesen erősen korlátozva van a szólás, a sajtó, a gyülekezés, a szervezkedés szabadsága. Amíg napilap és folyóirat indítása kormányengedélyhez van kötve, amíg napilapot és folyóiratot be lehet tiltani, amíg egyesületek és más testületek megalakulásától meg lehet vonni az engedélyt azon a címen, hogy ilyen vagy olyan testületre „nincs szükség", amíg a gyűlések megtartásának megengedése, vagy meg nem éngedése ténylegesen úgy van a hatóságok tetszésére bízva, mint ma – addig szó sem lehet arról, hogy Magyarország a demokrácia irányában komoly lépést tett volna. A szabadságjogok megadásán és biztosításán túl a következő legszükségesebb lépés volna a titkos választójog megalkotása, amely azonban, mint láttuk, agitációs szabadság és jelölési szabadság nélkül semmit sem érne. A demokrácia megkövetelné azoknak az újabb keletű törvényeknek megszüntetését, amelyek valamely foglalkozás gyakorlása, vagy valamely pályára való előkészület jogát részben attól teszik függővé, hogy valaki milyen származási közösséghez, felekezethez, párthoz, társadalmi osztályhoz tartozik, milyen megyéből való és mennyire találtatik nemzetileg és jellemileg megbízhatónak bármely vizsgálóbizottság intuitív ítélete szerint. A hitbizományokat, általában a birtokforgalmi megkötöttségeket nem lehet „reformálni", hanem eltörölni kell – igazán nem lehet nyaklónélküli radikalizmussal vádolni azt, aki magáévá meri tenni ezt a követelést, amelyet Deák Ferenc már száz évvel ezelőtt is időszerűnek ítélt.

Természetes, hogy szükség volna további lépésekre is a demokrácia kiművelése és valósággá tétele irányában, de ez elemi előfeltételek nélkül minden egyéb lépés céltalan, mert vagy semmit nem ér el, vagy pedig éppen a demokrácia ellentétét, a társadalom mesterséges, gépies hierarchizálását. Személyi szabadság nélkül sem népi önkormányzat, sem szociális haladás nem képzelhető.

(Cobden, 1936. november)

Tizenkét pont

Március tizenötödikén délután a Nemzeti Múzeum előtt az Egyetemi Kör rendezésében a magyar ifjúság egy számottevő része gyűlést tartott, amelyen Zilahy Lajos, Féja Géza és Kovács Imre beszéde után tizenkét pontos programot fogadtak el a magyarság létkérdéseinek megoldására. E gyűlés szónokai, szellemi irányítói nem most találkoznak először, már évek óta szerepelnek többé-kevésbé szorosan összekapcsolódva a nyilvánosság előtt, s ha vannak is köztük érzületi és szemléleti különbségek, nagyjából egyazon mozgalom munkásai és harcosai. E sorok írója ezt a mozgalmat az utóbbi évek során gyakran bírálta és hibáztatta; s ez egy okkal több, hogy most siessen kifejezésre juttatni minden fenntartás nélkül való elismerését a bátor, józan, okos kiállás iránt, amelynek emléke a gyűlésről megmarad, de immár az eszmekör iránt is, amelyben résztvevői egyesültek. Végre egy ifjúsági program, amely mentes a százféleképpen értelmezhető szólamoktól, kínos szófacsarásoktól, költőietlen trópusoktól és figuráktól, s amelyben a személyi szabadság a népi önrendelkezés, a társadalmi kiegyenlítődés, a természetes magyar történelmi hivatás betöltésének követeléseit nem terheli a parancsuralmi lírában fogant kifejezések nyomasztó gőzköde. Végre egy program, amely csakugyan az értelmiség programja lehet, azé az értelmiségé, amely rangját nem osztálykiváltságtól, megmerevedett keresztektől, vagy éppen erőszakos tekintélyvédelmi intézkedésektől várja, hanem fokozott társadalmi felelősségérzetétől, érzékenységétől és értelmi befogadóképességétől, s attól, hogy legbátrabban és legrugalmasabban tudja a különböző néprétegek életigényeit egyszerre szolgálni, érdekeit összeegyeztetni, jogait megvédeni. Ilyen értelmisége, ilyen természetes vezetőrétege a magyar társadalomnak a hetvenes évek óta alig van, legföljebb egy-egy becsületes, de elvetélt kísérletet láthattunk arra, hogy legyen. Mi lesz a Múzeum előtti gyűlésen jelentkezett „márciusi front" sorsa? Vajon amit eddig hiába kíséreltek meg annyian, azt eredményesen viheti végbe ez a most felbukkant vagy most kibontakozott ifjúság? Ne jósoljunk. Eddig még csak egy névjegyet kaptunk ettől az ifjúságtól, de ez a névjegy lelkesítő és bíztató.

Maguk a pontok nem újak, csak okosak és becsületesek; de van-e igazabb és hitelesebb újszerűség, mint félreérthetetlenül és világosan vállalni a régi, a százszor bebizonyosodott, a soha meg nem cáfolt és mégis mesterségesen elnyomott elködösített igazságot? A márciusi front az ország demokratizálódását követeli, a gondolat, a szólás, a sajtó, a gyülekezés, a szervezkedés szabadságát, az általános, egyenlő és titkos minden korrektívum nélküli választójogot, a képviselői összeférhetetlenség elvének komoly megvalósítását; olyan követelések ezek, amelyeket nagyrészben vállalt egy nem kevésbé konzervatív politikus is, mint gróf Károlyi Gyula, amikor a kormány élén állt. Ez azonban nem változtat azon, hogy e voltaképpen már konzervatív követelések valóraváltása és a meglevő alkotmányos jogok biztosítása nélkül gyökeresebb és bátrabb újításról álmodozni is együgyűség – kivéve persze, ha az együgyű álmok hátterében olyan hűvös érdekek is lappanganak, mint amilyenek a szociális keserűséget monopolisztikus pénzügyi és politikai hatalmasságok szolgálatába óhajtják mozgósítani...

A dunai népek együttműködésének követelését ma már minden józan, táglátókörű ember természetesnek tarthatja, aki nem hajlandó hazáját valamely külföldi imperializmus gyarmatává süllyeszteni. A szociálpolitikai követelések, melyeket a márciusi front pontjai között olvashatunk, szintén nem nevezhetők vérmeseknek és felforgatóknak; voltaképpen azoknak a reformeri elgondolásoknak a hazai szükségletekre vonatkoztatott megnyilvánulásai, amelyekkel ma már minden polgárosodott, demokratikus állam társa-

dalma megbarátkozott vagy kénytelen volt megbarátkozni, s amelyeknek a gazdasági életben, a becsületes ipari és kereskedelmi tőke, a magánvállalkozás és a jobbmódú fogyasztóközönség is ugyanúgy hasznát látta, mint a szorosabb értelemben vett proletariátus. A földkérdéssel kissé sommásan végez a márciusi front: az ötszáz katasztrális holdon felüli birtokokat ki kell sajátítani – követeli. Ez az egyértelműség, ez a határozott kiállás a kisgazdaságok érdekét szolgáló birtokpolitika mellett, maga is nagy érdem éppen ma, amikor a „telepítést", a „nemzeti földpolitikát" annyi felől sürgetik és ígérgetik, s éppen csak azt nem mondják meg, hogy mit értenek rajta. A valóság az, hogy ami eddig ebben az irányban történt, kevesebb a semminél: mialatt országraszóló fejtörési versenyt rendeznek, hogy miképpen lehetne az új kisgazdaságokat forgótőkével ellátni és életképessé tenni, a nagybirtokosokat pedig méltányosan kártalanítani – ténylegesen a nagybirtok különböző válfajai kapnak különböző formákban szubvenciókat a társadalom egyetemétől, ők élvezik hol a hitbizományi megkötöttségek területenkívüliségét, hol az adómérséklések ki nem érdemelt ajándékát, hol a mesterséges, antiszociális árfelhajtás előnyeit. Ha a márciusi front követeléséből csak annyi válik valóra, hogy az ötszáz holdon felüli birtokokat *nem jutalmazzák meg* a közösség terhére adósságaikért és életképtelenségükért, ha csak annyit sikerül ez új ifjúságnak elérnie, hogy progresszív adóval és a mesterségesen antiszociális intézkedések eltörlésével elősegítsék az egészségesebb birtokmegoszlás folyamatát, akkor máris kiérdemelte a jelen háláját és a történelem elismerését. Hogy ez egyedül elegendő lesz-e a földkérdésnek – a magyarság legfontosabb, legégetőbb gazdasági és szociális kérdésének – megoldására, az más lapra tartozik. De *ennek* megvalósítása nélkül minden tervezgetés, fogadkozás vagy más néven nevezendő verbális országmegváltás nevetséges.

(Magyar Hírlap, 1937. március 18.)

És mégis reformokat!

Az utóbbi két évtized két korszakos találmánnyal gazdagította a politikai életet. Hadd fűzzem mindjárt hozzá, hogy egyik sem válik díszére a korszaknak, melyre bélyegét rányomta.

Az első e korszakos találmányok közül: a **szabadságellenes baloldal.** A háború előtt ennek vágyképe legföljebb néhány hőse álmodozó fejében kísértett, mint például a forradalmi-szindikalista Sorel-ében, akit tudvalevően Mussolini ugyanúgy mesterének vállalt, mint Lenin. Általában a baloldal a szabadságot legföljebb keveselhette, de sohasem sokallhatta. A meglevő szabadságot gúnyolhatta, lekicsinyelhette, fonákját fölfedhette, mint ahogy a legkitűnőbb elmék tették Marxtól Henry George-ig és Tolsztojtól Anatole France-ig, de eszébe nem jutott volna emiatt azt követelni, hogy eltapossák a keveset, a viszonylagosan keveset is, ami valóra vált belőle. Előfordult, mint a francia nagy forradalom idején, hogy a baloldal teremtett önkényuralmat. De legalább elvben, legalább elméletben akkor is a szabadságra törekedett. Hogy a szabadság akarata „ósdi előítélet", „túlhaladott álláspont" lehet, erre senki nem gondolt. Ezt a szabadságellenes forradalmiságot csak az orosz bolsevisták avatták kormányzati elvvé, minekutána Ludendorff segítségével hazajutottak és a hatalmat elfoglalták.

Az utóbbi két évtized másik korszakos találmánya: a **forradalmi jobboldal**. A háború előtti közéletben ez is ismeretlen jelenség volt. A pártok között az a szereposztás érvényesült, hogy a jobboldalon helyezkedtek el azok, akik a történelmi intézményeket és berendezkedéseket védték, a csaknem kétezeréves egyháztól egészen a száz-, az ötven- és a tízéves polgári tőke tulajdonjogáig – a baloldalon pedig azok, akik a társadalmi kiegyenlítődés, a minél teljesebb jogegyenlőség érdekében gyorsabb haladást követeltek, szükség esetén a történelmi intézmények és berendezkedések sérelmére is. Ha némely történelmi intézmény szószólója a szociális haladás gondolatának engedményt tett, ezzel félreérthetetlenül a baloldalhoz közeledett; nem véletlen, hogy a „szociális pápa", ki a *Rerum novarum*-enciklikával a modern katolikus gazdasági politika alapját megvetette, egyszersmind a „liberális pápa" volt. Csak a háború után találták ki azt a különös szólamtárat, amelybe egyszerre gyömöszölhetik bele mindazt, ami a jobboldal történelmiségében és a baloldal forradalmiságában tetszetős – kihagyva persze belőle, ami a jobboldalon értékmegőrző erő s ami a baloldalon értékteremtő lehetőség. A forradalmi, a parancsuralmi jobboldal egyszeriben feloldozta magát az erkölcsi és szellemi kötelékek alól, amelyek a konzervatív jobboldalnak létjogát adták; feszélyezetlenül átvette a baloldaltól és megduplázta a legvérmesebb, legmerészebb szociális ígéreteket, ugyanekkor azonban felfokozta, a kasztrendszer ridegségéig merevítette a jobboldali szabadságelnyomást; a pénz és a származás kiváltságoltjai mellé gyámul és oltalmazóul rendelte az egypárt és a rohamosztag új, kiváltságos rendjét; a haladás feltartóztatásának politikáját olyan dinamizmussal szerelte föl, amely addig a haladás sürgetőinek ereje volt...

Képtelenség, amit ez a forradalmi jobboldal akar? Igen: erkölcsi és logikai képtelenség. Ember- és nemzetboldogító ígéreteiből beváltani semmit sem tud. Ha a bolsevizmus egyenlőséget teremt, a fegyintézet lakóinak egyenlőségét, akkor e forradalmi jobboldal, e jobboldali bolsevizmus még ebből is csak a fegyházi „rendet" veszi át, a meglevő vagyoni és rangkülönbségeket azonban újakkal tetézi vagy cseréli ki. A bolsevizmusból az egypárt zsarnokságát veszi át, a feudális ó-jobboldalból az osztályokba és rendekbe merevített társadalom eszményét, a „tekintélyek" vak tiszteletének kultuszát; a polgári szabadelvűség örökségéből pedig csak a nacionalizmust, illetve annak hol „fajvédelem"-mé, hol „öncélú" törzs- és hatalomimádattá torzult formáját. Képtelen keverék? Minél képtelenebb, annál hatékonyabb. Minél többféle beidegzettségre spekulál, minél többféle szenvedélyt mozgósít, annál több a reménye – nem ugyan arra, hogy összes fogadkozásai mellett kitarthasson, de igenis arra, hogy a hatalmat meghódítsa, vagy legalább befolyásolja. Európa számos országában, s köztük nálunk is, Magyarországon, nincs ma súlyosabb és fájóbb veszedelem ennél a forradalmi jobboldalnál, nincs ennél fenyegetőbb ellensége alkotmánynak, műveltségnek, munkának, munkával szerzett tulajdonnak, emberi jognak és nemzeti létnek. Hogy a bolsevizmus súlyosabb veszedelem? 1919 márciusában az volt, s másutt talán ma is az. De aki a **mai Magyarországon** tartja legsürgősebb politikai feladatnak különleges „bolsevista-ellenes front" szervezését, olyan, mint akinek himlőjárvány idején egyetlen gondja, hogy miképpen védekezzék kolera ellen.

A forradalmi jobbolal egyszerre támadja meg létében a hagyománytisztelő, az alkotmányvédő, a **valódi** jobboldalt, s a szabadságszerető, a demokratikus, a **valódi** baloldalt. Magától értetődik tehát, hogy jobb- és baloldal egyforma elszántsággal védekezik ellene. Bár korántsen akkora elszántsággal, mint saját elemi érdekében, az alkotmányos rend, a polgári szabadság, az európai Magyarország érdekében szükséges volna. A jobboldal nagyrészét feszélyezi a küzdelemben, hogy ez a forradalmi, parancsuralmi jobboldal „mégis csak jobboldal", mégis csak „világnézeti" szövetséges. Egy-egy szólam vagy

formaság hasonlóságáért sok mindent hajlandó neki elnézni. Irtózatos öngyilkos elnézés ez; a hagyománytisztelő jobboldal csak azt érheti el vele, hogy saját helyeslésével koncolják fel. De mit magyarázzuk ezt azoknak, akiket a legutóbbi pápai enciklika sem győz meg? A konzervatív közférfiak és közírók nem egyszer panaszkodnak amiatt, hogy antihitlerista küzdelmükben balfelől „agyontámogatják" őket. Ne kutassuk, mennyire őszinte e panaszuk, nem fontos, hogy hányszor lappang méltatlankodásuk alján a fizikai félelem egyfelé, s a személyi sértettség másfelé, ama baloldal felé, amelynek éppen azt nem tudják megbocsátani, hogy „agyontámogató" heve közben sem feledkezik meg egy és más fenntartásáról... Ez azonban nem változtat a panaszok elvi megokoltságán. A baloldalnak, a demokratikus baloldalnak csakugyan nem az a feladata, hogy pápább legyen a pápánál, royalistább az aulikus főnemeseknél, tőkeféltőbb a nagytőkéseknél, konzervatívabb a konzervatívoknál. A konzervatívokat csak kompromittálja és elerőtleníti ezzel; önmagát pedig megfosztja attól, ami létjogát és erejét adja: a nagyobb szabadságtól a nagyobb lendülettől, mellyel a közjólét, a tényleges jogegyenlőség, a társadalmi kiegyenlítődés érdekében újításokat javasolhat és sürgethet.

Valljuk be: ez az, amiről a demokratikus baloldal, vagy aki ehhez számítja magát, az utóbbi időben mindinkább megfeledkezett. Érthető, hogy megfeledkezett róla; az önvédelmi harc pszichózisában ritkán ér rá az ember arról elmélkedni, hogy milyen város-szépészeti újításokat indítványozzon, ha megmenekült. Ha tűzcsóvákkal hajigálják a házat, az alkotmányos élet építményét, a legbecsületesebb és legkomolyabb szociális felelősségérzettől áthatott lakó is a tűzoltókat hívja, nem a pallérokat, hogy építsenek fürdőszobát a cselédek lakosztályába... De bármilyen érthető ez a védekező izgalom, mégsem helyes. Még úgynevezett taktikai szempontból sem. Sőt abból a legkevésbé! Utóvégre ne felejtsük el, hogy azokat a veszedelmes tűzcsóvákat is az elhanyagolt cselédsorok rabjainak elkeseredése táplálja. A forradalmi és parancsuralmi jobboldal éppen azzal igézte meg őket, hogy fesztelenül átvette – ha üres szólamokká silányítva is, de átvette, sőt a maga fesztelenségével mind vérmesebbé fokozta – az eszmetárat, mely addig a baloldal hozománya volt, amelynek erejével a baloldal igyekezett a szegényeket és jogfosztottakat emberi sorba segíteni, **amely a baloldalt voltaképpen baloldallá tette!** Erről az erőforrásról mondjon le a baloldal? Mondjon le legnagyobb vonzóerejéről, mely egyszersmind őszinte elve, egész létének elvi alapja is? Mondjon le csak azért, mert hol a bolsevista, hol a horogkeresztes, nyilaskeresztes és kékkeresztes agitáció hajtóerői közt fedezheti fel eltorzított mását, hol pedig egy elvetélt „reformkorszak" jelszavai közt?

A baloldalnak vissza kell szereznie kezdeményező és cselekvésre sarkalló szerepkörét. Nem érheti be azzal, hogy idegen nagyhatalmi gyarmatosítások ellen tiltakozik: magának kell sürgetnie a szomszédos kis népek önkéntes és becsületes összefogását olyan szellemben, amely a gyarmatosítási törekvéseket véglegesen közömbösítheti. Nem érheti be alkotmányvédelemmel; az alkotmány demokratizálásához is kell ragaszkodnia. Nem érheti be azzal, hogy szót emel az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság agyonzsigerelése, pretóriánus harácsolókkal való megszállása ellen; elől kell járnia az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság kisembereinek, alkalmazottainak, munkásainak keresetképességét és szociális biztonságát növelő reformok követelésében. Általában: többet kell törődnie a **reformok** ügyével.

Mert a magyar társadalom sürgős és gyökeres reformokra szorul; ezen mit sem változtatnak egy, a kibogozhatatlan értelmű „reformok" jegyében hirtelül ránkvirradt és sebesen elhalványult korszak tanulságai. S a baloldal addig él és addig van joga élni, amíg vállalja hagyományos szerepét, hogy e reformok lehetőségét és szükségét nyíltan, higgadtan

és bátran feltárja, a tehetős rétegek áldozatkészségét kikényszerítse s evégből, ha kell, a „destrukció" bélyegét is vállalja. Százszor kompromittálhatták és elposványosíthatták a reformok ügyét, üldözhették, aki fogadalmát komolyan vette és kiábrándulhattak abból, aki elárulta – és mégis reformokat kell követelnünk! „Ha sokat járatjátok a szátokat, majd gleichschaltolni fognak benneteket" – felelik erre bátran. Lehet. De aki befogja a száját, maga „gleichschaltolja" önmagát – hasonlatosan ama rendkívül bölcs, körültekintő és taktikus emberhez, aki a gyilkosságtól való félelmében, leugrik a negyedik emeletről.

(Magyar Hírlap, 1937. március 28.)

A társadalom és az uralkodó szellem

Amíg Magyarország nem volt jog szerint független, hazafinak lenni annyit jelentett, mint a függetlenségért, a szabadságért harcolni. A szabadságharcok kerete és iránya, formája és tartalma századról-századra, néha évről-évre módosulhatott. Volt hogy a nemzet jogán a nemesség előjogát értették, s a nemzetszabadítást azonosították a népelnyomással. De volt úgy is, mint a múlt század dicső emlékű reform-korszakában, hogy a nemzeti jog védelme eggyé vált annak kiterjesztésével. Akárhogy volt gyakorlatban: érzületben a magyarság eljegyződött a szabadság vágyával, s amikor újjáéledt, egyazon akarattal nyilvánította házáját önálló és polgári országgá. Csak közvetlenül a jog szerint való nemzeti szabadság hiánytalan visszaszerzése után, nem egészen húsz évvel ezelőtt indult meg a *kurzus*, mely a szabadság lebontását minősítette nemzeti üggyé. Azelőtt Magyarország lehetett elmaradt ország, – parasztságát elnyomhatta a főnemesi kastély és a köznemesi megyeháza; ipari munkásságát és nemzeti kisebbségeit elüthette véleményük érvényesítésétől a szigorú cenzussal korlátozott, nyíltszavazásos választójog; még városi polgárságának működését is megbéníthatta a hivatalokon és nagybirtokokon elterpeszkedő rendi szellem; szociális fejlődését, ipari munkásságának fölemelkedését megakaszthatta a világi és egyházi hitbizomány, a gyáripari és a banktőke, a birtokosi gentry és a magas bürokrácia viszontbiztosító hatalmi és pénzügyi szövetsége, – sok tekintetben lehetett reakciós Magyarország, de tartott rá, hogy ne legyen az; büszke volt szabadelvűségére és felvilágosultságára, hivatalos tananyaga a szabadság és jogegyenlőség bajnokainak dicsőségét hirdette, s akadémiai költői, méltóságteljes Ferenc József-kabátjuk és patriarchális mosolyuk alatt, fölhevülve pendítették meg szívük és lantjuk húrját, valahányszor orosz muzsikok és matrózok, spanyol tanárok és munkások carbonari-ízű forradalmi megmozdulásairól érkezett hír. Hivatalosan is „jobboldali" országgá, kötelező „világnézete" szerint is reakcióssá a kurzus tette Magyarországot.

A kurzus tizennyolc év alatt annyiszor változtathatta formáját, mint a szabadságmozgalom évszázadok alatt. Láttuk vad tombolását „kilengések" alakjában 1920-ban, s láttuk, mint szerelte le a kilengésekkel együtt a „népi" törekvéseket is, melyek azoknak jogcíméül szolgáltak. Láttuk, mint oszlatta szét a reformok vágyálmait, anélkül, hogy megszabadította volna a közéletet a vágyálmok élősdijeitől. Láttuk, mint fakasztotta fel, mikor hírét sem hallottuk hitlerizmusnak, a „fajvédelem" indulatait, s láttuk, mint halkította bele őket a középnemesi középutasság konszolidációjába. Láttuk csizmás képviselőinek gyarapodását és elhullását, láttuk alkudni kisüsttel és megalkudni nagytőkével. Láttuk földosztást ígérve nagybirtokot szanálni, a sógor-koma gazdálkodás eltörlését ígérve

újabb meg újabb atyafiságos és pártpolitikai kiváltságokat osztogatni, titkos szavazást ígérve nyílt szavazást rendezni. Néha liberálisabb, néha szociálisabb kormányzatot ígért; a liberalitást főként a régi úri és főúri pozíciók visszaszerzésével és körülbástyázásával, a szociális gondoskodást pedig a vélemény- és munkaszabadság fokozott elnyomásával, „zártszám"-mal és „egykéz"-zel gyakorolta. Tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy a kurzus-lehetőségek két véglete közül még aránylag az úri és főúri változat bizonyult a társadalom egyeteme számára tűrhetőbbnek; a „népi" változat az urakat és főurakat csak önérzetükben sértette, előjogaikban annál kevésbé, a népre viszont rázúdította az al-urakat, s ezek rajta álltak bosszút amiatt, hogy a felsőbb osztályokkal szemben képtelenek voltak komoly reformokra telő engedményeket kicsikarni. Lényegében azonban keveset jelentett mindezen hatalmi eltolódás. A középutas konszolidáció legföljebb enyhítette, a reformokká minősített ál- és antireformok áradata pedig új életre duzzasztotta a kurzust, melynek lényege a reakció, – vagyis visszahatás: nem is a proletárdiktatúra ellen, hanem az antibolsevizmus ürügyén az ellen a többszázados szellemi fejlődés ellen, amely a nemesi alkotmányvédelemtől és a felekezeti türelem eszméjétől a közteherviselés, a törvény előtti egyenlőség elvén át egészen a dunamenti államszövetség, a teljesen demokratikus állami és közületi igazgatás, a kisembereknek kedvező mezőgazdasági és adópolitika, a messzeható közegészségügyi, közoktatásügyi és szociális gondoskodás megannyi követeléséig vezetett. A kurzus: visszahatás a szabadság ellen. Még inkább annak mind tágabb, szociálisabb és európaibb értelmezése ellen. A kurzuson belül különböző erők vetélkedhetnek és váltogathatják egymást; de a kurzus uralkodik Magyarországon.

Kurzus, világnézet, irány, ideológia, ezek szavak, mondhatja a belviszonyaink felől tudakozódó idegen; társadalmakon uralkodni azonban mégsem fogalmak szoktak, még csak nem is hangulatok és érzelmi ködök, hanem emberi csoportok, érdekszövetségek, rétegek, osztályok. Melyik osztályt szolgálja ki a kurzus? – kérdi.

Ha a hazafias önmérséklettel adott felvilágosítások nyomán akar eligazodni, meglehetősen tanácstalan és kielégületlen maradhat. De nem sokkal többet tud meg akkor sem, ha belhasználatra szánt közéleti panaszainkat, feddéseinket és helyzetrajzainkat kilesi. Kartelldiktatúra, bankokrácia, hallja egyfelől. Statisztikákkal és grafikonokkal, vérgőzös szónoki szenvedéllyel és kölnivizes bohózati jókedvvel bizonyítgatják előtte, hogy minden pénz a gyárak, bányák, pénzintézetek vezéreinek és főrészvényeseinek zsebébe ömlik, mindenki tőlük függ és nekik akar szívességet tenni, mindenki őket szolgálja, akarva-akaratlanul, őket, a nagyiparból, bankéletből s kisebb mértékben a kereskedelmi vezetőrétegből méltóságos és kegyelmes úri rangba emelkedett nagytőkések kasztját. Övék a hatalom és dicsőség, hallja az idegen, s annál inkább elhiszi, mert valóban, erről rövid idő alatt meggyőződhetik, nincs számottevő vállalkozás, még társadalmi megmozdulás sem, melynek szálai kézen-közön, – esetleg sajtószerveken, esetleg családi összeköttetéseken át – ne nyúlnának e „kaszt" valamely szögletéig vagy al-kasztjáig.

De mi a magyarázata, kezdi fejét törni az idegen, hogy ezenközben mindenki olyan feszélyezetlenül harsog kartell és bank ellen, ahogy éppen kedve tartja? Nincs politikai párt, mely ne követelné egyforma eréllyel „letörésüket". Nincs tényező, mely a követeléssel szembehelyezkednék. Hitlerista eszmekörtől hajtott Nyíl- és Kékkereszt, szélsőjobboldali Reformnemzedék, Nemzeti Egység jegyében kormányzó képviselőházi és felsőházi többség, beleértve a miniszterek és államtitkárok karát, sőt a kormánypárti sorokban a náci természetű „antikapitalizmus" grófi és plebejusi bajnokaival barátságban együtt üldögélő, bank- és kartell-érdekeltségi vezérképviselőket is; pártonkívüli konzervatívok és legitimisták; pártonkívüli (és parlamenten-kívüli) radikálisok és októbristák; ellenzéki Keresztény-

párt, Független Kisgazdapárt, Szabadelvű Párt, polgári demokrata frakciók és a II. Internacionáléhoz tartozó szociáldemokrácia: – ki ilyen, ki olyan alapon, de valamennyien bank- és kartell-ellenes programot hangoztatnak. Az idegen esetleg Párizsból érkezik, ahol egy éppenséggel nem szélsőséges, inkább hagyományosan és polgárian jakobinus napilap egyik publicisztikai rovatának élén, a Katona, a Pap és a Bíró torzképét közli, mint az elnyomás erőinek jelképét; Budapesten, magyarázzák neki, gondolni sem lehet ilyen beállításra, a konzervatív állami és társadalmi rend képviselőit, így a kormányzatban exponált személyeket is szigorú biztosítékok védik az uszító vagy annak minősíthető propaganda ellen. Az is előfordul, hogy elkoboznak egy tudományos igényű könyvet vagy büntetőjogi úton megtorolnak egy költeményt, mert a földbirtokos osztály, szolgabírák és csendőrség ellen izgatja a kedélyeket, bár éppen nem teszi olyan hangon, amely Franciaországban ügyészi vagy közigazgatási fellépést hívhatna ki. Bank, kartell és kapcsolt részei ellen azonban egészen „párisias" hangnemben, hangfogómentesen folyik az átkok, viccek és népszerű közigazgatási elmefuttatások rohama, még a Lipót-körút és a Váci utca jellegzetesen burzsoá ízlés szerint igazgatott színházaiban is vidáman rakétáznak az olyasféle társasági bölcselmek, mint „aki lop, az tolvaj, aki sokat lop, az bankvezér". A komikus színész a legfélelmetesebb bank- és kartell-diktátor taglejtését utánozza, a heti riportlap a szerelmi ügyét taglalja... – Hát lehet, Uraim, hogy ezek a kigúnyolt és lepocskondiázott urak „diktálnak" Önöknél; én is ezt hiszem néha – fordul felénk az érdeklődő idegen –, de ha csakugyan diktálnak, akkor mondhatom, ilyen mazochista diktatúrát, ilyen önsanyargató és önsanyargattató uralmi rendszert még életemben nem láttam. Hát nincs nekik egyéb diktálni valójuk, mint hogy a minisztertől a bohózati szerzőig mindenki rajtuk verje el a port, mindenki őket belezze ki?...

– Kitűnően látja a helyzetet, – felel az idegennek egy bő vérmérsékletű hazánkfia. – Magyarországot csakugyan nem lehet, sohasem is lehetett olyan értelemben polgári országnak tekinteni, mint akár Franciaországot, akár a skandináv királyságokat, akár pedig Olasz- vagy Németországot. Magyarország mindig nemesi ország, „úri" ország volt, s ma is az, változatlanul. A „harmadik rend", a szorosabban vett polgárság, mely az önálló iparosok és kereskedők rétegéből nőtt ki, s amely a rendi államok felbomlásakor, a tőkés gazdálkodás kifejlésével, mindinkább átvette a társas lét vezérszólamát a fő- és köznemességtől – ilyen harmadik rend Magyarországon nem volt vagy alig volt 1848-ban és 1867-ben, amikor a magyar polgári gondolat hivatalosan diadalra jutott; s ami mégis volt, az többnyire nem volt magyar... Parasztrétegünk sem volt olyan, amelyből egy polgári középosztály gyorsan kialakulhatott volna. Voltak gőgös urak és nyomorgó jobbágyok, polgárias átmenet nélkül; volt ezenkívül egy aránylag igen nagyszámú kurtanemesség, mely olyan gőgös volt, mint az urak és úgy nyomorgott, mint a jobbágyok. Ez a kurtanemesség, sajnos, legritkábban töltötte be az ellentétek áthidalásának szerepkörét a lateiner középnemesség és a parlagi szinten vergődő pórnép közt; inkább azonképpen állt a népelnyomó reakció szolgálatába, a középnemesség haladóbb szemléletű része ellen is, mint manapság az a törpe-polgárság, melyből az antiszociális parancsuralmak legvitézebb rohamosztagosai kerülnek ki, vagy az a gyülevész-proletariátus, melyről tudvalevő, hogy csak alkalmilag szerepel a proletár-forradalom legszélsőségesebb élcsapatában, gyakrabban a sztrájktörők közt. Magyar polgárság híján, polgárosodni képes magyar parasztság híján, csaknem egyedül a középnemesség polgárosultabb, „lateineri" része vitte végbe azt a polgári átalakulást, amelyre hazánkat a nemzeti önállóság és önkormányzat törekvésének a nemzetközi liberális forradalom medrébe terelődött árama kényszerítette. Cromwell is, Mirabeau is nemes úr volt; de a mi Cromwelljeink és Mirabeau-ink mögött nemes urakból verődött össze a felszabadulásra váró **Populus Hungaricus** is. Az első

magyar polgárkormány egyszersmind az első magyar országos és önálló kormány volt, 1848-ban; s e polgárkormány tagjai, két gróf, egy herceg és egy báró kivételével, valamennyien a magasabb köznemesi családok sarjaiból kerültek ki. Csoda-e ezután, ha a polgári átalakulás, amennyire azonosult a nemzet ügyével s amennyire mélyen átitatta az ország konzervatív, feudális gyökerű rétegeit is a szabadság és az alkotmányosság eszmei szeretetével – mégsem tudott igazán polgárivá válni?

– Ne haragudjék, Uram – folytatja nekihevült hazánkfia –, ha történelmi visszapillantással untatom, de a körülmények figyelembe vétele nélkül lehetetlen Magyarország mai társadalmi jellegéről tiszta képet kapni. Volt tehát egy polgári forradalmunk, melynek szabadságos hagyományával az egész nemzeti társadalom azonosítja magát, de amelynek eszmekörét az uralkodó réteg vonakodik a gyakorlatba átvinni. Nemrég súyosan elítéltek nemzetgyalázás címén egy hóbortos pamfletistát, mert a negyvennyolcas forradalom szabadkőműves vezérét, Kossuth Lajost, és jakobinus költőjét, Petőfi Sándort, mint lázítókat és izgatókat megbélyegezni merészelte. Ugyanakkor el van tiltva nálunk a szabadkőművesség, mint „destruktív" mozgalom, a rendőrség pedig törli az előadóestek műsoráról a Petőfi-verseket. Az ilyen ellentmondások, az ilyen logikailag egymás mellett elképzelhetetlen tünetek világítják meg leginkább egy ország társadalmi és állami életének tényleges szerkezetét.

– De legyen szabad még egyszer, utoljára, visszafordulnom a múltba, hogy a jelent világosan jellemezhessen. Az 1867-es kiegyezés után megindult Magyarország fokozott iramú polgárosodása. Győzött a liberalizmus... Ami főként abból állt, hogy az uralomra jutott középnemesség s a később hozzászegődött főnemesség és főpapság nem akadályozta a városokban a **homo-novus**-ok gazdálkodását. A nemesség, vagy mint ekkor nevezni kezdték, a „történelmi középosztály" az ipari és kereskedelmi pályákat ezentúl is ugyanúgy elhanyagolta, mint ennekelőtte. Cserében megtartotta magának a föld nagy részét; a főnemesi és főpapi óriás-birtokok hitbizományi megkötéséhez ragaszkodott; a természetesen és mesterségesen felduzzasztott állami s még inkább a részben évégből fenntartott megyei közigazgatási hivatalait pedig továbbra is fenntartotta a földjük-vesztett középnemesek számára. Az ipari és kereskedelmi hivatást viszont, egyéb vállalkozó híján, a gettóból frissen kikerült s rohamosan asszimilálódó zsidóság töltötte be, javarészt maga teremtvén meg annak kereteit is. A modern tőkés gazdálkodás minden gond- és leleménytöbbletével együtt a zsidóságra szálltak a gyors meggazdagodás esélyei is. A sváb középpolgári társadalom-törmelékek közben szétporladtak; aránylag nagyrészük patríciussága jogán, melyet meglehetős gyakran sikerült nemesi előnév szerzésével is megtoldania, felszívódott a városiasodó és kivasalódó, de érzületében a polgári gondolatvilágtól továbbra is idegen gentry-rétegbe. Így alakult ki egymás mellett két középosztály, egy „történelmi" és egy „polgári"; az előbbi főként közhivatalnokokból és földbirtokosokból állt, az utóbbi főként kereskedőktől, gyáripari és banktisztviselőkből, tőkepénzesekből és földbérlőkből; az értelmiségi szabad pályákon aránylag vegyesen szerepeltek, de csak módjával vegyültek. A „történelmi" középosztály a „kurzus" előtti időkben javarészt szabadelvűnek vallotta magát, de a szabadelvűséget gavallériának, lovagiasságnak tekintette, nem az egész állami és társadalmi létre kötelező törvénynek; a „polgári" középosztályt pedig újdonsültsége, a hivatalok és hivatalosságok világától való idegensége s ráadásul zsidó felekezete vagy származása meggátolta a polgári ország-átalakítás olyan messzeható véghezvitelében, mint aminőre a többi, félig vagy egészen liberális berendezkedésű nemzeti társadalom a kapitalizmus hőskorszakában példát szolgáltatott.

– Magyarország emiatt nem tekinthető ma sem – bármennyire érvényesül is minden téren a nagyipari és banktőke túlhatalma – jellegzetesen kapitalista országnak. Az ipar és

kereskedelem másodlagos helyzete a földbirtokhoz és a bürokráciához képest tovább tart. A kartellvezér sok tekintetben nagyobb úr, mint mondjuk, Franciaországban és a világ legtöbb civilizált államában – de sok tekintetben jobban van kiszolgáltatva a rendi szellemű bürokratikus gépezetek kezelőinek, mint másutt. A nagytőkések nagy része ma is zsidó, vagy volt zsidó, s a többi is össze van házasodva félig vagy negyedrészben zsidó eredetű családokkal... Társadalmi helyzetük igen magas; az utóbbi esztendőkben, az agrárválság és a tisztviselői fizetésleszállítások éveiben (melyeket aránylag mégis csak ők vészeltek át a legkisebb veszteséggel), majd az ipari világkonjunktúra éveiben (amelynek hatása Magyarországra is eljutott) csak emelkedett hatalmuk és befolyásuk, hiába mennydörgött ellenük kormány és közvélemény, jobb- és baloldal. A plutokrácia és az arisztokrácia közt a társadalmi különbségek sokkal elmosódottabbak ma, az antiliberális antiszemita és antikapitalista jelszavakkal kacérkodó kurzus idején, mint aminők a régi liberál-konzervatív világban voltak. És mégis... Ennek a nagyrészt már rég nemesített és bárósított plutokráciának, s méginkább a szélesebb kereskedői és iparosi középosztálynak helyzetére rányomja bélyegét a maga „megtűrt" voltának érzése, annak a „gyökértelenség"-nek lelkifurdalása, amelyet ó-konzervatív és fasisztiko-agrárszociális körökből egyaránt gyakran vetnek szemére. Érti most már Uram, miért tapasztalhat lenézést Magyarországon a pénzügyi diktátorok rendje iránt? Akiben a vagyont még csak tisztelnék, abban lenézik a polgárt és, ha még ez a súlyosbító körülmény is fennforog, a zsidót. Külön érdekessége a helyzetnek, hogy a plutokrácia (tisztelet a kivételnek) maga sem nagyon kifogásolja ezt a perverz berendezkedést, nem felejti el, hogy az ő pénzügyi hatalmát éppen ez a feudális szellem és az a feudális lekületű hatalmi szerkezet biztosítja, amely az egyszerű polgárt egyébként nem különösen tiszteli benne; s minthogy megszólt pénzügyi parancsúrnak lenni a legtöbb ember számára kívánatosabb állapot, mint tisztelt szabad polgár módjára folytatni keserves küzdelmet a mindennapi létért, hát a legtöbb plutokrata duzzogás nélkül fogadja el, üzleti hasznának és szaporodó társadalmi kitüntetéseinek ellentételeként, a tőkeellenes dörgedelmek és a „kalmári" mesterségekről való úri fitymálkodások légkörét. A magyar kapitalizmus: *házi zsidaja* a magyar feudalizmusnak; a kurzus óta még fokozottabb mértékben, mint azelőtt. Akármilyen hatalmas iramban fejlődött is a magyar tőkés gazdálkodás, s akárhogy terjedt el végül annak üzleti és műszaki jellege a mezőgazdaságon is: a polgárság, a vagyonosodó „harmadik rend" a feudális társadalmi és hatalmi gépezetben egy modernizált pénzügyi kazán szerepkörére van kárhoztatva. A feudalizmus segédkapitalizmusa ez, melynek szolgálattevő jellegén vagyoni túlereje mit sem változtat. Még kevésbé változtat az ország jellegén. Mint tudja, Uram, „a polgárháború dúlta Spanyolországon kívül sehol akkora főúri birtokok nincsenek, mint Magyarországon; sehol Európában akkora hatalma, irányító befolyása nincs a főnemességnek, mint minálunk. Lényegében feudális ország vagyunk..."

Az érdeklődő idegen ezekkel a felvilágosításokkal már be is érné, s meg is szerkesztené a maga áttekinthető és egyértelmű képét Magyarországról, mint a főnemesi oligarchák Paradicsomáról, melyben a polgárosodott lét kellemes és szórakoztató külsőségei csak egy a pénzen, hatalmon és dicsőségen nyájas egyetértésben osztozkodó, aránylag kicsiny réteg boldogulását szolgálják. De mit szóljon azután, ha azokat a merőben ellentétes irányú felvilágosításokat hallja, amelyeknek tárgyi megokoltságát szintén nincs oka kétségbe vonnia?

Megmagyarázzák neki, hogy éppen a kurzus juttatott a közélet és a társadalom irányításában szerephez kispolgári tömegeket, főként sváb eredetűeket, klerikálisokat és fajvédőket, de mégis csak demokratikus színezetűeket; egy baloldali közíró az antiliberális és úri kurzus hatalomrajutását a budapesti városházán úgy jellemezte, mint a „vöröskockás

abrosz" diadalát a szabadelvű korszak fehér asztalkendőjén ... Az idegennek megmutatják a földmívelésügyi minisztérium palotája előtt a csizmás miniszter szobrát, aki a csizmások egész seregének élén vonult be a „feudális" Magyarország képviselőházába s aki a világhírű erdélyi gróffal, akkori miniszterelnökünkkel ünnepélyesen kezet szorítva pecsételte meg a „középosztály és földmívelő nép frigyét". Értesül továbbá az érdeklődő idegen arról is, hogy kivált Gömbös Gyula miniszterelnöksége és a németországi horogkeresztes „forradalommal" párhuzamosan behirdetett magyar ezredévalapító „reformkorszaka" óta, feltűnően megritkult a történelmi mágnáscsaládok fiainak száma a közélet hivatalos vezércsapatában, sőt az előkelőbb középnemesség is háttérbe szorult különféle pórinak csúfolt elemekkel szemben. A miniszterek közt évek óta nincs egyetlen gróf, de annál gyakrabban hallani erről az országos hatalmasságról, hogy mosóné fia, arról, hogy vasúti kalauzé, amaz pedig maga emlegeti lelencházban töltött gyermekkorát. „Csiszlikek kerülnek uralomra" – panaszkodott a reform-viharok idején arisztokra, előkelőbb gentry, méltóságos és nagyméltóságú nagytőkés, s váratlan együttérzéssel bólogatott nekik a „baloldali", a demokratikus átalakulást sürgető értelmiség elitje is. A reform-vihar elvonult, de a csiszlikek ittmaradtak. Tény, hogy bárhova nézünk, még a közigazgatás előkelőbb és elzárkózóbb sarkaiban is állandóan szaporodnak az érettségizetlen apák diplomás fiai, a „történelmi" középosztály hangadói közt mind több az olyan, akinek nevét csak az teszi történelmivé, hogy sváb, szász, román vagy szlovák névből magyarosíttatott, nem zsidó-németből. Az arisztokraták zöme pénztelen, még a hitbizományosok is gyakran megakadnak, ha a szabószámlájuk megérkezik; nyúlánk termetű, büszke arcélű grófnők nyájasan és szakavatottan szolgálnak ki boltjukban pullovert vagy lámpaernyőt. „Kispolgári demokrácia van itt, nem feudalizmus" – emlegetik félig panaszosan, félig elismerően, de önkéntelenül is némi iróniával, az uralmon levő bizonytalan jellegű rend szegődményesei.

Az érdeklődő idegen végül vagy ennek hisz, vagy annak; többnyire megmarad abban a hitében, hogy Magyarország egyetlen főnemesi hitbizomány, de ismertem már olyan francia urat is, mégpedig értelmeset és tájékozottat, aki annyira komolyan vette a kispolgári és népi elemek előtérbe nyomulását, hogy a Nemzeti Egységről elnevezett kormánypárt szervezkedését és szerepét a francia „radikál-szocializmus" városi és falusi alközéposztálybeli tömegeinek megmozdulásaival rokonította. Mint láthatjuk, számtalan módon lehet tévedni Magyarország mai társadalmi politikai, gazdasági és szellemi képletének megszerkesztésében. De hát mi az igazság a tévedések alján? Mi a magyar most?

A magyar most is, miként ötven évvel ezelőtt, részben „úriember", részben „nép". **Úriember** – ezt a fogalmat külföldi nem igen érti. Lefordítani sem igen tudjuk számára. *Herrenmensch*-et mondjunk? Akkor nietzschei hatalmi mámorban tomboló, támadó és terjeszkedő parancsnoki típusok rajzanak fel a szeme előtt, éppen nem hasonlóak azokhoz a mi szelíd, enyhén kopottas, finom bürokratáinkhoz, akikben a magyar úriember tiszteletreméltó képviselőit szoktuk látni. Ha franciául *seigneur*-t vagy *hommeseigneur*-t mondanánk, márványpaloták és játékosra nyírt parkok légkörét idéznők fel, nehéz bársony omlását, könnyű selyem suhogását. Mi tudjuk, milyen kevéssé jellemző ez a magyar úriembernek arra a vidékies válfajára is, aki hetykén és kacéran szemlélgeti fürjtollas kalapján a kajla gyűrődést és a zsírfoltokat, de arra a városias válfajra is, aki öltözékében, hanghordozásában, viselkedésében olyan szürke, európai és cicomátlan, hogy nem egy nyugati demokrácia polgára exotikus kényúrnak hat mellette. Viszont, hogy a *gentleman* szó, mely minden tisztességes, fegyelmezett és ildomos állampolgárt megillethet, a királytól egészen a napszámosig, mennyire kevéssé fedi az úriemberség rátarti, elzárkózó fogalmát, elkülönüléssel tüntető hangsúlyát, azt magyaráznunk sem kell. A magyar úriember-

ség területei vegyesek, határai elmosódottak, s a fogalomban magában mégis van valami megtörhetetlen, szívós támadó és kirekesztő készség. Említettük a kihívóan gyűrött, fürjtollas úriembert s a gondos rendben tartott, lüszterkabátos puritánt; de a válfaj legjellegzetesebb alfaja talán mégis az, kit a feltűnő élesre vasalt pantalló jelképez, a monokli és a kamásni; a szarvasbőr kesztyű vagy a sétabot, melyet legényesen suhogtat, mialatt a pesti Dunapart legforgalmasabb sarkán állva, a Hangli-kioszkkal szemben, az elvonuló hölgyeket szemléli; meg a közismert „gentrys" kézfogás, oldalt magasra felhúzött könyökkel (melynek divatja tudtommal egy gazdász gróftól származik). Az úriemberben, mármint e jelleg-alkotó változatában, különös módon keveredik a hivalkodó világiasság a hivalkodó parlagi erényekkel, a dekadencia fanyalgása és tetszelgése a bokacsattogtatással, a patriarchális vidéki zamat ápolásával és a duhaj „virtusok" kedvtelésével. Ismétlem, ez csak az úriemberség élcsapatának modora, nem az úriemberek egyetemééé; de az úriemberek egész társadalmát is leginkább úgy tudom körülhatárolni, ha azt mondom, hogy *mindenki olyan mértékben tartozik bele, amilyen fokig a közneveltség kockázata nélkül engedheti vagy engedhetné meg magának ezt a modort és az általa jelzett életformát.*

Mert úriember különböző mértékben lehet valaki. Az érettségizett zsidó kereskedő is úriember, feleségét „kezét csókolom, nagyságos asszony"-nyal illik köszönteni, ő maga kétségtelenül párbajképes, sőt esetleg, mint emléklapos tiszt, párbaj-köteles is; de mégsem „igazi" úriember, a gentryk aránylag ritkán tegeződnek vele, s ha vízszintes felsőkarral rázna kezet, kínos feltűnést keltene. A patrícius sváb-ivadék kereskedő már egy fokkal „igazibb"; a kurtanemes félparaszti ifjúnak pedig elég pantallót húznia és havi százötven pengőt keresnie, hogy annyira tegeződőképessé váljék, mint a négyszáz pengős purger-sarj és a nyolcszázas zsidó. A pénz, származás, foglalkozás, hírnév, hatalom fellépés, „megjelenés", öltözködés „úrisága" együttesen szabja meg egy-egy ember helyét a társadalom koordináta rendszerében. Valóban nem *egy* osztály uralkodik itt, hanem egy osztályokat koordináló és méginkább szubordináló rendszer; rengeteg az elnyomott, sok az olyan is, ki elnyomó és elnyomott egy személyben; de aki csakis elnyomó volna? – talán senki.

Mégis az jár tehát legközelebb az igazsághoz, aki Magyarországot – minden ellenkező látszat, sőt minden ellenkező részlet-valóság dacára – feudális szellemű országnak tartja. Az úriemberek különféle társadalmi, emberi és gazdasági sérelmektől és gondoktól szenvedő, tág osztály-együttese, mely ha vállalt eszméiben többnyire nem is, de tényeiben rendszerint ugyanúgy azonosítja a maga ügyével a nemzet egyetemének ügyét, mint régente a nemesség, – az úriemberek e széles kasztja hűbérúri és hűbéresi beidegzettségektől és vágyképektől van megszállva. A „csiszlik"-je még inkább, mint az előkelőbbje és módosabbja. Az utóbbi évtizedek során a középnemesség nagyrésze szétmorzsolódott és letört, az arisztokrácia tagjai közül sokan elszegényedtek és kiszorultak a fontos pozíciókból; az úrinak elismert középosztály statiszta tömege, de közéleti vezető rétege is telítődött a kurtanemesek, pugrisok, sőt proletárok és parasztok leszármazottaival; a kisgazdák tehetősebb kategóriáinak jó része kiöltözött és felszívódott a középosztályba és képviselői (egy időben még a csizmához tüntetően ragaszkodó képviselői is) nagy számban kerültek be a törvényhozásba. De amiképpen a régi bocskoros nemességre rányomta bélyegét a tudat, hogy viszonylagos szabadságát a rendiség jogrendszerének köszönheti, úgy e mai alulról-jöttek szellemi alkatát is megszabja a tény, hogy nem a demokratikus fejlődés kiválasztódása útján, hanem grófi házitanító, megyei hajdú, urasági kocsis, altiszt és ispán rokonaik szolgálattevő buzgalma révén nyerték előmenetelüket. Mit használ hát mindez az új erő a polgárosodásnak, ha az új emberek elképzelni sem tud-

ják másképp a társadalmi felemelkedést, mint úgy, hogy mind sebesebb iramban sajátítják el a kecsegtető úri életformákat, az úri életszemléletet, s mind nagyobb mértékben veszik ki részüket az élet úri jogaiból, szegényes előjogaiból?

Mert így történt és így történik. A csiszlikek vezéregyéniségei, az Antireform legforróbb viharzási időszakában, mialatt leforrázták anti-feudális és szociális szólamaik hevességével az ámuló baloldali radikálisokat és marxistákat, ténylegesen nemcsak nem demokratizálták az élet rendjét, hanem olyan falánkan aknázták ki a pompázatos parádék, az úri ízű cím- és elnevezésosztogatások lehetőségeit, úgy föllendítették a díszöltönyök és áltörténelmi patinával bevont tömörülések és rang-különbségek kultuszát, hogy az aulikus főnemeseknek is volt mit ámulniok. Ittasan vadásztak nemesi előnévre, melyet ilyen vagy olyan címen felmutathatnának. Egyikük, miután megmagyarosította nevét és a bajtársi szervezetek támogatásával magas állásba emelkedett, közös nemesi „nemzetség" alakítására szólította fel a hasonnevű gentry családot. Láttam egy díszlakomáról készült, százezer példányban sokszorosított fényképet, melyen mosolygós, elégült önhittségben állnak szemben egymással s váltanak szertartásos nemesi üdvözlő-szavakat: a hatalomba emelkedett szélsőjobboldali proletárfi és a horogkereszttel kacérkodó főherceg. „Szállok az úrhoz" – köszöntik egymást, azzal a mohó avatatlansággal, amely a pángermán eszmekörtől megszállott Habsburg-herceget és a dzsentrifikált közrangút egyaránt jellemzi; (mert ha előbb egy, a bankett-hagyományokban járatosabb gentrynél érdeklődtek volna, az felvilágosíthatta volna őket, hogy a régi atyafiságos köszöntés így szól: „szállok az úr*nak*"; a nyelvtörténeti érdekességekben járatosabb polgár pedig még azt is hozzáfűzhette volna, hogy e szólásforma a „*szolgálok* az úrnak" kifejezésből származik...) Ime, egy kis kóstoló abból a „népi" szellemből, amelyet kivált szélsőjobboldali „reformereink", vagyis antireformereink honosítottak meg. **Demokratizálódott** ezzel a magyar élet, mint sokan állítják? Nem. **Vulgarizálódott**, ami lényegesen más.

Úri társadalmunk az ellenforradalmi eredetű antiliberális kurzus óta elfordult a szabadság-eszméktől, de egy ideig továbbra is bűntudatos nyugtalansággal nézett nyugat felé, maga is időszerűtlennek érezve maradiságát. Az olasz fasizmus, majd sokkal nagyobb mértékben a német nácizmus győzelme azonban eloszlatta kételyeit és abba a hiedelembe ringatta, hogy szabadságellenes retrográdságával, támadóvá kiélezett maradiságával voltaképpen egy „új világ"-ot, egy a mainál szociálisabb és haladottabb társadalmi rendet alapoz meg. A pénztelen al-urakat, főként pedig állástalan, kenyértelen fiatal korosztályaikat, megbűvölte a forradalmi hanglejtéssel és szólamtárral felélesztett feudális irány, mely erőszakoltan történelmies külsőségeivel és „tekintélyi" elveivel kielégítette úriságuk lelki szükségletét, de szociális lelkiismeretüket is megnyugtatta, elhitetvén velük, hogy a parádés tömeg-felvonulásokon, zászlós-jelvényes tömörüléseken, munkatáborokon és politikai szavalókórusokon át „feloldódnak a népi sorsközösségben". A „vér és rög" német misztikumának turániasított változata, a szenvedélyes antiszemitizmus fajvédő hangszerelése ugyancsak megtette a magáét. Kétségtelenül megkönnyítette a horogkeresztes lenyomatú eszmekör térhódítását a számottevő középosztálybeli rétegek jelentékeny részének német eredete is. Óvatosan kívánok e tárgyhoz nyúlni, mert meggyőződésem, hogy a pángermán gyarmatosító törekvések ellenhatásaként jelentkező ingerültségtől hajtva, néha igen emberséges és emelkedett szemléletű emberek is túlzott és igazságtalan kifakadásra ragadtatták magukat országunk német nemzeti kisebbsége s a belőle származott magyar polgárok ellen. Legyünk tárgyilagosak; a sváb kisgazdáktól rossznéven venni viszonylagos jómódukat, melyet szorgalmuknak és szívósságuknak köszönhetnek, nem kisebb korlátoltság, mint a zsidókra tüzet okádni, amiatt, hogy a kereskedelmi életben és azokon az értelmiségi pályákon, ahol nem gátolták őket, élelmességük-

kel és szellemi hajlékonyságukkal aránylag könnyen boldogultak. Ami pedig a megmagyarosodott sváb és szász eredetű polgárokat illeti: nemcsak mű-turáni nyilas izgatók kerültek ki közülük, hanem az európai magyar szellem nagy munkásai, nevezetesen és jelentékeny arányszámban az önérzetes konzervatív alkotmányvédelem és a szociális demokrácia vezérlő harcosai is. Viszont kétségtelen, hogy e német eredetű polgárság rejtett (néha magamagának sem bevallott) vonzódása a Birodalom hatalmi stílusához, kacérkodása a százmilliós *Volksgemeinschaft* egyesülésének és „faji" felsőbbségnek vágyképével: általában a porosz rendtartás és úrhatnámság katonás formaságaitól való megigézettség gyúrta meg a talajt a parancsuralmi kísérletek számára, amelyek – másfél évtizeddel a kurzus kezdete után – a reakciós, újfeudális jelszavakból egyszer már kiábrándult, már-már demokratikus átalakulásra hajló, polgárságpótló rétegeket visszataszították a türelmetlen szabadság-ellenesség rögeszmés lelkiállapotába.

A parancsuralmi kísérleteket ugyan visszaverte a magyar társadalom, de mozgató erőikkel nem számolt le. A szabadság szeretet és az alkotmányosság eszmei hagyománya, igaz, a szélesebb konzervatív rétegekben is képes volt bizonyos fokig ellensúlyozni a parancsuralmi és úgynevezett fajvédelmi jelszavak hatóerejét; ezenkívül, főként a németországi keresztényüldözések és az ezek ellen kibocsátott pápai enciklika óta, a katolikus és protestáns egyház is segített hatálytalanítani a horogkeresztes irányú propagandát. Parlamentarizmusban élünk, noha csak nyíltszavazásosban; sajtó- és szólás-szabadságot élvezünk, noha csak háborús eredetű rendszabályoktól korlátozott mértékben; törvény előtti egyenlőség uralkodik, noha élénken ellensúlyozva az egyenlőtlenséggel, amelyet a hatalom és bizalmi férfiai különböző rangú, rendű, foglalkozású, származású, politikai magatartású és ún. világnézetű egyének és közösségek igényeinek elbírálásában érvényesítenek; gazdasági szabadság is volna, noha egyfelől a régi hitbizományoktól, másfelől a mindjobban szaporodó zártszámoktól és „egykéz"-kiváltságtól megkötve; szervezkedési szabadság is volna a szociális önsegély és önvédelem érdekében – a munkásság szakszervezeteit nem verték szét, sztrájkjogát nem taposták el, bármennyire áhították is a parancsuralmi „nemzeti szocializmust" feudál-bugrisai – de terjeszkedni a szakszervezeti mozgalom nem nagyon terjeszkedhetik, a mezőgazdasági munkások szociális megszervezésének halk kísérleteit is elfojtják. Szóval: berendezéseinkben ma sincs több hiba, mint volt azelőtt; ami annyit jelent, hogy rengeteg van. A népelnyomás végleges formájának kialakulását, amely a maga megalázó falkarendjével az úri társadalom önérzetesebb és előkelőbb gondolkozású rétegeit is erkölcsi öngyilkosságba kényszerítette volna, sikerült elhárítani. De az a minden főúriságnál dölyfösebb, erőszakosabb és maradibb al-úri szellemiség, amely a demokráciát a vulgaritással összetévesztve, „népi"-nek hirdeti magát, tovább tenyészik, tovább tombol, sajnos, a kormányhoz pártpolitikailag közelálló helyeken is.

E népellenes-népi gondolatvilág szószólói közt persze nemcsak szegény és rangtalan urak szerepelnek, nemcsak dzsentriségbe kéredzkedő csiszlikek; van ott negyvenezer holdas gróf is, „liberális" bankvállalat élén eladósodott fezőr-gróf is, „liberális" nagyvilági szalonokban forgó jampec-gróf is, októbrista politikába belekóstolt gróf is. És van ott előkelő gentry is, még zsidó-rokon nagytőkés is. Általában, mondhatni, ott vannak azok a fő-, közép- és al-urak, akik szívesebben viselik el mások parancsnokságát, mint azt, hogy ők maguk ne parancsolhassanak. Akik tehát sokkal többre becsülik az úri előjogot, mint a szabadságot.

Akik viszont csak kicsit becsülik többre, azok mint „óklerikális, ó-feudális és ó-kapitalista elemek", alkotmányos konzervativizmusukkal mérséklik a szabadságelnyomó törekvéseket. Hol maradnak hát azok, akik a szabadságot becsülik többre. Nos, ezeket, mint „destruktív"-okat, „zsidóbérenc"-eket, „nemzetgyilkos"-okat, szóval baloldaliakat,

tehetetlenségre kárhoztatja a ma uralkodó, junker- és náci-oltású lelkület, mely oly erős, hogy még a demokratikus és alkotmányos fejlődés közszereplő híveiből is állandóan engedményeket kényszerít ki a reakciós eszmekör irányában. Franciaországban a Kamara jobboldalán is hemzsegnek a „baloldali radikálisok", a „köztársasági demokraták", az Emberi Jogok hitvallói; nálunk még az olyan exponáltan demokratikus alkotmányvédő is, kit az egyik náci-barát röpirat zsidó nagytőkések bérencének gyaláz, a másik pedig szovjetsapkában ábrázol, szükségét érzi, hogy hangoztassa „jobboldaliságát" s nem hajlandó minden téren letenni feudális hitbizományok, kurzus-szülte zártszámok és fasizta rokonszenvek helyesléséről. A francia közéleten polgári és népi szellem uralkodik, amelyet nem tompít, inkább tudatosít az értelmiségi élite döntő befolyása; a mi közéletünkön viszont úri szellem, melyet csak türelmetlenebbé tesz a parlagiság, a parancsuralmi retorika „népi" és „szociális" érzületben szenvelgő nyersessége. A Blum-féle Franciaország a szociális kiegyenlítődés irányában halad, a nagyszabású reformok útján, akár a Roosevelt-féle Amerika vagy a Kallin-féle Finnország; Magyarországon az utóbbi esztendők legjelentékenyebb szociális eredménye abból áll, hogy a tervezett náci-ízű antireformok túlnyomó részének megvalósításától, legalább az eddigi jelek szerint, elálltak. Örülhetünk ennek az eredménynek? Beérhetjük vele? Örülhetünk neki és nem érhetjük be vele.

Magyarország változatlanul adósa önmagának az igazi reformpolitikával, a fenntartástalanul demokratikus, nyugati szellemű, szabadságos és szociális átalakulással, mely az úri társadalmat is, a népet is beleoldja egyetlen, a gazdasági osztályszükségletek és önkéntes személyi hajlandóságok szerint tagozódó és árnyalódó polgári, **citoyen**-i közösségbe. Tartozik magának azzal, hogy feláldozza egyfelől az úri jelleg fonnyatag önáltatását, másfelől a népi jelleg megalázó exotikumát, s hogy kiradírozza a választóvonalat, mely úri és népi társadalom közt olyan élesen húzódik, mint egy önkéntesi csík. Sajnos, ennek a tartozásnak lerovása az, amire az „úriember" nem kapható. Mindent, csak nem azonképpen lenni egyenragú polgárnak, mint az amerikai és a francia, a dán, a svájci, vagy a cseh! Ez a mai *sed avenam non.* „Mindent, csak ezt ne..." A „nép" viszont, ahol egyáltalán van ereje kinyitnia a szemét és száját, csakis erre vágyik, csakis ezt követelheti. Igaz ugyan az is, hogy száját többnyire betapasztja a félelem, a függőség tudata, máskor meg elhomályosítja szemét az alaktalan kavargó keserűség, a vallási vagy politikai szektarianizmus, a babonás csodavárásra, önkínzásra vagy bosszúdühre átváltódott éhség és nyomorúság. S morgásából az úriember éppen azt hallja ki, amihez kedve tartja.

Szabad-e, egy kifejezetten tárgyiasnak és tárgyilagosnak szánt tanulmány írása közben, néhány merőben magánjellegűnek ható szóval fordulnom az olvasóhoz, s bevallanom, hogy mielőtt fejtegetéseim ez utolsó szakaszába belekezdtem előbb hosszan és kegyetlenül kiirtottam a fentiekből a kikezdéseket, melyekben túlságos szenvedéllyel és szónokiassággal találtam ecsetelni a kárhozatos kurzus átok-verését, széles néprétegek nyomorát és elhagyatottságát? Ne vegyék tolakodásnak ezt az alanyi bejelentést. Régi meggyőződésem, hogy a tárgyi igazság megközelítésének egyetlen járható útja éppen személyi kételyeink, indulataink és sejtelmeink kiteregetésén és kiszolgáltatásán át vezet. A közéletünkre nehezedő szellem-ellenes szellem lázas ostorozásától, közállapotaink nagyon is sötét és felháborodott ecsetelésétől nem a „tanulmány" műfaji parancsa tart vissza, amelyet, ha tárgyi és személyi igazság úgy kívánja, készségesen sértek meg a feszélyezetlenség minden „zsurnalizmus"-nak nevezhető megnyilvánulásával, hanem a valóságnak az a többkiterjedésű szemlélete, amely arra késztet, hogy tekintetünkön egyetlen, mégoly erőteljes színfoltot se engedjünk elhatalmasodni. Aki az igazság keresésében szél-

sőséges, az semmi egyébben nem lehet az; vegyük tudomásul a vigasztaló és reménykeltő jelenségeket is. A józanabb társadalom megcsömörlött a maradiság üres reformszónoklatától, s ennek némely örvendetes jelét mutatja a közélet is. A parancsuralmi jobboldaltól elfordultak az értékesebb elemek. A feudál-kapitalista körök értékesebbjei pedig aránylag nagyobb megértést és kisebb ellenszenvet tanúsítanak a demokratikus és szociális törekvések iránt. A Habsburg-restauráció hívei közt, az udvari külsőségek rajongóival szemben, előtérbe nyomultak azok, akik – hír szerint a szociális érzésű fiatal trónjelölt sugalmára – a népkirályság gondolatát hangoztatják, mint a dunamenti népek összefogásának s az idegen, diktatúrás, nagyhatalmi gyarmatosító kísérletek ellen való védekezésének keretét vagy magvát. Az eredetileg bizonytalan szemléletű Független Kisgazdapártnak sikerült a diktatúra-ellenes küzdelemben megmozgatnia a parasztság széles rétegeit s növekvő bizalmat keltenie maga iránt az összes demokratikus rétegekben. A szabadelvű-demokratikus polgári politika s a szociáldemokrácia terjeszkedését, a poroszos-diktatúrás vágyképek légköre lehetetlenné tette, de a választások s egyéb megmozdulások bebizonyították, hogy ezeknek az irányoknak is teljes épségben sikerült e válságos évek alatt megtartaniok tömegeiket. A polgári középosztályból a kurzus-okozta kishitűség, néha a kurzus-urakhoz való dörgölődzés nagyrészt kiirtotta azt a világpolgári intellektuális szellemet, mely a háború előtti magyar műveltség leghálásabb talaja volt; a régi **Nyugat** íróinak, a régi **Huszadik Század** úttörő szociológusainak „fábiánus", szociálliberális irányát felmorzsolták; helyébe egyfelől a tüntetően európai, de tüntetően és nem éppen európaian „depolitizált" irodalom hajlékony, de könnyen elgépiesedő stílusa lépett, másfelől a „narodnyik" ízű és lelkendező hangnemű szociográfia, melynek azonban kétségtelenül jelentékeny érdeme, hogy a falu tűrhetetlen helyzetéről s a nép felszabadításának és sürgős megsegítésének szükségéről meggyőzött olyan rétegeket is, melyek komoly igényű könyvek olvasásától s kivált a társadalmi lelkiismeret kérdéseinek taglalásától ezelőtt meglehetősen tartózkodni szoktak. A „Márciusi front" bátor 12 pontja és az érte való kemény helytállás a fiatalság nagy részét a demokratikus eszmék irányába lendítette. A kritikai szellemű és megnemalkuvóan szociális, a fenntartástalanul nyugateurópaian értelmezett szabadság és polgárosodottság elvi alapján álló demokráciának, melyet irodalmi eszközökkel a SZÉP SZÓ hasábjain szolgálunk, természetesen óriás nehézségekkel kell a mai viszonyok közt megbirkóznia, nem utolsó sorban az értelmi fogékonyság durvaságával, melyen nehezen tud áthatolni egy *fortiter in re, suaviter in modo* cselekvő mozgalom. A „forradalmi" hanglejtésű, mennydörgéses opportunizmusnak áll ma a világ, nem a higgadt elvhűségnek. Mégis megvagyunk, dolgozunk, terjeszkedünk, s az értelmiségi élite mind öntudatosabb rétegeit láthatjuk törekvéseink mellett.

Ne túlozzunk, Magyarország nem dudva-fölverte kőhalom; csúfondáros hangsúly nélkül és sorsunknak hálát adva kell megállapítanunk, hogy élünk, él a nép is, közvetlen éhhalál még azokban a betegség-tizedelte, ínség-sorvasztotta rétegekben sem pusztít, amelyeknek létszámát a lakosság harmadára szokták becsülni. Figyelmen kívül hagyva a „szélsőséges kilengések" kőhullásait és lelki hullámgyűrűit, jogbiztonság és nyugalom uralkodik falun és városon. A falut kutatják, bajait feltárják, erényeit magasztalják, létkérdéseinek megoldását elnapolják; a várost bűnösnek, gyökértelennek, idegennek szidják, de legalább fejlesztik. Jobban mondva, nem gátolják meg egészen, hogy magamagát ne fejlessze. Mégis csak virulnak vállalkozások, épülnek házak; a pesti „City" és a pesti „Vörös öv" közt, a Duna mentén, új, világos és világias városrész nőtt a kietlen telkekből, a mértani ábrákba szerkesztett házak lakói jó áron fizetik meg a térfogat hiányát és a dísztelenséget, a gőzfűtéses, vízöblítéses összkényelem és a napsütötte higiénia korszerű örömeit. Dús pázsittal borított budai hegyoldalakon elszórva, a családi házak mindegyre

növekvő, hatalmas tömege, a kispénzű otthonalapító szívósság hősi monumentumai, takaros sziklakertecskékkel szegve, hegyes tetőkkel és lapos tetőkkel, makacsul hirdetnek viktoriánus idillt és modern gazdaságosságot. Tavasszal turistáktól szivajlanak az erdők, télen jutányosan törik lábukat a sí szerelmesei a Svábhegy hóvá-álmodott, szutykos jégkérgén, nyáron elszántan vígadó „vadevezősök" lepik el a Dunát, a Margitsziget tündéri kultúr-pagonyára hétköznap 30, vasár- és ünnepnap 50 fillér a beléptidíj. Az élet drága, de a fényűzés olcsó, a konyha remek, az elegáns dunaparti kávéházakban és belvárosi cukrászdákban a pénztelenség és a kevés pénzzel való gondatlan, kiadós bánni tudás szeretetreméltó demokráciájában vegyül úr az úrral; még a nép is megkapja adagját az egyetemes gyönyörből, mert az utcán tömegbe verődve hallgathatja Magyari Imrét, ki esténként az egyik előkelő vendéglő teraszán muzsikál. Van kedv, kedély, van rosszmájú és jóízű élc, van izmos életakarat is, izlés is; van műveltség, kissé másodkézből kapott, kissé szedett-vetett, de van. Vannak marxista képzettségű gyári munkások, finom külföldi *up to date* olvasmányokkal ellátott ráérők, hosszú nappali hajsza és rövid éjszakai alvás közt vaskos, komoly könyveket faló magántisztviselők. Nem apad az alkotó és hajlékteremtő akarat. Szerény, elszántan egyszerű és elszántan mutatós, össz-kényelmi, egy- és kétszobás lakásokban nekigyűrkőzve hajolnak jogi okmányok és mértani rajzok fölé fiatal férfiak, s a gyors- és gépírásban, ritmikus mozgásművészetben és műtermi fényképészetben járatos fiatal hölgyek az úri rezignáció és a szükségszülte halk emancipációs öntudat vonzó hangulatában gyakorolják a szerelmet. Széles polcokon pszichoanalitikai és szociográfiai munkák, meg francia, angol, emigráns-német regények és regényes életrajzok sorakoznak; a fiatal értelmiség Bartókot és Kodályt dalol, és segíteni akar a népen.

Nem szibarita most a magyar, dehogy is henyél hazája feldúlt védfalának kövei közt, dehogy is rak magának ledér heverőhelyet belőle, dehogy lebzseli és tivornyázza el életét, miből is telnék neki erre? Még az úriemberek konzervatív és nehézkes szellemű többsége sem elszánt léhaságból vagy gőgös rosszindulatból gyakorolja az úriságot. A hagyományos úri szilajság, szerencsére, meglehetősen eltökélt ma már és alkalmi. Az érdeklődő idegen, ha a porosz szabású diktatúrás uraság válfajának ismeretségétől megkímélődik, általában kellemes, értelmes, tréfa, barátság és műveltség iránt fogékony, udvarias és jóindulatú urakat talál a Duna festői partjain, európai modorú és lelkületű embereket, akik a nyugatiaktól talán főkép abban különböznek, hogy hazájuk népét hevesebben sajnálják s konokabbul magasztalják, mint amazok. Mert amazoknak a nép már nem „nép", melyet szeretni kell, hanem egyenlő jogú polgártársak közössége, olyanoké, kiket még utálni is szabad, csak elnyomni nem. Ez az a pont, amelyen a hangadó magyar, a magyar úr mindmáig képtelen volt európaivá polgárosodni. Ezen a ponton visszaszilajodik. Feláldozná az eszmei népért talán életét is, de nem azt a jogát, hogy az eleven népbelihez eszmei lóhátról beszéljen. Dícséri a magyar paraszt „arisztokratikus" erényeit, de égnek áll a haja a gondolatára is annak, hogy egy ilyen arisztokratát – mondjuk, Kovács János mezei napszámost, ki Franciaországban vagy Angliában Monsieur vagy Mister Kovács volna – Kovács úrnak címezzen. Szívesebben emeli félisteni rangba a parasztot, mint emberibe. Szívesebben emeli maga fölé a népet, mint maga mellé. Inkább volna hajlandó az ország egész vagyonát a kisparasztok telepítésére szánni, mintsemhogy az ingatlanforgalmi megkötöttségek feloldásával, a telkek valódi értéke szerint kirótt, progresszív földadóval s a kisgazdaságoknak kedvező külkereskedelmi és hitelpolitikával költségmentesen eltakarítsa a természetes kisparaszti település mesterséges akadályait. A „dunai öncélúság" gondolatától kevésbé borzad meg, mint a „dunai konföderáció"-tól. Talán nem is maradi; inkább gátlásosan, kifacsartan, bénultan radikális, kivált a fiatalja.

Minden bonyolult, kificamodott népboldogító ötletet hajlandó komolyan fontolóra venni, csak a számtalanszor kipróbált és bevált, világos és demokratikus megoldást nem. A magyarság sok nagyot és gyönyörűt művelt már, sok nagyszerű képességével emelkedik ki ma is, géniusza a szellem magas feladványainak megértésében és megoldásában tündököl, csak az élet polgári iskolájának hat osztályát nem tudta még kijárni. Hol késik a hűvös lángelme, ki majd erre megtanítja?

(SZÉP SZÓ, 15. szám. 1937. június)

A Szép Szó programja

Ott akarjuk folytatni, ahol a húsz év előtti magyar értelmiség abbahagyta.

Ez nem azt jelenti, mintha nem akarnánk mást és többet, mint ama régi esztétikai, tudományos és társadalmi baloldal. De semmi esetre sem érjük be annál silányabbal és kevesebbel.

A régi **Nyugat** – az Ady *Nyugatja*, az Ignotus–Osvát-féle Nyugat – a művészi és elmélkedői érzéklet és kifejezés szabadságáért harcolt, föl akarta szabadítani az irodalmat a politika nyomása alól s ugyanakkor a politizálás jogát követelte az irodalom számára; mi ugyanezt a harcot, ugyanezt a követelést teljes mértékben vállalva, egy lélektani ismeretekben, politikai és gazdasági tapasztalatokban gazdagabb, mértékében szigorúbb, ellenállóbb, szociális és világpolgári felelősségérzetében következetesebb irodalmi szemléletet igyekszünk szolgálni. A régi **Huszadik Század** szociológiai és szociográfiai kezdeményezése a mi szemünkben is „túlhaladott", de csak úgy, mint minden, ami már példamutató iskolai anyag kellene, hogy legyen. Ilyen, de csakis ilyen értelemben tekinthetjük túlhaladottnak a régi közéleti baloldal megannyi követelését is. Hiába mondom, hogy a szólás, a sajtó, a gyülekezés, a szervezkedés szabadságáért kiállani ócskaság, amikor ezek a szabadságjogok ma sincsenek meg (nagyrészben még kevésbé vannak, mint ezelőtt), s hiába ásítok az unalomtól az általános, titkos választójog hallatára, ha máig is csak ígérték a megvalósítását. A modernebbnek, eredetibbnek, „népibbnek" és „forradalmibbnak vélt követelésekről pedig hiába tagadom, hogy ugyancsak a régi baloldal programjából származnak, a nemzetiségi egyenjogúság és a dunamenti államszövetség elgondolásától a hitbizományi megkötöttség eltörlésén és a földreformon át egészen az erőteljes szociálpolitikáig.

A mai fiatal elit, vagy aki ahhoz számítja magát, többnyire leplezi e követelései ó-destruktív származását: részben, hogy a kényelmetlen szellemi rokonságtól megszabaduljon, részben, hogy a rászállott örökségen az eredetiség és forradalmiság rangját vásárolja be; részben pedig – s ez a legnagyobb baj –, hogy ez eredetileg nagyon világos, nagyon határozott programpontokat úgynevezett faj-, nemzet- és hagyományvédelmi fönntartásokkal körítse és ködösítse, s ez egészet semmivé oldja egy fasisztikus ízű „népi" mitológia hangulati levében. Ezt az eljárást mi értelmetlennek tartjuk. És ebben a meggyőződésünkben vagyunk „szélsőségesek" – hogy magam is azt a jelzőt használjam, amelylyel minket legutóbb az **Új Szellem** cikkírója megtisztelt... A polgári szabadság, a jogegyenlőség és a demokratikus képviseleti rendszer számunkra nem a világ teteje, nem eszménykép és életcél, de igenis *sine qua non*-ja minden komoly szociális haladásnak ugyanúgy, mint az emberibb és műveltebb légkör megteremtésének.

Két évvel ezelőtt, amikor megindult az irodalmi tömörülés, melyből a **Szép Szó** kialakult – ezzel a fölfogásunkkal meglehetősen elszigetelten álltunk Magyarországon. A haladó eszmekörű, a szociális érzésű értelmiségi fiatalság és írói gárdája is inkább arra hajlott akkoriban, hogy a szélső jobboldalról kérjen kölcsön hangulati jelszavakat, saját reformterveinek szalonképesítése végett. Megengedem, ez a kísérlet jóhiszemű volt – *de internis non judico* –, de minél jobbhiszemű, annál reménytelenebb. Ami azóta történt, a mi állásfoglalásunkat igazolja, és jóleső elégtételünkre szolgál, hogy ma már világos, becsületes, a mienkéhez hasonló programot hirdetnek olyanok is, akikkel annakidején szembe kellett helyezkednünk. Mondanunk sem kell, hogy amíg a program mellett kitartanak, minden erőnkkel támogatjuk törekvésüket.

Szociális haladás elképzelhetetlen a szabadságjogok megerősítése és kiterjesztése nélkül. Ezt vegye végre tudomásul mindenki! A szabadságot és a szociális kiegyenlítődés gondolatát egymás ellen szokták kijátszani; a tőkés diktatúra hívei egy időben, a manchesteri „liberalizmus" aranykorában, megtiltották a munkásnak a szervezkedést – és ezt az egyéniség védelmének nevezték; ma megparancsolják neki, hogy a tőkés érdek védelmében szervezkedjék – és ezt szociális gondoskodásnak nevezik. Az elmúlt évek legjelentékenyebb politikai tapasztalata szerintünk abban a fölismerésben csúcsosodik ki, hogy a szabadságos és a szociális érzület ez ellentétes mondvacsinált és hazug, **a szabadság és a szociális haladás ügye elválaszthatatlanul össze van kapcsolva** s ennek a fölismerésnek érvényesülését látjuk például a *francia népi arcvonal* elgondolásában is, amelyhez – helyi és pártpolitikai vonatkozásoktól függetlenül: mint érzülethez, mint szemlélethez – annyira vonzódunk! A régi nyugatosság és a régi baloldal szellemi vívmányait és igényeit az utóbbi két évtized, s ezen belül kivált az utóbbi három-négy esztendő elalkudta, elködösítette, ellaposította. Mi megalkuvás nélkül akarunk a *Szép Szó* ügyéért helytállni – a *Szép Szó*ért, mely, mint szerkesztőtársam, József Attila egyik cikkében kifejtette, magyarul nem cicomát, hanem *érvet* jelent, az értelmi meggyőzés eszközeinek létjogát és becsületét, szemben fegyverrel, pénzzel, tekintéllyel, leplezett magánérdekkel és homályos tömegösztönnel. Nem követelünk politizálást az írótól, mert hisszük, hogy minden becsületes írói számadás szociális jótétemény, „közügy", ha a legegyénibb magánügyről szól is; de a magunk számára kényszerítő erejűnek érezzük az állásfoglalás parancsát a közélet időszerű részletkérdéseiben is, mert groteszknak és gyávának tartjuk a mű-finnyásságot, mely ragaszkodik az emberiesség és európaiság „általános eszméihez", de ha konkrétumokra kerül a sor, az értük való helytállást kegyesen átengedi a „zsurnalizmus" kevésbé előkelő képviselőinek. A szellemi és politikai élet ma egyazon csapástól szenved; mind a kettőt elöntötte a körvonaltalan fogalmak áradata, a lelkendező, jelszavas dagály. Ezt akarjuk mi lecsapolni. Törekvésünk ugyanolyan szerény, mint amilyen vakmerő: szabatosan akarjuk használni a szavakat.

(SZÉP SZÓ, 16. sz. 1937. július–augusztus)

Március

A most kilencven éves pesti forradalomról szakavatott tudósok és ábrándtalan krónikások már számtalanszor kimutatták, hogy a magyar történelemnek voltaképpen csak egyik mellékvágányán dörömbölt végig; idegenül nem csupán a kamarillák, aulikus főurak és

reakciós nyárspolgárok eszményeitől, de jórészben attól a hivatalos ellenzéktől is, amely az akkori közfelfogás szerint a nemzeti szabadságharcok örökét hordozta. Túlzás volna azt állítani, hogy a márciusi ifjak a maguk tizenkét pontjában az ország, vagy akár Pest egész lakosságának óhajait fogalmazták volna meg. Hiszen a hivatalos nemzet, a fő- és köznemesség zöme mindaddig vonakodott határozottan elfogadni a köztehervíselés, a polgári egyenjogúság elvét, mellyel a Pilvax szabadságharcosai a nemzeti szabadság ügyét azonosnak vélték; a jobbágyság olyan nyomorult helyzetben élt, hogy világosan még óhajtani sem tudott ilyesmit; a munkásság még nem volt számbavehető réteg; az a kereskedelem- és iparűző polgárság pedig, amely nyugaton, mint „harmadik rend", a hazafias és szabadságos mozgalmaknak legállandóbb erejét adta, nálunk nagyobbára idegenajkú céh-sovinisztákból állt, makacsul ragaszkodott szolgai kiváltságaihoz, a szabadságtól félt, többnyire a nemességen is túltett maradiság dolgában és legföljebb a felekezetieskedésben mutatkozott politikai mozgató erőnek. A tizenkét pontot a kávéházi véleményszabadság maroknyi élcsapata nyilvánította nemzeti üggyé, népi követeléssé. A kicsiny, por- és mocsárövezte Pest értelmiségének legurbánusabb szellemű, világpolgári fiatal elitje művelte ezt, élén a Vasváriakkal, Irinyiekkel s az első igazán nagy pesti költővel, a Nemzeti Dal szerzőjével; hátvédében pedig egy az ég tudja, honnan előszereglett vitéz kis civilhaddal, melyben volt lélek, ösztönös éberség, hogy a kávéházi írástudók doktrinájában felérezze saját sorsának történelmi igényét – a sajátjáét meg a többiekét, mind a városi és falusi és tanyai százezrekét...

A pesti forradalom az értelem cselvetése volt, egyének csínyje olyan tömegek érdekében, akik akkor még saját létükre is alig eszméltek, nemhogy érdekeikkel tisztában lettek volna. A jog és erkölcs törvényeinek szigorú tiszteletben tartásával végrehajtott csel volt, s forró, lángoló, lázas értelem irányította, nem hűvös számítás. De mégis az egyén belátása diadalmaskodott általa a tömeg rest ösztönén. Kifogott a tömegen, hogy győzelemre segítse a tömeget, a tömegben az embert, az egyént, az egyenlő jogú egyének sokaságát. Mert győzött a pesti forradalom, – már amennyire és amikorra a negyvennyolcas szabadságharc részeként egyáltalán győzhetett. A tizenkét pont március 14-én még magánsóhaj volt, magánügy, kétségtelenül magánabb, mint azok a követelések, amelyeken a két pozsonyi tábla aulikusabb vagy nemzetibb tagjai vitáztak. 15-e óta egyetemes ügy, a lehető legegyetemesebben magyar. Azóta föllebbezhetetlen törvény, melyet csak megszegni lehet, de megmásítani nem, hogy a nemzet egyformán azonos minden teremtett emberrel, aki odatartozónak tudja magát s hogy az ország szabadsága bele van ágyazva a világszabadság ügyébe, melyet Petőfi megénekelt. Március 15-e tette nyilvánvalóvá, hogy a városi ember egyenrangúan magyar a falusival, a falusi egyenrangúan polgár a városival, hogy polgár, paraszt és munkás, bármely felekezethez és származási közösséghez tartozzék is, ugyanolyan jogon szól bele a nemzet ügyébe s követeli a törvénytől saját érdekei védelmét, mint a nemes, – ha pedig hiába akar beleszólni és nem kapja meg az elvárható védelmet, akkor az ország károsul meg vele és általa. Március 15-e óta a magyar nemzet becsülete bonthatatlanul azonos a magyar betű szabadságával; március 15-e értelmében nemzetellenes merényletnek számít minden cenzúra, legyen bár leplezetlen, vagy leplezett s idegen, vagy nem idegen, – mely utóbbi megkülönböztetés különben teljességgel fölösleges, mert a cenzúra nem *lehet* más, mint idegen, mégha belföldi gócból gyakoroltatik is. Az urak, kik a közrangúakat csak módjával, csak fenntartásokkal voltak hajlandók az „alkotmány sáncaiba" beereszteni, 1848. március 14-én is tévedtek, de becsülettel tévedhettek, a nemes nemzet hagyománya szerint, amely szabadságot és kiváltságot gyakran egynek vett. De március 15-e óta *így* csak becstelenül lehet tévedni, a népjog a pesti forradalom „mellékvágányáról" egyszersmindenkorra átfutott a nemzet önfenn-

tartási küzdelmének fővágányára; március 15-e óta csak a rosszhiszeműség vagy célzatosság minősítheti nemzetinek az olyan szabadságot, melynek nem egyformán részese minden törvénytisztelő állampolgár.

A falvak és tanyák népe Pesten át lépett be a magyar történelembe. Pest szerzett neki legalább eszmei jogot ehhez. Pest, illetve Pest-Buda, sőt azt is mondhatjuk, Budapest – mely e mai nevét csak később nyerte, de ténylegesen ekkor mutatkozott meg először a maga teljes fővárosi, polgárosító mivoltában, – mert a márciusi forradalom egyazon napon s egyazon vezérlettel ment végbe a két ikervárosban. A „vidék", vagyis a vidéknek az a rétege, mely magát származási jogon, törzsökösség és történelmiség címén a nemzettel azonosította, a várost még csak hajlandó lett maga mellé emelni, de a széles vidéket nem. A vidék ellenállását a vidék felszabadulásával szemben Budapest törte meg. Íme a magyarázata, hogy miért kárhoztatták akkor is, azóta is a „léha", a „kártevő" a „nemzet testétől idegen" fővárosi civilizációt, akik a falusi nép emberi joga és művelődése ellen törnek. Bár megtanulnák s meggondolnák ezt azok, akik azt hiszik, hogy a falu ügyét szolgálják, amikor tiborci pátosszal vagy halinás népi öntudattal ostorozzák a fővárost! Minden szó, mely a városiasságot megbélyegzi, akarva, nem akarva, a falut veti vissza a gazdasági és műveltségi emelkedés útján.

Igaz viszont az is, hogy a pesti forradalom élén túlnyomórészt vidékiek jártak, az ország minden sarkából és fajtájából ideszármazott ifjú tehetségek legjava. Ők követelték ki, ugyancsak a tizenkét pontban, a Pesten székelő felelős kormányt, a Pesten ülésező képviselőházat. Ők tették Budapestet az ország fővárosává, nem a törzsökös pestbudaiak. Mert ahogy nem származás dolga magyarnak lenni, úgy nem törzsökösség, de még csak nem is illetőség vagy lakhely dönti el azt sem, hogy kinek mennyi köze van a pesti forradalom hagyományához s a Budapesten kicsúcsosodó európai magyar műveltséghez. Ha Mokány Berci színvonala „a" vidéki, akkor Budapest csak úgy hemzseg a legbennfentesebb és legtörzsökösebb, befolyásos vidékiektől, akik, mellesleg szólva, németes akcentussal ropogtatják el a zamatos magyar adomákat. S ha budapesti szellemnek azt nevezzük, ami a Pilvax-kávéház „közvélemény-asztala" mellől nőtt ki, akkor kitűnő budapestiek élnek Miskolcon, Makón, Békéscsabán... Mert Budapest a létét, a jelentőségét ennek az önérzetes, hajlékony, messzemutató szellemnek köszönheti, bárha ma sincs több egy vékony elit-rétegnél, mely ezt tudatosan és méltóan képviselné. Nem a számarányon múlik ilyesmi. Az értelem cselvetése évtizedről-évtizedre megismétlődik, ha több, ha kevesebb sikerrel. A pesti forradalom beivódott itt az aszfaltba. Budapest anélkül nem volna az, ami. Emiatt alázta meg az idegen reakció a múlt században. És ugyanemiatt gyalázzák ma idegennek, magyartalannak – olyanok is, kik a márciusi ifjak örököseinek képzelik magukat!

A pesti forradalom tette valósággá azt az elvi igazságot, hogy az ország függetlensége egyet jelent polgárai jogegyenlőségével s nemzeti jellege azonos azzal az emberi jelleggel, melyet gyakran „nacionalista" jelszavakkal akarnak belőle kiirtani. Március 15-e tette nyilvánvalóvá, hogy a nemzet önmagát kiskorúsítja és alázza meg, ha nem európai, demokratikus és parlamentáris módon nemzeti. „Haza s emberiség" – vallotta hitéül Vörösmarty, Petőfi, Jókai. A magyar haza függetlenségét és a magyar emberiesség hajlékát egyazon veszedelem ellen kellett megoltalmazni – negyvennyolc márciusában éppúgy, mint ma. A város jogát kellett érvényesíteni, a város tekintélyét és hivatását, amely egyformán kényelmetlen minden belföldi és külföldi elnyomónak: a belföldinek azért, mert a polgári szabadságba és szociális biztonságba emelkedő város hasonló irányú fejlődésre ösztönzi a falu népét is, – a külföldinek pedig, mert gyarmatosító igyekezetének éppen a város, az önálló hazai ipar és a szabad kereskedelem szegi útját. Kossuth Lajos, ki pe-

dig, mint a nacionalista megyei nemesség szószólója, éppenséggel nem nézte jó szemmel a márciusi ifjak polgári radikalizmusát, maga is tisztában volt ezzel; tudta, hogy még patriarchális, még táblabírói értelemben sem lehet szabad nemzet a magyar, ha valamely külföldi hatalmasság „éléstára" csupán s ha akár külföldi ukázoknak, akár belföldi megrögzöttségeknek parancsára feláldozza iparának, kereskedelmének, városi műveltségének a fejlődésre tartott igényét. Ha Budapest megszűnnék Magyarország fővárosa lenni, vagy ha csak névleg lenne az, akkor a legtörzsökösebben magyar falu is csak folklórjában maradhatna magyar – de talán folklórjában is csak átmeneti időre. Semmiféle magyar ügynek nem lehet kedvezés, ami a magyar várost – akár a fővárost, akár a vidékieket – sorvasztja. Budapest, az első szabadságos, polgári igényű magyarországi város azzal lépett be a történelembe, hogy a falusi népet a nemzetbe iktatta. Azóta minden városellenes vagy népellenes politika, ha mégúgy nemzetieskedik is, sőt, ha mégolyan jóhiszeműen vallja is magát nemzetinek, csak nemzetietlen politika lehet: közvetlenül némely belföldi elnyomók, de végső soron a külföldi gyarmatosítók szolgálatában.

(Magyar Hírlap, 1938. március 20.)

Népiség

Az az udvarlással és csalogatással pikkelyezett, hosszú fenyegetőzés, amelyet a magyar kommunista párt illetékesnek nyilvánított bizottsága nemrég az ún. népi irodalom jellegének meghatározása és jelentőségének felmérése gyanánt közzétett, otthon is, az emigrációban is nyomatékot és időszerűséget adott a kérdésnek, hogy az az irodalmi irány, amelyet így szokás megjelölni, s a vele többé-kevésbé azonosítható politikai csoportosulások és pártok (Új Szellemi Front, Márciusi Front, Nemzeti Parasztpárt, Petőfi Párt) milyen szerepet töltöttek be a magyar közéletben. A kommunista párt okmánya olyan tárgyilagos és kiegyensúlyozott volt, amilyen egy hivatalosan jóváhagyott kommunista okmány csak lehet, tehát nagyon kevéssé, de leszámítva azt, ami alacsony taktika és kötelező zsargon benne, kétségtelenül hajlandóságot mutatott a történelmi előzmények őszinte számbavételére és csoportosítására. Nyilván ennek az okmánynak közzététele indított többeket (nevezetesen az egykori falukutató irodalom és a nemzeti parasztpárti politika száműzetésben élő képviselőit, Kovács Imrét, Szabó Zoltánt, Borbándi Gyulát és társaikat) arra, hogy ennek az irányzatnak vagy mozgalomnak alkotásaival, jelentőségével és kilátásaival az Irodalmi Újságban, az Új Látóhatárban és más közéleti dobogókon behatóan foglalkozzanak s azt részben mint az 1956-os forradalom eszmei magvát, részben pedig mint a várható és kívánható magyar fejlődés útjelzőjét ábrázolják. Ezzel a beállítással én nem értek egyet. Az ún. népi írókhoz nagyrabecsülés, sokukhoz személyi barátság fűz; az emigránsok közül, mondhatnám, valamennyihez, s hogy a hazaiak közül kikhez, azt itt nyilvánvaló okokból kívánom elhallgatni. De aki megtisztelt azzal, hogy politikai és irodalmi munkámat némi figyelemmel kísérte, tudja, hogy a „népi" iránnyal mindig szembenálltam. Ez sem a világháború előtti, sem pedig főképp 1956-ban, a börtönből történt kiszabadulásom után nem állta útját annak, hogy ne adózzak hódolattal némelyikük nagyszerű cselekedeteinek és alkotásainak s hogy pl. az Írószövetségben össze ne fogjak velük olyan erőfeszítések szolgálatában, amelyeket a magyar szellem, a magyar irodalom és a magyar nép érdeke parancsolt ránk. A forra-

dalmat megelőző olvadásos hónapokban többükkel beszélgettem arról, hogy ha – mint reméltük – szabadabbá válik a légkör Magyarországon, egyszer megasabb szinten s meghiggadtan kellene folytatnunk s talán le is zárnunk azt a vitát, amely kivált a harmincas évek második felében mint „népies-urbánus ellentét" némelykor egészen érdekes és gondolatébresztő csatározásban nyilatkozott meg, de gyakran sajnos, személyeskedésbe olcsó vádaskodásba és fitymálkozásba sekélyesedett. Nem tagadom, hogy a vita e kínos elmérgesedésében én sokszor hibás voltam. Sem azt, hogy az elvi megállapításokban, amelyeket annak során tettem, alig érzem szükségét álláspontom megmásításának. Hogy miért vélekedem így, ezt igyekszem az itt következőkben kifejteni.

1. A nép-nemzeti előzmény

A népiség, legalább is tudtommal, új szó. Volt valami az irodalomban – s némileg a politikában is – ami a mai népiségnek kissé őse volt: amit az irodalomtörténeti tankönyvek hol népiességnek, hol népies-nemzeti, sőt népnemzeti iskolának neveztek s amelyet a pesti humor (gondolom, Karinthy kezdeményezésére) mint népiesch-et tartott számon.

Hatalmas, bár a század elején már posványban rekedt stiláris folyam volt ez, három hol ölelkező, hol ellenségesen egymásnak csapó árammal. A három közül kettő a legnemesebb és legnagyobb magyar költők példáján buzdult. Az egyik volt a 67-es Magyarország hivatalos irodalmi eszményképe, Arany János, akinek finom és veretes tartózkodásából, amire Beöthy Zsolt Kistükrébe került, egy Császári és Királyi közhivatali szolgálatra pallérozott, mesebeli Volgai Lovas szobra lett, egy tekintélytisztelő, higgadt és takarékos héroszé, aki a szabadságot nem téveszti össze a szabadossággal. A másik volt a Petőfi Sándor világszabadságot, nemzeti nagyságot, magyarosító türelmetlenséget, vallási türelmet, szerelmi szenvedélyt, faluszéli kóborlást és kávéházi kedélyességet egyazon robbanásos erővel szétsugárzó lobogása, amelyből Bartha Miklós függetlenségi és negyvennyolcas publicisztikájában nacionalista rikkanások sziporkáztak szét – párhuzamosan a császár-király, a főurak, a nagykereskedők, a galiciánerek és a politikába beleszólni merő munkások ellen. Hogy félreértés ne essék: Beöthy Zsolt művelt és jó-stílusú irodalomtörténész volt, Bartha Miklós lendületes és a szegény néppel őszintén együttérző agitátor. Az epigonok legjobbjai s az örökség-hamisítók legtisztesebbjei közé tartoztak; nem az ő egyéni hibájuk, hogy akár a paraszti józanság, akár a paraszti szilajság kultusza miképpen vált abból a felszabadító törekvésből, amit Petőfi és Arany még joggal látott benne, jelszótömeggé az ország szellemi és politikai fejlődésének megrekesztésére. Szellemiekben ez annyit tett, hogy mint a magyar néplélekkel összeférhetetlent igyekeztek száműzni a magyar irodalomból a bonyolultabb gondolatokat, az új mondanivalók megszólaltatására alkalmas formákat, általában azt, ami – nem is oktalanul – városiasnak és világpolgárinak hatott. A politikában ugyanez a jelszórendszer főképpen a nemzetiségi és társadalmi reformtörekvések megbélyegzésére és kirekesztésére szolgált, még ezek közül is legisleginkább a szociáldemokrácia elfojtására, amelyet a (többnyire) hatvanhetes kormány tartott rendőri kordában, de amelyre éppen a negyvennyolcas Bartha Miklós mondta ki a kúria-szerte lelkes helyesléssel fogadott osztályátkot: „hazátlan bitangok", „jakabokányi".[x])

---

[x] Utalás két akkori vezető szocialistára, Weltner Jakabra és Bokányi Dezsőre.

A népiesség harmadik és politikailag jellegtelenebb árama volt a népszínműveké és a népies műdaloké. Mivel ezekről ma már csak fitymálva illik nyilatkozni, hadd szolgáltassak nekik egy mondat erejéig igazságot: a zseniális, bár egyenetlen tehetségű Kisfaludy Károly volt az ősük, s ha később nem lett volna más érdemük, mint hogy egy Blaha Lujzának módot adtak a közönség elbűvölésére és elandalítására, ez is elegendő volna arra, hogy legalábbis kegyelettel gondoljunk rájuk. A népdalszerű műdal és a valódinak nevezett népdal közt a különbséget eddig még senkinek sem sikerült meghatároznia, s ha immár néhány évtizede intellektuális divat is a műdalt lenézni, erről is el kell mondanom, hogy gyakran csak addig hat selejtesnek, amíg nem tudjuk róla, hogy újkeletű és ki a szerzője. Politikai szempontból a népiesség e harmadik áramának – népszínmű és műnépdal – az volt a jelentősége, hogy fáradság és közéleti szenvedély nélkül élvezhetővé tette azt, amivel a hatvanhetes Volgai Lovas-éthosz a közönség türelmét tette próbára a negyvennyolcas csikós-páthosz pedig a lelkesedési készségét igyekezett emberentúli méretekig fokozni. A három áramlatnak a közéleti és irodalmi publicisztikában egyszerre volt szóvivője és bajvívója néhai Rákosi Jenő: tisztelője a habsburgi hatalomnak, álomlátója a színmagyar harmincmilliós birodalomnak, s imádója a színművi és dalos könnyedségnek. Mint maga mondta, a legtökéletesebb magyar versnek ezt a négy sort tartotta:

Nagy az én rózsám ereje,
Három pandur nem bír vele,
De ha az én szavam hallja,
Sírva borul az asztalra.

Én egészen őszintén egyetértek vele – ha abban nem is, hogy a legtökéletesebb, de abban csakugyan, hogy szép. Viszont bocsássanak meg szakkutatóink, ha ezt a véleményemet fenntartom akkor is, ha kiderül, hogy egy jegyző szerezte a vasúti restiben.

2. *A város forradalma a városért*

Az a szellemi forradalom, amely a századforduló táján még csak összevissza morajló, alkalmi hullámverésekben jelentkezett, majd később az intellektuális és irodalmi élet megújult és megdagadt sodrába lendült, a városi lét tudatának zendülése volt a ráerőszakolt és megkövesedett vidékiesség ellen.

Ez nem úgy értendő, mintha ama levetni- vagy szétrobbantanivaló ódonság valóban nádfedeles kunyhókban székelt volna. A vidékiesség székhelye Budapest volt. Kissé avégből is épült, pl. Tisza Kálmán idejében, hogy az legyen: az ország legnagyobb megyei székvárosa, Európa legnagyobb parlamentjével. Gyámkodó építtetőin azonban betelt minden idők gyámkodó építtetőinek sorsa. Az épületek nem maradtak meg kulisszáknak. Az építkezési vállalkozók nem maradtak meg házizsidóknak, s az építőmunkások nem maradtak meg iparosított jobbágyoknak. A nagyváros saját gusztusa szerint kívánt nagyváros lenni, sőt mint Nagyvárad példája mutatta, a kisváros is saját gusztusa szerint próbált nagyváros lenni. Az irodalomban ez úgy jelentkezett, hogy a budapesti költő többé nem érezte lepleznivalónak a budapesti környezetet, budapesti szemléletet, budapesti nyelvet. Sem ennek a Budapestnek ráfajzását más nagyvárosokra, különösen (legalább vágyálmaiban) Párizsra. Intellektuálisaink vonzódtak az új francia irodalomhoz, német bölcselethez, angol közgazdasági és társadalmi kutatáshoz.

Megvolt bennük a komolyság mersze, de talán még feltűnőbben a komolytalanságé. A Hét a szellemi megújulás könnyűlovassági előhada volt, élén a népies-nemzeti iskola egy már kacéran elkalandozó, finom és hatásos hangú növendékével, Kiss Józseffel, akit

intellektusánál élesebb szerkesztői szimata késztetett arra, hogy főmunkatársai és társszerkesztői közé a nyugatias pallérozás, a városias kihívás és az újító merészség olyan tolmácsait toborozza, mint Ambrus Zoltán, Ignotus, Heltai Jenő, Cholnoky Viktor. A század első évtizedének végére ez a hetilap lehervadt az újítás előhadáról. A pesties könnyedségből ipar lett, bár gyakran szeretetreméltó és csillogó ipar, e nemzeti lét megváltozott formáinak tudatosítását pedig súlyosabb vértezetű csoportok vették át – szépirodalomban a *Nyugat*, társadalmi tudományokban a *Huszadik Század*.

Aligha lehet vitás, hogy ezek (a később divatossá vált szóhasználattal élve) urbánus forradalmat hoztak. Hátterük, közönségük a megyeházi és céhesmesteri patriarchalitással szembehelyezkedett városi polgárságból került ki, elsősorban a zsidóságból, továbbá a megpolgárosodott középnemességből, a megmagyarosodott sváb purgerfiakból, az ipari munkásságnak legöntudatosabb és leghatározottabban nemzetközi érzületű elitjéből s a parasztságnak abból a törmelékéből, amely az aratósztrájkok idején kezdett tanúságot tenni arról, hogy hiába tősgyökeres és földszagú, mégsem átallja a városba elszármazott „hazátlan bitangok" példáját követni. Ady Endre, amikor „új időknek új dalaival" borította lángba a gyúlékony lelkeket és ingerelte röhejre a kuncogni vágyókat, „városos Magyarországot" hirdetett, s ezt bízvást tehette az arisztokratikus és világpolgári ínyencek nevében, akik benne a magyar Rimbaud-t vagy a magyar Nietzschét vélték szeretni, nem kevésbé, mint a szocialista munkásokéban, akikhez a *Népszava* hasábjain szólt. Halála óta hol a fehér ellenforradalmárok és későbbi hitleristák (pl. Milotay István), hol a vörös ellenforradalmárok és későbbi sztálinisták (pl. Révai József) kanyarítottak köréje olyan mitológiát, amely elkülöníteni volt hivatva irodalmi és szellemi környezetétől – az Ignotus-féle Nyugattól, a Jászi-féle Huszadik Századtól. Kevésbé rikoltó politikai színezéssel hasonlókat állítottak róla mások is, utalva magánosságára, melynek annyiszor adott hangot lírájában, s nagyságára, mely minden pártból, mozgalomból, szervezetből kimagaslott. Annyi persze igaz ebből, hogy nincs olyan lélek, mely ha őszintén szólal meg, ne mutatkoznék magánosnak, s nincs olyan emberi vagy költői nagyság, amely pártból, mozgalomból, szervezetből ki ne emelkednék. Ennek elismerésével nyilván tartozunk a nagyságnak; de nem kevésbé tartozunk azzal, hogy tudomásul vegyük, milyen irodalmi kötelékben és politikai pártban jelölte ki saját helyét. Ady Endre kezdettől a Nyugat főmunkatársa s éveken át egyik szerkesztője is volt; a Polgári Radikális Pártnak alelnöke volt; személyiségének minden áthatóan egyéni, olykor tán zavaróan egyéni megnyilatkozása közepette is szinte sors-rendelte elegye volt a századeleji Magyarország társadalmi, művészeti és elméleti újító törekvéseinek.

3. A város forradalma a faluért

A városos Magyarország azonban nem elégedett meg azzal, hogy a maga életét élje. Az uralkodó vidékiességnek legnagyobb fájdalmára kezdte fölfedezni s némileg magához hasonlítani a szelíd bambaságba kényszerült vidéket. Nem állítom, hogy ennek a folyamatnak, mármint a vidék városiasodásának minden megnyilatkozása gyönyörűséges. A társadalmi haladás, amióta a világ áll, ízlésromlással kezdődik! De aki akár a zsellérben, akár a többi nincstelenben az embert nézi, nem a díszletet, annak nincs választása: a népjólétért fel kell áldoznia a néprajzi különlegességet. Ez éppenséggel nem jelenti azt, hogy a néprajzi különlegességekkel elcicomázott világról megfeledkezzék. Ellenkezőleg: kikényszeríti a néprajzi különlegesség mélyebb gyökérszálainak kiásását is, az ornamensek mögött lappangó fájdalmas valóság feltárását is. A Nyugatban fölfedezett és kibontakozott

elbeszélők legnagyobbika Móricz Zsigmond volt. A hamisítatlan paraszti szó azért hangozhatott el a magyar nemzeti irodalomban, mert volt folyóirat, amely mert világpolgári és nagyvárosi lenni. Ugyancsak a Nyugat vitte elsőnek a szakemberek körén túli nyilvánosság elé Bartók és Kodály zenéjét s népdalgyűjtésüknek eredményeit, melyek a paraszti és pásztori népnek a közkeletű népiesnél ősibb és eredetibb megnyilatkozásait tolmácsolták. Ugyanekkor a Huszadik Század adatszerű följegyzéseket kezdett közölni pl. Braun Róbert tollából a parasztság helyzetéről: így kezdődött, ha ugyan más formában már előbb nem kezdődött volna, a falukutatás. A parasztság kielégületlen földéhsége olyan fény volt, amelynek fölfedezéséhez különleges kutatás sem kellett. A radikális pártoknak úgyszólván automatikusan emelkedett programjába – s 1918-ban a politikai forradalom kormánya: Károlyi Mihály és társai, Buza Barna, Rácz Gyula, Dániel Arnold már a nyugatos irodalomban, az ellenzéki társadalomtudományban és a hadszíntérről hazaáramló, zendült katonák lelkében megérlelt gondolatokból és óhajokból vonták le a szükségszerű következtetést, amikor elhatározták és megkezdték a földosztást.

Nyílván volt jelképes érdekessége annak, hogy a Károlyi-forradalom alatt Móricz Zsigmondot is ott láttuk azok között, akik a földreform propagálásában serénykedtek – eléggé gyakran szemére is lobbantották később a fehérek. Móricz eredetileg nem tartozott a Nyugat íróinak politikailag radikális szárnyához: pártpolitikával általában keveset foglalkozott, de belépett volt az Andrássy-féle Alkotmánypártba, tehát a Jászi, Ady, Szende Pál, Kernstok körénél mérsékeltebb reformerekéba. A zsdánovista elmélkedők (pl. az agrár-zsdánovista Erdei Ferenc) őt és Adyt kiemelik a Nyugat köréből s mint „népi vonalat" szembeállítják a többiek „polgári vonalával". Önkényes szembeállítás. Ilyen, vagy ehhez hasonló politikai megoszlás a Nyugat körében nem volt. Kosztolányi Dezsőtől, ki mindig irtózott a „vörös zászlót lobogtató Múzsától", Kaffka Margitig, ki mindenféle merész világmegváltó látomással, tehát a kommunisták akkori elődeivel is rokonszenvezett, képviselve volt a Nyugat íróinak körében úgyszólván valamennyi elképzelhető akkori politikai (és politikamentes) felfogás, kivéve a klerikális retrográdságot és a népies-nemzeti maradiságot. Amit az új irodalom, az új művészet és a baloldali pártok együtt sürgettek, az a világháború befejezése volt s azoknak az érdekeknek felszámolása, amelyek Magyarországot a háborúba taszították, a porosz militarizmus Duna-völgyi befolyásától a belhoni nagybirtokos hitbizományokig. Ezen az érdekhálózaton egy pillanatra rést ütött Ady Endre városos Magyarországa. A földtelen parasztság földhöz juttatására a döntő nekirugaszkodás a népiesség illemtanával dacolók köréből jött, nem is jöhetett máshonnan. A francia föld népét is a párizsi ügyvédek, újságírók, csizmadiák és fűszeresek forradalma tette a francia föld gazdájává.

4. A falu nevében a falu ellen

A nevetséges tanácsköztársasági kísérlet összeomlása s a román megszállók kivonulása után Budapest belezuhant a vitézkötéses és magyartalan vidékiességbe. Bocskay-sapkás, darutollas hadfiak élén, a feloszlott Császári és Királyi haditengerészet egyenruhájában jelent meg a Beöthy Zsolt-félénél sokkal kevésbé civilizált Volgai Lovas a Duna partján, tört osztrák-magyarsággal kinyilatkoztatva, hogy hajlandó lesz kegyesen mekpotschájtani a Pűnös Ofenpestnek, ha ez ezentúl ízig-vérig mádjárisch lesz. A MOVE nevezetű honvédőkör élén derék sváb szülék jákfaivá nemesített ivadéka a megfélemlítés korszerű eszközeivel terjesztette a szittyaságot. Az egyetemi diákság nekiturulosodott, gyulákat választott

és a német városokból importált ősmagyar szokás szerint sörpárbajokkal egészítette ki az izraelita egyetemi polgártársakkal vívott egyoldalú párbajait.

A keresztény-nemzeti-fajvédelmi hajnalhasadásnak a színfoltjai közül nem felejthető ki egy tehetséges városgyűlölő író őrjöngése sem. Szabó Dezső őszintén gyűlölte a várost, nevezetesen Budapestet, s a zsidó és sváb vérséget, amelyet romlása és rontása mögött szimatolt. A K. u. K. egyenruhás fővezérről és Bocskay-sapkás nyalkáiról nem vélekedett másképp, mint e sorok írója. De (akkor) a zsidóverésre és (nemcsak akkor) a városiasság lenézésére maga bíztatta őket legszenvedélyesebben. Kihívó és merész ember volt s talán nem maga tehetett róla, hogy együtt üvöltött azokkal, akiket lenézett. A szellemi alkata tehetett róla. Ízig-vérig beteg és meghasonlott léleknek ismertem, aki éjjelét-nappalát azzal tölti, hogy leszólja akiket nem olvas, gyűlöli, akiket az asztal mellől ismer, s a rejtelmes jövendő királyává koronázza, akit nem lát. A parasztot nem látta. Hitt a magyar humuszban. Ezt a magyar humuszt évtizedeken át a Krisztina-téri Philadelphia kávéházban tanulmányozta. Amit róla és izomcsattogtató hőseiről írt, költészetnek pártpolitika, pártpolitikának álomlátás, álomlátásnak sekély. De amit közben a városra hörgött – a városra, mely nélkül nem tudott volna meglenni – az lenyűgözött és elkápráztatott. Lett legyen bár egy Pekár Gyulányi államtitkár, vagy egy szerencsétlen éhenkórász költő, akit tollára tűzött: képtelen volt az ember föl nem vidulni ízekre tépő erejének láttán. A humusz, ha egyébnek nem, szellemi trambulinnak jó volt neki; fennkölt ürügy az ízes káromkodásra. Azzal, hogy ezt a magyar közélet legválságosabb éveiben főképp a német gyarmatosítók és honi emberevők ellen ropogtatta, jóvátette politikai vétkeit. De a huszas évek elején a jelentősége csak abból állt, hogy Ady-hatáson duzzadt, korszerűsített dinamikával segítette uralomra juttatni a rög és vér vallását – a várossal szemben a falu kultuszát, amely arravaló volt, hogy elnyomják a falut.

A húszas évek Budapestjének további új színfoltja az volt, hogy a Nagymező-utcai mulatók előcsarnokában az érdeklődő ifjúság aránylag gyakran ütközhetett kajlabajszú, kedélyes potrohú, nyakkendőtlen és csizmás humusz-fiakba, akik körül fürgén hajlongó leánykereskedők rikoltották: külön asztalt a képviselő úrnak, utat Őméltóságának. Ez persze a jelenség léha vetülete, de azt hiszem, egy fokkal komolyabb annál a másiknál, hogy az illetők napközben tucatjára tanácskoztak az ország sorsáról Európa legnagyobb országgyűlési palotájában. Soha még a márvány csúcsívek a Duna partján ennyi csizmát nem láttak. Ez valóban fontos szociológiai jelenség volt. Az új elemre küldetés várt. Mint visszatekintve megállapítható, ez a küldetés abból állt, hogy azt a földreformot, amely előbb a tanácsköztarsasági kisajátítósdin, aztán az ellenforradalmi birtok-helyreállításon akadt meg, most már végleg vagy legalább is további negyed századra elsikkasszák. A kisgazdák messze legeszesebbike, a gazdasági reformok iránt fogékony, de egyéni üzlet iránt sajnos még fogékonyabb, Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszterségéhez fűződik annak a tessék-lássék földreformnak emléke, amelynek – ez gondolom, ma már nem szorul bizonyításra – egyetlen célja és értelme az 1918-ban tervezett, gyökeres földreform lehetőleg egyszer s mindenkorra való elnapolása volt. A hitbizományosok közül csak egyetlen egyet szemeltek ki birtokának elkobzására: Károlyi Mihályt, büntetésül azért, hogy azt felosztotta volt a parasztok közt. A következő két-három évtized mindig súlyos marasztaló ítéletet hozott – bíróilag is, de főképp publicisztikában – Károlyi Mihály és 1918 októbere felett. Lehetne mérlegelni az egyik vagy a másik vádat, ha nem tudná az ember, hogy mi volt az, ami a vád sugallóinak fájt. A földosztás fájt nekik. Az októberi hagyomány beszennyezésére vagy elfelejtetésére megindított keresztény-keresztyén, nemzeti fajvédő és rögdicsőítő erőlködések jellegét ez a szándék határozta

meg. Mire Szabó Dezső föleszmélt és a palotazendülésre készülődő Nagyatádi Szabó István gutaütésben meghalt, már késő volt ezen változtatni.

Igaz, az ellenforradalom megreguláza a várost is. De ipari, kereskedelmi idegenforgalmi szükségleteit csak az államkincstár tetemes vesztére téveszthette volna szem elől. A város tehát a művi úton helyreállított és továbbmerevített vidékiességben is fejlődött és önállósodott. Nem úgy a falu. A városellenes jelszavak szüretjének keserű levét a földtelen és törpebirtokos parasztság itta meg.

5. *Az urbánus ingerültség*

Véletlen-e vajon, hogy mindezzel párhuzamosan elszaporodtak a budapesti színpadon a paraszti tárgyú darabok, a budapesti lapok hasábjain a nótaszerű költemények, az iparművészeti boltok kirakataiban a csikóbőrös kulacsok? Részben talán az; vagy ha nem, akkor is lehetett az uralkodó kurzustól független tények kísérőjelensége, mint pl. az, hogy egy nekilendült idegenforgalmú nagyváros olyan csecsebecsékkel kedveskedik vendégeinek, aminőket saját hazájukban aligha láthatnak. Mindenesetre túlzás volna azt hinni, hogy aki a húszas évek óta ősi-nyolcasban írt szerelmes verset és kalotaszegi hímzéssel kereskedett, összeesküdött volna a kastélyok, kúriák és kaszinók birtokos és hivatali hitbizományainak megmentésére. De voltunk néhányan, már akkor, húszegynéhány éves koromban, akik fokozott gyanúval és ingerültséggel láttuk a vidékiesség erőszakolt divatának terjedését.

Ami engem illet, a Szabó Dezső-féle vér-rög mítosz és a nemzetgyűlési csizma-beözönlés retrográd jellegének kidomborodásában eredetileg saját sihederi álmaim összeomlását gyűlöltem. Gimnazista koromban egyike voltam az érzelgős zsidófiúknak, akik hol a szegedi nyelvjárás kínos utánzásával, hol a nemzeti romantika vágyálmainak napközi szövögetésével igyekeztek lelkükben menedéket keresni a gyökértelennek mondott s ezért gyökértelennek is érzett városi lét kérdései elől. Jakobinus hagyományokban éltem, erősen baloldalinak s nyolcadista koromban egy darabig kommunistabarátnak is tudtam magam. Képtelen voltam megbocsátani magamnak és a világnak, hogy amikor a népharag annak jakobinus rendje és módja szerint fölviharzott, akkor a kirakatba tett esetlen viceházmesterek mellett, akikben a legvörösebb álomlátással sem lehetett hivatott néptribunokat fölfedezni, leginkább olyan személyiségek jelentkeztek megértői és tolmácsai gyanánt, akik a polgári és kereskedelmi jómód vagy legalább is a kereskedelmi csőd ízét-szagát hordozták magukkal. Jó, jó, mondogattam, hiszen lehetnek ezek között igen kitűnő, művelt jóindulatú emberek – voltak is, bár a Tanácsköztársaság idején már nem nagy számmal – de hol a Nép? A Nép október 31-én egyöntetűen lelkesedett, s augusztusban, a románok bevonulása előtt, egyöntetűen undorodott. De bajvívói sohasem látszottak különösen népieseknek, vagy mint később mondták volna népeknek. 1919 elején, mikor a Károlyi-féle koalíciós kormányt kiigazították, mintegy a hiányérzet pótlására láttam öröm-repesve az új miniszterek közt a Nagyatádi Szabó zömök, csizmás alakját, s a Tanácsköztársaság alatt lelkesülve faltam az *Elsodort Falu* puffatag zsolozsmáit az ősrögből felbuzgó korszerű világmegváltáshoz. Annál keserűbb volt később családásom, amikor ugyanazon nagyatádi csizma a konszolidáló ellenforradalom betétes félcipőinek ütemére járta a tollasodás-rangosodás útját, nem is szólva az ellenforradalom első bikacsekes hónapjairól, amikor ugyanazon rögzengéses bariton Ébredésre serkentette a magyart.

Ezeknek a csalódásoknak emléke volt az, amit évtizedeken át képtelen voltam kiheverni s ami talán hisztériásan túlérzékennyé tett a paraszti és parasztutánzó hangban lap-

pangható retrográdsággal szemben. De megállapíthatom, hogy ez a hisztéria tényleges kórok, tényleges veszedelmek kiszimatolására képesített. A hipochonder nem egyszer a legjobb diagnoszta. Kivált az olyan egyetemleges lelki kórságra hajló világban, mint amilyennek a két világháború közti Európa már a mi 1919-es ellenforradalmunk idején indult.

A húszas évek derekán két baráti kör volt, mely meglehetősen különböző okokból, osztozott velem ebben a kiélezett parlag-iszonyban. Az egyik nagyobbára egyetemi diáktársaimból állt, filológusokból, akikkel, ha a szorgos tanulásban nem is, de a tanulás utáni kávéházi elmélkedésben serényen osztozkodtam. Ezek általában politikamentesek voltak, vagy ha nem, legalább annyira jobb, mint baloldaliak: legjellegzetesebb képviselőjük, a később náci kéztől elpusztult Halász Gábor, akkor francia royalista írókkal ápolt tetszelgő szellemi rokonságot. Sem ő, sem társai (Szerb Antal, Hevesi András, Kerecsényi Dezső, Faludi János s aki ez asztaltársaságból kívülem egyedül élte túl az elmúlt két évtizedet: Cs. Szabó László) nem sokat bánkódtak az őszirózsás forradalom hagyományának elsikkadásán. Ami nekik fájt, az az alpáriság és gügyögő-óbégató egyszerűség kultusza volt, melytől a magyar Urbs-ot, az európai magyarságot féltették.

Másik baráti köröm, melyből hasonló és mégis nagyon más kifakadásokat hallottam a sarkantyúpengetős szellemi divat ellen, radikális újságírókból állt, élén a költőnek (s igen leleményes, igen jó formaérzékű költőnek) indult Zsolt Bélával. Ezek közé tartozott akkoriban – Márai Sándor, s többé-kevésbé Németh Andor is, a végtelenül érzékeny esztéta és különös fűszerű látomásokkal igézett költő-szépíró, József Attila leghívebb, legbensőségesebb, legrégibb barátja, bátyja, játszótársa és mondhatnám irodalmi kalauza. Ők mindketten, azazhogy mind hárman, megjárták budapesti megtelepedésük előtt a bécsi és párizsi fél-önkéntes emigrációt s olyan elegyes hatásokkal és kívánkozásokkal tértek vissza, amelyeket bajos volna egyetlen irodalmi vagy politikai irányjelző terminussal megjelölni. Ha azonban kávéházi asztal körül, vagy később – A *Toll* hetilap[x] virágzása idején – szerkesztőségi asztaloknak támaszkodva összeültek, pl. olyan idősebb írótársakkal együtt, mint Hatvany Lajos, Szász Zoltán, vagy a kevésbé kiélezett politikai jellegűek közül Karinthy, Szini Gyula, Juhász Gyula, Tersánszky Józsi Jenő, Füst Milán, majd megint az ifjabbak közül Komor András, Komlós Aladár stb. – közös szemlélet és közös célkitűzés nélkül is megnyilatkozott körükben az az egységes baloldali és ellenzéki magatartás, amelynek a publicisztikában legnyomatékosabban nyílván Zsolt Béla adott hangot. Nos, Zsolt gyűlölte a Horthy-Bethlen rendszert s dacos gyengédséggel csüngött az őszirózsás forradalom emlékén, sokkal indulatosabban, mint én, és sokkal következetesebben, mint az őszirózsás forradalom életbenmaradt és emigrált vezérei. Ő az őszirózsát féltette a tulipán és árvalányhaj tisztességtelen konkurrenciájától. Nekem, minden előzetes megfontolás nélkül, az a szerep jutott, hogy érintkezési pontja legyek a Zsolt Béla körüli radikalizmusnak és a Halász Gábor ápolta filológus honvágynak a művelt szalonok után. Ha e két körből egy-egy embert bemutattam egymásnak s leültünk egy feketére csepülni az árvalányhajasokat és az „Est"-lapokat, mi voltunk az „urbánusok".

Miért éppen az „Est"-lapokat? Mert ha a hivatalos Magyarországot utáltuk is, még jobban utáltuk azt, ami mint legnagyobb nyilvánosságú és egyezkedő, üzletes ellenzék helyezkedett vele szemben és melléje. Az „Est"-lapok (Az Est, Pesti Napló és Magyarország c. napilapok, az Athaeneum könyvkiadó, ezenkívül még egy sereg hozzájuk tartozó vagy affiliált nyomda, papírgyár, kiadócég stb.) ennek a gyakran mutatványos, de mindig hát-

---

x A harmincas években mint sovány, de jó színvonalú időszaki nyomtatvány maradt meg.

sóajtós ellenzékiségnek megtestesülése voltak. „Óriás kupleráj" – mondogattuk róla, gépiessé kopott felháborodással (kivált akik nem voltunk történetesen munkatársai). Valóban az az üzletesség, jobbra-balra dörgölődzés, fénymázas szenzációkergetés, amely az „Est"-lapok hasábjain tombolt, ugyanolyan joggal felháboríthatta a pallérozott ízlésű, kényes erkölcsű embert és fölbőszíthette a baloldalt, mint amennyire feldühítette, szinte patológikus őrjöngésre ingerelte a fajvédőket s később a nácikat; a Milotay-vezényelte sajtónak sok vörös posztója közül is legvörösebb a „reggel-délben-este" tenyésző „körúti" üzletesség volt. Az „Est"-lapok cikkíróinak sora Klebelsberg Kunó gróftól a marxizmus-leninizmus iránt aláhúzott megértést sejtető Bálint Györgyig terjedt. Ki-ki megtalálhatta köztük kedvencét. De összhangolásukban ez a célirányos véleménytelenség érvényesült, amelyre a szélsőjobb ráhörgi, hogy „zsidó", a szélsőbal rákelepeli, hogy „polgári", s amelyre mi „urbánusok" azt mondtuk, hogy „pfuj".[x]

Igazunk volt? Legkevésbé sem. Kegyeletesen elparentálva mindazt az alávalóságot, aminek az Est-lapok tenyésztelepéül szolgált s amely miatt azóta hol berlini, hol moszkvai parancsra illett Magyarországon mély megvetéssel nyilatkozni róla, állapítsuk meg teljes tárgyilagossággal, hogy a magyar irodalomért, művészetért, tudományért s általában a magyar városi élet fejlődéséért és a magyar falu felkarolásáért kevesen tettek annyit, mint ez az „óriás kupleráj". Tetszik, nem tetszik, így volt. Talán szomorú, hogy így volt, de így volt. Ennek a tanulmánynak keretébe az Est-lapok érdemei (és fogyatékosságai) közül csak kettő tartozik: az irodalom ügye és a falu felkarolásáé. Az Est-lapok káprázatos közhangulatismeretének megnyilatkozása volt, hogy ezt a kettőt leghamarabb kötötte össze. Az Est-lapok élén Miklós Andor állt, egy zseniális írástudatlan újságíró. Tüneményes uralkodó és cigányprímás volt, bár alacsony intellektus, ösztönösebb, mint akár Dzsingisz Khán, akár Magyari Imre. Fogalma sem volt róla, miért olyan ravasz, mint amilyen. Vagy csak akkor volt, amikor részvénytársasági pausálékról tárgyalt. De hogy miért volt szüksége azokra a nemes írókra, akiket a zsidó ifjúságban úgyszólván kötelező radikalizmus emlékével szívében tisztelt, de vagy nem olvasott, vagy ha olvasott is, akkor sem értett: ezt nyilván képtelen lett volna megmagyarázni. Tény azonban, hogy a két világháború közti magyar irodalomnak ezt a részét, amelyet ma bármilyen felfogású, bármilyen részrehajlású – többé-kevésbé illetékes ítéletű ember időtállónak és érőnek fogadna el, több mint felerészben az Est-lapok segítették nyilvánossághoz. Ambrus Zoltántól és Heltai Jenőtől Szabó Lőrincig és megannyi fiatalabb társáig belőle élt megannyi kiváló író, akinek élete művére mély hódolattal gondolnak. Igaz, hogy nem egy közülük ott is prostituálódott. De prostituálódásra mindenütt találhatni alkalmat, aránylag tisztes megélhetésre kevésbé.

Ösztöne sarkallta Miklós Andort arra, hogy a fiatal írók számontartását és felkarolását néhai Mikes Lajosra bízza. Mikes egyike volt ama művelt és termékeny féltehetségeknek, akik alkotókészségük fogyatékát mások pártolásával és igazgatásával pótolják. Mint ifjú író-újságíró és (igen jó) fordító, Vajda János körében, majd Kunfi Zsigmonddal, Reinitz Bélával kialakult barátságával szívott magába valami homályos radikalizmust. Eszményképei, mint a Vajda Jánosék zátonyra futott szellemi forradalmának megannyi hajótöröttjéé, rigolyás és darabos ellentmondásokat tükröztek. Strindbergért rajongott és az eljövendő új Petőfiért, aki olyan lesz, amilyennek Arany János egykori nótaköltő ellenzéke az eredeti Petőfit képzelte: nádfödeles kunyhóból szilaj Pegazuson lovagol be az erzsébetkörúti lap-palotába, dacos kurjantásaival elzsongítja a nagyságos és méltóságos

---

x „Az előfizetőket nem akvirálják, hanem verbunkolják", írta az Est-lapokról Zsolt Béla.

asszonyok lelkét és oda se neki, gondoskodik arról, hogy ezentúl minden béresnek és napszámosnak hétköznap is tyúk főjön a fazekában. Mindamellett a maga korlátain belül jó ítéletű ember volt; fölfedezéseiben gyakran kísértetiesen találkozott azzal, akire érthető féltékenységgel, ha ugyan nem gyűlölettel nézett, a nála talán nem kevésbé bogaras, de intellektuálisan százszorta különb Osvát Ernővel.

Mikes Lajos szellemét tükrözték az Est-lapok novellái és versei közt már a húszas évek elején vagy derekán a hol tovább-sötétített, hol vissza-rózsaszínezett Móricz-utánzatok meg az egykori Petőfi-utánzatok utánzatai és az Ady leginkább őstalaj-idéző hangjait továbbgyűrűző lírai kitörések. Kodolányi János, Erdélyi József, Fodor József, kik a Nyugatban is megszólalhattak, de az Est-lapokban jelentkeztek úgy, mint az új nemzedék legnagyobb jelentőségű irodalmi szóvívői, tehetséges emberek voltak, s lehetséges, hogy mi „urbánusok" voltunk túlságosan türelmetlenek, amikor, kivált az Erdélyi rigmusainak szétzáporozását harsány fintorral fogadtuk. Erdélyi akkor bizonnyal minden inkább volt, mint fajvédő: felváltva Fenyő Miksának és szociáldemokratáknak korteskedett falusi kerületekben, ami mellesleg szólva az akkori kurzus elleni összefogásban nem is volt ellentmondásos – ugyanolyan kevéssé, mint később a hitlerista időkben, vagy a sztálinista időkben, vagy akár ma. Én személy szerint jóbarátságban voltam Erdélyivel. Történetesen Zsolt Béla mutatott be neki az Abbázia kávéházban. De pajtási vonzalmunk a hátamögötti derűt nem feszélyezte. Amikor egyszer egy cigányos rívása az Est-ben megjelent, Karinthy ezzel állított be közénk: „Láttátok? Erdélyi József alulmúlta önmagát." Én kevésbé szellemesen, de nekidühödtebben boncoltam költészetét s még inkább a mögötte buzgó izlés-áramot a Nyugatban, „a propos Erdélyi József fiának írt két cikkemben, ezúttal nem is nagyon nekifenekedett narodnyikokkal szállva vitába, csak Tóth Aladárral, ki Erdélyiben az irodalom eljövendő Bartókját vélte tisztelni, és azzal az aranyos Tersánszky Józsi Jenővel, akiről nem tudnám itt megállapítani, ilyen vagy olyan világnézeti meggondolással kedvelte-e Erdélyit, de kedvelte, kissé úgy, mint a tilinkót, amelyet a zakója alatt melenget."

6. *Az „Előőrs" és „A Toll"*

Így kezdődött, amennyire emlékszem, nemzedékünk „népi-urbánus" belvillongása. Folytatódott némely további guerillacsatával, aztán közeledéssel és kézszorítással, melynek emléke még jobban elporladt, mint a villongásoké.

Az 1920-as fajvédő mozgalom egykori vezére, még korábban Áchim András meggyilkolásának bűnrészese, Bajcsy-Zsilinszky Endre, elkezdte komolyan venni saját eszméit. Tragikus és hősi pályájára visszatekintve nem nehéz megállapítanunk, hogy ha volt ember, akiben a maradi és regényes nacionalizmus kezdettől őszinte és magasztos szenvedélyeket lobbantott ki, akkor az ő volt. Amikor gavalléri és katonai álomlátásoktól tüzelten megindult a békéscsabai, majd országos közpályán, azt hitte megszállott kamaszlelkében, hogy valóban a magyar népet, abból is a legtörzsökösebben magyart segíti ősi erényeit megillető jussába azzal, hogy szembeszáll a cinikus fintorú zsidókkal és intellektuelekkel, a nemzetközi eszmevilágú munkásokkal és munkásnevelte parasztokkal, öntudatos gazdálkodókkal és magasabb bérre vágyó mezei proletárokkal egyaránt. Szent ellenforradalmár volt. Olyannyira, hogy szentsége idővel legyőzte benne az ellenforradalmárt. A nemzetközi és országos gazdasági válság éveiben kezdett föleszmélni. Kezdte átlátni, hogy ha valóban „fajt" akar védezni, akkor minden lehet, csak fajvédő nem: demokratának és agrár-reformernek kell lennie.

Ráeszmélése nem ment végbe máról holnapra. Hetilapjában, az Előőrs-ben (később Szabadság néven jelent meg) eleinte igyekezett kombinálni a vér-rög hevet az Ady Endréből tanulható radikalizmussal. Voltak szabadelvűek, pl. Fenyő Miksa, akik ezt a kísérletét nyomban gyengéd megértéssel fogadták, játékos mosollyal térve napirendre turánias sallangjai fölött s méltányolva a benne jelentkező folyamat jelképes értékét és távlatát. „Urbánus" fölhevüléseim között egy sincs, amelyet magamnak olyan kevéssé tudnék megbocsátani, mint az, hogy annakidején a maga útján megható gyámoltalansággal tapogatódzó Zsilinszky Endrének kíméletlenül nekirontottam, felhánytorgatva szégyenletes múltját, némely valóban akkor még bántóan kiütköző vér-rög megjegyzés miatt. Bajcsy-Zsilinszky Endrével csak hat-hét esztendővel azután ismerkedtem meg s bár nem sokszor találkoztam vele, úgy éreztem, barátomnak tekinthetem. Amit én nem tudok magamnak megbocsátani, ő megbocsátotta.

Egyfelől „A Toll", másfelől az Előőrs akkoriban az ország-megváltás útján puhatolózó ifjabb nemzedék két pólusa volt – némileg előfutárja későbbi „Válasz"-nak és a későbbi „Szép Szó"-nak. Az Előőrs akkori ifjabb gárdájával rokon szervezkedés volt a Bartha Miklós Társaság. Tisztelet, becsület Bartha Miklósnak – de társaságot elnevezni róla? Ez a választás maga határozta meg a mozgalomnak nemcsak nemes irányzatosságát, hanem siralmasan szűk korlátait is. Mindamellett voltak viharvert baloldaliak, pl. Hatvany Lajos, akik csodálatosan belefiatalodtak ködös radikalizmusába;[x] s József Attila, aki eddig anarchizmus és elméleti kommunizmus között lebegett (a kommunista mozgalomba csak később fejeselt bele), ugyancsak ennek a társaságnak némely bozontos jobbbágyszabadítójával és sajnos közülük sem a legtisztességesebbel kezdte hirdetni, hogy „Ki a faluba!" József Attilától én akkoriban és részben tán emiatt hidegültem el; csak később melegedtünk megint össze, amikor már a narodnyik és a bolsevik igézetből egyaránt kilábolt volt. Mindamellett a Bartha Miklós Társaság ifjaival egy szép napon összeparoláztunk. Megállapítottuk, hogy sokkal több dolog fog össze minket, mint ami elválaszt. Egészen világosan és artikuláltan sajnos az összetartozásnak ezt a programját sohasem határoztuk meg – legalább is 1956-ig. Mindamellett, amikor Féja Géza és aki akkor még vice-Féjaként szónokolt a gatyás honvágyú középosztálybeli ifjúságnak, Katona Jenő, ovációval fogadtak engem bajtársi szövetségekben nevelődött társaik élén, s amikor mi a szabadelvű és szocialista úriszobákban és szerkesztőségekben, Kodályt zongorázó házikisasszonyok és galileista gépírókisasszonyok áldásával vontuk őket keblünkre, először jelentkezett, még igen homályos körvonalakban, hivatalosságtól, sőt hivatalos ellenzékiségtől is függetlenül, annak a szociális igazságtevő akaratában és szabadságszeretetében egyaránt radikális magyarságnak intellektuális egysége, amelynek vágyképe legjobbjainkat mindazóta kísérti.

Aztán szétporladt mindez, ki a kommunizmusba siklott, ki a fehér kormánypártiságba, ki a barna vagy zöld, ki a fekete-sárga ellenzékiségbe, ki előbb az egyikbe, aztán a másikba. Az, amit népiség, falukutatás, populizmus, narodnyikság vagy völkisch szocializmus, esetleg szociál-fasizmus gyanánt nagyobb közönség ismert meg, csak később jelentkezett a színen, a harmincas évek dereka táján.

---

[x] Második felesége, szül. Marton Böske, aki gyakran látta őket vendégül, elnevezte a Bartha Miklós társaságot „Fábián Society"-nek.

7. Gömbös

1932-ben kormányra került Gömbös Gyula. Akik személyesen jól ismerték – beleértve pl. Rassay Károlyt, kinek emlékét nem rágalmazhatom meg azzal, hogy kettejük közt hasonlóságot fedezzek fel – azt mondják: „charme volt benne". Becsületszóra elhiszem. Én hallottam néhány beszédét a képviselőházban és máig nem tudtam kiheverni szánakozó borzalmamat a hetyke negyedműveltség ilyen világhódításra kész hetvenkedésén. Fröccsköltek és ropogtak eráris ízű befejezetlen mondatai, dagadt híres-nevezetes bőségű melle, szakadatlanul ontotta a gesztusokat és mondattani hibákat, amelyek gondolatokat voltak hivatva pótolni és jelezni. Hogy ezt tehetségesen növelte, nyilvánvaló. A tehetséget eredményen mérhetni le, mégha katasztrofális eredményen is. Értelmetlen rögtönzéseinek egyike a „Róma–Berlin tengely" kifejezés volt, amely azóta világtörténelmi fejezetcímmé vált. Nem hatott rosszindulatú embernek, inkább pajtáskodóan és pártfogóan jóindulatúnak; de becsvágya és hiúsága minden gátlástól mentesítette. Ez volt nyilván tehetségének motorja. Csodálatos, hogy a maga zagyva szólamokban fortyogó elméjével miképp csavarta az ujja körül legeszesebbnek ismert vetélytársait – Bethlent, Eckhardtot, Rassayt. Rászedett minden pártot, minden társadalmi osztályt; tízfelé ígért reménygerjesztő érthetetlenségeket és nem sokat törődött azzal, hogy az egyik szava a másikkal nem vág, a harmadik pedig – finoman szólva – ellenkezik a ténybeli igazsággal. „Kegyelmes Uram, de hiszem azt méltóztattál mondani, hogy ..." – merészelt egyszer szembeszállni valamelyik kinyilatkoztatásával egy dédelgetett ellenzéki riporter. „Én több dimenzióban dolgozom", vágta rá talpraesetten Gömbös, stílushiányának lehengerelő leleményével. Persze, aki szabatosabban és szürkébben fogalmaz, a „több dimenziót" másképp nevezi. Aztóta vörös követői is nőttek ennek a multidimenzionális iskolának, azok „dialektikának" nevezik.

Gömbös, ismétlem, nem volt rosszindulatú ember s talán jót is kívánt mindenkinek, amikor már kormányralépésekor párhuzamosan megkörnyékezett mindenkit, pohosodó ébredőket és szunnyadó hitközségi elnököket, habzsoló kapitalistákat és regényes antikapitalistákat, sisakrostélyos hitbizományvédőket és lánglelkű földosztókat egyaránt. A kormányzóhoz külön telefonhuzalt szereltetett saját hivatalából s úgy jelentette naponként, hogy „Főméltóságú Uram, kedves Miklós Bátyám...": új ezredévre szóló országalapítás most nyomban lesz, de földosztáshoz hasonló semmi. Ugyanakkor két dimenzióban egyszerre ígérte meg a földosztást másoknak. Az egyik dimenziót a hitlerizmus rokonszenvezői és későbbi sajtóudvaroncai képviselték, elsősorban Milotay István és Oláh György. Kettejük közül Milotay volt a mester és Oláh a tanítvány, de mint sokszor megesik, a tanítvány erkölcsre is, tehetségre is sokkal különb volt mesterénél. Fáj a szívem, hogy ez a remek tollú és a náciságban minden jel szerint valóban őszintén beledühödött újságíró, mármint Oláh György, a felismerhetetlenségig elvegyült a német gyarmatosítók szálláscsinálóinak alacsony hadába. Amilyen förtelmes és kárhozatos volt pártállása, olyan vitathatatlan, hogy a legjobb falukutató könyvek egyikét ő írta, mégpedig a falukutató divat megindulása előtt. Hogy Magyarországon „hárommillió koldus" tengődik, ezt ezen szavakkal ő fogalmazta meg először. Azt a velejéig retrográd történelmi vagy áltörténelmi középosztályt, amely addig kötelességszerű borzalommal fogadott minden földreformszagú sóhajt vagy tervezgetést, a Milotay–Oláh együttes szoktatta rá a nagybirtokellenes szólameregetésre és a „telepítés" vágyálmára. Igaz, ez olyan különös fajta jobbágyszabadító tervezgetés volt, amely egyszersmind arra irányult, hogy a tányérsapkás és vitézkötéses előjogokat növelje, minden népi kecske jóllakatásával egyidőben minden úri káposztát megóvjon – dehát ezért volt reformmozgalomnak is „jobboldali". Ezért volt s

ennyiben volt előfutárja az utána bekövetkezett másfél évtizednek, melynek egyetlen reformténye abból állt, hogy a társadalmi elnyomást előbb alpáribbá, aztán vérengzőbbé „népiesítette".

Egy másik „dimenzióban" Gömbös azokhoz nyúlt, akik ugyanebbe a homályos reformtervezgetésbe még homályosabban, mert finomabban és gátlásosabban elegyedtek. Kényes humanista borzongókból, meghasonlott keresztény újjászületőkből, mokány kommunista rokonszenvezőkből és szelid liberális üzletemberekből egy különleges értelmiségi réteg szűrődött össze, valami csodálatos történelmi változásra felajzottan, amelynek jellegét ki-ki saját ihlete és taktikai fortélya szerint fogalmazta meg.

8. *„Harmadik oldal"*

Ez új bódulat első jellegzetes megnyilvánulása az volt, hogy a Gömbös-politika szolgálatába került Budapesti Hírlap hasábjain zászlót bontott valami, amiről eddig senki nem hallott – a „harmadik oldal". Ezt azóta kommunisták kárhoztatóan, mások pedig dícsérően azonosították vagy rokonították azzal, ami a háború után mint „harmadik út" vált ismeretessé. Semmi köze nem volt hozzá. Nem tartozik ide a „harmadik út" gondolatának taglalása. De annyi bizonyos, hogy az alternatívák közt, amelyekből a „harmadik" kivezető utat kereste, az egyik a bolsevizmus volt, a másik annak valamiféle módon elképzelt ellenpólusa. A Gömbös-féle félhivatalos sajtóban, vagy annak legális ellenzéki szócsöveiben senkinek esze ágában nem volt, nem is lehetett, ilyen alternatívák közt válogatni. Ellenben volt egy régi hagyományos „jobboldal" és egy ugyancsak régi és ugyancsak hagyományos „baloldal" – az utóbbi a demokratikus legitimistáktól, keresztényszocialistáktól s a klasszikus gazdasági liberál-kapitalizmus híveitől a képviselőház balszélén a szociáldemokráciáig, azon túl pedig egészen a bolsevik illegalitásig vagy az anarchista álomlátásig terjedően. Aki e baloldalból a legalitásban úgy-ahogy elfért: valóban olyan szokványos követelésekkel állt elő, mint általános titkos választójog, polgári jogok teljessége, vagy ha már radikálisabb szárnyhoz húzott, akkor földreform, erőteljesebb szociálpolitika, tapogatózás a dunai konfederáció irányában ... A „harmadik oldal" csodatette abból állt, hogy újítónak, sőt a miniszterelnökségi sajtóiroda árnyékában forradalminak minősítette magát s e szokványos baloldali követeléseket megtagadta vagy lekicsinyelte.

Két fiatal ember állt elő evvel az új elgondolással a B. H. hasábjain. Az egyiket Németh Lászlónak, a másikat Németh Imrének hívták. Sem azt, hogy ugyanazon bódulat képviseletében, ugyanazon lap hasábjain jelentkeztek, sem azt, hogy történetesen ugyanazon vezetéknevet viselték, nem tekintem oknak arra, hogy azonosítsam őket egymással. Az Imre nevezetűről minél kevesebbet mondok, annál jobb neki. Németh László kiváló tehetségű, kiváló műveltségű s vívódásokkal terhes pályán rengeteg írói sikerrel és prófétai balsikerrel átvegődött ember, minden hódolatunkat és rokonszenvünket megérdemli. A személye igen, az elgondolása nem. Erre ő maga is rájött. Pályája későbbi folyamán sem Gömbösnek nem tudta megbocsátani, hogy egyszer beugrott neki, sem pedig önmagának. Nagyobb baj, hogy nem tudta megbocsátani nekünk, baloldaliaknak sem, akik olyan tapintatlanok voltunk, hogy botlására nyomban (talán fölöslegesen ingerült és bántó hangon) figyelmeztettük. Ez idézett elő a mi nemzedékünkben olyan hasadást, amelynek siralmas következtében még később, az őszinte reformtörekvésű értelmiségi rétegek alkalmi együttműködése idején sem jöhetett létre közeledés Németh László és másfelől pl. József Attila és Zsolt Béla – hogy ne mondjam, Ignotus Pál közt.

9. „Új Szellemi Front"

A Gömbös-féle kultúrdimenziónak másik aldimenziója a hivatalos ellenzéki sajtóba, nevezetesen az Est-lapokba nyúlt. Miklós Andor halála után (mint Kovács Imre is megemlíti visszaemlékezésében) a Vadnai-család kezére került az Est-tröszt és az Atheneum könyvkiadó irányítása. Ezzel kiveszett belőle az a bohémság, amit Miklós Andor személye még ez őszirózsás forradalom előtti időből emlékeiben fenntartott, de egyébként a lappolitika változatlan maradt: a Magyarországon jellegzetesen zsidónak számító mobil nagytőke gavalléros szabadelvűsége és mohó kacérkodása a szabadelvűség lélekharangjának kongatóival. Általában mindazzal, amivel saját jellegét leplezheti és ellensúlyozhatja. A „zsidó tőkének", amióta megszületett, legfőbb törekvése az volt, hogy ne tekintessék „zsidó tőkének"; a kereskedő és pénzgyűjtő zsidót Magyarországon kezdetben a szocializmus úttörői dicsőítették (Táncsics Mihály, szinte gyermetegen túlzó hódolattal), majd a náci veszély éveiben a radikális szabadelvűség finom és engesztelhetetlen adóvédjei merészeltek róla méltánylóan szólni (a képviselőházban Rupert Rezső, a sajtóban Szász Zoltán), de sem a zsidó, sem a nem-zsidó üzletiesség nem állhatta saját szókimondó oltalmazóit és igazolóit – jobb szerette a vitézkötést és az árvalányhajat.

A Pesti Napló hasábjain Zilahy Lajos kibontotta az Új Szellemi Front zászlaját. Zilahy nagyérdemű író s nemcsak mint elbeszélő és színpadi szerző méltó tiszteletünkre és ragaszkodásunkra, hanem mint kiválóan jóakaró publicista is. Töprengő és tapogatódzó elme, akinek botlásai is becsületére válnak. Az Új Szellemi Fronttal nyilván jót akart. azóta is mindig jót akart a háború alatt az emberség és hazafiasság szűzi-merszével fordult a náci gyarmatosítók ellen, később pedig, miután három évig becsületesen és hasztalan kísérletezett a szovjet–magyar békés együttélés kulturális megalapozásán, a hontalan szabadságba száműzte magát s ott igyekszik egyszerre szolgálni a demokrácia és a béke gyakran bizony nem könnyen összeegyeztethető ügyét. Mai törekvésében nagyon együttérzek vele. De azt hiszem, ő maga borzadna el legjobban, ha ama zászlóbontó cikkét egyszer újra elolvasná.

Abban ugyanis azt sürgette (már Hitler kormányrajutása után), hogy a magyar szellemi elit szerveződjék meg, – az olasz fasizmus és a német nemzeti szocializmus mintájára. Nem mintha fasiszta, vagy éppen náci lett volna. De akár a „harmadik oldal" hívői, hitt a világmozgalomban, amelyet a két nagy szélsőjobboldali parancsuralom látszott diadalra vinni. Evégből kívánta, saját szavaival élve, a Gömbös-féle látható kormányt a nagytőkések láthatatlan kormánya ellen támogatni. S hogy elgondolása még lúdbőröztetőbb legyen s az antifasiszták iszonyát leszerelje, legközelebb, egy cikkében az olaszokhoz és a németekhez biggyesztette harmadik nagy világmozgalom-hordozóként a bolsevik Oroszországot.

Mi volt ezekben a vágyakban? Mi volt ezekben az elgondolásokban? Mindaz, amit a mi „népi" múltú vagy jelenű mai barátaink – amennyiben szabadon fejezhetik ki véleményüket – leghevesebben és tüntetően elvetnének. Nem a parlamentáris szabadságjogok és a szociális igazságtevés szintézise volt – hanem ellenkezőleg, az ósdi tekintélyuralomé és a modern totalitárius parancsuralomé. Nem mondom, hogy az akart lenni, de a parlamentarizmust fitymálni és a baloldali hagyományt eltemetni azon pillanatban ezt jelentette.

Zilahy kezdeményezésére felvonult a Front, jó maréknyi az én nemzedékem legkülönbjei közül: Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Németh László, Féja Géza, Kodolányi János, a narodnyik-zsidó s később náci kéztől elpusztult Pap Károly, az ugyancsak náci munkatáborban halálra gyötört Sárközi György, továbbá az idősebb nemzedékből az eddig

(és később) kommunista rokonszenvéről ismert Nagy Lajos, egy kitűnő és úttörő pszichoanalizáló-falukutató könyv szerzője... Nem emlékszem, közülük ki ismételte meg s ki milyen formában Zilahy szerencsétlen fogalmazását, sem arra, hogy ki mivel is tetézte. De egyikük sem felelte azt, hogy efféle Frontból pedig nem kérek.

10. „Válasz" stb.

Az irodalmi vagy politikai történelemíró ez évekre visszatekintve találhat fontosabb jelenségeket a népiség és falukutatás alakulásában. Hogy csak néhányat említsek: Németh László maga szerkesztette és maga írta folyóirata, a Tanú; tanulmánykötete, a Minőség Forradalma; később folyóiratalapítása, a „Válasz", melynek szerkesztését aztán Sárközi György vette át, s amelynek hosszú szerkesztőbizottsági névsorában együtt láthattuk pl. Matolcsy Mátyás és Darvas József nevét, a „Nyugat" kiadásában Illyés Gyula autobiográfikus falukutató remeke, a Puszták népe; Cserépfalvi kiadásában igen változó értékű falukutató és harmadik-oldalas munkák sorozata, Szabó Zoltán igen becsületes és szépen megírt Tardi Helyzet-étől a Málnási Ödön kommunáci „Őszinte Történelméig"; az Athaeneum könyvkiadó „Magyarország Felfedezése" sorozata (Féja, Kovács Imre, Erdei Ferenc stb.); az Est-ék harmadik napilapjának, a Magyarországnak az az időszaka, amelyben Zilahy Lajos szerkesztette s országos politikává igyekezett tágítani az irodalmias szociális felhevülést; a Révai könyvkiadó hasonló szellemű vetélkedése, halinakötéses erdélyi kötetektől (részben igen jó könyvek voltak) Veres Péterig terjedően (akinek példájára még rátérek)... A „népi" irány értékes műveket segített életre és felbolygatta a magyar olvasóközönséget – viharosabban felbolygatta, mint ezidőtájt bármi más.

Ez az olvasóközönség, mint a századforduló óta mindig, elsősorban a zsidó („polgári") és másodsorban a nemzsidó („dzsentri") középosztályból került ki. Némileg – szükségszerűen. A legmagasabb rangú és legnagyobb vagyonú rétegek nem eléggé szélesek ahhoz, hogy számottevő közönség teljen ki belőlük; mecénást teremthetnek, vásárlótömeget nem. A kétkezi munkásság és kivált a parasztság pedig még Magyarországnál sokkal haladottabb országokban is inkább a tárgya volt efféléhez hasonlítható szépirodalmi vagy társadalomtudományi munkáknak, semmint vásárlója és olvasója. Ahol, mint Skandináviában, a munkás és paraszt csaknem ugyanúgy olvasó volt már, mint a felső- vagy középosztály, ott ama munkás legkevésbé hasonlított a Marx–Engels-féle proletárhoz, akinek láncain kívül nincs veszítenivalója. Ugyanott és ugyanezen okból messzeszakadt már amaz olvasó paraszt az olvasmányokban megcsodálni- és megsiratnivaló parasztról. Etnikailag elszürkült, életszínvonalában és életmódjában megpolgárosodott.

A népiségnek attól, hogy a középosztályból sarjadt és a középosztályon élt, még nem kellett volna középosztálybeli korlátok közt megrekednie. Inkább kellett attól, hogy képtelen volt saját hátterét bevallani.

11. Ki mit várt a népiségtől?

Ezen a ponton kell tisztáznom, hogy a harmincas évek népi vagy falukutató felindulásának mi volt a társadalmi háttere, s hogy politikailag ki mit várt tőle.

Ismétlem, olyan jellegzetesen középosztálybeli megmozdulás volt, amilyen parasztosnak álmodta magát. A parasztságban sokáig nem volt, nem is lehetett számottevő visszhangja; azok a makói hagymások vagy hódmezővásárhelyi napszámosok, akik mint az

agrárszociális mozgalomnak egy új reményekkel kecsegtető változatára, aránylag hamar felfigyeltek rá, nem akkor eszméltek a benne föllelhető társadalmi ábécére, hanem jóval előbb, egy sokkal világosabb és határozottabb célú mozgalomnak, a szociáldemokráciának keretében. Az újdonság a népiség társadalmi megnyilatkozásában inkább az volt, hogy olyan szólamtárat szolgáltatott, amelyet egyszerre, bár nem azonos vágyképekkel kibélelve vállalhatott magának a magyar középosztály két egymástól kínosan elszigetelt rétege – az, amelynek zöme bajtársi szövetségekben nevelődött; és az, amely ellen a bajtársi szövetségeket toborozták.

A keresztény (értsd: nem-zsidó eredetű) középosztály Magyarországon kiváltságos réteg volt. Ez nem úgy értendő, mintha többségében dúskálókból vagy naplopókból állt volna. Nagyrészt jóravaló s túlnyomórészt szerénysorsú, gyakran csaknem nyomorgó emberekből állt. De kivált a 19-es ellenforradalom óta, mégis az volt a létalapja, hogy megtámasztott egy tekintélyuralmi államgépezetet, amely cserében biztosította neki és fiainak az „úriember" rangját és a nyugdíjas „fixet". A gazdasági ország- és világválság megrázkódtatásai nyomán ezen a középosztályon úrrá vált az érzés, hogy „így nem mehet tovább". De hogy menjen? Az egyik panaceát a fasizmus, majd a hitlerizmus kínálta, a másokat a legmérsékeltebbtől a legvégletesebbekig terjedő baloldali reformtervek antológiája. Ez az utóbbi volt az, amelyre egy nagyon csekély politikai eliten kívül e középosztályban senki sem hajlott. A fasiszta megoldásra (legalább amíg teljes emberevő és országáruló pőreségében meg nem mutatkozott) hajlott a többség. A finnyásak és zavarosak pedig olyan világról ábrándoztak, amelyet úgy vesznek uralmukba a néptömegek, hogy közben felmagasztosítják a minőséget, s amelyben a szántó-vető mítikus hőssé nő anélkül, hogy egyenragú szabad állampolgárrá alacsonyodnék. E szociálissá színezett középosztálybeli álmot volt hivatva igazolni a fajvédelemnek az az emberségesebb és kényesebb válfaja, amely mélymagyarra és hígmagyarra osztotta a nemzetet. Ez a szemlélet korántsem volt olyan türelmetlen és vérengző, mint az eredeti tányérsapkás, majd a nyilas, amely gettót követelt és a gázkamrában mutatta meg ábrázatát. De önkényesnek még önkényesebb volt – s meg is járta vele Eötvös József és Petőfi, aki a hígmagyar kategóriába kerültek.

A zsidó (vagy kitért, vagy félzsidó) polgárság három okból tekintett forró rokonszenvvel és reménykedéssel a „népi" mozgalomra. Először is, valóban, a hitbizományi rendszer, a feudális ízű kiváltságok lebontását remélte tőle, s ennek nyomán a gazdasági vérkeringés felfrissülését és az általános jómód olyanfokú növekedését, amely némi biztonságot nyújthat a szélsőjobboldali vagy szélsőbaloldali megrázkódtatások ellen. Másodszor, mivel e szélsőségek közül akkor éppen a hitleri fajta fenyegetett, a népiség különös vonzerejének hatott, hogy – saját idiómájával szólva – a kutyaharapást szőrével gyógyította, az árja és pán-germán fajiságot svábellenes turánival.

Harmadik okul a lélektani okok sűrű és bonyolult hálózatát kellene felvázolnom. Kifejthetném, hogy a zsidó üzletességnél nemkevésbé feltűnő vonás a zsidó mazochizmus és objektívkodás. Régi polgári radikális értelmiségiek – nagy pénzkeresőkké higgadt pestiek és gyógyíthatatlan idealista emigránsok egyaránt – úgy érezték, nagy és nemes áldozatot hoznak saját múltjuk rovására, amikor elragadtatással nyilatkoznak arról, hogy vannak immár törzsökös magyar hazafiak, akik az őszirózsás forradalmat fennhéjázva és fitymálva megtagadják, de annak földreformeri hevületét tovább terjesztik. Ugyancsak jellemző a zsidó polgárságra a sznobság, s kivált annak visszájára fordult változata, az, melynek nem egy ékes példáját kommunista zsidó polgárok szolgáltatták: ha nem lehetek méltóságos főispán úr, leszek megyei tanácselnök elvtárs... A parasztos színezetű tömegmozgalom ízének pedig még a proletárinál is nagyobb vonzereje volt törzsökössége. A kereskedő-ivadék

ebben végre kuruc köznemesnek érezhette magát, olyannak, aki atyjafiaival szembeszállt Esze Tamás jobbágyainak felszabadításáért.

Sem a keresztény, sem a zsidó középosztályról nem kárhoztatóan jegyzem föl ezeket. Inkább magamat és magunkat, egykori haragos urbánusokat és baloldaliakat kellene kárhoztatnom azért, hogy nem méltányoltuk eléggé a jogos társadalmi érdekféltésnek és a lírai vágyakozásoknak ezt a szövődményét. Sem az álomlátás nem bűn, sem a nosztalgia. Költői látomások támadhatnak belőle, józan prózai reformtervek aligha.

12. Szép Szó stb.

A legtürelmetlenebb a próza helyébe ülő költészettel szemben korunk legnagyobb költője volt. József Attila a szociáldemokrata párt tudományos folyóiratában, a Mónus Illés szerkesztette Szocializmusban éles támadást intézett az Új Szellemi Front,s valamennyi tagjának megnyilatkozásai ellen. Az ő esetében nem véletlen, hogy ugyanott és ugyanazon időszakban számolt le a kommunizmussal. Forrongásos, hol turánias, hol anarchista, hol sztálinista, hol trockista bölcseleti és mozgalmi kísérletezésben eltelt ifjúsága lezárult, határozottan és meg nem alkuvóan a demokratikus parlamentáris baloldalra állt. Marxista maradt, bár – hogy az ekkor főképp csak Bernstein követőire alkalmazott, divatos mai szóval éljek – revizionista lett. Marx és Freud tanításainak összevonásán, egy a lélektani tények iránt érzékenyebb nemzetközi szocialista mozgalom elméletének kitapogatásán iparkodott. A kommunista párt mai hivatalos okmányában hódolattal nyilatkozik akkori „harcos és elemző" kiállásáról a „népiek" ellen. E hódolat nyílván megilleti. Megilletné az is, hogy ne hallgassák el állásfoglalásának antikommunista élét. A kommunista párt okmányában ugyanakkor Zsolt Béla, Fejtő Ferenc, Ignotus Pál úgy szerepelnek, mint akik értetlenül és mereven fordultak szembe a népi írók megmozdulásával. Ebben is lehet igazság: ami az én személyi megnyilvánulásaimat illeti, hajlamos vagyok az önbírálatra. De hogy mi ilyen rossz jegyeket kapunk, azt nyilván annak köszönhetjük, hogy Zsolt Béla mindvégig jellegzetesen polgári radikális író maradt, Fejtő és én pedig emigránsok vagyunk; egyébként a filológusnak nem nehéz megállapítania, hogy nem mentünk olyan messze a „népi" megmozdulás elítélésében, mint egykori nagy társunk. Különösen áll ez Fejtőre, aki akkor igazán csínján bánt velük és tudtommal először nevezte őket (szerintem nem egészen helyesen) magyar narodnyikoknak.

Amikor a Szép Szót megindítottuk, igazában már úgy éreztük, hogy a per elvi részét elintéztük, saját helyünket megleltük s inkább magunk igyekszünk kidolgozni a demokratikus Magyarország kánonját, semmint a mások félrenyúlásain fanyalogni. De változó politikai helyzet és változatlan személyi neheztelés újra meg újra beleszorított bennünket az „urbánus" szerepvállalásba a „népiek" elleni harcban – alapító szerkesztőnk, József Attila életében nem kevésbé, mint halála után, amelyet másfél év múlva magának a folyóiratnak kormány-elrendelte halála követett. Valójában mi csak annyiban voltunk testületileg „urbánusok", hogy a tömegek politikai és gazdasági felszabadítását magas irodalmi szinten kívántuk szolgálni. Ez egymagában nem választott el minket a „népiek" legjobbjaitól, akik legalább annyira voltak a nyugatias esztéticizmus és filológia megszállottai, mint mi magunk. A nem kifejezetten baloldali urbánusok közelebb is álltak hozzájuk, mint hozzánk. Az igazi népi-urbánus, azaz hogy Válasz – Szép Szó ellentét ekkor más volt. Az ti., hogy a „népiek" magukkal hordozták a „harmadik-oldalas", fasiszta-méltányló, turánias indulás minden helyzeti előnyét és erkölcsi terhét, mi pedig kezdettől kifejezetten baloldaliak voltunk, egy a kommunista irányítás alól kivont vagy kivonhatónak

remélt Néparcvonal hívei, a szabadelvűség és szocializmus közös útjának keresői. Nekünk az arcvonalunk volt világos és a hozzáképzelt nép volt álom. Nekik az eszmetáruk volt álom és hozzátartozó parasztság volt valóságos és tiszteletreméltó középosztály.

13. Példa: Veres Péter

Mindezzel szemben kínálkozó ellenvetés az, hogy a népi irodalomnak igen kitűnő, sőt talán legkülönb egyéniségei a parasztságból származtak s részben még maguk is juhokat őriztek vagy szántottak-vetettek, amikor első jelentősebb műveiket írták. Ez tökéletesen igaz. De a Petőfi közönsége nem falusi korcsmárosokból és az Adyé nem elszegényedett megyei középnemesekből került ki. Jellemzőnek persze jellemző mindenkire a saját családi és társadalmi háttere, nem kevésbé, mint az olvasó vagy hívő táboráé. Mennyire jellemző azokra, akik a népi írók közt valóban parasztok voltak? Legyen szabad ezt egyetlen egy példán megvilágítanom – történetesen azon íróén, aki erényeiben is, hibáiban is legjellegzetesebb és legrikoltóbb képviselője az iránynak.

Veres Péter cselédsorból jött és cselédnél nem magasabb társadalmi állású alföldi törpebirtokos volt, amikor megindult az írói és politikai pályán. Belépett a szociáldemokrata pártba és cikkeket küldözgetett budapesti lapoknak, leginkább a Századunk c. folyóiratnak, a Jászi-féle Huszadik Század utódjának. Ott fedezték fel Vámbéry Rusztemék. Pénzt keveset keresett evvel, annál több csendőrpofont kapott érte. Üldözött baloldali ember volt az aratósztrájkok szocialistáinak intellektualizálódó utódja, nyoma sem volt rajta népiségnek.

Első kis füzete a harmincas évek elején jelent meg. Ebben már volt egy csipetnyi városgyűlölet, orrfintorgatás a „kurvás" pesti asszonyok láttán, mint a magyar televény ambivalens nemi értékítéleteinek megnyilatkozása. De egyébként még semmi rögvérmisztikum nem homályosította el benne a falusi helyzet feltárásának s a demokratikus orvoslás keresésének vágyát. Váratlanul heves és ugyancsak ambivalens dícséretekkel fogadták. Az a kis városgyűlölet elég volt Oláh Györgynek ahhoz, hogy lelkes cikkben köszöntse, mint olyan embert, aki akarva-akaratlanul az ő bajtársa. Veres nemsokára előadásokat tartott a Turul Bajtársi Szövetségben és írt Imrédy lapjának, az Egyedül Vagyunk címűnek. Sohasem fordult hitleristára. Sohasem tagadta meg a marxizmust. Éppen csak belekevert programjába némi turáni fajvédelmet és misztikus rögimádatot, amely elegendő volt ahhoz, hogy – tetszik, nem tetszik – náci-képesítse. Ennek a fejlődésnek ünneplője és tudatos előmozdítója a Révai könyvkiadó volt, névszerint Lantos Kálmán vezérigazgató, aki maga beszélte rá Veres Pétert, hogy minél több antiszemitizmust keverjen műveibe – „csak őszintén ki vele" – s akiről, Isten nyugosztalja, nem az én feladatom eldönteni, hogy ezt a jogosult üzleti haszon növelésének reményében tette-e, vagy abban a jogosultnak látszó politikai reményben, hogy a turánias antiszemitizmussal kihúzza a pángermán-árja antiszemitizmus valóban sokkal veszedelmesebb méregfogát.

Nincs mit csodálkozni azon, hogy ennyi keresztény és zsidó középosztálybeli bíztatásra Veres Péter rövidesen csakugyan fölfedezte magában azt, ami azelőtt nem volt az ősmagyar rög különleges politikai programjának megsejtőjét és kivitelezőjét. „A dialektikus materializmus és a faji eszme szintézisét" hirdette. „Magyar Sztálin", állapította meg róla fejcsóváló kacérsággal Németh László. „Tudod-e, hogy igaza van?" – mondta. Veres Péter közös barátunknak, Zugligeti-Pintér Józsefnek, a Szép Szó egy érdemes munkatársának, aki polgári foglalkozása szerint is urbánusabb volt, mert utcaseprésből élt. Attól

tartok, Németh László is, Veres Péter is főképp csak azt látták Sztálinban, hogy marxista szólamokkal zsúfolt fejjel bár, de Kis-Ázsiából jött felfalni a Moszkvában és Szentpétervárott kiművelt zsidó világmegváltókat. Hogy nemzeti kommunistákat (magyarországon: Márciusi Frontosokat) ugyanolyan kéjjel lakatoltat le és daraboltat fel, azt nem sejtették. De mit tagadjam, én is kaptam Sztálintól néhány meglepetést, tehát ezt igazán nem óhajtom a szemükre vetni.

14. Márciusi Front

Ahogy egy Gömbös-sugallta reformpolitika és fasiszta vágyképekkel mintázott, de amellet humanista „harmadik oldal" elképzelése nyilvánvalóan csődöt mondott, megindultak a népi írók nyomán olyan társadalmi mozgalmak, amelyek világosan demokratikus célokat vállaltak. Legjelentősebb köztük a Márciusi Front volt. Ennek programpontjaiban egyetlen szó nem volt található, amelyet értelmes és felvilágosult magyar hazafi ne vállalhatott volna. S követelései csakugyan kiterjedtek az ország leglényegesebb és legélőbb problémáira. A mozgalom krónikáját mások nálam hivatottabban elmondhatták és elmondhatják. Itt csak arra a jelentőségére kívánok utalni, hogy – legalábbis egy időre – valóban és félreérthetetlenül népfelszabadító és népvédő mozgalommá tette a népi mozgalmat. Akik a nácizmushoz álltak, vagy arra eveztek (Matolcsy stb.) akkor már kikoptak belőle vagy kikopóban voltak. „Harmadik oldali" megmozdulás helyett ez már inkább felfrissülten baloldali igyekezett lenni – olyan, amely valóban nagy jótéteménnyé lehetett volna, ha kezdettől ilyen színben jelentkezik.

Ezzel párhuzamosan kezdtek az én nemzedékem legjelentősebb falukutatói is szembehelyezkedni az alpáriság-imádó misztikummal. Németh László fennhangon hirdette a Gömbös-ezredév csődjét, Szabó Zoltán a demokratikus hagyományú „patriotizmus" mellett tett hitet az úrhatnám lázálmok divatos „nacionalizmus"-ával szemben. Kovács Imre szembeszállt a falukutatáshoz kapcsolódott rög-vér miszticizmussal s a műveltségben, hozzáértésben és jómódban emelkedett parasztot jelölte meg társadalmi erőfeszítése céljául. Némely jelentős falukutató neve ott szerepelt a faji törvényhozás ellen tiltakozó írók, tudósok, művészek listáján. Sajnos, volt aki egy-egy drámai pillanatban halálmegvetően tiltakozott és később megalkudott a kormányhatalommal, ahogy volt, aki a helytállás drámai pillanataiban elinalt, de munkája legjavának félreérthetetlen jellegével (s nem egyszer költői értékével) mégis csak az európai magyarság ügyét szolgálta. A Magyar Csillag, melyet Illyés Gyula a halálraítélt Nyugat folytatásaként szerkesztett, legalább ugyanannyira volt „urbánus" lap, mint „népi".

De ezzel már átlendültem a világháború időszakára. Hadd térjek vissza egy pillanatra a Márciusi Frontéra. Az volt a pillanat, amelyben csakugyan lehetséges lett volna a nem-kommunista, de kifejezetten baloldali társadalmi átalakulás érdekében megmozgatni a fiatalabb korosztályokat – ami az irodalmi politikában nyilván mint „népi-urbánus" összefogás jelentkezett volna. Mi állta az útját? Először is, sajnos, a gyűlölet merevsége. Másodszor az, hogy többeknek nem is állt érdekében azon pillanatban e gyűlöletet nyilvánosan enyhíteniök. Hogy az uralkodó maradiság ennek hasznát látta, nem vitás. Hetényi főkapitányhelyettes, a politikai osztály vezetője elég okos ember volt ahhoz, hogy ezt lássa. Amikor a Cobden Szövetség „város és falu" viszonyáról vitaelőadást hirdetett, Veres Péterrel és Ignotus Pállal, mint vitaelőadókkal, a rendőrség letiltotta. A szövetség elnöke, Halasi Ödön, méltatlankodva tudakolta a tilalom okát. „Csak nem fogjátok odaereszteni a dobogótokra azt a lókötő kommunista Veres Pétert" – felelte

a maga ropogós komázó hangján Hetényi. Különös módon az ellen az Ignotus ellen, akinek más előadását másutt ugyanakkor betiltották, ezúttal nem volt kifogása. „De hiszen Veres Péter a Turul Szövetségben is..." – kezdett szabadkozni a Cobden-elnök. „Eh, mindenki maradjon a maga helyén" – zárta le a vitát Hetényi.

Nyilván kár volt megtennünk Hetényinek az a szívességet, hogy többnyire az ő felszólítása nélkül is beérjük a „magunk helyével". De ha ebben hibásak voltunk mi is, biztos, hogy nem mi voltunk azok, akik a helymegosztáshoz különösen makacsul ragaszkodtunk. Már csak azért sem, mert nekünk volt a kevesebb veszítenivalónk.

15. A háború alatt

Én 1939 tavaszán emigráltam először (bár akkor hivatalosan még csak látogatóba utaztam) Angliába; s a Szép Szót, amíg szerkeszthette, néhai Gáspár Zoltán barátom szerkesztette tovább. A népi írók további szerepéről nem szólhatok a szemtanú hangján. Némelyük átevezését a náciságba, többükét a kommunista földalatti mozgalomba, jelentékeny egyéniségük párhuzamos írtózását német, angolszász és orosz győzelemtől s mások reményét, hogy Magyarország jövőjét egy angolszász–orosz megegyezésre alapozzák – mindezt hivatottabban mondhatják el más emigránsok, de ha nem keresztezi pillanatnyi politikai érdekeiket, még a magyar kommunista párt hivatalból engedélyezett kutatói is. Hanem bármilyen irodalmi és adalékszolgáltató érdemei voltak is a népiségnek, mint mozgalomnak: sem a feudális jellegű korlátokat nem robbantotta szét, sem a nácizmust nem tartóztatta fel, sem az ország bolsevizálása ellen nem szolgáltatott akadályt vagy féket, amikor a helyzet idegen tankok nyomán gyökeresen megfordult, 1945-ben. Ez az, amiért vele szemben régi elvi fenntartásaimhoz a gyakorlati tanulságok nyomán is ragaszkodnom kell.

16. A népiség és a kommunisták

A kommunisták (értvén rajtuk természetesen a Sztálin vezette párt híveit) kezdettől nagy rokonszenvvel és várakozással fordultak a népi és falukutató mozgalom felé. Több okból. Részben, mert vezetőik javarészt zsidó polgárok voltak, egyben-másban hasonlók a polgári radikális idealistákhoz és a konzervatív regényesekhez vagy üzletesekhez. Kivált áll ez közülük az emigránsokra és moszkovitákra. Átvészelvén a „likvidációk" szőrnyűségeit, régi bajtársaik és barátaik tömegének eltűnését és pusztulását, a megjuhászkodás és tekintélytisztelet olyan cinikus falka-erkölcsére szoktatták magukat – félig bizánci, félig spártai szemléletre – amellyel alaposan túltettek a lánckereskedők és feketetőzsdések haszonlesésén. Forradalmi pályájuk eszmehívő korszaka végetérvén, egy nagyhatalom ügynökeivé vedlettek, akik, ha a pillanatnyi politikai helyzet úgy kívánta, azon aggálymentes bonhomiával kínálták fel a piros-fehér-zöld szólamokat a népnek, mint a vigéc a kalárist. Miután Dimitrov javaslatára a Komintern népfrontot hírdetett, hasznosítható árucikké vált a népiesség és nemzetiesség, miért ne igyekezzenek hát értékesíteni?

De a szivüket is beleadták az üzletbe. Az üzletember sokat érzeleg és sokat ábrándozik. Kivált az olyan szatócsfi, mint Rákosi Mátyás, vagy textiles ivadék, mint Révai József, akik nem adták volna egy vak lóért ha „y"-os vezetéknévvel születnek s akik saját zsidó és kereskedelmi hátterük bizonytalanságát gyűlölték a „polgári társadalom"-ban. Cigánymuzsikás álmaikban, az országtól távolszakadva, a honvágytól felfokozva álmodtak

olyan marxista-leninista hazatérésről, amelyet egyszersmind Feszty-körképen lehetne megörökíteni. Nyilván nem véletlen, hogy aki a 35-től 45-ig terjedő időszakban legalaposabban és leggyengédebben (bár persze párt-diktálta fenntartásokkal) foglalkozott a falukutató mozgalommal, a moszkovita Révai József volt; viszont aki a párthívek közül legmakacsabban hangoztatta a kollektív gazdálkodás előnyeit és tartózkodott a „népiség" méltánylásától, az dzsentri családból származott és Kecskeméten élt. (Molnár – írói nevén Jeszenszky – Erik.) Volt azonban még egy (és minden egyébnél nyomósabb) oka a kommunista falukutató rokonszenvnek. Kiválóan illett a lenini dogmatikába, nevezetesen annak sztálini értelmezésébe. Eszerint a munkásságnak, illetve „kommunista élcsapatának" először minél messzebb terjedő „polgári demokrata" egységrontot kell létrehoznia, aztán sorra kiszeletelnie – „likvidálnia" – előbb a nagypolgárokat, aztán a kispolgárokat és kispolgárokkal azonosítandó szociáldemokratákat és kulákokat, majd úgy létesítenie „proletárdiktatúrát", hogy „a munkásosztály vezetésével, munkás-paraszt szövetség" legyen uralmon, „semlegesítve a középparasztságot" és magához gyúrva a szegényparasztot. Mindez nagyon szép. De mindehhez olyan pártok, olyan csoportosulások is kellenek, amelyek a lenini tervrajzban felvázolt osztálykategóriáknak megfelelnek. Az 1917-es Oroszország eszmetérképe némileg – némileg! – meg is felelt ennek. A harmincas-negyvenes évek Magyarországáé azonban legkevésbé sem. De lehet a valóságon mesterséges felosztással és címkékkel változtatni – kivált, ha ezt az ideológiai áthasogatást tankok támogatják. Így jutott a Kisgazdapártnak az a szerep, hogy szabódó szárnya a „kulákság", báb-osztaga pedig a „semlegesített középparasztság" képviselője legyen. De ki lesz a szegényparaszt? Mármint az, akit a „munkásság" fog „vezetni". Erre teremtette Isten, azazhogy a történelmi szükségszerűség a lelkes fiatalembereket, akik a zsellérnyomor miatt kifakadtak.

Mint tudjuk, a kommunisták „beépítették" embereiket a Márciusi Frontba, kivált a Turul-pojácaságból kiábrándult fiatal értelmiségieket, Losonczy Gézát, Kállai Gyulát stb. Hogy a későbbi nemzeti-parasztpárti politikusok közül azok, akik kiválóan emelyítő szerepet töltöttek be a sztálinisták kiszolgálásában (Erdei Ferenc, Darvas József), titkos kommunista párttagok voltak-e, s ha igen, mikor váltak azzá, nem tudom, de nem is fontos. Ez sem a Márciusi Front becsületén nem ejt csorbát, sem azokén, akik, mint Losonczy Géza, azóta vértanúhalált haltak a nemzeti és nemzetközi szocialista demokráciáért. Nem először fizettek, becsületes emberek az életükkel azért, hogy hittel mondták, amit taktikából kellett volna hangoztatniuk.

17. A Nemzeti Parasztpárt

Nem a Nemzeti Parasztpárt szégyene, hanem a lenini dogmatika, a sztálini taktika és a Rákosi-féle spekuláció következménye, hogy 1945-től égészen az olvadásig – beleértve az ÁVO-s rémuralom éveit – nem volt párt, nem volt csoportosulás, amelyhez olyan kesztyűs kézzel nyúltak volna, mint az egykori falukutatókhoz és a nyomukban alakult szervezetekhez. A nyilas- és kaszáskeresztesektől cionistákig és piros-fehér-zöld rabbinusokig; legitimistáktól, grófoktól és püspököktől párthű és túllicitáló kommunistákig – minden közéleti irányból tucatjával szórták börtönbe s akasztották vagy legalábbis deportálták és internálták a boldogtalanokat. Az egyiknek az volt a bűne, hogy Hitlert szolgálta, a másiknak az, hogy Hitlernek ellenállt, tehát „feltételezhetően" ellent fog állni Sztálinnak is. Az egyikben az eltérő ideológiát gyűlölték, amely miatt „osztályellenség", bármilyen osztályba tartozzék is, a másiknak az volt a bűne, hogy kommunista létére több köze volt magyar munkásokhoz és spanyol szabadságharcosokhoz, mint

Moszkvához, tehát vetélytárs és „behatolási terület". Azok, akiktől legkevésbé tartottak s akiket leginkább tekintettek megpuhíthatóknak, éppen a nemzeti parasztpártiak voltak. Veres Péter, miután az „örök paraszti életformába" vetett hitének kifejezése miatt kitessékelték az árnyékhelyről, melyet a kormányban betöltött, díszes és kellemes posztot kapott más területen. Csak bele kellett nyugodnia, hogy ha ő másképp látja is a dolgokat, de hiába, szegényparasztnak született és immár a „munkás vezeti", Rákosi képében.

Ez határozza meg a háború utáni nemzeti parasztpárti mozgalomnak mind fogyatékosságát, mind érdemét. Jellege az volt, hogy „nem marxista", mégcsak nem is kifejezetten szocialista; nemzetképes a régi, keresztény középosztálybeli értelemben s ugyanakkor kevésbé, sokkal kevésbé vonja magára a kommunisták haragját, mint a szociáldemokrata ősellenség. Eszmetárának körvonalazatlansága s a taktika, mellyel a kommunisták kezelték, megőrizte szóvívőit a szörnyű üldözéstől, mely a moszkovitákon kívül mindenkit fenyegetett. De utólag visszatekintve elismerem, hogy volt némi ösztönös bölcsesség e szerepvállalásban. Embere válogatja, hogy a keretet ki mire használta fel. Bibó Istvánnak remélem nem ártok a börtönben, ha kifejezem véleményemet, hogy a legnemesebb, legokosabb, leghazafiasabb magatartásra használta fel; 1945 óta írt kitűnő tanulmányainak alapgondolatai remek, bátor és amellett minden kihívástól ment elemzését adták a magyar helyzetnek s olyan programot jeleznek, amelyben minden jószándékú és felvilágosult magyar egyetérthet. Kár, hogy nem a szociáldemokrácia lapjában írja – mondtam már 1946-ban. Dehogy volt kár: ennek köszönhette, hogy szabadlábon élt 1957-ig.

18. A forradalom

Nemcsak a hazafias kommunisták és kommunista-barátok égették meg magukat a sztálinista taktikával, de megégette magát övelük a sztálinizmus is. A Nemzeti Parasztpártnak (vagy Petőfi Pártnak, ahogy az 56-os forradalom napjaiban nevezték), akár a kommunista értelmiségiek legkülönbjeinek, mindennél nagyobb erényük a hálátlanság volt. 1956-őszén a kiábrándult kommunisták mellett valóban a „narodnyik" írók tettek legtöbbet a közönség felrázására; mi többiek (szociáldemokraták, baloldali szabadelvűek és baloldali katolikusok), akik kívülük az Írószövetségben némi szerephez jutottunk, kétségtelenül kevesebbet tettünk vagy tehettünk. Politikailag ez volt a magyar „népiség" legdicsőbb pillanata. Nem csak mert támasza volt a forradalomnak. A magyar nép kilencvenkilenc százaléka támasza volt a forradalomnak, s csoda lett volna, ha éppen a népiség szakad el ennyire mutatványosan a néptől. De ami különösen becsületére válik a Petőfi-párti vezető írók mindegyikének az, hogy egységesen, bátran és öntudatosan tartózkodtak az akkor feltünedezni látszó konjunktúrahullámok meglovagolásától. Ott voltak azok közt, akik a népítéletek ellen szót emeltek. Németh László, sőt az egykor hitlerista rokonszenvező Szabó Lőrinc is legsürgősebb feladatuknak azt tartották, hogy bármiféle restauráció vagy régi-szabású terroruralom ellen óvják a közönséget, s utaljanak az orosz uralom alatti éveknek azokra a vívmányaira, amelyeket az orosz uralomtól megszabaduló magyarságnak öngyilkosság volna megsemmisítenie.

Aztán jött a forradalom orosz legázolásának és az ellenállásnak korszaka – s tartott, amíg tarthatott. Botorság volt azt remélni, hogy a népi írók akár lúdtollal, akár fokossal kiverhetik a megszállókat. Látnivalóan nem jártak el egészen egyértelműen. Volt, aki makacsabbul hallgatott (illetve beszélt másról) s volt, aki kevésbé makacsul. A kommunista párt hivatalos okmányában és nemhivatalos cikkeiben pedig állhatatosan dorgálja és hivogatja őket. Mert az eszme meghal, de a taktika halhatatlan.

Nekünk, emigránsoknak, más a lehetőségünk és feladatkörünk, mint a hazaiaknak. Szabadon beszélhetünk, de nem irányíthatunk. Legutoljára 1956 őszén voltunk otthon szabadok. Itt kint új Magyarországot nem teremthetünk. Legföljebb tervezhetünk. S ebben a tudatban kell minden nekünk szegezett kérdésre válaszolnunk.

Az első kérdés: mi legyen a véleményünk a népiségről, mint irodalmi irányról? Népiek legyünk-e vagy urbánusok? Azt hiszem, az ide vagy oda tartozó értelmesek erre már megadták azt a választ, amely nagyon-nagyon régi, de megföllebbezhetetlen. Azt, hogy írni kell tudni.

Második kérdés: mi legyen a véleményünk a Nemzeti Parasztpártról vagy Petőfi Pártról? Ezt meghatározza az, hogy 1956 október–novemberében a demokratikus magyar koalíciónak egyik alkateleme volt. Haladó szellemű nemzeti egység elképzelhetetlen nélküle. Hely és alkalom szabja meg, hogy a szerepe hol mekkora legyen, de jelentős szerepet mindenesetre biztosítani kell részére.

Harmadik kérdés: mi lesz a népiség politikai szerepe a jövő szabad Magyarországában? Ismétlem, erre csak tervezgető és elmélkedő kedvünkben felelhetünk, függetlenül attól, hogy az 56-os örökség milyen koalíciós szerkezeteket parancsol ránk. Én azt hiszem, hogy mindannak, ami a népiseget akár a szociáldemokráciától, akár egyéb, nem-kommunista, baloldali megmozdulásoktól elválasztotta, a jövő Magyarországában vagy semmi talaja nem lesz, vagy csak abban a retrográd nosztalgiában lesz talaja, amelyet a népiség legkülönb hazai és emigráns képviselői nyilván nem kívánnak ébrentartani. Ők fogják nyilván legkevésbé kívánni, hogy bármiféle, bármilyen szerénysorsú középosztály mégegyszer kiváltságos nemzetvezető szerepbe kerüljön. Arról az elképzelésről is nyilván le kell tenniük, hogy olyan különleges „nemzeti paraszt" rétegre támaszkodhatnak, amely akár számra, akár jellegre nyomósabb a többinél. Annak, ami Magyarországon 1919 óta végbement, megmásíthatatlan következménye az ország iparosodása. Bizonnyal óriási a különbség a Bethlen fiskális meggondolásból előmozdított ipari és kartellvédelme, az Imrédy német-szolgáló hadiipari fölszerelése és a Gerő orosz-szolgáló nehézipar-tervezése közt. Csak mesterkélt és erőszakolt jellegük volt hasonló. De – történelmünkben nem először – a mesterkéltség a természetes fejlődést hordozta, ha eltorzítva is. A Bach-korszak után megsemmisíteni az ország korszerűsített közlekedési hálózatát, csak mert az idegen önkény teremtette volt meg – nyilván nemzeti öngyilkosság lett volna. Ha lesz egyszer „új kiegyezés", annak is ugyanígy számolnia kell régi fehér, barna és vörös féldiktatúrák és totális diktatúrák korszerű alkotásaival. Magyarország ma már többségében nem mezőgazdasági ország. S bárhogy csődöt mondott annak idején a Gerő-féle erőszaktétel – s bárhogy meg fog bosszulódni a mai is – föltehető, hogy sem félév múlva, se húsz év múlva nem lesz Magyarország pusztaibb, vagy falusibb terület, mint amilyennek ma tudjuk. Agrárpártja persze ettől még lehet (van több nyugati országnak is), de nem azzal az igénynyel, hogy a nemzet többségének vágyakozását szólaltassa meg.

Azt sem hiszem, hogy országformáló szerep juthat olyan mozgalomnak, amely csak egy (aránylag kicsiny) országot tekinthet működési terének. Én nem tudok elképzelni egészséges Magyarországot másképp, mint szélesebb, federatív keretben. Elképzelhető persze, hogy egy federáció tagországainak parasztpártjai is federálnak – de akkor már nyilván elvész belőlük mindez a hangulati nacionalizmus, amely a magyar népiséget a baloldali reformmozgalmaktól megkülönböztette. Lehet, ez a népiség hivatása: hogy olyasvalamibe integrálódjék, ami mentes megkülönböztető jegyeitől. S akkor majd a történelem-

tudósok vitatkozhatnak rajta tovább, hogy azoknak volt-e igazuk, akik mint e sorok írója, úgy gondolják, hogy jobb lett volna ezektől már kezdetben is mentesnek lenni.

(Új Látóhatár, 1959. jan.–febr. és márc.–ápr.)

Októberi vallomás

Gyalázat volna hallgatni róla. Gyalázat volna hazudni róla. Tömeggyilkossággal felérő hebehurgyaság volna elmondani róla az igazat.

Legalább abban legyünk őszinték, hogy ne tetessük az őszinteséget; vállalhatjuk, hogy „csakis az igazat" valljuk, – ez talán még telhet embertől, – de nem a „teljes igazat".

Megvallhatjuk, hogy összefogódzva botorkáltunk a sötétben, tíz vagy tizenöt millió magyar, egy fény felé nyomulva, amelyről nem tudtuk, honnan világol. Az eszme bizonytalan volt, a fény bizonyosság; az, ami akárhonnan is, a Sztálin halálával ütött résen át sugárzott felénk. A fényhez vonzódni, ez volt a nemzet egysége, s beletartozott mindenki, aki nem a számonkéréstől rettegett – sőt részben az is. Valamit egyformán akartunk. Nem egyetértően akartuk. Ki mindenki hágott a másiknak lábára, ki rúgott be a hirtelen fénytől, – minél sötétebb agy, annál vérmesebben, – hogyan és hányfelé hadonászott a rengeteg egyet-akaró: szép volna erről nyíltan számot adni. Hanem épp ez az, ami lehetetlen, amíg a számadás a fegyveres győzők ócsárló lármáját erősítheti. A tilos megemlékezés épen tartja a rózsaszín ködfátyolt.

De a fátyolon át is kirajzolódik egy és más, olyan végérvényesen, mint egy geometriai ábra, s olyan bódulatosan, mint egy szerelmi vallomás.

Azt a forradalmat én azért szerettem, mert a szellemben fogant. Persze ez minden forradalomra áll és egyikre sem. Egyikre sem, mert nincs olyan kor és ország, amelynek két- és négylábú lakói ne zabálógépek volnának minden előtt. Viszont olyan sincs, amelyben ne költők és bölcselők látomása szolgálna ürügyül és ösztökül a (gyakran írástudatlan) tömegnek, hogy a rabság várbástyáit lerombolja, zsarnokvért igyon képzeletben és néhány kalóriányival feltornássza az átlagos ételfogyasztást a gyakorlatban.

Amennyire azonban árnyalatok mégis számíthatnak: a magyar forradalom valamivel közvetlenebbül volt a szellem szülöttje a legtöbbiknél. Nem mintha annyira tagolt lett volna a gondolatvilága. Csak mert annyira írói, művészi és diáki izgalomból fakadt a nyugtalansága. Az, hogy egy inkvizítori kukac belemászott valamelyik regényírónk jelzőjébe, ugyanúgy felizgatta a sokaságot, mint hogy megint egyszer megnyírbálták a kenyerét vagy meghosszabbították a napi robotidejét. Annak a sokaságnak fogalma sem volt arról, hogy az a jelző miért helyénvaló; de tudta, amit a regényíró olykor nem tudott, hogy a jelző sérthetetlenségével a betevő falat és a napi pihenő nyugalma csorbul meg s hogy az egyszobakonyhás élettér fülledt méltóságának védelme az elefántcsonttorony bejáratánál kezdődik. Kitől tanulták? Nyílván József Attilától. Attól, akiről sejtelmük sem volt. Irtózatos, hogy menniyre nem. Nekem, hazulról, kiszökésem után, 1957-ben, nyilvánosan orrom alá dörgölte a hatalomba emelkedett együttes egyik vezérszónoka, hogy bezzeg együtt doboghat a szívem azokkal a szabadságharcosokkal, akik valahol Szárszón a József Attila szobrát ledöntötték. Megdermedtem. Nem mintha nem hallottam volna ennél nagyobb szörnyűséget; nem lehettem volna méltó társa József Attilának, ha a kőhullást, bár-

milyen ábrába faragott kőét is, fájóbbnak vélném a vérhullásnál. De a tudatlanság bődülete a képrombolás mögött, az még a tömeghalálnál is gyászosabb. Igaz ez? Megtörténhetett? Ezt tudakoltam, amikor több mint nyolc év múltán hazalátogattam. „Meg bizony." Egy sóhaj volt a válasz, kérlelő szempillantással. „De mit tudtak azok a nekitüzesedett srácok József Attiláról? Csak azt, hogy Rákosi emeltetett szobrot neki." Azt nem tudták, hogy ő volt az, aki harmincnégyben, harmincötben vívta meg a maga ötvenhatos forradalmát a sztálinista *apparátus* ellen. Meg a maga világháborúját is a Tengely ellen, amely lehengerelni készült Európát. A két totalitárius önkényuralmat kísértetiesen egynek tudta; „...dünnyögj egy új mesét / fasiszta kommunizmusét" csúfondároskodott anélkül, hogy illusztrációul Sztálin és Ribbentrop ünnepélyes kézfogását bevárta volna. Mindebből semmit sem tudtak róla a háború után fölcseperedettek. „Tessék elhinni, nem volt könnyű", folytatta az egyik fiatal, akit kikérdeztem, „én a középiskolában unalmas, émelyítő költőnek éreztem azután, amit róla káráltak. Aztán az egyetemen... micsoda papírostömegen, milyen frázishegyeken kellett átrágnom magam, amíg eljutottam a harminchatos József Attiláig és rájöttem, hogy ő az, aki legtöbbet mond nekünk, mert mindent kimond, ami nekünk fáj..." Hányan tudják ma? Kevesen otthon, s itt kinn se többen. Bűvölete még mindig az olajlenyomaté, nem az igazságé. Csak nagyon lassan kezd valami átderengeni abból a sűrű értelemből, amit ő úgy hívott, hogy *szép szó*. De ha valami mocorgásnak nem indul ötvenháromtól ötvenhatig, még csak nem is derengene.

...*és szerettem* azt a forradalmat, mert halálmegvetésre mutatott példát. Ezt lúdbőrző háttal írom ide, restelltem a pátoszát akkor is, amikor belém szállt. Ifjúkori életelvemet tagadtam meg vele, vagy legalábbis a pózomat. Valamikor „A gyávaság dícsérete" címen cikkeztem *A Toll*-ban s nyelvem csettintve idéztem az Erazmus rávágását, hogy a bátorság a zsoldos erénye, az írástudó inkább mentse az irháját s elméjével iparkodjék a közösséget szolgálni. Hanem könnyű volt Erazmusnak. Ismert máglyákat, hüvelykszorítókat, lélekkufárokat, dühöngőket, de nem érte meg Hitlert. S ha Hitler nem lepte volna is meg, mert nagyon beillett szemléltető példának elképzelésébe a barbárságról: elbámulhatott volna azon, hogy a testi bátorság hiánya hogyan posványosítja el az erkölcsöt és az értelmet, az egyetemen képzettekét még szégyenletesebben, mint a tömegét. Hitler és a fiók- és pót-Hitlerek burjánzásának éveiben Magyarország a meghunyászkodás és a nagyképűség szívbemarkoló színjátékát szolgáltatta. Igen, a meghunyászkodásban a nagyképűség volt a legocsmányabb: amikor a diplomás nemzetnevelő és széplélek felcsapott a pöffeteg félműveltség kortesének és segített neki felrúgni a jog, a szabadság, a józan ész és a tisztesség minden zálogát és biztosítékát, azon a címen, hogy magasabb és titokzatosabb értékekkel van eljegyezve. Nem tudom, mit szólt volna hozzá Erazmus. De én rájöttem, hogy mégis örökebbet mondott nála a költő, amikor azt szavalta, hogy „Sehonnai bitang ember, Ki most, ha kell, halni nem mer." A szívem baloldalt dobogott, nemcsak bonctani értelemben; s jobb szerettem volna a halálra szánt erkölcsi nagyságot az akkori gyalázat ellen felfröccskölve látni. De ok-e ez arra, hogy letagadjam vagy kicsinyeljem, amikor később egy másféle szín- és jelszó-képletű parancsuralom lidércének szétporlasztására robbant ki? Aki azokkal a fiatalokkal szóba elegyedett, aki kitapogatta, mi motoz, mi háborog bennük, az láthatta, hogy az egyik zsarnokságban azt gyűlölték legjobban, ami a másikra emlékeztetett benne. A magyar sztálinizmus nem visszahatása volt a magyar hitlerizmusnak, hanem folytatása: 1956 őszén bebizonyult, hogy a nép nem kér többet belőle.

Előttem, ahogy régi papírdarabok közt elmotoszkálok, az 1956. november 2-i *Irodalmi Újság* egyik vezércikke. „Gépem mellől", olvasom benne, „arra a fiatal lányra gondolok, akinek a hírek szerint a Kálvin téri ház tetején valamennyi férfitársát kilőtték s ő tovább jártatta a fegyvert, amíg csak fiatal feje is oldalt nem konyult. Nem tudom, pontosan így történt-e, de az én szívemben ez a lány most a múzsa, ő írta a ház tetejéről: 'Rajta, öreg hullajelölt! Ha én odaadom a szép ifjú életemet, mi az neked, szegény emberi maradvány, a magadét megtenni.' " Aki írta, szembeszökő formátumú író: Németh László, akinek, akár elődjének, Szabó Dezsőnek, ereje és fonákja volt a szakadatlan lávaömlés, színváltóan, hordalékosan s néha irigylésre méltó és féktelen rátalálással. Valamit kimondott azon pillanatban is, aminek papírra vetésétől gátlásosabb szellemi rokonai visszahőkölnek. Akit múzsájának nevezett, igazában patrónusa volt; Németh László ma másképp írhat, mint akkor írt, de ha nem akad ilyen leány a Kálvin téren, ma nem írhat sehogy.

Ez persze csak úgy áll, mint bármely ráfogás a történelemre, de úgy aztán halálosan. 1956. október 23-tól november 4-ének hajnaláig tartott valami, aminek láttára elképedt a világ, amit senki elhinni nem tudott, maga az a magyar sokaság sem, amely cselekedte. De ha váratlanul jött is, nem előkészítés nélkül. Előkészítette Sztálin azzal, hogy meghalt, orosz vezérkara azzal, hogy föllélegzett; a kommunista szemináriumokban nevelt magyar értelmiségi és munkásifjúság azzal, hogy a fellélegzésre szenvedélyesebben visszhangzott, mint Moszkvában remélték volna. Hogy az 1953 tavaszán megindult folyamat miért éppen Magyarországon öltötte a világ-elképesztő formát: ez az, amiről történelemkönyvben kellene a teljes igazat megírni, ha lehetne. De egy biztos: hogy az a két hét nem szakítható ki az előtte lefolyt negyedfél és az azóta eltelt tíz esztendő történetéből. Ha nincs a folyamat, amelynek legmagasabb hullámtaraja mégiscsak abban az októberben és abban a novemberben csapott fel, nem valósult volna meg semmi abból sem, amit a hazai hivatalosság olyan címszavak alatt tart számon az önérzettel említhető kormányzati eredmények sorában, mint „szocialista törvényesség" és „békés együtt élés". Pusztultak volna az antikommunisták, mint a légy, s kevés vígaszuk telt volna abban, hogy még gyorsabban pusztulnak a kommunisták, úgy valahogy mint ma a nigériai parancsnok-garnitúrák. A Kálvin téren az a leány föltehetően átvészelte volna, löttyedt idomokkal, sivatag lélekkel, ütemes tapsokkal félkegyelműre döngölten. Azért élne csak, mert nem volna ereje meghalni: dögrováson volna Magyarország, s talán a világ.

(Irodalmi Újság, 1966. október 23.)

SZÁMUNK SZERZŐI

Karel Bartosek – történész, Párizs
Bilecz Endre – történész
Bozóki András – tudományos kutató, ELTE ÁJTK Politológia Csoport
Csapody Tamás – jogász
Adam Czarnota – tudományos kutató, Nicolas Copernicus Egyetem, Turun
Dalos György – író
Faragó Béla – közigazgatási bíró, Párizs
Fejtő Ferenc – író, Párizs
Gombár Csaba – politológus, tudományos főmunkatárs, MSZMP KB Társadalon tudományi Intézet
Gyurgyák János – tudományos ösztöndíjas, MTA Történettudományi Intézet
Hegedűs András – nyugalmazott miniszterelnök, szociológus
Eugene Kamenka – filozófus, Institute of Advanced Studies, Australian Nationa University
Körösényi András – tudományos kutató, ELTE ÁJTK Politológia Csoport
Kövér László – szerkesztő, Századvég
Litván György – történész, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet
Máté János – szociálpolitikai előadó, Pest Megyei Tanács
Pető Iván – történész, Új Magyar Központi Levéltár
Szabó Miklós – történész, MTA Történettudományi Intézet
Andrzej Szahaj – tudományos kutató, Nicolas Copernicus Egyetem, Turun
Szalai Pál – közíró
Tőkéczki László – tudományos kutató, ELTE BTK
Tőkés Rudolf – politológus, University of Connecticut
Vági Gábor – szociológus, ELTE BTK Szociológia Intézet
Vágvölgyi B. András – tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutató Központ
Voszka Éva – közgazdász, Pénzügykutató RT.
Wéber Attila – politikai munkatárs, HNF

A SZÁZADVÉG EDDIG MEGJELENT SZÁMAI

1. (1985)

Stumpf István: Egy lehetőség a szakkollégium.
Kéri László: Elkéézelések a jogászképzés változásaihoz.
Révész Sándor: A meghasonlott autonómia I.
Fellegi Tamás – Varga Tamás: Beszélgetés dr. Schmidt Péterrel, az ELTE ÁJTK tanszékvezető egyetemi tanárával.
Karácsony András: Angyalördög.
Szájer József: Az elfeledett jogtudomány. Somló Bódog tudományelméleti és jogi tanaiból.
Székely Attila – Kovács László: Egy társadalom kórképe. M.F. Rakowski megrendítő jelentése a lengyel válság okairól.
Gyurgyák János: Jászi Oszkár és a Bécsi Magyar Újság.
Válogatás Jászi Oszkár írásaiból.

2. (1986)

Gombár Csaba: Időszerű-e még Bibó István?
Révész Sándor: A meghasonlott autonómia II.
Kövér László: Egy hallhatatlan utópia.
Szarka László: Dunai Komföderáció – egy álom realitása (Jászi Oszkár csehszlovákiai kapcsolatai és a magyar kisebbségi kérdés 1919–1939).
Gyarmati György: Dilemmák a Dunatájon (Magyarország és a délkelet-európai föderációs tervek).
Gyurgyák János – Varga Tamás: A politikai katasztrófák zónájában (Interjú dr. Mester Miklóssal I.).
Kövér László – Orbán Viktor: Gondolatok egy diáktáborról.
Karácsony András: A szabadság határairól (John Stuart Mill: A szabadságról Bukarest, 1983).
Valuch Tibor: Látlelet (Szociológiai diákköri dolgozatok. Debrecen, KLTE. 1985. Szerk.: Kabai Imre – Kiss József).
Tőkéczki László: Klebelsberg Kunó – egy elfelejtett kultúrpolitikus.
Válogatás Klebelsberg Kunó írásaiból.

3. (1987)

L. Nagy Zsuzsa: Trianon a magyar társadalom tudatában.
Révész Sándor: A meghasonlott autonómia III.
Andrew Arato: Civil társadalom, társadalomelmélet és államszocializmus.
Fellegi Tamás – Orbán Viktor: Új hegemónia: ellenzéki mozgalmak Lengyelországban (1980–1981).
Miszlivetz Ferenc: Interdependens Európa: az európai integráció esélyei.
Nagy Andor: Környezetvédelem a '80-as években.
Szalai Júlia: Társadalmi válság és reform-alternatívák.
Bogár László: Fordulóponton a magyar társadalom.
Komoróczy Géza: Polányi Károly történeti utópiája.
Litván György: Polányi Károly a magyar politikában (1914–1964).
Bozóki András: A kelet-európai válságok történetéhez.
Gyurgyák János – Tőkéczki László: A magyar szociáldemokrácia múltjából.
Válogatás Mónus Illés írásaiból (1888–1944).

4–5. (1987)

Gombár Csaba: Velleitásaink.
Valuch Tibor: „A forradalom alatt nem halt meg és nem sebesült meg senki."
Válság és stabilizáció Homokmégyen 1956–57-ben.
Sárközi Mátyás: „Ő mondja meg ki voltál..."
Irodalmi élet a Rákosi-korszakban.
Rainer M. János: Gond és hitvallás.
Irodalmi reformellenzék 1956 őszén.
Joó Rudolf: Kisebbségek a nemzetközi kapcsolatokban.
Schöpflin György: Az emberi jogok és a nemzetiségi kérdés Romániában.
Kolozsvári B. Sándor: Kisebbségben – belülről és kívülről.
Adalékok Jászi Oszkár romániai kapcsolataihoz.
M. Kożmiński: Bevezetés egy magabiztos magyarázkodáshoz.
V. M. Molotov: A Szovjetunió külpolitikájáról.
A SZÁZADVÉG körkérdése a reformról.
Komoróczy Géza: Egy régi jegyzet zsidó–magyar ügyben.
Tőkéczki László: Iskolák a határon.
Iskolaügy Erdélyben a statisztikák tükrében.
Máté János: Alulról.
Benda Gyula – Orbán Viktor: Kelet–Nyugat találkozó.
Gyurgyák János – Kenedi János: Válság-idők, szedelőzködő idők, ítéletidők.
Válogatás Szabó Zoltán írásaiból.

AETAS

Az AETAS a szegedi József Attila Tudományegyetem történész-hallgatóinak negyedévenként megjelenő folyóirata. Szerzőink egyetemisták, pályakezdő fiatal kutatók.

Állandó rovataink: Tanulmányok, Forrásközlés, Kitekintés, Kritika-Vita, Figyelő, Határainkon Túl.

Most induló könyvsorozatunkban, az AETAS–KÖNYVEK keretében az alábbi köteteket szeretnénk megjelentetni:

Karácsonyi János: A hamis, hibás keletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig.
Csécsy Imre válogatott írásai.
Válogatás az ANNALES köréhez tartozó történészek műveiből.

A lap ill. a könyvek előfizethetők, az évi négy szám ára: 168,– Ft (postaköltséggel együtt), míg a könyvek előreláthatólag 120–150,– Ft-os áron kerülnek forgalomba.

A szerkesztőség címe: JATE Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Szakkönyvtár
6722 Szeged, Egyetem u. 2–6.

OTP-számlaszám: 1910 Budapest
666–1698–2276
Országos Takarékpénztár, Szeged, Aradi vértanúk téri fiókja

FELHÍVÁS

Az Aetas szerkesztőség, a Galiba Kör, a Gondolat-jel szerkesztőség, a Harmadkor szerkesztőség, a JATE Társadalomtudományi Kör, a Károlyi Mihály Kollégium Társtud. Kör, a Móra Ferenc Társtud. Szekció, a Szegedi Egyetemi Műhely tagjai 1988. szeptember 28-án megalakították a BIBÓ ISTVÁN EMLÉKBIZOTTSÁGOT.

1989. május 10-én lesz Bibó István halálának 10. évfordulója, mely alkalomból az EMLÉKBIZOTTSÁG hatpontos programterv végrehajtását tűzte maga elé:

1. *Bibó István emlékének tiszteletére 1989 májusában egy emléktábla felavatása.*
2. *Bibó István emlékére szervezett vitanapok. Címe: „Nemzet és Demokrácia." Időpontja: 1989. május 5–6. Célunk az, hogy a most kibontakozó és gyorsan differenciálódó társadalmi és politikai csoportok képviselőit meghívjuk és teret biztosítsunk számukra arra, hogy az említett témakörökben kifejtsék és megvitassák nézeteiket.*
3. *Bibó István életművét áttekintő előadássorozat szervezése.*
4. *Bibó István Szegeden – című kiállítás megszervezése.*
5. *A Marxizmus–Leninizmus Központi Tanszékcsoport Dokumentációs és Információs Bázisa keretében Bibó-archívum létrehozása, melynek célja összegyűjteni és hozzáférhetővé tenni Bibó István munkáit illetve a róla szóló szakirodalmat.*

Céljaink elérésének segítésére és a rendezvénysorozat rangjának emelésére három védnököt kértünk fel: Ifj. Bibó Istvánt, Ilia Mihályt, Vásárhelyi Miklóst, akik ennek eleget tettek.

Az Emlékbizottság, amint végrehajtotta a maga elő tűzött célt, feloszlik.

Cím: JATE Közművelődési Titkárság
6720 Szeged, Dugonics tér 13.

A
SZÁZADVÉG
a
Bibó István Szakkollégium negyedévenként megjelenő társadalomelméleti folyóirata.

Évi előfizetési díj 240,– Ft + 32,– Ft postaköltség

Előfizethető csekken vagy átutalással az alábbi számlára:
OTP 2703–8 Századvég (OTP XI., Irinyi J. u. 30.)

★ ★ ★

A SZÁZADVÉG szerkesztősége 1989-ben
SZÁZADVÉG FÜZETEK
cím alatt könyvsorozatot indít. Az első kötet:

JÁSZI OSZKÁR: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Válogatás Jászi Oszkár politikaelméleti írásaiból.

Ára 120,– Ft + 8,– Ft postaköltség

A kötet megrendelhető a Századvég csekkszámlájára történő befizetéssel vagy átutalással.

További kötetek:

JOSE ORTEGA Y GASSET: A tömegek lázadása
NYIKOLAJ BERGYAJEV: Történetfilozófiai esszék

A kötetek várható megjelenési ideje: 1989. május.
Megrendelhetők az alábbi címen:

SZÁZADVÉG SZERKESZTŐSÉGE
1118 Budapest, Ménesi u. 12.